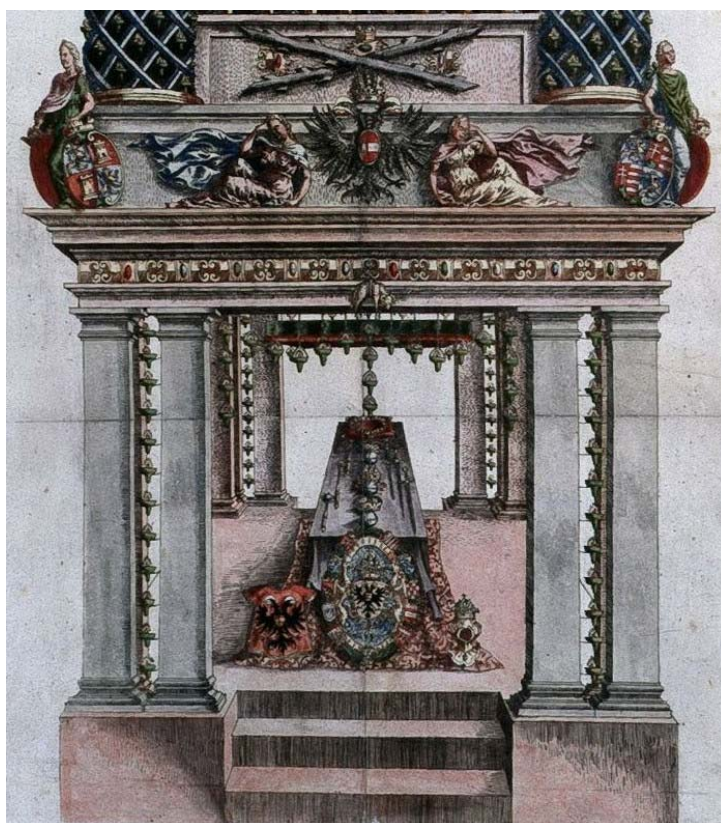

PÁLFFY GÉZA

**SZENT ISTVÁN BIRODALMA A HABSBURGOK
KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMÁBAN**

***A MAGYAR KIRÁLYSÁG ÉS A HABSBURG MONARCHIA
A 16. SZÁZADBAN***

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Budapest 2008

Engel Pál (1938–2001) és
Szakály Ferenc (1942–1999)
emlékére

Tartalom

Előszó	5
1. Bevezetés: a Magyar Királyság és a Habsburgok a kora újkorban	8
a. Előítéletek és vitatható nézőpontok	8
b. Fordulópontok a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia történetében	14
c. A sorsdöntő, de kevésbé ismert 16. század	15
d. A nemzetállami szemlélet visszavetítésének buktatói	19
e. A forrásokról és az új kutatásokról	22
2. Az oszmánok és a Habsburgok: két világbirodalom határvidékén	25
a. Egy kisebb összetett állam: Szent István birodalma a késő középkorban	25
b. Egy meghódítandó ország: az oszmánok és Magyarország	31
c. Egy hön vágyott trón: a Habsburgok és a Magyar Királyság	34
d. Összegzés: a Magyar Királyság az európai történelem centrumában	39
3. Egy középhatalom három részre szakadása	41
a. 1526: Közép-Európa sorsfordító csatája	41
b. Két király a magyar trónon	43
c. Polgárháború és szétdarabolódás	49
d. Igen fontos, de veszélyes frontország	57
e. Összegzés: 1526/41 – egy új korszak kezdete	62
4. Bécs: a Magyar Királyság „második fővárosa”	64
a. A Habsburgok összetett monarchiája Közép-Európában	64
b. I. Ferdinánd politikai és modernizációs programja	71
c. Közép-Európa új erőd- és rezidenciavárosa	78
d. Összegzés: Bécs – a Magyar Királyság új igazgatási központja	84
5. A magyar nemesség és a Habsburg-udvar	86
a. Közös bécsi vagy önálló magyar királyi udvar?	86
b. A bécsi és prágai integráció nehézségei	93
c. Az integrálódó magyar politikai elit lehetőségei	105
d. A nemzetek feletti arisztokrácia kezdetei	112
e. Összegzés: udvarváltás – pozícióvesztés és integráció	117
6. A monarchia védőbástyája	120
a. Fontos, ám ismeretlen frontország	120
b. Az új határvédelmi rendszer	127
c. A külföldi segítség ára	139
d. A katonai karrier jelentősége	146
e. A 16. századi hadügyi forradalom	155
f. Összegzés: Európa egyik legerősebb katonai szövetségében	163
7. A Habsburgok meghatározó jövedelemforrása	166
a. Veszélyes, de gazdag ország	166
b. Pénzügyigazgatási reformok Magyarországon	168
c. A Magyar Királyság bevételei	179
d. A hivatalnoki karrier magyarországi kezdetei	186
e. Összegzés: a monarchia pénzügyigazgatási rendszerében	190
8. Közép-Európa éléskamrája	193
a. A kontinens gazdasági vérkeringésében	194

b. Szétदारabolódott ország – szoros gazdasági kapcsolatok.....	200
c. A Habsburg-udvar éléskamrája – a monarchia hadiipari piaca	206
d. A magyarországi vállalkozás 16. századi virágkora.....	212
e. Összegzés: Közép-Európa gazdasági rendszerében	215
9. A szuverenitás intézményei.....	218
a. A szuverenitás lehetőségei egy összetett államban.....	218
b. Királyválasztás vagy királyelfogadás?	223
c. A Magyar Tanács és az országos főméltóságok	235
d. A rendi ellenállás fő színtere: az országgyűlés.....	256
e. Igazságszolgáltatás, joggyakorlat, nemesi önkormányzatok	271
f. Összegzés: a Habsburgok legönállóbb országa.....	279
10. A szuverenitás szimbólumai.....	283
a. A Szent István-i birodalom egységének megőrzése	283
b. Magyar uralkodói címek, címerek és zászlók	285
c. Királykoronázások Pozsonyban: virtuális magyar királyi udvar	296
d. A Magyar Királyság a Habsburg-dinasztikus reprezentációban: koronázások és császártemetések a monarchiában	301
e. Összegzés: a monarchia második országa	308
11. A magyar rendek és a Bocskai-felkelés.....	311
a. Pusztuló Magyarország, fegyveres ellenreformáció, megingó politikai egyensúly	311
b. Az erdélyi „török emigráció”, a tiszántúli hajdúk és a felső-magyarországi rendek	317
c. Felkelés, rendi bel- és országos polgárháború	321
d. Hatalmi átrendeződés 1605–1608-ban: a rendek megerősödése – a világi elit és a közneemesség térnyerése.....	338
e. Összegzés: az abszolutizmus magyarországi korlátai	352
12. Tanulságok: évszázadokra kiható változások 1526 után.....	355
Rövidítésjegyzék	365
Folyóiratok, évkönyvek	365
Sorozatok	367
Kiadók és intézmények.....	369
Források.....	371
Levéltári források	371
Kiadott források.....	373
Irodalom	381
Kézikönyvek.....	381
Általános összegzések a Habsburg, magyar és oszmán történelemről.....	382
Monográfiák	384
Disszertációk	398
Tanulmánykötetek	399
Katalógusok.....	406
Tanulmányok folyóiratokban, évkönyvekben	407
Tanulmányok gyűjteményes és egyéb kötetekben	419
Térképek, táblázatok és ábrák jegyzéke	437
Melléklet (térképek és ábrák)	439

Előszó

E könyv a mohácsi csata (1526) és Buda eleste (1541) után három részre szakadt magyar–horvát középhatalom (másként Szent István birodalma) Habsburg Monarchiához csatlakozott része és jogutódja, a Magyar Királyság 16. századi működéséről és a közép-európai Habsburg-államkonglomerátumban elfoglalt helyéről, valamint kapcsolatrendszerükről szól. A közel négy évszázados Habsburg–magyar együttélés ezen időszakát a 19. század második felétől sokszor jellemezték az éppen aktuális korszak politikája és ideológiája diktálta előítéletek és mítoszok alapján. A Habsburgok így az 1526 utáni évszázad vonatkozásában is gyakran bukkantak fel a magyar (nemzeti) függetlenség eltipróiként, miközben a Magyar Királyság monarchiájuk gyarmataként vagy törökellenes ütközőállamaként szerepelt.

A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia 16. századi viszonyát e kötetben nem a korábban oly gyakori kuruc–labanc, Habsburg-ellenes–Habsburg-párti vagy gyarmat–nemzeti függetlenség szembeállításban kívánom vizsgálni. A téma eddig csak részlegesen ismert forráscsoportjainak szisztematikus feltárása alapján a sokrétű kapcsolatrendszert mindkét fél oldaláról igyekszem körüljárni. Részletesen feltérképezem a különféle területeken (államszervezet és udvartartás, had- és pénzügyek, közigazgatás és szuverenitás stb.) együtt járó egykori ellentéteket, vitákat, kompromisszumokat és lemondásokat egyaránt.

Hogy munkámban – reményeim szerint sikerrel – szakíthattam a történeti köztudatban a Habsburgokkal és a velük együttműködő magyar politikai elitel kapcsolatban mind a mai napig élő előítéletek és mítoszok egy részével, abban számos tanáromnak és kollégámnak, valamint Közép-Európa több levéltára dolgozójának elvülhetetlen szerepe volt. Elsőként természetesen egyetemi mestereimnek jár kiemelt köszönet. Míg az Oszmán Birodalom és az oszmán–Habsburg nagyhatalmi vetélkedés történetébe, valamint a történészi kutatás alapjaiba a napjainkban már a washingtoni Georgetown University-n dolgozó Ágoston Gábor vezetett be, addig a mindig nemzetközi keretekben való gondolkodásra és az osztrák, német, cseh stb. kollégákkal való szoros együttműködésre elsősorban a nemrég elhunyt H. Balázs Éva nevelt. A szisztematikus levéltári kutatás mesterségét Gecsényi Lajostól és a közel egy évtizede közülünk eltávozott Szakály Ferencről tanulhattam meg, akik munkámat nemcsak mindig kiemelkedő figyelemmel, hanem atyai szeretettel is támogatták. Így e könyvet egyrészt egy hasonló összegzést egykor tervező utóbbi „pótatyám”, másrészt a néhány éve ugyancsak elhunyt Engel Pál emlékének szeretném szentelni. Tőle ugyanis – Kubinyi András mellett – nemcsak a késő középkori Magyar Királyság történetét és gyakran elfeledett jelentőségét ismertem meg, de mesteri középkori Magyarország-történetével (*Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*) munkám számos fejezetére, sőt még címválasztására is kiemelkedő hatással volt.

Ugyanez nemzetközi viszonylatban több olyan kollégáról mondható el, akiket egyetemistaként, majd fiatal kutatóként először könyveikből, majd különféle konferenciákon és levéltárakban személyesen is megismerhettem: Nyugat-Európából

Budapest felé haladva Oxfordból Robert J. W. Evans, Utrechből Jeroen Duindam, Párizsból Jean Bérenger és Olivier Chaline, Stuttgartból Joachim Bahlcke, Tübingenből Anton Schindling és Márta Fata, Konstanzból Mark Hengerer, Münchenből Meinolf Arens, České Budějovicéből Václav Bůžek és tanítványai (elsősorban Josef Hrdlička, Pavel Král és Zdeněk Vybíral), valamint Tomáš Sterneček, Prágából Jaroslava Hausenblasová, Jaroslav Pánek és Petr Mařa, Brnóból Tomáš Knoz, Zágrábból Milan Kruhek, Hrvoje Petrić és Nataša Štefanec, Moszkvából Tatjana Guszarova és Olga Khavanova, végül, de nem utolsósorban Bécsből Michael Hochedlinger, Katrin Keller, Richard Perger, Peter Rauscher, Karl Vocelka és mindenekelőtt a Habsburg Monarchia kutatóinak sorával összeismertető, első német tanulmányaim közzétételét és munkámat mindig önzetlenül támogató Thomas Winkelbauer. Ők személyes tanácsaikkal, baráti együttműködésükkel, monográfiáikkal és Budapesten gyakran beszerezhetetlen írásaikkal mindannyian alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy e könyvben a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia 16. századi kapcsolatrendszerét elmélyülten és új szellemben tárgyalhattam.

Mivel e monográfia az elmúlt másfél évtizedben Ausztriában, Magyarországon, Szlovákiában, Horvátországban, Németországban és Csehországban végzett levéltári kutatásaim összegzése, ezen országok állami, tartományi és városi levéltárai munkámat segítő összes dolgozóját köszönet illeti; miként a magántulajdonban lévő családi levéltárak (Auersperg, Erdődy, Grafenegg, Pálffy, Trauttmansdorff) tulajdonosait is, akik azok vizsgálatát számomra készségesen engedélyezték. Történész–levéltáros kollégáim közül név szerint is szeretném azonban Bécsből kiemelni az előző és a jelenlegi magyar levéltári delegátust, Gecsényi Lajost és Fazekas Istvánt. Ők tanácsaik és mindennapos segítségük mellett gyakran saját adatgyűjtéseik és készülő segédleteik rendelkezésemre bocsátásával is támogatták munkámat. A Magyar Országos Levéltárból ugyanakkor pályatársam és barátom, H. Németh István, valamint Judák Margit és Sunkó Attila segítsége nélkül e könyv aligha készülhetett volna el.

Mindezekén túl szeretném kifejezni hálámat azon barátaimnak és kollégáimnak, akik összefoglalómat vagy annak egyes fejezeteit elkészülte folyamán és megjelenése előtt elolvasták, tanácsaikkal és adatközléseikkel számos helyen pontosították és kiegészítették: elsősorban Ács Pálnak (Budapest), Dominkovits Péternek (Sopron) és Gecsényi Lajosnak (Budapest), akik készségesen nézték át a teljes kéziratot, továbbá Horn Ildikónak (Budapest), Kenyeres Istvánnak (Budapest), Király Péternek (Kaiserslautern), Korpás Zoltánnak (Budapest), Kovács Gyöngyinek (Budapest), Nagy Gábornak (Miskolc), Sudár Balázsnak (Budapest), B. Szabó Jánosnak (Budapest), Szabó Péternek (Budapest) és Tringli Istvánnak (Budapest), valamint tanítványaimnak Szabó András Péternek (Budapest) és Varga Szabolcsnak. Teke Zsuzsa (Budapest) ugyanakkor mindig önzetlenül állt rendelkezésemre régi olasz szövegek értelmezésekor, Zimányi Vera (Budapest) pedig óriási segítséget nyújtott munkámhoz azzal, hogy megajándékozott páratlanul értékes különlenyomat-gyűjteményével. Továbbá köszönöm munkahelyem, az MTA Történettudományi Intézete vezetőségének több mint egy évtizedes támogatását, a kora újkori osztály összes munkatársának az elmúlt esztendők hasznos eszmecseréit, valamint a kötetről tartott műhelybeszélgetés hozzászólóinak és az Eötvös Collegium-i szeminárium résztvevőinek értékes észrevételeit. Végül külön köszönöm feleségemnek, Friedler Magdolnának, hogy a kutatáshoz és a könyvíráshoz szükséges ideális feltételeket számomra mindig biztosította.

Utolsó helyen, de korántsem utolsósorban köszönöm munkahelyemnek, az MTA Történettudományi Intézetének a kötet (várható) megjelenésének támogatását, valamint a Bolyai János, a Deák Ferenc és a Klebelsberg Kunó Ösztöndíjnak, a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak, az Országos Tudományos Kutatási Alapnak (Nr. F 034181 és K 60618), a Cseh, a Horvát, az Osztrák és a Szlovák Tudományos Akadémiának, továbbá a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványnak rendszeres külföldi és hazai kutatásaim biztosítását.

Budapesten, 2008 februárjában

1. Bevezetés: a Magyar Királyság és a Habsburgok a kora újkorban

a. Előítéletek és vitatható nézőpontok

A 16–17. századi Habsburg–magyar viszony, pontosabban a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság kapcsolatainak megítélése a 19. század második felétől jelentős fordulatot vett. Míg a 18. században megszülető magyar történetírás legfőbb képviselői és a következő évszázad első felének meghatározó történészei többnyire még az egykorú államkeretekben éltek és gondolkodtak,¹ a nemzetállamok és a nemzeti függetlenségi szemlélet fokozatos kialakulásával ez alapvetően megváltozott. A nemzeti romantikával együtt járó függetlenségi történet szemlélet a 19. század utolsó harmadától az újabb és újabb eredményekkel gazdagodó magyar történetírás egyik meghatározó irányzata lett. Szerepe és hatása a 20. században is mindvégig számottevő, bizonyos időszakokban a legjelentősebb maradt. Katolikus történetírók éppúgy magukénak vallották, mint protestánsok, pozitivisták ugyanúgy, mint szellemtörténészek, marxisták vagy napjaink nemzeti romantikájának képviselői² – mégpedig függetlenül attól, hogy határokon innen vagy túl éltek, demokráciákban vagy diktatúrákban, föderatív vagy monarchikus államokban alkottak. Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, a kora újkori Habsburg–magyar viszony megítélését leginkább meghatározó képviselőiket veszem számba.

A rendkívül szilárd alapozást a 19. század második felétől a nemzeti romantikus polgári történetírók teremtették meg.³ Ők hatalmas levéltári iratanyagot tártak ugyan fel, ám azt saját koruk aktuális politikai helyzetének és nemzeti függetlenségi ideológiájának jegyében válogatták és értékelték. E historikusok táborából az irányzat egyik legfőbb képviselője, a protestáns Thaly Kálmán (1839–1909), illetve a bécsi kutatások egyik vezéralakja, a piarista szerzetes Takáts Sándor (1860–1932) emelhető ki. Míg az előbbi Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc mozgalmaira vonatkozóan sokkötetnyi forrásanyagot publikált, addig az utóbbi a bécsi központi levéltárak (elsősorban a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* és a *Hofkammerarchiv*) anyagának egyik legjobb ismerője volt. Mindkettőjük történet szemléletét azonban markáns politikai meggyőződés határozta meg. Thaly hosszú ideig az ún. Függetlenségi Párt egyik vezető politikusa volt, és történetírásában is a nemzeti függetlenségi eszme dominált. Emiatt munkáiban gyakran a forráskritika alapvető követelményeit mellőzve értékelt, sőt saját maga hamisította verseket publikált egykorú kuruc költeményekként.⁴

Takáts Sándor meggyőződéses Habsburg-ellenessége következtében a források többségében a bécsi udvar magyarellenességét próbálta felfedezni. Levéltári kutatásainak köszönhetően adatgazdag írásai ugyanakkor a magyar művelődéstörténetet páratlan ismeretanyaggal bővítették. A 20. század első évtizedeiben Takáts főként azon élvezetes stílusban megírt történeti esszéivel vált a szélesebb nagyközönség soraiban is népszerűvé, melyek ugyan mindig forrásokra épültek, de amelyekben romantikus stílusa segítségével adott Habsburg-ellenes vélekedésének határozott hangot.⁵ E cikkei ráadásul a II.

¹ Vardy, S. B. *Modern Hungarian Historiography*, 23–37; Gunst P. *A magyar történetírás*, 139–177.

² Gunst P. *A magyar történetírás*, 178–273; Romsics I. „Magyar történetírás”, passim; kifejezetten a Habsburg-kérdés kapcsán: Nagy L. „A magyarországi Habsburg-uralom”; ill. újabban Gyáni G. „A Habsburg-múlt”, 115–121.

³ További bőséges irodalommal: Vardy, S. B. *Modern Hungarian Historiography*, 43–46, 121–128; Gunst P. *A magyar történetírás*, 178–224; Gyurgyák J. *A magyar nemzeti eszme*, passim.

⁴ R. Várkonyi Á. *Thaly Kálmán*.

⁵ Részletes bibliográfiája: Takáts S. *Művelődéstörténeti tanulmányok*, 377–413.

világháborút követő negyedszázadban – amikor a bécsi levéltárakban magyarok a 16–17. századot alig kutatták – a Magyar Királyságról érkező történészek legfőbb forrásaivá váltak. Már csak azért is, mert a Habsburg-dinasztia magyarellenes elnyomó politikáját hangsúlyozó szemlélete – bár más indíttatásból – kapóra jött a kommunista nacionalizmus⁶ függetlenségi teóriájának. Mindezeknek köszönhetően hatása mind a mai napig igen számottevő. Napjaink történészei is bőven találhatnak írásaiban hasznos adatokat, azok értelmezésekor viszont Takáts szépírói, elfogult kommentárjait gyakran kell figyelmen kívül hagyniuk. Nem feledhető ugyanakkor, hogy mind Thaly, mind Takáts szemléletét alapjaiban meghatározta, hogy gyakran hasonlóan „elszánt” nemzeti vagy éppen dinasztikus-birodalmi álláspontokat képviselő osztrák történész-, közjogász- vagy politikuskollégáikkal kívántak polemizálni.⁷ Persze köztük is akadt kivétel, miként a napjainkban már ritkán idézett osztrák Hermann Meynert, akinek tudományos igénnyel papírra vetett magyar hadtörténete az 1867. évi kiegyezés után több fontos „összbirodalmi” szempontot hangsúlyozott és kölcsönös egymásrautaltságról beszélt, nem hallgatván el a magyar hadviselés előnyeit.⁸

A soknemzetiségű Magyar Királyság kora újkori története kapcsán a függetlenségi koncepciót azonban még a nemzeti romantika virágkorában sem minden magyar történész vallotta magáénak.⁹ Az 1896. évi millenniumra a 16. század történetét összefoglaló és alapkutatások sorát végző Acsády Ignác, valamint az átfogóbb összegzést nem írt és talán emiatt méltatlanul kevésbé emlegetett, kiváló bécsi forrásfeltáró Károlyi Árpád (1853–1940) például sokkal árnyaltabban gondolkozott.¹⁰ Még markánsabb álláspontot vallott *Magyar történetében* a 20. század első felének egyik legnagyobb formátumú, bár a nemzetállami szemléletet különösen történetpolitikai jellegű írásaiban maga is gyakran képviselő historikusa, Szekfű Gyula (1883–1955).¹¹ Ő elsősorban a Magyar Királyság történetének forrásai alapján, sok esztendőnyi bécsi levéltári kutatást követően jutott arra a véleményre, hogy a Habsburgok magyarországi berendezkedését nem lehet sematikusan elítélni. A magyar történelmet a közép-európai hatalmi viszonyok keretében vizsgálva úgy vélte, a Habsburgok a Magyar Királyság törökellenes védelmében a magyar nagybirtokos arisztokratákkal együtt alapvető szerepet játszottak.¹² Azaz a bécsi udvar szerint nem gyarmatnak, de nem is ütközőállamnak tekintette Magyarországot. E véleménye miatt nemzeti romantikus kortársai, majd az 1950 utáni történetkutatás nemzeti függetlenségi irányzatának képviselői komoly kritikával illették. Szekfű így került „a Habsburg-párti polgári történelemhamisítók” közé.¹³ E vitában azonban elsősorban nem a forrásoknak, hanem az ez időre már elevenen élő előítéleteknek és nemzeti illúzióknak jutott a főszerep.

⁶ Vö. legújabban Gerő A. *Magyar illuzionizmus*, 85–96 és Gyurgyák J. *A magyar nemzeteszme*, 463–535.

⁷ A velük való vitára lásd szemléletesen Andrassy Gy. *A magyar állam*; Andrassy, J. „Ungarns rechtliche Selbständigkeite”, passim; vö. Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*.

⁸ Meynert, H. *Das Kriegswesen der Ungarn*.

⁹ Erre vö. újabban historiográfiai szempontból Klimó, Á. v. „Transnationale Perspektiven”.

¹⁰ Acsády I. *Magyarország*; Acsády I. *Magyarország pénzügyei*; Acsády I. *Régi magyar birtokviszonyok*; ill. Károlyi Á. *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés*; Károlyi Á. *A nagyváradi béke*; Károlyi Á. *A német birodalom nagy hadi vállalatja*; Károlyi Á. *Illésházy István*; Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*; MOE IX–XII.

¹¹ A Szekfűre vonatkozó egyre tekintélyesebb irodalmat részletesen nem idézhetjük; lásd elsősorban ifj. Bertényi Iván, Dénes Iván Zoltán, Erős Vilmos, Glatz Ferenc, Romsics Gergely, Szőke Domonkos stb. kutatásait.

¹² Szekfű Gy. *Magyar történet*, főként 63–227.

¹³ Mód A. *400 év küzdelem*, 4.

Az előbbi minősítés a nemzeti függetlenségi koncepció egyik legkülönlegesebb 20. századi alakjától, a magyarországi tudományos szocializmus egyik „atyjától”, a kora újkort források alapján sohasem kutató Mód Aladártól (1908–1973) származott. A Thaly generációja megalapozta, majd sokak által különböző irányokban tovább éltetett romantikus nacionalista történelemszemléletet nevezetes monográfiájában (*400 év küzdelem az önálló Magyarországért*) – amely hét kiadásában sok tízezer példányban jelent meg – ő helyzete új, ismét saját kora politikai ideológiájának és célkitűzéseinek megfelelő megvilágításba.¹⁴ E mű a magyar állam és a Habsburgok 1526-tól 1918-ig tartó közös történetét nem tekintette másnak, mint a magyarság nemzeti függetlenségi küzdelmének a „német elnyomókkal”, az „osztrák gyarmatosítókkal” és az „imperialista” Habsburgokkal szemben. Ennek a szabadságharc-sorozatnak a vezéralakjai az erdélyi fejedelmek (elsősorban Bocskai István, Bethlen Gábor és Rákóczi Ferenc) voltak. Az először 1943-ban megjelent kötet eredetileg kifejezetten a német fasizmus ellen íródott, és csak újabb, sokszorosára átdolgozott kiadásában az 1950-es évektől ment át – a kommunista politikai propagandának és nacionalizmusnak megfelelően – a német imperializmus, a nyugat és ezzel egyúttal a Habsburgokkal szembeni támadásba. Széles körű hatását is ekkortól fejtette ki. Ráadásul elsősorban a Habsburg–magyar múlt töréspontjaira, a Bocskai-felkelésre (1604–1606), Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalmára (1703–1711) és az 1848-49-es szabadságharcra koncentrált. E válságidőszakok problémáit ültette át négy évszázad egészére. Összességében tehát alapkutatások nélkül, saját kora uralkodó ideológiájának szellemében és a Habsburg–magyar közös múlt krízisei alapján, azaz a szakmaiság alapjait mellőzve értékelte a kora újkori magyar történelmet. S noha a kötetet napjainkban már ritkán ismeri egyetemi hallgató, hatása a történeti köztudatban mind a mai napig elevenen él. Ezt mutatja például, hogy 1989. évi érettségijén még e kötet szerzőjétől is azt várták el, hogy a 16–17. századi török vazallus Erdélyi Fejedelemséget „a magyar nemzeti függetlenség zálogának” nevezze.

Az 1950–1960-as évek politikájának és ideológiájának a történetírára gyakorolt hatása oly jelentős volt, hogy többekhez hasonlóan például egy időre még a 16–17. századi magyar közigazgatás-történet meghatározó kutatója,¹⁵ Ember Győző (1909–1993) is kénytelen volt elfogadni azt a véleményt, miszerint a Habsburgok a kora újkorban a magyar nemzeti fejlődés akadályozói lettek volna.¹⁶ Ez a szemlélet az 1950–1970-es években a kora újkort kutató magyar történetírásban szelektív forrásfeltárást, illetve ennek megfelelő témaválasztást és tendenciózus forrásértékelést eredményezett. Az előbbi jól szemlélteti, hogy az 1950-es években a Magyar Országos Levéltár különböző gyűjteményeiből kigyűjtötték a Thököly- és Rákóczi-mozgalomra vonatkozó legkülönbözőbb iratokat.¹⁷ A témaválasztás ellentmondásosságairól pedig az 1960-as években a nemzeti kérdés kapcsán folytatott és Molnár Erik nevével fémjelzett nagy vita is kiválóan tanúskodott.¹⁸ E diskurzusnak ugyanakkor már számos, még nemzetközi

¹⁴ Mód A. *400 év küzdelem*; vö. összefoglaló jelleggel Pach, Zs. P. „Old and New Syntheses”, 303–304.

¹⁵ Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*.

¹⁶ E véleményét a nemzetközi történetírás számára is kifejtette: Ember, Gy. „Die absolute Monarchie”.

¹⁷ Maksay F. *A Thököly- és a Rákóczi-szabadságharcok levéltárai*, 5.

¹⁸ A vitára részletesebben, ám a teljesség igénye nélkül (további bőséges irodalommal): Vardy, S. B. *Modern Hungarian Historiography*, 215–217; Szűcs J. *Nemzet és történelem*, 11–22; Bogayay T. „Történetírás”; Gunst P. *A magyar történetírás*, 259–262; Romsics I. „Magyar történetírás”, 274–275; ill. a

szempontból is jelentős, pozitív szakmai hozadéka is lett – elegendő mindenekelőtt Szücs Jenő (1928–1988) korszakokat átívelő, alapvető összegzéseire gondolnunk.¹⁹

A II. világháború utáni negyedszázadban készült történeti összességek többsége a szelektív témaválasztás és forrásfeltárás következtében a Habsburg-uralkodók kormányozta Magyar Királyság működéséről alig tudott valóban jelentősen újat mondani a 19–20. század addigi, meghatározó jelentőségű vállalkozásaihoz képest.²⁰ Ezért többnyire azt a módszert választották, hogy a saját külpolitikát folytató erdélyi fejedelmeket igyekeztek a Habsburgokkal élesen szembeállítani. E munkák szerint a fejedelmek, különösen Bethlen Gábor és Thököly Imre – bár több ezer fős török–tátár csapatok segítségével – „a független Magyarorszáért” küzdöttek.²¹ Ezt a vitatható történeti koncepciót a hivatalos politika mindvégig támogatta. A közvélemény számára legszemléletesebben az jelezte ezt, hogy az 1950-es évek második felére a Hősök Terén álló magyar királypanteon Habsburg uralkodóinak (I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és Ferenc József) szobrait Bocskai István, Bethlen Gábor, Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos alakjaira cserélték ki.²²

A másik módszer a Habsburgok kevésbé kutatott 16–17. századi magyarországi politikájának sematikus megítélésére a függetlenségért fegyveres küzdelmet folytató II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcra és a kuruc állammal való szembeállításra volt. R. Várkonyi Ágnes (1928–) négy kiadást megért, népszerűsítő összességének címe, *Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története* erről beszédesen árulkodik.²³ Az egykori kuruc vers sorát címének választó kötet az 1970–1980-as években a kora újkori történelem iránt érdeklődő diákoknak – így jelen monográfia szerzőjének is – egyik kedvenc olvasmánya volt. A ma élő fiatalabb generációk történetiszemléletét alapvetően meghatározta. A történeti köztudatban így válhattak a magyar királyi koronát – elődeikhez, az itáliai Anjoukhoz, Hunyadi Mátyáshoz vagy a lengyel Jagellókhoz hasonlóan – legitímen viselő Habsburgok az ország területének jelentős részét fegyveres erővel megszálló oszmánokhoz hasonlított hódítókká.

Az 1960–1980-as években főként Benda Kálmán (1913–1994), Makkai László (1914–1989) és Sinkovics István (1910–1990), majd utóbb Benczédi László (1929–1986), Péter Katalin (1937–), Szakály Ferenc (1942–1999) és Szántó Imre (1920–1993) kutatásainak köszönhetően²⁴ a 16–17. század vonatkozásában a korábbi meglehetősen egyoldalú kép

kora újkor kapcsán újabban Öze S. „Diszkriminált évszázadok”; Öze S. „A Molnár Erik-vita” és egészen frissen Gyurgyák J. *A magyar nemzeteszmé*, 526–535.

¹⁹ Szücs J. *Nemzet és történelem*; Szücs J. *Vázlat*.

²⁰ Szalay L. *Magyarország története*, IV; Salamon F. *Magyarország a török hódítás korában*; Acsády I. *Magyarország*; Acsády I. *Magyarország pénzügyei*; Szekfű Gy. *Magyar történet*, III; Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*.

²¹ Nagy L. *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*; Benczédi L., szerk. *A Thököly felkelés*; Köpeczi, B. „The Hungarian Wars of Independence”; újabban egészen más szemléletben: Varga J. J. *Válaszúton*, ill. saját korábbi nézeteit gyökeresen revidálva: Nagy L. „A magyarországi Habsburg-uralom” stb.

²² Gerő, A. *Heroes' Square*, 30–33.

²³ R. Várkonyi Á. *Két pogány közt*, vö. R. Várkonyi Á. *A kuruc kor hősei*.

²⁴ Benda, K. „Der Haiduckenaufrüstung”; Benda, K. „L'absolutisme”; Benda, K. *Habsburg-abszolútizmus*; Benda K. „Habsburg-abszolútizmus”; Benda, K. „Habsburg Absolutism”; Benda, K. *A nemzeti hivatástudat*, passim; Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”; Makkai, L. „La noblesse de la Hongrie historique”; Makkai, L. „The Crown and Diets of Hungary”; Sinkovics I. „A török elleni védelem”; Sinkovics, I. „La résistance de la Hongrie”; Sinkovics, I. „Der Angriff der Osmanen”; Benczédi L. *Rendiség, abszolútizmus*; Benczédi L. „A magyar rendi nemzettudat”; Péter K. *Esterházy Miklós*; Benda K. – Péter K. *Az országgyűlések*, 13–23 (Péter Katalin fejezete); Péter K. *Papok és nemesek*; Szakály, F. „Der Wandel

enyhült. A magyar trónt betöltő Habsburgok politikáját és magyarországi berendezkedését a bécsi, budapesti vagy az egykori arisztokrata családi archívumok alapján azonban ekkor is csak kevesen kutatták. Vizsgálataik esetén pedig majdnem kizárólag az uralkodók központosító-abszolutista törekvéseivel szembeni rendi ellenállásra és különféle mozgalmakra, illetve ezek forrásaira koncentráltak. A politika- és igazgatástörténettel foglalkozó történészek többsége így az Erdélyi Fejedelemség kialakulásának és történetjének, valamint Szapolyai János királyságának kutatása mellett leginkább az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes mozgalmait elemezte. A Habsburgokkal és a Magyar Királysággal kapcsolatos témaválasztás és forrásfeltárás tehát – az aktuálpolitikai körülmények és az ideológiai befolyás enyhülése ellenére – még ezekben az évtizedekben is meglehetősen egyoldalú és szelektív volt.²⁵ A mind szellemiségében, mind szakmaiságában magas színvonalú, a nemzeti függetlenségi szemléleten túllépő, három kötetes Erdély-történet ugyanakkor kiemelkedő eredménynek tekinthető, miként Trócsányi Zsolt erdélyi közigazgatás-történeti és Barta Gábor Szapolyai Jánosra vonatkozó alap kutatásai is.²⁶

Az 1970–1980-as évektől az egyre anakronisztikusabb nemzeti függetlenségi történet szemléletet fokozatosan az Erdélyből kiinduló országegyesítési kísérletek elmélete váltotta fel. A függetlenségi történetfelfogás ezen érdemi módosulását jelezte a magyar történetírás II. világháború utáni legjelentősebb vállalkozása, a *Magyarország tízkötetes története* is. Ennek az 1526 és 1686 közötti időszakot bemutató kétkötetes része az 1980-as évek közepén független Magyarországról már Erdély vonatkozásában sem beszélt; miként az említett Erdély-történet második kötete sem. Így a fejedelmek már csupán „Habsburg-ellenes küzdelmeket” és „országgyesítő kísérleteket”, azaz nem szabadságharcokat vagy nemzeti függetlenségi mozgalmakat vezettek.²⁷ Ezt a vélekedést viszont a királyság belső viszonyainak egyik legjobb ismerője, Szakály Ferenc már az 1970-es évektől markánsan elutasította.²⁸ A Magyar Királyság Habsburg Monarchiához való viszonyáról – a virágzó gazdaságtörténetet kivéve – új alap kutatások hiányában azonban még ez a nagyszabású összegzés is viszonylag kevés újdonsággal szolgált, és elsősorban Szekfü Gyula és Takáts Sándor 20. század eleji eredményeire épített. Úgy vélte

Ungarns”; Szakály, F. „The Early Ottoman Period”; Szakály, F. „La politique religieuse de l’État”; Szakály F. *Gazdasági és társadalmi változások*; Szakály F. *Virágkor és hanyatlás*; Szántó I. *Magyarország nemzetközi helyzete*; Szántó I. „A végvári rendszer kiépítésének költségei”; Szántó I. *A végvári rendszer kiépítése*; Szántó I. *Küzdelem*.

²⁵ A szelektív témaválasztásra az osztrák történetírás is felfigyelt: Csáky, M. „Karl V., Ungarn”, 235.

²⁶ Köpeczi B., főszerk. *Erdély története*, I–III; Trócsányi Zs. *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*; Trócsányi Zs. *Erdély központi kormányzata*; Trócsányi Zs. *Törvényalkotás*; Barta G. *Az erdélyi fejedelemség születése*; Barta G. „Illúziók esztendeje”; Barta G. *A Sztambulba vezető út*; vö. még Szabó P. *Az erdélyi fejedelemség*; Oborni T. *Erdély fejedelmei*.

²⁷ Pach Zs. P., főszerk. – R. Várkonyi Á., szerk. *Magyarország története*, különösen 1043–1155; R. Várkonyi Á. *A Királyi Magyarország*, stb.

²⁸ „Erdélyből nem indult és nem is indulhatott ki olyan mozgalom, amely a török kiűzését célozta, és ha az erdélyi fejedelem ilyenhez csatlakozott, akkor azt csak a Habsburgok szövetségeseiként tehette. Tervezni és Magyarország egyesítését álmodni lehetett a »tündérországban« is, de onnan kiindulva megvalósítani már nem.” Szakály F. *A mohácsi csata*, 126; Erdélyből „országgyesítést megkísérelni csak török fegyverekkel lehetett volna. De ki vágyott ilyen országegyesítésre?” Sugár I. – Szakály F., szerk. *Tinódi Sebestyén: Krónika*, 68–69; Szakály F. *Virágkor és hanyatlás*, passim.

ugyanakkor, hogy a 17. században a királyság politikai elitje önálló magyar külpolitikát folytathatott.²⁹

A Magyar Királyság kora újkori történetét azonban a II. világháború után sem minden történész értékelte a nemzeti függetlenség vagy a Habsburg-ellenes mozgalmak szemszögéből. Mindig voltak a korabeli európai államkeretekben történő vizsgálatnak is meghatározó képviselői. Közülük – az alább majd még külön említendő gazdaságtörténészek, valamint részben Benda Kálmán és Makkai László mellett – elsősorban H. Balázs Éva (1915–2006), Kosáry Domokos (1913–2007), Szakály Ferenc és Szűcs Jenő, valamint a kutatásuk témájából adódóan mindig nemzetközi viszonyokban gondolkodó magyar oszmanisták emelhetők ki.³⁰ Míg H. Balázs Éva a 18. század második felének Habsburg–magyar kapcsolatrendszerét követte mintaszerűen nyomon, addig Kosáry Domokos elsősorban az 1526 előtti dinasztikus alternatívákról és a magyar külpolitika lehetőségeiről, valamint az 1711 után újjászülető Magyarország művelődési viszonyairól nyújtott új képet. Szakály Ferenc ugyanakkor elsősorban a magyar nagybirtokosok szerepének jelentőségét, valamint a 16–17. századi magyar történelem mérlegét értékelte új szemléletben.³¹ Hozzájuk hasonlóan Szűcs Jenő nemzetközi jelentőségű, nagyszabású történelmi esszéjében 1983-ban már olyan merész mondatokat is papírra vetett, miszerint: „*az ábrándok ott kezdődnek, hogy a Habsburgok elkerülhetők lettek volna [...]; ott folytatódnak, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak mélyén valaminő »nemzeti abszolutizmus« eszméje munkált; végül azzal kerekednek ki, hogy e mozgalmak a jobbagyságot valaminő szabadsághoz juttatták volna.*”³² Sőt, újabb írásaik egy részében az 1950–1970-es évek függetlenségi szemléletének egyes meghatározó képviselői is markánsan módosították korábbi nézeteiket. Így ezekben már meghatározóbb a nemzetközi keretekben, mint a nemzeti romantikus szemléletben való gondolkodás.³³

Az európai keretekben készült munkák eredményeinek hatása az 1980-as évektől egyre jelentősebb lett, és alapjaiban járult hozzá a romantikus történetiszemlélet és a Habsburg–magyar viszony megkezdődő, fokozatos átértékeléséhez. A 19. század óta komoly hagyományokkal bíró és a tudománypolitika által évtizedeken át támogatott nemzeti függetlenségi felfogás következtében a Habsburgok 1526 utáni magyarországi kormányzása ugyanakkor gyakran még napjainkban is igen negatív vagy legalábbis egyoldalú ítéletet kap. Ez szakmonográfiákban már viszonylag ritkábban, különösen a 17. század kapcsán vagy a Rákóczi-szabadságharcra való szembeállításban fordul elő.³⁴ A

²⁹ Pach Zs. P., főszerk. – R. Várkonyi Á., szerk. *Magyarország története*, I–II, passim; vö. önállóan is R. Várkonyi Á. *Török világ és magyar külpolitika*; R. Várkonyi Á. *Europica varietas*, passim, főként 92–121.

³⁰ Lásd a bibliográfiában Ágoston Gábor, Dávid Géza, Fekete Lajos, Fodor Pál, Hegyi Klára, Ivanics Mária, Káldy-Nagy Gyula és Papp Sándor munkáit; vö. újabban Dávid, G. – Fodor, P. „Hungarian Studies in Ottoman History”.

³¹ H. Balázs É. *Bécs és Pest-Buda*; Kosáry, D. *Magyar külpolitika*; Kosáry, D. „Magyarország”; Kosáry D. *Művelődés*; Szakály F. *Magyar adóztatás*; Szakály, F. „The Early Ottoman Period”; Szakály F. *Mezőváros és reformáció*; Szakály F. *Magyar intézmények*; Szakály F. *Gazdasági és társadalmi változások*; Szakály F. *Virágkor és hanyatlás*; ill. Szakály F. „Mi veszett Mohács után?”; Szakály F. *Török kori történelmünk kritikus kérdései*.

³² Szűcs J. *Vázlat*, 99–120, az idézet magyarul: 110; vö. Szűcs J. *Nemzet és történelem*.

³³ Például: Nagy L. „A magyarországi Habsburg-uralom” (saját korábbi munkái revíziójának számbevétele); Nagy L. *Egy szablyság magyar úr*, 284–287. stb., ill. R. Várkonyi Á. *Europica varietas*; R. Várkonyi Á. „Erasmus és tanítványai”; R. Várkonyi Á. „A magyar államiság”, stb.

³⁴ Zrínyi Miklós kapcsán például még mindig él az az elképzelés, hogy „önálló magyar nemzeti hadsereget” szorgalmazott, a nevezetes téli hadjáratot 1664 elején pedig a bécsi hadvezetéstől függetlenül, saját kezdeményezésére hajtotta végre. Perjés G. „Gróf Zrínyi Miklós”, 121. és R. Várkonyi Á. „Európai

magyar történetírás 1950–1970-es évekbeli függetlenségi szemléletének hosszú távú hatását a magyarországi történelemtankönyvek egy része mellett mégis jól jelzi az Ausztriában élő magyar származású neves újságíró, Paul Lendvai (1929–) élvezetes stílusban megírt magyar történelmi összefoglalása. Ennek egyik legújabb (angol) kiadásában az Erdélyt bemutató fejezet még 2003-ban is a meglehetősen anakronisztikus „*A magyar függetlenség bástyája*” (*Stronghold of Hungarian Sovereignty*) címet kapta.³⁵ De a magyar történetírás nemzeti romantikus szemléletének erősségét tükrözi a legfrissebb (2006) angol nyelvű Magyarország-történet is. Ez a 16. század közepe utáni másfél évszázad magyar történelmét – természetesen ugyancsak a magyar kutatások hatására – *Küzdelem a függetlenségért (1547–1711)* (*The Struggle for Independence [1547–1711]*) címmel összegzi.³⁶ Végül: a Magyar Köztársaság 1989-ben elnyert függetlenségének kikiáltásával összefüggésben a Habsburg-ellenes nemzeti romantikának a szélesebb olvasóközönség soraiban – teljesen érthetően – nem nehéz híveket toborozni. Ennek az igénynek megfelelően nem szaktörténészek vagy éppen dilettáns historikusok tollából – akik elődeikhez hasonlóan gyakran tartoznak különféle politikai mozgalmak szellemi táborához – napjainkban is szinte sorozatban látnak napvilágot a nemzeti függetlenségi szemléletet a kora újkor kapcsán is görcsösen erősítő összefoglalások.³⁷ Ezek érvelésüket azonban továbbra sem a forrásokra, hanem a magyar történelmi köztudatba szinte beleplántálódott nemzeti mítoszokra és előítéletekre építik.

*b. Fordulópontok a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia történetében*³⁸

Bár vitathatatlan, hogy a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia kora újkori történetében a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) mérföldkő volt, a 16–18. században nem ez volt az egyetlen fordulópont a magyar–Habsburg kapcsolatokban. Fordulópontnak ugyanis nemcsak szakítási kísérletek tekintendők. A négy évszázados Habsburg–magyar együttélésben több olyan hosszabb-rövidebb sorsdöntő időszak volt, amelyek alapjaiban határozták meg a közös uralkodók kormányozta királyság és a monarchia kapcsolatát, majd további sorsát. Az 1526. évi mohácsi csatától Mária Terézia 1740. évi trónra lépéséig terjedő korszakban véleményem szerint (legalább) három ilyen periódust különböztethetünk meg. Nevezetesen azokat az időszakokat, amikor vagy a Magyar Királyság helyzete és jelentősége változott meg gyökeresen, vagy a Habsburg Monarchia, illetve az azt irányító udvar ment át alapvető átalakuláson, vagy amikor e két folyamat együttesen ment végbe.

1) Az egyik igen meghatározó és – mint e kötetben részletesen igyekszem bemutatni – hosszú távra kiható átalakulást az 1526 utáni évtizedek hozták. Ekkor az előbb említett mindkét folyamatnak szemtanúi lehetünk. Alapvetően megváltozott ugyanis a Magyar

játéktér”, 606., ill. II. Rákóczi Ferenc kapcsán lásd újabban: „*Rákóczi következetes, szívós munkával több eredményt ért el, mint a centralizált államigazgatását másfél évszázada építő Habsburg állam.*” Köpeczi B. – R. Várkonyi Á. II. Rákóczi Ferenc, 395.

³⁵ Lendvai, P. *The Hungarians*, 106–113.

³⁶ Cartledge, B. *The Will to Survey*, 102–128.

³⁷ Egy példa egy kisebbségben élő magyar szerző tollából: Fábíán Gy. *A fejedelem hűségében*, illetve több összefoglalásban egy elismert művelődéstörténészétől: Nemeskürty I. *Mi, magyarok*, főként 221–299; Nemeskürty I. *Magyar századok*, különösen 172–224, valamint egy friss példa a Szent Korona története kapcsán: „*Magyargyűlöletük közismert (egy-két ritka kivétel szerencsére akadt), megszállók voltak, több mint kétszer annyi ideig, mint a török.*” Németh Zs. *A magyar Szent Korona*, 72. stb.

³⁸ Vö. Pálffy, G. „*Der ungarische Adel*”, 133–135. Az alább említett fordulópontok közül az utóbbiak pontosítása és alapos feltérképezése a további kutatások feladata.

Királyság közép-európai helyzete, de eközben – nem kis részben éppen Magyarországnak köszönhetően – a Habsburg-dinasztia korábbi domíniuma is évszázadokra kiható változásokon ment keresztül. E folyamatok miatt a 16. század első felében a magyar történelem egyik legfontosabb korszakváltása zajlott.

2) A második, kevésbé markáns, de hosszú távra kiható fordulópontot az 1606. évi bécsi békét követő meglehetősen ellentmondásos, mondhatnánk „kétarcú” negyedszázad jelenti. Ekkor egyrészt részben ismét külső tényezők következtében – miként erre e kötet utolsó fejezetében kitérek – előbb a magyar rendiség és a világi elit erősödött meg jelentősebben, másrészt az 1620-as években a harmincéves háború (1618–1648) kirobbanásával maga a Habsburg Monarchia is meghatározó változásokat, sőt válságokat élt át. Nem kis mértékben ez utóbbiakkal összefüggésben ezekben az évtizedekben a bécsi udvar és a monarchia vezető elitje is számottevő metamorfózison ment keresztül.

3) Végül a harmadik, hosszabb átmeneti időszaknak az 1670-es évektől az 1720-as évekig terjedő félévszázad tartható. Az 1670-es évek magyarországi krízisét (az ún. Wesselényi-összesküvést) a Magyar Királyság török uralom alóli csaknem teljes felszabadítása (1699), majd a Rákóczi-szabadságharc követte. Az utóbbit lezáró szatmári békével (1711) közel kétszáz éves háborúskodás után békesség és megújulás köszöntött arra a Magyarországra, amely a Habsburg Monarchia fegyveres erejének segítségével nyerte vissza az oszmánok által korábban megszállt területeit. Sőt, a Magyar Királyság a Dunai Monarchia egyik legjelentősebb, de legalábbis legnagyobb területű, egyre vonzóbb részévé lépett elő. Mindez újra lehetőséget kínált a királyság és a monarchia, illetve a magyar politikai elit és a bécsi udvar közötti viszony újrarendezésére.

c. A sorsdöntő, de kevésbé ismert 16. század

E három fordulópont közül – a magyar történetírás fentiekben bemutatott, 19–20. századi fejlődésének köszönhetően – leginkább a Rákóczi-szabadságharcot és előzményeit ismerjük. Bánkúti Imre, Barta János, Benda Kálmán, Heckenast Gusztáv, Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes munkásságából – számos magyar nyelvű monográfia és adattár mellett – néhány hosszabb-rövidebb összegzés világnyelveken is rendelkezésre áll.³⁹ A sok változást hozó félévszázad vége, az 1711 utáni új magyarországi berendezkedés és Habsburg–magyar viszony nemzetközi keretekben és alap kutatások alapján történő feltárása viszont még várat magára. Miként túlnyomórészt ismeretlen a Rákóczi-szabadságharc idején a Habsburgok mellett az újabb kutatások szerint többségében kitartó magyar főnemesség és főpapság szerepének vizsgálata is, aminek következtében a függetlenségi küzdelem kezdetektől fogva egyúttal polgárháború is volt.⁴⁰

Az elmúlt bő két évtizedben azonban reményteljesen megkezdődtek az ez irányú, forrásokra építő alapvető vizsgálatok. Ezek túlnyomórészt már nem a nemzeti

³⁹ A bibliográfiában felsorolt munkák közül lásd elsősorban Benda, K. „Das Habsburger-Reich und Ungarn”; Barta, J. „Ungarn und die Habsburger”; Heckenast, G. „Die Habsburger und Ungarn”; Köpeczi, B. *Staatsräson*; Köpeczi, B. „The Hungarian Wars of Independence”; Várkonyi, Á. R. „Habsburg Absolutism”; Várkonyi, Á. R. „Évolution sociale et autonomie de l'État”; ill. az utóbbiak egy része magyarul: R. Várkonyi Á. „A Habsburg-abszolutizmus”; R. Várkonyi Á. „Társadalmi fejlődés”, vö. még R. Várkonyi Á. „A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század” stb. Magára a Rákóczi-szabadságharcra lásd új bibliográfiáját: R. Várkonyi Á. – Kis D. D., szerk. *Rákóczi-szabadságharc*, 774–807.

⁴⁰ Ezzel kapcsolatban újabban vö. Bánkúti Imre elemző recenzióját Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes Rákóczi-élettrajzának 3. kiadásáról (Köpeczi B. – R. Várkonyi Á. *II. Rákóczi Ferenc*): Bánkúti, I. „Észrevételek”, főként 1295–1297. (A szabadságharc fogalmára a 11. fejezetben, a Bocskai-felkelés kapcsán még külön visszatérünk.)

függetlenségi történetfelfogás jegyében értékelik az 1670-es évektől fokozatosan bekövetkező változásokat.⁴¹ A 18. századi állapotokról ugyanakkor – Marczali Henrik, Király K. Béla és H. Balázs Éva monográfiáinak, valamint Robert J. W. Evans számos tanulmányának köszönhetően⁴² – már a nemzetközi történetírás is képet alkothat. A Magyar Királyságnak a Habsburg, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában betöltött 19. századi helyéről a modernebb korszakok iránti nagyobb érdeklődésnek köszönhetően pedig már évtizedek óta rendelkezésre állnak világnyelveken is hosszabb-rövidebb összegzések.⁴³

Kevésbé kutatott az 1606 utáni sorsdöntő negyedszázad időszaka. Benda Kálmán és Makkai László mind a mai napig alapvető tanulmányai⁴⁴ az 1960–1970-es években főként az 1604 és 1608/09 közötti eseményekre koncentráltak. Azóta csupán egy orosz történész (K. T. Medvedeva), valamint újabban több Bocskai-biográfia szerzője (Nagy László, Szabó András, G. Etényi Nóra – Horn Ildikó – Szabó Péter) és számos Bocskai-konferencia résztvevői foglalkoztak részletesebben a témával, de ők is többnyire „csak” ezeket az esztendőket elemezték.⁴⁵ Így a magyar és nemzetközi publikum Benda Kálmán egy újabb, az egész 16–17. századi magyar rendi ellenállást összegző rövid írása⁴⁶ mellett elsősorban R. J. W. Evans alapvető monográfiájának (*The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*) magyar fejezete (*Limited rejection*), valamint Jean Bérenger és újabban Tatjana Guszarova diéta-, illetve Nagy László hadtörténeti kutatásai alapján értékelheti a magyar–Habsburg kapcsolatok ezen időszakát.⁴⁷ Ezek mellett üdvözlendő

⁴¹ Benczédi L. *Rendiség, abszolútizmus*; Benczédi L., szerk. *A Thököly felkelés*; Varga J. J. – Kalmár J. A. *Magyar Királyság berendezésének műve*; Kalmár J. *Alternatívák Magyarországon*; Barta J., szerk. *Habsburgok és Magyarország*; Kalmár J.: „A Magyar Királyság kormányzati helyzete”; Barcsay, Á. *Herrschaftsantritt im Ungarn*; Zachar J. *Habsburg-uralom*; Czigány I. *Reform vagy kudarc?*; Szijártó M. I. *A diéta*; Szijártó M. I. *Nemesi társadalom*; Varga J. J. *Válaszúton*; Hodson, B. A. „The development”; vö. Csáky, M. „Die Einordnung Ungarns”.

⁴² Marczali, H. *Hungary*; Király, B. K. *Hungary*; H. Balázs É. *Bécs és Pest-Buda*, ill. Balázs, É. H. *Hungary and the Habsburgs*; Evans, R. J. W. *Austria, Hungary, and the Habsburgs*; vö. Heckenast, G. „Die Habsburger und Ungarn”; Heckenast G. *A Habsburgok gazdaságpolitikája*; Barta, J. „Ungarn und die Habsburger”; Szijártó M. I. „The Diet”.

⁴³ A teljesség igénye nélkül Miskolczy, J. *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*; Hanák, P. „Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy”; Hanák, P. *Ungarn in der Donaumonarchie*; Galántai, J. *Der österreichisch-ungarische Dualismus*; Evans, R. J. W. „Hungary in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century”, vö. még újabban Somogyi É. *Kormányzati rendszer*; Kozári M. *A dualista rendszer*; Gerő A., szerk. *A Monarchia kora*.

⁴⁴ Benda, K. „Der Haiduckenaufstand”; Benda K. „Habsburg-abszolútizmus”; Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”, vö. még Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*.

⁴⁵ Medvedeva, K. T. *Avstrijskie Gabsburgi*; Nagy L. *Bocskai István*; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*; Benda K. *Bocskai István*; Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, benne egy Bocskai-historiográfiával: 268–301; Szabó A. *Bocskai István*; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*; Barta J., ifj. – Papp K., szerk. „Nincsen nekünk több hazánk”; Czigány I., szerk. *Bocskai és kora*; Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „Frigy és békesség legyen”; Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*; Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”; vö. az újabb Bocskai-bibliográfiával: Bényei M., szerk. *Bocskai és a hajdúk*; ill. iratkiadásokkal: Bocskai I. *Levelek*; újabban Nagy L., szerk. *Iratok*.

⁴⁶ Benda, K. „Habsburg Absolutism”, vö. Benda K. „Habsburg-abszolútizmus”; Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség” és Makkai, L. „The Crown and Diets of Hungary”.

⁴⁷ Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*, 235–274; Bérenger, J. *Les «Gravamina»*; Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”; Bérenger, J. – Kecskeméti K. *Országgyűlés*, 49–67; Nagy L. *Társadalom és hadsereg*.

kivételnek számítanak Tusor Péternek a magyar katolikus egyházi elitre és annak római kapcsolataira vonatkozó, alapvető friss vizsgálata.⁴⁸

Az 1990-es évekig még sanyarúbb volt a helyzet az 1526. évi mohácsi csatát követő „rövid” 16. század vonatkozásában. Míg a megelőző bő fél évszázad Habsburg–magyar kapcsolatairól és a mohácsi csatáról különféle világ- és természetesen magyar nyelven is számos kötet áll rendelkezésre,⁴⁹ addig az 1526 utáni döntő jelentőségű korszakváltásról elsősorban az Európa-szerte virágzó gazdaságtörténet magyar képviselői tártak fel meghatározó eredményeket. Buza János, Ember Győző, Gecsényi Lajos, Granasztói György, N. Kiss István, Makkai László, Pach Zsigmond Pál, Szakály Ferenc és Zimányi Vera alapvető vizsgálatai ráadásul szervesen kapcsolódtak a nemzetközi kutatásokhoz.⁵⁰ A Magyar Királyság e korszakbeli politikai viszonyairól (azaz nem esemény- vagy hadtörténetéről), katonai-pénzügyi berendezkedéséről és működési mechanizmusairól ugyanakkor – Jozef Karpatnak a törvényhozó hatalomról írott, ám szinte teljesen elfeledett monográfiája és Ember Győző napjainkig nélkülözhetetlen közigazgatás-története⁵¹ mellett – csupán néhány, az elmúlt esztendőben részben már különféle világnyelveken is megjelent kisebb-nagyobb tanulmány tájékoztat (főként Franz Brendle, Bessenyei József, Erdélyi Gabriella, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Kenyeres István, Oborni Teréz, Pálffy Géza, Kees Teszelszky és Sahin-Tóth Péter stb. tollából).⁵²

⁴⁸ Tusor P. „A magyar hierarchia”; Tusor P. *Purpura Pannonica*; Tusor P. „Prolegomena”; Tusor P. „Az 1608. évi magyar törvények”; Tusor P. „»Ellenreformációs haditerv«”.

⁴⁹ A teljesség igénye nélkül: Brunner, O. *Land und Herrschaft*; Kosáry D. *Magyar külpolitika*; Nehring, K. *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III*; Hermann Zs. *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés*; vö. még Mrva, I. „Die Bestrebungen der Habsburger”; Spekner, E. „Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge”; Frimová, E. „Cisársko-kráľovská svadobná”; ill. Szakály F. *A mohácsi csata*; Perjés G. *Mohács*; Rúzsás L. – Szakály F., szerk. *Mohács*; Perjés, G. *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary*, különösen 173–272; B. Szabó J., szerk. *Mohács*; B. Szabó J. *A mohácsi csata*; vö. még Kubinyi, A. *König und Volk*; Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*; Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, stb.

⁵⁰ Ehelyütt csak legfontosabb magyar és idegen nyelvű monográfiák, tanulmánykötetek és összegző írásaik idézhetők, számos kisebb-nagyobb közleményüket részletesen lásd a bibliográfiában. Buza, J. „Der Kurs der Löwentaler”; Buza, J. „Die großbäuerliche Viehzucht”; Ember Gy. „Külkereskedelmünk”; Ember Gy. „Magyarország”; Ember, Gy. „Ungarns Außenhandel”; Ember Gy. *Magyarország nyugati külkereskedelme*; Gecsényi, L. „Die Rolle der Stadt Győr”, vö. még Gecsényi L. „Győr kereskedelmi szerepének változása”; Granasztói Gy. „A kassai kereskedelem”, ill. Granasztói, Gy. „La ville de Kassa”; Granasztói Gy. „A polgári család”; Kiss, I. N. *Bauernwirtschaft und Warenproduktion*; Kiss, I. N. „Fleischversorgung”; Kiss, I. N. „Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht”; Makkai, L. „Der Weg der ungarischen Mastviehzucht”; Makkai, L. „Ungarn 1382–1650”; Pach, Zs. P. *Hungary*; Szakály, F. „Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur”; Szakály F. „A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai”; Zimányi V. *Magyarország*; Zimányi, V. *Economy and Society*.

⁵¹ Karpat, J. *Zákonodarná moc*; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*.

⁵² A teljesség igénye nélkül a legfontosabb kötetek és tanulmányok (ehelyütt a magyar szerzők írásainak elsősorban magyar nyelvű változatait idézzük): Brendle, F. „Habsburg, Ungarn”; Bessenyei J. *A Héttorony foglya*; Bessenyei J. *Enyingi Török Bálint*; Bessenyei J. „Ferdinánd király”; Erdélyi G. „Vita a helytartóságról”; Erdélyi G. *Bethlenfalvi Thurzó Elek*; Fazekas I. „A Habsburgok és Magyarország a 16. században”; Fazekas, I. „Ungarns König Ferdinand I”; Gecsényi L. „A Magyar Kamara”; Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”; Gecsényi L. „I. Ferdinánd”; Kenyeres I. „A végvárak uradalmainak igazgatása”; Kenyeres I. „A várbirtokok szerepe”; Kenyeres I. „A végvárak és a mezei hadak”; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”; Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs”; Kenyeres I. „I. Ferdinánd”; Kenyeres I. „A királyi és királynéi magánbirtokok”; Kenyeres I. „Az egri várbirtok”; Kenyeres I. et al., szerk. *XVI. századi uradalmi utasítások*; Oborni, T. „Habsburgischer Versuch”; Oborni, T. „Die Herrschaft Ferdinands I. in Ungarn”; Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei*; Oborni T. „A bécsi udvar tervei”; Oborni T. „Erdély kincstári bevételei”; Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*; Teszelszky, K. „A Holy Crown”; Sahin-

A magyar és a nemzetközi történettudomány helyzetét az 1526 utáni Magyar Királyság működésének megértésében és a Habsburg Monarchiában elfoglalt helyének meghatározásában a magyar vagy idegen nyelveken megjelent magyar és horvát alkotmány- és közigazgatás-történeti összefoglalók sem igazán segítik. Ezek ugyanis, a 16. század vonatkozásában legalábbis – Ember Győző említett 1946. évi alapvető monográfiáját kivéve⁵³ –, nem levéltári alap kutatások, hanem elsősorban a szakirodalom összegzésével készültek és készülnek.⁵⁴ Így többnyire mind a mai napig alig lépnek túl a 20. század közepe előtti kutatások már említett, meghatározó eredményein.

Sajnos ugyanez igaz a Habsburg–magyar kapcsolatokról eddig készült két átfogóbb monográfiára is. Szekfü Gyula barátja, Clemens Graf zu Brandis 1937-ben megjelent összegzését (*Die Habsburger und die Stephanskronen*) mind a nemzetközi, mind a magyar történetírás szinte teljesen elfeledte. Pedig ezt összességében nem magyarellenes, sőt inkább magyar-szimpatizáns, ám ennek ellenére erős dinasztikus szemlélet és elsősorban a rendekkel szembeni ellenérzés uralja. A monarchia kereteiben gondolkodó és magyar irodalmat is hasznosító szerzőnek a 16. századra vonatkozó számos értékes észrevételét ráadásul aktuálpolitikai utalásai megkérdőjelezhetővé teszik.⁵⁵ Az amatőr történész, a jogász Sára János (1923–) magyar nyelvű, nagyszabású összegzése (*A Habsburgok és Magyarország 950–1918*) az 1526 utáni évszázadról újat szintén alig tud mondani. A szerző céljainak megfelelően a kötet – hasznos statisztikai adatokat felvonultató táblázataival ellenére is – valójában magyar szempontból megírt, népszerűsítő politika- és eseménytörténeti összefoglalásának tekinthető csupán.⁵⁶ De nem segít minket jelentősebben a Habsburgok és a horvátok történetét néhány éve kronologikus rendben és népszerűsítő jelleggel összegző kötet sem.⁵⁷

A nemzetközi és magyar olvasóközönség helyzetét az újabb, főként bécsi és budapesti levéltári kutatások eredményeként frissen megjelent tanulmányok és néhány korábbi Magyarország-történet⁵⁸ mellett az elmúlt évtizedekben angol (és részben magyar) nyelven napvilágot látott magyar történelmi összefoglalók viszont már valamelyest segítették. Mivel azonban mindezekben az olvasóközönség igényeinek megfelelően többnyire a modern korszakok (19–20. század) dominálnak, a 16. század történetének általában csekély terjedeleme (maximum 25–30 oldal) jut, és e fejezetekben is az esemény-, társadalom-, vallás- és kultúrtörténet a meghatározó.⁵⁹ Így a Magyar Királyság

Tóth, P. „A Difficult Apprenticeship”. Saját könyveim és tanulmányaim jegyzékét lásd részletesen a bibliográfiában. E munkákra historiográfia jelleggel újabban vö. még Pálffy, G. „Die Gesellschaft”.

⁵³ Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*.

⁵⁴ Timon A. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, passim, főként IV. fejezet; Marczali, H. *Ungarische Verfassungsgeschichte*, 67–84; Eckhart F. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, főként III. fejezet; Beuc, I. *Povijest institucija*, 159–248; Radvánszky, A. *Grundzüge*, 59–71; Mezey B., szerk. *Magyar alkotmánytörténet*, elsősorban 55–169; Nagy E. – Rácz L. *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*, főként 270–284 (Rácz Lajos munkája); Gergely, A. – Máthé, G., eds. *The Hungarian State*, 60–66.; ill. a 19–20. század fordulója politikájának szemszögéből Andrássy Gy. *A magyar állam*.

⁵⁵ Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*, 43–56, 88–125.

⁵⁶ Sára J. *A Habsburgok és Magyarország*, 215–267, az említett táblázatok: 623–728.

⁵⁷ Budak, N. – Strecha, M. – Krušelj, Ž. *Habsburzi i Hrvati*, 31–69.

⁵⁸ A régebbi feldolgozásokból mind a mai napig figyelemreméltó: Kosáry, D. G. *A History of Hungary*, 92–120; Sinor, D. *History of Hungary*, 151–187; Macartney, C. A. *Hungary*, 65–80.

⁵⁹ A teljesség igénye nélkül: Pamlényi, E., ed. *A History of Hungary*, 121–150, különösen 129–133 (Makkai László munkája); Szakály, F. „The Early Ottoman Period”; Kontler, L. *History of Hungary*, 137–168; Gergely, A. – Máthé, G., eds. *The Hungarian State*, 60–66, 104–105, stb.; Molnár, M. *A Concise History of Hungary*, 87–112; Tóth I. Gy., szerk. *Millenniumi magyar történet*, 183–211, 233–298, főként

berendezkedéséről és működéséről, valamint a Habsburg Monarchiában elfoglalt helyéről és sokrétű szerepéről részletesebben nem vagy csupán a 18. század kapcsán szólnak-szólhatnak.

Jóval kevesebb információval szolgálnak a nagyobb terjedelmű Habsburg Birodalom/Monarchia történetek. Egyrészt ezek szerzői – R. J. W. Evans és Niederhauser Emilt kivéve⁶⁰ – magyar nyelvű irodalmat csupán szerény mértékben hasznosítanak. Másrészt a 16. századot ezek ugyancsak csekély terjedelemben (maximum 20–30 oldalban) tárgyalják, és elsősorban a 17–19. századok történetére fókuszálnak. Így bennük Magyarország általában csak a török háborúk és a reformáció, valamint nem kis részben az eredményes magyar kutatásoknak köszönhetően a gazdasági kapcsolatok tárgyalásakor bukkan fel.⁶¹

E munkák sorában Evans említett kötete mellett elsősorban Thomas Winkelbauer néhány éve megjelent monográfiája jelent kivételt.⁶² Egyrészt ez az összegzés „csupán” az 1522-től 1699-ig terjedő időszak történetét vizsgálja, azt viszont két kötetben, közel 1200 oldalon teszi. Másrészt, noha primer magyar irodalmat szerzője keveset citál, az angol és német nyelven megjelent, említett friss kutatások eredményeit messzemenőig hasznosítja. Sőt Winkelbauer a Habsburg Monarchia államalakulatainak sorában sohasem feledkezik meg a Magyar Királyságról, legyen szó a monarchia szerkezetéről, had- és pénzügyeiről vagy vallási, társadalmi és kulturális viszonyairól.

d. A nemzetállami szemlélet visszavetítésének buktatói

Evans és Winkelbauer a soknemzetiségű, multikulturális Habsburg Monarchiát az egykori, azaz a 16–17. századi államkeretek (osztrák örökös tartományok, Cseh és Magyar Korona országai, Német-római Birodalom) rendszerében vizsgálják. Ez a szemlélet Közép-Európában azonban még napjaikban sem mindenütt általános. Mint láthattuk, Magyarországon a nemzeti függetlenségi történetfelfogás – legalábbis szaktörténészek által írott munkákban – többnyire már ritkaságnak számít. Az 1918-ban megszűnt Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai, különösen a függetlenségét 1993. január 1-jén elnyert Szlovákia, de olykor még az 1991 nyarán Jugoszláviából kivált Szlovénia és Horvátország esetében viszont a nemzetállami szemlélet elevenen él. Ez persze napjainkban is elsősorban az aktuálpolitikai helyzettel, azaz a nemrég vissza-, illetve elnyert független államisággal áll összefüggésben. Erről, a kora újkor vonatkozásában meglehetősen történelmietlennek tartható szemléletről tanúskodik például a szlovák fővárosban (Bratislava) nemrég megjelent két tanulmánykötet. Az egyik Szlovákia és a Habsburg Monarchia 16–17. századi kapcsolatait, a másik pedig – nem tévedés – Szlovákia 1526 és 1918 közötti helyét kívánta elemezni a monarchián belül.⁶³

276–279, ill. Tóth, I. Gy., ed. *A Concise History of Hungary*, 181–211, 231–298, különösen 274–278 (számos kolléga munkája); Cartledge, B. *The Will to Survey*, 83–107, ill. új szemléletre törekedve legújabbban vö. Romsics I., főszerk. *Magyarország története*, 307–395, főként 321–333 (Pálffy Géza fejezete).

⁶⁰ Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*; Gonda I. – Niederhauser E. *A Habsburgok*, ill. Gonda, I. – Niederhauser, E. *Die Habsburger*.

⁶¹ Tapié, V.-L. *The Rise and Fall*, 54–83; Kann, R. A. *A History of the Habsburg Empire*, 18–45; Bérenger, J. *A History of the Habsburg Empire*; Fichtner, P. S. *The Habsburg Monarchy*, 14–30.

⁶² Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*.

⁶³ Baďurík, J., ed. *Slovensko a Habsburská monarchia*; Baďurík, J. – Kónya, P. eds. *Slovensko v Habsburskej monarchii*; vö. Baďurík, J. *Slovensko v zápase Ferdinanda I. o uhorskú korunu*; Baďurík, J. „Slovensko a jeho miesto v ranom novoveku”; valamint Mrva, I. – Daniel, D. P. „Slovakia during the Early

E kötet olvasói számára rögtön hangsúlyozni szükséges: a kora újkorban Szlovákia sem területi fogalomként, sem államként nem létezett, így a Habsburg Monarchiának sem lehetett része. Szlovákia 20–21. századi területének Habsburg-kapcsolatait tehát igencsak anakronisztikus vizsgálni, hiszen a kora újkorban ez semmiféle politikai, állam- vagy közigazgatási egységet, de még etnikai övezetet sem képezett. Ugyanez igaz az 1921-ben létrejött kelet-ausztriai tartományra, Burgenlandra is. Végül, mint az alábbiakban (a 2–3. fejezetben) még részletesen látni fogjuk, véleményem szerint megalapozatlan a 16. század második fele előtt közös vagy egységes horvát–szlavón–dalmát királyságról (horv. *Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, hrvatska trojednica*, ném. *dreieiniges Königreich*) beszélni, noha ezt a 19. század óta a horvát történetírás a későbbi állapotok és államhatárok visszavetítésével az egész középkorra vonatkozóan gyakran teszi.⁶⁴ Bár kétségtelen, hogy Dalmácia, a tengeremelléki Horvát Királyság és a késő középkorban a Magyar Királysághoz tartozó Szlavónia sorsa a 14–15. században – főként a törökök elleni védekezés miatt – gyakran szorosan összefonódott, egyesült királyságot akkor még sohasem alkottak.

A 16–17. században tehát történelmietlen szlovák–török határról,⁶⁵ a törökök vagy a Fuggerek szlovákiai jelenlétéről, Szlovákia gazdaságtörténetéről és az európai gazdasággal való kapcsolatairól, a szlovákiai vámok fejlődéséről, szlovák rézről vagy szlovákiai rézbányászatról beszélni. De hasonlóan anakronisztikus Burgenland törökkori történelméről értekezni, még ha ilyen címekkel az elmúlt évtizedekben és esztendőken – forrásokkal dolgozó, kiváló szerzőktől is – számos kötet és tanulmány jelent is meg.⁶⁶ Valamivel praktikusabb, bár nem tökéletes megoldás az, amit az ismert szlovén történész (Ignacij Voje) választott. Mivel a 15–17. században Szlovénia nem, csupán Krajna

Modern Era”; Kirschbaum, S. J. *A History of Slovakia*, 61–78 („The Habsburg Empire” fejezet). Két újabb, már helyesebb megközelítés a 16., ill. a 19. századra vonatkozóan Bađurík, J. – Sládek, K., eds. *Politický zrod*; ill. Kováč, D. – Suppan, A. – Hrabovec, E. hrsg. *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken*.

⁶⁴ Klaić, V. *Povijest Hrvata*, IV; Guldescu, S. *The Croatian-Slavonian Kingdom*; e kutatások eredményeit még kiváló amerikai Közép-Európa-szakértők is átveszik: Fichtner, P. S. *Ferdinand I*, 40–41; újabban már óvatosabb megközelítést alkalmaz: Beuc, I. *Povijest institucija*, 159; ill. Pavličević, D. *Povijest Hrvatske*, 18–19, 75–77, stb., végül helyes látásmódban Sokcevitš D. *Horvátország*, 9–10.

⁶⁵ E tekintetben szimptomatikus példaként szolgál Matunák Mihálynak a 19. század végén szlovákul és magyarul egyaránt megjelent tanulmánya (Matunák, M. „Turecko-uhorské boje v severo-západnom Uhorsku”; Matunák M. „Török–magyar harcok az északnyugati Magyarországon”), amely eredetileg mindkét nyelven török–magyar harcokról beszélt az egykori Északnyugat-Magyarországon. 1983-ban azonban Matunák szlovák tanulmánygyűjteménye már az „Élet és harc a szlovák–török határon” címet (Matunák, M. *Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí*) viselte, magába foglalva a szerző e tanulmányát is. Az egykori török–magyar határ így alakult át a szlovák történetírásban a 20. századi határok visszavetítésével szlovák–török határrá. Hasonlóan sokatmondó, hogy ugyanazon szerzők – gazdaságtörténeti tényeiket tekintve egyébként többnyire színvonalas – szlovák vagy angol nyelvű cikkeikben „szlovák” (Vlachovič, J. *Slovenská med’ v 16–17. storočí*; Vlachovič, J. „Slovak Copper”), német nyelvű írásaikban viszont „magyar réz”-ről beszélnek (Vlachovič, J. „Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer”), pedig a helyes a Magyar Királyságbeli vagy a Magyar Királyság területén kitermelt réz lenne.

⁶⁶ Horváth, P. – Kopčan, V. *Turci na Slovensku*; Kopčan, V. *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*; Dangl, V. *Slovensko vo víre stavovských povstaní*; Kalus, P. *Die Fugger in der Slowakei*; Kohútová, M. – Vozár, J., eds. *Hospodárske dejiny Slovenska*; Kazimír, Š. „K vývoju colnej agendy na Slovensku”; Kazimír, Š. „Slovensko v medzinárodnom obchode”; Vlachovič, J. *Slovenská med’ v 16–17. storočí*; Vlachovič, J. „Slovak Copper Boom”; Ratkoš, P. „Das Kupferwesen in der Slowakei”; Skladaný, M. „Der Anteil des slowakischen Kupferwesens”; Vozár, J. „Habsburský panovnícky dvor a slovenské baníctvo”; ill. Prickler, H. „Burgenland während der Periode der Türkenkriege”; Kropf, R. – Mayer, W., hrsg. *Kleinlandschaft und Türkenkriege* I. stb.

létezett, ő a *Szlovének a török hódítás árnyékában (Slovenci pod pritiskom turškega nasilja)* címmel írta meg az osztrákok és szlovének lakta egykori osztrák tartomány hadtörténetét.⁶⁷ Hasonló módszert alkalmazott a 20. század elején Vjekoslav Klaić is, aki a modern Horvátország területének történetét – amely az egykori tenger melléki Horvát Királyság mellett Dalmáciát, a középkori Szlavóniát és a Magyar Királyság területének egy részét foglalja magában – *Horvátok története (Povijest Hrvata)* címmel foglalta össze.⁶⁸

A közép-európai Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság 16. századi kapcsolatrendszerének megértését a nemzetállami szemléletben készült munkák tehát kevésbé segítik. Egy adott évszázad történeti folyamatait ugyanis legalább annyira helytelen később kialakult államhatárokat visszavetítve vizsgálni (miként ezt még napjainkban is szlovák, szlovén, horvát és Burgenland kapcsán osztrák történészek teszik), mint azokat későbbi korszakok eseményei, elsősorban nemzeti függetlenségi mozgalmak alapján értékelni (miként ezt sokáig számos magyar történész tette és olykor még ma is teszi). Így jelen kötet a kora újkor kapcsán Robert J. W. Evans, Thomas Winkelbauer és Charles W. Ingrao által képviselt, realisabbnak tartható, egykorú szemléletet szeretné erősíteni,⁶⁹ és ezzel egyúttal visszatérni a magyar történetírás e szemléletet képviselő hagyományaihoz. Monográfiám címével is ezt kívánom érzékeltetni. Így ez nem Magyarországról, hanem Magyar Királyságról beszél. Amennyiben pedig az alábbiakban röviden a 'Magyarország' kifejezést használom, akkor azon természetesen nem a mai Magyar Köztársaságot, de nem is annak jelenlegi területét, hanem a soknemzetiségű, többször változó területű Magyar Királyságot értem.

Történészelődeimmel ellentétben viszont nem alkalmazom a 'királyi Magyarország' (ném. 'königliches Ungarn', ang. 'Royal Hungary') vagy a 'Habsburg Magyarország' ('Habsburg Hungary'), de Szapolyai János 1540. évi halálát követően a Nyugati Magyar Királyság terminust sem;⁷⁰ még ha a legelsőt korábbi munkáimban a magyar történetírás gyakorlatának megfelelően magam is többször használtam.⁷¹ Egyrészt a 'királyi Magyarország' kifejezés helytelenül azt sugallja, mintha a 16–17. században több Magyarország vagy több Magyar Királyság (királyi vagy Habsburg, erdélyi vagy fejedelmi, török vagy Thököly-féle kuruc, sőt akár szlavóniai stb.) létezett volna. Másrészt, és ez a meghatározóbb, nem osztom azt a koncepciót, miszerint 1541 után 'királyi Magyarország' néven egy különleges magyar állam jött létre, és állt volna 1686-ig fenn, vagy a 'királyi Magyarország' a késő középkori Magyar Királyságból vált volna egyfajta új államként ki, miként ezt több régebbi és újabb magyar összegzés egyaránt véli.⁷² Végül ismereteim szerint a korban ilyen fogalmat nem alkalmaztak (a *regnum Hungariae* kifejezés ekképpen nem fordítható), és fejedelmi vagy szultáni

⁶⁷ Voje, I. *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*; hasonlóan értékes kutatás, ám kevésbé helyes címadással: Simoniti, V. *Turški vpadi na slovensko ozemlje*; Simoniti, V. *Vojaška organizacija na Slovenskem*.

⁶⁸ Klaić, V. *Povijest Hrvata*, I–V.

⁶⁹ Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*; Ingrao, W. Ch. *The Habsburg Monarchy*.

⁷⁰ A német szakirodalomban olykor felbukkanó, teljesen helytelen 'kaiserliches Ungarn' terminust természetesen sohasem használom. Vö. pl. Brunner, O. „Das Haus Österreich”, 139.

⁷¹ Még első könyvem címében is. Pálffy G. *Katonai igazságszolgáltatás*.

⁷² Pl. Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, 266–267; R. Várkonyi Á. *A Királyi Magyarország*, 12; R. Várkonyi Á. *Három évszázad*, I, 47–77: „A Királyi Magyarország kialakulása” című fejezet.

Magyarországról sem (maximum oszmánok megszállta Magyarországról, angolosan 'Ottoman Hungary'-ről) beszélünk. Ez utóbbi esetben azonban a jelzőn nem a dinasztiát, hanem az Oszmán Birodalom hatalmi elitjét, katonaságát és alattvalóit értik. Sokkal helyesebbnek tartom tehát, ha a jövőben a korabeli államalakulatok elnevezéseit használjuk: azaz Habsburg Monarchiához csatlakozó 'Magyar Királyság', Portától függő 'Erdélyi Fejedelemség', 'Oszmán Birodalom' (illetve ennek magyarországi része, a török hódoltság) vagy éppen 'Thököly Imre közép-magyarországi török vazallus állama'.

Említett külföldi kollégáimat követve a Habsburgok I. Ferdinánd idején létrejött közép-európai államát sem a 'Habsburg Birodalom', hanem összetett állam (*composite state*)⁷³ jellegének megfelelőbb 'Habsburg Monarchia' (találó német kifejezéssel *zusammengesetzte Habsburgermonarchie*) terminussal illetem, már a kötet címében is. A 'Dunai Monarchia' (*Donaumonarchie*) elnevezést a 16–17. századra vonatkozóan ugyanakkor nem, csupán a Magyar Királyság oszmánok alóli felszabadítását követő 18–19. századokra kitekintve említem.⁷⁴ A 'Habsburg Birodalom' kifejezést kizárólag V. Károly császár nagy, dinasztikus államkonglomerátumára használom. A 'Birodalom' terminust pedig csakis a Német-római Birodalomra (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation* vagy *Altes Reich*) alkalmazom, hiszen így az nem lesz összekeverhető a Habsburg Monarchiával. Végül az oszmán-törökök nagyhatalmát mindig Oszmán Birodalomnak (törökül *devlet-i Osmaniyye*), vezető rétegüket az újabb kutatásoknak megfelelően oszmánoknak, oszmán elitnek nevezem. Elsősorban stilisztikai okokból és a történetírás korábbi hagyományait követve irányítóikra és katonaságukra általánosságban mind az oszmánok, mind a törökök szót használom.

e. A forrásokról és az új kutatásokról

E könyv tehát a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia 1526 és 1608 közötti kapcsolatrendszerét vizsgálja. Ezt természetesen elsősorban a nemzetközi kutatás által ez ideig – az említett kivételektől eltekintve – meglehetősen mostohán kezelt Magyarország és a magyar történetírás aspektusából, de mindig nemzetközi keretekben igyekszem elemezni. A sokszínű és bonyolult problémakör minden elemét persze nem tárgyalhatom. Elsősorban a nemzetközi viszonyok, az államszervezet és közigazgatás, az uralkodói udvar, a had- és pénzügyek, az ezektől ez ideig gyakran külön tárgyalt gazdaság, továbbá a belpolitika, a rendiség és a politikai elit kérdésköreit, azaz általában a Magyar Királyság működési mechanizmusait vizsgálom. Mindezekkel összefüggésben nem feledkezem meg a korabeli állami szuverenitás és a korban oly fontos szerepet játszó ceremóniák és hatalmi szimbólumok tárgyalásáról sem. (A Habsburg Monarchia és az Erdélyi Fejedelemség, illetve a török hódoltság kapcsolatrendszerét ugyanakkor csak a legszükségesebb mértékben tárgyalom, ezekre ugyanis a fejedelemség és a hódoltság nemzetközi helyzetét hasonló szellemben feltérképező önálló monográfiák megfelelő fejezetei lennének hivatottak.)

Kötetem megközelítése tehát ahhoz a vizsgálatmódhoz áll közel, amelyet a Cseh Korona országainak 16. századi története és Habsburg Monarchiabeli helyzetének bemutatása kapcsán az elmúlt évtizedekben Jaroslav Pánek, Winfried Eberhard, Josef Valka, Joachim Bahlcke, Václav Bůžek, Petr Vorel és Petr Mat'a, illetve az osztrák tartományok politikai berendezkedésének elemzésekor Thomas Winkelbauer és Karin J.

⁷³ A fogalomra lásd részletesen a 2. és a 4. fejezet megfelelő részeit.

⁷⁴ Vö. Brunner, O. „Das Haus Österreich”; Hanák, P. *Ungarn in der Donaumonarchie*, stb.

MacHardy monográfiáikban és tanulmányaikban alkalmaztak.⁷⁵ Az államhatároktól sokkal inkább független vallási, kulturális és tudományos kapcsolatokat terjedelmi okok mellett azért sem tárgyalom, mert ezekről mindenekelőtt Almási Gábor, Ács Pál, Barlay Ö. Szabolcs, Benda Kálmán, Marianna Birnbaum, Bobory Dóra, Bucsay Mihály, David P. Daniel, Robert J. W. Evans, Fata Márta, Galavics Géza, Klaniczay Tibor, Howard Louthan, Makkai László, Molnár Antal, Monok István, Graeme Murdock, Péter Katalin, Szabó András, Szakály Ferenc, Tóth István György, Tusor Péter könyveiből és tanulmányaiból, valamint az említett Magyarország-történetekből részletesen tájékozódhat az olvasó.⁷⁶ A monarchia berendezkedésével kifejezetten összefüggő kulturális integrációról ugyanakkor a 16. századra vonatkozóan még csak részben rendelkezünk megfelelő alap kutatással.⁷⁷

Monográfiám az elmúlt másfél évtizedben elsősorban Ausztriában, Magyarországon, Szlovákiában, Horvátországban, Németországban és Csehországban végzett levéltári kutatásaim és az ezek alapján eddigi írásaimban levont következtetések összegzése. Míg Bécsben, Budapesten, Sankt Pöltenben, Grazban, Nürnbergben, Prágában és Brnóban főként kormányzervek és rendek, addig a magyar és az osztrák főváros mellett Pozsonyban (Bratislava) és Zágrábban (Zagreb) elsősorban egykori magyar és horvát arisztokrata családok (Batthyány, Draskovics/Drašković, Erdődy, Nádasdy, Pálffy, Révay, Thurzó, Zay stb.) archívumait kutattam.⁷⁸ Legfőbb forrásaimat mégis a bécsi *Österreichisches Staatsarchiv* három nagy gyűjteménye, a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*, a *Hofkammerarchiv*, a *Kriegsarchiv*, illetve a Magyar Országos Levéltár jelentették. E levéltárakban bizonyos iratgyűjteményeket szisztematikusan vizsgáltam át.

A *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-ban például darabszinten átnéztem az udvartartási jegyzékeket (*Hofstaatsverzeichnisse*), ám sok iratot hasznosítottam e levéltár szinte kimeríthetetlen gazdagságú, magyar iratsorozatából, az *Ungarische Akten*-ből is.⁷⁹ (Ennek 1526 és 1608 közötti anyaga négy sorozatban, *Allgemeine Akten*, *Comitalia*, *Specialia* és *Miscellanea*, közel 200 dobozra rúg.) Hasonlóan sokat profitáltam a *Hofkammerarchiv* magyar vonatkozású irategyütteséből (*Hoffinanz Ungarn*, 1526–1608: 96 karton). Ugyanitt kötetről kötetre átnéztem a *Hofzahlamtsbücher* gyűjteményt (1542–1608: 59 kötet),⁸⁰ de majdnem minden magyar vonatkozású családi irattöredéket (*Familienakten*) is. Hasonló módszerrel jártam el a *Kriegsarchiv* legfontosabb fondjai, az *Akten des Wiener Hofkriegsrates*, a *Bestellungen*, a *Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv* és az *Alte Feldakten* esetében, melyek 16. századi anyaga meghatározó hányadában magyarországi

⁷⁵ A teljesség igénye nélkül: Pánek, J. *Stavovská opozice*; Pánek, J. „Das politische System des böhmischen Staates”; Pánek, J. „»Tvůrcové« habsburské monarchie”; Pánek, J. „Böhmen, Mähren und Österreich”; Pánek, J. „Staatsbildung in einer überstaatlichen Monarchie”; Pánek, J. „Regierungsstrategie und Regierungsformen”; Eberhard, W. *Monarchie und Widerstand*; Valka, J. *Morava reformace*; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*; Bahlcke, J. „Die Böhmisches Krone”; Bůžek, V. *Ferdinand Tyrolský*; Bůžek, V. et al. *Věk urozených*; Bůžek, V. „Der böhmische und mährische Adel”; Vorel, P. *Velké dějiny*; Vorel, P. *Páni z Pernštejna*; Maťa, P. *Svět české aristokracie*; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*; Winkelbauer, T. „Landhaus und Hofburg”; MacHardy, K. J. *War, Religion*; MacHardy, K. J. „Staatsbildung”.

⁷⁶ Lásd részletesen az egyes szerzők neve alatt a bibliográfiában.

⁷⁷ Vö. saját tapasztalataim alapján: Pálffy G. *A tizenhatodik század*, 203–207, 213–217.

⁷⁸ Az egyes levéltári iratcsoportokat lásd részletezve a forrásjegyzékben.

⁷⁹ Vö. Buzási J. *Ungarische Akten*.

⁸⁰ Vö. Hengerer, M. „Die Abrechnungsbücher”.

vonatkozású aktákat tartalmaz.⁸¹ Budapesten családi levéltárak mellett elsősorban a Magyar Kamara Archivumának iratcsoportjait vizsgáltam, nem egy esetben (E 136: *Diversae instructiones*, E 142: *Acta publica*, E 211: *Lymbus* stb.⁸²) darabonként tekintve át egyes gyűjteményeket.

Összegzésem elkészítését jelentősen segítette, hogy ugyanezen archívumokban az 1980-as évektől számos magyar, osztrák, német, cseh stb. kollégám végzett igen értékes kutatómunkát. Míg Szakály Ferenc, Gecsényi Lajos (Budapest), Bessenyei József (Budapest–Miskolc) és újabban H. Németh István (Budapest) a gazdasági, Fallenbüchl Zoltán (Budapest), Kenyeres István (Budapest) és Peter Rauscher (Wien) a pénzügyi kapcsolatok, Kelenik József (Budapest–Wien), Domokos György (Budapest), Sahin-Tóth Péter és Bagi Zoltán Péter (Szeged) pedig a hadügyek terén tárt fel nemzetközi szempontból is meghatározó eredményeket. Az elmúlt évtizedben fellendült bécsi és prágai udvarkutatás területén Jaroslava Hausenblasová (Praha), Jeroen Duindam (Utrecht), Mark Hengerer (Konstanz), Katrin Keller (Wien) és Václav Bůžek (České Budějovice) monográfiái és több új tanulmánykötet segítették alapvetően munkámat.⁸³

A magyar arisztokráciáról és egyházi elitről Maksay Ferenc értékes adattárának⁸⁴ megjelenését követően újabban Bessenyei József (Budapest–Miskolc), Erdélyi Gabriella (Budapest), Fazekas István (Budapest–Wien), Koltai András (Budapest) és Nataša Štefanec (Zagreb), a cseh–morva főnemességről pedig Petr Mat’a (Praha–Wien), Petr Vorel (Pardubice), illetve Václav Bůžek és tanítványai, Josef Hrdlička, Pavel Král, Zdeněk Vybíral stb. (České Budějovice) tártak fel jelentősebb forrásanyagot. Szapolyai János magyar király (1526–1540), majd az Erdélyi Fejedelemség Habsburgokkal való kapcsolatát ugyanakkor Barta Gábor 1980-as években megjelent alapmunkái óta Oborni Teréz (Budapest), Cristina Feneșan (București), Papp Sándor (Szeged), Kruppa Tamás (Szeged) és Meinolf Arens (München) kutatásai árnyalták. Végül az oszmánok magyarországi céljait és berendezkedését Ágoston Gábor (Washington), Dávid Géza (Budapest), Fodor Pál (Budapest), Hegyi Klára (Budapest), Ivanics Mária (Budapest–Szeged), Káldy-Nagy Gyula (Budapest), Molnár Antal (Budapest), Papp Sándor (Szeged) és Szakály Ferenc levéltári feltárómunkája és monográfiái alapján ismerhette meg mind a magyar, mind a nemzetközi történetírás.⁸⁵

Az alábbi kötet tehát – H. Balázs Éva 18. századi összegzéséhez hasonlóan, azt egyfajta mintának tekintve – elsősorban ezen új levéltári kutatásokra építve és a korábbiaknál szélesebb körű, tárgyilagosabb áttekintésre törekedve kívánja bemutatni a 16. századi Habsburg–magyar kapcsolatokat, a Magyar Királyság berendezkedését, működésének mechanizmusait és helyét a kora újkori Közép-Európa új nagyhatalmában, az Osztrák Habsburgok összetett államában.

⁸¹ Pálffy, G. „Die Akten und Protokolle”; Pálffy G. „A modern hadtörténetírás”.

⁸² Nagy I. – Kiss E. F. *A magyar kamara*, passim.

⁸³ Köteteiket és tanulmányaikat – melyeket az alábbiakban még gyakran idézem – a bibliográfiában veszem részletesen számba. Az udvarral foglalkozó tanulmánykötetek közül kiemelendő az Arbeitskreis „Höfe des Hauses Österreich” ez ideig tartott 12 konferenciájának (1999–2006) eddig megjelent kötetei: Pils, S. C. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Ein zweigeteilter Ort?*; Noflatscher, H. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Der Innsbrucker Hof*; Bösel, R. et al., hrsg. *Kaiserhof–Papsthof*; Klingenstein, G. W. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Kaiser, Hof und Reich*; vö. Konečný, L. – Bukovinská, B. – Muchka, I., eds., *Rudolf II, Prague and the World*; Klingenstein, G. „Der Wiener Hof”.

⁸⁴ Maksay F. *Magyarország birtokviszonyai*.

⁸⁵ E kollégák alapvető eredményeiről is a bibliográfiából tájékozódhat részletesen az olvasó. Összegző jelleggel vö. még Dávid, G. – Fodor, P. „Hungarian Studies in Ottoman History”.

2. Az oszmánok és a Habsburgok: két világbirodalom határvidékén

1532 augusztusában, szinte napra pontosan hat esztendővel a mohácsi csata (1526. aug. 29.) után majdnem megvalósult egy nagy találkozás. Az Oszmán és a Habsburg Birodalom uralkodójának, I. Szülejmán szultánnak (1520–1566) és V. Károly császárnak (1519–1556), valamint I. Ferdinánd magyar és cseh királynak (1526–1564) a hadai a nyugat-magyarországi Kőszeg és az alsó-ausztriai Bécsújhely alatt táborozva vártak a korabeli világ két nagyhatalmának fegyveres összeütközésére.¹ Az összecsapás azonban elmaradt. A különös patthelyzet mégis több szempontból jelképes volt. Egyrészt végérvényesen jelezte, hogy a Kárpát-medence szinte teljes területét felölelő középkori Magyar Királyság (1. térkép) már a múlté. Másrészt jól mutatta, hogy Magyarország az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia határvidékére került, és területén a jövőben e két nagyhatalom osztozik. Pedig az előző két évszázadban a magyar trónért még Európa legelőkelőbb dinasztiái versengtek, mint például az Anjou, a Luxemburgi, a Habsburg és a Jagelló.

a. Egy kisebb összetett állam: Szent István birodalma a késő középkorban

A 14–15. században a Közép-Európában befolyásos dinasztiák nem véletlenül törekedtek a Magyar Királyság megszerzésére. A magyar uralkodók 1270-től mindannyian az alábbi, imponáló hosszúságú latin nyelvű titulaturát viselték: „*Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque rex etc.*”, azaz „*Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodóméria, Kumánia, Bulgária stb. királya*”. Ráadásul ehhez Anjou I. Lajos (1342–1382) esetében a lengyel királyi (*rex Poloniae*), Luxemburgi Zsigmondnál (1387–1437) és Habsburg Albertnél (1437–1439) a német császári/királyi és a cseh királyi (*Romanorum imperator/rex, rex Bohemiae*), végül Jagelló II. Ulászlónál (1490–1516) és II. Lajosnál (1516–1526) a cseh királyi cím is csatlakozott. Mindez azt jelentette, hogy a német-római császárok és a lengyel királyok mellett a magyar királyok Közép-Európa legjelentősebb uralkodói voltak, de még egész Európát tekintve is igen előkelő helyet foglaltak el.² Különböző címeiknek és az ezekkel járó unióknak köszönhetően tehát egy igen jelentős területtel és politikai súllyal bíró, ún. ’összetett/összerakott/mozaikszerű államot’ (ang. *composite state*, ném. *zusammengesetzter Staat*) kormányoztak.³ Ezen országok legfőbb igazgatási központja pedig általában a budai királyi udvar volt. Mindez még akkor is igaz, ha a magyar állam összetettsége sok tekintetben különbözött például a Spanyol vagy az Angol Királyságétól, vagy az ugyancsak meglehetősen speciális összetételű Német-római Birodalométól. Minden korabeli összetett államnak ugyanis

¹ Bariska I., szerk. *Kőszeg ostromának emlékezete*; Gerhartl, G. *Die Niederlage der Türken*; Turetschek, C. *Die Türkenpolitik Ferdinands*.

² Az alábbi alfejezethez általánosságban a következő összegzéseket használtuk: Fügedi E. *Uram, királyom*; Mályusz E. *Zsigmond király*; Kristó Gy. *Magyarország története*; Györffy Gy. *István király*; Engel P. *Társadalom és politikai struktúra*; Zsoldos A. *Az Árpádok*; Kubinyi, A. *König und Volk*; Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*; Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A. *Magyarország története*; Rady, M. *Nobility*; Lenkey Z. – Zsoldos A. *Szent István*; Engel P. *Szent István birodalma*; Tóth I. Gy., szerk. *Millenniumi magyar történet*, 36–179, ill. Tóth, I. Gy., ed. *A Concise History of Hungary*, 23–177. A továbbiakban e munkákra csak egészen konkrét adatok idézésekor hivatkozunk.

³ Koenigsberger, H. G. *Early Modern Europe*; Elliott, J. H. „A Europe of Composite Monarchies”; Oresko, R. – Gibbs, G. C. – Scott, J. M., eds. *Royal and Republican Sovereignty*; Sashalmi E. *A nyugat-európai államfejlődés*, 109–119.

megvoltak a saját maga speciális jellegzetességei, különösen attól függően, hogy Európa vagy a világ mely régiójában, milyen fejlettségű területén stb. feküdt.

A Magyar Királyság azonban valójában önmagában is egy különleges, kisebb összetett állam volt. Ennek megértéséhez az idézett magyar királyi titulátúrát szükséges végigkövetnünk. A magyar uralkodók Szent István király 1000. évi államalapításától kezdve a Magyar Királyság (*Hungaria*) vezetői voltak. Könyves Kálmán (1095–1116) uralkodása alatt 1102-ben az Adriai-tenger parti Dalmácia (*Dalmatia*), illetve az Adriai-tenger és a Kapela-hegység között fekvő, tenger melléki Horvát Királyság (*Croatia*) került a magyar uralkodó tartós fennhatósága alá. (Az utóbbi azonban – ez külön hangsúlyozandó – csupán nyugati töredéke volt a mai Horvát Köztársaság jóval jelentősebb területének.⁴) A két országot azonban a magyar uralkodók nem tagolták be államukba, hanem királyi címeiket (*rex Dalmatiae, Croatiae*) viselve továbbra is különálló országoknak tartották, és külön tisztségviselővel, a horvát–dalmát bánnal (*banus Croatiae et Dalmatiae*) kormányozták.⁵

A Magyar és a Horvát Királyság között tehát közös uralkodóiknak köszönhetően 1102-től különleges unió jött létre. A két királyság elvileg vitathatatlanul „perszonálunióban” élő, egyenrangú társország volt. A valóságban azonban a két állam közötti óriási területi és gazdasági különbségek miatt a szoros együttélés nem jelenthetett teljesen egyenrangú kapcsolatot – miként ezt sok tekintetben hasonló volt Európa olyan korabeli összetett államai esetében is, ahol valamelyik társország jóval nagyobb volt a másiknál. A magyar és horvát királynak ugyanis ettől kezdve csupán egy közös uralkodói udvara volt (a 14–15. században többnyire Budán), egy államvezetése, egy királyi tanácsa, egy közös politikai elitje stb. Külön horvát királykoronázás sem létezett. Így a Szent Koronával megkoronázott magyar királyok a középkorban automatikusan, azaz koronázás nélkül horvát királyok is lettek.⁶ De a horvát rendiség is meglehetősen gyenge volt, és így a horvát előkelők gyűlése (*sabor*) sem hasonlítható a komoly politikai szereppel bíró magyar országgyűlésekhez.

A 12–13. században a magyar királyi titulátúra tovább bővült: az 1130-as évektől a kis Ráma folyó melletti, boszniai Rama tartománnyal, amely alatt utóbb általában egész Boszniát értették. 1202-től azután a magyar uralkodók Szerbia (*Servia*), 1205-től Galícia (*Galitia*) és Volhínia/Lodoméria (*Lodomeria*), majd 1233/35-től a bizonytalan területű Kumánia/ Kunország (*Cumania*, Havasalföld és Moldva egy részén⁷), végül 1255-től még csak átmenetileg, 1270-től viszont már véglegesen Bulgária (*Bulgaria*) királyi címét is viselték.⁸ A magyar állam azonban ez utóbbi esetekben általában csupán rövid időre, átmenetileg bővült tényleges területekkel, így e címek hamarosan igénycímekké váltak. Valójában csak jogigényt jelentettek az említett országokra. A magyar király tehát ezen országok királyának tekintette magát, és ha az ottani uralkodó vagy fejedelem nem volt hajlandó neki engedelmeskedni vagy éppen adót fizetni, akkor megfenyítésére hadsereggel vonulhatott.

⁴ Bak B. *Magyarország történeti topográfiája*, 56–57.

⁵ Vö. Beuc, I. *Povijest institucija*, 106–112.

⁶ A már idézett történeti összefoglalók mellett vö. Heka L. *A magyar–horvát államközösség*, 39–62.

⁷ Miként Decsy Sámuel 1792-ben írta: „Cumániának, avagy Kún Országnak nevezetett hajdan Móldvának és Havasalföldnek az a' része, melly az Olt vizétől fogva az Alpes hegyek és a duna között fekszik, és egész Tatár Országig ki terjed.” Decsy S. *A magyar szent koronának históriája*, 74.

⁸ Kumorovitz, L. B. „Die Entwicklung des ungarischen Mittel- und Grosswappens”, 319–322.; Szentpétery I. „Bolgárország”.

Mindezek mellett a késő középkori Magyar Királyság államszervezetileg még egy további szempontból is több és speciálisabb volt, mint az osztrák örökös tartományok vagy a Cseh Korona országai. Mivel területe még európai összehasonlításban is tekintélyes (mintegy 320 000 km²) volt, Budától távolabbi egyes régiói fokozatosan ún. tartományi különkormányzás alá kerültek. Ez a 15. században a királyság keleti csücskében fekvő Erdélyre (*Transsilvania*), illetve a Dráva–Száva között elterülő és Zágráb, Kőrös és Varasd megyék alkotta Szlavóniára (lat. *Sclavonia*, ill. *regnum Sclavoniae*, ném. *Windischland*, régies magyarsággal *Tótország*⁹) volt igaz. Azaz míg a különálló Horvátország esetében a 'regnum' szó alatt 'királyságot', a magyar államhoz tartozó¹⁰ Szlavóniánál – Erdélyhez hasonlóan (lat. *regnum Transsilvaniense, Transsilvaniae, Erdélyország*)¹¹ – 'országot' értettek. Ezt a német *Windischland* és a magyar *Tótország* elnevezés második része is szépen igazolja. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a középkori Szlavónia nem azonos a tőle keletre fekvő és a mai Horvátország keleti régióját alkotó modernkori Szlavóniával.¹² De kiemelendő az is, hogy Szlavónia a 14–15. században – a horvát történetírás gyakori állításával ellentétben¹³ – nem alkotott közös államot a Horvát Királysággal. Ez a helyzet (mint látni fogjuk) csak a 16. század második felétől fokozatosan alakult ki, és a 17–18. századra erősödött meg. A késő középkorban tehát a horvát társországot a Magyar Királysághoz tartozó és állami különállással nem rendelkező Szlavóniával összemosni a későbbi helyzet anakronisztikus visszavetítése.

Ezt igazolja az is, hogy míg Erdélyt az erdélyi vajda (*vaivoda Transsilvaniae*), Szlavóniát a szlavón bán (*banus Sclavoniae*) kormányozta. Ők voltak tartományaik legfőbb katonai vezetői és bírái is. Az utóbbi terület II. Ulászló királytól 1496-ban már saját címert is kapott,¹⁴ amelyet a következő esztendőktől pecsétjén évszázadokon keresztül használt. Sőt a két tartománynak a késő középkorban már külön tartományi gyűlései (*congregatio*) is voltak, melyeken megválasztott követeikkel a magyar országgyűlésen (*comitia, diaeta*) képviseltették magukat. A szlavón gyűlés pedig a horvát *sabortól* teljesen függetlenül működött; bár az utóbbi valószínűleg alig lehetett több, mint a szlavón vagy az erdélyi közgyűlések. Mindezeknek köszönhetően a Magyar Királyságnak a Német-római Birodalomhoz hasonlóan nem egyszerű *Landtagja*, hanem *Reichstagja* volt. Végül: az erdélyi vajda és a szlavón bán ítélőszékéről az ország egyik főbírája, az országbíró (*iudex curiae regiae*) bíróságára lehetett fellebbezni. Mindezek szintén jól jelezték a Magyar Királyság különleges összetett jellegét.

⁹ A német kifejezésre lásd pl. Keglevics Péter 1534 áprilisában „*Waan in Khrabaten und Windischenlannd*” (ÖStA Wien, HKA Familienakten D–T 138, fol. 18–19), a magyar szóhasználatra több kiváló példa: Petthó G. *Rövid magyar kronika*, 127, 132, 134: „*Thót és Horvát Ország*”; Decsy S. *A' magyar szent koronának históriája*, 72, stb.; Klaniczay T. *Stílus, nemzet*, 72–74; vö. Bak B. *Magyarország történeti topográfiája*, 57.

¹⁰ Zsoldos A. „Egész Szlavónia bánja”.

¹¹ Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, 378, III 3 (1517); Benda K. – Péter K. *Az országgyűlések*, 16 (Péter Katalin írása); Oborni T. „Tartományból ország”, 166, „*ez levél kelt Erdelijorzagban*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 38 (6.3.1574, Csáky Pál), ill. Decsy S. *A' magyar szent koronának históriája*, 477, stb.; vö. Barta, G. „Siebenbürgen im Königreich Ungarn”.

¹² Vö. Bak B. *Magyarország történeti topográfiája*, 66, 111.

¹³ Guldescu, S. *The Croatian-Slavonian Kingdom*, passim.

¹⁴ Kukuljević, J., ed., *Jura regni*, I, 234–235, Nr. CLVIII (8.12.1496).

1500 táján ráadásul – miként az 1. táblázatban látható – a Szent István egykori birodalmának területe jóval meghaladta a vele szomszédos osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országainak területét (nem számítva persze az említett igénytartományokat). A mintegy 320 000 km² magában foglalta a mai Magyar és Szlovák Köztársaság teljes területét, a Horvát Köztársaság nagy részét (benne a középkori Szlavóniával), valamint a Román Köztársaság mintegy harmadát (mindenekelőtt Erdélyt). Sőt kisebb-nagyobb területek a mai Ukrajnából (Kárpátalja), Szerbiából (a Temesköz és a Bácska egy része), Szlovéniából (a Muraköz egy része) és Ausztriából (a már említett Burgenland) is hozzá tartoztak (1. térkép).

1. táblázat: A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok, a Cseh Korona országai a 16. század elején

	Magyar Királyság	osztrák örökös tartományok	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	320 000	110 000	125 000
Lakosságszám	3 300 000	1 815 000	2 300 000

Forrás: Engel P. *Szent István birodalma*, főként 268–276, stb; Kubinyi, A. *König und Volk*, 148–182; Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, főként 233–276; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 13–14, 29.

Bár népsűrűségét tekintve a magyarországi régiók többnyire elmaradtak az osztrák vagy a cseh területekhez képest, a Magyar Királyság lakosságlétszáma a 16. század elején (mintegy 3 300 000 fő) még így is jóval meghaladta a vele szomszédos államok népességszámát (lásd ismét az 1. táblázatot). Mivel pedig 1490 és 1526 között a Jagelló uralkodóknak köszönhetően a Magyar és a Cseh Királyság perszonálunióban állt egymással, a főként Budáról kormányzott államalakulat Közép-Európa meghatározó középhatalma volt. Mindezekkel magyarázható tehát, hogy Magyarország gazdasági problémái és az egyre növekvő oszmán fenyegetés ellenére Európa legelőkelőbb dinasztiái a 15. század folyamán komoly küzdelmet folytattak a magyar korona megszerzéséért – miként ezt a Habsburgok példáján az alábbiakban még külön is látni fogjuk.

Jelentős területe ellenére a Magyar Királyság és külön kormányzott tartományai (Szlavónia és Erdély), de még Horvátország legfontosabb politikai, katonai és gazdasági kérdéseiről is a késő középkorban a magyar uralkodók többnyire Budán tartott udvarában határoztak. A politikai döntéshozatal legfőbb színtere a királyi tanács (*consilium regis*) volt. Ebben az uralkodó mellett az ország ún. „igazi bárói” (*veri barones regni*, másként *barones ex officio*, *barones officiolati*), a főpapok (*praelati*) és köznemesi ülnökök foglaltak helyet, azaz benne a királyság minden fontos politikai tényezője képviseltette volt. Rögtön szükséges hozzátennünk: az „igazi bárók” közé nem az osztrák–német területről is ismert bárói címmel (ném. *Freiherr*, lat. *liber baro*) rendelkezők tartoztak, a Magyar Királyságban ugyanis a bárói cím (*barones solo nomine*, *barones naturales*) csak később, a 16. század elejére fokozatosan alakult ki, majd szilárdult meg.¹⁵ (Német birodalmi bárói címet persze magyar nagyurak már ekkor is kaphattak a német-római császároktól, mint például a Korlátkövyek, a Sárkányok, a Széchyek, a Székelyek vagy a

¹⁵ Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 262–273; Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 576–578; újabban Kubinyi, A. *König und Volk*, 296, 326; Kubinyi A. „Bárók a királyi tanácsban”, 151–152. A problémára a 6/d. fejezetben még visszatérünk.

Thurzók.¹⁶⁾ Az „igazi bárók” közé az országos és a királyi udvari főméltóságokat sorolták.¹⁷⁾

A 15–16. század fordulóján az előbbiek közé az ország első világi méltósága és egyik főbírája, a nádor (*palatinus regni Hungariae*), a már említett országbíró, a szlavón bán, a dalmát-horvát bán, az erdélyi vajda, a szörényi és a macsói bán, valamint a szabad királyi városok főbírája, a tárnokmester (*magister tavernicorum regalium*), végül a temesi (*comes Themesiensis*) és a pozsonyi ispán (*comes Posoniensis*) tartozott. Mivel ők tisztségük és javadalmaik után saját zászlóik alatt meghatározott számú katonaságot, ún. *banderiumot* tartoztak kiállítani, az ország katonai életében is kiemelt szerepet játszottak.¹⁸⁾ Sőt, a horvát és a szlavón bánok, a temesi ispán és az erdélyi vajda irányították a Hunyadi Mátyás király (1458–1490) által az 1470-es években újjászervezett törökellenes határvédelmi rendszer három nagy védelmi övezetét (a horvát és a szlavón bánaságot, az alsó részek főkapitányságát és az erdélyi vajdaságot).¹⁹⁾ Az udvari főméltóságok közé ugyanakkor a királyi udvarmester (*magister curiae regiae*), az ajtónállómester (*magister ianitorum regalium*), az étékfogómester (*magister dapiferorum*), a pohárnokmester (*magister pincernarum*), a lovászmester (*magister agazonum*) és a kamarásmester/főkamarás (*magister cubiculariorum*) tartozott.²⁰⁾

A királyi tanács tagjai mellett az ország igazgatásában meghatározó szerepet játszott még az udvar különleges részét alkotó királyi kancellária, amelyet a fő- és titkos kancellár (*summus et secretarius cancellarius*), a mindenkori esztergomi érsek irányított. A pénzügyi kérdésekben ugyanakkor az uralkodói jövedelmek igazgatója, a Hunyadi Mátyás által megreformált tisztség, a kincstartó (*thesaurarius regius*) szerepe emelkedett ki. A 16. század elején a gyakori kincstartó-váltások²¹⁾ azonban már az ország és az udvar megromlott anyagi helyzetét jelezték. Ennek ellenére ezekben az évtizedekben a magyar állam bevételei még mindig évi 250–260 000 forintra rúgtak. A Magyar Királyság számottevő gazdasági erejét mutatja, hogy ebből a törökellenes déli határvédelem éves költségeit (évente 175–180 000 Ft) elvileg finanszírozni lehetett. Mivel azonban az egyéb kiadásokra (udvartartás költségei, tisztségviselők fizetése, diplomácia stb.) a maradék összeg nem lehetett elegendő, a kincstár általában húsz százalékos éves hiánnyal zárt.²²⁾ Ez európai összehasonlításban mégsem számított drasztikusan magas deficitnek.

Az érsekek és püspökök alkotta egyházi renddel (*status praelatorum*) együtt az országos és udvari főtisztségviselők, valamint hivatalt nem viselő családtagjaik (*magnates sine officio*) alkották az éppen ez időben kialakuló kétkamarás magyar diéta felsőtábláját. Az alsótáblán ugyanakkor vagy személyes megjelenéssel, vagy utóbb inkább képviseleti

¹⁶⁾ Korláthkövy, 1515: Neumann T. *A Korlátköviei*, 58, Sárkány, 1510: Kubinyi A. „Egy üzletelő és diplomata várúr”, 272; 112; Széchy, 1516: Iványi B. *Címeres levelek*, 16; Székely, 1490: Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 278–279; Thurzó, 1517: Erdélyi G. „Egy kivételes karrier”, 132, 98. jegyzet és Kubinyi A. „A királyi titkárok”, 19.

¹⁷⁾ Miként ezt Werbőczy István is rögzítette: Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, 176–177, I 94.

¹⁸⁾ Vö. Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 803–812; Rady, M. *Nobility*, 146–149.

¹⁹⁾ Szakály, F. „The Hungarian-Croatian Border Defense System”; Bak, J. M. „Politics, Society and Defense”; Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*, 188–201; Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 166–173; Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, passim.

²⁰⁾ Kubinyi A. „A királyi udvar élete”; Kubinyi, A. *König und Volk*, 184–206; Kubinyi A. „A királyi udvar kormányzati szerepe”.

²¹⁾ Soós F. *Magyarország kincstartói*, 55–67.

²²⁾ Kubinyi, A. *König und Volk*, 343–345.

rendszerben (vármegyénként 2–4 fő) az ország lakosságának 2–3 százalékát kitevő köznemesség foglalt helyet. (Ez az arány európai viszonylatban is jelentősnek tekinthető, hiszen ennél népesebb nemesség csak Lengyelországban élt.) A szabad királyi városok (lat. *liberae regiae civitates*, azaz a királyi tulajdonban lévő és a vármegyei igazgatás alá nem tartozó, kiváltságokkal bíró városok) ugyanakkor a legfrissebb kutatások²³ szerint a rendi státuszt csupán fokozatosan, véglegesen az 1526 utáni évtizedekben szerezték meg. Korábban, nevezetesen 1445-től még csak rendszertelenül vettek részt a diétákon.

A Magyar Királyságban a rendek még európai összehasonlításban is jelentős hatalmi erőt képviseltek, különösen a felsőtáblán és a királyi tanácsban ülő főméltóságok. Valójában ők alkották a magyar politikai elit igazi meghatározó erejét, noha csupán mintegy félszáz, elsősorban magyar, kisebb részben horvát nagybirtokos familiából kerültek ki: az 1526 előtti két évtizedben a Balassi, Bánffy, Báthory, Batthyány, Bebek, Beriszló/Berislavić, Dóczy, Drágffy, Ernuszt, Forgách, Frangepán/Frankopan, Héderváry, Homonnai Drugeth, Kanizsai, Keglevics/Keglević, Korlátkövy, Korbáviai/Karlović, Losonczy, Macedóniai, Országh, Pálóczy, Perényi, Pethő, Ráskay, Sárkány, Szapolyai, Széchy, Szentgyörgyi-Bazini, Tahy, Thurzó, Török, Werbőczy családokból. Mindez összességében azt jelentette, hogy a késő középkori magyar állam legfontosabb kérdéseit, a kül-, had- és pénzügyektől kezdve a teljes belpolitikán át az igazságszolgáltatásig a budai királyi udvarból egy viszonylag csekély számú, magyar nagyúri-főpapi elit igazgatta.

Bár ez az elit évtizedről évtizedre változó hatalmi csoportosulásokból állt, meghatározó politikai és gazdasági, illetve családi és familiárisi (*familiaris*) kapcsolatai az egész országra kiterjedtek.²⁴ Így összességében a magyarországi politikai döntéshozatal országos és regionális szinten egyaránt ennek, a többnyire magyar etnikumú főúri rétegnek a kezében volt. Befolyásuk 1490 után Jagelló II. Ulászló és II. Lajos közös magyar–cseh budai udvartartásában is vitathatatlan volt, noha a cseh, lengyel, majd utóbb Lajos király felesége, Habsburg Mária (1505–1558) hatására²⁵ az osztrák udvarnokok száma sem volt lebecsülendő. 1525-ben például kamarások (*cubicularius*) 45 százaléka volt idegen.²⁶ A magyar–cseh államszövetség ellenére tehát a Magyar Királyság irányításában a magyar politikai elit hatalmas túlsúllyal rendelkezett, és egy szinte teljes állami szuverenitással bíró, tekintélyes közép-európai középhatalmat kormányzott.

A magyar politikai elit számára igen kedvező helyzet azonban a mohácsi csatát követő évtizedekben alapvetően megváltozott. A Magyar Királyság az Oszmán és a Habsburg Birodalom frontvidékére került. E változás sorsdöntő következményei az 1526 utáni fél évszázadban kormányzásának jellegét, politikai elitjének lehetőségeit, sőt összességében közép-európai szerepét és hosszú távú fejlődését is alapvetően meghatározták és átalakították. A mohácsi csatáig és a magyar állam összeomlásáig azonban mindkét nagyhatalom számára hosszú út vezetett.

²³ Kubinyi A. „Rendelkeztek-e országrendiséggel”; H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 175–177; H. Németh I. „A szabad királyi városi rang”, főként 113–116.

²⁴ Kubinyi, A. *König und Volk*, passim, különösen 296–297; a *familiaritas*ra további irodalommal: Varga J. J. *Szervitorok*, ill. a nemzetközi közönség számára: Rady, M. *Nobility*, 110–131.

²⁵ Heiss, G. „Politik und Ratgeber”; Réthelyi O. et al., szerk. *Habsburg Mária*; Fuchs, M. – Réthelyi, O., hrsg. *Maria von Ungarn*, passim.

²⁶ Kubinyi A. „A királyi udvar”, 319, 59. jegyzet.

b. Egy meghódítandó ország: az oszmánok és Magyarország

Az I. Oszmán szultán (1280 k.–1324/26) alapította Oszmán-dinasztia birodalma a világtörténelem egyik leggyorsabban felemelkedett és leghosszabb ideig (egészen 1918-ig) fennálló állama volt.²⁷ A hagyomány szerint az oszmán-török fejedelemség az 1280-as években a mai északnyugat-törökországi Bursától délkeletre pusztán 400 sátornyi, a mongol hódítók elől Közép-Ázsiából menekült türkmén népcsoportból született meg. A kis fejedelemség azután egy évszázad alatt jelentősebb állammá érett, két évszázad múlva nagyhatalommá, végül a 16. század elejére a világ egyik legjelentősebb birodalmává vált.

Az oszmánok gyors felemelkedésüket szerencsájük mellett elsősorban ügyes alkalmazkodóképességüknek és házassági politikájuknak, valamint az uralkodóház és az államhatalom túlsúlyát biztosító, olykor kegyetlen újításainak (testvérgyilkosság;²⁸ janicsárság; a muszlim vallási vezetők állami hivatalnokká tétele stb.) köszönheték. De rendkívül hatékonyan vették át és fejlesztették tovább ellenfeleik, elsősorban a szeldzsuk-törökök és a bizánciak államberendezkedésének azon elemeit (rabszolga származású katonai-hivatali elit; adórendszer; közigazgatás stb.), amelyek birodalmuk gyarapítására válhattak. Emellett felismerték, hogy Kis-Ázsia helyett előnyösebb a megosztott Balkán-félszigeten terjeszkedniük, amelyen 1354-ben Gallipolinál (ma: Gelibolu) vetették meg lábukat. Ráadásul meglehetősen nyitottak voltak az uralmuk alá kerülő vallási kisebbségekkel (ortodoxok, örmények, zsidók) szemben, sőt vezetőiket képesek voltak megnyerni hatalmuk támogatására. 1369-től azután már Drinápolyban székeltek Oszmán utódai. Ezt követően a bolgár és a szerb fejedelmek segédcsapataiként kerültek először összeütközésbe a délszláv államok konfliktusaiba beavatkozó Anjou I. Lajos és Luxemburgi Zsigmond magyar királyok seregeivel.²⁹ Ők ugyanis – mint említettük – a bosnyák, szerb és bolgár királyi címet viselve továbbra is fenn kívánták tartani itteni befolyásukat, és minél tovább szerették volna felhasználni a délszláv fejedelemségeket törökellenes ütközőállamoknak.

A feltörekvő oszmánok állama a 15. század eleji trónviszályt (1402–1413) követően a Bizánci Császárság fővárosa, Konstantinápoly 1453. évi elfoglalásával már megkérdőjelezhetetlenül igen erős középhatalom lett. Innen a Balkán megszerzését követően (1459: Szerbia, 1464: Bosznia déli része) már csak egy lépcsőfok vezetett a nagyhatalmi státushoz. Ezt a lépést az 1510-es években a közel-keleti iszlám világ jelentős részének (1514: Irán, 1516: Szíria, 1517: Egyiptom) meghódításával I. Szelim szultán (1512–1520) tette meg. E hódításoknak köszönhetően az Oszmán Birodalom a világkereskedelem egyik legfontosabb kelet-nyugati útvonalának ellenőrzését is jelentős részben átvehette. Ennek és a hatékony adóztatási rendszernek köszönhetően a szultáni kincstár a 16. század elején általában jelentősebb többlettel zárt, miközben a Magyar Királyság – mint láthattuk – majd mindig éves deficittel küszködött.

²⁷ Az Oszmán Birodalom történetére vonatkozó alapadatok az alábbi munkákból származnak: Inalcik, H. *The Ottoman Empire*; Imber, C. *The Ottoman Empire*; Eren, G. et al., eds. *The Great Ottoman Turkish Civilisation*, I–II., ill. a magyar összegzésekből: Hegyi K. – Zimányi V. *Az Oszmán Birodalom*; Matuz J. *Az Oszmán Birodalom*; Ágoston G. *A hódolt Magyarország*, különösen 9–38; Fodor P. – Hegyi K. – Ivanics M. *Török és tatár hódítók*; valamint Káldy-Nagy Gy. *Szulejmán*; Hegyi K. *Egy világbirodalom végvidékén* és Fodor P. *A szultán és az aranyalma*, passim.

²⁸ Eszerint az államhatalom megerősítése érdekében a trónra kerülő szultánfinak végeznie kellett testvéreivel.

²⁹ Szakály F. „A török–magyar küzdelem szakaszai”, 13–22; Papp S. „Magyarország és az Oszmán Birodalom”, 37–52.

Így 1520-ban Szelim fia, I. Szülejmán (1520–1566) anyagi és természeti erőforrásokban igen gazdag, hatalmas birodalmat örökölt. Miként arról a 2. táblázat adatai tanúskodnak, ennek területe, lakosságszáma, jövedelmei és hadereje valójában nem volt összemérhető a Közép-Európában még mindig erős középhatalomnak számító Magyar Királyság hasonló adataival. Az Oszmán Birodalom az 1510-es évek végére így nem csupán Nyugat-Ázsia, hanem az európai politika döntő tényezőjévé is vált (2. térkép).

2. táblázat: Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság 1520 táján

	Oszmán Birodalom	Magyar Királyság
Terület (km ²)	1 500 000	320 000
Lakosságszám	12–13 000 000	3 300 000
Éves jövedelem (Ft)	4–5 000 000	250–260 000
Hadsereg létszám	100–120 000	30–40 000

Forrás: Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 99; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 23–24, vö. Ágoston, G. „Habsburgs and Ottomans”.

Így amikor 1521-ben az ázsiai és tengeri háború hívei a szultáni udvarban alulmaradtak az európai hadakozást követelőkkel szemben, valójában eldőlt, hogy az oszmánok következő nagy célja az északi terjeszkedés vonalában fekvő Magyar Királyság bekebelezése lesz.³⁰ S noha a magyar állam a régióban még ekkor is meghatározó szerepet játszott, a nála ötször nagyobb területű, négyszer tekintélyesebb lélekszámú, hatalmas gazdasági és katonai fölényben lévő Oszmán Birodalommal szemben önmagában tartós ellenállásra igen szerény lehetőséggel rendelkezett. Az 1463-tól 1520-ig tartó és csupán határ menti csetepatéktól zajos háborús békeidőszakban kitartó déli végvárrendszer megroppanása így csak idő kérdése volt. Ez még akkor is igaz, ha ezzel teljes realitásában a királyságot kormányzó magyar politikai elit csak a végveszély órájában nézett szembe.³¹ A 16. század elejére alapjaiban megváltozott erőviszony-rendszer ismeretében Nándorfehérvár 1521. évi eleste, majd ezt követően a déli végvárvonal fokozatos összeomlása szinte törvényszerű volt. 1521 valóban a „vég kezdete” volt.³²

I. Szülejmán serege ráadásul nemcsak létszámában, hanem minőségében sem volt összemérhető a magyar–cseh uralkodó közép-európai viszonylatban egyébként nem csekély fegyveres erejével. Az oszmánok ugyanis ez időben – a kínaiak mellett – a világ egyik legnagyobb létszámú, jól kiképzett és gyakorlott, állandó zsoldos hadseregével rendelkeztek, amelynek a korabeli európai hadakkal ellentétben komoly utánpótlási alakulatai is voltak.³³ Ezeknek a gyors és sikeres hódításokban óriási szerepük volt, hiszen a hatalmas haderő nagy távolságra történő mozgását tették lehetővé. Emellett a török Porta egyre növekvő Földközi-tengeri flottával is rendelkezett. Az 1520-as években tehát egy tekintélyes állandó haderő nézett szembe egy rendi hadkiegészítésre épülő sereggel. Egy későbbi nagyvezír mondása így az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság

³⁰ Fodor P. *A Magyarország és a török hódítás*, 34–45; Fodor P. „A szimurg és a sárkány”, 22–29; vö. Barta G., szerk. *Két tárgyalás Sztambulban*, 63–96 (Fodor Pál fejezete); vö. még Káldy-Nagy Gy. *Szulejmán*.

³¹ Vö. Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, 121–155.

³² Szakály F. „Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete”.

³³ Az általános összegzések mellett lásd mindenekelőtt Káldy-Nagy, Gy. „The First Centuries of the Ottoman Military Organization”; Ágoston, G. „Ottoman Warfare, 1453–1815”; Ágoston, G. *Guns for the Sultan*.

viszonyára is találó volt: „egy légy egy elefántnak nem tud ártani.”³⁴ Az 1526. évi mohácsi vereség hosszabb távon tehát elkerülhetetlen volt. A közel ötszáz esztendőn át közép-európai középhatalomnak számító Magyar Királyság sorsa így ezt követően nagyjából már külső tényezők függvényévé vált: nagyjából az Oszmán Birodalom belső helyzetétől és hadvezetésének döntéseitől, kisebb részben pedig a magyar belpolitikai viszonyoktól, illetve nyugati szomszéd és rokon, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg politikai-katonai vezetésének lépéseitől függött.

Az Oszmán-dinasztia számára azonban – az európai dinasztiákkal ellentétben – nem a magyar trón megszerzése, hanem a Magyar Királyság területének meghódítása volt a cél. Az elmúlt évtizedekben ugyan született egy olyan koncepció, miszerint Szülejmán nem kívánta Magyarországot meghódítani, pusztán szultáni ajánlatokkal kívánta vazallussá tenni, hiszen racionálisan gondolkodva felismerte, hogy kívül esik hadserege hódítási hatósugarán.³⁵ E nézetet véleményem szerint az újabb oszmanisztikai kutatások meggyőzően cáfolták. A világuralmi terveket dédelgető és az ókori Római Birodalmat mintegy „új Nagy Sándorként” újjáéleszteni kívánó Szülejmán szultán célja ugyanis 1521-től mindvégig a Magyar Királyság lehetőleg teljes meghódítása volt.³⁶

Az oszmán hadvezetés e nagy cél érdekében Magyarországgal szemben is a Kis-Ázsiában és a Balkánon többnyire bevált, ezért a hadvezetés gondolkodásmódjába szinte beidegződött hódítási gyakorlatot alkalmazta. Ennek megfelelően az 1460-as évek közepére nagyjából megszállták a Magyarországot védelmező bolgár, szerb és bosnyák ütközőállamokat, ezt követően pedig a dél-magyarországi és a horvát–szlavón területekre vezetett állandó portyákkal meggyengítették, majd az 1521 utáni esztendőben felmorzsolták a déli határvédelmet.³⁷ Jóllehet Szülejmán szultánt 1526-ban ismét birodalma belső helyzete (főként a janicsárság isztambuli felkelése) és nagyjából balkáni származású politikai vezetése kényszerítette az európai szárazföldi háborúra, azaz Magyarország lerohanására, a mohácsi csatában döntő vereséget mért a Magyar Királyság haderejére.

A jelentős győzelem dacára a magyar fővárost, Budát a szultán csupán ideiglenesen foglalta el, és 1526 végén csak a Dráva–Száva keleti részén fekvő Szerémségben hagyott megszálló alakulatokat.³⁸ Visszavonulásában élelemellátási problémák, a rossz időjárás és a keletről érkező kedvezőtlen hírek mellett az is szerepet játszott, hogy egyszerűen nehezen hitte el, hogy ilyen könnyen legyőzhette régi nagy riválisa, a magyar király hadseregét. De az sem zárható ki, hogy eredetileg sem kívánta megszállni Budát, pusztán hódítási kelléktára szerint akarta feldűlni az ellenfél fővárosát, mint ez a birodalom keleti hadszínterén több esetben is történt. Fő célja ennek ellenére persze nem változott: továbbra is Magyarország teljes meghódítása maradt. Hogy ez a korabeli világ egyik legerősebb hadseregével rendelkező nagyhatalomnak óriási erőfölénye dacára sem sikerült, abban a magyar belpolitikai viszonyok mellett elsősorban Habsburg Ferdinánd Közép-Európában 1526 után fokozatosan létrejött különleges államának, a Habsburg Monarchiának volt kiemelkedő szerepe.

³⁴ Žontar, J. „Michael Černović”, 210.

³⁵ Perjés G. *Mohács*, különösen 122–281; vö. Matuz, J. „Der Verzicht Süleymans”.

³⁶ Fodor P. *Magyarország és a török hódítás*; vö. még Fodor P. – Hegyi K. – Ivanics M. *Török és tatár hódítók*, 43–51 (Fodor P. fejezete).

³⁷ Szakály F. „A török–magyar küzdelem szakaszai”, 42–52.

³⁸ Ágoston G. „Az iszlám erős védőgátja”, 64; Hegyi, K. „The Ottoman Network”, 163; Hegyi K. *A török hódoltság várai*, I, 75.

c. *Egy hőn vágyott trón: a Habsburgok és a Magyar Királyság*

Magyarországnak a mohácsi csatát követő válságos szituációban mégis szerencséje volt. Nevezetesen – hogy a nagyvezír fenti mondását fűzzük tovább – a hatalmas „elefánttal” szemben nyugatról egy „kétfejű sas” formájában jelentős segítsége érkezett. Ennek kezdetei – az általános ismeretekkel ellentétben – már az 1520-as évek első felére visszanyúlhatnak. II. Lajos király kérésére sógora, Ferdinánd osztrák főherceg ugyanis Nándorfehérvár 1521. évi elvesztését követően már jelentősebb támogatást nyújtott a törökök elleni védekezéshez. A legveszélyeztetettebb osztrák tartományok, Krajna és Karintia rendjeinek zsoldján ezekben az esztendőkből évente rendszeresen érkeztek osztrák csapatok a két tartomány védelme szempontjából leginkább veszélybe került Horvátország megsegítésére.³⁹

II. Lajos halálával és a középkori magyar állam összeomlásával ez a helyzet teljesen megváltozott. Habsburg Ferdinánd 1526. december 16-ai magyar királlyá választásával a születőben lévő Habsburg Monarchia és Magyarország sorsa évszázadokra összefonódott. A szoros együttélésig azonban hosszú út vezetett. Ferdinánd elődei azonban bizonyára nem gondolták, hogy az oly régóta vágyott magyar trónt hosszabb időre csak ennyire súlyos körülmények között szerezhetik meg.

A Habsburgok birodalma – az oszmánokéhoz hasonlóan – a világtörténelem szintén egyik leggyorsabban felemelkedett és leghosszabb ideig, maradványaiban egészen 1918-ig fennmaradt állama volt.⁴⁰ Gyökerei Svájcba vezettek vissza, ahol Aargau tartományban a névadó Habichtsburg (Héjavár) feküdt. Ezt az ősi területet meglehetősen hamar, már a 14. század elején (1315: morgarteni csata) elvesztették. A család mégsem maradt meghatározó birtokok nélkül, erre az időre ugyanis megszerezték a későbbi monarchia törzsterületének számító Ausztriát. A sors különleges fintora, hogy ebben nem kis részük volt a magyar uralkodóknak. Akkor persze még senki sem tudhatta, hogy az új szomszéd egyik nagy vágya hamarosan a magyar korona megszerzése lesz, majd később évszázadokon át a dinasztia tagjai adják Magyarországot királyait.

1246-ban IV. Béla magyar király (1235–1270) Bécsújhely közelében, a Lajta mentén vívott ütközetben vereséget szenvedett a Babenberg-dinasztiából származó II. Harcias Frigyes osztrák–stájer hercegtől (1230–1246). A győztes mégsem élvezhette sikere előnyeit, hiszen a csatában maga is elesett, sőt vele kihalt dinasztíája is. Az utódlásért vívott küzdelem végül 1278-ban a morvamezei csatatéren dőlt el. Itt IV. László magyar király (1272–1290) csapatainak hathatós támogatásával Habsburg Rudolf német király (1273–1291) vereséget mért a Babenberg-örökségért szintén harcba szállt Přemysl II. Ottokár cseh király (1253–1278) seregére. A Habsburgok ezzel éppen akkor jutottak Ausztria és Stájerország birtokába, amikor az oszmánok megvetették lábukat Kis-Ázsia északnyugati területein, a magyar királyok pedig végérvényesen teljes terjedelemben viselték hosszú titulátúrájukat. A Rudolfot 1273-ban uralkodójukká választó német birodalmi rendek így elszámították magukat. A kevésbé ismert, gyengének tartott, birtokokkal alig rendelkező Habsburgot ugyanis éppen azért ültették trónra, hogy továbbra is szabadon „kiskirálykodhassanak” fejedelemségeikben.

³⁹ Thallóczy L. – Hodinka A. *Codex Diplomaticus*, I, passim; vö. Kovács P., E. „Ferdinánd főherceg”.

⁴⁰ A Habsburg Birodalom történetére vonatkozó alapadatok az alábbi munkákból származnak: Tapié, V. – L. *The Rise and Fall*; Kann, R. A. *A History of the Habsburg Empire*; Gonda I. – Niederhauser E. *A Habsburgok*, ill. Gonda, I. – Niederhauser, E. *Die Habsburger*; Pohl, W. – Vöckel, K. *A Habsburgok*, Bérenger, J. *A History of the Habsburg Empire*; Ingrao, W. Ch. *The Habsburg Monarchy*; Fichtner, P. S. *The Habsburg Monarchy*; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*; Hamann, B. *Habsburg lexikon*.

Ausztria és Stájerország birtoklásával kezdődött a Magyar Királyság és a Habsburgok sok évszázados szomszédsága, vagyis a későbbi monarchia már születése pillanatától kapcsolatban állt Magyarországgal. I. Rudolfot viszont csupán fia és unokája követte a császári trónon, utánuk a birodalmi rendek a Luxemburgiakat (IV. Károly, Vencel és Zsigmond) juttatták hatalomra, akik közül Zsigmond császár (1410–1437) 1387-től 1437-ig egyúttal magyar uralkodó is volt. A 14. század második feléig így a Habsburgok az osztrák területeken terjeszkedhettek tovább. 1335-ben előbb Karintiát és Krajnát szereztek meg, majd a Bécs szerepét megerősítő IV. Rudolf főherceg 1363-ban már Tirolt, sőt Friault és Görzöt is megkaparintotta. Ezzel a későbbi osztrák örökös tartományok már a család birtokában voltak, ami egy kisebb közép-európai hatalom körvonalait kezdte formálni.

Luxemburgi Zsigmond veje, Habsburg II. Albert 1437. december 18-ai magyar királlyá választásával a dinasztia nagy célja egy rövid időre valóra vált. A magyar koronát első ízben birtokolták a Habsburgok. Sőt, mivel apósát Albert 1438-ban a német-római és a cseh trónon is követte, Közép-Európában a Luxemburgiak magyar–német–cseh összetett államának helyét a Habsburgok elsőként létrejött összetett monarchiája vette át. Bár ez a különleges állam a császár 1439. október végén bekövetkezett váratlan halála idején még csupán kialakulóban volt, a székesfehérvári temetési szertartásán vitt ország- és tartományzászlók mégis szemléletesen jelezték egy jövőbeli közép-európai Habsburg Monarchia kialakulásának lehetőségét és szerkezetének jellegét – miként erről a 3. táblázat adatai tanúskodnak.

3. táblázat: *A II. Albert temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje (1439. okt. vége, Székesfehérvár)*

1. Felső-Ausztria (O)	10. Morvaország (Cs)
2. Burgau (Ha)	11. Krajna (O)
3. Kiburg (Ha)	12. Karintia (O)
4. Portenau (O)	13. Stájerország (O)
5. Pfirt (Ha)	14. Alsó-Ausztria (O)
6. Habsburg (Ha)	15. Csehország (Cs)
7. Elzász (Ha)	16. Magyarország (M)
8. Windische Mark (O)	17. Német-római Birodalom (N)
9. Tirol (O)	

Jelmagyarázat: Cs = Cseh Korona országai, Ha = Habsburg családi birtokok, M = Magyar Királyság, N = Német-római Birodalom, O = Osztrák örökös tartományok.

Forrás: Hauser, W. „Der Trauerzug”, 194–195.

A magyar és a cseh korona országait, az osztrák örökös tartományokat, a Német-római Birodalmat és a Habsburg-családi birtokokat magába foglaló Habsburg Monarchia az 1430-as évek végén azonban még csak egy pillanatra jöhetett létre.⁴¹ Albert halálát követően a magyar rendek egy része ugyan az elhunyt uralkodó posztumusz (1440. február

⁴¹ Az alábbiakra a Habsburg Birodalom-történetek mellett a következő összefoglalókat használtuk: Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*, 18–42; Brunner, O. *Land und Herrschaft*; Nehring, K. *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III*; Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 1–5; Rácz Gy. „A Habsburg-birodalom”; Kubinyi, A. *König und Volk*; Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*; Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A. *Magyarország története*; Rady, M. *Nobility*; Engel P. *Szent István birodalma*; az 1463., 1491. és 1506. évi szerződés kiadása: Marczali, H., ed. *Enchiridion*, 321–336, vö. újabban Spekner, E. „Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge”.

22-én született) fiát, a csecsemő Lászlót 1440 májusában királlyá koronázta, neki hamarosan menekülnie kellett az országból. A Magyar Királyság tényleges ura 1440 nyaratól a lengyel uralkodó (1434–1444), Jagelló I. Ulászló (1440–1444) lett. De a Habsburgok elvesztették a cseh trónt is. Így Kelet-Közép-Európában 1526-ig a Jagellók kerültek túlsúlyba. A német-római császári címet azonban a Habsburgoknak igen hosszú időre sikerült megtartaniuk. II. Albert megválasztásától (1438) kezdve ugyanis egészen 1806-ig ők vezették a Német-római Birodalmat. A tekintélyes területű és jelentős politikai súlyú Magyar Királyság újbóli megszerzése ezért a 15. század közepétől ismét egyik legvágyottabb céljuk lett. Ez azonban még a dinasztia két nagy formátumú császáranak, III. Frigyesnek (1440–1493) és I. Miksának (1493–1519) sem sikerült, noha ennek érdekében jelentős erőket mozgósítottak.

A magyar és a cseh trón elvesztése dacára mégis egy évszázadnak sem kellett eltelnie ahhoz, hogy V. Károly császár trónra léptével (1519) a Habsburgok a világ egyik legtekintélyesebb birodalmát igazgassák – miként a nevezetes mondás tartotta: azt, „*ahol sohasem nyugszik le a nap*”. A világhatalom megalapozásában elsősorban III. Frigyes, majd I. Miksa császár játszott elévülhetetlen szerepet. Noha a birodalomépítés mechanizmusa az Európában már megszilárdult politikai-társadalmi viszonyok miatt jelentősen eltért az oszmánokétól, felemelkedésükben mégis volt néhány hasonló elem. Míg az utóbbiaknál a kedvező házasságok pusztán a kezdeti időkben voltak meghatározók, a dinasztikus államokból álló Európában a Habsburgok esetében (is) hosszú ideig éppen ez volt az egyik legfontosabb eszköz területeik bővítésére. Nem véletlenül vált szállóigévé a mondás: „*Bella gerant alii, Tu, felix Austria, nube!*”, azaz „*Mások háborúznak, Te csak házasodj, boldog Ausztria!*”. Frigyes császár ennek szellemében házásította össze fiát, Miksát Merész Károly burgundiai herceg leányával, Burgundiai Máriával. A házasság révén a herceg váratlan halála után, 1477-ben a Habsburgok birtokába került Nyugat-Európa egyik gazdaságilag legfejlettebb tartománya, a Burgund Hercegség jelentős része, beleértve az oly fontos Németalföldet is.

A 15. század talán legfontosabb politikai házassága mégsem Miksáé, hanem fiáé, Szép Fülöpé volt (1478–1506). Miként arról a birodalom építését is szemléltető mellékelt családfa tanúskodik, Fülöp és húga, Margit 1496-ban kettős házasságot kötött Johannával és fivérével, Don Juannal, Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd gyermekeivel, a szülők névadó tartományainak örököseivel. Noha Miksa a spanyol házasságot eredetileg pusztán a legnagyobb európai rivális, Franciaország elleni koalíciója megerősítésének szánta, hamarosan kiderült: e törekvését a szerencse sokszorosan koronázza. Minthogy Don Juan, majd leánya és nővére, Izabella portugál királynő, illetve fiai sorra távoztak az élők sorából, hamarosan Johanna és általa Fülöp lett az ibériai királyságok örököse.

1. ábra *A Habsburgok családi kapcsolatai a 15–16. század fordulóján*

családfa rajza:

III. Frigyes (1440–1493) ∞ Eleonóra portugál királyleány (†1467)

fia: I. Miksa (1493–1519) ∞ Burgundiai Mária (†1487) – 1477: *Burgundia és Németalföld öröklése*

fiái: Szép Fülöp (†1506) ∞ Örvült Johanna (†1555) – 1504: *Kasztília*, 1516: *Aragónia*, *Szardínia*, *Szicília*, *Nápolyi Királyság*, valamint *Granada és az Újvilág öröklése*

2 fia és leánya: V. Károly (1519–1556) ∞ Portugáliai Izabella (†1539) – 1580: *Portugália öröklése*

I. Ferdinánd (1556–1564) ∞ Jagelló Anna (†1547) – 1526–1527: *Csehország*, valamint *Magyarország és vele Horvátország megszerzése*

Magyarországi Mária (†1558) ∞ II. Jagelló Lajos magyar és cseh király (1516–1526)

Forrás: Hamann, B. *Habsburg lexikon*, genealógiák.

A spanyol hozomány korántsem pusztán az Ibériai-félsziget nagy részét foglalta magában. Az Aragóniai Királysághoz tartozott Szardínia szigete mellett Szicília, valamint a 15. század közepétől az Itália teljes déli részét magában foglaló nápolyi állam is. 1492-től ráadásul már a Granadai Királyság is Spanyolország része volt, miközben az Újvilág felfedezésének köszönhetően az örökség gyarmatok tucatjait is magával hozta. Miksa császár halálát követően, 1519-ben így a fiatalon elhunyt Szép Fülöp fia, V. Károly már a világ egyik leghatalmasabb birodalmának uralkodója lett (2. térkép).

A magyar trón megszerzése II. Albert német király említett rövid uralkodását követően a 15. században így továbbra is a Habsburgok egyik legvágyottabb célja maradt. Csakhogy Közép-Európában a különböző dinasztiák között kialakuló kapcsolatrendszerek és a politikai viszonyok egy ideig még nem a Habsburg nagyhatalmi alternatívának kedveztek. Az osztrák–magyar államszövetség helyett előbb az említett lengyel–magyar (Jagelló I. Ulászló), majd Hunyadi János kormányzóságát és Hunyadi Mátyás királyságát (1458–1490) követően a cseh–magyar (II. Ulászló és II. Lajos) került előtérbe. Az utóbbi ismét a Jagellók magyarországi hatalmát biztosította. Frigyes császár többszöri kudarca ellenére mégis mindenáron igyekezett legalább a jövőt megalapozni. Ehhez kedvező eszközül szolgált számára a még Albert halála után, 1440-ben ellopott Szent Korona, a magyar államiség jelképe.

A császár végül csak 1463-ban a Bécsújhelyen Hunyadi Mátyással kötött szerződés értelmében volt hajlandó a korona visszaadására. Ennek fejében a magyar királlyal elismertette, hogy ha törvényes örökös nélkül hal meg, akkor a magyar trónt maga vagy fia, Miksa főherceg öröklí. A szerződés a magyar uralkodó 1490. április halála után mégsem vált valóra, hiszen a magyar politikai elit nagyobb része – kisebb habozás után – az említett cseh kapcsolatot támogatta, és a cseh királyt (1471–1516), II. Jagelló Ulászlót ültette trónra. Miksa főherceg hiába vonult csapataival Magyarország ellen, a fehérvárinak nevezett hadjárat nem hozott számára sikert. 1491 novemberében a Pozsonyban megkötött békében pusztán annyit érhetett el, hogy megújítsák az 1463. évi szerződést, és visszakapja a Mátyás által megszállt osztrák területeket.⁴²

Császárként Miksa szintén komolyan megpróbálkozott a magyar trón megszerzésével vagy legalábbis utódai számára történő biztosításával. Tehetséges hadvezérként felismerte, hogy Magyarország a nagyhatalmi státus mellett az egyre erőteljesebbé váló oszmán

⁴² Wiesflecker, H. „Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I”; Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 1, 288–296, 303–308; Kovács P. „Miksa magyarországi hadjárata”.

előrenyomulás miatt is alapvetően fontos az örökös tartományok számára. 1506. március 20-án ezért családi szerződést kötött II. Ulászlóval. Ez kimondta, hogy unokája, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg majd elveszi a magyar király leányát, Jagelló Annát, Ulászló esetleg születendő fia pedig leányunokáját, Máriát. Sőt, miután a magyar rendek egy része megkérdőjelezte a szerződést, Miksa ismét fegyveres erővel vonult Magyarországra. Az 1506 nyári osztrák–magyar háborúnak Lajos királyfi (a későbbi II. Lajos) július 1-jei születése vetett véget. A családi szerződést végül 1515 júliusában a – Jagelló Zsigmond lengyel király (1506–1548) jelenlétében – Bécsben megtartott eljegyzésekkel, majd 1521–1522-ben a linzi (Habsburg Ferdinánd–Jagelló Anna) és budai (Jagelló Lajos–Habsburg Mária) esküvőkkel erősítették meg.⁴³ II. Lajos 1526. augusztus végi halála után így Ferdinánd benyújthatta igényét a magyar trónra.

A Habsburgok felemelkedéséhez és területi gyarapodásához persze a kedvező házasságok és velük összefüggő birtokszerző akciók önmagukban nem lettek volna elegendők. A sikersorozathoz alapjaiban járult hozzá III. Frigyes szívós politizálása, rendkívüli főszevénységgel folytatott gazdaságpolitikája és az a különleges körülmény, hogy a császár minden ellenfelét túlélte. Miksa ezekre az alapokra támaszkodva jelentős katonai és pénzügyigazgatási reformokat hajtott végre. Új gyalogságot (*Landsknechte*) szervezett, korszerűsítette a tüzérséget, és kiépítette a hadszertárak rendszerét. Az oszmánokkal ellentétben azonban hadserege még nem volt állandó haderő. Sikereiben a rendi adók mellett mindenekelőtt a birodalmi bankárfamíliák (Fuggerek, Welserek stb.) nyújtotta kölcsönök és a tartományi önkormányzatok korszerűsítése játszottak kulcsszerepet.⁴⁴

Tehetséges uralkodóiknak köszönhetően tehát a Habsburgok eredményesen használták ki a lehetőségeket birodalmuk gyarapítására, mely nagyságában a 16. század elején az oszmánokéval vetekedett (2. térkép), lélekszámát tekintve pedig meg is haladta azt. A keleti ellenfél államához hasonlóan azonban 1520 táján V. Károly birodalma rendkívül tagolt, sőt túlságosan is sokszínű volt, mind nyelvében, mind gazdaságában, mind egyes területei politikai berendezkedésében. A keresztény nagyhatalom ráadásul egyáltalán nem alkotott összefüggő területet, gazdaságilag igen fejlett tartományai mellett több országa Európa kevésbé prosperáló részéhez tartozott. Így a hatalmas távolságok a többnyire spanyol és német földön tartózkodó Károly császárt hamarosan rákényszerítették arra is, hogy az osztrák területeket öccsének, Ferdinándnak engedje át. Az 1521. évi wormszi és az 1522. évi brüsszeli szerződésben Ferdinánd teljes körű kormányzásra megkapta előbb az öt osztrák örökös tartományt (Alsó- és Felső-Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát), majd Tirolt, Elő-Ausztriát és Württemberget is.⁴⁵

Az egyik legsúlyosabb problémát a Habsburgok számára mégis az jelentette, hogy az oszmánokkal ellentétben nem rendelkeztek olyan erős központi hatalommal és államigazgatási apparátussal, amely képes lett volna a birodalom rendkívül különböző részeinek összetartására. A 16. század elején Európa számos országában hasonló helyzet

⁴³ Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 3, 321–337; 4, 154–232; Hermann Zs. *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés*; Heilingsetzer, G. „Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie”; Spekner, E. „Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge”; Frimová, E. „Cisársko-kráľovská svadobná”; Réthelyi O. et al., szerk. *Habsburg Mária*; Fuchs, M. – Réthelyi, O., hrsg. *Maria von Ungarn*, passim.

⁴⁴ Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 1–4, passim; Kurzmann, G. *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen*.

⁴⁵ Lhotsky, A. *Das Zeitalter des Hauses Österreich*, főként 105–118.

volt tapasztalható: az erős rendekkel szemben az uralkodók gyakran tehetetlenek voltak. Ráadásul állandó hadseregük nem lévén, a hadkiegészítés elavult volta miatt a csapatok nagy részének kiállítása is rendek akaratától függött. Hasonlóképpen zajlott a seregek utánpótlása is, így hosszabb ideig és nagyobb távolságra a keresztény csapatok csak nehezen, általában a hadszíntér teljes felélésével és elpusztításával voltak mozgósíthatók.⁴⁶

Elsősorban ezekkel az okokkal magyarázható, hogy Miksa, majd utódai megtették az első lépéseket a gyenge központi hatalom fokozatos megerősítésére.⁴⁷ Hadseregük jellege és felépítése mellett e téren is óriási volt a különbség az oszmánok páratlanul erős, szinte megingathatatlan központi hatalmához képest. Magyarország szerencsétlenségére pedig V. Károly császár erejét még az I. Ferenc francia királlyal (1515–1547) való viszálykodás, majd a gyorsan terjedő reformáció miatt kirobbant vallásháború is korlátozta. Szülejmán újabb hódításai következtében ráadásul a Földközi-tenger medencéjében és Észak-Afrikában az itáliai és spanyol Habsburg-területek is egyre komolyabb veszélybe kerültek.⁴⁸ Ezzel magyarázható elsősorban, hogy a császár számára a – Ferdinánd főherceg magyar királlyá választásával (1526. dec. 16.) megnyílt törökellenes – magyarországi frontvonal általában csak harmadik hadszíntérnek számított.⁴⁹

Az olyannyira vágyott magyar trónt tehát a Habsburgok a magyar állam történetének egyik legválságosabb periódusában szerezték meg. Az újdonsült cseh–magyar király, I. Ferdinánd katonai és politikai mozgásterét 1526–1527 fordulójától számos komoly nehézség korlátozta. Hogy új országa, a Magyar Királyság mégsem esett áldozatul a jóval erősebb keleti hódítónak, az elsősorban nem neki, hanem az oszmán hadvezetés hibáinak volt köszönhető. Az utóbbi ugyanis terjeszkedésének megnehezedett körülményei között sem tudott eltekinteni hódítási gyakorlatának korábban jól bevált mechanizmusaitól. Főként ezzel magyarázható, hogy a mohácsi csata után az első komolyabb összecsapások nem Magyarország még meg nem szállt középső területein, hanem már az osztrák főváros (Bécs) alatt és közelében zajlottak.

d. Összegzés: a Magyar Királyság az európai történelem centrumában

A Magyar Királyság a 14–15. században mind területét (320 000 km²), mind lakosságlétszámát (kb. 3 300 000 fő), mind politikai-gazdasági lehetőségeit tekintve Közép-Európa meghatározó középhatalma volt. A magyar trón ugyanakkor még egész Európát tekintve is előkelő helyet foglalt el. A késő középkori magyar állam ugyanis egy olyan kis összetett állam volt, amelyhez társországok (Dalmácia és Horvátország), valamint ún. igényországok (Bosznia, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Kumánia és Bulgária) tartoztak. A napjaink Németországánál alig kisebb királyság koronájáért ezért vetekedtek ebben az időszakban Európa legjelesebb dinasztiái: az Anjouk, a Luxemburgiak, a Habsburgok és a Jagellók. E dinasztiák más királyságainak köszönhetően Közép-Európában előbb a Luxemburgiak, majd rövid ideig a Habsburgok és a Jagellók, végül Hunyadi Mátyás és a középkor végén ismét a Jagellók összetett monarchiája jött létre, mégpedig többnyire Buda központtal és a magyar politikai elit meghatározó súlyával.

⁴⁶ Oberleitner, K. „Österreichs Finanzen und Kriegswesen”; Kurzmann, G. *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen*; Hochedlinger, M. „Der gewaffnete Doppeladler”.

⁴⁷ Az eddig idézett munkákon kívül lásd még Fellner, T. – Kretschmayr, H. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 1, 8–29.

⁴⁸ Hess, A. C. *The Forgotten Frontier*; ill. magyarul Korpás Z. „Spanyol védelmi rendszer”.

⁴⁹ Csáky, M. „Karl V., Ungarn”; Korpás, Z. „La frontera oriental”; Korpás, Z. „Las luchas antiturcas en Hungría”; Korpás, Z. „The History of Charles V in Hungary”; vö. R. Várkonyi Á. *Europica varietas*, 9–36.

A magyar állam jelentős szerepének köszönhetően tehát a középkor folyamán a közép-európai történelemben mindvégig fontos szerepet töltött be. A kontinens históriájának valódi középpontjába viszont éppen akkor került, amikor keleti, illetve nyugati határán a korabeli világ két legjelentősebb hatalma, az oszmánok és a Habsburgok birodalma jött létre, majd törekedett megszerzésére. Míg az előbbieket a világ akkori egyetlen állandó hadseregével, Szülejmán szultán vezetése alatt, 1520-tól mielőbbi meghódítását tervezték, az utóbbiak Habsburg Albert rövid életű magyar királyságát (1437–1439) követően egyik leghőbb vágyuknak a magyar trón megszerzését tartották. A két világhatalom nagy célját Magyarországon végül egyaránt 1526-ban érte el, a kettős sikernek köszönhetően persze mindkét fél csupán részlegesen. A mohácsi csatában aratott oszmán győzelem, majd Habsburg Ferdinánd magyar királlyá választása ezért jelenthetett alapvető fordulópontot egész Közép-Európa történetében. A Magyar Királyság az Oszmán és a Habsburg nagyhatalom frontvidékére és ezzel együtt az európai történelem egyik középpontjába került. A magyarországi események tehát ekkor egy időre összeurópai jelentőséggel bírtak.⁵⁰ 1526 ezért joggal szerepel Európa történetének kiemelkedő dátumai között.

⁵⁰ Vö. újabban a már említett összefoglalókon kívül (a teljesség igény nélkül): Szántó I. *Magyarország nemzetközi helyzete*; Csáky, M. „Karl V., Ungarn”, 231–237; Pálffy G. *A tizenhatodik század*, 9–31; Pálffy G. et al. *A magyar újkor története*, 9–15.

3. Egy középhatalom három részre szakadása

a. 1526: Közép-Európa sorsfordító csatája

1526. augusztus 29-én késő délután a mohácsi csatamezőn csupán néhány óra alatt hosszú távra megváltozott a Magyar Királyság története.¹ Jagelló II. Lajos magyar és cseh király hadserege megsemmisítő vereséget szenvedett I. Szülejmán szultán csapataitól. A magyar hadvezetés nagy nehézségek közepette európai méretekben egyáltalán nem csekély, mintegy 25–26 000 főnyi katonaságot (kb. 12–13 000 nehéz- és könnyűlovast, valamint 12–13 000 cseh, lengyel és magyar gyalogost) állított ki. Sőt Lajos király serege egyike volt azon legnagyobb létszámú haderőknek, amelyeket a késő középkori Közép-Európában keresztény uralkodók mozgósítottak. A magyar hadvezetés e csapatokkal azután az ország déli határától mintegy 200 kilométernyire északra, a Duna folyó közelében, Mohács mezővárosától délre próbálta meg feltartóztatni az oszmán hadakat.

A jelentős keresztény haderő ellenére a szultán serege mégis minden tekintetben tetemes fölényben volt. Mind létszámát (a kisegítő alakulatokkal együtt kb. 75–80 000 fő), mind utánpótlását (önálló logisztikai egységek), mind szervezetét és technikai felszereltségét (állandó gyalogság, a janicsárok és fejlett tüzérség,² legalább 150 tábori ágyúval) tekintve jelentősen felülmúlta riválisát. Szülejmán ugyanis – nem tévedés – a világ egyik legerősebb haderejét mozgósította Magyarország ellen. A királyi hadaknak így valójában csupán óriási szerencsével lett volna komolyabb esélyük sikeres ellenállásra.

Ezzel persze mégis megpróbálkoztak. Bár augusztus 29-én bizonyos cseh segédkontingensek mellett Szapolyai János erdélyi vajda (1510–1526) csapatai – az erdélyi frontvonal messzisége és a hozzá küldött ellentmondásos parancsok miatt – még viszonylag távol voltak a magyar seregtől, mivel a törökök e napon nem készültek nagyobb összecsapásra, a magyar hadvezetés a felvonuló szultáni sereg elővédje ellen kívánt eredményt elérni. A főkapitány, Tomori Pál kalocsai érsek és Lajos király tanácsadói feltehetően abban bíztak, hogy a megfáradt és letáborozni készülő török sereg részeit külön-külön talán megverhetik. A támadást indokolta az is, hogy a keresztény katonaság már napok óta hadrendben állt, és bizakodva tekintett a közelgő összecsapásra.

A szultáni csapatok felvonulását kihasználva a többnyire könnyűlovasokból álló jobbszárny meginduló támadása eleinte sikert is hozott. A küzdelem hamarosan azonban nagy összecsapássá változott. Időközben ugyanis a szultáni haderő túlnyomó része a csatamezőre ért, sőt nagy létszámú ágyúit is sikerült bevetnie. Ezek ellenállása miatt a jobbszárny támadása idővel kifulladt, sőt a hatalmas tüzérségi sortűzhöz nem szokott könnyűlovasok között egyre növekvő pánikot okozott. Tomori főkapitánynak emiatt a második hadrendben felállt erőket (amelyek soraiban Lajos király is tartózkodott), majd a balszárnyat is be kellett vetnie.

A magyar hadvezetés támadása persze utólag vitathatónak tűnhet, sok esélye a keresztény seregnek a hatalmas túlerővel szemben másként nem nagyon lehetett. A kibontakozó összecsapásban végül kényszerűen bevetett, szinte teljes keresztény haderő jelentős része ugyanakkor az oszmán ágyúk sortűzébe és a puskákkal felszerelt janicsárok elsáncolt sorfalába rohant. Mindez különösen a vértések és a gyalogság soraiban valóságos

¹ A csata ismertetéséhez az alábbi munkákat használtuk: Ortway T. *A mohácsi csata*; Gyalókay J. „A mohácsi csata”; Alföldi, L. M. „The Battle of Mohács, 1526”; Szakály F. *A mohácsi csata*; Rúzsás L. – Szakály F., szerk. *Mohács*; Perjés G. *Mohács*, különösen 285–445; B. Szabó J., szerk. *Mohács*; B. Szabó J. *A mohácsi csata*.

² Vö. Ágoston, G. *Guns for the Sultan*.

vérfürdőt eredményezett, különösen, hogy az utóbbiakat a könnyűlovasság megfutamodása után teljesen bekerítették. A délután négy órától sötétedésig tartó csatában a magyar sereg nagy része (kb. 16 000 fő) elveszett. Óriási veszteség érte az ország kormányzatát és vezető rétegét, hiszen hét főpap és mintegy harminc főúr esett el a csatatéren. Ilyen súlyos vérveszteség a magyar politikai elitet és a köznemesség rétegét története folyamán még talán sohasem érte. A késő középkori magyar állam legfontosabb kérdéseit a budai udvarból kormányzó királyi tanács szinte működésképtelenné vált. De komoly csapást szenvedett a helyi (vármegyei) önkormányzatok igazgatása is. Mindez még akkor is igaz, ha a közvélekedéssel ellentétben a csata következtében csupán egyetlen arisztokrata família (a Pálóczy) halt ki. Az országos tragédiát tetézte, hogy menekülése közben az ifjú király, II. Lajos a megáradt Csele-patakba fulladt.

Összességében tehát a vereség akkor is komoly fordulatot hozott volna a magyar belpolitikában, ha a szultán többé sohasem vonul Magyarország ellen. Különösen, hogy Szülejmán szeptember 12-én jelentősebb ellenállás nélkül vonulhatott be a magyar fővárosba, a királyi udvartartás és Mária királyné által szinte üresen hagyott Budára. Azt azonban ekkor még nem szállta meg, csupán felgyújtotta és kifosztotta, hiszen szinte maga sem hitte el, hogy néhány óra alatt teljesen sikerült szétvernie egyik legnagyobb riválisa haderejét. Csapatok ugyanakkor az ország középső területének széles sávját végigpusztították. Ekkora ellenséges haderő az 1241–1242. évi tatárjárás óta nem járt az országban. A több tízezer fős oszmán sereg pusztításának nagyságáról egy közel egykorú évkönyv az alábbi szavakkal tudósított: „*Váctól fogva Gyöngyösig, Miskolcig, Muhiig, Nagyszegedig, Péterváradjáig, a Tisza-Duna közét mind megrablák, felégetik. Az Úristen tudja, mennyi számtalan ezer rabot elvivének.*”³

A csatavesztés azonban nemcsak egy nagy múltú középhatalom, a középkori Magyar Királyság területi egységének jelentette végét. Valódi fordulópontot, igazi sorsfordulót hozott egész Közép-Európa számára is. Jagelló Lajos halálával, majd Ferdinánd osztrák főherceg magyar királlyá választásával 1526 végére a másfél évszázados magyar–oszmán konfliktus alapjaiban alakult át. A Habsburgok ismételt magyar trónra kerülésével ugyanis az oszmánok számára már nem Magyarország volt az igazi ellenfél. Már csak azért sem, mert a szultán Budát valójában már sajátjának tekintette, hiszen az oszmán tradíciónak megfelelően az a hely, amelyet a padisah lova lábával érintett, már birtokának számított. A magyar–török küzdelem tehát a mohácsi csata után néhány hónappal a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom vetélkedésévé vált.⁴ Ennek szárazföldi hadszíntere ezt követően hosszú időre Magyarország lett. E küzdelem kezdetét jelezte önmagában az is, hogy a Magyar Királyság oszmán meghódítása – az 1521. évi első lépcsőt követően – 1526 ősztől tovább folytatódott. A Dráva–Száva keleti részének várait a szultán szép számú megszálló csapatokkal rakta tele, melyekből az ország déli és Duna-menti vidékeit könnyűszerrel ellenőrizhette.⁵

II. Lajos halálával ugyanakkor – Lengyelországot leszámítva – Közép-Európában a Jagelló-dinasztia korszaka is véget ért. A fiatal magyar–cseh uralkodó mindkét trónját ugyanis hamarosan Ferdinánd osztrák főherceg foglalta el. Őt előbb a cseh (okt. 23., Prága), majd a magyar rendek (dec. 16., Pozsony) választották királyukká, sőt 1527-ben Prágában (febr. 24.), majd Székesfehérvárott (nov. 3.) meg is koronázták. Ezzel II. Albert

³ Bessenyei J., szerk. *1504–1566 Memoria Rerum*, 30.

⁴ Vö. Pálffy. G. „A török elleni védelmi rendszer”, 173–174.

⁵ Hegyi K. *Török berendezkedés*, 81; Hegyi, K. „The Ottoman Military Force” 131–132; Hegyi, K. „The Ottoman Network”, 163; Ágoston G. „Az iszlám erős védőgátja”, 64–65.

német király egykori rövid életű Habsburg Monarchiája I. Ferdinánd vezetésével kezdett ismét életre kelni, noha fennállásának idejét ekkor még senki sem jósolhatta meg. 1526 így joggal tartható a Habsburgok Osztrák Háza (*Casa de Austria*) irányította, későbbi Dunamenti nagyhatalom születési esztendejének és egyúttal Közép-Európa kora újkori történelme kezdőpontjának is.

Az új monarchia tényleges kialakulása előtt azonban óriási nehézségek álltak. Ez különösen igaz volt I. Ferdinánd Magyar Királyságára. A politikai elit mohácsi mezei lefejezése és az ország déli területeinek török megszállása mellett ugyanis Jagelló Lajos halála miatt Magyarország hamarosan több évtizedes polgárháborúba sodródott.

b. Két király a magyar trónon

Bár a késő középkori Magyarországon – mint a fentiekben láthattuk – többször (1440, 1490) előfordult, hogy a trónért több királyjelölt küzdött meg egymással, a magyar történelemben az mégis páratlan esetnek számított, hogy az országnak közel másfél évtizedig egyszerre két törvényes uralkodója volt. A magyar és a nemzetközi történetírás eddigi félreértéseinek elkerülése⁶ végett nyomatékosan szükséges kijelenteni: mind Szapolyai János erdélyi vajda, mind Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg legitim körülmények között lett a Magyar Királyság uralkodója.

Ez még akkor is igaz, ha Szapolyai János 1526. november 10-ei királyválasztásán – az 1486 januárjában jóváhagyott ún. nádori cikkelyek (*articuli palatinales*) ugyan törvénynek nem tekinthető előírásaival (1. és 3. artikulus) ellentétben⁷ – az ország első világi méltósága, a mohácsi csatából szerencsésen megmenekült Báthory István nádor (1526–1530) elsőként nem adhatta le szavazatát, de a királyválasztó országgyűlést sem ő hirdette meg. Ő ugyanis Habsburg Ferdinándot támogatta, így nem volt jelen Szapolyai székesfehérvári megválasztásán. Egy esztendővel később, Ferdinánd koronázását követően ugyanakkor elsősorban e körülményre és a választás fegyveres erővel való befolyásolására hivatkozva⁸ kérdőjelezte meg Szapolyai legitimitását. 1527. november 6-án tartott nagy beszédében azt állította, hogy a vajda „*a magyar koronát nem a Magyar Királyság régi hagyományai és szokásai szerint, hanem gonosz módon szerezte meg*”.⁹

Az ország legfőbb méltóságának érvelése azonban csupán akkor állta volna meg a helyét, ha a királyválasztás alkalmával jelenlétében nem elsőként kérték volna ki szavazatát; uralkodóválasztó országgyűlést pedig Ferdinánd részére sem hirdetett.¹⁰ Így Báthory nádor egy órás, székesfehérvári magyar nyelvű beszéde november 6-án valójában a Ferdinánd király melletti politikai propaganda igen ügyes fogásának tekinthető csupán. Az erdélyi vajdát ugyanis I. János néven (1526–1540) 1526. november 10-én *a korábbi hagyományoknak megfelelően választották* királlyá, még ha az eseményen a magyar politikai elit mohácsi megtizedelődése, majd megosztottsága miatt számos tekintélyes

⁶ Szapolyai megválasztását az osztrák történetírás sokáig illegitimnek tartotta. Lásd pl. e szemléletben: Lhotsky, A. *Das Zeitalter des Hauses Österreich*, 204–205; a kérdéskört alapjaiban tisztázta: Csekey I. *A magyar trónöröklési jog*, 86–95.

⁷ Döry, F. et al., eds. *Decreta regni Hungariae*, 314–315; vö. Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 693–697.

⁸ Vö. MOE I, 52–53; Hazslinszky R. *Magyarországon a királyi szék*, 10; Jankovics J. – Kruppa T. – Pálffy G., szerk. *Bethlen Farkas*, I, 64–65; de így gondolkodott erről már a 17. századi magyar politikai elit is: Péter K. *Esterházy Miklós*, 84–86.

⁹ „*er di Kron nitt nach altem prauch vnd her kumen des Kungreichs vngern bösslichen vberkumen hab...*” Gecsényi L. „I. Ferdinánd”, 139, Nr. 4.

¹⁰ MOE I, 33–34, 57–58, Nr. 2 (9.10.1526).

arisztokrata valóban nem vett is részt. November 11-én pedig Szapolyait a legitimitás három fő követelményének megfelelően koronázták meg: azaz Székesfehérváron, a Szent Koronával és a Mohács mezején elesett esztergomi érseket (Szalkai Lászlót) helyettesítő, rangidős felszentelt főpap, Podmaniczky István nyitrai püspök végezte szertartással.¹¹

Rögtön hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a korabeli és a későbbi közvélekedés jelentős részével ellentétben Szapolyai nem az 1505. októberi rákosi végzés értelmében lett Magyarország királya. Ez a különleges dokumentum (ám nem törvény) azt mondta ki, hogyha II. Ulászló fiúörökös nélkül halna meg, a magyar rendek nem választanak idegen származású személyt uralkodóvá.¹² A végzés alapján azonban még a 16. század első felének egyik legbefolyásosabb és legambiciózusabb magyar arisztokratája sem lehetett az ország királya. A magyar trón megszerzése ugyanis az ország régi szabadsága és szokása (lat. *vetus et antiqua libertas et consuetudo regni, communis libertas*, ném. *alte Freiheit und Gewohnheit des Landes, altes Herkommen*¹³) értelmében szabad választás (lat. *libera electio*, ném. *freie Wahl*) és törvényes körülmények közötti koronázás (*legitima coronatio*) révén volt csak lehetséges.¹⁴ A dekrétumok ennek rendjét ugyan nem rögzítették, a közép- és kora újkorban, azaz a modern jogi és alkotmányjogi gondolkodás kialakulását megelőzően erre nem is volt szükség. A szokásjog Magyarországon e korszakokban hosszú ideig még legalább olyan, sőt nagyobb erővel bírt, mint az országgyűlések határozatai (nem is beszélve a külpolitikai szerződésekről); noha a jogi gondolkodás fejlődésével a 18. század második felétől fokozatosan a törvények kerültek előtérbe.¹⁵

Így a rákosi végzés nem adott 19–20. századi modern értelemben vett „(alkotmányos) jogalapot” Szapolyai és hívei számára a magyar trón elnyeréséhez, csupán komoly igényt és erős propaganda-eszközt teremtett. Nem véletlenül olvasták fel a dokumentum szövegét 1526. november 10-én, Szapolyai megválasztása előtt, és érvelt vele a nemesség körében a mohácsi tragédia után szerzője, Werbőczy István.¹⁶ Ugyanezt igazolja Kubinyi András újabb vizsgálata, miszerint 1505-ben Werbőczy a végzést – Szapolyai akkori koronára való ambíciója mellett – mindenekelőtt a Miksa császár várható támadásával szembeni ellenállásra buzdítva, propagandisztikus röpiratként fogalmazta meg. Így kívánt hatni a magyar nemesség korabeli „nacionalizmusára” és idegengyűlöletére.¹⁷ Miksa ugyanakkor hasonlóan apellált a német rendek nemzeti érzésére, amikor 1505 júliusában a kölni birodalmi gyűlésre benyújtott propozíciójában a magyar trón megszerzéséhez kívánt a rendektől katonai segítséghez jutni – hangsúlyozván: „reméli, hogy Magyarországot a

¹¹ Jászay P. *A magyar nemzet napjai*, 153–177; Barta G. „Illúziók esztendeje”.

¹² „ex tunc de caetero in perpetuum nullum penitus exterarum nacionum, cuiuscunque lingagii in regum nostrum eligemus, sed tantummodo Hungarum ad hoc officium regiminis aptum et idoneum...” Marczali, H., ed. *Enchiridion*, 317–320, az idézet: 319.

¹³ Vö. Strohmeyer, A. „Die Disziplinierung der Vergangenheit”; Vybíral, Z. *Politická komunikace*; Bahlcke, J. „Libertas'-Vorstellungen”; újabban a téma hatalmas irodalmával: Strohmeyer, A. *Konfessionskonflikt*; Schmidt, G. – Gelderen, M. van – Snigula, C., hrsg. *Kollektive Freiheitsvorstellungen*.

¹⁴ Csekey I. *A magyar trónöröklési jog*, 87–103; Fraknói V. *A magyar királyválasztások* (1921), 167–181; vö. Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 203–205; Turba, G. *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 340–350; Csáky, M. „Karl V., Ungarn”, 226–230.

¹⁵ Újabban vö. Szijártó M. I. *A diéta*, 40–43; Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, xiii–xviii (Péter László bevezetője).

¹⁶ Jászay P. *A magyar nemzet napjai*, 154–162; MOE I, 18; Werbőczyre Kubinyi, A. „István Werbőczy” és Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, xiii–xiv (Péter László és Martin Rady írása).

¹⁷ Kubinyi A. „Az 1505. évi rákosi országgyűlés”; Kulcsár P. *A Jagelló-kor*, 100–109.

Szent Birodalomhoz csatolhatja.”¹⁸ A végzés „nacionalista” hangvételű szövegezése tehát nem kis részben éppen a birodalmi gyűlés előterjesztésére, majd a császár kérését támogató határozatára válaszul született. Végül, mindezek ismeretében az olvasó számára külön kiemelendő, hogy noha Szapolyai erősen épített a nemesi „nacionalizmusra”, a dinasztikus államok korában királysága semmiképpen sem tekinthető „nemzeti királyságnak”, mint ezt a 19–20. századi magyar történetírás saját kora fogalomrendszerét visszavetítve gyakran tette.¹⁹ Szapolyait maximum a magyar politikai elitből választott magyar „nemzetiségű” uralkodónak nevezhetjük – akinek ősei ráadásul a részben horvátok lakta Pozsega megyéből származtak.

Hasonlóan nem a sokat emlegetett Habsburg örökösödési szerződések (1463, 1491, 1506)²⁰ értelmében, de nem is a nevezetes kettős bécsi eljegyzés (1515. júl. 22.), azaz Jagelló Anna örökösödési joga *alapján* lett Habsburg Ferdinánd Magyarország királya. Ezek ugyanis konkrét jogalapot számára sem teremtettek magyar királlyá választásának elfogadtatásához, hiszen a magyar rendek ezeket diétai határozattal nem erősítették meg, de nem sorolták említett régi szokásaik közé sem. Ennek ellenére az osztrák főherceg és tanácsadói a Magyar Királyságra 1526–1527-ben, sőt még az azt követő évtizedekben is makacsul örökségként kívántak tekinteni, illetve igyekeztek ezt a magyar rendekkel elfogadtatni – a rendek állhatatossága miatt végül sikertelenül. A levelezéseikben felbukkanó „*Erbkönig zu Hungern / unser Königreich und Erbland / veri, legitimi et naturales haeredes regni Hungariae / ius successionis / ius et titulus haereditarius*” stb. kifejezések ezt egyértelműen igazolják.²¹

A magyar trón elnyeréséhez az örökösödési szerződések vagy Jagelló Anna nőági rokonsága igényt és propagandaeszközt ugyanakkor egyaránt jelentettek, méghozzá igencsak erőset. A szerződések vagy a nőági öröklés elfogadását 1526 végén a hagyományos királyválasztással szemben Bécsből egy ideig azért is szívósan erőltették, hogy így Szapolyai választását érvénytelennek tekinthessék.²² Sőt, miközben az erdélyi vajda a magyar nemesek németgyűlöletére alapozva próbált híveket toborozni, ugyanezt az osztrák főherceg azzal kívánta elérni, hogy Szapolyai tagadhatatlan hatalomvágya mellett a mohácsi ütközetből való szándékos elkésését hangoztatta.²³ Ez az állítás ugyan nem felelt meg a valóságnak,²⁴ a 19–20. században egyes történészeknek kiváló alapul szolgált különféle bűnbakkereső elméletek gyártására.²⁵

Noha Ferdinánd és tanácsosai, sőt még az 1526. decemberi pozsonyi országgyűlésre küldött követi is az örökösödési szerződések érvényességét hangoztatták, illetve

¹⁸ „*verhoffet [Ungarn] zu dem heiligen Reich zu pringen.*” Kubinyi A. „Az 1505. évi rákosi országgyűlés”, 363–364.

¹⁹ Ez a szemlélet részben még napjainkban is él, hiszen egy művelődéstörténeti aspektusokra koncentráló magyar történeti összefoglaló Szapolyait még 2006-ban is „*az utolsó nemzeti király*”-nak titulálta. Nemeskürty I. *Magyar századok*, 172.

²⁰ Ezekre újabban Spekner, E. „Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge”.

²¹ Gecsényi L. „I. Ferdinánd”, 131, 137–138, Nr. 3; MOE I, 39, 1. jegyzet; a régebbi irodalomból vö. Smolka, S. „Ferdinand des Ersten Bemühungen”, 23–24, 61, stb.; Turba, G. *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 343; Csekey I. *A magyar trónöröklési jog*, 89–92; Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*, 40–45.

²² MOE I, 37–44.

²³ Uo. 49.

²⁴ A kérdést régebben Ortway Tivadar (Ortway T. *A mohácsi csata*, 22–28), újabban pedig Szabó János egyértelműen tisztázta (B. Szabó J. *A mohácsi csata*, 166–171).

²⁵ Pl. Nemeskürty I. *Önfia vágta sebé*, 199; Guldescu, S. *The Croatian-Slavonian Kingdom*, 12.

elfogadását szorgalmazták, ennek ellenére az osztrák főherceg mégis *szabad választással*, majd törvényes koronázással lett a Magyar Királyság uralkodója. December 16-án (és nem 17-én, mint gyakran írják²⁶), a pozsonyi ferences kolostorban tartott diétán ugyanis minden előzetes törekvés ellenére *a régi hagyományoknak megfelelő királyválasztásra* került sor. Elsőként Báthory nádor adta le szavazatát, majd őt a főpapok, a nagyurak és a nemesek követték. Így – miként egy korabeli latin emlékirat fogalmazott – „*a választás szabadon történt.*”²⁷ Ennek ellenére persze a bécsi udvar vezető politikusai a rendek ellenállása miatt nem mellőzhető választást már másnap úgy interpretálták, hogy ez az öröklés és az örökösödési szerződések erejénél fogva („*in craft des erblichen titels und der vertrag*”) történt.²⁸ Sőt a politikai játéktér és propaganda még ennél is sokszínűbb értelmezési „tárházat” kínált Ferdinánd számára. Ő a magyar trón birtoklását ugyanis – attól függően, hogy kivel érintkezett – indokolhatta az örökösödési szerződésekkel, felesége öröklési jogigényével, de akár a végül megvalósult szabad választással is, vagy ezek ügyes egyesítésével.²⁹

Mindez nem volt másként Ferdinánd cseh királysága esetében sem. A cseh rendek ugyanis a főherceg felesége (Jagelló Anna) révén érvényesíteni kívánt öröklési jogát szintén határozottan elutasították. Így ők 1526. október 23-án a prágai Szent Vitus templomban tartott gyűlésükön szintén csakis *választással* voltak hajlandók Ferdinándot uralkodójuknak elfogadni.³⁰ Sőt a választás elé mind a magyar, mind a cseh rendek komoly feltételeket támasztottak, nevezetesen „*az ország összes és minden egyes régi privilégiumának, szabadságának, törvényének és szokásának*” betartását – mint ezt még Ferdinánd Pozsonyba küldött követének utasítása is kimondta.³¹ Kiemelendő ugyanakkor, hogy a cseh rendek választását november-december folyamán a morva, a sziléziai és a felső- és alsó-lausitzi rendek elutasították. Ők ugyanis nem kívánták számukra érvényesnek elfogadni a prágai választást és ezzel a cseh rendek primátusát, így velük szemben elfogadták Jagelló Anna és általa férje örökösödési jogát (*Erbrecht*). Ennek feltételéül persze ők is privilégiumaik szigorú betartását szabták, mint utóbb például a morva rendek 1527. április 7-ei brünni tartományi gyűlésükön, amikor Ferdinándot morva örgrófnak fogadták el.³²

A Magyar Királyság szabadságainak betartására Ferdinándnak nemcsak 1526. november végén kiállított külön oklevelében, majd követei által, hanem hamarosan a magyar rendek képviselői előtt személyesen is meg kellett esküdnie.³³ Erre végül akkor

²⁶ A kérdést már 1912-ben tisztázta: Ortvy T. *Pozsony város története*, 92–94.

²⁷ „*electio fuit facta libera*” MOE I, 54, 1. jegyzet, vö. Csekey I. *A magyar trónöröklési jog*, 92–95.

²⁸ Gecsényi L. „I. Ferdinánd”, 132, 16. jegyzet.

²⁹ Turba, G. *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 345.

³⁰ További részletes cseh irodalommal Pánek, J. „Königswahl oder Königsaufnahme?”, 41–46.

³¹ „*omnia et singula regni privilegia, libertates, decreta et consuetudines*” MOE I, 67, Nr. V (5.12.1526); Hazslinszky R. *Magyarországon a királyi szék*, 14–17; vö. Bahlcke, J. „Libertas’-Vorstellungen”.

³² Pánek, J. „Königswahl oder Königsaufnahme?”, 45–46.

³³ „*toti regno Hungariae promittimus, quod Dominos Ecclesiasticos, Seculares, Praelatos, Barones, Nobilitatem, Civitates Liberas ac universos Status praedicti regni, in eorum libertatibus, legibus et decretis, quibus a temporibus divorum regum Hungariae sunt usi, etiam si vi, et armis regnum ipsum adepti fuerimus, non secus, quam si omnium votis in regem essemus electi, conservabimus ac defendemus; praelaturas, beneficia, haereditates, officia alienigenis non conferemus, in consilium vero dicti regni Hungariae externos non adhibebimus, et nominatum Decretum serenissimi quondam regis Andreae, ad quod observatum reges Hungariae tempore coronationis jurare solemniter consueverunt, observabimus.*” Marczali, H., ed.

került sor, amikor 1527 augusztusának legelején hadseregével átlépte az osztrák–magyar határt.³⁴ Bár életében ekkor csupán másodszor járt Magyarországon (először 1523 szeptemberében töltött néhány napot Sopronban),³⁵ a magyar trón tényleges megszerzéséhez más (békés) útja nem vezethetett. Egyrészt a Habsburg-dinasztia tagjainak gondolkodásába III. Frigyes uralkodása óta a Magyar Királyság megszerzésének és Albert német király kéréséreletű közép-európai monarchiája újjáélesztésének célja – mint láthattuk – teljességgel beivódott. Másrészt Ferdinándnak még a tetemes távolságok ellenére sem volt nehéz felismernie, hogy tartományainak törökellenes védelméhez Magyarországra alapvető szüksége van. Ebben erősíthették őt Miksa császár törökellenes tervei,³⁶ valamint a Krajnát és Karintiát fosztogató oszmán portyák tetemes pusztításairól Bécsbe érkező jelentések is. Mivel pedig a közös rokon, Jagelló Zsigmond lengyel király közvetítésével tartott békétárgyalások 1527 júniusában Olmützben néhány hét után kudarcba fulladtak,³⁷ Szapolyai pedig egyre nehezebb helyzetében sem akart hallani a lemondásról, a cseh király kényszerhelyzetbe került. Korlátozott anyagi és a katonai erőforrásai ellenére sem tehetett mást, mint hogy fegyverrel fog hozzá a Magyar Királyság megszerzéséhez.³⁸ Testvére, Mária magyar királyné és hívei erre egyre határozottabban sürgették.³⁹

Középkori uralkodó-elődeihez hasonlóan a magyar határt átlépve, Ferdinándnak Báthory nádor, Szalaházy Tamás kancellár, Thurzó Elek tárnokmester és más magyar nagyurak előtt ugyanakkor még arról is fogadalmat kellett tennie, hogy az országot minden külső és belső ellenséggel szemben megoltalmazza.⁴⁰ A szokásos uralkodói eskü persze az oszmánok délvidéki jelenléte és Szapolyai várható ellenállása miatt nem tűnt könnyű ígéretnek. Mindezek után a már a magyar fővárosban (Budán) – amelyet Szapolyai időközben elhagyott – Ferdinánd által tartott, népes országgyűlés 1527. október elején a főherceg decemberi királyválasztását „*egyhangúlag jóváhagyta, ratifikálta és megerősítette*”.⁴¹ Ebben persze nem kis szerepet játszott, hogy szeptember 27-én id. Niklas Graf zu Salmnak, Ferdinánd magyarországi főhadparancsnokának (ném. *Oberstfeldhauptmann in Ungarn*, lat. *generalis/supremus capitaneus exercitus in Hungaria*)⁴² serege Tokaj mellett győzelmet aratott Szapolyai csapatai felett. János király így a Tiszántúlra és Erdélybe szorult vissza.

Enchiridion, 390–392 (Bécs, 30.11.1526), vö. Benda, K. *Habsburg-abszolutizmus*, 12; Radvánszky, A. *Grundzüge*, 64.

³⁴ Gecsényi L. „I. Ferdinánd”, 135–136, Nr. 2; vö. Hazslinszky R. *Magyarországon a királyi szék*, 18–19.

³⁵ Gévay, A. *Itinerar Kaiser Ferdinand's*, s. p.

³⁶ Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 1, 345–361.

³⁷ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 5–7, Nr. 3.

³⁸ Pálffy G. „A bécsi udvar”, 333–338.

³⁹ Smolka, S. „Ferdinand des Ersten Bemühungen”, 20–22, stb.; Lhotsky, A. *Das Zeitalter des Hauses Österreich*, 210–211; Heiss, G. „Politik und Ratgeber”, passim; Pálffy G. „Új dinasztia”, 25–28.

⁴⁰ „*Ir Mt auff der Vnngerischn grenitz durch den groß graffen der Kron Vnngern welher die anndere person nach dem Kinig ist. Auch Bischoff von vesperin, Graff Franntz von Posing, herr Alex Torsy vnnd vil anndere der stennd so Ku. Mt. annhengig mit in iii C pherd als Irn Kinig vnd Naturlichen Herrn vnnderthanigclich emphanngen mit Bitt der Cron Regirung anzenemen, sye vor Inlendischen vnnd auslenndischen veinden zuschirmen, Gericht Recht vnnd Ir privilegia zuhalltn. Solchs Ko. Mt. Bewilligt vnd gewonlich Königs phlicht darauf gesworn.*” Gecsényi L. „I. Ferdinánd”, 135, Nr. 2.

⁴¹ „*In vnnsrer Election zu Hungerischem Kunig Jungst den Sechzehenden tag decembris verganngen in vnnsrer Stat Brespurg beschehen ainhellig bewilligt die Ratifficiert bekreffligt.*” Uo. 213, Nr. 3.

⁴² A tisztségre részletesen Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése”.

Mindezek után Ferdinánd megkoronázásnak már semmi akadály sem volt. Ez végül 1527. november 3. délutánján teljesen legitim körülmények között ment végbe. Ferdinándot – Szapolyaihoz hasonlóan – az ősi koronázási helyszínen (Székesfehérvárott), a Szent Koronával és ezúttal is rangidős nyitrai püspök, Podmaniczky István vezette szertartással emelték uralkodóvá. A Szapolyai által kinevezett esztergomi érseket, Várday Pált – aki időközben Ferdinándhoz pártolt – a főherceg nem ismerte el, de ő ekkor méltóságáról még pápai megerősítéssel sem rendelkezett.⁴³ Másnap (nov. 4.) Jagelló Annát, Ferdinánd feleségét pedig egy ún. házikoronával koronázták magyar királynévá.⁴⁴

A két királykoronázási szertartás között mégis volt egy lényeges különbség. Ez ugyan azok legitimációját nem érintette, mindazonáltal beszédes jelnek tekinthető. János királlyal ellentétben Ferdinándot koronázásakor már a magyar világi elit szinte teljes színe-java támogatta. Csupán Bánffy János egykori pohárnokmester (1508–1526), Brodarics István kancellár (1526), Werbőczy István és a horvát Krsto Frankopan (másként Frankapan, magyarul Frangepán) jelentett meghatározó kivételt. Ez az erőviszony-változás még a koronázási szertartásban is megmutatkozott. Több forrás ugyanis azt támasztja alá, hogy Ferdinándot a nyitrai püspök és a hordszékből vitt nádor együttesen koronázta meg.⁴⁵ Eddigi ismereteink szerint ez a magyar királykoronázások során először történt ekként.⁴⁶ Mindez szemléletesen jelezte, hogy az ország új uralkodója csakis a rendek támogatásával lehetett király. Ez a körülmény a Ferdinánd tanácsosai által oly sokat hangoztatott örökösödési szerződések miatt még inkább kiemelt jelentőséget kaphatott. A magyar világi elit e sikerén mégsem kell csodálkozni, hiszen a Cseh Királyságban a koronafeltétel funkcióját az ottani világi előkelők vezetője, a prágai fővárnagy (*nejvyšší purkrabí pražský*) már 1438-ban megszerezte, majd e „privilegiumot” évszázadokon át meg is tartotta.⁴⁷

A Magyar Királyság politikai elitjének erejét jelezte emellett az is, hogy Ferdinánd királynak a szertartás utolsó elemén, a koronázási lakomán (lat. *prandium/convivium regale*, ném. *Krönungsmahl/Krönungsbankett*) a késő középkori magyarországi asztali ceremóniarendet kellett követnie. Így a királyi asztalnál szinte a teljes magyar egyházi és világi elit helyet foglalhatott.⁴⁸ A Jagelló-kori magyar udvar rendkívül kötetlen asztali rendtartása és népes asztaltársasága ugyan messzemenően idegen lehetett a főherceg számára (aki a burgundiai gyökerű, szigorúbb spanyolos udvari rendtartáshoz szokott),⁴⁹ a magyar trón elnyerése és magyarországi híveinek gyarapítása az adott pillanatban számára sokkal fontosabb volt, mint a közte és Szapolyai között még esetleg ingadozó magyar főurakkal a ceremóniarend kapcsán felmerülő konfliktus vállalása. Ráadásul a magyar urak törekvéseit jól ismerő özvegy Mária királyné és Báthory nádor mind Ferdinánd, mind osztrák–német és cseh kísérete tudomására hozhatta, hogy a főherceg régóta várt trónra ültetése csak úgy lehetséges, ha a királyválasztáshoz hasonlóan a koronázási szertartás

⁴³ MOE I, 144; Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 242 (a biográfiát Laczlavik György írta).

⁴⁴ Velius, C. U. *De bello Pannonico*, 38; Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 1–6 (egykorú latin nyomtatvány); OSzK Budapest, App. H. 199 (egykorú német nyomtatvány), uo. App. H. 196 (egykorú francia nyomtatvány).

⁴⁵ ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 379, Konv. B, fol. 99–100, kiadása: Pálffy, G. „Návrh uhorských radcov”, 213–214; vö. Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 4.

⁴⁶ Vö. Bartoniek E. *A magyar királykoronázások*, 118, 125; Bertényi I. *A magyar korona*, 111, 116.

⁴⁷ A régebbi irodalommal legújabbban: Vybíral, Z. *Politická komunikace*, 110.

⁴⁸ BHStA München, Kurbayern, Äusseres Archiv Nr. 4441 (31.10.1527).

⁴⁹ Vö. Duindam, J. *Vienna and Versailles*, 22–24, 131–219.

során is elfogadják a régi magyar szokásokat.⁵⁰ Az új magyar uralkodó tehát már megválasztása, majd koronázási ceremóniarendje kapcsán is komoly, de végül megnyugtató kompromisszumra kényszerült a magyar rendek legfőbb képviselőivel. Mindez Ferdinánd tanácsadói számára bizonyára jelezte, hogy a jövőben nem lesz könnyű feladat a nehezen megszerzett Magyar Királyság kormányzása és a befolyásos magyar nagyurakkal való együttműködés.

c. Polgárháború és szétdarabolódás

Az ország középső területeiért Szapolyaival megkezdődött fegyveres küzdelem mellett Ferdinánd magyarországi uralmának biztosítását az is igen megnehezítette, hogy a Magyar Királyság önmaga is egy kisebb, különleges összetett állam volt.⁵¹ A 16. század elején ugyan ténylegesen már csupán a társország, a Horvát Királyság tartozott hozzá, különkormányzásának köszönhetően Szlavónia és Erdély is saját tartományi gyűlésekkel rendelkezett. Ferdinánd számára tehát alapvető fontosságú volt, hogy a horvát, a szlavóniai és az erdélyi rendek elfogadják-e királyságát. A Cseh Korona országaival ellentétben tehát nem az volt a kérdés, hogy mi módon (választással vagy az örökösödési szerződések elfogadásával) lesz az osztrák főherceg e területek uralkodója, hanem hogy Szapolyai megkoronázását (nov. 11.) és Ferdinánd királyválasztását (dec. 16.) követően kit ismernek el királyuknak.

Erdélyben Ferdinándnak az elismertetésre igen kevés esélye volt. Egyrészt Szapolyai ezt az országrészt 1510-től vajdaként kormányozta, így itt erős pozíciókkal bírt, másrészt a nagy távolság miatt katonai segítség küldése komoly problémát jelentett, végül 1527. szeptemberi veresége után János király ide menekült. Így már az is komoly eredménynek számított, hogy a nagyszebeni származású diplomata és humanista, Georg Reicherstorffer segítségével az erdélyi szászokat 1527 végére nagyjából sikerült Ferdinánd oldalára állítani.⁵² Hasonlóan komoly gondok mutatkoztak eleinte Szlavóniában és Horvátországban is. Pedig e területekre Ferdinándnak Krajna, Karintia és a Stájerország törökellenes védelmében elengedhetetlen szüksége volt.⁵³ Az itteni határvédelmet ráadásul évek óta komoly összegekkel támogatta. Krst Frankopan egykori friauli kapitánynak (1520), Bánffy János verőcei ispánnak és Tahy Jánosnak, a vránai perjelség kormányzójának (1525–1536) Szapolyaihoz való tartós, valamint Erdődy Simon zágrábi püspök többszöri csatlakozása (1526, 1529) azonban igencsak kérdésessé tette a horvát-szlavón területek birtoklását.⁵⁴

Mindezek ismeretében jelentős eredménynek számított, hogy a horvát rendek 1527. január 1-jén a cetini ferences kolostorban tartott gyűlésükön Ferdinándot Horvátország királyává (*rex regni Croatiae*) választották.⁵⁵ Mivel 1102 óta külön horvát királykoronázást nem tartottak, azaz a magyar uralkodók automatikusan horvát királyok is

⁵⁰ Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1009–1015, 1019–1020. Egy újabb remek példa a soproni plébános katonai letartóztatása és Bécsbe szállítása kapcsán, ami súlyosan sértette a rendek kiváltságait: Kenyeres I. „Pacsá János plébános”.

⁵¹ Lásd ezzel kapcsolatban a 2/a. alfejezetet.

⁵² MOE I, 160–163; Gooss, R. *Die Siebenbürger Sachsen*, 411–428; Reicherstorfferre vö. Schuller, J. K. „Georg Reicherstorffer”; Szabadi I., szerk. *Reicherstorffer*.

⁵³ Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 174–181.

⁵⁴ Barta G. „Az elfelejtett hadszíntér”; vö. Mesić, M. *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*; Tompa, F. St. *Cardinal Thomas de Erdeud*.

⁵⁵ Šišić, F. *Die Wahl Ferdinands*, különösen 31–41; Kruhek, M. *Cetin: grad izbornog sabora*, 15–24; Budak, N. – Strecha, M. – Krušelj, Ž. *Habsburzi i Hrvati*, 35–44.

lettek, a horvát előkelők lépése egyértelmű elutasító válasz volt Szapolyai székesfehérvári koronázására. Azaz a cetini választás véleményem szerint elsősorban nem a Habsburg-párti magyar rendek decemberi pozsonyi választásával (mint a horvát történetírás gyakran hangsúlyozza⁵⁶), hanem a Szapolyai-párti magyarok novemberi székesfehérvári választásával és koronázásával állt összefüggésben. A horvát előkelők ráadásul Ferdinánd örökösödési jogát saját országukra elismerték.⁵⁷ Ez mégsem számított különlegességnek, hiszen – mint említettem – a csehekkel konkurálva ugyanígy tettek a morva, a sziléziai és a lausitzi rendek is. Ebben persze az osztrák főherceggel hónapok óta folyó tárgyalásoknak és Ferdinánd hozzájuk küldött követeknek nem kis része volt. A rendek döntésük meghozatalakor tehát figyelembe vették a gyűlésen felolvasott örökösödési szerződéseket, de – mint választási oklevelük kimondta⁵⁸ – a magyar rendek pozsonyi választását is, amelyen követek szintén részt vettek. A legtöbbet mégis az nyomott a latban, hogy az oszmánok ellen Ferdinánd éveken át számottevően segítette őket, és ezt ekkor követek által újfent megígérte.

A cetini választás – a középkori hagyományoknak megfelelően – végül 1527. november elején Ferdinánd székesfehérvári koronázásával nyert igazi megerősítést. Amennyiben ez nem következett volna be, a horvát előkelők biztosan újabb lépésekre kényszerültek volna Ferdinánd uralmának biztosítása érdekében. A magyar királykoronázáson a horvát rendek szintén képviselve voltak, többek között egyik legfőbb méltóságuk, Ivan Karlović bán, a cetini választás egyik főszereplője, valamint Juraj Frankopan szluini gróf és Petar Kružić senji (zenggi) kapitány által.⁵⁹ Hangsúlyozandó tehát, hogy noha a közös horvát–magyar történelemben a horvát királyválasztás kivételes esetnek számított, az nem a horvát előkelők nemzeti függetlenségi törekvéseivel vagy a magyar–horvát perszonálunió megkérdőjelezésével állt összefüggésben – miként a 19–20. századi horvát történetírás nemzeti romantikus irányzata gyakran napjainkig véli. A Horvát (de nem a horvát–szlavón) Királyság önállóságát ugyanis legfeljebb a 19. századi magyar nemzeti történetírás kérdőjelezte meg, amit viszont a modern kutatások nem osztanak. A horvát királyválasztás elsősorban a magyar belpolitikai eseményekkel, azaz Ferdinánd és Szapolyai hatalmának magyarországi és szlavóniai elismertetésével függött össze.

Az elmondottakon túl ezt az is igazolja, hogy a cetini választásra válaszol a horvát (!) nagyúr, Krst Frankopan (egyúttal János király horvát–szlavón bánja és főkapitánya⁶⁰) vezetésével Szlavónia rendjei 1527. január 6–8-án Dombrón Szapolyait ismerték el, ám nem választották királyuknak.⁶¹ Mivel a különálló Horvátországgal ellentétben – Erdélyhez hasonlóan – Szlavónia nem volt önálló királyság, csupán különkormányzott tartomány, rendjei „valódi” királyválasztást nem tarthattak. Döntésük meghozatalakor – mint általában János király hívei – elsősorban az 1505. évi rákosi végzésre hivatkoztak, amelyet gyűlésükön fel is olvastak. A Vencel Korona országainak rendjeihez hasonlóan

⁵⁶ Šišić, F. *Die Wahl Ferdinands*, 35–37; Guldescu, S. *The Croatian-Slavonian Kingdom*, 26–27.

⁵⁷ Šišić, F. *Acta comitialia*, I, 50–53, Nr. 44, különösen 52; Šišić, F. *Die Wahl Ferdinands*, 43–45.

⁵⁸ Šišić, F. *Acta comitialia*, I, 51.

⁵⁹ Kovachich, M. G. *Supplementum ad Vestigia Comitiorum*, III, 125; Karlović tiszténél fogva a koronázási lakoma királyi asztalánál is helyet foglalhatott. BHStA München, Kurbayern, Äusseres Archiv Nr. 4441

⁶⁰ „Cristoforus de Frangepanibus ... regnorum Dalmaciae, Croaciae et Sclavoniae banus ac capitaneus regius generalis” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 7, Konv. C, 1527 s. d., fol. 38 (27.8.1527); Barta G. *A Sztambulba vezető út*, 25, stb.

⁶¹ Šišić, F. *Acta comitialia*, I, 69–80, Nr. 51–53; Šišić, F. *Die Wahl Ferdinands*, 30–31.

tehát a Magyar Korona országainak és tartományainak előkelői 1526 után egymással is küzdelmet folytattak. Lényeges különbséget jelentett viszont, hogy míg az előbbi tartományokban az osztrák főherceg elismerésének módján különböztek össze, addig a magyar, horvát, szlavón és erdélyi területeken a két uralkodójelölt hívei között zajlott kiélezett küzdelem.

Mindez összességében azt jelentette, hogy Ferdinánd királynak még Szlavóniában is fegyverrel kellett megküzdenie hatalma elismertetéséért. Bár ezt megkönnyítette, hogy éppen Szapolyai tokaji vereségének napján (1527. szept. 27.) Varasd ostromában Frankopan bán elesett, a két király közötti további háború ezen az országrészen is még évekig folytatódott. A küzdelem különösen azután újult ki, hogy 1529 nyarán Erdődy Simon zágrábi püspök János király oldalára állt, majd szlavóniai helytartója és számos vármegye főkapitánya lett.⁶² Sőt hamarosan török segédcsapatokkal vagy éppen nélkülük, de gyakran „török módra” („*more Turcorum*”) kíméletlenül pusztította a Habsburg-király híveinek birtokait.⁶³ A polgárháború országos méretűvé válásában az oszmánoknak tehát alapvető szerep jutott, noha ezt gyakran elfeledik. Ferdinánd 1527. november 3-ai székesfehérvári koronázásának napján ráadásul I. János magyar király segítségkérő követe, a neves lengyel diplomata (Hieronim Łaski) már több mint két hete útban volt Isztambulba, ahova október 18-án indult.⁶⁴

E súlyos döntés meghozatalára János királyt egyre kilátástalanabb helyzete készítette. Bár koronázása után egy hónap alatt szinte korlátlan hatalomra tett szert, az osztrák főherceg 1526. december közepi királyválasztásával nyilvánvalóvá vált számára: megegyezés révén vagy fegyveres úton, de a nála még korlátozott helyzete ellenére is erősebb uralkodótársával kell az országért megküzdenie. Maga ugyan az előbbi lehetőségben reménykedett, de hamar kiderült, majd minden téren illúziókat kerget. Abban bízott, hogy a franciákkal való itáliai harcok és az osztrák örökös tartományok problémái megakadályozzák riválisát, hogy sereggel vonuljon ellene Magyarországra. Emellett azt remélte, sikerül királyságát Európa-szerte elismertetnie, nemzetközi szövetségeket kötnie, majd megerősödve mind Ferdinánddal, mind a szultánnal békességre lépnie.

Helyzete 1527 elejétől néhány hónap alatt azonban minden téren megpecsételődött. Külpolitikailag teljesen elszigetelődött. Komolyabb segítséget még Zsigmond lengyel királytól sem kapott, ő ugyanis igyekezett semleges maradni rokonai viszályában. De még nagy reménysége, I. Ferenc francia király is ugyanarra a sorsra szánta, mint Szülejmán szultán: felhasználható eszköznek a nagy rivális Habsburgokkal szemben. Miközben pedig a Ferdinánddal való békés megegyezés sem járt eredménnyel, magyar táborra rohamosan fogyott.⁶⁵ A szeptember végi, Tokaj melletti vereség után így hatalmát csaknem teljes összeomlás fenyegette.

Az évtizedek óta uralkodói ambíciók vezérelte Szapolyaiban – úgy tűnik – mindezek ellenére sem merült fel a trónról való lemondás lehetősége. Bár nem tudjuk, hogy ez

⁶² „*regni Sclavoniae locumtenens, necnon comitatum de Posega, Baranya, Simigiensis, Castriferrei, Tolnensis, Zaladiensis, Wesprimiensis et Albensis supremus capitaneus*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 12, Konv. A, fol. 49 (14.7.1529), fol. 72 (22.7.1529).

⁶³ Egy példa 1530 májusának elejéről az említett szóhasználat: uo. Fasc. 15, Konv. A, fol. 18–19 (9.5.1530).

⁶⁴ Erre és az alábbiakra részletesen: Barta G., szerk. *Két tárgyalás Sztambulban*, 50–61; Barta G. *A Sztambulba vezető út*, 89–108, 161–189.

⁶⁵ Szalay L. *Adalékok*, 1–145; Smolka, S. „Ferdinand des Ersten Bemühungen”, 113–149; Eckhart F. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 188–189; Csáky, M. „Karl V., Ungarn”, 231–233; Barta G. *A Sztambulba vezető út*, 122–149.

esetben miként alakult volna a Magyar Királyság sorsa, szorult helyzetéből kiutat kereső döntése végzetes következményekkel járt. Az 1528. február végén megkötött isztambuli szerződés ugyanis az újabb kutatások szerint egyértelműen azt jelentette, hogy a magyar király a szultán vazallusává vált, noha a függési viszony ekkor még egészen laza (adófizetés nélküli) volt.⁶⁶ János király ezzel végzetes útra lépett. Az oszmán „szövetségből” ugyanis a Porta és vazallusa óriási erőviszony-különbsége miatt már sohasem volt visszaút az önálló Magyar Királyság felé. Szülejmán szultán ugyanis hódításai bevett koreográfiája szerint keresett magának egy olyan magyar támogatót, akivel megoszthatja riválisa, Habsburg Ferdinánd erejét, és aki hadseregét támogatja az utóbbi ellen vezetett hadjáratok során. I. János király ezzel önkéntelenül is az oszmánok magyarországi „szálláscsinálójának” szerepkörébe lépett.⁶⁷ Hogy az elkövetkező években összeomlás szélén álló állama mégsem szűnt meg, az elsősorban az oszmánok újabb magyarországi hadjárataival állt összefüggésben.

Az 1520–1530-as évek fordulójának legfőbb magyarországi eseményeit ismét a szultáni hadvezetés határozta meg. Ferdinánd király 1528 kora tavaszi újabb hadjárata ugyan lengyelországi száműzetésbe (Tarnówba) kényszerítette Szapolyait, a Magyar Királyság mégsem kerülhetett teljességgel birtokába. Egyrészt 1528 legelején a déli határ menti oszmán erők, hogy János király szorult helyzetét enyhítsék, hódításaikat pedig folytassák, bevették Bosznia utolsó erősségét, Jajca várát.⁶⁸ Ezzel a délszláv királyság teljességgel oszmán megszállás alá került, a magyar állam pedig elvesztette utolsó előretolt ütközőállamát. A királyi titulátúrában ennek ellenére persze továbbra is bennmaradt a *Rama* kifejezés. Jajca elestével ugyanakkor Szlavónia is a török portyák közvetlen hatókörébe került,⁶⁹ ami e területen egy darabig az oszmánokkal szövetséges Szapolyai híveinek helyzetét erősítette, és a polgárháborút hosszabbította. Ferdinánd persze ezen országrészről egyáltalán nem mondott le, amit az is igazol, hogy az 1540-es évektől már rendszeresen használta a *rex Sclavoniae* címet, melyet elődei sohasem viseltek.⁷⁰

Másrészt 1529 tavaszán Szülejmán szultán hatalmas hadsereggel vonult újra Magyarország, pontosabban már Bécs ellen. Terve az volt, hogy riválisára, Habsburg Ferdinándra mér pusztító csapást, mégpedig rögtön új célpontja, a nevezetes „aranyalma” (törökül *kızıl elma*),⁷¹ azaz a bécsi székváros elfoglalásával. Mindeközben Erdély ellen vezényelte vazallusa, Petru Rareș moldvai vajda hadait is. Ő a Lengyelországból lengyel, litván és tatár csapatokkal visszatérő Szapolyaival együtt hamarosan visszafoglalta Erdélyt és előterét. Sőt az osztrák főváros ellen masírozó szultán, miután a magyar király a mohácsi csatamezőn tisztelgett előtte,⁷² szeptember közepén visszaadta vazallusának Buda várát is. I. Ferdinánd 1527–1528. évi magyarországi térnyerését az oszmán hadvezetés és

⁶⁶ Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 27–47; Papp S. „Magyarország és az Oszmán Birodalom”, 70–84.

⁶⁷ Fodor P. *Magyarország és a török hódítás*, 45–57.

⁶⁸ Barta G. „Az elfelejtett hadszíntér”, 10–11.

⁶⁹ Mažuran, I. „Turska osvajanja”, 94–102.

⁷⁰ Lásd alább a 4. fejezet 12. jegyzetét.

⁷¹ Az oszmán hódító ideológiában a vörös vagy aranyalma a világuralom, a folyamatos és sikeres hódítás szimbóluma volt, amelyet a 15. században eredetileg Konstantinápolyra, majd annak megszállása után mindig az éppen aktuális katonai célpontokra (főként uralkodói székhelyekre) vonatkoztattak. Fodor P. *A szultán és az aranyalma*, passim.

⁷² Újabbán: Szabó P. „Szapolyai János kézcsókja”.

szövetségei néhány hónap alatt megszűntették. De 1529 őszén még Habsburg Ferdinánd magyar királysága is veszélybe került.

Magyarország és Közép-Európa szerencséjére a szultán hatalmas erőfölénye ellenére Bécs alatt mégis kudarcot vallott (3. térkép).⁷³ Ellenkező esetben a Magyar Királyság túlnyomó részére valószínűleg gyors oszmán megszállás várt volna, ami a magyar történelmet a balkáni országok históriájával kapcsolta volna szorosabban össze. Három esztendő múlva, 1532 nyarán ugyanakkor Szülejmán szultán Kőszeg mellett nem merte vállalni az osztrák határ közelében felsorakozó V. Károly császár seregével való összecsapást.⁷⁴ 1529-től tehát Ferdinándnak Magyarorszáért valójában már a szultán vazallusával kellett megküzdenie.

Ezt igazolja az is, hogy Bécs alól visszatértében Szülejmán 1529 októberében Szapolyai segítségére már néhány ezer főnyi török katonaságot hagyott Budán. Ők azután János király mellett rendszeresen részt vettek a Habsburg Ferdinánd elleni harcokban, például Buda védelmében 1530 végén Wilhelm von Roggendorf főhadparancsnok (1530–1531) csapataival szemben.⁷⁵ Sőt Szapolyai 1529 őszén már kénytelen volt elfogadni a Portának fizetendő adót is, és olyan okiratot (törökül *berat*) kapott a szultántól, amelyet az Oszmán Birodalom különböző hivatalviselői végleges kinevezésükkor szoktak kapni.⁷⁶ Végül a szultán kormányzóként és kincstartóként Ibrahim nagyvezér bizalmasát, a velencei származású Lodovico Gritti ültette Szapolyai nyakára.⁷⁷ Mindezeknek köszönhetően János király magyar állama – az újabb oszmanisztikai kutatások határozott véleménye szerint – 1529 végére első lépésben, azaz vazallusként, már az Oszmán Birodalomba tagolódott.⁷⁸ Ezt a markáns változást az uralma alatt élők is megérezték. 1530 májusában Thardassy István, Márévár (Tolna megye) várnagya például az alábbi szavakkal kesergett: „*Egész Törökországnak szinte közepette vagyok; ez áruló magyarok mind törökké lének...*”⁷⁹

A középkori magyar állam területének tényleges feldarabolódása ezután már csupán idő kérdése volt, Szapolyai önálló államának fenntartása pedig örök illúzió maradt.⁸⁰ Az erőviszonyok ugyanis – miként arról a 4. táblázat tájékoztat – még Ferdinánd éppen csak születőben lévő közép-európai monarchiájának egészével összehasonlításban is számottevően kedveztek az oszmánoknak. Hadseregük pedig a két Bécs alatti kudarc ellenére is sokkal erősebb volt a magyar–cseh király nehezen összetoborozható, csekélyebb létszámú haderejénél. Így Ferdinánd az osztrák és a cseh tartományok, valamint a mellette kitartó magyar nagyurak anyagi-katonai segítségével csupán a Bécs előtt fekvő legfontosabb magyar országrészeket és a legveszélyeztetettebb horvát és szlavón területeket tudta nagy nehézségek árán ezekben az esztendőekben megtartani. A

⁷³ A téma bőséges irodalmát részletezi: Abrahamowicz, Z. et al. *Die Türkenkriege*, 28–33 (Teply, K.).

⁷⁴ Bariska I., szerk. *Kőszeg ostromának emlékezete*; Gerhartl, G. *Die Niederlage der Türken*; Turetschek, C. *Die Türkenpolitik Ferdinands*.

⁷⁵ Kászim bég kapcsán: Dávid G. *Pasák és bégek uralma alatt*, 322–325; vö. még újabban Dávid G. „Egy távolról jött oszmán főember”; Roggendorff: Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 287; Pálffy G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 131.

⁷⁶ Papp S. „Magyarország és az Oszmán Birodalom”, 76–78.

⁷⁷ Szakály F. *Vesztőhely az út porában*; Nemeth Papo, G. – Papo, A. *Ludovico Gritti*, 113–190.

⁷⁸ Papp S. „Magyarország és az Oszmán Birodalom”, 76–78, 84, 90.

⁷⁹ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 15, Konv. A, f. 30 (before 30.5.1530); kiadása: Hegedüs A. – Papp L., szerk. *Középkori leveleink*, 201–203, Nr. 87.

⁸⁰ Barta G. „Illúziók esztendeje”.

további polgárháború és az oszmánok térnyerése ezért Magyarországon szinte megállíthatatlannak látszott.

4. táblázat: *Az Oszmán Birodalom és I. Ferdinánd Habsburg Monarchiája az 1520-as évek végén*

	Oszmán Birodalom	Közép-európai Habsburg Monarchia*
Terület (km ²)	1 500 000	450 000
Lakosságszám	13–14 000 000	6,5–7 000 000

Forrás: Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 23–24.

Jelmagyarázat: * a Német-római Birodalom nélkül.

A Bécs közelében elszenvedett kudarcok magyarországi hódítási stratégiája megváltoztatására készítették a szultánt. Ennek hátterében persze komoly nemzetközi okok is álltak. Az oszmán hadvezetésnek rá kellett döbbsennie, hogy jelentős erőfölénye dacára a korábbi európai ellenfeleinél jóval erősebb Habsburg-államkonglomerátumot egy csapással nem képes térdre kényszeríteni. Az Al-Dunától és a Szávától északra ugyanis a világ legerősebb hadseregének útjában egészen más szervezettségű és erejű államok álltak, mint azt korábban a Balkánon tapasztalták. Olyanok, amelyek évszázados fejlődésüknek, meghatározó hatalmi szerepüknek és főként társadalmuk szilárdságának köszönhetően nehezebben roppannak össze, sőt a nyugati keresztény kultúrkörben megmaradásukért akár az utolsóig küzdenek. Végül az európai szárazföldi támadó koncepció megváltoztatását tette szükségessé az oszmánok 1530-as évekbeli keleti (1534–1535: Perzsia, 1538: Dél-Arábia) és földközi-tengeri lekötöttsége is. Az 1533-ban Szülejmán és a Habsburg-fivérek (V. Károly és I. Ferdinánd) által kötött isztambuli fegyverszünet ennek ékes bizonyítéka volt.⁸¹ S noha Károly császár ezekben az években egy-két ezer spanyol zsoldossal nem jelentéktelen segítséget nyújtott a magyar hadszíntéren öccsének,⁸² a mediterráneumi front megnyitásával még jobban korlátozta az oszmán hadvezetés magyarországi mozgásterét.

Az oszmánok új stratégiájukban megváltoztatták a Habsburg-székváros megszerzésének és Magyarország bekebelezésének forgatókönyvét. Míg 1526 után két alkalommal Bécsen át próbáltak a Magyar Királyság birtokába jutni, a kudarcok után úgy döntöttek, célravezetőbb, ha Buda elfoglalásán át, fokozatosan terjeszkednek a Habsburg-főváros irányába.⁸³ Az egykori magyar királyi székhely bevételére az 1530-as évek polgárháborúja után végül mégis egy konkrét esemény készítette a szultánt. Vazallusa, Szapolyai 1540. júliusi halálát követően késő ősszel Ferdinánd hadai Leonhard Freiherr von Vels (Völs) d. J. főhadparancsnok (1537–1541)⁸⁴ vezetésével kísérletet tettek az 1529-ben elvesztett Buda visszafoglalására. A hadjárat a két király között 1538. február 24-én kötött, titkos váradai békeszerződés határozatainak kívántak érvényt szerezni. Ez kimondta, hogy János király halála után – még ha fiúgyermek születne is – országrésze a Habsburgokra száll, Szapolyai örökösének pedig a Felső-Magyarországon kialakítandó szepesi hercegség jár cserébe.⁸⁵ Bár Ferdinánd csapatai Budát nem tudták elfoglalni,

⁸¹ Gévay, A. *Urkunden und Actenstücke*, II/1, 135–140, Nr. 64–67; Török P. *I. Ferdinánd*, 66–73.

⁸² Laferl, Ch. F. *Die Kultur der Spanier*; Korpás, Z. „La frontera oriental”; Korpás, Z. „Las luchas antiturcas en Hungría”; Korpás Z. „Egy spanyol zsoldosvezér”; Korpás Z. „Ami a magyarországi hadjárat után történt”.

⁸³ Fodor P. *Magyarország és a török hódítás*, 57–68.

⁸⁴ Életrajzi vázlata: Hye-Kerkdal, H. „Leonhard Freiherr von Völs”; újabban Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 265–266.

⁸⁵ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 65–90, Nr. 16–17; Károlyi Á. *A nagyváradai béke*.

Visegrád, Székesfehérvár, Tata, Vác és Pest bevételeivel az oszmán vazallus állam harapófogóba került. A szultánnak így nem nagyon volt más választása, mint újabb magyarországi hadjárat indítása.

1541. augusztus 29-én Szülejmán szultán végül nem ostrommal, hanem csellel jutott Buda birtokába. A magyar királyi főváros vilajet-székhely és az Oszmán Birodalom legnyugatibb európai szárazföldi főerődítménye lett.⁸⁶ Ezzel Magyarország sorsa hosszú távra eldőlt, hiszen területe tartósan három részre szakadt, középső régiói pedig tényleges oszmán megszállás alá kerültek. Budai táborában ugyanis a szultán véget vetett Szapolyai vazallus királyságának, és elfoglalta közép-magyarországi területeit, amelyekből megszervezte első magyarországi tartományát, a budai vilajetet. Ezzel egyidejűleg némi habozás után viszont úgy döntött, hogy János király csecsemő fiát, az 1540. július 7-én született Szapolyai János Zsigmondot nem állítja teljesen félre, hanem továbbra is igyekszik felhasználni Habsburg Ferdinánddal szembeni küzdelmében. E döntésének kedvezett, hogy 1540. szeptember 13-án Szapolyai hívei a csecsemőt II. János néven (1540–1571) magyar királlyá választották (*electus rex*).⁸⁷ Őt a Porta is jóváhagyta tisztében,⁸⁸ és természetesen az erdélyi rendek is elfogadták, Habsburg Ferdinánd magyar hívei, valamint a horvát és a szlavóniai rendek viszont sohasem.

Szapolyai kelet-magyarországi és erdélyi területeit a szultán végül nem szállta meg, hanem János Zsigmondot Erdély, Petrovics Péter temesi ispánt a Temesköz, Fráter (Martinuzzi) György váradi püspök–kincstartót pedig a Tiszántúl „szandzsákbégjévé” tette. Ez az oszmánok értelmezésben azt jelentette, hogy ettől kezdve János király egykori területei már az Oszmán Birodalom részei voltak. Noha a három szandzsák ténylegesen csupán „virtuális része” lett a világbirodalomnak, a szultán mégis nagyot szorított vazallusságuk gyeplőjén. János Zsigmond és hívei évente már tekintélyes összegű (10 000 forint) vazallusi adót voltak kötelesek Isztambulba fizetni, az ifjú magyar király legitimitása pedig a szultán jóváhagyásától függött.⁸⁹

Buda elestével Magyarország mellett Közép-Európa sorsa is hosszú távra és számottevően megváltozott. Bár az esemény sokrétű következményrendszerével ez ideig sem a magyar, sem a nemzetközi történetírás nem nézett még kellőképpen szembe, az 1526. évi sorsfordító mohácsi ütközetrel kezdődő alapvető változásokat a magyar főváros elvesztése gyorsította fel. Akik ugyanis a bécsi udvarban vagy a magyar országgyűlések új helyszínén, Pozsonyban addig még reménykedtek az oszmánok visszaszorításában, azoknak hamarosan be kellett látniuk, hogy a tekintélyes magyar állam a múlté. A középkor végi magyar állam területe tartósan három részre szakadt: az oszmánok által megszállt területekre, az I. Ferdinánd által kormányzott, megfogyatkozott területű Magyar Királyságra és az ekkor még bizonytalan sorsú három virtuális török szandzsákra, amelyet János Zsigmond és hívei birtokoltak.

A közép-európai Habsburg Monarchiát fenyegető veszélyt önmagában jól jelezte az is, hogy míg Nándorfehérvár még igen messze (mintegy 660 km távolságban) feküdt Bécstől, Budáról már csupán kb. 270 km vezetett oda. Nem véletlenül reagált az eseményekre a

⁸⁶ Salamon F. *Magyarország a török hódítás korában*, 190–205; Fekete L. *Budapest a törökkorban*, főként 24–311; Botar, A. A. I. „From European Capital to Ottoman Outpost”; Ágoston G. „A kezdetektől”; Dávid G. *Pasák és bégek uralma alatt*, 79–87; vö. Rady, C. M. *Medieval Buda*.

⁸⁷ MOE II, 280–281; Lukinich I. „Az erdélyi fejedelmi cím”, 94.

⁸⁸ Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 53–58; Papp S. „Magyarország és az Oszmán Birodalom”, 84–89.

⁸⁹ Fodor P. *Magyarország és a török hódítás*, 68–119.

korábbiaknál sokkal gyorsabban mind a bécsi hadvezetés, mind a német birodalmi, mind a magyar rendek.⁹⁰ Az 1542 őszén a Német-római Birodalomból, az osztrák és a cseh tartományokból érkező, valamint a magyar nagyurak által kiállított mintegy félszáz ezres haderőnek azonban a vár visszavétele nem sikerült. A II. Joachim brandenburgi örgróf főhadparancsnok vezette hadak a gyorsan beköszöntő hideg és egy pusztító járvány miatt még Pest városát sem tudták visszafoglalni.⁹¹ A birodalmi rendek számára bekövetkező alapvető fordulatot mégis szemléletesen jelezte, hogy számukra – ismereteink szerint először – 1542-ben készült, feltehetően Bécsben, részletes kimutatás arról, hogy a szultán újabb hadjárata esetén a Duna menti magyarországi várakat és városokat mekkora őrséggel kellene megerősíteni. Az 5. táblázat adatai szerint a biztos ellenálláshoz közel 50 000 főnyi katonaságra lett volna szükség.

5. táblázat: *Tervezet a Német-római Birodalom rendjei számára arról, hogy Szülejmán szultán támadása esetén milyen létszámú helyőrségekre lenne szükség Magyarországon (1542)*

Vár vagy város	Lovas	Gyalogos	Összesen
Visegrád (a vár és a víziváros)	–	600	600
Ipolydamásd (kolostor) és Nógrád	–	200	200
Esztergom (a vár és a város)	500 könnyűlovas	2500	3000
Esztergom mellett mezei szolgálatban	1000 könnyűlovas	8000	9000
Pécs (a vár és a város)	500 könnyűlovas	1500	2000
Tata	100 könnyűlovas	150	250
Komárom	–	500	500
Eger (a vár és a város)	2000 könnyűlovas	500	2500
Pozsony	–	2000	2000
Nagyszombat	1000 könnyűlovas	1000	2000
Magyaróvár	–	500	500
Sopron	500 könnyűlovas	–	500
Kismarton	500 könnyűlovas	–	500
Bruck an der Leitha	2000 könnyűlovas	500	2500
Bécsújhely	2000 könnyűlovas	500	2500
Bécs	2000	8000	10 000
Varasd	400	200	600
flotta (olaszok és naszádosok)	–	10 000	10 000
összesen	12 500	36 650	49 150

Forrás: „Verczaichnuß der schlösser, stött unnd päß, so nach gelegenheit des Thurckhen personlichen anczugs, jenet- unnd herdißhalb der Thuenaw mit nachbestimpter anczal fußvolckhs unnd geringen pherdtn der unvermeidlichen notturfft nach besetzt werden sollen unnd muessen.” ÖStA Wien, HHStA MEA RTA Fasc. 8, Konv. 4, fol. 22–24.

A nagy keresztény hadjáratra a szultáni válaszlépés nem késett sokáig. Mivel a kudarcba fulladt expedíciót követően a fenti tervezetben szereplő számadatoknak csupán mintegy negyedét sikerült biztosítani (ami egyébként hosszabb időre nem is volt csekély

⁹⁰ A magyar rendek lépéseire lásd a 6/a fejezetet.

⁹¹ Károlyi Á. *A német birodalom nagy hadi vállalatá*; Fichtner, P. S. „Dynasticism and its Limitations”; Liepold, A. *Wider den Erbfeind*, 237–252.

létszám),⁹² az oszmánok 1543-ban Szülejmán szultán újbóli vezetésével ismét komoly sikereket értek el. Siklós, Pécs, Székesfehérvár és Esztergom elfoglalásával Budát szilárd védőgyűrűvel vették körül, sőt 1544–1545-ben helyi erők kisebb hódításokkal (Visegrád, Nógrád, Hatvan, Simontornya stb. váraival) a megszállást tovább erősítették (3. térkép).⁹³ Az újabb oszmán sikerek meghiúsították a bécsi diplomácia azon kísérletét is, amely Szapolyai egykori területeinek megszerzésére irányult. Az 1541. december 29-én Gyalu várában kötött egyezség ugyan megújította a váradi szerződést (Szapolyai özvegye, Izabella királyné fia országrészét és a Szent Koronát szepességi birtokokért Ferdinándnak adta volna át),⁹⁴ a Pest alatti keresztény kudarc és az 1543. évi szultáni hadjárat a kelet-magyarországi területek vazallusi státuszát megszilárdította.

d. Igen fontos, de veszélyes frontország

1526 után a Habsburgok által olyannyira vágyott, de története egyik legkritikusabb pillanatában megszerzett Magyar Királyság az öt szultáni hadjáratnak (1526, 1529, 1532, 1541, 1543) és a két évtizedes polgár- és belháborúnak köszönhetően végleg három részre szakadt. Közép-Európa meghatározó középhatalma helyett az 1540-es évek közepén I. Ferdinánd így már csupán egy területileg súlyosan megfogyatkozott királyságot birtokolt. Ennek megtartása ugyanakkor bécsi székhelye, osztrák és cseh tartományai, sőt még az V. Károly által kormányzott Német-római Birodalom számára is alapvető fontosságú volt. A megmaradt Magyar Királyság így vált a Ferdinánd kormányozta Habsburg Monarchia egyik legfontosabb területévé, ám egyúttal veszélyes frontországává. Mindenáron való megtartása érdekében a két Habsburg-testvér ezért még az oszmánokkal való fegyverszünetre (1545),⁹⁵ majd békére is kész volt.

Ennek megkötését végül nem kis mértékben az oszmánok újabb keleti lekötöttsége (1547: jemeni konfliktus, 1548–1550: újabb perzsa háború) segítette elő. Az 1547. június 19-én Drinápolyban öt esztendőre aláírt, első Habsburg–oszmán békében⁹⁶ a két világhatalom vezetői valójában elismerték, hogy képtelenek magyarországi céljaik megvalósítására. Bár Szülejmán nem mondott le Bécs elleni terveiről, mégis be kellett látnia, hogy nem képes Magyarország gyors és teljes elfoglalására. I. Ferdinánd ugyanakkor kénytelen volt beleegyezni Magyarország felosztásába, sőt a fennhatósága alatt maradt oly fontos magyar területek birtoklásáért évente még 30 000 forint fizetésére is kész volt. A „tiszteességes ajándékra” (lat. *honorarium munus*, ném. *Ehrengeschenk*) keresztelt pénzüsszeget utódai békeidőben egészen 1606-ig fizették a Portának.⁹⁷

A békekesség azonban nem tartott sokáig. Ferdinánd Magyar Királysága hamarosan másfél évtizedre ismét valódi frontországgá vált, bár ezt az időszakot (1551–1566) elsősorban nem nagyszabású szultáni hadjáratok, hanem sorozatos várvívások jellemezték. Így joggal nevezik e másfél évtizedet a várháborúk korszakának. E harcok kezdetben még a polgárháború jegyében folytak. 1549 nyarán ugyanis ifj. Niklas Graf zu Salm und

⁹² DRTA JR XV, 1091–1095, Nr. 139 (Konstenaufstellung über das Winterlager, 1542/43).

⁹³ Hegyi K. *Török berendezkedés*, 81–82; Hegyi, K. „The Ottoman Military Force”, 132–135; Hegyi, K. „The Ottoman Network”, 164; Ágoston G. „Az iszlám erős védőgátja”, 65–71; Hegyi K. *A török hódoltság várai*, I–II, passim; vö. Dávid G. – Fodor P., szerk. „Az ország ügye mindenek előtt való”, 3–206, Nr. 1–137.

⁹⁴ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 90–110, Nr. 18; Oborni T. „A gyalui szerződés”; Izabellára: Veress E. *Izabella királyné*.

⁹⁵ Török P. *I. Ferdinánd*, 94–100.

⁹⁶ Uo. 106–111; Petritsch, E. D. „Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag”; Nehring, K. et al., hrsg. *Austro-Turcica 1541–1552*, passim, újabban Papp S. „Az első Habsburg–oszmán békekötés”.

⁹⁷ Petritsch, E. D. „Tribut oder Ehrengeschenk?”.

Neuburg magyarországi főhadparancsnok (*Oberstfeldhauptmann in Ungarn*, 1546–1550)⁹⁸ János Zsigmond híveitől több észak-magyarországi várat (Murány, Léva, Csábrág) vett vissza, melyeknek utóbb Morvaország védelmében nagy szerepük lett.⁹⁹ Majd ugyanő 1549. szeptember 8-án I. Ferdinánd nevében Nyírbátorban újabb titkos szerződést kötött az ügyes diplomáciát folytató és a Magyar Királyság egységében gondolkodó Fráter Györggyel, aki 1541-től János Zsigmond kormányzója és törököktől függő országának, azaz a három említett „virtuális szandzsáknak” a tényleges irányítója volt. Ennek értelmében a választott magyar király és anyja – 100 000 forint kárpótlás, valamint Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek fejében – lemondott Erdélyről és előteréről, amennyiben Ferdinánd e területek védelmére megfelelő hadsereget biztosít.¹⁰⁰

A szerződés értelmében 1551 júniusában megkezdődő országegyesítésre a Porta azonnal válaszolt, hiszen nem hagyhatta, hogy renitens vazallusa veszélybe sodorja addigi magyarországi hódításait. Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég 1551 szeptemberében megszállta a temesközi Becse, Becskerek és Csanád várait, de a következő esztendőben elesett Lugos, Karánsebes, Temesvár, Lippa és Szolnok is. 1552 szeptember-októberében Dobó István vezetésével pusztán Eger hősieken küzdő védői tudtak ellenállni az ostromlóknak. Mindez mégsem változtatott már azon, hogy a korábbi névleges temesközi tartományból az oszmánok megszervezték második magyarországi vilajetjüket. Sőt, még az Eger elleni támadás előtt, 1552 nyarán Veszprém és Várpalota elfoglalásával a Dunántúlon is tovább terjeszkedtek, Budától északra pedig Drégely, Szécsény, Hollókő, Buják, Ság és Gyarmat várait is a szultán birodalmához csatolták. Mindeközben a Dráva–Száva köze és Szlavónia egy jelentős része is oszmán fennhatóság alá került. Végül a helyzetet az is súlyosbította, hogy augusztus 9-én Ali budai pasa a palásti csatában az ellene vonuló keresztény hadakat is szétverte (3. térkép).¹⁰¹ S noha Erdélyben még néhány évig állomásoztak Habsburg-csapatok,¹⁰² a következő esztendők újabb oszmán sikerei (1554: Fülek, amely Magyarországon az Oszmán Birodalom legészakibb szandzsákközpontja lett;¹⁰³ 1555: a Dél-Dunántúlon Kaposvár) a bécsi hadvezetés számára világossá tették: a megmaradt magyar és horvát–szlavón területek védelmének mielőbbi megszervezése mindenképp felelt meg.¹⁰⁴

Szerény vigaszt Habsburg Ferdinánd és hívei számára pusztán az jelentett, hogy 1556-ban Ali budai pasát sikerült az ostromlott Szigetvár alól elvonni. Sőt a Ferdinánd főherceg névleges, illetve Sforza Pallavicini főhadbiztos és Nádasdy Tamás nádor tényleges vezetése alatt álló osztrák, stájer, magyar, horvát és morva csapatok 1526 óta első ízben

⁹⁸ Életrajzi vázlata: Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 257–258.

⁹⁹ Vö. Szakály F. – Scholz L., szerk. *Bernardo de Aldana*.

¹⁰⁰ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 110–113, Nr. 19.

¹⁰¹ Részletesen: Szántó I. *Küzdelem a török terjeszkedés ellen*; Szakály F. – Scholz L., szerk. *Bernardo de Aldana*; ill. a török tervekre újabban: Dávid G. – Fodor P., szerk. *„Az ország ügye mindenek előtt való”*, XLII–LXVII.

¹⁰² A királysági és erdélyi területek sikertelen Habsburg-egyesítési kísérletére (1551–1556), ill. az ottani berendezkedésre: Huber, A. „Die Erwerbung Siebenbürgens”; Huber, A. „Die Verhandlungen Ferdinands”; újabban Oborni, T. „Habsburgischer Versuch”; Papp, S. „Die diplomatischen Bemühungen”; Oborni, T. *Erdély pénzügyei*; Oborni T. „Tartományból ország”.

¹⁰³ Köhbach, M. *Die Eroberung von Fülek*.

¹⁰⁴ Pálffy G. „Egyesítendő tartományból az ellenségig”.

mérték vereséget a Rinya folyó mellett (Somogy megye) a budai pasa csapataira.¹⁰⁵ Hasonlóan meghatározó sikernek számított, hogy 1552. január végén a Lengyelországba távozó János Zsigmondtól és Izabella királynétól sikerült megszerezni a még 1536-ban elvesztett Kassát, a felső-magyarországi régió központját.¹⁰⁶ Az országrész keleti (főként a Tiszán túl fekvő) területeiért ugyanakkor az 1550-es évek végétől még 1568-ig tartott a hadakozás.¹⁰⁷

A várháborúk korszakát végül az 1566. évi szultáni hadjárat zárta. I. Szülejmán hetedik magyarországi expedíciója Gyula és Szigetvár meghódításával – mely utóbbit a magyar–horvát főnemes Zrínyi Miklós (horvátul Nikola Zrinski) vezette őrség utolsó csepp vérig oltalmazott¹⁰⁸ – újabb számottevő hódítást hozott. A késő középkori magyar állam területének ezzel már mintegy 40 százaléka az oszmánok birtokában volt. A közben fokozatosan kialakuló, új török vazallus államot, az Erdélyi Fejedelemséget (4. térkép)¹⁰⁹ is leszámítva így az egykori tekintélyes magyar államból Habsburg Ferdinánd fennhatósága alatt csupán mintegy 120 000 négyzetkilométernyi terület maradt. Az oszmánokkal 1568-ban Drinápolyban nyolc esztendőre kötött, első tényleges Habsburg–oszmán béke e tetemes újabb hódításokat már rögzítette.¹¹⁰

Szent István birodalmát azonban nem csupán középső és keleti területein érte tetemes veszteség, hanem délnyugaton is. A Horvát Királyság túlnyomó része (a Bihać és Senj vonalától északra fekvő kis terület kivételével) szintén oszmán uralom alá került. Ezt az alapvető változást a korabeli latin szófordulat beszédesen fejezte ki: „*reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae*” (horvátul „*ostaci ostataka negdašnjeg kraljevstva hrvatskog*”).¹¹¹ De a középkori Magyarország legnagyobb megyéje (Kőrös) csaknem teljes elvesztésével a Dráva–Száva közti Szlavónia is csupán egy szűk sávra (Zágráb megmaradt részére és Varasdra) apadt össze.¹¹² Mivel pedig a horvát nemesek és alattvalóik lakhelyük elvesztése miatt tömegesen menekültek a megmaradt szlavón területekre (sőt még északabbra, Nyugat-Magyarországra, Stájerországba és Alsó-

¹⁰⁵ A hadjárat története jelentősége és gazdag (bécsi, budapesti, grazi és prágai) forrásanyaga ellenére mind a mai napig feltáratlan. Így napjainkban is használható: Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 359–367.

¹⁰⁶ ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 3, 1552. Jan.–Febr. fol. passim; Veress E. *Izabella királyné*, 342–343; H. Németh I. *Várospolitika és gazdaságpolitika*, 1, 94–103. A város első királyi kapitánya január 27-től Serédy György lett. MOL Budapest, P 419, Bosnyák cs. Fasc. 41, fol. 6; MOL Budapest, P 11, Series XIII, Fasc. AU (34. cs.), fol. 47–48 (27.1.1552).

¹⁰⁷ Lukinich I. *Erdély területi változásai*, 79–131.

¹⁰⁸ Rúzsás, L. „The Siege of Szigetvár”.

¹⁰⁹ Trócsányi Zs. *Erdély központi kormányzata*; Barta G. *Az erdélyi fejedelemség születése*; Feneşan, C. *Constituirea principatului*; Köpeczi B., főszerk. *Erdély története*, I, 409–454; Fodor P. *A szultán és az aranyalma*, 392–398; Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*; Szabó P. *Az erdélyi fejedelemség*, 27–55; Oborni, T. „The Country Nobody Wanted”; Oborni T. „Tartományból ország”; Mârza, R. „Ferdinand a Sedmohradsko”; Kármán, G. „Transylvania”.

¹¹⁰ Szalay L. – Wenzel G., szerk. *Verancsics Antal*, V, 216–233, Nr. LII.

¹¹¹ Klaić, N. „»Ostaci ostataka« Hrvatske i Slavonije”.

¹¹² 1538-ban Batthyány Ferenc már arra panaszkodott Brandenburgi Györgynek, hogy „*regnum vero Sclavoniae iam fere totum est desolatum et depopulatum, quia incipiendo a Crisio ad castrum Velike, quod erat quondam domini Ladislai de Kanisa, et a Kaproncza usque ad Valpo jam fere totum est desertatum et depopulatum ab hoste.*” StA Nürnberg, Brandenburg Lit. Nr. 1056/42 (17.7.1538); vö. Kruhek, M. *Krajiške utvrdre*, 79–108; Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*, 29–53; Mažuran, I. „Turska osvajanja”.

Ausztriába is),¹¹³ az 1550-es évektől megkezdődött a töredék Horvátország és a még jelentősebb területű, maradék Szlavónia egyesülése.

E különleges folyamatot kiválóan jelezte, hogy 1558-tól kezdve a középkorban még mindig külön ülésező szlavón és horvát rendek már mindig közös gyűléseket tartottak,¹¹⁴ az eltérő szokásokkal rendelkező szlavóniai és horvát nemesi társadalom pedig kezdett összeolvadni. Sőt a horvát nemesség Szlavónia irányítását és kisebb-nagyobb uradalmainak többségét mintegy félévszázad alatt rendkívüli integrációs képességgel átvette. Az egykori tengeremelléki Horvát Királyság nagy részének elvesztése után tehát a horvát nemességnek köszönhetően a 'Horvátország' (*Croatia*) elnevezés északi irányban úgymond „felcsúszott” Szlavóniára.¹¹⁵ Ezt a nem mindennapi területegyesülést 1643-ban egy epigrammában a horvát–szlavón ítélőmester, Szakmárdy János frappánsan összegezte: „*Illu Ego Sclavonia, ac iam dicta Croatia tellus.*”, azaz „Én vagyok ama Szlavónia, kit immáron Horvátországnak hívnak.”¹¹⁶ Mindez azzal is együtt járt, hogy Dalmácia és Horvátország mellett a 17. századtól olykor már Szlavóniát is a Magyar Királyság társországai között kezdték emlegetni.¹¹⁷ A horvát nemesség térnyerésével pedig a szlavóniai magyar nemesek is egyre rendszeresebben kezdtek horvát nyelven levelezni. Sőt a 16–17. század fordulójától már a szlavóniai ismertebb magyar nagyúri famíliák (pl. Erdődy, Ráttkay, Tahy stb.) tagjai egymást között is egyre gyakrabban leveleztek a magyar és a latin mellett horvátul.¹¹⁸

Mindezek ismeretében horvát–szlavón(–dalmát) királyságról tehát csakis a 16. század második felétől lehet és akkor is csak bizonyos fenntartásokkal beszélni. Önmagában a késő középkorban több alkalommal egy személy által betöltött horvát–dalmát–szlavón báni tisztség (*banus regnorum Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae*) tehát nem jelentette a három terület egy királysággá válását. Sőt 'Szlavónia' fogalma a 16. század közepétől sem szűnt meg, ahhoz továbbra is elsősorban Zágráb, Kőrös és Varasd megyéket értették.¹¹⁹ Ezt jól jelezte a még bemutatásra kerülő szlavón végvidék (*Windische/Slawonische Grenze*) kialakulása¹²⁰ mellett például a késő középkorban meghatározó szerepet játszó szlavón ítélőmester (*prothonotarius regni Sclavoniae*) tisztének megmaradása. Ő kiadványain még

¹¹³ A régebbi irodalom számbavételével: Pálffy, G. – Pandžić, M. – Tobler F., hrsg. *Ausgewählte Dokumente*.

¹¹⁴ Az 1558. évi közös saborra: Šišić, F. *Acta comitialia*, III, 40–45, Nr. 24–25; ill. nemrég előkerült meghívólevele: SNA Bratislava, UAE Korešpondencia, Petar II. Erdődy (†1567.), Gregoriánczy Ambrus, 25.4.1558, Brest.; Pálffy G. „Egy fontos adalék”; vö. Klaić, V. *Povijest Hrvata*, IV, 602; Beuc, I. *Povijest institucija*, 159, 190; Sabol, Ž., ured. *Hrvatski sabor*, 32; Budak, N. – Strecha, M. – Krušelj, Ž. *Habsburzi i Hrvati*, 50.

¹¹⁵ Lásd pl. 1577-ből Rudolf király dekrétumát: „*in ... comitatu Zagrabiensi ultra Colapim, illa scilicet parte comitatus, quae hoc tempore Croatia dicitur*”. Barabás S. *Zrinyi Miklós*, I, 559, Nr. CXCI; vö. Adamček, J. – Kampuš, I., ured. *Popisi i obračuni poreza*, passim.

¹¹⁶ Valentić, M., ured. *Juraj Rattkay*, 81 (Bene Sándor tanulmánya); Bene S. *Egy kanonok három királysága*, 148; Szalay L. *Válogatott történeti tanulmányok*, 189–190 (rég fordítását módosítottuk).

¹¹⁷ Mindezen folyamatokra összegző jelleggel: Pálffy G. „Horvátország és Szlavónia”, ill. Pálffy G. „Egy szlavóniai köznemesi familia”.

¹¹⁸ Nevüket azonban még majd mindig magyarul vagy latinul írták alá. Számos példa Erdődy II. Tamás levelezésében: ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. 4, passim.

¹¹⁹ Lásd pl. Rudolf király 1586. április 1-jén kiállított parancslevelét: „*castra Naghkemlek in Crisiensi et Wokowijnija appellata in Zagrabiensi comitatibus in regno nostro Sclavoniae existentia*”. HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Archivum maius Fasc. 40, Nr. 19.

¹²⁰ Kruhek, M. *Krajiške utvdre*, 141–159, 198–247; Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*, 99–133.

a 17. században is Szlavónia 1497-ben készült pecsétjét használta.¹²¹ De ugyanezt igazolja az ősi szlavóniai köznemesi családból származó Zrínyi-familiáris, budróci Budor János 1610. évi nemesség-megerősítése. Ez az 1580-as évek közepének eseményeit tárgyalva úgy fogalmazott, hogy Budor visszatért hazájába, tudniillik Szlavóniába: „*in Patriam dehinc tuam, in regnum videlicet Sclavoniae*”.¹²² Sőt Szlavóniát lakói még a 16. század végén is Magyarországhoz tartozónak tekintették. 1595 májusában Zágrábban a szlavóniai rendek egyik határozatukban maguk jelentették ki, hogy „*Szlovónország a Magyar Királysághoz tartozik*”.¹²³ Az évszázados hagyományok fennmaradása miatt azután még igen hosszú időre volt szükség ahhoz, hogy az egyesült horvát–szlavón területek majd 'Horvátország'-gá válhassanak.

Végül Szlavóniában – a 15. századra megszilárdult helyi szabadságjogok, hagyományok és jogszokások (*libertates, consuetudines et iura*)¹²⁴ mellett – *alapjaiban* továbbra is érvényben maradt a magyarországi jogrendszer. Ezt jól mutatja önmagában az is, ám egyúttal a horvát nyelv erőteljes térhódítását is, hogy Zrínyi György támogatásával 1574-ben Nedelicen Ivan Pergošić varasdi jegyző horvát fordításában napvilágot látott Werbőczy István híres *Hármaskönyve*.¹²⁵ Nevezetesen az a magyar szokásjog-gyűjtemény (*ius consuetudinarium*), amely a szlavón nemesi szokásjog legfontosabb jellemzőit már első kiadásában (1517) is külön cikkelyekben rögzítette.¹²⁶

Habsburg Ferdinándnak és utódainak azonban – a gyakori vélekedéssel ellentétben – korántsem csupán az oszmánokkal szembeni védelem miatt volt alapvető szükségük a megmaradt magyar és az egységesülő horvát–szlavón területekre. Bár a 16. század második felének Magyar Királysága szinte semmilyen szempontból nem volt összemérhető a félév századdal korábbi magyar állammal, ennek ellenére még mindig jelentős országnak számított. Miként erről a 6. táblázat adatai tanúskodnak, a Magyar Királyság még megfogyatkozott állapotában is közel azonos területű volt a Cseh Korona országaival és nagyobb volt az osztrák örökös tartományoknál. S noha a háborúskodás következtében folyamatosan pusztuló lakosságának száma elmaradt az osztrák–cseh területekétől, a nyugatra irányuló intenzív külkereskedelemnek és a Garam folyó menti bányák réztermelésének köszönhető tekintélyes jövedelmei miatt pénzügyi szempontból is komoly jelentőséggel bírt.

¹²¹ Néhány példa egy-egy közös horvát–szlavón gyűlés határozata kapcsán: „*Lecta per me magistrum Joannem Zakmardj de Diankoucz prothonotarium regni*”, pecsétje felirata: „*SIGILLVM NOBILIVM REGNI SCLAVONIE 149V + [sic!], azaz 1497]*”. MOL Budapest, P 235, Comitatus Varasdiensis, Fasc. 4, Nr. 306 (4.5.1645), Nr. 325 (17.5.1650); HDA Zagreb, Spisi Sabora, Prot. cong. passim; az ítélőmesterek tevékenységére (16. századi jegyzékükkel): Klaić, V. *Povijest Hrvata*, V, 632–634; Bónis Gy. *A jogtudó értelmiség*, 372–374.

¹²² Arhiv HAZU Zagreb, Armales, D CLXXXIX, A 44, fol. 3r (1.12.1610, Bécs); kiadása: Pálffy G. „Egy szlavóniai köznemesi família”, 974.

¹²³ „*regnum Sclavoniae regno Hungariae sit adiunctum*” HDA Zagreb, Spiri Sabora, Prot. cong. vol. I, p. 508; kiadása: MOE VIII, 509, Nr. X; Šišić, F. *Acta comitialia*, IV, 325, Nr. 135; Pálffy, G. – Pandžić, M. – Tobler F., hrsg. *Ausgewählte Dokumente*, 241, Nr. 154.

¹²⁴ „*Articuli nobilium regni Sclavoniae*”: Kukuljević, J., ed., *Jura regni*, III, 11–13, vö. uo. I, 179–277, passim; Klaić, V., *Povijest Hrvata*, III, 223–224; Thallóczy L. „Horvát szokásjog”, 147–151.

¹²⁵ Štefanec, N. *Heretik Njegova Veličanstva*, 229–233; vö. Blazovich L. „A Tripartitum”, 1014–1016.

¹²⁶ III, 1–3: Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, 376–383.

6. táblázat: *A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok, a Cseh Korona országai a 16. század második felében*

	Magyar Királyság	Osztrák örökös tartományok	Cseh Korona országai
Terület (km ²)	ca. 120 000	110 000	125 000
Lakosságszám	1 800 000	2 390 000	2 950 000
Éves jövedelem (rajnai Ft)	ca. 750–800 000	ca. 800–900 000	ca. 700 000

Forrás: Pálffy G. A tizenhatodik század; Pálffy G. et al.: A magyar újkor története; Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”; Winkelbauer, T. Ständefreiheit und Fürstenmacht; Rauscher, P. Zwischen Ständen und Gläubigern, passim.

Noha a 7. fejezetben még részletesen elemezni fogom, már most is hangsúlyozandó: a 16. század második felében a törökellenes frontország szerepét betöltő Magyar Királyság adta a Habsburg Monarchia jövedelmeinek mintegy harmadát! Sőt, miként azt alább ugyancsak alaposabban körüljárom (lásd a 8. fejezetet), Magyarország nemcsak védőbástyája, hanem egyúttal húsellátó éléskamrája is volt a közép-európai területeknek. Végül nem feledhető, hogy az I. Ferdinánd uralkodása idején rezidenciává kiépülő Bécsnek a magyar határhoz való közelsége (csupán mintegy félszáz km) ugyancsak felértékelte a magyarországi területeket. Összességében tehát nem túlzás azt állítani, hogy 1526 után a Magyar Királyság még frontország-szerepe ellenére is a kialakuló Habsburg Monarchia egyik legfontosabb állama lett; miként erre az alábbiakban még többször visszatérünk.

e. Összegzés: 1526/41 – egy új korszak kezdete

Míg a mohácsi csata joggal tartható Közép-Európa kora újkori történetében valódi fordulópontnak, addig az azt követő négy évtized és mindenekelőtt Buda 1541. évi elvesztése a Magyar Királyság történetében egy markánsan új korszak meghatározó kezdetét jelenti. 1526 után a magyar rendek teljesen legitim körülmények között, azaz régi hagyományaiknak megfelelően szabad választással és törvényes koronázással két királyt (előbb Szapolyai Jánost, majd Habsburg Ferdinándot) ültettek trónra. Az 1505. évi rákosi végzés és a Habsburg-örökösödési szerződések ehhez csupán igényt és erős propagandaeszközt jelentettek, az ország régi hagyományai és politikai elitjének kiváltságai értelmében ugyanis a magyar trónt csakis szabad választás útján lehetett elnyerni. A kettős királyválasztás azonban hamarosan országos polgárháborúhoz vezetett, amit számottevően elősegített, hogy a Magyar Királyság különleges összetett állam volt. Miután ugyanis 1526 november–decemberében a magyar rendek két uralkodót választottak, Magyarország társországa, a Horvát Királyság előkelői 1527. január 1-jén Ferdinándot választották meg; a különkormányzott Szlavónia rendjei viszont erre válaszul egy héttel később I. Jánost ismerték el uralkodójuknak. De még a Szapolyai által 1526 előtt vajdaként kormányzott Erdélyben sem volt egyértelmű a helyzet, a szászok ugyanis 1527 végére túlnyomórészt a Habsburg király oldalára álltak.

I. Ferdinánd magyarországi helyzetét a polgárháborúnál is súlyosabban nehezítette az a körülmény, hogy I. János magyar király 1528 márciusában Isztambulban szövetséget kötött I. Szülejmán szultánnal, és így ettől kezdve már a Porta vazallusa volt. A Magyar Királyság területéért így Ferdinándnak – aki ez időben még pusztán az osztrák–cseh tartományok anyagi-katonai erőforrásaival rendelkezett – részben már magukkal az oszmánokkal kellett megküzdenie. Ők viszont vele szemben (mint a 4. táblázatban

láthattuk) komoly erőfölényben voltak. Szapolyai segítségével Bécs alatti kudarcát követően, 1529 októberében a szultán ráadásul már néhány ezer főnyi török katonaságot hagyott Budán, miközben ellenőrzése érdekében külön kormányzót (a velencei származású Lodovico Grittit) ültetett nyakára. Mindezeknek köszönhetően I. János állama 1529 végére első lépésben, azaz vazallusként, már az Oszmán Birodalomba tagolódott.

Noha az 1530–1550-es években I. Ferdinánd nagyjából diplomáciai szerződésekkel (1538, 1541, 1549), kisebbrészt fegyveres úton (1540–1542, 1551–1556) megpróbálkozott a két magyar király területének egyesítésével, az oszmán hadak minden kísérletnek ellenhadjáratokkal (1541, 1543–1545, 1551–1552, 1554–1556) vetettek véget. Ez 1541-ben Buda török megszállásával a középkori magyar állam területének tartós három részre szakadását hozta: nevezetesen az oszmánok által megszállt területekre, az I. Ferdinánd által kormányzott, egyre fogyatkozó területű Magyar Királyságra és az 1540-ben elhunyt Szapolyai fia (János Zsigmond) akkor még bizonytalan sorsú, a törököktől függő kelet-magyarországi területeire.

Az oszmánok 1541-től 1566-ig magyarországi hódításaikat jelentősen növelték tovább. A kelet-magyarországi területeknek ugyanakkor 1556-tól egy új vazallus állam, az Erdélyi Fejedelemség keretein belül engedtek fejlődési lehetőséget, amely belpolitikájában viszont szinte teljes függetlenséget kapott.¹²⁷ Ezekben az évtizedekben így I. Ferdinánd és tanácsadói számára végleg egyértelművé vált, hogy a megmaradt Magyarország az osztrák, német és cseh–morva területek védelme szempontjából (is) kiemelt jelentőséggel bír. A kialakuló Habsburg Monarchiában a Magyar Királyságnak még frontország-szerepe ellenére is igen meghatározó hely jutott. A háborúk dúlta és ezért veszélyes királyság ugyanis még megfogyatkozott állapotában is tekintélyes területű (kb. 120 000 km²) volt, ráadásul külkereskedelemének és bányászatának, valamint kamarai uradalmainak köszönhetően tetemes uralkodói bevételekkel rendelkezett (6. táblázat). Végül jelentőségét meghatározóan növelte, hogy a magyar határ csupán mintegy 50 kilométernyire húzódott Bécestől, I. Ferdinánd fokozatosan kiépülő székhelyétől. Az 1526 utáni évtizedek meghatározó magyarországi változásai így valójában egész Közép-Európa történetének sorsára is számottevő hatással voltak. Az új monarchia kialakulása tehát jelentős mértékben függött a Magyar Királyság jövőjétől és a magyar hadszíntér eseményeitől.

¹²⁷ Trócsányi Zs. *Erdély központi kormányzata*; Barta G. *Az erdélyi fejedelemség születése*; Feneşan, C. *Constituirea principatului*; Köpeczi B., főszerk. *Erdély története*, I, 409–454; Fodor P. *A szultán és az aranyalma*, 392–398; Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*; Szabó P. *Az erdélyi fejedelemség*, 27–55; Oborni, T. „The Country Nobody Wanted”; Oborni T. „Tartományból ország”; Márza, R. „Ferdinand a Sedmohradsko”; Kármán, G. „Transylvania”.

4. Bécs: a Magyar Királyság „második fővárosa”

a. A Habsburgok összetett monarchiája Közép-Európában

Bár mind a mai napig vannak olyan elméletek, miszerint a Habsburg Monarchiát ténylegesen csupán a 17. század elején II. Ferdinánd (1619–1637) „alapította”,¹ az újabb kutatások egyre határozottabban I. Ferdinánd uralkodásához kötik létrejöttét.² Ezek ugyanis elsősorban már nem az elmúlt két évtizedben sokat vitatott és árnyalt abszolutizmus-paradigma szemszögéből,³ hanem a kora újkori államfejlődés keretében elemzik Európa e különleges monarchiájának kialakulását. Születésének időpontját többnyire az 1526–1527. esztendőkhöz kötik, és „első alapítójának” I. Ferdinándot tartják. A Magyar Királyság történetének szemszögéből vizsgálva a problémakört, ez a vélekedés szinte evidenciának tűnik. A közös Habsburg–magyar államban való együttélés kezdeteit már a 19. századi Osztrák–Magyar Monarchiában is a mohácsi csata utáni évekre vezették vissza.

A Habsburg Monarchia születését ugyanakkor meglehetősen hosszú, több évtizedes „gyermekkor” követte. Bár 1531 januárjában Ferdinándot Kölnben német királlyá választották, a császári trónt csupán V. Károly 1556. évi lemondását követően, 1558 márciusában Frankfurtban nyerte el.⁴ A közös uralkodó által addig kormányzott három nagy ország-csoporthoz (az osztrák örökös tartományokhoz, a Cseh és a Magyar Korona országaihoz) ekkor csatlakozott a Német-római Birodalom – miközben Károly császár hatalmas Habsburg Birodalmának ibériai, itáliai, németalföldi és újvilági területei a dinasztia spanyol ágának (nevezetesen elsőként II. Fülöpnek) a birtokába kerültek.⁵ Erre az időre azonban – miként a fentiekben részletesen láthattuk – az oszmán előrenyomulás és az Erdélyi Fejedelemség kialakulása következtében a Magyar Királyságnak már csupán körülbelül 40 százaléka (magyar, horvát és szlavón területek) maradt Habsburg-fennhatóság alatt.

A magyar- és horvátországi tetemes területcsökkenés ellenére is kijelenthető, hogy I. Ferdinánd uralkodása alatt Habsburg Albert német-római és magyar–cseh király gyakran elfeledett, kérészéletű (1438–1439) közép-európai állama újra életre kelt. Ezt Ferdinánd 1565. augusztus eleji díszes bécsi gyászszertartása (*pompa funebris*), nevezetesen az új monarchia első „összbirodalmi” ceremóniája is igazolja. A temetési menetben felvonultatott ország- és tartományzászlók (lásd a 7. táblázatot) – a szertartás korabeli szemlélői mellett – az utókor embere számára is érzékletesen mutatják be a közép-európai monarchia speciális szerkezetét (5. térkép).

¹ Bireley, R. „Ferdinand II: Founder of the Habsburg Monarchy”.

² Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*; Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*; Fichtner, P. S. „Habsburg State-Building”; Fichtner, P. S. „Habsburg Household”; MacHardy, K. J. *War, Religion*; Pánek, J. „Staatsbildung in einer überstaatlichen Monarchie”; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*; vö. Bađurík, J. „Osobnost”; Bađurík, J. – Sládek, K., eds. *Politický zrod*.

³ Újabbban a teljesség igénye nélkül (további irodalommal): Henshall, N. *The Myth of Absolutism*; Asch, R. G., hrsg. *Der Absolutismus – ein Mythos?*; Hinrichs, E. *Fürsten und Mächte*; Wilson, P. H. *Absolutism*; Mat'a, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie*, passim.

⁴ Laubach, E. *Ferdinand I. als Kaiser*, 207–254; Kohler, A. *Ferdinand I.*, 258–271.

⁵ További irodalommal: Kohler, A. „Vom Habsburgischen Gesamtsystem”.

7. táblázat: Az I. Ferdinánd bécsi gyászszerzetartásán vitt ország- és tartományzászlók sorrendje (1565. aug. 6.)

1. Görz (O, g)	11. Alsó-Ausztria (O, f)
2. Pfirt (Ha, g), Svábföld (O, fe), Elzász (Ha, t), Tirol (O, g) és Habsburg (Ha, g) közös zászlaja	12. Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária (M, k) közös zászlaja
3. Felső- és Alsó-Lausitz (Cs, ő)	13. Szlavónia (M, „k”)
4. Krajna (O, h)	14. Horvátország (M, k)
5. Karintia (O, h)	15. Dalmácia (M, k)
6. Stájerország (O, h)	16. Kasztília, Aragónia és Szicília (S, k) közös zászlaja
7. Szilézia (Cs, h)	17. Csehország (Cs, k)
8. Morvaország (Cs, ő)	18. Magyarország (M, k)
9. Burgundia (Ha, h)	19. a Német-római Birodalom kis zászlaja (N, cs)
10. Felső-Ausztria (O, f)	20. a Német-római Birodalom nagy zászlaja (N, cs)

Jelmagyarázat, I: Cs = Cseh Korona országai, Ha = Habsburg családi birtokok, M = Magyar Királyság, N = Német-római Birodalom, O = Osztrák örökös tartományok, S = Spanyolország a spanyol trónörökös cím (lat. *infans Hispaniarum*)⁶ miatt

II: cs = császárság, f = főhercegség, fe = fejedelemség, g = grófság, h = hercegség, k = királyság, m = örögrófság, t = tartományi grófság

Forrás: ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 60, Konv. 5, Tod Kaisers Ferdinand I, 5.8.1565, fol. 1–8; uo. sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 1–3; ÖStA Wien, HKA RA Fasz. 202/A fol. 270–271; Hannewald, B. *Parentalia*; Pálffy G. „Magyar címerek”, 252–253.

I. Ferdinánd és utódai, azaz a Habsburgok Osztrák Háza (*Haus Österreich, Casa de Austria, domus Austriae/Austriaca*⁷ vagy régies latinsággal *prosapia Austriaca*⁸) által kormányzott monarchia valódi, mégpedig igen különleges összetett állam (németül *zusammengesetzter Staat*) volt.⁹ A 16. század hatvanas éveitől ugyanis – miként a 7. táblázat I. jelkód-csoportja mutatja – a Habsburg családi birtokokon és örökségeken (Ha) túl négy nagyobb részből állt. Nevezetesen a korabeli ceremóniarend ország-hierarchiáját tükröző temetési menet szerint a Német-római Császárságból (N, ném. *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*, röviden *Altes Reich*), a Magyar (M) és a Cseh Korona (Cs, cseh. *země Koruny české*) országaiból, végül az osztrák örökös tartományokból (O, *österreichische Erbländer*, röviden *Erblände*). De ezek a nagyobb részek maguk is kisebb államkonglomerátumok és tartománycsoportok voltak, miként ez a táblázatból ugyancsak kiolvasható.

Míg a Német-római Császárság I. Miksa reformjai óta birodalmi kerületekből (*Reichskreis*), a 16. század közepén már tizből állt, addig a Vencel Korona országait – amint a 7. táblázat II. kód-csoportja jelzi – öt relatív autonóm, de különböző „rangú” tartomány alkotta: a Cseh Királyság, a Morva Örögrófság, a Sziléziai Hercegség és két a kis lausitzi örögrófság, Felső- és Alsó-Lausitz. Hasonlóan sokszínűek voltak az osztrák örökös

⁶ Vö. Kohler, A. *Ferdinand I.*, 286–289.

⁷ A fogalomra részletesen Kohler, A. „Die europäische Bedeutung”.

⁸ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA. Fasc. 152, Konv. A, fol. 90 (28.3.1607 előtt).

⁹ Koenigsberger, H. G. *Early Modern Europe*, különösen 48; Elliott, J. H. „A Europe of Composite Monarchies”; Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*, 157–308; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 25–310; Sashalmi E. *A nyugat-európai államfejlődés*, 109–119.

tartományok. Köztük főhercegségek (Alsó- és Felső-Ausztria) és hercegségek (Stájerország, Karintia, Krajna) mellett grófságok (Tirol és Görz), sőt egyéb kisebb területek (Windische Mark, Friaul, Portenau stb.) is akadtak. Ráadásul 1512-től kezdve az osztrák tartományok – Burgundiához hasonlóan – egy birodalmi kerületet (*Österreichischer Reichskreis*) is alkottak, a Cseh Királyság viszont sohasem lett része a birodalmi kerületi rendszernek (*Kreisverfassung*). A cseh uralkodó ugyanakkor az egyik választófejedelem (*Kurfürst*), mégpedig az első világi választó volt, így maga Csehország *Kurfürstentum*nak számított. Végül: míg az *Altes Reich*nek birodalmi (*Reichstag*), kerületeinek kerületi gyűlései (*Kreistag*) voltak, addig a cseh és az osztrák tartományok mindegyike külön tartományi gyűléssel (*Landtag*) rendelkezett. Mindez az egyes területek rendjeivel való hosszas egyezkedés miatt a politikai döntéshozatalt igen lassúvá és nehézkessé tette.¹⁰

Hasonló, de sok tekintetben különleges, kisebb összetett államot alkottak a magyar Szent Korona országai (németesen *Reich der Stephanskronen*), azaz Szent István birodalma (6. térkép). Az oszmánok előrenyomulása miatt a 16. század közepén a Magyar Királysághoz már csupán társországa, a Horvát Királyság szerény töredéke és a Dráva–Száva nyugati közén fekvő Szlavónia maradéka tartozott. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy az utóbbi sohasem volt, de ténylegesen nem is lett igazi királyság (a 7. táblázatban ezért áll idézőjelben mellette a „k” betű). Szlavóniában ugyanis sem királyválasztás, sem koronázás nem létezett, de a középkorban saját törvényhozása sem volt. Rendjei – mint már láthattuk – csupán az 1526 utáni kettős királyválasztás küzdelmei közepette döntöttek előbb Szapolyai János, majd Habsburg Ferdinánd uralkodónak történő elismeréséről. Ennek ellenére I. Ferdinánd az 1540-es évektől már a Magyar Udvari Kancellária által kiállított iratokon rendszeresen viselte a ’Szlavónia királya’ (*rex Sclavoniae*) címet,¹¹ így temetésén a tartomány zászlaját felvonultathatták. A horvát történetírás gyakori állításával ellentétben viszont egyértelműen kijelenthető, hogy a titulust sem Hunyadi Mátyás, sem II. Ulászló (még Szlavónia 1496. évi címeradományán sem!), sem II. Lajos, de Szapolyai János, sőt kezdetben még I. Ferdinánd sem viselte.¹² Ferdinánd és utódai titulátúrájukban ugyanakkor a magyar királyok egykori balkáni igénycímeit is tovább használták, ezért szerepelhettek azok egy közös zászlóval a monarchia alapítójának gyászszertartásán – miként erre még részletesen visszatérek (lásd a 10/a. fejezetet).

A Magyar Királyság azonban nemcsak az említett társ- és igény-országok miatt volt államszervezetileg komplexebb, mint az osztrák vagy a cseh tartományok. Egyrészt nem

¹⁰ További bőséges irodalommal: Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 25–407, passim.

¹¹ Néhány adat (pl. 1529. júl. 31., Linz: Šišić, F. *Acta comitialia*, I, 195, Nr. 131) arra utal azonban, hogy az Osztrák Udvari Kancellária (*Österreichische Hofkanzlei*) már korábban is alkalmazta ezt a gyakorlatot, és ez segítette elő, hogy ez a Magyar Kancelláriánál is meghonosodott. A kérdés tisztázása további szisztematikus vizsgálatot igényel.

¹² 1496: „Wladislaus, Dei gracia Hungarie, Bohemiae, Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniae Bulgariaeque rex” Kukuljević, J., ed., *Jura regni* I, 234, Nr. CLVIII (8.12.1496), ill. számos adat még II. Ulászló korából: uo. passim, valamint vö. még az 1504. évi törvény előbeszédét: CJH 1000–1526, 670–671; 16.8.1535, Ferdinánd bárói diplomája bedeghi Nyáry Ferenc részére: „Romanorum, Hungariae, Boemiae etc. rex, semper augustus, necnon Dalmaciae, Croaciae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae, Comaniae Bulgariaeque rex” MOL Budapest, A 57, Vol. 1, p. 305; 2.1.1542, Ferdinánd nemeslevele eszéki Kovács Lőrinc számára: „Romanorum, Hungariae Boemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae etc. rex” uo. Vol. 2, p. 114, vö. uo. p. 80 (16.12.1544) és MOL Budapest, A 35, 1548: Nr. 441 (12.9.1548). Egy friss Horvátország-történet – elődeivel ellentétben – a cím felvételét 1526 körülre teszi. Pavličević, D. *Povijest Hrvatske*, 138. De a magyar irodalomban is előfordul az 1526 előtti használatra való utalás. Nagy E. – Rác, L. *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*, 23 (Rác L.).

csupán perszonálunió révén összekapcsolódó magyar–horvát ország-kettős volt. Amint erre már a középkori magyar állam bemutatásakor a 2/a. fejezetben utaltam, a horvát rendek saját országgyűlése (*sabor*) mellett a szlavóniai nemességnek is külön tartományi gyűlése (*congregatio*) volt. S noha az oszmán hódítás miatt 1558-tól kezdve a szlavóniai és a horvát rendek már majdnem mindig közös gyűléseket (*conventus/congregatio generalis*) tartottak,¹³ ezeken megválasztott követeikkel a magyar országgyűléseken (lat. *diaeta, comitia*, ném. *Rakusch*) az egész 16–17. században továbbra is képviseltették magukat.¹⁴ A Magyar Királyságnak így nem *Landtagja*, hanem a Német-római Birodalomhoz hasonlóan különleges *Reichstagja* volt. Másrészt megmaradt az a középkori gyakorlat is, hogy a horvát–szlavón bán ítélőszékéről, a báni tábláról (lat. *tabula banalis, sedes banalis*) továbbra is a Magyar Királyság egyik főbírája, az országbíró törvényszékére lehetett fellebbezni.¹⁵

A 16. század második felére a közös magyar–horvát állam az oszmánok magyarországi berendezkedése miatt földrajzi kiterjedését tekintve is nagyon különleges képződménnyé vált. Bár területe még mindig jelentős (kb. 120 000 km²) maradt, az Adria-tengertől egészen az erdélyi határig nagy kifli alakban húzódott. Így egyes részein (pl. Szlavóniában vagy a Muraköz vidékén) átmérője csak alig félszáz, de még Duna menti központi részén is csupán bő 200 kilométerre apadt (lásd a 6. és 7. térképet). E területeken az oszmánok egészen közel kerültek az osztrák örökös tartományokhoz.

Ez a meghatározó változás azt eredményezte, hogy a Magyar Királyság délnyugati részéből, például Varasdról vagy Kanizsáról a Kassa környéki északkeleti területeket – a középkorral ellentétben – csak az egész országot átutazva, hatalmas kerülőúttal lehetett megközelíteni. Ez a különleges geopolitikai helyzet és földrajzi széttagoltság alapvetően elősegítette, hogy a 16. század második felére Magyarországon és az egyesülő horvát–szlavón területeken négy kerület (lat. *districtus, partes*, ném. *Kreis*) alakult ki, miként erről a 8. táblázat és a 6. térkép tájékoztat. Ezek létrejöttében a legmeghatározóbb szerepet a magyar és a horvát–szlavón rendek regionális önszerveződése és az oszmánok elleni védelem közös szervezése játszotta – amint ezt a 6., 9. és 11. fejezetekben még részletesebben nyomon követjük.

¹³ Lásd a 3. fejezet 114. jegyzetében idézett forrásokat és irodalmat.

¹⁴ MOE I–XII, ill. Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”, passim.

¹⁵ Barabás S. Zrínyi Miklós, II, 477–478, Nr. CLVII (8 Juni 1565); „*transmissiones ex regnis Sclavoniae et Croatiae, quas dominus iudex curiae, etiam in termino octavarum locumtenentiae, ex decreto regni adjudicare debet*” 1574: 18. tc. CJH 1526–1608, 642–643; Gellért Á. *Az igazságszolgáltatás története*, 25; a középkori gyakorlatra: Kukuljević, J., ed., *Jura regni*, I, 233–234, Nr. CLVII (4.12.1496), 241–242 (5.2.1499).

8. táblázat: *A magyar–horvát állam kerületei a 16–17. században*

Horvát–szlavón bánság (<i>banatus Croatiae et Sclavoniae</i> , <i>Kroatien und Slawonien/Windischland</i>)			
Zágráb megye	Varasd	Kőrös töredéke	
megmaradt horvát területek			
Dunántúli kerület (<i>partes Transdanubianae, Transdanubien</i>)			
Moson	Sopron	Vas	Zala (+ Somogy)
Győr	Veszprém	Komárom (+ Fejér) ¹⁶	
Dunáninneni kerület vagy Alsó-Magyarország (<i>partes Cisdanubianae, Cisdanubien</i> , <i>Niederungarn</i>)			
Pozsony	Nyitra	Trencsén	Bars
Turóc	Árva	Liptó	Hont
Zólyom	Esztergom	Nógrád (+Pest-Pilis-Solt)	
Felső-Magyarország (<i>partes superiores, Hungaria superior, Oberungarn</i>)			
Gömör	Heves (+ Külső-Szolnok)	Borsod	Szepes
Sáros	Torna	Abaúj	Zemplén
Ung	Ugocsa	Bereg	Szabolcs
Szatmár	[olykor ideiglenesen a <i>Partium</i> ¹⁷ : Bihar, Kraszna, Máramaros]		

Forrás: MOL Budapest, E 185 Tétel 2, fol. 1–2 (ca. 1540); ÖStA Wien, KA HKR KIA IX c 1, fol. 4 (1574: dunántúli kerület); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 21, 1570 Aug. fol. 104 (1569: dunáninneni kerület); MOL Budapest, E 136 MKA No. 173 (20. cs.) fol. 327 (1559: Felső-Magyarország); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 51, 1587 Febr. fol. 9 (1587); uo. rote Nr. 64, 1597. Jan.–Febr. fol. 17 (1597); Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, 278–285 (1607–1608); ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 395, Konv. B, fol. 1–2 (1608 Jan.).

Az egyesülő Horvátország és Szlavónia területét tehát három (köztük Kőrös töredéke), a dunántúli kerületet hét, az. ún. dunáninnenit (másként alsó-magyarországit) tizenegy, a felső-magyarországit pedig tizenhárom megye alkotta. Felső-Magyarország alatt ekkor tehát nem a későbbi Felvidéket értették, de annak területe jóval nagyobb volt a mai Kelet-Szlovákiánál (slov. Východné Slovensko) is. Így e későbbi magyar és szlovák fogalmak a 16. századra nem alkalmazhatók.

Külön hangsúlyozandó, hogy ezen elnevezések kialakulását a központi tájszemlélet elve határozta meg. Ez azt jelentette, hogy egy adott területet az irat kibocsátási helyéről, főként egy országos (vagy regionális) központból nézve neveztek alsónak vagy felsőnek, illetve egy-egy jelentősebb földrajzi képződményhez (általában folyókhoz, esetleg hegyekhez) viszonyítva túlinak vagy inneninek.¹⁸ A magyar főváros (Buda) eleste után ez többnyire a diéták és a királyság belpolitika igazgatási székhelyéről, Pozsonyból történt. Innen nézve a Dunától délre fekvő területek valóban dunántúlinak, a tőle keletre és a Dunától északra húzódók pedig dunáninneninek tűntek. A leveleket viszont Bécsből címezve, ez éppen fordítva történt. Sőt, Felső-Magyarország sem Budáról, hanem

¹⁶ Komáromot a 17. században olykor a dunáninneni kerülethez számították. ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 395, Konv. B, fol. 1 (1608 Jan.); EK Budapest, Kt. Coll. Kapr. Series A Tom. XXVI, pp. 331–332 (1634–1635).

¹⁷ *Partium* alatt az Erdélyhez tartozó, a 16–17. században változó területű magyarországi Részek (latinul *partes Hungariae*) értendő, mely Részeknek (innen az elnevezés: *Partium*) az erdélyi fejedelmek lettek az uralkodói. Bak B. *Magyarország történeti topográfiája*, 60–62; Lukinich I. *Erdély területi változásai*.

¹⁸ Bak B. *Magyarország történeti topográfiája*, 33–34; a hegyekhez való viszonyításra lásd pl. „az Fátarán innen való urak és vármegyék”: MOL Budapest, P 707, Fasc. 286 (459. cs.), fol. 153 (22.6.1594).

ugyancsak Pozsonyból és Bécsből nézve kapta ekkori nevét. Ezt a szemléletet jól érzékelteti az is, hogy a Garam folyó mentén fekvő bányavárosokat ugyaninnen nézve a korabeli német források alsó-magyarországi bányavárosoknak (*niederungarische Bergstädte*) titulálták.¹⁹ (A későbbi Felvidék tehát nagyjából a 16–17. századi Felső- és Alsó-Magyarország, másként a felső-magyarországi és dunáninnen kerület északabbra fekvő területein feküdt, ám ennek ellenére sem azonosítható a mai Szlovákia területével.)

A magyarországi három kerület elsősorban az oszmánok elleni határvédelemben, a vármegyék közös politikai-katonai érdekérvényesítésében és bizonyos közigazgatási kérdésekben (adózás, folyók és utak tisztítása, árszabások megállapítása stb.), valamint részben még a bíraskodás terén játszott szerepet. Mindezek érdekében rendjeik külön kerületi, másként részgyűléseket (*congregatio particularis*) tartottak.²⁰ Jelentőségük azonban – az eddigi kutatások szerint – majd különösen a 17. században nőtt meg, amikor a vármegyék az említett kérdéskörökben való közös fellépésről egyre gyakrabban egyeztettek. Sőt ekkor a felső-magyarországi kerület rendjei – horvát-szlavón társaikhoz hasonlóan – már jelentősebb politikai szerephez is jutottak.²¹ Noha a kerületek nem jelentettek olyan merev kereteket, mint 18. századi utódaik,²² sőt modern értelemben vett államjogi területi egységekké sem váltak, kialakulásukkal a Magyar Királyság, de egyúttal a Habsburg Monarchia összetett jellege még tovább színesedett. Fokozatos megszilárdulásuk pedig a korábban is megfigyelhető helyi identitásokat erősítette.

A Habsburgok összetett állama kapcsán egy nagyon fontos dolgot szükséges még kiemelten hangsúlyozni. Noha a közös uralkodóknak köszönhetően 1556/58 után a Német-római Császárság és a Magyar Királyság sorsa hosszú időre szorosan összekapcsolódott, az utóbbi sohasem tartozott a Német Birodalomhoz.²³ Nem volt része viszont az osztrák örökös tartományoknak sem, noha a német és az angolszász történetírásban még napjainkban is akadnak olyan munkák, amelyek ezek közé sorolják. Azaz a Magyar Királyság kizárólag a Habsburg Monarchiának volt része; ez utóbbinak viszont vitathatatlanul része volt. Így területén császári adminisztrációról, hivatalnokszerkezetről vagy uralomról beszélni – mint a magyar történetírás is sokszor teszi²⁴ –, komoly tárgyi tévedés; miként ugyanez a német irodalomban olykor felbukkanó „*kaiserliches Ungarn*” kifejezés is. Ez még a 15. századtól Habsburg-zálogban lévő nyugat-magyarországi városok és váruradalmak (Kőszeg, Kismarton, Fraknó stb.) esetében is komoly tévedés,²⁵ hiszen ezek mindvégig a magyar korona (*Corona Hungariae/Hungarica*) részét képezték.

Magyarországot a Habsburgok tehát mindvégig magyar királyokként és nem német-római császárokként kormányozták. Ez még akkor is igaz, ha a magyar királyok

¹⁹ Péch A. *Alsó-Magyarország*; Relković, N. „Aus dem Leben”; Probszt, G. „Die niederungarischen Bergstädte”; Probszt, G. *Die niederungarischen Bergstädte*.

²⁰ Egy-egy korai példa a Dunántúlról és a dunáninnen kerületből 1547-ből: MOE III, 65–92.

²¹ Erre példaként elegendő említeni a felső-magyarországi rendek jól ismert gálszécsi gyűlését 1604 szeptemberéből, amely alapvető szerepet játszott a Bocskai-felkelés kibontakozásában. Benda, K. *Habsburg-abszolutizmus*, 5–8; vö. Buturac, J. et. al., ured. *Protocolla*; Dominkovits P. „A rendi jogok védelmezője”, 438–440.

²² Bak B. *Magyarország történeti topográfiaja*, 77–78.

²³ E kérdéskörre legújabban Pálffy G. „Szent István birodalma”. Ezzel a Szentszék bécsi és prágai követi is tisztában voltak. Egy újabban közölt példa 1581-ből: Koller, A. „Vademecum für einen Nuntius”, 199, Nr. I.

²⁴ Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”, 157; Fallenbüchl Z. *Állami (királyi és császári) tisztségviselők*; Zachar, J. *Habsburg-uralom*, 18–27, stb.

²⁵ Egy ilyen osztrák példa: Gmoser, E. *Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut*.

legmagasabb méltósága a császári titulus (ném. *Kaiser*, lat. *imperator*) volt, így a magyarországi hivatalok és alattvalók uralkodójuknak írott leveleiken természetesen a magyar király más címeit, így császári titulását is, mégpedig az első helyen tüntették fel. A Német Birodalomtól való különállással ráadásul a korabeli magyar politikai elit tökéletesen tisztában volt, sőt ezt büszkén hangoztatta. Így tett például 1652 nyarán a Lippay György esztergomi érsek bíborosi kinevezése kapcsán benyújtott egyik emlékirat, hangsúlyozván: „*Magyarország független ország, és a Birodalomhoz semmi köze sincsen.*”²⁶ De erről hasonlóan vélekedett utóbb a 18–19. századi magyar politikai elit is.²⁷ Így csupán a politikai propaganda szintjén merülhetett fel, hogy a császárok Magyarországot a Német Birodalomhoz csatolják – miként ezt például Miksa római király 1505 nyári kölni propozíciója kapcsán már idéztem.²⁸

A fentieket összegezve tehát teljességgel igazat lehet adni Thomas Winkelbauernek, aki az 1526 utáni évtizedekben Közép-Európában létrejött Habsburg-államalakulatot újabban „*rendi államok monarchikus uniói alkotta monarchikus uniónak és különböző tartományokból összeálló államok összetett államának*” nevezte.²⁹ S noha a bonyolult államkonglomerátum szerkezetével egykoron talán csak legfőbb vezetői voltak részletesebben tisztában, összetettségét mégsem csupán a császárok temetési menetének szemlélői érzékelhették. Első lépésben ezt minden olyan magyar „országglakó” megtapasztalhatta, aki nemeslevelét Habsburg Ferdinándtól és utódaitól kapta, vagy ezen uralkodók valamelyike újíttatta meg korábbi címerét, esetleg más kiváltságait.³⁰ Az ünnepélyes formában kiállított pergamenokleveleken ugyanis a Habsburgok magyar királyi titulátúrája (lásd a 2. mellékletet) szinte mindig teljes terjedelemben olvasható volt. Ez még az uralkodói temetési menethelyén is részletesebben vette számba az új összetett monarchia minden egyes tagját, a már többször említett igényországokat is beleértve.

2. ábra: *A Habsburgok magyar királyi titulátúrája (latin és magyar nyelven) a 16. század második felében*

Dei gratia / divina favente clementia electus Romanorum imperator, semper augustus, ac Germaniae (N), Hungariae (M), Bohemiae (Cs), Dalmatiae (M), Croatiae (M), Sclavoniae (M), Ramae (M), Serviae (M), Galitiae (M), Lodomeriae (M), Cumaniae (M), Bulgariaeque (M) etc. rex, archidux Austriae (O), dux Burgundiae (Ha), Brabantiae (Ha), Styriae (O), Carinthiae (O), Carnioliae (O), marchio Moraviae (Cs), dux Luxemburgae (Ha) ac superioris et inferioris Silesiae (Cs), Wierthembergae (Ha) et Thecae (Ha), princeps Sveviae (Ha), comes Habsburgi (Ha), Tyrolis (O), Ferreti (Ha), Kiburgi (Ha) et Goritiae (O), landgravius Alsatie (Ha), marchio Sacri Romani Imperii supra Anasum Burgoviae (Ha) ac superioris et inferioris Lusatiae (Cs), dominus Marchiae Sclavonicae (O), portus Naonis (O) et Salinarum (Ha), azaz

magyarul *Isten kegyelméből választott római császár, mindig felséges [másként: minden időben annak gyarapítója], és Németország, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia, Bulgária stb. királya, Ausztria főhercege, Burgundia, Brabant, Stájerország, Karintia, Krajna hercege, Morvaország őrgrófja,*

²⁶ „*l'Ongheria essendo provincia separata, non ha che far con l'imperio.*” Tusor P. *Purpura Pannonica*, 231, Nr. 17.

²⁷ H. Balázs É. *Bécs és Pest-Buda*, különösen 216–266; Andrassy, J. „Ungarns rechtliche Selbständigkeith”, főként 240–246.

²⁸ Kubinyi A. „Az 1505. évi rákosi országgyűlés”, 363–364.

²⁹ „*eine monarchische Union monarchischer Unionen von Ständestaaten und ein aus zusammengesetzten Staaten zusammengesetzter Staat*” Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 25; vö. Mat'a, P. – Winkelbauer, T. „Einleitung”.

³⁰ Nyulászi-Straub, É. *Öt évszázad címerei*.

Luxemburg, Felső- és Alsó-Szilézia, Württemberg és Teck hercege, Svábföld fejedelme, Habsburg, Tirol, Pfirt, Kiburg és Görz grófja, Elzász tartományi grófja, a Szent Római Birodalomban az Enns felett lévő Burgau és Felső- és Alsó-Lausitz örgrófja, Windische Mark, Portenau és Salins ura

Jelmagyarázat: Cs = Cseh Korona országai, Ha = Habsburg családi birtokok, M = Magyar Királyság, N = Német-római Birodalom, O = Osztrák örökös tartományok

Forrás: MOL Budapest, E 148, Fasc. 1664, Nr. 59 (1.12.1563); MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 74 (28.8.1588); Gall, Franz. *Österreichische Wappenkunde*; Federmayer, F. „Identifikáció”, 80–81; vö. MOL Budapest, A 35, 1548: Nr 441 (12.9.1548).

A Habsburgok titulátúráiban felsorolt országok és tartományok nemcsak államberendezkedésüket tekintve különböztek egymástól. Igaz volt ez a földrajzi és a geopolitikai sokszínűség, az eltérő gazdasági fejlettség, a sokszor merőben más igazgatási és jogrendszer, valamint a kulturális hagyományok tekintetében is. A monarchiát ráadásul rendkívül sokféle nyelvű és identitású népcsoport lakta, gyakran még ugyanazon tartományokon belül is, nevezetesen németek mellett sokféle szlávok (csehek, horvátok, ruszinok, szerbek, szlovákok, szlovének, szorbok, uszkokok és vlachok) és magyarok, valamint kisebb számban olaszok és románok is. Végül hagyományaiknak és eltérő fejlődésüknek köszönhetően az egyes országok és tartományok rendjei meglehetősen különböző politikai súllyal, eszköztárral és hagyományrendszerrel bírtak.³¹ Mindezek ismeretében csaknem lehetetlen feladatra vállalkozott az az uralkodó, aki ebből a sokszínű „masszából” akár néhány évtized alatt is részben egységes egészet kívánt teremteni.

b. I. Ferdinánd politikai és modernizációs programja

Az újabb kutatások ismeretében ez nem is történt ekként. I. Ferdinánd ugyanis még korántsem gondolkodott, de a fent elmondottak ismeretében nem is igazán gondolkodhatott egységes centralizált vagy abszolút államban. Noha az elmúlt évtizedek magyar történetírása a 16–18. század egésze, így már az 1526 utáni bő félévszázad vonatkozásában is gyakran Habsburg-abszolutizmusról beszélt – amely a magyar (nemzeti) fejlődés gátja volt³² –, ez a szemléletmód és kanonizált fogalomhasználat aligha állja meg a helyét. Az újabb nemzetközi és magyar vizsgálatok ugyanis – függetlenül attól, hogy alkalmazzák-e az abszolutizmus fogalmát vagy sem – már jóval árnyaltabban, elsősorban a modern állam kialakulásának és az államigazgatás hosszú távú fejlődésének tükrében értékelik a kora újkori Közép-Európában lezajlott változásokat.³³ A Habsburgok monarchiájának államfejlődését sokkal inkább tekintik evolúciónak, azaz hosszú fejlődési folyamatnak, mint gyorsan végbemenő „abszolutisztikus” forradalomnak

³¹ A sokszínűség problémájára (the problem of diversity): Ingrao, W. Ch. *The Habsburg Monarchy*, 6–16; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 25–28.

³² Ember, Gy. „Die absolute Monarchie der Habsburger”; óvatosabb megközelítésben: Makkai L. „Az abszolutizmus”; Benda, K. „L’absolutisme”; Pamlényi, E., ed. *A History of Hungary*, 144–146 (Makkai László fejezete); Benda, K. „Habsburg Absolutism”, ill. korábbi nézetét az általa jól ismert nemzetközi kutatások hatására már jelentősebben árnyalta: „Így nézve a 16. századi Habsburg-kormányzatot, abszolutizmusról nem beszélhetünk. I. Ferdinánd és utódai elindítottak bizonyos központosítást, élt bennük a vágy a rendi erők elnyomására, sőt ezt kihívás-szerűen időről időre meg is kísérelték – de a központi hatalomnak nem volt elég ereje, hogy a nemesség ellenállását megtörje, és fölébe kerekedjék a rendeknek.” Benda K. „Habsburg-abszolutizmus”, 460; vö. újabban Daniel, D. P. „The Fifteen Years War”; Barta J. „A bécsi béke”.

³³ Asch, R. G., hrsg. *Der Absolutismus – ein Mythos?*; Wilson, P. H. *Absolutism*; Maťa, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie*, passim; Pálffy, G. „Zentralisierung und Lokalverwaltung”.

(„absolutistische” Revolution); abszolutizmusról pedig csak a 17. század közepétől beszélnek.³⁴ Sőt, a kanadai Karin J. MacHardy az abszolutizmus-paradigma helyett újabban egyenesen egy új fogalom, a „koordináló állam” (*co-ordinating state*, ném. *koordinierender Staat*) bevezetését javasolta, és ennek rendszerében vizsgálta a 16–17. század fordulóján az uralkodók és az általuk koordinált (főleg osztrák) nemesi elitek kapcsolatrendszerét.³⁵ Bármilyen modellt alkalmaznak is az új feldolgozások, abban nagyrészt egyetértenek, hogy a hosszú államfejlődési folyamatnak voltak meghatározóbb korszakai, másként fogalmazva reformperiódusai. II. Ferdinánd és I. Lipót kormányzásának időszaka mellett véleményem szerint – hiányosságai dacára is³⁶ – ezek közé sorolhatjuk I. Ferdinánd uralkodását is.

Ez még annak ellenére is igaz, hogy Ferdinánd Habsburg Monarchiáját magam sem abszolút, sem centralizált államnak nem nevezném, jóllehet reformjaiban a központosítás meghatározó szerepet kapott, és bizonyos „korai abszolutisztikus tendenciák” is kimutathatók. Őt „az osztrák Habsburgok politikai programja megeremítőjének”³⁷ és egyúttal a monarchia egyik sikeres modernizálójának tartom. Programjában az erős rendekkel szemben az uralkodói hatalom megerősítése – érthetően – kiemelt helyet kapott, miként ez például Csehországban több területen (a trónöröklés kapcsán, az országgyűlésben, a központi bíraskodásban stb.)³⁸ vagy éppen Alsó-Ausztriában történt.³⁹ Az államigazgatás, a pénz- és a hadügyek, az udvartartás, a diplomácia vagy akár a postaügy modernizálása és bürokratizálása ugyanakkor a monarchia jövője szempontjából legalább ekkora jelentőséggel bírt. S ez utóbbi területeken a MacHardy által hangsúlyozott uralkodói koordinációnak és a nemesi-rendi elitekkel kötött kompromisszumoknak kiemelkedő szerep jutott.⁴⁰

A fokozatosan kialakuló politikai és modernizációs program végrehajtását többnyire nagyfokú rugalmasság és pragmatizmus jellemezte, amit persze igen gyakran kényszerhelyzetek váltottak ki.⁴¹ A reformok ugyanis alapjaiban sértették a pozícióikat féltve őrző osztrák, magyar vagy cseh rendek érdekeit, így velük a megfelelő kompromisszumok megkötéséhez időre, sőt gyakran komoly küzdelem lefolytatására volt szükség. Ezzel is magyarázható, hogy a komolyabb újításokat kezdeti kísérletek után, valójában csak az 1530-as évek második felétől, illetve az 1540-es évek elejétől, azaz több lépcsőben valósították meg. Így az 1526 utáni másfél évtized még inkább tekinthető átmeneti, gyakran kényszerintézkedésekkel, improvizatív döntésekkel és félsikerekkel teli időszakknak, mint igazi reformperiódusnak.⁴² A markáns újítások pedig elsősorban a monarchia központi igazgatási centrumaihoz közelebb fekvő ún. magterületeit (elsősorban Alsó- és Felső-Ausztriát, Csehországot és Morvaországot), valamint rendkívüli fontossága miatt a Magyar Királyságot érintették – miként a következő fejezetekben részletesen látni

³⁴ Maťa, P. – Winkelbauer, T. „Einleitung”, 32–33; vö. Fichtner, P. S. „Habsburg State-Building”.

³⁵ MacHardy, K. J. *War, Religion*, főként 21–46; MacHardy, K. J. „Staatsbildung”, 79–96.

³⁶ Fichtner, P. S. „Habsburg State-Building”.

³⁷ Vö. Pánek, J. „Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms”.

³⁸ Uo. 65–70; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*, passim.

³⁹ Rauscher, P. „Personalunion und Autonomie”.

⁴⁰ MacHardy, K. J. *War, Religion*, passim; MacHardy, K. J. „Staatsbildung”, 79–96.

⁴¹ Fichtner, P. S. „Habsburg State-Building”.

⁴² Ezen a véleményen van a pénzügyigazgatás kapcsán: Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 127; a hadügyek kapcsán hasonlóan: Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 174–180; Pálffy, G. „Die Akten und Protokolle”, 183–184; Pálffy G. „A modern hadtörténetírás”, 540–541; ill. általában Ferdinánd uralmát illetően: Fichtner, P. S. *Ferdinand I.*, 102–117.

fogjuk. Nem véletlen tehát, hogy komolyabb integrációs jelenségek éppen e központi területeken és a magyar frontországban mutathatók ki. A monarchia centrumától távolabb fekvő tartományokban ez jóval kevésbé volt és lehetett ekként. Ezt igazolja az is, hogy Ferdinánd végrendelete (1554) értelmében 1564. évi halálát követően az osztrák örökös tartományokat fiai között osztották fel (*Ländererteilung*). Így ezt követően Károly főherceg és utódai Belső-Ausztriát (*Innerösterreich*, azaz Stájerországot, Karintiát, Krajnát, és az Adria-parti Görzöt és Friault), a korábbi cseh helytartó, Ferdinánd főherceg Tirolt és *Vorlandét* (*Vorderösterreich*), maga II. Miksa pedig Alsó- és Felső-Ausztriát kormányozta.⁴³

A monarchia államfejlődése és Ferdinánd politikai programja kapcsán kiemelten hangsúlyozandó még egy gyakran elfeledett aspektus, amelyre Hans Sturmberger már 1967-ben felhívta a figyelmet.⁴⁴ Mivel az 1530-as évek közepére, második felére eldőlt (mint hamarosan még külön is bemutatjuk), hogy Ferdinánd rezidenciája Bécs városa lesz, a magyar hadszíntér eseményei, mindenekelőtt a főváros (Buda) 1541., majd Esztergom 1543. évi eleste a fenti folyamatokra alapvető hatást gyakorolt. Az utóbbi erődítmény ugyanis már csupán mintegy 200 kilométerre feküdt a Habsburg-állam szívéből, így ezután további kísérletezgetésekre nem nagyon volt lehetőség. Ezt igazolja az is, hogy 1541–1542 fordulóján az oszmánok elleni védelem közös katonai-anyagi biztosítása érdekében az osztrák és a cseh tartományok rendjei – elsősorban a stájer *Landeshauptmann*, Hans Ungnad szorgalmazására – Prágában közös gyűlést (*Generallandtag*, *Ausschußlandtag*) tartottak, amelyen, bár csak megfigyelőként, a magyar rendek képviselői is jelen voltak.⁴⁵ A fokozatos modernizációs program megvalósítása így a monarchia központi területeinek védelme miatt nem késhetett tovább.

Már ehelyütt is hangsúlyozni szükséges azonban, hogy az osztrák vagy a cseh tartományokkal ellentétben Magyarországon Ferdinánd politikai törekvései jóval kevésbé járhattak együtt a királyi hatalomnak a rendi intézményekben történő megerősítésével. Egyrészt a sikeres törökellenes védekezés és a magyar területek biztosítása érdekében nagyobb kompromisszumokra volt szükség, amint ezt Ferdinánd királyválasztása és koronázási lakomája kapcsán már láthattuk.⁴⁶ Másrészt egy erőteljesebb fellépés akár a törököktől függő Szapolyai János vagy utóbb fia táborát szaporíthatta, aminek tragikus következményei lehettek volna. Végül nem feledhető az sem, hogy a Habsburgok számára a magyarországi területek egy része *terra incognita*-nak számított, alig ismert helyi közigazgatással, speciális jogrendszerrel, különleges hagyományokkal és egy szinte „érthetetlen” nyelvvel⁴⁷ – miként mindezekre a 6–7. és 9. fejezetekben még többször visszatérünk.

⁴³ Újabban bőséges irodalommal: Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 188–205; vö. Thiel, V. „Die innerösterreichische Zentralverwaltung”; Novotny, A. – Sutter, B., hrsg. *Innerösterreich*; Schulze, W. *Landesdefension und Staatsbildung*, főként 36–45; Schulze, W. „Österreichische Gesamtstaatsidee”, 160–164, ill. magyar vonatkozásból: Andritsch, J. „Innerösterreich”, valamint a *Vorlandera*: Quartal, F. „Österreichs Verankerung”.

⁴⁴ Sturmberger, H. „Türkengefahr”.

⁴⁵ Loserth, J. – Mensi, F. Fr. v. *Die Prager Ländertagung*; Andrassy, J. „Ungarns rechtliche Selbständigkeit”, 236–237; Sturmberger, H. „Türkengefahr”, 322–323; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 200–201; Kohler, A. *Ferdinand I.*, 172–176; vö. Bidermann, H. I. *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*, 10; Burkert, G. R. *Landesfürst und Stände*, 202–222; Schulze, W. „Österreichische Gesamtstaatsidee”, 162–164.

⁴⁶ Vö. Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1009–1015, 1019–1020.

⁴⁷ Összefoglalóan Pálffy, G. „Zentralisierung und Lokalverwaltung”, 279–282.

I. Ferdinánd az 1560-as évekre összességében mégis komoly sikereket mondhatott magáénak. Miksa császár első eredményeket hozó centralizációs intézkedéseire⁴⁸ építve meghatározó jelentőségű funkcionális, azaz adott igazgatási területeken működő, központi kormánysszervek⁴⁹ alapjait rakta le. Ezeket az egyes országokban és tartományokban, de nem mindenütt – ami jelzi az említett rugalmasságot –, a pénzügyigazgatás terén területiális kormánysszervek létrehozása követte. De korántsem egyik napról a másikra, hanem lépésről lépésre, sőt adott intézményeken belül is fokozatosan fejlesztve tovább az alapokat.⁵⁰ A már adott székhelyen (a bécsi rezidencián vagy az egyes ország- és tartományközpontokban), állandó jelleggel és tanács formájában ülésező, a kor szintjén modernnek tartható kormánysszervek ugyanis a rendek érdekeit komolyan sértették. Sőt a bürokratikus munka még korábbi életmódjuk részleges feladására is kényszerítette őket. Mindez azonban egyáltalán nem jelentette, hogy a monarchia egyes részeinek nemesi elitjeit ezekből mellőzték volna. De nem szűnt meg, csupán csökkent – hol jelentősebben, hol kevésbé – a rendek pénz- és hadügyigazgatási jogköre.⁵¹ Egy sokszínű összetett monarchiában az államigazgatás legfontosabb területeinek modernizálására tehát elsősorban ily módon, azaz fokozatosan és első ütemben a központi régiókban volt lehetőség. A késő középkori rendi jellegű államigazgatási struktúrát nem lehetett egyik pillanatról a másikra gyökeresen átalakítani. A központosításnak ráadásul akkor volt igazi értelme, ha hatékonyabban működő, szakszerűbb államigazgatást teremt.

Nem véletlenül emeltük ki a fentiekben az *alapok* szót. 1527-ben Ferdinánd valójában még csupán az első lépéseket tette meg. Reformjait saját tanácsa, kancelláriája és kamarája megújításával kezdte, nevezetesen az 1527. január 1-jén kiállított *Hofstaatsordnungban*.⁵² Országai legfontosabb állam- és külügyeinek, valamint egyéb uralkodói jogainak és hűbéri kérdéseinek intézésére – a korábbi esztendőkből végrehajtott intézkedéseire építve – létrehozta az Udvari és a Titkos Tanácsot (*Hofrat*, ill. *Geheimrat*), miközben többször átszervezte kancelláriáját is (1526: *Hofkanzleiordnung*, 1528: *Instruktion für den obersten Hofkanzler*). A *Hofratban* eredetileg a Habsburg Monarchia minden ország- és tartománycsoportja képviseltetve lett volna: így a Magyar Királyság is kettő (1527), majd három (1532) tanácsossal, és a kormánysszerv váltakozó tanácskozási helyszínnel (Bécs, Prága, Pozsony) ülésezett volna.⁵³ Ezek a tervek a rendek ellenállása miatt a valóságban az

⁴⁸ Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 2, 175–313; 3, 206–254, passim.

⁴⁹ A spanyol Habsburgok által felállított hasonló kormánysszervekre: Thompson, I. A. A. *War and Society*.

⁵⁰ Fellner, T. – Kretschmayr, H. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 1, 29–33, stb.; Fichtner, P. S. *Ferdinand I*, 66–78; Rauscher, P. „Personalunion und Autonomie”.

⁵¹ Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*; Hochedlinger, M. „Der gewaffnete Doppeladler”, 227–231.

⁵² ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 4, fol. 1–18 (eredeti), fol. 19–44 (másolat), kiadása: Fellner, T. – Kretschmayr, H., hrsg. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 2, 100–116, Nr. 12/I/A; vö. Lhotsky, A. *Das Zeitalter des Hauses Österreich*, 213–218.

⁵³ Bidermann, H. I. *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*, 3–7, 22–23; Fellner, T. – Kretschmayr, H. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 1, 219–225; Rauscher, P. „Personalunion und Autonomie”, 26–30; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 40–41; Bad'urík, J. „Ferdinand I”, 151–152.

1530-as évek közepére végleg papíron maradtak,⁵⁴ miként reálisan tényleges esély sem volt a monarchia közös, de még osztrák–cseh parlamentjének létrehozására sem.⁵⁵

A monarchia egészét tekintve végül fokozatosan a Titkos Tanács jutott egyre meghatározóbb szerephez. Az 1541-ben (*Hofratsordnung*), majd 1559-ben átszervezett Udvari Tanács (*Reichshofrat*, újabb *Hofratsordnung*) ugyanis egyre inkább csak jogi-igazságszolgáltatási ügyekkel foglalkozott. A *Geheimrat* viszont V. Károly Habsburg Birodalmának 1556. évi kettéválása után fokozatosan a közép-európai Habsburg területek – beleértve Magyarországot is – legfontosabb döntés-előkészítő és döntéshozó szerve, ám nem szakhivatala lett.⁵⁶ Ami tehát a rendek ellenállása miatt egy az Udvari Kamarához vagy a Haditanácshoz hasonló valódi kormány szerv formájában nem volt megvalósítható, azt az egyes országok és tartományok elitjeivel kötött kompromisszumok segítségével e különleges döntéshozó szervvel részben pótolták.

A pénzügyigazgatás terén hasonlóan lassan értek be az újítások. 1527 elején Ferdinánd Bécsben a pénzügyek központi koordinálására ugyan létrehozta az Udvari Kamarát (*Hofkammer*), sőt még ebben az esztendőben Prágában a Cseh (*Böhmische Kammer*), majd 1528-ban Budán a Magyar Kamarát (*Ungarische Kammer*) is, az első komolyabb eredmények csak az 1540–1550-es években jelentkeztek. Megtartotta ugyanakkor a korábbi évtizedekben létrehozott Felső- és Alsó-ausztriai Kamarát (*Oberösterreichische und Niederösterreichische Kammer*) is. Hangsúlyozandó, hogy az előbbi 1501-től Innsbruck székhellyel az akkor „felső-ausztriaiainak nevezett” tartományok, azaz Tirol és a *Vorlande* (*Vorderösterreich*), az utóbbi pedig 1522-től Bécs centrummal az az idő tájt „alsó-ausztriaiainak” nevezett öt tartomány (*fünf „niederösterreichische” Länder: Niederösterreich, Oberösterreich, Steiermark, Krain und Kärnten*) pénzügyeiért volt felelős.⁵⁷

E kamarák azonban ténylegesen csak az 1530–1560-as évek újabb átszervezései (1537: *Hofkammerordnung*, 1539: *Niederösterreichische Kammerordnung*, 1548: *Instruktion für die Ungarische und die Böhmische Kammer*, 1558: Sziléziai, 1567: Szepesi Kamara alapítása), majd az 1564. évi említett *Landerteilung*gal együtt járó módosulások (1564: *Innerösterreichische Hofkammer* alapítása Grazban, 1568: *Hofkammerordnung*) után fokozatosan váltak a Habsburg Monarchia legolajozottabban működő szakhivatalaivá.⁵⁸ Sikeres tevékenységüket jelentősen elősegítette a kamarai igazgatás majd minden szintjén bevezetett ellenőrzés és számvitel (*Kontrolleursämter, Buchhalterei*) is. Ferdinánd uralkodása alatt azonban – miként ezt Magyarország kapcsán még külön látni fogjuk (7/b. fejezet) – sor került a cseh és magyar területekkel bővült monarchia vámrendszerének jelentős átalakítására is.

A pénzügyekkel szorosan összefüggő hadügyek központi irányításának átszervezése szintén nem egyik percről a másikra történt. Különösen, hogy e területen a rendek még szilárdabb pozíciókkal bírtak. S noha a központi hadügyi kormány szervet, az Udvari

⁵⁴ A magyar nagyurak ehelyett a Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*) alkalmazását szorgalmazták. Lásd pl. 1531 júniusából: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 18, Konv. A, fol. 72–79, Art. 11.

⁵⁵ Bidermann, H. I. *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*, 7–11; Loserth, J. – Mensi, F. Fr. v. *Die Prager Ländertagung*; Burkert, G. R. *Landesfürst und Stände*, 202–222; Kohler, A. *Ferdinand I.*, 172–176.

⁵⁶ Fellner, T. – Kretschmayr, H. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 1, 44–49; Haberer, M. *Leonhard (IV.) von Harrach*; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 200–201.

⁵⁷ Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 153–159; Rauscher, P. „Personalunion und Autonomie”, 30–39.

⁵⁸ Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 122–142; vö. Fellner, T. – Kretschmayr, H. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 1, 68–81.

Haditanácsot (ném. *Wiener Hofkriegsrat*, lat. *Consilium Bellicum Aulicum*, régi magyarsággal *Hadakozó Tanács*) csupán 1556 őszén szervezték meg,⁵⁹ létrejötté több évtizedes folyamat eredménye volt. I. Ferdinánd ugyanis már Bécs 1529. évi török ostromát megelőzően főként osztrák nemesekből nevezett ki haditanácsosokat és hadbiztosokat (*Kriegsräte/Kriegskommissare*). Ők egyrészt Bécsben, másrészt a magyar hadszíntéren, az ott szolgáló, említett főhadparancsnokok (*Oberstfeldhauptmann*)⁶⁰ mellett, ugyan részben még csak ad hoc jelleggel, de egymást szinte folyamatosan váltva (mindkét helyen általában 3–4 fő) működtek.⁶¹ Kiemelt szerepüket jelzi, hogy a bécsi haditanácsosokat már az 1530-as években is *consilium bellicum, consilium belli, consiliarii belli(c) Viennae agentes/constituti* vagy *Kriegsräte zu Wien, Hofkriegsräte* néven emlegették.⁶² Feladatuk elsősorban a törökellenes védelem és a Szapolyai János elleni hadjáratok megszervezése volt, de gyakran intézkedtek a keleti diplomácia (*Ostdiplomatie*) egyes kérdéseiben is. (E haditanácsosok szinte teljes elfeledése elsősorban azzal magyarázható, hogy a Haditanácsnak a bécsi *Kriegsarchiv*-ban őrzött iratanyaga csupán 1557-től indul.⁶³)

A hadügy intézményesülése tehát a pénzügyigazgatás átszervezésével együtt az 1520-as évek végén megkezdődött – mégpedig nem kis mértékben éppen a magyar hadszíntér eseményeinek hatására. A Haditanács hatásköre ugyanakkor a monarchián belül a 16. században jóval szerényebb volt a kamarakénál, ez azonban ugyancsak a centralizáció rugalmasságáról és egyúttal a rendek komoly erejéről tanúskodott – miként ennek különleges magyarországi aspektusaira még visszatérek (lásd a 6. fejezetet). Ennek ellenére aligha vitatható, hogy megalapítása a Habsburg Monarchia későbbi hadügyi fejlődése és törökellenes védelmének biztosítása szempontjából alapvető jelentőségű volt. Az Udvari Haditanács ráadásul Európa legkorábbi, rendszeresen ülésező, tanácsadó hadügyi kormánysszervei és szakhivatalai közé tartozott.

Mindezek után már szinte logikusnak tűnik, hogy a Német-római Birodalomban a 16. század elejétől kiépülő postahálózattal (*Reichspost*)⁶⁴ közel egyidejűleg Ferdinánd az osztrák és a cseh tartományokban, sőt a Magyar Királyságban is kiépítette a modernkori postahálózat alapjait, elsősorban a Taxis, a Wolzogen és a Paar családok segítségével.⁶⁵ Ebben a kor kommunikációs forradalma (*Kommunikationsrevolution*) mellett a pénz- és hadügyigazgatás modernizálása is alapvető szerepet játszott. A magyar hadszíntér és a bécsi haditanácsosok, valamint az Udvari Kamara és a magyarországi kamarák között

⁵⁹ Utasítása 1556. november 17-én kelt: ÖStA Wien, KA Best. Nr. 28; ÖStA Wien, KA AFA 1556/13/2; ÖStA Wien, HKA Instruktionen Nr. 127; ÖStA Wien, HHStA SchloßA Grafenegg, FA Breuner, Militaria, Schachtel 152, Fasc. Nr. 4, 17. Nov. 1556; kiadása: Firmhaber, F. „Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens”, 129–132; Fellner, T. – Kretschmayr, H., hrsg. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 2, 276–280, Nr. 16; vö. Regele, O. *Der österreichische Hofkriegsrat*, 15–17; Egger, R. „Hofkriegsrat”, 76–77.

⁶⁰ Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése” 68–73.

⁶¹ Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 33–36; Regele, O. *Der österreichische Hofkriegsrat*, 14–15; Regele, O. *Generalstabschefs*.

⁶² A latin formulákra: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 1, 1534, fol. 12–13 (1534 Mai), uo. 1538, fol. 36 (4.3.1538), fol. 38 (20.3.1538); ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 18, Konv. E, fol. 11 (5.10.1531); a németekre: uo. Fasc. 17, Konv. D, fol. 51 (21.4.1531), uo. Konv. E, fol. 150 (23.5. 1531).

⁶³ Pálffy, G. „Die Akten und Protokolle”, 187–191; Pálffy G. „A modern hadtörténetírás”, 544–545.

⁶⁴ Monografikus jelleggel: Behringer, W. *Im Zeichen des Merkur*.

⁶⁵ Munkás, L. *A királyi magyar posta*, főként 9–64; Hennyey, V. *A magyar posta*, 63–85; Wurth, R. „Die postalische Situation”; Wurth, R. *Vom „Potten in die Veltlager” zur Feldpost*, 11–21.; Wurth, R. *Die Wolzogen*, 7–89; Wurth, R. *Die Paar*, 7–25; Wurth, R. „Die Pressburger Postmeisteramt”; Kenyeres I. „A magyar királyi posta”.

ugyanis állandó összeköttetésre volt szükség.⁶⁶ A központi és a magyar területek szoros összefonódását jól jelezte, hogy a bécsi főpostamester (*Wiener Obersthofpostmeister*) ellenőrző-felügyelő hatásköre a császári udvar Prágába költözéséig (1583) Alsó- és Felső-Ausztria, valamint Cseh- és Morvaország mellett a Magyar Királyság Duna menti és felső-magyarországi területeire is kiterjedt.⁶⁷

Végül I. Ferdinánd 1527. évi *Hofstaatordnungja*⁶⁸ mérföldkönek tekinthető saját udvartartásának átszervezése szempontjából is. A születőben lévő Habsburg Monarchia udvara ugyanis nemcsak hatalmi központ és az új kormányzervek székhelye, hanem egyúttal az egyes országok és tartományok politikai elitjének legfontosabb kommunikációs és integrációs csomópontja, sőt, „a leghatékonyabb központosító intézmény” is lett.⁶⁹ Noha az 1527 legelején kibocsátott szabályzat még csupán a német, osztrák és spanyol udvarnokokra, azaz – mint maga a forrás nevezte – a „német udvartartásra” (*deutscher Hofstaat*) vonatkozott, az 1537. évi újabb szabályozás (*Hofstaatsordnung*)⁷⁰ már ilyen megkülönböztetést nem tett.

Igy I. Ferdinánd bécsi rezidenciája a monarchia mindhárom (osztrák, cseh és magyar) ország-csoportjának, sőt 1556/58 után még a Német-római Birodalomnak is közös udvarává vált. Ennek ellenére sem nevezhető *Reichshof*nak, csupán a Habsburgok legmagasabb méltósága után *Kaiserhof*nak – mint a korabeli magyarországi latin nyelvű források mondták: „*aula caesarea*”-nak vagy „*aulea imperatoria*”-nak⁷¹ –, vagy még helyesebben bécsi (1583 után prágai) Habsburg-udvarnak.⁷² Az udvarnokok létszáma az 1550-es évek közepén mintegy 550 főre rúgott, akiknek többségét azonban – az 1522/23-ban még tapasztalható erős németalföldi (kb. 50 %) és spanyol (kb. 30 %) jelenlét⁷³ után – ekkor már elsősorban osztrák örökös tartományokból származó nemesek adták.⁷⁴ E változást jól szimbolizálta, hogy az udvar legfőbb méltósága, a főudvarmester (*Obersthofmeister*) tiszteben a németalföldi Claude de Bouton (1522–1524) helyét 1530-tól 1537-ig az alsó-ausztriai Wilhelm von Roggendorf, majd 1537-től 1545-ig a tiroliai Leonhard Freiherr von Vels (Völs) töltötte be.⁷⁵ A mintegy fél ezres udvarnok-létszám

⁶⁶ E tekintetben szemléletes például szolgál Wilhelm von Roggendorf magyarországi főhadparancsnoknak (1530–1531) a Buda alatti táborból 1530. november közepén írott levele, amelyben az állandó postahálózat kiépítését sürgette, hogy a bécsi haditanácsosok („*Kriegsräth zu Wien*”) mindenről időben értesülhessenek. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 16, Konv. B, fol. 84; vö. Clement, A. *Handbuch der Feld- und Militärpost*; Wurth, R. *Vom „Potten in die Veltlager” zur Feldpost*, 11–21.

⁶⁷ Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 336–339; vö. Wlcek, H. *Studien zur Geschichte des Wiener Hofpostmeisteramtes*; Wurth, R. „Die postalische Situation”.

⁶⁸ Lásd a 52. jegyzetet.

⁶⁹ „the most efficacious ‘centralising’ agency” Duindam, J. „The Court of the Austrian Habsburgs”, 57; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 189; Duindam, J. *Vienna and Versailles*, 221–297.

⁷⁰ 1527: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 4, fol. 1; 1537: Fellner, T. – Kretschmayr, H., hrsg. *Die österreichische Zentralverwaltung*, 2, 116–126, Nr. 12/I/B; ÖNB Wien, Cod. 14363, fol. 2–15a.

⁷¹ Pl. MOL Budapest, A 57, Vol. 5, p. 886 (1608); ÖStA Wien, HHStA FA Auersperg, Zimmer A, Kasten 2, Faszikul 32, 26.7.1622.

⁷² Ezzel kapcsolatban lásd még Jeroen Duindam megjelenés alatt álló előadását (The Habsburg Court in Vienna: Kaiserhof or Reichshof?) az oxfordi The Holy Roman Empire/Das Heilige Römische Reich, 1495–1806 konferencián (2006. augusztus 30–szeptember 2.).

⁷³ Koretz, S. *Das niederländische Element*; Laferl, Ch. F. *Die Kultur der Spanier*.

⁷⁴ Kohler, A. *Ferdinand I.*, 137–148.

⁷⁵ Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 184.

azután majd csak II. Rudolf uralkodása alatt emelkedett az 1580-as évektől 1611-ig 700-ról mintegy 1100 főre.⁷⁶

A központi kormánysszervekhez hasonlóan tehát az udvartartás szervezete is több lépcsőben fejlődött. Ezt önmagában jól jelzi az is, hogy az első részletesebb udvartartási jegyzékek (*Hofstaatsverzeichnisse*) az 1530-as évek végéről maradtak fenn.⁷⁷ De maga az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*) posztja is csupán ez idő tájt született meg, első utasítása 1542. október 1-jén kelt.⁷⁸ A 16. század közepi 550 fős létszám pedig még alig volt magasabb a Jagellók késő középkori budai vagy éppen I. Miksa innsbrucki udvartartásának létszámánál, miközben ez idő tájt a francia király udvartartása is alig volt népesebb.⁷⁹

Összességében tehát – véleményem szerint – a fokozatos fejlődés ellenére is egyértelműen kijelenthető: I. Ferdinánd politikai-modernizációs programja mintegy négy évtized alatt mind a Habsburg Monarchia udvartartása, mind központi és kiemelt fontosságú magyar területeinek államigazgatása, illetve legfőbb pénz- és hadügyei terén *meghatározó alapokat teremtett*. Nevezetesen olyanokat, amelyekre azután évszázadokon át építhettek majd 17–18. századi reformer-utódai. Ezt önmagában már az is jelzi, hogy az ekkor létrehozott kormánysszervek – persze többszörös és gyökeres újjászervezéssel – egészen a 19. század közepéig fennmaradtak. Az alapozás tehát, még ha mind területi, mind hatásköri tekintetben messze nem terjedt is ki az egész monarchiára, sikerrel kezdődött meg. Ez a Magyar Királyság története szempontjából (is) meghatározó jelentőséggel bírt.

c. Közép-Európa új erőd- és rezidenciavárosa

A Habsburg Monarchia kialakulását és Ferdinánd politikai törekvéseit az 1526 utáni fél évtizedben egy különleges, a magyar hadszíntérrel ugyancsak többszörösen összefüggő körülmény jelentősen hátráltatta. Bő fél évtizedig ugyanis még kérdéses volt, hol lesz a születőben lévő monarchia központja. Bécs mellett a magyar és a cseh főváros, Buda és Prága, esetleg Miksa császár egykori székhelye, Innsbruck vagy Ferdinánd esküvőjének színhelye, Linz kerülhetett szóba.⁸⁰ Ez azonban csupán elvileg volt ekként. Bár 1437/38-ban az Ausztriában felnőtt Habsburg Albert számára még egyáltalán nem volt kérdéses, hogy a térség legfontosabb állama (vö. az 1. táblázatot), a Magyar Királyság fővárosában (Budán) rendezkedik be, amint ezt elődje, Luxemburgi Zsigmond is tette. De feltehetően ugyanitt rezideált volna Habsburg Miksa is, ha 1490-ben Jagelló Ulászlóval szemben megszerzi a magyar koronát. Ellenfele, a trónt elnyerő cseh király utóbb többnyire szintén

⁷⁶ Duindam, J. *Vienna and Versailles*, 69–70; Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, 105–107, 137, Tabelle I.

⁷⁷ 1538: „Betzallung Römischer Kuniglicher Majestät etc. hofgesindts, aines halben jars, als vill derselben yeczdt daran sein.” ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2] fol. 266–277; 1539: „Ordinari hofstat Römischer Kuniglicher Majestät etc. hofgesindt mit iren phertn auch monatlichen livergeltt, besölldungen, pesserungen und pennsionen anno etc. 1539.” ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 16, fol. 1–20; 1541: „Ordinarij hofstat der personen und phardt Römischer Kuniglicher Majestät etc. hofgesind mit iren monatlichen besoldungen und underhaltungen angezaigt.” uo. Nr. 17. fol. 1–27; vö. Noflatscher, H. „Ordonnances de l’hôtel”, *Hofstaatsverzeichnisse*, 64–67.

⁷⁸ Kiadása: Hengerer, M. „Die Abrechnungsbücher”, 129–135; vö. Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 182–183, ill. újabban Kenyeres I. „A Habsburg Monarchia”.

⁷⁹ Duindam, J. *Vienna and Versailles*, 51–52, 69–71.

⁸⁰ Kohler, A. *Ferdinand I.*, 118–122; Heilingsetzer, G. „Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie”.

itt tartózkodott. A Spanyolországban és Németalföldön nevelkedett Ferdinánd esetében azonban a magyarországi polgárháború és a török veszély miatt ez a lehetőség – úgy tűnik – már fel sem merült. 1529 végétől ráadásul Szülejmán szultánnak köszönhetően a magyar főváros a török vazallus Szapolyai János kezében volt. Visszavételével a magyar rendek szorgalmazására⁸¹ a Habsburg-csapatok Wilhelm von Roggendorf és Leonhard von Vels vezetésével ugyan több alkalommal (1530, 1540, 1541), ám mindannyiszor hiába próbálkoztak.

Noha a cseh és a magyar trón megszerzése után 1527-ben úgy tűnt, Bécs lehet I. Ferdinánd székhelye, az 1529. évi török ostrom és a város hatalmas pusztulása ezt komolyan megkérdőjelezte.⁸² A legnagyobb konkurensnek Prága számított. Egyrészt Ferdinánd felesége, Jagelló Anna szorosán kötődött szülővárosához, másrészt a cseh főváros Luxemburgi Károly és Vencel alatt már volt egy nagyobb összetett monarchia központja. Végül a Hradcsint Ferdinánd maga is kedvelte, amit jól jeleznek itteni jelentősebb építkezései, mindenekelőtt az Anna királyné számára emelt nyári palota (*Lustschloß*), a Belvedere.⁸³ De ugyanezt igazolja, hogy mind feleségét, mind magát a Szent Vitus-katedrálisban helyeztette örök nyugalomra.⁸⁴ Mindezek ellenére az 1530-as évek közepére Ferdinánd és tanácsadói mégis véglegesen úgy döntöttek, hogy a monarchia központja Bécs városa lesz. Ebben több tényező játszott meghatározó szerepet.

Egyrészt Ferdinánd viszonya a bécsi polgársággal – miként ezt újabban Ferdinand Opll részletesen kimutatta⁸⁵ – a kezdeti súlyos konfrontáció (1522: bécsújhelyi vértörvényszék) után fokozatosan javult, többek között az 1526-ban bevezetett városi rendtartásnak (*Stadtordnung*) is köszönhetően. Másrészt Bécs az újonnan kialakuló osztrák–cseh–magyar államkonglomerátumban Prágához képest földrajzi szempontból jóval centrálisabb helyen feküdt. Ennek persze előnyei és hátrányai egyaránt voltak, miként azt az 1529. és 1532. évi török hadjáratok bizonyították. A távolabbi Prága, Linz vagy Innsbruck tehát sokkal biztonságosabb székhely lehetett volna, igen kérdéses volt azonban, hogy a fontos magyar területek ezek bármelyikéből Habsburg-fennhatóság alatt miképpen biztosíthatók. Harmadrészt: Ferdinánd szűkebb környezetében mind létszámát, mind politikai súlyát tekintve ezekre az esztendőkre – mint említettük – tetemesen megerősödött az osztrák (főként alsó-ausztriai) nemesség. Ennek tagjai pedig egyre inkább kezdték felismerni, hogy ha Magyarországot legalább részben nem biztosítják Ferdinánd uralma alatt, akkor saját birtokaik is tartós török veszélybe kerülhetnek. A kérdés jelentőségét szemléletesen jelzi, hogy az 1520–1540-es években a magyarországi főhadparancsnokok (*Oberstfeldhauptmann in Ungarn*) Ferdinánd legfőbb tanácsadói közül kerültek ki. Niklas Graf zu Salm d. Ä. (1527, 1529–1530) és Hans Ungnad von Sonnegg (1543–1544) tanácsosok, Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J. (1546–1550) főkamrás (*Oberstkämmerer*, 1530–1550), Wilhelm von Roggendorf (1530–1531, 1541) és Leonhard von Vels (1529, 1537–1541, 1544–1545) pedig egyenesen főudvarmesterek voltak.⁸⁶

⁸¹ Magyar nagyurak már 1529. november 23-án arra kérték Ferdinándot, hogy „*maturaret hac hyeme sedem regiam et possessionem regni Hungariae recuperare...*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 13, Konv. A, fol. 129–130; ill. 1530. április 24-én: uo. Fasc. 14, Konv. D, fol. 36–37.

⁸² Vocelka, K. – Traninger, A., hrsg. *Die frühneuzeitliche Residenz*, 109–111 (Andreas Weigl írása).

⁸³ Muchka, I. P. „Die Bautätigkeit Kaiser Ferdinands”.

⁸⁴ Kohler, A. *Ferdinand I.*, 304–311.

⁸⁵ Opll, Ferdinand. „Ferdinand I. und seine Stadt Wien”; vö. Thomas, C. „Wien als Residenz”; Altfahrt, M. *Ferdinand der Erste*, 17–28.

⁸⁶ Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 257–258, 263–266; Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 287; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 131; Kohler, A. *Ferdinand I.*, 144–145.

Közülük a két Salm és Ungnad ráadásul egyszerre volt főhadparancsnok Magyarország mellett az öt „alsó-ausztriai” tartományban (*Oberstfeldhauptmann in Ungarn und der niederösterreichischen Länder*) is.⁸⁷ Sőt, ifj. Salm és fiai 1545-től 1580-ig Pozsony vármegye ispáni tisztét (*comes comitatus Posoniensis*) és a pozsonyi kapitányi (*Hauptmann in Preßburg*) posztot is betöltötték.⁸⁸

Végül Bécs pozícióit számottevően javította Buda 1529. évi időleges, majd 1541-ben végleges elvesztése. Ferdinánd és monarchiája számára ugyanis alapvető kérdéssé vált, hogy a magyar királyi székhely tekintélyes politikai, igazgatási és közép-európai gazdasági szerepét melyik város veszi át. Az utóbbi téren bekövetkező fordulatot érzékletesen jelezte, hogy a Fuggerek 1533 októberében végleg felszámolták budai kirendeltségüket.⁸⁹ A gazdasági szerepkörre a meglehetősen messze fekvő Prága vagy Innsbruck, de még Linz is alkalmatlan volt, így legfeljebb magyarországi városok (Pozsony, Sopron vagy Nagyszombat) jöhettek szóba. Ezek az 1530–1550-es években ugyan többször megpróbálkoztak a magyar főváros gazdasági szerepének átvételével, kísérletük nem járt sikerrel.⁹⁰ Már csak azért sem, mert a bécsi és nürnbergi rokonsággal rendelkező budai német polgárság részben a város 1526. és 1529. évi török kézbe kerülése után, részben a Szapolyai által 1530-ban elrendelt kitelepítést követően nagyjából Bécsbe menekült.⁹¹ S noha ez az utóbbi helyen konfliktusokat is eredményezett,⁹² a monarchia központi területeinek Magyarországról történő élelemellátása csakis a bécsi és a volt budai polgársággal együttműködve volt elképzelhető. Ferdinánd tanácsadói időközben pedig azt is kezdték felismerni, hogy Buda politikai-igazgatási funkciója sem pótolható a távoli Prágából, de még Linzből sem. A magyar királyi székhely meghatározó szerepköréből – Magyarország jelentős katonai és gazdasági pozíciója miatt – viszont minél többet érdemes, sőt szükséges volt megőrizni, pontosabban szólva: korszerűsítve az új monarchia kereteibe integrálni. Az uralkodó, a befolyásos alsó-ausztriai nemesség és a bécsi polgárság politikai, katonai és gazdasági érdekei így egyértelműen Bécs mellett szóltak.

Mindezeknek köszönhetően az 1550–1560-as évekre a rendi-városi ellenállás egykori színhelye – ha nem is végleg és kizárólagosan – a Habsburg Monarchia központjává, rezidenciavárosává (*Residenzstadt*) és „császári fővárosává” (*kaiserliche Hauptstadt*)⁹³ vált. Bécs azonban nem csupán az egyre intézményesülő udvartartás és a központi kormányzatszervek székhelye lett. A század hatvanas éveire a magyarországi török hadszíntér közelsége miatt egyúttal Közép-Európa egyik legmodernebb erődvárosává

⁸⁷ Niklas Graf zu Salm d. Ä., 1528–1530†: ÖStA Wien, KA AFA 1528/3/17, ill. Newald, J. „Niclas Graf zu Salm”, 79 (31.3.1528, Bestallung); Ungnad, 1540–1543: MOL Budapest, E 144, MKA Belügy (Doboz 1), fol. 63–64 és ÖStA Wien, HKA GBÖ Bd. 51, fol. 28–29 (12.1.1540, Bestallung), 1542: SNA Bratislava, ZÚ Lit. F, Fasc. 1, Nr. 6/8; Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J., 1546–1550†: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 54, 1546–1547, fol. 14–29; MZA Brno, G 314, Kart. 2, Inv. č. 28, fol. 11 (21.3.1546, Instruction).

⁸⁸ 20.11.1545, Bestallung: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 2, 1545, fol. 139–143; Perger, R. – Pálffy G. „A magyarországi török háborúk”, 237–243; Fallenbüchl Z. *Magyarország főispánjai*, 92.

⁸⁹ Wenzel G. *A Fuggerek jelentősége*, 33–34; vö. egy firenzei kereskedő cég árumentésére 1526 októberében: Teke Zs. „Egy firenzei kereskedő”, 989.

⁹⁰ ÖStA Wien, HKA NÖHA rote Nr. 289/2 [W 61/c/50B] fol. 598–604. Az adatokat Gecsényi Lajosnak barátsággal köszönöm.

⁹¹ Bessenyei J. „A menekültek”; Bessenyei J. *Menekültek*, különösen 50–52.

⁹² Gecsényi, L. „Die Auseinandersetzung”.

⁹³ Miként 1617. január 1-jén Thuróczy Benedek egy elismervényén írta: „*Geschehen in der khyserlichen haubtstatt Wien ...*”. ÖStA Wien, HHStA FA Erdödy Lad. 77, Fasc. 19, Nr. 18.

(*Festungsstadt, Festungsresidenzstadt*) épült ki, hatalmas bástya- és árokrendszerrel, valamint hadszertárral és élésházzal (*Zeug- und Provianthaus*),⁹⁴ melyet tekintélyes helyőrség (*Stadtguardia*) védett. Joggal emlegették a korabeli német források „*Bollwerk/Vormauer der Christenheit*”-ként. Bécs ugyanakkor nemcsak oszmánellenes erődítmény, hanem az uralkodói rezidenciának köszönhetően egyúttal „*Port und Zier der Christenheit*” is lett.⁹⁵ Tekintélyét számottevően emelte, hogy 1558-tól egyúttal a Német-római Birodalom különleges fővárosa (*Reichshauptstadt*) is volt. Mindezek együtt jártak erősítései mellett a *Hofburg* megkezdődő kiépülésével, impozáns kertek kialakításával, pompás udvari ünnepségekkel (bevonulásokkal, lovagi tornákkal, táncmulatságokkal stb.), a város kulturális-művészeti életének számottevő gazdagodásával, de még egyeteme megerősödésével is.⁹⁶

1536-ban a magyar országgyűlés ugyan kimondta, hogy „*az ország igazgatásának székhelye pedig (addig, amíg Isten segítségével az vissza nem foglaltatik) Pozsony legyen*”,⁹⁷ ennek ellenére Bécs a Magyar Királyság életében a század közepére különleges szerephez jutott. Míg a diéták, az országos bíraskodás és az 1531-ben újjászervezett Magyar Kamara székhelye, Pozsony Magyarország „belpolitikai fővárosa”,⁹⁸ addig Bécs a közös Habsburg-udvarnak, a központi kormányzerveknek és a közös ügyek itteni intézésének köszönhetően mondhatnánk „második fővárosa” és központi igazgatásának új centruma lett. Persze Pozsony szerepét a gyakran ott tartózkodó magyar világi és egyházi főméltóságok és udvartartásaik,⁹⁹ valamint a Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*), majd 1563-tól – a Székesfehérvár eleste miatt – a városban tartott királykoronázások tetemesen növelték.¹⁰⁰ Ennek ellenére a közelében fekvő bécsi rezidenciavárossal nem versenyezhetett, sem nagyságát, sem lakosságát, sem gazdasági vagy kulturális szerepét tekintve. A két város közelsége viszont a Magyar Királyság hatékonyabb kormányzásának számottevően kedvezett. Így Buda egykori politikai és igazgatási szerepkörét végül együttesen vették át.

Hogy Bécs a Magyarországot érintő központi döntéshozatal és igazgatás centrumává vált, kiválóan utalt az 1526 utáni évtizedek egyik markáns változására. A folyamatos török háborúknak, a magyar főváros elvesztésének, valamint a közös bécsi udvar és a központi kormányzervek kialakulásának köszönhetően a magyarországi kérdések egy igen jelentős része közös vagy – miként a korban fogalmaztak¹⁰¹ – vegyes üggyé (*negotia mixta*)

⁹⁴ Perger, R. „Die äußere Wandlung Wiens”, 16–19; Ebner, H. „Die habsburgischen Residenz- und Hauptstädte”, 33.

⁹⁵ Vöcelka, K. „Wien zwischen Grenzfestung und Residenzstadt”; Vöcelka, K. – Traninger, A., hrsg. *Die frühneuzeitliche Residenz*, 13–21 (Vöcelka, K.).

⁹⁶ Perger, R. „Die äußere Wandlung Wiens”, 19–30; Ebner, H. „Die habsburgischen Residenz- und Hauptstädte”, 31–35; Vöcelka, K. – Traninger, A., hrsg. *Die frühneuzeitliche Residenz*, passim; Oppl, Ferdinand. „Ferdinand I. und seine Stadt Wien”, 84–97.

⁹⁷ „*Locus autem administrationis regni (donec auspice Deo regnum [Hungariae] recuperabitur) fiat Posonium.*” CJH 1526–1608, 34–35.

⁹⁸ Pozsony sokrétű szerepére: Ortway T. *Pozsony város története*, különösen 236–258; Fundárek, J. „Bratislava”; Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 108–109; Baďurík, J. „Bratislava”; Lauter É. S. „Pozsony városa új szerepben”.

⁹⁹ Újabban egy remek példa Verancsics Antal esztergomi érsek kapcsán: Gál-Mlakár Zs. „Adatok”, 289–294; vö. még Fazekas I. „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara”.

¹⁰⁰ Holčík, Š. *Pozsonyi koronázási ünnepségek*; Bartoniak E. *A magyar királykoronázások*, 122–167; Benda K. – Fügedi E. *A magyar korona regénye*, 117–164; Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*; Tóth E. – Szélényi K. *A magyar Szent Korona*, 69–78; Pálffy, G. „Návrh uhorských radcov”.

¹⁰¹ Pl. MOE VII, 152, Nr. V (14.4.1583).

vált.¹⁰² Bár a késő középkori Budán az udvar élén szintén idegen származású uralkodók (a Jagellók) álltak, ennek ellenére az országot érintő minden fontos kérdés (a külügyektől a végvárokon át a bányászattig) egyértelműen magyarországi, pontosabban magyar–horvát közös ügynek számított. Ezek sorsát pedig többnyire a királyi tanácsban ülő magyar főméltóságok és köznemesi ülnökök határozták meg.¹⁰³

Ez a helyzet a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiához való kapcsolódásával alapjaiban változott meg. Az egész Közép-Európát fenyegető oszmán hódítás, illetve az új közös, az ország határain kívül fekvő hatalmi centrum kialakulása következtében szintiszta magyar ügyek (*negotia mere Hungarica*) – a belpolitikát, az igazságszolgáltatást (*iustitia*) és a rendek szabadságjogait (*iura et libertates regni*) leszámítva – alig léteztek. A magyar rendek az új helyzetet érthetően nehezen fogadták el. Az 1530–1540-es években eleinte azt szorgalmazták, hogy elődeihez hasonlóan Ferdinánd lakjon Magyarországon, aminek – mint maguk is érezték – valójában semmiféle realitása nem volt.¹⁰⁴ Ezért azután azt sürgették, hogy távollétében valamelyik főherceg helyettesítse, mégpedig lehetőleg Magyarországon lakva.¹⁰⁵ Ez – noha csupán Bécsből – Miksa főherceg személyében az 1550-es években vagy Károly főherceg képében például Miksa cseh és német királykoronázása idején (1562 őszén) vagy az 1566. évi augsburgi birodalmi gyűlés alatt, elsősorban a hadügyek területén, meg is történt.¹⁰⁶ Előbbi kérésük kudarcát belátva az 1550–1570-es években pedig azt követelték, hogy „méltóztassék Őfelsége a magyar dolgokban és ügyekben magyar tanáccsal élni”.¹⁰⁷ Csakhogy éppen a Magyar Királyság többször hangsúlyozott katonai és gazdasági fontossága miatt az uralkodó személyéhez kötődő külpolitika mellett a had- és pénzügyek a monarchia központi és magyar területeinek közös kérdéseivé váltak, miként ezt az 1569. évi pozsonyi diéta 38.

¹⁰² Bidermann, H. I. *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee*, 28–30; Eckhart F. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 194; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 83–87; Radvánszky, A. *Grundzüge*, 64–65; Makkai, L. „The Crown and Diets of Hungary”, 84–85; Pálffy G. „A bécsi udvar”, 338–340.

¹⁰³ Kubinyi A. „Bárok a királyi tanácsban”, Kubinyi A. „A királyi tanács köznemesi ülnökei”, Kubinyi, A. *König und Volk*, 323–328.

¹⁰⁴ Lásd pl. „*more praedecessorum suorum regum Hungariae inter suos morari et residere in Hungaria, quo fidelium suorum periculis propulsandis commodius ac citius prospicere possit.*” CJH 1526–1608, 168–169 (1546: 18. tc.), vö. uo. 36–37 (1536: 57. tc.), uo. 232–233 (1548: 22. tc.), uo. 256–259 (1550: 3–4. tc.).

¹⁰⁵ Uo. 192–193 (1547: 5. tc.)

¹⁰⁶ Miksára: „*cuius Dilectioni curam et administrationem rerum bellicarum regni nostri Hungariae ac partium finitimarum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, nec non provinciarum Inferioris Austriae in absentia nostra habendam et gerendam commisimus*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 57, Konv. B, fol. 165 (27.4.1551). Miksa konkrét tevékenységére néhány példa: MOL Budapest, P 11, Series XIII (34. cs.), fol. 83 (15.7.1555), uo. (35. cs.) fol. 154–155 (17.5.1552), fol. 160 (6.8.1552), fol. 220–221 (22.3.1555); MOL Budapest, E 136, MKA Nr. 173 (20. cs.), fol. 323–330 (8.5.1559); Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*, 115, Nr. 197 (14.9.1561); Fichtner, P. S. *Emperor Maximilian*, 50–58; Károlyra: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. B, fol. 85 (30.10.1562); Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*, 119, Nr. 211 (15.11.1565).

¹⁰⁷ „*Supplicant etiam status et ordines Sacrae Majestati Caesareae, ut (quemadmodum in proxime praeterito conventu supplicatum fuit [vö. 1559: 8–9. tc. CJH 1526–1608, 450–451]) dignetur Sua Majestas in rebus et negotiis Hungaricis Hungarico uti consilio et nihil literarum ex cancellaria Germanica, quod jura et libertates regni concernat, in Hungariam dare.*” CJH 1526–1608, 502–503 (1563:35. tc.) stb.; ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 384, Konv. A, fol. 15–16 (30.1.1576), kiadása: MOE VI, 162–163.

törvénycikke is elismerte.¹⁰⁸ S noha a magyar és az osztrák történetírásban a közös ügyek ez ideig elsősorban az 1867. évi kiegyezés kapcsán kaptak kiemelt hangsúlyt, az osztrák–cseh és a magyar területek esetében a kül-, had- és pénzügyek valójában már az 1526 utáni évtizedekben közössé váltak – még ha ennek tényét államjogilag vagy külön szerződésben nem rögzítették is. Ezt a központi kormánysszervek mellett a közös osztrák–magyar főhadparancsnokok vagy éppen a postaügy említett szervezete is megerősíti.

Az utóbbi kapcsán külön figyelmet érdemel, hogy Magyarország a Habsburg-udvar 1583. évi Prágába költözését követően sem a cseh fővárosba költözött főpostamester (*Obersthofpostmeister*), hanem a Bécsben székelő alsó-ausztriai postamester (*niederösterreichischer Postmeister*) igazgatása alá tartozott.¹⁰⁹ Mindez szemléletesen utalt arra, hogy noha a monarchia legfőbb döntéshozatali központja (beleértve az udvart, a Titkos Tanácsot és a kormánysszervek nagyobb részét) a századvégen valóban Prága lett,¹¹⁰ a Magyar Királyság központi igazgatásában Bécsnek továbbra is meghatározóbb szerepe maradt. Ez még annak ellenére is igaz, hogy a Magyar Udvari Kancellária (ném. *Ungarische Hofkanzlei*, lat. *Cancellaria Hungarica Aulica*) természetesen Rudolf császár- és királlyal együtt – a többi kancelláriához hasonlóan – ugyancsak Prágába költözött.¹¹¹ Itt ráadásul hatásköre a századvégen több alkalommal sérült.¹¹² A Magyar Tanács tagjai ugyanakkor az ország legfontosabb ügyeinek megtárgyalására sokkal gyakrabban utaztak Ernő főherceghez Bécsbe, mint az igen távoli prágai császári udvarba.¹¹³

Bécs megmaradó pozícióját az is elősegítette, hogy II. Rudolf császár távollétében már 1576-tól testvére, Ernő főherceg (1553–1595) lett az alsó- és felső-ausztriai ügyek mellett a magyarországi ügyek helytartója (*locumtenens in administrandis publicis privatisque regni Hungariae negotiis*) is.¹¹⁴ Sőt, 1578-tól egyúttal ő volt a Drávától Erdélyig húzódó magyarországi határvédelmi övezetek legfőbb irányítója (*Verwalter und Administrator der ungarischen Grenzen gegen die Türken*) is.¹¹⁵ Az 1590-es évek közepétől, Ernő Németalföldre való távozása (1594) után fokozatosan Mátyás főherceg jutott hasonló, egyre számottevőbb szerephez. De a bécsi Udvari Haditanács kormányozta továbbra is a magyarországi hadügyeket. Részleges kivételt csupán a századvég nagy török háborúja (1591/93–1606) jelentett, amikor létrehozták a prágai Udvari Haditanácsot (*Prager Hofkriegsrat*).¹¹⁶ S noha 1583 után az Udvari Kamarának csak egy kisebb része maradt Bécsben (az ún. *hinterlassene Hofkammer*), ennek szerepe a magyarországi pénzügyek

¹⁰⁸ „*Majestas Sua benigne declaravit, quae justitiam, jura libertatesque regni concernunt, in Hungarico, quae cameralia, in camera, quae vero bellica negotia sunt, in Bellico Consilio (more hactenus observato) tractari.*” CJH 1526–1608, 604–605 (1§).

¹⁰⁹ Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 337; vö. Wurth, R. *Die Wolzogen*, 13–76.

¹¹⁰ Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, 64–94.

¹¹¹ Uo. 92. Az intézmény történetének monografikus feltárásán Fazekas István bécsi levéltári delegátus dolgozik. Az eddigi eredményekre: Szilágyi L. „A királyi secretariusok intézménye”; Eckhart F. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 205–207; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 113–117; Hunkár, D., hrsg. *Das ungarische Palais in Wien*; Fazekas I. „A Magyar Udvari Kancellária”.

¹¹² ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 144, Konv. B, fol. 70–71 (3.7.1603), Konv. C, fol. 74–75 (sine dato); MOE XI, 350–356.

¹¹³ Számos példa: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114–126, passim; MOL Budapest, E 41, 1574, Nr. 156, uo. 1576, Nr. 54.

¹¹⁴ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 110, Konv. B, fol. 26–27 (13.10.1576).

¹¹⁵ ÖStA Wien, KA HKR KIA IX a 2 (5.7.1578); vö. 1578: 15. article: CJH 1526–1608, 676–677.

¹¹⁶ ÖStA Wien, KA PrHKR Akten Kart. 59–61; Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, 89–92; Egger, R. „Ernst Welling”.

központi igazgatásában sokkal meghatározóbb volt, mint a prágai kamarai tanácsosoké.¹¹⁷ Mindezek eredményeként Bécs tehát – annak ellenére, hogy Prága 1583 után negyedszázadra a Habsburg Monarchia fővárosa lett – továbbra is megmaradt a Magyar Királyság központi igazgatási székhelyének.

d. Összegzés: Bécs – a Magyar Királyság új igazgatási központja

A 18. századdal foglalkozó magyar történetírás ugyan Bécset olykor már egyfajta „magyar fővárosnak” nevezi,¹¹⁸ ezt a pozíciót a fentiekben kifejtettek alapján valójában már a 16. század közepére elérte. Míg Buda 1541. évi török elfoglalása után a magyar országgyűlések, az országos bíraskodás és a Magyar Kamara székhelye, Pozsony a Magyar Királyság „első” avagy „belpolitikai fővárosa” lett, addig Bécs a közös Habsburg-udvarnak és kormányzerveknek köszönhetően úgymond „második fővárosává”, központi igazgatása és a közös ügyek új centrumává vált. Bécs ugyanakkor 1583-ig a Habsburg Monarchiának is a fővárosa volt. Hogy az 1520-as évek rendi-városi ellenállásának egykori színhelye erőd- és rezidenciavárossá válhatott, abban a magyarországi török háborúk, főként az 1529. évi ostrom és a középkori magyar főváros, Buda 1541. évi eleste is alapvető szerepet játszott. A Duna-parti osztrák város ugyanis jelentős mértékben képes volt átvenni a magyar királyi székhely egykori politikai, igazgatási és nem utolsósorban gazdasági szerepkörét. Ezt alapvetően elősegítették az uralkodó (I. Ferdinánd), az alsó-ausztriai nemesség és a bécsi polgárság e téren egybeeső érdekei.

Ez a folyamat azzal is együtt járt, hogy a Magyar Királyság kiemelkedő katonai és gazdasági jelentősége következtében a kül-, had- és pénzügyek a Habsburg Monarchia központi (elsősorban osztrák–cseh) és magyar területeinek közös kérdéseivé váltak. Mindez kisebb-nagyobb változásokkal azután évszázadokon át így maradt. S noha a monarchia magterületei közé elsősorban Alsó- és Felső-Ausztria, Csehország és Morvaország tartozott, az ezek szomszédságában fekvő magyar frontország sorsa velük igen szorosan összefonódott. Ezt szimbolikusan jól jelezte például, hogy a fokozatosan kialakuló közös bécsi udvartartás első emberei, a főudvarmesterek közül többen szolgáltak az 1520–1540-es években főhadparancsnokként Magyarországon. De a Magyar Királyság a postaigazgatást tekintve is a monarchia központi régiójához tartozott. A bécsi kormányzervek kiemelkedő igazgatási szerepe pedig Magyarországon azután is megmaradt, hogy II. Rudolf 1583-ban Prágába tette át székhelyét. A különleges kis magyar összetett államot, azaz a magyar és az ez időre fokozatosan egyesülő horvát–szlavón területeket – melyek ekkor már egyre inkább négy kerületre (lat. *districtus, partes*, ném. *Kreis*) tagolódtak (8. táblázat) – így Bécsből és Pozsonyból közösen igazgatták. Ez a késő középkori viszonyokhoz képest a kormányzati-igazgatási integritás részleges sérülését jelentette.

I. Ferdinándnak és utódainak tehát alapvető érdeke volt, hogy a rendkívül fontos Magyar Királyságot minél szorosabb kötelékekkel és korszerűsítve csatolják a monarchiához. Ennek ismeretében nehezen fogadhatók el azok a magyar nemzeti romantikus történetírásban keletkezett, de napjainkig elevenen élő elképzelések, miszerint a Habsburgoknak – akik legitim és tényleges magyar uralkodók voltak – Magyarország csak egyszerű ütközőállamnak, „gyepűnek” vagy „gyarmatnak” kellett, és alig tettek

¹¹⁷ ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46–102, passim; Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 33; Kárpáthy-Kravjánszky M. *Rudolf*, passim.

¹¹⁸ Vö. H. Balázs E. *Bécs és Pest-Buda*, passim.

valamit védelme és fejlesztése érdekében.¹¹⁹ Már csak azért sem, mert a Magyar Királyság a Habsburg Monarchia tényleges része lett, így annak előretolt ütközőállama sem lehetett. Ferdinánd politikai és modernizációs programjában a magyar–horvát állam megmaradó része ráadásul sokkal előkelőbb helyet kapott, mint például a stájer vagy a tiroli területek. Ennek a 16. század második felére komoly eredményei lettek, noha mindezek alapjaiban változtatták meg Magyarország irányításának és működésének késő középkori rendszerét. A magyar rendek szempontjából pedig számos területen tekintélyes pozícióvesztéssel, és emiatt a politizálás új formáinak kialakításával jártak.

¹¹⁹ Egy újabb példa 2006-ból: „Az Ausztriai Háznak az ország területe csupán gyepüként szolgált, hogy felfogja a török támadásait.” Nemeskürty I. Mi, magyarok, 297.

5. A magyar nemesség és a Habsburg-udvar

Az 1526 utáni fél évszázadban az egyik legérezhetőbb pozícióvesztés a magyar politikai elitet és nemességet az uralkodói udvarban bekövetkező alapvető változások miatt érte. Miként a 2/a. fejezetben megismerhettük, a késő középkori magyar államot a budai királyi udvarból egy viszonylag kis számú, magyar nagyúri-főpapi elit igazgatta, elsősorban az egész országra kiterjedő familiárisi rendszer segítségével. S noha Hunyadi Mátyás 1490. évi halála után a magyar trónt évtizedeken át idegen származású uralkodók (Jagelló II. Ulászló és II. Lajos) töltötték be, a cseh, lengyel, majd Habsburg Mária királynéval érkező osztrák udvarnokok számottevő jelenléte dacára a nemzetközi budai udvartartásban a magyar nemesség vitathatatlan túlsúlyban volt. Ez a helyzet a mohácsi csatát követő évtizedekben gyökeresen megváltozott.

a. Közös bécsi vagy önálló magyar királyi udvar?

A budai királyi udvar történetében bekövetkező alapvető változásokat a magyar történetírás ez ideig rendkívül sokrétűen értelmezte. Napjainkban is vannak olyan meghatározó vélemények, melyek szerint a Habsburg-uralkodóknak Bécsben még a 17. században is megmaradt külön, önálló magyar udvaruk-udvartartásuk.¹ A 19–20. század fordulójának nemzeti romantikus történetírása még ennél is markánsabban fogalmazott, amikor saját kora politikai ellentéteit visszavetítve azt állította, hogy a magyar királyi udvar a Habsburgok miatt törvénytelen körülmények között szüntette be működését.² De szintén a nemzeti függetlenségi koncepció hatásával magyarázható, hogy mind a mai napig elevenen élnek olyan elképzelések, miszerint a magyar királyi udvar tényleges örököse a Szapolyai János „nemzeti” királyságát úgymond folytató erdélyi fejedelmek udvara lett volna.³ Újabb kutatásaim alapján ezek a forrásokkal kellően nem igazolt koncepciók jelentős módosításra szorulnak.

1526 és 1540 között, azaz I. János haláláig a magyar királyi udvarnak kétségkívül két örököse volt. Mivel – mint részletesen bemutattam (3/b. fejezet) – 1526/27-től a Magyar Királyságnak másfél évtizeden át két törvényesen megkoronázott uralkodója volt, így udvarának is két továbbvivője lett. Ez annak ellenére is igaz, hogy Habsburg Ferdinánd 1528 ősze és 1542 novembere között egyetlen egyszer sem lépett Magyarország földjére,⁴

¹ Ezt a véleményt elsősorban R. Várkonyi Ágnes képviseli, aki szerint „egy 1658-ban készült kimutatás szerint is Bécsben volt külön magyar udvar, silány költségvetése nyilván a fenntartás idejére vonatkozik.” Kiss. E. „Udvari ötvösség”, 332 (R. Várkonyi Á. véleménye). Egyik legújabb írásában e határozott álláspontját valamelyest módosította (R. Várkonyi Á. „Tradíció és innováció”), hatása azonban meghatározóan él tovább. Vö. pl. G. Etényi N. – Horn I., szerk. *Idővel paloták*, 172–191, stb.; vö. Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 99.

² A korabeli vitát – bár elsősorban osztrák szemszögből – részletesen bemutatja: Žolger, I. R. *Der Hofstaat*, 310–381, különösen 366–371. Az e véleményt tagadó kevés kivétel egyike Schiller Bódog, aki szerint 1526 után „a magyar királynak külön udvartartása is véget ért.” Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 179., valamint vö. még Thallóczy Lajos felemás vélekedését (1893): „seit dem Jahre 1526 eine faktisch fungierende ungarische, königliche Hofhaltung nicht existirt.”, ill. „die in staatsrechtlichem Sinne genommene ungarische Hofhaltung vom Jahre 1526 bis 1848 mit dem Wiener k. k. Hofhalte nicht verschmolzen ist.” Thallóczy L. *Udvartartás*, 1625/2, 4; már árnyaltabban fogalmaz: Galavics G. „A magyar királyi udvar”.

³ Domanovszky S., szerk. *Magyar művelődéstörténet*, 226; újabban „a magyar reneszánsz királyi udvar Erdélybe menekítéséről”: Trócsányi Zs. *Törvényalkotás*, 10 (Mezey Barna előszava).

⁴ Gévy, A. *Itinerar Kaiser Ferdinand's*, s. p.

Szapolyai János pedig 1528/29-től visszafordíthatatlanul a szultán vazallusává, sőt magyarországi uralmának előkészítőjévé vált.

Szapolyai 1540. júliusi halála után ez a helyzet alapjaiban változott meg. Csecsemő fia ugyan még választott király (*electus rex*) lett, legitimitása már alapvetően függött Szülejmán szultán jóváhagyásától.⁵ János Zsigmondot – Habsburg Ferdinánd utódaival ellentétben – a Szent Koronával végül az oszmánok akarata miatt sohasem koronázhatták meg, pedig a magyar állam legfőbb jelképe 1551. július végéig birtokában maradt.⁶ Így a 16. század hatvanas éveire – paradox módon részben a Porta segítségével – végleg eldőlt, hogy Szent István birodalmának jogutódja és államiségének továbbvivője Habsburg Ferdinánd Magyar Királysága és nem az Erdélyi Fejedelemség lett, még ha az utóbbi függősége a törököktől a lehető legszabadabb vazallusi státus is volt, és mindvégig magyar fejedelmek kormányozták. Ezt meggyőzően igazolják a fejedelemséggel ellentétben kizárólag a királyságban megmaradó intézmények és ceremóniák (a királyválasztás és koronázás, a magyar országos és királyi udvari főméltóságok, a magyar királyi tanácsosi tisztség, a kétkamarás országgyűlés és az országos igazságszolgáltatás fórumai), illetve állami szimbólumok (királyi címek, címerek, pecsétek és felségjelvények) – miként erre a 9–10. fejezetekben még részletesen visszatérünk.

Mindez természetesen egyáltalán nem zárta ki annak lehetőségét, hogy Szapolyai János után még az erdélyi fejedelmek udvara is számos elemet örökítsen tovább az 1526 előtti királyi udvar jellegzetességeiből. Sőt valójában az lett volna a furcsa, ha csupán kevés dolgot visz tovább.⁷ A magyar politikai elit a 16–17. század folyamán ennek ellenére mindvégig abban reménykedett, hogy egyszer majd ismét Budán működhet a magyar király udvara.⁸ Nemzetközi szempontból a kérdést tehát éppen az teszi különösen érdekessé, hogy a budai királyi udvar jellegzetességeit egyidejűleg és hosszabb időn át ketten vitték tovább. Ilyen különleges jelenség ritkán adódott az európai udvarok történetében. Ennek ellenére az 1526 utáni évtizedekben mégsem kettő, hanem három udvari struktúrára bukkanunk Magyarországon.

Az első udvartartást 1526 novemberében I. János hozta létre Magyarországon. Bár királyi udvara történetének szisztematikus feltárásával még adós a kutatás,⁹ bizonyos,

⁵ Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 53–58; Papp S. „Magyarország és az Oszmán Birodalom”, 84–89; vö. Teszelszky, K. „A Holy Crown”, 252.

⁶ Ekkor adta át azt Habsburg Ferdinánd biztosainak (ruszkai Dobó Domokosnak, Báthory Andrásnak és bedeghi Nyáry Lőrincnek), akik azt Tokajban adták tovább a felségjelvényt 18 napon át Bécsbe szállító Serédy Györgynek és Sforza Pallavicininnek. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 63, Konv. A, fol. 193; MOL Budapest, P 11, Series XIII (34. cs.), fol. 43–44, fol. 45, uo. (35. cs.) fol. 163 (17.7.1555); ÖStA Wien, HHStA RRB Ferdinand I. Bd. 7, fol. 268 (11.11.1556); Katona T., szerk. *A korona kilenc évszázada*, 161–165; Benda K. – Fügedi E. *A magyar korona regénye*, 131–133.

⁷ Az utóbbiak által is átörökölt elemekre: Király P. „A zene János király udvarában”; Trócsányi Zs. *Erdély központi kormányzata*; Sunkó A. „Az erdélyi fejedelmi testőrség”; Sunkó A. „Az erdélyi fejedelmek udvari hadai”; Sunkó A. „A curia militaris”; Szabó P. *Az erdélyi fejedelemség*, 51–53; valamint vö. még Szabó András Péter még publikálatlan kutatásait.

⁸ Ezt szemléletesen igazolja például, hogy Csáky László 1643-ban az alábbi szavakkal köszönte meg III. Ferdinándnak a neki adományozott, névleges magyar királyi ajtónállói tisztséget (*magister ianitorum regalium*): „*Deum precaturus immortalem, ut subiectis Maiestati Vestrae inimicorum suorum armis paceque Orbi Christiano allata, gloriose etiam de barbaris naturalibusque hostibus triumphare concedat, ut adhuc me superstiti, non modo titulo, sed re ipsa, officio hoc meo fungi possim et ad ianuas Vestrae Maiestatis in Regia Budensi excubare.*” MOL Budapest, A 32, 1643: Nr. 444 (20.6.1643).

⁹ Az eddigi eredményekre vö. Barta G. „Humanisták”; Király P. „A zene János király udvarában”; Simon Zs. „Szapolyai János”.

hogy azokat a hagyományokat folytatta, melyeket a késő középkori politikai elit prominens tagjaként és a Szent Korona egykori őreként (1510 k.–1526) jól ismert. Ennek ellenére ez ideig nem igazolták, hogy udvar- (martonosi Pestyéni Gergely) és lovászmesterén¹⁰ kívül a többi udvari főméltóságot (étékfogó-, pohárnok-, ajtónálló- és kamarásmester) tartósan betöltötte volna. Külön figyelmet fordított ugyanakkor az ún. udvari huszárok (lat. *husarones aulici*, *husarones aulae regiae*) alkalmazására. Ők 1526 előtt a királyi kincstartótól (*thesaurarius regius*) állandó fizetést kaptak, külön kiváltságokkal rendelkeztek, tapasztalt huszárkapitányokként az uralkodói bandérium részét alkották, a török veszély fokozódásával pedig a 16. század elejétől lovasaikkal az udvarból „kihelyezve” gyakran a fontosabb végvárakban (Nándorfehérváron, Temesváron, Karánsebesen és Jajcán) teljesítettek szolgálatot.¹¹ Egy újabb vizsgálat szerint János király oldalán számuk 1531-ben 821 főre (*aulici husarones*) rúgott, akiket továbbra is a kincstartó (*thesaurarius*) fizetett.¹² A jelentősebb létszámot az állandó hadi helyzet, az uralkodó személyes védelme és hatalmi reprezentációs igénye indokolhatta. Az állandó háború miatt azonban Szapolyai udvarával gyakran kényszerült menekülésre. Összességében tehát az oszmánoktól függő magyar király udvara – szervezete, létszáma és jelentősége tekintetében – nem volt összemérhető az 1526 előtti, tekintélyes létszámú, soknemzetiségű, állandóan működő és nemzetközi szempontból is meghatározó magyar–horvát–cseh királyi udvarával.

Szapolyai Jánossal ellentétben I. Ferdinándnak önálló magyar királyi udvartartása ténylegesen sohasem volt, miként cseh, horvát vagy német királyi, majd császári udvara sem. Valójában ilyen nem is lehetett! Az osztrák főherceg Szapolyaival ellentétben ugyanis 1527. novemberi székesfehérvári koronázását követően egyúttal már cseh és magyar–horvát király is volt. Így önálló magyar királyi udvartartást csak magyarországi tartózkodása idején, azaz koronázásától (1527. nov. 3.) az országból történt távozásáig (1528. márc. 7.) eltelt mintegy négy hónapban tarthatott volna. Ekkor előbb Székesfehérvárott (nov. 3–15.), majd a fővárosban kitört járvány miatt Esztergomban, Várday Pál érseki rezidenciáján (1527. nov. 19–1528. jan. 17. és febr. 7–febr. 28.), végül Budán (jan. 20–febr. 6.) időzött.¹³ Kíséretében viszont magyar földön is ott volt bécsi udvarának számos előkelő tagja.¹⁴ Népes utazó udvartartásából és fegyveres kíséretéből név szerint Wilhelm von Truchseß udvarmestert (*Hofmeister*), Andreas Ungnad étékfogómestert (ném. *Oberststälbelmeister*), Georg von Auersperget, Julius Graf zu Hardegget, Joseph von Lamberget, Hoyer von Mansfeldet, Georg von Puchheimet, valamint a már említett id. és ifj. Niklas Graf zu Salmot ismerjük.¹⁵ Ferdinánd személyes védelmét pedig újonnan létrehozott testőrsége, az ún. *Hartschierok* biztosították.¹⁶

1527 elején újjászervezett „német udvartartása” meghatározó részének jelenlétében Ferdinánd újonnan elnyert magyar királyi méltósága ellenére sem gondolkodhatott önálló magyar királyi udvartartás létrehozásában, miként cseh vagy horvát királyi, de valójában

¹⁰ Barta G. „Konszolidációs kísérlet”, 637; Simon Zs. „Szapolyai János”, 235.

¹¹ Kubinyi A. „királyi udvar”, 321.

¹² Simon Zs. „Szapolyai János”, 239–243, Nr. 1–2.

¹³ Gévy, A. *Itinerar Kaiser Ferdinand's*, s. p.; vö. Altfahrt, M. *Ferdinand der Erste*, 33.

¹⁴ Miként erről még Szapolyai káplánja, Szerémi György is tudott: „*ibi erant magni domini Bohemi et Germani.*” Wenzel G. *Szerémi*, 198.

¹⁵ Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 1–2; Gecsényi L. „I. Ferdinánd”.

¹⁶ Rakuscha, G. *Die Leibgarden*; Broucek, P. et al., hrsg. *Der Allerhöchste Oberbefehl*; Urrisk-Obertyński, R. M. *Die k.u.k. Leibgarden*, 43–52.

még osztrák főhercegi udvarban sem. Külön magyar királyi udvart tehát, még ha ez lett volna tényleges szándéka vagy a magyar rendek kifejezett akarata, akkor sem tarthatott volna.¹⁷ Így – nem tévedés – Hunyadi Mátyáshoz és Jagelló-királyelődjeihez hasonlóan országai és tartományai számára csupán egy közös udvart szervezett. Ennek kiépítése (mint a 4/c. fejezetben láthattuk) persze nem egyik pillanatról a másikra, hanem több évtized alatt, végül Bécsben valósult meg.

Az 1550-es évek végére a közép-európai Habsburg Monarchia összes területének, azaz az osztrák örökös tartományoknak, a Cseh és a Magyar Korona országainak, valamint a Német-római Birodalomnak egy közös udvara lett.¹⁸ Az új Habsburg-udvartartásnak – a Birodalmi, Cseh és Magyar Udvari Kancelláriát leszámítva¹⁹ – egyes országokra és tartományokra utaló részei vagy tisztségei nem alakultak ki. Azaz a bécsi, majd a prágai udvarnak csak egyetlen főudvarmestere (*Obersthofmeister*), főudvarmarsallja (*Obersthofmarschall*), főkamarása (*Oberstkämmerer*), főistállómestere (*Oberststallmeister*) stb. volt. Hasonlóan csak általánosságban és nem országok vagy nemzetiségek szerint voltak kamarások (*Kämmerer*), pohárnokok (*Mundschenk*), étékfogók (*Truchseß*), apródok (*Edelknabe*) vagy éppen az 1526 előtti magyar udvartartásból hiányzó előmetélők (*Fürschneider*), illetve a Bécsben is csupán a század közepén felbukkanó panatírok (*Panathier*).²⁰ Ez sem számított azonban különlegességnek, hiszen a késő középkori budai udvarban sem voltak felosztva a különféle udvari tisztek magyar, cseh vagy horvát tagokra.²¹

Mindezek ismeretében a Bécsben a 16–17. században is fennmaradt külön magyar udvar elmélete nem több egyszerű mítosznál. Ugyanez igaz a magyar romantikus történetírás azon megállapítására, miszerint a Habsburgok törvénytelenül szüntették be a magyar királyi udvar működését. A kora újkori Európa összetett államaiban ugyanis – nem számítva természetesen a királynék, trónörökösök és főhercegek saját udvartartásait²² – mindenütt egyetlen közös udvar létezett, miként ez így volt a késő középkori Magyar Királyságban is. Ehhez a korban kodifikálásra nem volt szükség, sem Magyarországon, de Európa más területein sem.²³

A közös Habsburg-udvar bécsi létrejötte ellenére Szapolyaihoz hasonlóan az 1526 előtti budai királyi udvar szervezetéből Ferdinánd is több, kormányzata számára

¹⁷ Szekfű Gyula 20. század eleji vélekedése – miszerint a székesfehérvári koronázás után „*Ferdinánd beült János helyébe a budai várakba és több hónapon át úgy rezideált ott, mint elődei, más magyar királyok*” (Szekfű Gy. *Magyar történet*, III, 21.) – tehát nem állja meg a helyét.

¹⁸ A 16. századi bécsi udvarra lásd mindenekelőtt: Thomas, C. „Wien als Residenz”; Press, V. „The Imperial Court”; Duindam, J. „The Court of the Austrian Habsburgs”; Duindam, J. *Vienna and Versailles*; Hengerer, M. *Kaiserhof*; Pils, S. C. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Ein zweigeteilter Ort?*; Bösel, R. et al., hrsg. *Kaiserhof–Papsthof*; Klingenstein, G. W. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Kaiser, Hof und Reich*; Bűzek, V. *Ferdinand Tyrolský*; vö. Klingenstein, G. „Der Wiener Hof”; Spielman, J. P. *The City & The Crown*; ill. historiográfiai szempontból: Reisenleitner, M. „Habsburgische Höfe”; Bűzek, V. „Dvůr habsburských císařů”.

¹⁹ Lásd a 4. fejezet 111. jegyzetében felsorolt munkákat.

²⁰ A panatír egyfajta átmeneti tisztség az étékfogó és a pohárnok között (40 rajnai forint havi fizetéssel), pontos asztali feladatkörét azonban még a nemzetközi szakirodalom sem tisztázta. Vö. újabban Hengerer, M. *Kaiserhof*, 45–47.

²¹ Kubinyi A. „A királyi udvar élete”; Kubinyi, A. *König und Volk*, 184–206; Kubinyi A. „A királyi udvar kormányzati szerepe”.

²² Vö. Keller, K. *Hofdamen*, ill. a magyar irodalomból I. Ferdinánd gyermekeire vonatkozóan: Fazekas I. „Besztercei Kretschmer Lőrinc”, 66–71.

²³ Sashalmi E. *A nyugat-európai államfejlődés*, 126–127.

felhasználható elemet őrzött meg véglegesen vagy átmenetileg. Ez szintén nem volt kizárólagos magyar jelenség, hiszen megmaradtak a cseh királyi udvari főtiszségek is.²⁴ Szapolyai magyar királyi udvartartása és a bécsi Habsburg-udvar kialakulása mellett így harmadik udvari struktúráként I. Ferdinánd Magyar Királyságában is kimutatható az egykori magyar királyi udvar több elemének fennmaradása.

Ezek közül kétségkívül az udvari főméltóságok megőrzése volt a legjelentősebb,²⁵ miként ez a Cseh Királyságban is történt.²⁶ Ferdinánd ezeket nem számolhatta fel, be nem töltésük ugyanis rendkívül súlyosan sértette volna a magyar politikai elit és az erős rendek érdekeit. Erre az uralkodót testvére, Mária királyné és a legbefolyásosabb magyar nagyurak (Báthory István nádor, Thurzó Elek országbíró, Szalaházy Tamás kancellár²⁷) nyilván határozottan figyelmeztették, sőt a régi kiváltságok betartására többször meg is eskették. Az új magyar király pedig – mint bemutattam (3/b. fejezet) – ennél jóval jelentéktelenebb kérdésekben, például koronázási lakomája szertartásrendje kapcsán is komoly kompromisszumokra kényszerült a magyar urakkal.

A koronázását követő napokban így Ferdinánd minden magyar királyi udvari főméltóság posztjára új személyt állított. A Mohácsnál elesett Korlátkövy Péter és Ondřej Trepka halálával megüresedett udvarmester tisztét²⁸ ismét ketten nyerték el: guti Országh Imre, a budai udvar egykori kamarás- és ajtónállómestere (1519–1527), aki utóbbi tisztét is megőrizte, illetve Thuróczy Miklós egykori királyi tanácsi ülnök, személynöki ítélmester, majd személynök.²⁹ Móre László étekfogó- és pohárnokmester helyére az előbbi tisztségben tóti Lengyel János, Mária királyné udvarmestere, az utóbbiban pedig Losonczy Antal lépett. Végül a kamarásmester méltóságát vingárti Horváth Gáspár egykori budai étekfogómester (1523–1526) kapta, Báthory György lovászmester pedig megerősítést nyert Budán betöltött tisztében.³⁰ Alacsonyabb udvari tisztségek, például kamarások, étekfogók, pohárnokok, ajtónállók kinevezéséről ugyanakkor jelenleg egyetlen biztos adatunk sincsen. Ez is azt sejteti, hogy Ferdinánd egy közös udvarban gondolkodott.

A magyar királyi udvari főméltóságok végül egészen az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnéséig fennmaradtak. Tényleges udvari feladatuk csupán a magyar király- és királyné-koronázásokon, valamint az uralkodó személyes jelenlétében az országgyűlések idején maradt, miként erre még külön (10/b. fejezet) visszatérek. A bécsi, majd a prágai közös Habsburg-udvartartásnak – számos magyar összegzés állítása ellenére – viszont nem voltak tagjai. Feladatkörük 1526 előtti szerepükhöz képest tehát tetemesen csökkent,

²⁴ Palacký, F. *Dílo*, I, 360–361, 377–379; Maťa, P. *Svět české aristokracie*, 52–78; vö. Bůžek, V. et al. *Věk urozených*, passim.

²⁵ Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*.

²⁶ Pánek, J. „Hofämter – Landesämter – Staatsämter”; Bůžek, V. – Vybíral, Z. „Freiheit in Böhmen”, 249–250.

²⁷ Thurzóra: Erdélyi G. „Egy kivételes karrier”; Erdélyi G. „Vita a helytartóságról”; Erdélyi G. *Bethlenfalvi Thurzó Elek*; Szalaházyra: Fazekas I. „Szalaházy Tamás kancellár”; Fazekas I. „Szalaházy Tamás”.

²⁸ Az 1526 előtti kettős tisztségviselésre (Korlátkövy volt a főudvarmester, lat. *supremus/summus magister curiae*): Neumann T. *A Korlátkövyek*, 59–60.

²⁹ Pályájára: Bónis Gy. *A jogtudó értelmiség*, 341–342.

³⁰ ETE I, 341–342, Nr. 343; vö. Bessenyei J. „Ferdinánd király”, 97–88.

hosszabb időre tekintve alkalmivá, rövidtávon névlegessé (puszta címmé) vált,³¹ hiszen Ferdinánd 1528 és 1542 között nem járt Magyarországon. Emiatt éves járandóságukat – melyet ekkor már a Magyar Kamara fizetett nekik – az 1540-es évek végén csökkentették.³² Sőt Ferdinándnak 1536 és 1549 között egyáltalán nem volt magyar királyi udvarmestere, de jó ideig ajtónállómestere sem.³³

Mindezek ellenére komoly hiba lenne azt hinni, hogy e névleges főtisztviselők politikai szerepe is jelképeessé vált. Egyrészt a középkori hagyományoknak megfelelően udvari tisztségeiknél fogva tagjai voltak a század közepétől újjáéledő Magyar Tanácsnak.³⁴ Másrészt ezekhez gyakran jártak egyéb, főként országos világi és katonai méltóságok, illetve újabb fizetés és különféle javadalmak, kegydíjak. Így ők valójában az ország belpolitikai vezetői közé tartoztak, akikre Ferdinándnak a Magyar Királyság kormányzásához és a rendekkel való kompromisszumok megtalálásához nagy szüksége volt. A névleges tisztségeikért járó nem csekély éves fizetés (400–1000 magyar forint)³⁵ pedig lojalitásuk egyik fontos záloga lett, miként a nekik juttatott gyakori birtokadományok is. Így Habsburg Ferdinándnak és utódainak e tisztségek megtartása jó lehetőséget kínált arra, hogy a magyar politikai elitet – egy adott szinten legalábbis – saját érdekeiknek megfelelően formálják, a magyar nemesség vezető rétegét ügyes patronálással magukhoz kössék. Másként fogalmazva: a magyar belpolitika legfőbb képviselőinek e tekintélyes csoportjával azt a koordinációs kormányzati rendszert erősítsék, melynek fontosságát K. J. MacHardy elsősorban az osztrák elittel kapcsolatban többször hangsúlyozta.³⁶

A Jagelló-kori magyar udvartartásból János királyhoz hasonlóan hosszabb időre megőrizte Ferdinánd az udvari huszárok intézményét is. Őket a korabeli források *husarones aulae familiares, aulicus et capitaneus, capitaneus aulicorum, aulici Regiae Maiestatis*, de gyakran egyszerűen *aulae regiae familiares cum equis x / cum certo equitum numero* címmel illették. Adott számú könnyűlovas élére történő tényleges felfogadásuk egyértelműen jelzi, hogy itt az udvari huszárokról van szó. Ezt Ferdinánd nyilván magyar és osztrák katonai tanácsadói javaslatára tette, akik felismerték alkalmazásuk lehetőségét, sőt nélkülözhetetlen voltát mind a Szapolyai, mind az oszmánok elleni küzdelemben.³⁷ 1527 után így az új magyar király a középkori gyakorlatnak megfelelően időről időre továbbra is fogadott fel udvari huszárokat, pontosabban huszárkapitányokat, akik általában 10–150 könnyűlovasnak parancsnokoltak.

³¹ „Ludovicus Pewkrij inscriptus est pro magistro dapiferorum mille florenis. Hic idem etiam tale officium iam non exercet, nec aliud, quam titulum agit...” R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 384, Nr. XXXII (1549).

³² Uo. 392, Nr. XXVI (30.4.1549).

³³ Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 85, 89; R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 148, Nr. 127.

³⁴ Egy remek példa 1576-ból: ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 384, Konv. A, fol. 35–36 (18.1.1576); „*baronatus officia consiliariatus sunt coniuncta*” Thallóczy L. *Udvartartás*, 1625/2, XXVIII–XXIX, 101, Nr. 35 (1604); Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 78–79; vö. Mezey B., szerk. *Magyar alkotmánytörténet*, 133–134. A kérdésre a 9/c. fejezetben még részletesen visszatérünk.

³⁵ Számos remek példa: Thallóczy L. *Udvartartás*, 1625/2, passim.

³⁶ Vö. MacHardy, K. J. *War, Religion*, 125–213; MacHardy, K. J. „Staatsbildung”, 79–96.

³⁷ Ezt 1531 tavaszán már maga I. Ferdinánd is hangoztatta. Wolfram, H. – Thomas, C., hrsg. *Die Korrespondenz Ferdinands*, 75, Nr. 470 (17.3.1531).

1532 táján például 15 könnyűlovas-kapitány alatt összesen 758 (átlagban 50), 1533 áprilisában pedig 16 kapitány alatt 654 (átlagban 40) fő teljesített szolgálatot.³⁸

Ez idő tájt tehát Ferdinándnak – bécsi udvartartása mellett is – közel ugyanannyi magyar udvari huszára volt, mint ahányról János király oldalán 1531-ből tudunk. Őket a magyar főméltóságokhoz hasonlóan az új pénzügyi kormány szerv, a pozsonyi Magyar Kamara fizette.³⁹ A hadszervezetéből hiányzó huszárságot Ferdinánd azonban nemcsak magyar földön alkalmazta. A magyar udvari huszárok egy része az 1540-es években a schmalkaldeni háborúban (1546–1547) is komoly szerepet vállalt.⁴⁰ Sőt, miként az a középkorban szintén szokás volt, uralkodóját egy-egy hosszabb útjára is elkísérte. Bedeghi Nyáry Ferenc például 1542-ben lovasaival a speyeri birodalmi gyűlésre követte királyát, ahol díszes magyar öltözetben a Magyar Királyságot reprezentálta.⁴¹

Az udvari huszárok katonai intézménye végül csupán az 1526 utáni átmeneti periódusban maradt fenn, az 1560-as évek fokozatosan eltűntek. Szerepüket a Haditanács által szerződttetett huszárkapitányok vették át, akik az új törökellenes védelmi rendszer végváraiban teljesítettek szolgálatot.⁴² Megmaradt, majd szinte újjáéledt viszont a magyar királyi udvari familiárisi (*aulae regiae familiaris*) titulus, és tovább élt egészen a 19. századig. A késő középkorban ez még igen előkelő, többnyire nagyurak által viselt udvari rang volt,⁴³ bár egyes adatok szerint a magyar királyok olykor már címként is adományozták, főként külföldi híveiknek.⁴⁴ 1526 után az udvar idegenbe kerülésével véglegesen titulus lett, amelyet a 16. század közepétől a magyar uralkodók különféle (már nem katonai, hanem főként hivatali, értelmiségi, gazdasági stb.) szolgálatokért adományozták – megszilárduló oklevélformulával⁴⁵ – híveiknek. Köztük egyaránt találunk nemeseket, városi polgárokat, kamarai és vármegyei tisztviselőket, sőt értelmiségieket is. Mint például 1547-től Desseffy Jánost, a Magyar Kamara későbbi elnökét (1557–1561), 1563-tól a nagyszebeni származású Farkas Pétert, a kamara majdani titkárát (1566–1571) vagy 1594-től Péchy Lukács esztergomi érseki fiskálist, katolikus egyházi író. De 1600-tól e titlust viselhette Nagy Tamás, Sopron vármegye esküdtje (1599–1600), 1603-tól Lukin János kassai kereskedő, sőt 1557-től egy ideig még a későbbi neves történétíró, Zsámboky János (Johannes Sambucus) is.⁴⁶

³⁸ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 27, Konv. E, fol. 58–60 (sine dato, ca. 1532); ÖStA Wien, HKA VUG rote Nr. 48 A, fol. 216 (13.11.1533); ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 35, Konv. A, fol. 71–72 (25.4.1538); ill. számos példa az 1520–1530-as évekből: MOL Budapest, E 21, 1526–1550, passim.

³⁹ Uo.; „*Instructio data fidelibus nostris praefecto et consiliariis Camerae nostrae Hungaricae super hiis, quomodo cum husaronibus aulae nostrae familiaribus ponenda erit Posonii ratio...*” MOL Budapest, E 136, MKA Tétel 30, fol. 376–379 (10.3.1539).

⁴⁰ Károlyi Á. „Magyar huszárok”; Sugár I. – Szakály F., szerk. *Tinódi Sebestyén: Krónika*, 329–350, Nr. IX; Mameranus, N. *Catalogvs omnium generalium*, 71; ill. félreértelmezve: Martian J. „Magyarok”, 53–54.

⁴¹ Takáts S. *Emlékezzünk eleinkről*, I, 19; vö. Neumann T. *A Korlátkövek*, 86–104.

⁴² Lásd a 6. fejezetet.

⁴³ Fögel J. II. *Lajos udvartartása*, 55–56; Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*, 13–16; Kubinyi A. „A királyi udvar élete”, 320.

⁴⁴ MOL Budapest, DL 16554 (1467): „*Henricus Prawn de Sancto Marko*”; uo. DF 282621, fol. 180, fol. 204 (s. d., de II. Ulászló korából): „*Jeronimus de Castellion de Verona*”.

⁴⁵ Lásd pl. „*Creatio in aulae familiarem egregii Lucae Peechij ac filiorum eius.*” MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 105–106 (4.9.1594).

⁴⁶ Desseffy: ÖStA Wien, HKA Familienakten D–T 68, fol. 1, ill. pályájára: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi ferences templom”, 324–326; Farkas: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 87, Konv. A, fol. 18–19, ill. Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi ferences templom”, 326–327; Péchy: MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 105–106, ill. ÚMIL 3, 1598 (Bitskey István lexikonszócikke); Nagy: MOL Budapest, A 57, Vol.

Az udvari familiárisi cím komolyabb összegű éves javadalommal járt, amelyet a Magyar Kamara fizetett.⁴⁷ Egyre gyakoribb adományozása Ferdinánd és utódai számára jó lehetőséget biztosított arra, hogy a magyar köznemesség, a városi polgárság és az igazgatási reformoknak köszönhetően egyre jelentősebb hivatalnokréteg képviselőit is beemeljék abba az uralkodó által patronált csoportba, amely a Magyar Királyságot az udvarral való koordinációban és kompromisszum-rendszerben irányította. Mindez összességében azt jelenti, hogy noha a késő középkori budai Jagelló-udvar „működő örököse” a bécsi Habsburg-udvar lett, a Magyar Királyságban az egykori magyar királyi udvartartás számos tisztsége és címe élt különböző formákban (ténylegesen, névlegesen vagy időlegesen) tovább. De mint az igazságszolgáltatás és a ceremóniák kapcsán majd még láthatjuk (9/e. és 10/c. fejezet), ez igaz volt még jogszolgáltatási hagyományai és szertartásrendje bizonyos elemeire is.

b. A bécsi és prágai integráció nehézségei

A magyar politikai elit és nemesség számára az uralkodói udvar történetében önmagában mégsem a közös Habsburg-udvar létrejötte jelentett meghatározó változást. A budai Jagelló-udvar ugyanis szintén egy államszövetség, a magyar(–horvát)–cseh unió tekintélyes létszámú, soknemzetiségű és komoly nemzetközi súllyal bíró, közös udvara volt. A döntő fordulatot az hozta, hogy a török veszély miatt, valamint Ferdinánd és a befolyásos osztrák nemesség érdekegybeesésének köszönhetően az új közös udvar székhelye már nem Buda, hanem az ország határain kívül fekvő Bécs lett. Ilyen különleges helyzettel történelme folyamán a magyar elit még sohasem szembesült. Luxemburgi Zsigmond magyar király és császár ugyan 1410 után gyakran tartózkodott külföldön,⁴⁸ mindez sohasem járt budai udvara megszűnésével. Sőt az utóbbi Közép-Európa egyik meghatározó hatalmi és kulturális központjává vált.⁴⁹

Az 1530-as évek második felére tehát eldőlt, hogy Habsburg Ferdinánd közös udvara Bécsben fejlődhet tovább. A magyar nemeseknek így ettől kezdve uralkodójuk új udvarának különböző tisztségeiért már a határokon túl, idegen környezetben és Ferdinánd osztrák, német, spanyol, németalföldi és cseh híveivel kellett megküzdeniük. Budával ellentétben, ahol hosszú ideje szilárd pozíciókkal bírtak, ez Bécsben egyáltalán nem volt könnyű feladat. A végül lassú és nehézkes bécsi magyar beilleszkedés hátterében azonban nem valamiféle konok makacsság, különleges magyar virtus vagy kifejezett nyugat- és Habsburg-ellenség, hanem az 1526 utáni évtizedek általános problémái és az új helyzetből adódó komoly akadályok álltak.⁵⁰ Ezeket ráadásul éppen akkor kellett leküzdeni, amikor a Magyar Királyság története egyik legviharosabb időszakát élte, melyben néha még a túlélés és megmaradás is nehéz feladat volt.

5, pp. 856, Dominkovits P. *XVI. századi magyar nyelvű iratok*, 122; Lukin: MOL Budapest, A 57, Vol 5, pp. 641–643, H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 408–409; Zsámboky: Almási G. „Két magyarországi humanista”, 897–898 és MOL Budapest, A 35, 1569: Nr. 984 (21.6.1569); vö. MPRKL Budapest, Takáts Sándor hagyatéka, Saját kéziratok, Fasc. 17: „*Aulae regis familiares*” (ca. 1910), különösen pp. 10–18.

⁴⁷ A 17. század elejére a „*consuetum aulae Vestrae Maiestatis familiaritatus salarium*” már 300 magyar forint lett. ÖStA Wien, HKA Familienakten D–T 48, fol. 2–3, fol. 2–13 (1613).

⁴⁸ Engel P. – C. Tóth N., szerk. *Itineraria regum et reginarum*.

⁴⁹ A téma korábbi irodalmával: Takács I. et al., szerk. *Sigismundus rex et imperator*.

⁵⁰ Az alábbiakra részletesebben Pálffy G. „A bécsi udvar”, 338–344; Pálffy G. „A magyar nemesség” 51–53.

A magyar nemesek gyors és sikeres udvari beilleszkedését az oszmánok és szövetségesük (Szapolyai János) elleni állandó harcok, illetve ezekkel összefüggésben a magyarországi polgárháborús állapotok tetemesen hátráltatták. Ezek közepette hatalmuk alapját jelentő váraik és birtokaik komoly veszélybe kerültek, így érthetően szívesebben maradtak védelmükre odahaza. A magyar arisztokraták – Mária királyné híveit, valamint néhány nyugati birtokost (pl. a Szentgyörgyi-Bazini grófokat) és német ajkú kereskedő-famíliát (Pemfflingerek, Hallerek⁵¹) kivéve – ugyanakkor csupán szerény kapcsolatokkal rendelkeztek Ferdinánd bécsi udvarának befolyásos vezetőivel.⁵² Az idegen miliő, a többségében idegen (osztrák, német, spanyol, németalföldi) udvarnokokkal teli udvartartás, a kommunikációs és nyelvi nehézségek, valamint az eltérő udvari szokások az eredményes integrációhoz szintén komoly akadályokat jelentettek.

Ezekon túl a magyar nemesek beilleszkedését nehezítette a Habsburg-örökösödési szerződések (1463, 1491, 1506) következtében (is) érezhető németellenesség, továbbá a kis létszámú udvari és a nagy tömegű vidéki nemességnek már az Anjouk uralkodása óta tartó erős szembenállása.⁵³ Ez a Jagelló-korban a számos idegen (cseh, lengyel és osztrák) udvarnok következtében tovább növekedhetett. Az új rezidenciavárosban ráadásul az élet egyre drágábbá vált. Mindeközben részben Szapolyai és az oszmánok, részben a 15. század végi ellentétek és Hunyadi Mátyás alsó-ausztriai uralma következtében a magyarokkal szemben megfigyelhető volt egyfajta, nem is csekély bizalmatlanság. Mindezek mellett kiemelten hangsúlyozandó, hogy a fontosabb udvari tisztségeket ez időre megszerző osztrák és német nemesség egyáltalán nem volt érdekelt abban, hogy kedvező pozícióit akár a cseh, akár a magyar nemességnek átengedje. Végül – mint már többször utaltam rá – Ferdinánd király 1528 és 1542 között egyetlen alkalommal sem lépett a Magyar Királyság területére, és magyarul sem tanult meg, így maga sem segítette elő magyar hívei hatékony befogadását.

A magyar nemesek mindezek következtében nem voltak, de valójában *nem is lehetettek képesek* az 1526 utáni negyedszázadban a bécsi közös udvarban számottevőbb beilleszkedésre, noha elődeik felemelkedése sokszor hasonló módon ment végbe a budai udvarban. Ezzel magyarázható, hogy az 1530–1540-es években – a Magyar Udvari Kancellária személyzetét leszámítva – magyar nemesek hosszabb ideig csak ritkán tartózkodtak Bécsben; miként ezt a 9. táblázat adatai mutatják. Az ez idő tájt Innsbruckban nevelkedő főhercegek beszercei szász származású magyar nevelője (*praeceptor*), Kretschmer Lőrinc is a kivételek közé számított, bár szerepe Miksa és Ferdinánd főhercegek magyar nyelvre tanításában figyelmet érdemel.⁵⁴ I. Ferdinánd közös udvarában tehát a megkapaszkodás és integrálódás nagyon nehéz és költséges vállalkozás volt. Ennek a befektetésnek az igazi előnyeit kezdetben csak kevesen ismerték fel, és még kevesebben tudtak hatékonyan élni vele.

⁵¹ Kubinyi, A. „Die Pemfflinger in Wien und Buda”; Kubinyi, A. „Die Nürnberger Haller in Ofen”.

⁵² Rosenthal, E. „Die Behördenorganisation”; Menčík, F. „Beiträge”; Goetz, H. „Die geheimen Ratgeber”; Noflatscher, H. *Räte und Herrscher*.

⁵³ Engel P. *Társadalom és politikai struktúra*, 11–16.

⁵⁴ Fazekas I. „Beszercei Kretschmer Lőrinc”, 66–71.

9. táblázat: *Magyar nemesek I. Ferdinánd és II. Miksa bécsi udvartartásában (1530–1575)*

Év	kamarás	előmetelő	pohár- nok	<i>Pana- thier</i>	étékfogó	4 lovas szolgáló	3 lovas szolgáló	2 lovas szolgáló	1 lovas szolgáló	nemes tisztség nélkül	apród	különleges szolgáló	összesen
1530	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2
1537	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	2
1538	–	–	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	2
1539	–	–	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	3
1540	–	–	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	3
1541	–	–	2	–	1	–	–	1	–	–	1	–	5
1542	–	–	2	–	2	–	–	–	–	–	1	–	5
1543	–	1	2	–	1	–	1	–	1	–	1	–	7
1544	–	1	2	–	1	–	–	–	1	–	–	–	5
1545	–	1	2	–	1	–	–	1	–	–	–	2	7
1546	–	–	2	–	1	–	–	1	–	–	1	2	7
1547	–	–	2	–	1	–	–	1	–	–	2	2	8
1548	–	1	1	–	–	–	–	2	–	–	3	1	8
1549	–	1	1	–	–	2	–	2	1	–	3	1	11
1550	–	1	1	–	–	2	–	2	1	–	3	1	11
1551	–	1	2	–	1	2	–	6	–	–	3	1	16
1553	–	1	2	–	2	2	–	8	1	–	1	1	18
1554	1	–	3	–	2	2	1	6	–	–	2	–	17
1555	1	–	2	–	–	1	1	3	–	–	1	1	10
1556	1	–	2	–	–	–	1	3	–	–	3	2	12
1557	1	–	1	–	1	–	1	2	–	–	6	2	14
1558	1	1	–	–	1	–	2	2	1	–	4	2	14
1559	1	–	–	–	1	–	2	3	1	–	2	2	12
1560	1	–	1	–	2	–	1	3	1	–	2	2	13
1564	–	–	2	–	1	–	1	5	–	–	4	1	14
1565	–	–	1	–	1	–	–	7	–	–	1	1	11
1566	–	–	1	1	5	–	–	4	1	3	2	–	17

Év	kamarás	előmetelő	pohár- nok	<i>Pana- thier</i>	étékfogó	4 lovas szolgáló	3 lovas szolgáló	2 lovas szolgáló	1 lovas szolgáló	nemes tisztség nélkül	apród	különleges szolgáló	összesen
1567	–	1	–	–	5	–	–	6	1	3	–	1	17
1568	–	1	1	–	4	–	–	3	–	4	2	1	16
1569	–	–	1	–	4	–	–	2	2	4	2	2	17
1570	–	–	2	–	4	–	–	2	3	3	–	2	16
1571	–	–	2	–	2	–	1	3	–	3	–	2	13
1572	–	–	1	–	4	–	2	2	–	3	–	2	14
1573	–	–	2	–	3	–	1	2	–	3	1	3	15
1574	–	–	2	–	4	–	–	1	1	4	2	3	17
1575	–	–	2	1	3	–	–	1	–	4	–	3	14

Forrás: 1530: ÖStA Wien, HHStA OMeA Schachtel 181, Nr. 5; 1537: ÖNB Wien, Cod. 14363, fol. 2–15; 1538: ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2] fol. 266–277; 1539: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 16; 1540: ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2] fol. 278–280; 1541: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 17; 1544: uo. Nr. 22; 1545: uo. Nr. 23; 1547: ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2] fol. 365–394; 1548: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 25; 1550: uo. Nr. 27; 1551. uo. Schachtel 182, Nr. 30; 1553: uo. Nr. 32; 1554: uo. Nr. 35, és Firnhaber, F. “Der Hofstaat König Ferdinand’s”; 1556: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 182, Nr. 36, fol. 116–160; 1557: uo. Nr. 37; 1558: uo. Nr. 38; 1559: ÖNB Wien, Cod. Ser. nov. 3359, fol. 1–48; 1560: uo. Cod. Ser. nov. 3360, fol. 1–41, ill. ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 45, fol. 19–39; 1564: uo. Nr. 45, fol. 1–18; 1566: Mameranus, N. *Kurtze und eigentliche Verzeychnus*; 1567: ÖNB Wien, Cod. 14458, fol. 1–58; 1569: Archiv der Universität Wien, Codex J 17; 1574: ÖNB Wien, Cod. 13621, fol. I–II, fol. 1–104, ill. ÖStA Wien, HHStA FA Auersperg, Zimmer A, Kasten 2, Faszikul 26, Konv. 1, 26.12.1574, pp. 1–191; 1574/76: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183: Nr. 50 fol. 1–96; ill. ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 1–30 (1542–1576) és Pálffy G. „A magyar nemesség”, 50.

Az 1550-es évek elejétől viszont komolyabb számbeli növekedés figyelhető meg. Ettől kezdve csaknem megduplázódott az udvarban szolgáló magyar nemesek, elsősorban arisztokrata-ifjak száma. Többségük az egy, kettő, három vagy négy lovassal szolgáló udvarnokok (*Hofdiener mit 1, 2, 3, 4 Pferd*), az étekfogók és az apródok közé tartozott. De néhányan az udvari ranglétrán, hosszabb szolgálat után előmetélővé vagy pohárnokká is előléptek. Udvari főméltóságot azonban szinte senki sem viselt közülük; ami az 1526 előtti helyzethez képest alapvető változást, igen komoly pozícióvesztést jelentett. Az egyetlen kivétel a Magyar Kamara-elnök (1549–1556), bethlenfalvi Thurzó Ferenc volt, aki 1556-tól néhány éven át az Udvari Kamara elnökségét is betöltötte.¹ Ez nem jelentett mást, mint hogy modern kifejezéssel élve ekkor ő volt a Habsburg Monarchia vagy legalábbis központi régióinak „közös pénzügyminisztere”.

Ferdinánd uralkodása alatt a kamarások között is csak kivételesen találunk magyarokat, noha korábban Budán e tisztségekben is a magyar nemesség volt túlsúlyban. Az egyetlen magyar kamarás (1553–1560), Macedóniai Péter volt, aki 1542 előttől kezdődően – amikor még csupán apród volt – hosszabb bécsi szolgálat után jutott 1553 második felében e tisztségre.² Udvarba kerülését talán humanista nagybátyjának, Macedóniai László királyi tanácsosnak,³ ottani karrierjét pedig részben a főudvarmesternek (1539–1545) és egyúttal magyarországi főhadparancsnoknak (1537–1538, 1540 és 1544–1545), Leonhard Freiherr von Velsnek köszönhetette, akinek közeli rokonát 1557-ben feleségül is vette.⁴

Az 1550 körüli létszámnövekedésben több tényező játszott meghatározó szerepet. Ezek közül kiemelendő a bécsi udvarban élő magyar alkancellár (1543-tól), majd kancellár (1548–1553), a Németalföldet Mária királynéval megjárta neves humanista, Oláh Miklós, utóbb főkancellár és esztergomi érsek (1553–1568) patronáló tevékenysége. Ő többször sürgette a magyar főurakat fiaik Bécsbe küldésére.⁵ Közvetítő tevékenysége mégsem számított különlegességnek. A cseh udvari főkancellárok (cseh. *nejvyšší dvorský kancléř*) hasonlóan támogatták a cseh–morva nemességet bécsi udvari karrierjük építésében.⁶ A főkancellárok, illetve az esztergomi érseki tisztük miatt őket gyakran helyettesítő, szintén

¹ Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 140, 150.

² Udvari tisztségei: 1542 előtt apód, 1542–1544 1 lovas szolgáló, 1544–1551 2 lovas szolgáló, 1552 Károly főherceg pohárnoka, 1553. jan. 1–jún. 16. előmetélő, majd 1553–1561 kamarás. ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 2–12, fol. passim, ad indices.

³ Obermayer E. K. – Horváth I. „Macedóniai László”.

⁴ ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 13, fol. 180; vö. Nagy I. *Magyarország családai*, VII, 223.

⁵ 1550-ben például Kölnből a nagyravágyó arisztokrata, Perényi Péter ifjú fiát, Gábort a következő szavakkal buzdította – sikerrel (vö. ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 182, Nr. 30. fol. 23.; Firnhaber, F. „Der Hofstaat König Ferdinand’s”, 25) – a bécsi udvarban való szolgálatra: „Hogy a fejedelmek udvara a nemes ifjaknak milyen hasznos, nem kell magyaráznunk; ott ugyanis jó erkölcsöket sajátítanak el és igen sok hasznos dolognak az ismeretét szívják magukba a szabad lelkek. Ha otthon nevelik őket, mivel nem látnak, nem hallanak, nem tapasztalnak mást, mint otthonit, azon túl nem tudnak semmit. Ezért igen hasznos lenne, ha Nagyságod a fejedelem udvarába jönne egy bizonyos időre. Vannak itt már más előkelő ifjak Magyarországról, akikkel el lehet üzni az unalmat, ha netalán elfogná lelkét. Ezeknek, mint látjuk, az udvari társalgás sok tekintetben hasznos.” Eckhardt, S. *Az ismeretlen Balassi Bálint*, 53. (16.7.1550) Oláhra vö. Bucko, V. *Mikulás Oláh*; Sörös P. „Ötven év”; Dan, M. P. „Nicolae Olahus”; Adriányi, G. „Der erste Erneuerer des katholischen Lebens”; Mózes H., szerk. *500 éve született Oláh Miklós*; Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 256–261 (A biográfiát R. Várkonyi Ágnes írta.); Fazekas I. „Oláh Miklós, Mária királyné titkára”; Fazekas I. „Oláh Miklós reformtörekvései”; Fazekas I. „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara”; Fazekas I. „Vita”; Almási G. „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről”.

⁶ Bűzek, V. – Pálffy, G. „Integrating the Nobility”, 61–64.

főpap magyar kancellárok befolyása igen számottevő volt. Egyrészt ők állandóan az udvarban tartózkodtak, másrészt a *Hofburg* vezetői által kevésbé ismert, magyarországi belpolitikai kérdésekben és különféle adományok (tisztség, cím, birtok stb.) ügyében szakértő véleményekkel szolgáltak.

Az uralkodó és a magyar nemesség viszonyának kedvezőbbre fordulásában emellett a Ferdinánd által 1526-tól kinevezett királyi helytartó (lat. *locumtenens regius in Hungaria*, ném. *königlicher Statthalter in Ungarn*) tisztség⁷ betöltő Várday Pálnak (1542–1549) és Újlaky Ferencnek (1550–1554) is komoly érdemeik voltak. Mindketten az uralkodó legbizalmasabb magyar hívei közé tartoztak, akik képesek voltak a bécsi udvar legbefolyásosabb személyiségeivel megtalálni a kompromisszumokat. Ez persze nem volt véletlen. Újlaky 1527-től Ferdinánd első magyar királyi titkára (ném. *ungarischer Hofsekretär*, lat. *secretarius Hungaricus aulicus*),⁸ majd Oláht megelőzően alkancellárja volt, azaz hosszú éveken át élt a „második magyar fővárosban”.⁹ Várday pedig ez idő tájt már oly nagy tisztességekben állt uralkodójánál, hogy a történetíró Istvánffy (Istvánffy) Miklós szerint gyakran ültetett asztalához, sőt még bécsi palotáját is igénybe vehette szállásul.¹⁰ Rajtuk kívül még az udvarral szintén állandó kapcsolatban álló Magyar Kamara vezető tisztviselőinek lehetett közvetítő szerepe a magyar nemesek udvarba jutásában.¹¹

A kedvező változást alapvetően elősegítette mindezek mellett az is, hogy Ferdinánd király – korábbi gyakorlatával ellentétben – 1542 után már rendszeresen részt vett a magyar országgyűléseken.¹² Amikor pedig nem tartózkodott bécsi székvárosában, 1552-től többnyire Miksa főherceget bízta meg a magyarországi ügyekben való helyettesítésével. Végül a magyar beilleszkedésnek kedveztek a század közepe táján Bécsben újonnan megnyíló iskolák (a jezsuita gimnázium és az alsó-ausztriai tartományi iskola),¹³ de a polgárháború után fokozatosan konszolidálódó magyarországi belpolitikai helyzet is. Így a magyar főnemesek – felismerve a bécsi jelenlétből származó előnyöket – egyre gyakrabban küldték gyermekeiket Habsburg-udvarbeli szolgálatra.

Az 1550-es évek elején megfigyelhető növekedés (14–18 fő) azonban nem tartott sokáig. A 9. táblázat részletes adatai szerint az évtized második felétől a magyarok száma valamelyest csökkent (12–14 főre). Újabb létszámemelkedés regisztrálható viszont II. Miksa trónra kerülését követően. A kamarásokat és a panatírokat kivéve a magyar

⁷ R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*; Ember Gy. „A helytartói hivatal”; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 91–101; Erdélyi G. „Vita a helytartóságról”.

⁸ A tisztségre: Szilágyi L. „A királyi secretariusok intézménye”, 553–554..

⁹ Életpályájának vázlata: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 120–121.

¹⁰ „*Ei Ferdinandus tanta honoris et benevolentiae signa deferre erat solitus, ut eidem secum mensae adhibere, convivioque excipere non dedignaretur, eumque aliquando somno gravatum in suo cubili quiescere haud gravatim permitteret.*” Istvánffy, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 290; életrajzi vázlata: Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 240–247. (A biográfia Laczlavik György munkája.); vö. R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, passim.

¹¹ Gecsényi L. „A Magyar Kamara”; Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”.

¹² 1542-től haláláig az alábbi időszakokban tartózkodott Ferdinánd Magyarországon, elsősorban Pozsonyban: 1542. nov. 13–24; 1543. szept. 19–okt. 14; 1546. febr. 6–márc. 3; 1548. okt. 26–dec. 12; 1550. jan. 16–febr. 22; 1552. febr. 28–márc. 30; 1553. ápr. 22–máj. 19. Sopronban; 1554. márc. 12–ápr. 18. ismét Pozsonyban; 1556. jan. 12–25; 1557. jún. 9–júl. 10; 1563. szept. 1–nov. 21: Gévy, A. *Itinerar Kaiser Ferdinand's*, passim.

¹³ Szelestei N. L. „Magyarországi diákok”; Gecsényi L. „Magyar diákok”; Pálffy G. „A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei”; Pálffy G. „A magyar nemesség”; vö. Heiss, G. „Konfession, Politik und Erziehung”.

nemesek ekkor már majd minden fontosabb udvari tisztségben képviseltetve voltak (összesen 16–17 fő). Ebben bizonyosan szerepet játszottak azok a jó kapcsolatok, amelyeket Miksa még az 1550-es évek első felétől épített ki Magyarországon, aki valamilyen szinten – hála egykori magyar nevelőjének, Kretschmer Lőrincnek – magyarul is tudott.¹⁴ Ekkor ő apját helyettesítve számottevő szerepet játszott a rendekkel való tárgyalásokon (különösen az 1555. és 1559. évi diétán¹⁵), és működött velük együtt a törökellenes határvédelem kiépítésében. Ezekben az esztendőkből ugyanis nem kis részben azon arisztokraták gyermekeit találjuk az udvarban, akik az 1552 utáni bő egy évtizedben Miksával szorosabb kapcsolatban álltak. Sőt néhány családtagjukról (pl. a Thurzó, a Révay vagy a szlavóniai Kasztellánfy családból) konkrétan kimutatható, hogy a főherceg udvartartásából¹⁶ kerültek át hatalomra lépését követően a császári–királyi udvarba. Ez a számottevőbb létszám (14–17 fő) azután Miksa haláláig kisebb ingadozásokkal megmaradt.

Az 1550–1570-es években a 12–18 magyar nemes összességében csupán mintegy 3–4 százalékat adta a Habsburg-udvartartásnak. Ez idő tájt ugyanakkor még a cseh nemesség jelenléte is alig volt ennél magasabb (4–5 %).¹⁷ Az udvarnokok többségét osztrákok és németek (főként bajorok), egy kisebb részét pedig spanyolok és németalföldiek adták. Ezt a helyzetet jól jelezte az is, hogy 1563-ban a Bécsben működő Magyar Udvari Kancelláriát vezető kancelláron kívül mindössze három magyar főnemes rendelkezett házzal a császárvárosban: a nemrég elhunyt Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) özvegye, Kanizsai Orsolya, Zrínyi Miklós szigetvári (1563–1566), valamint gersei Pethő János komáromi főkapitány (1563–1566). Bár rajtuk kívül szállása még jó néhány magyar nemesnek volt, a korabeli udvari szálláshelyek nyilvántartása (*Hofquartiersbuch*) gyakran csak a következőket tudta róluk: Bécsbe „*ritkán jön fel.*”¹⁸ Ennél még a spanyol nemeseknek is kétszer több palotájuk volt, ráadásul az előkelő *Herrenviertel*ben.¹⁹

Mindezek az adatok összességében önmagukért beszélnek. Noha a késő középkori budai és a 16. század közepi bécsi udvartartás összlétszámában alig különbözött egymástól, a magyar nemesség a különleges „udvarváltással”, azaz az uralkodói udvar Bécsbe kerülésével tekintélyes pozíciókat veszített. Ez különösen a Magyar Királyság kiemelt fontosságának ismeretében nevezhető komoly veszteségnek. A magyarok jelenléte tehát a bécsi Habsburg-udvarban összességében jóval kisebb volt, mint korábban a cseh, lengyel és osztrák nemeseké a Jagelló-udvarban Budán.

II. Rudolf trónra lépésével (1576), majd még inkább udvara Prágába költözésével (1583) ez a helyzet még tovább romlott. Magyar szempontból valójában újabb gyökeres, mégpedig negatív fordulat következett be. Bár hatalomra kerülésekor két magyart (Pálffy Miklóst és a kishemes Kolozsvári Lászlót) Rudolf is átvitt főhercegi udvarából a császári

¹⁴ Fazekas I. „Besztercei Kretschmer Lőrinc”, 68–71.

¹⁵ MOE III, 471–479 (1557); MOE IV, 151–194 (1559).

¹⁶ „*Des durchleuchtigsten großmechtigen khünigs Maximilians zu Behaimb etc. ordinary hoffstat.*” ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 182, Nr. 39, fol. 1–49 (1560).

¹⁷ Bůžek, V. – Pálffy, G. „Integrating the Nobility”, 567–572.

¹⁸ ÖStA Wien, HKA Hofquartiersbücher Nr. 1 (1563), fol. 14^r: „*Under dem Peillerthor auf der rechten handt, Fronleutners oder Lincken Haus: Herr BudJanj [azaz Batthyány Ferenc; oldalt megjegyzés:] Zuerkanntnus, dan er selten her kombtt.*”, fol. 87^r: „*Die vor der Pechen Straß, auff der ander seittn, Colman Schießer, Seretj Caspar, ein Unger [Oldalt megjegyzés:] Zuerkanntnus, dan er selten her kombtt.*” Vö. Birk, E. „Materialien zur Topographie”; Kallbrunner, J. „Das Wiener Hofquartierwesen”. Az 1530-as években Szalaházy Tamás kancellárnak is volt Bécsben háza. Fazekas I. „Szalaházy Tamás”, 27, 29–30.

¹⁹ Laferl, C. *Die Kultur der Spanier*, 93–95.

udvartartásba,²⁰ az uralkodóváltással együtt járó klientúra-csere miatt a kieső magyarok száma jóval jelentősebb volt. Miként a 10. táblázat adatai erről beszédesen árulkodnak, az 1570–1580-as évek fordulóján már csak 7–11 magyar nemes szolgált Bécsben. 1583-tól Prágában ez a szám még tovább apadt, és Rudolf magyar királyságának végéig (1608) 2–6 főben (tartósabban a Balassi, Draskovics, Nyáry, Révay, Zrínyi családokból) állandósult, miközben az udvartartás száma – mint említettem – több száz fővel gyarapodott. E személyek többsége ráadásul a befolyással nem bíró apródok sorába tartozott. Kivételt pusztán Pálffy Miklós jelentett, aki Rudolf császár trónra léptekor ún. *Oberstsilberkammerer* (1576–1579), majd kamarás (1579–1584) lett.²¹ A döntő változás hátterében viszont ezúttal sem a különleges személyiségű Habsburg-uralkodóval szembeni esetleges ellenérzés állt.

²⁰ Pálffy: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 55, fol. 18; Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, 253; Kolozsvári: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 50, fol. 20; ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 31, fol. 247r.

²¹ Részletesen: Pálffy G. „A Pálffy család felemelkedése”, 32–35.

10. táblázat: *Magyar nemesek II. Rudolf bécsi (1576–1583), majd prágai udvartartásában (1583–1612)*

Év	kamarás	előmetelő	pohár- nok	<i>Pana- thier</i>	étékfogó	4 lovas szolgáló	3 lovas szolgáló	2 lovas szolgáló	1 lovas szolgáló	nemes tiszttség nélkül	apród	különleges szolgáló	összesen
1576	1	–	2	–	4	–	–	1	–	–	3	3	14
1577	1	1	–	1	1	–	–	2	–	–	–	2	8
1580	1	1	1	–	3	–	–	3	–	–	–	2	11
1581	1	–	1	–	–	–	–	2	–	–	1	2	7
1582	1	–	1	–	1	–	–	2	–	–	–	2	7
1583	1	–	0	–	1	–	–	2	–	–	–	2	6
1584 Prag	1	1	–	–	2	–	–	2	–	–	–	1	7
1585	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	1	1	4
1586	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	2	4
1587	–	–	–	–	1	–	–	2	–	–	–	1	4
1588	–	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–	1	4
1589	–	1	–	–	2	–	–	2	–	–	–	1	6
1590	–	1	–	–	1	–	1	1	–	–	–	1	5
1591	–	1	–	–	–	–	1	1	–	–	–	1	4
1592	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	3
1593	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	3
1594	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	3
1595	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	1	3	6
1596	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3	5
1597	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	3	5
1598	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	1	3	6
1599	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	1	3	6
1600	–	1	–	–	–	–	1	1	–	–	–	2	5
1601	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	2	3
1602	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	3	4

Év	kamarás	előmetelő	pohár- nok	<i>Pana- thier</i>	étékfogó	4 lovas szolgáló	3 lovas szolgáló	2 lovas szolgáló	1 lovas szolgáló	nemes tisztség nélkül	apród	különleges szolgáló	összesen
1603	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	3	4
1604	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	3	5
1605	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	3	5
1606	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	3	5
1607	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	3	5
1608	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2
1609	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	2
1610	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
1611	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
1612	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1

Forrás: 1576: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 55; 1580: Hausenblasová, J. “Seznamy dvořanů císaře Rudolfa”, 45–70; 1584: uo. 70–88; 1586: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 60; 1589: Hausenblasová, J. “Seznamy dvořanů císaře Rudolfa”, 89–110; 1590/95: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 184, Nr. 73; Hausenblasová, J.. *Der Hof Kaiser Rudolfs*, passim; ill. ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 30–62 (1576–1612) és Pálffy, G. „Der Adel aus den ungarischen Ländern am Kaiserhof”.

A cseh fővárosba való áttelepülés a magyar nemesség számára az udvarban való hosszabb tartózkodást mérhetetlenül megnehezítette. Felső-Magyarországról, a Dél-Dunántúlról vagy a horvát-szlavón területekről Prága még a magyar arisztokraták számára is – mindenekelőtt földrajzi és anyagi okokból – szinte elérhetetlen messzeségben volt. A prágai beilleszkedést – az idegen környezet mellett – ugyanakkor ezúttal is komolyan hátráltatták a háborús állapotok, hiszen 1591-ben újabb nagy török háború tört ki a magyar hadszínterén.¹ De nem feledhető az sem, hogy a magyar nagyuraknak – annak ellenére, hogy például Batthyány Boldizsár, alsólendvai Bánffy Pál és apja, László az 1560–1570-es években már cseh indigenátust kapott² – inkább a Magyarországgal határos Morvaország nemességével voltak és lettek egyre szorosabb kapcsolatai, illetve ottani, a törököktől már biztonságos helyen fekvő birtokai.³

A prágai udvartól való óriási távolság miatt kialakult különleges helyzetet összességében jól jellemzik Erdődy II. Tamás horvát-szlavón bánnak a magyar udvari kancellárhoz, Draskovics Györgyhez 1586 nyarán Zágrábból írott panaszos szavai: „*Mi itt csaknem elzárva vagyunk, a prágai dolgokat egyáltalán nem ismerjük.*”⁴ Erdődy ezért a cseh fővárosból kért információkat a tervezett magyar országgyűlésről, a be nem töltött világi és egyházi tisztségekről, valamint megüresedett birtokokról.⁵ Mindez ugyanakkor jól mutatja azt is, hogy a magyar politikai elit tisztában volt azzal, hogy ezek megszerzésére az udvarból jóval kedvezőbb lehetőség kínálkozik, mint a távoli magyar vagy horvát-szlavón területekről.

Ezzel magyarázható, hogy a legelőkelőbb magyar arisztokraták a prágai udvarban szolgáló magyar köznemesek (mintegy „udvari ágens”-eik vagy *sollicitato*raik⁶) és a Magyar Udvari Kancellária tisztviselői, elsősorban a királyi titkárok segítségével igyekeztek gondoskodni a távoli udvarban érdekeik képviseléséről és a rendszeres információszerzésről. A már említett Kolozsvári László például előbb Dobó Ferenc, majd Pálffy Miklós „megbízottjaként” működött.⁷ A magyar királyi titkárok a magyar főurak és főpapok mellett szabad királyi városoktól is gyakran kaptak ilyen megbízásokat. Közülük Prágában a Magyarországon született, de német anyanyelvű Tiburtius Himelreich von Scharffenberg emelkedett ki, aki e tevékenységét az adott ügy jelentőségének megfelelő

¹ Loeb, A. H. *Zur Geschichte des Türkenkrieges*, I–II; Niederkorn, J. P. *Die europäischen Mächte*; Tóth S. L. *A mezőkeresztesi csata*; Fodor P. *szultán és az aranyalma*, 399–404; vö. Horvat, K. *Vojne ekspedicije*.

² Batthyány, 9.2.1564: NA Praha, AČS Reversy k zemi, inv. č. 38, vö. Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*, 115, Nr. 198, Bobory, D. *Boldizsár Batthyány*, 196, 199; Bánffy, 23.6.1571: NA Praha, AČS Reversy k zemi, inv. č. 46–47.

³ Pokluda, Z. „Magyarországi nemesek”, főként 241–245, 254–275.

⁴ „*Nos hic a reliquis quasi seclusi sedemus, rerum Pragensium omnino ignari.*” HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 108. Juraj II, 25.7.1586.

⁵ „*Rogo maximopere, dignetur mihi pro sua benevolencia, qua me semper amplexata est, perscribere de diaeta regni Hungariae, de vacantibus beneficiis et officiis, quae cum plurima, praecipue ex baronatibus, vacua sint.*” Uo. Erdődyre: Horvat, K. *Toma Erdedi-Bakač*. Kutassy János kancellár (1592–1597) hasonló szerepére: Koller, A. „*Vademecum für einen Nuntius*”, 180.

⁶ A 17. században a magyar nagyurak ilyeneket már ténylegesen alkalmaztak, pl. Thuróczy Benedek bán (1615–1616) vagy Batthyány Ádám dunántúli nagyúr. ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 77, Fasc. 19, Nr. 18 (1.1.1617, Wolf Palm); Koltai A. „Egy magyar főrend”, 73–74 (Leonhard Sutter von Rosenfeld). 73–74

⁷ Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, 261; MOL Budapest, E 172, MKA Tétel 5, Nr. 27 (13.11.1580); ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 31–38, fol. passim.

ellenszolgáltatás (pénz, arany- és ezüstkupák, tokaji bor stb.) fejében folytatta.⁸ Nála megfelelőbb magyart megbízói a messzi udvarban aligha találhattak. Himelreich remek kapcsolatairól árulkodik, hogy 1595-ben császári tanácsosi titulust (*Ratstitel*) szerzett, majd a következő esztendő júniusában cseh indigenátust is kapott.⁹

Miközben az 1583 utáni negyedszázadban a cseh nemesek – bár az osztrák és német udvarnokok ellenállása miatt csak komoly küzdelem árán – egyre jelentősebb számban jutottak meghatározó udvari pozíciókba (pl. a kamarások közé),¹⁰ a magyar nemesek száma drasztikusan visszaesett. Ez a helyzet első látszatra már-már szinte I. Ferdinánd uralkodásának kezdeti időszakát idézi. Az összkép mégsem tekinthető annyira kedvezőtlennek, mint az 1526 utáni átmeneti időszakban. A magyar főnemesség ugyanis a prágai integráció földrajzi, anyagi és egyéb akadályait felismerve – úgy tűnik – stratégiát váltott, pontosabban erre kényszerült. A magyar nemesek kihasználták, hogy az I. Ferdinánd halálát követő tartományfelosztással megnőtt a főhercegek szerepe, Rudolf császár távollétében pedig Ernő főherceg már 1576-tól a magyarországi ügyek intézője lett. E posztjában az udvar Prágába költözésekor újbóli megerősítést nyert.¹¹ Ez számára állandó kapcsolatot tett szükségessé a magyar politikai elittel. Így érthető, hogy ennek tagjai a 16. század utolsó évtizedeiben a távoli prágai udvar helyett inkább a főhercegek udvarait választották az integráció és a kapcsolatteremtés színhelyéül. Ezek közül elsősorban a Magyar Királyság központi igazgatási centrumának megmaradó Bécsben működő főhercegi udvartartások jöttek számításba.

A legkedveltebb udvartartás hamar Ernő főherceg udvara lett. Ebben az 1580-as évek közepén több magyar nemesről tudunk (a Dobó, Dóczy, Forgách, Liszthy, Pethő, Révay és Thurzó családokból), mint ahányan ugyanekkor a prágai császári udvarban szolgáltak. A magyar arisztokraták többsége ráadásul az étékfogók előkelőbb tisztét töltötte be, s többnyire éveken keresztül.¹² Közülük kiemelkedik például Thurzó György, a későbbi nádor (1609–1616), aki a főherceg udvartartásában 11 esztendőn keresztül (előbb étékfogóként, majd pohárnokként) szolgált.¹³ A horvát–szlavón területek horvát és magyar főnemessége (elsősorban a Blagay, Draskovics/Drašković, Erdődy, Frankopan, Keglevics/Keglević és Székely családokból) viszont előbb Károly, majd később Ferdinánd

⁸ MOE XI, 354–356; H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 201–202; 2, 38. Persze mindez nem volt másként a bécsi udvar esetében sem, miként ezt Sopron város 1553. évi boradománya bizonyítja Liszthy János királyi titkár számára. SL Sopron, SVLt Collectio Oerteliana Lad. XLI et QQ, Fasc. I, Nr. 11 (30.12.1553).

⁹ „zu irem kayserlichen rath gnedigist gewürdigt an- und aufgenommen” ÖStA Wien, HKA Familienakten H 145, fol. 14–15 (18.4.1595); NA Praha, AČS Reversy k zemi, inv. č. 161 (14.6.1596); Szilágyi L. „A királyi secretariusok intézménye”, 557–558.

¹⁰ Hausenblasová, J. „Nationalitäts- und Sozialstruktur”; Hausenblasová, J. „Vztah mezi císařským dvorem”; Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*; Maťa, P. *Svět české aristokracie*, 398–409.

¹¹ „cum ea potestate et autoritate, quibus omnibus contingentibus necessitatibus publicis pariter et privatis eiusdem regni nostri debito modo providere et succurrere possit.” Rudolf király Istvánffy Miklóshoz, 22.9.1583, Bécs: HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 91, Spisi drugih obitelji, Nikola Istvánffy, 22.9.1583.

¹² „Verzeichnus, was der Fürstlichen Durchlaucht Ernsten erczherczogen zue Österreich etc. hohenn unnd nidern officiern ann ihren hoffbesoldungen zue enndt monnats Junny dits funffunddachtzigisten jarß zuebeczallen und richtig zumachen aussteeth.” AVA Wien, FA Harrach, Kart. 797, Historica, Österreich, Hofstaat II. Teil, 30.6.1585.

¹³ Itt kiépített kapcsolatait olyan fontosnak tartotta, hogy udvari szolgálatainak megemlézését még 1606 áprilisában kiállított grófi diplomájába is belefogalmaztatta. MOL Budapest, A 57, Vol. 5, p. 739; ÖStA Wien, HKA Familienakten D–T 143, fol. 54 (10.4.1606).

főherceg grazi udvarában épített ki komolyabb politikai és kulturális kapcsolatokat.¹⁴ Végül néhány arisztokrata család (pl. a Balassi vagy a Révay) ügyes stratégiával a prágaival egyidejűleg a bécsi vagy a grazi főhercegi rezidencián is képviseltette volt. De olyan is előfordult, hogy egy-egy család (pl. a nagylucsei Dóczy) az összes Habsburg-udvartartásban megjelent. Dóczy I. Gábor 1549-ig Jagelló Anna királyné, majd Tiroli Ferdinánd főherceg udvarában szolgált, miközben idősebb unokaöccse (testvérének, Miklósnak a fia), Ferenc I. Ferdinánd bécsi, ifjabbik unokaöccse, Lőrinc pedig utóbb Ernő főherceg udvarnokai között bukkant fel.¹⁵ Sőt, a két Dóczy-testvér (Gábor és Miklós) 1549 nyarán az utóbbi fiát János Zsigmond erdélyi udvarába kívánta küldeni, hogy onnan a család erdélyi birtokainak jobban viselhesse gondját.¹⁶

Az 1594-ben Németalföldre távozó Ernő főherceg szerepét hamarosan Mátyás főherceg vette át. Tőle a trónra lépését megelőző időszakból jelenleg nem ismerünk udvartartási jegyzéket. Ennek ellenére más források alapján biztosan állítható, hogy a magyar főnemeselek ezután az ő bécsi udvarát részesítették leginkább előnyben. Az 1580-as években a prágai udvarban rövid ideig étekgóként szolgált¹⁷ Nyáry Pál fia, István például már nem a cseh fővárosban követte apját, hanem előbb Miksa, majd hosszabb időn át Mátyás főherceg udvarában. Az utóbbiban előbb előmetélő, majd kamarás volt.¹⁸ De pohárnokként itt kezdte pályáját a fiatalon elhunyt arisztokrata, Thurzó III. Kristóf (1583/84–1614) és a később nevéssé vált Károlyi család magyar bárói címet (*baro Hungariae*) szerző (1609) tagja, Mihály is. Az utóbbi két esztendőn át étekgóként szolgált a főherceget.¹⁹ Hasonlóan meghatározó szerepet játszhatott a Koháry család alapítója, Péter bárói címének elnyerésében is, hogy egykor Mátyás udvartartásában tevékenykedett.²⁰

c. Az integrálódó magyar politikai elit lehetőségei

Már az utóbbi példák is jelzik, hogy az uralkodói udvar idegenbe kerülése és az ezzel járó tekintélyes magyar pozícióvesztés ellenére sem veszítette el a magyar főnemesség számára jelentőségét. Mint láthattuk, Bécs a Magyar Királyság „második fővárosa” és

¹⁴ A teljesség igénye nélkül lásd Károly főherceg udvartartási jegyzékeit és az ún. Innerösterreichischer Kammerkanzlei-Registraturbücher sorozatot: ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2] fol. 520–525 (1564); ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 57 (1580 után); uo. Nr. 63 (1587); uo. Nr. 65 (1590 előtt); ÖStA Wien, HHStA IÖKReg Bd. 1–12a; Thiel, V. „Die innerösterreichische Zentralverwaltung”, 175–200, Nr. VIII, passim; Andritsch, J. „Innerösterreich”, 60–67.

¹⁵ Dóczy, G. 1547: ÖStA Wien, HKA GBÖ Bd. 61, fol. 70r, 1547–1549: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 5, fol. 359r, Bd. 6, fol. 307r, Bd. 7 fol. 355r-v; 1549 után: ÖStA Wien, HKA GBÖ Bd. 63, fol. 256v, Bd. 64, fol. 208r; ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 13, fol. 120v–121r; Tiroli Ferdinánd udvarára újabban: Bůžek, V. *Ferdinand Tyrolský*; Dóczy, F. 1556: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 12 fol. 243v; 1564: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 45, fol. 16; Dóczy, L. 1585: AVA Wien, FA Harrach, Kart. 797, Historica, Österreich, Hofstaat II. Teil, 30.6.1585; Schimka, E. G. *Die Zusammensetzung*, 78.

¹⁶ „Nicolaus Doczj filium suum in aulam tradat filii quondam Joannis regis...” R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 118–119, Nr. 101 (20.6.1549).

¹⁷ ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 35, fol. 186v–187r.

¹⁸ „inter nobiles juvenes serenissimi archiducis Maximiliani” MOL Budapest, A 57, Vol. 7, p. 1071; „ad fratris eiusdem Mathiae archiducis praecisoris ministerium assumptus extitit, postmodum ab eodem ad digniorem conditionem cubicularii aut camerarii promotus...” uo. (grófi diploma, 1632).

¹⁹ Thurzó: „Mathiae archiducis Austriae [...] pocillator” MOL Budapest, A 57, Vol. 5, p. 535 (12.2.1603), pályájára: Ludiková, Z. – Mikó Á. – Pálffy G. „A löcsei Szent Jakab-templom”, 368; Károlyi: „inter aulae nostrae familiares in officio dapiferatus per biennium nobis fidele servitium cum nostra satisfactione praestiti.” Géresi K. *Károlyi család oklevéltára*, IV, 47, Nr. XXXII (11.12.1609).

²⁰ Borovszky S. *Hont vármegye*, 460.

központi igazgatásának centruma lett. A Habsburg-udvar pedig – még ha elsősorban nemzetközi viszonylatban is – a magyar politikai elit számára a legfontosabb kommunikációs és integrációs csomóponttá vált, miközben ugyanezt a feladatkört magyar szempontból és a nemesség nagyobb része számára az országgyűlések és koronázások színhelye, Pozsony vette át. A magyar arisztokrácia első vonalába tartozó családok pozíciójuk megtartásához így nem mellőzhették az udvari szolgálatot. De különösen igaz volt ez a közéjük felkapaszkodni szándékozó vagy előkelőbb címekre, magasabb tisztségekre vágyó nemesi famíliákra. A középkorhoz hasonlóan²¹ így a *homo novus*ok egy – bár a korábnál bizonyosan kisebb – része a 16. században is az udvari szolgálatoknak köszönhette felemelkedését.

Közülük a fentiekben említett bárói címet szerző családok mellett kiemelkedik erdői Pálffy Miklós karrierje.²² Ő közel húsz esztendeig szolgált a Habsburg-udvarban, előbb Rudolf főherceg udvartartásában (mint apród, asztalnok és panatír, végül előmetelő, majd *Oberstsilberkammerer*), így szinte együtt nevelkedett a későbbi uralkodóval. Rudolf hatalomra jutásakor (1576) útja egyenesen vezetett a császári udvar hasonló tisztebe, majd 1579 őszén a kamarások közé. A bécsi udvarban Pálffy tehát már ifjúkorában megismerhette, sőt részben barátjának tekinthette azokat az osztrák, német és cseh nemesifjakat, akik két évtized múlva a Habsburg Monarchia egész politikáját, had- és pénzügyeit irányították. Ennek későbbi életútja és családja jövője szempontjából óriási jelentősége volt.

Pálffy eredményesen élt az udvari neveltetésből és kapcsolatokból származó lehetőségekkel. 1581 áprilisában látszólag szinte a semmiből emelkedett az ország bárói közé (diplomája udvari szolgálatait külön kiemelte),²³ hiszen még pusztán Pozsony vármegye ispánja volt. Valójában azonban már ekkor hatalmas „kapcsolati tőkével” rendelkezett. Ezt 1583 nyarán a korabeli Európa egyik legjelentősebb bankárfamíliájából származó Maria Fuggerrel kötött házassága tetemes „gazdasági tőkével” gyarapította. Végül ezeket mind Magyarországon, mind a monarchia különböző országaiban tisztségek és címek sora („cím-tőke”) követte.²⁴ Sőt, magyar nemes léte 1584-ben már azt a komáromi főkapitányi tisztebe töltötte be, amelyet a 16. század közepétől az oszmánok kiűzéséig csakis az udvar számára megbízható, ugyanakkor tapasztalt, főként osztrák és német főtisztek viseltek.²⁵ Egyedül Pálffy jelentett kivételt! Ez mégsem tartott sokáig, hiszen a magyar arisztokrata 1589-ben – udvari, katonai szolgálatára, ismertségére és nemzetközi rokonságára tekintettel – már alsó-ausztriai, 1597-ben pedig már cseh „állampolgár” is lett.²⁶ Ugyancsak szinte egyedül az egész 16–17. században.

²¹ Vö. Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*, 17.

²² Az alábbiakra részletes levéltári adatsorral: Pálffy G. „A Pálffy család felemelkedése”, 32–35; Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 138–139; Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi ferences templom”, 330–331.

²³ „in Hispaniis aliisque exteris regnis nostris continue lateri nostro adhaerens” Nagy I. *Magyarország családai*, IX, 41, 1. jegyzet; Jedlicska P. *Eredeti részletek*, 490.

²⁴ A 16–17. századi cseh arisztokráciát e „tőke”-típusok rendszerében elemezte: Maťa, P. *Svět české aristokracie*.

²⁵ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 283–284; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 131. A kulcsfontosságú vár élére német főkapitány kinevezését már 1562 őszén Károly főherceg felvetette (ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. D, fol. 27–28, 13.11.1562), ami végül 1566-tól valósult meg.

²⁶ 1589: Schimka, E. G. *Die Zusammensetzung*, 190–191; MOL Budapest, E 144, MKA Belügy (Doboz 1), fol. 233–234; 1597: NA Praha, AČS Reversy k zemi inv. č. 168; BL IX, 399, Nr. 304.

A páratlan elismertség ráadásul komoly felkészültséggel és katonai tehetséggel párosult. Ezt bizonyította, hogy 1589-től Pálffy már ún. bányavidéki, 1594-től pedig egyidejűleg újra komáromi főkapitány is volt. Sőt, miután 1595-ben Esztergom keresztény kézre került, előbbi posztjai mellé még e végvár irányítását is feladatul kapta. Bécs teljes Duna menti védelme ekként a magyar főúr kezében volt. Az oda vezető hadiutat ő ellenőrizte. Ennek háttérében mindenekelőtt udvari szolgálata és elismertsége állt. Ezt szemléletesen igazolja, hogy a II. Rudolf legbefolyásosabb tanácsadóinak titulusait az 1590-es évek közepén számba vevő jegyzékben²⁷ egyedüli magyarként szerepelt.²⁸ De ugyanezt bizonyítja neves kortársa, az udvar és a magyar politikai elit egy része által csúnyán meghurcolt (1601/03)²⁹ Illésházy István sokatmondó véleménye is: „*Minthogy az császárnak udvarában nevelkedett fel, és komornyikja [azaz kamarása] is volt, és felesége is német nagy nemzet [Maria Fugger] volt, neki mégis többet hittek, de az többi magyarnak senkinek sem hittek.*”³⁰

1581-től, azaz kezdetben még tényleges udvari szolgálata mellett Pálffy Miklós haláláig (1600) viselte a névlegessé vált magyar királyi kamarásmester (*magister cubiculariorum regalium regni Hungariae*) tiszteét is. Ez nem számított egyedi esetnek. A már említett Macedóniai Péter bécsi kamarási tiszte mellett 1550 ősztől 1561. évi haláláig szintén betöltötte a magyar kamarásmester posztját. De ugyanezt Pethő János is váltakozó udvari-katonai (legvégül bécsi előmetélői) szolgálatot követően nyerte el, éppen Macedóniai elhunytá után.³¹ Sőt, ez a 16. század második felében tekintélyes mértékben (mintegy 60 %) gyakorlattá vált az összes egykori magyar királyi udvari főméltóságnál, de számottevően (42 %) még a magyar országos főméltóságoknál is, amint erről a 11. táblázat adatai tanúskodnak. Amennyiben pedig hozzátesszük, hogy a Habsburg-udvarban nem szolgált magyar főméltóságok közül többeknek (pl. ecsedi Báthory András vagy Bánffy István országbírónak, Tahy Ferenc lovászmesternek) testvérei vagy gyermekei (Báthory Miklós, Bánffy Miklós és Pál, ill. Tahy Boldizsár) szintén a Habsburg-udvarban szolgáltak,³² akkor a jelenség tovább erősödik. Ugyanez az udvarban tisztséget viselők (különösen a Balassiak, Nyáryak, Perényiek, Révayak, Thurzók, Zrínyiek) rokonaira természetesen még inkább igaz volt. A kiváló udvari kapcsolatokkal bíró szigetvári hős, Zrínyi Miklós hét leányát pedig szinte kizárólag a bécsi udvarban szolgált magyar

²⁷ „*Titull der Romischen Kayserlichen Mayestät etc. vornembsten rätthe und diener.*” ÖStA Wien, HHStA ÄZA Kart. 1, Nr. 6, fol. 329–336.

²⁸ „*Balfij: Dem wolgebornen unserm lieben besondern, Nicloß Balfij ritter und freyherrn, Romischen Kayserlichen Mayestät cammerer und [tudtunkkal tévesen:] kriegsrath, auch bestoltem obristen des ganzen niedern creisses Ungarn.*” uo. fol. 331.

²⁹ Károlyi Á. *Illésházy István*, különösen 48–127; vö. Ötvös P. *Illésházy István*.

³⁰ Kazinczy G. *Gr. Illésházy István nádor följegyzései*, 43.

³¹ Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 83.

³² Báthory: 1549–1550, 4 lovas szolgálo: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 7, fol. 344v–345r; ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 182, No. 27, fol. 23.; 1551–1554, étekfogó: uo. Nr. 30, fol. 11; Firnhaber, F. „*Der Hofstaat König Ferdinand's*”, 19; Bánffy Miklós: 1564–1565, 2 lovas szolgálo: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 20, fol. 301r–v; Mameranus, N. *Kurtze und eigentliche Verzeychnus*; 1566–1567 étekfogó: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 21, fol. 290r; ÖNB Wien, Cod. 14458, fol. 11; 1569–1576 pohárnok: Archiv der Universität Wien, Codex J 17, fol. 10; DRA Reichsversammlungen, 1570, 989; ÖNB Wien, Cod. 13621, fol. 9; ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 50, fol. 10; ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36B [rote Nr. 275/3.] fol. 595r; Bánffy Pál, 1569–1572 étekfogó: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 24, fol. 252v–253r; DRA Reichsversammlungen, 1570, 990; ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 29, fol. 293r–v; 1572–1573 pohárnok: uo. Bd. 27. fol. 237r; Tahy: 1564–1565, 2 lovas szolgálo: uo. Bd. 20, fol. 301v–302r; Hannewald, B. *Parentalia*.

nagyurak vették el. Köztük Udvari és Magyar Kamara-elnököket (Thurzó Ferenc és II. Elek), valamint több országos főméltóságot (például Országh Kristóf országbíró vagy Batthyány Boldizsár magyar királyi étekfogómestert) találunk.³³

11. táblázat: *A Magyar Királyság országos és névleges udvari főméltóságainak Habsburg-udvarbeli szolgálata (1550-es évek–1608)*

Tisztségnév	A tisztséget betöltők száma	A tisztséget betöltők közül a Habsburg-udvarban szolgálók száma (és százalékos aránya)
Országbíró	7	3 (43 %)
Horvát–szlavón bán	8	3 (38 %)
Tárnokmester	4	2 (50 %)
Összesen	19	8 (42 %)
Magyar királyi lovászmester	4	2 (50 %)
Magyar királyi kamarásmester	5	4 (80 %)
Magyar királyi udvarmester	4	1 (25 %)
Magyar királyi étekfogómester	4	2 (50 %)
Magyar királyi ajtónállómester	5	4 (80 %)
Magyar királyi pohárnokmester	5	3 (60 %)
Összesen	27	16 (59 %)
Mindösszesen	46	24 (52 %)

Forrás: Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 72–92; ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 8–59 (1553–1608).

Mindez összességében azt jelenti, hogy a bécsi közös Habsburg-udvar *tényleges* kisebb tisztségeiben való szolgálat már kezdetektől fogva meghatározó „alapkő” lett a magyar arisztokrácia számára az 1526 előtti *önálló* magyar királyi udvar *névlegessé* vált főméltóságaihoz, azaz a magyar belpolitikai élet befolyásos pozícióinak megszerzéséhez. Az udvari szolgálat tehát a magyar politikai elit esetében – az udvar idegenbe kerülése ellenére – továbbra is meghatározóan segítette elő a magyar főnemesség magyarországi, azaz országos karrierjét. Mivel pedig a császári vagy főhercegi udvari szolgálat – miként a középkorban is – gyakran további tisztségeket, címeket és nem utolsósorban birtokadományokat hozott, a Habsburg-udvarbeli tisztségviselés hosszabb távon mind politikai, mind anyagi szempontból jó befektetésnek bizonyult. A *tényleges* bécsi és a *névleges* magyar királyi udvari tisztségek kombinálása a 16. század közepétől ugyanakkor a Habsburg uralkodóknak lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar főnemesség vezető képviselőiből időről időre olyan csoportokat formáljanak, akik – ha olykor heves viták közepette is – döntő szerepet játszanak a Magyar Királyság irányításában.

Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a korszak püspök-helytartói mellett³⁴ a 16. században a magyarországi belpolitikai élet vezető személyiségei többnyire abból a mintegy húsz főnemesi familiából (Balassi, Bánffy, Báthory, Batthyány, Czobor, Dobó, Draskovics, Erdődy, Forgách, Homonnai Drugeth, Nádasdy, Nyáry, Pálffy, Perényi, Révay, Tahy, Thurzó, Várday, Zrínyi) kerültek ki, akik felismerték az udvari szolgálat jelentőségét, és gyermekeik bécsi iskoláztatására és udvarbeli neveltetésére nem sajnálták

³³ Pálffy G. „Egy horvát–magyar főúri család”, 50–51.

³⁴ Fallenbüchl Z. *Magyarország főispánjai*, 69–70.

a komolyabb anyagi áldozatot. Ez a gyakorlat a 17–18. században is megmaradt, persze az udvar struktúrájában és a monarchia életében bekövetkező változásokhoz alkalmazkodva.

Külön hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy az udvari karrier-stratégia egyáltalán nem volt kizárólagos. A vezető magyar famíliák különböző családtagjaik, sőt gyakran ugyanazon gyermek esetében is, lehetőségeikhez (gyermekük száma, tehetsége, anyagi és vallási helyzet stb.) mérten kombinálták az udvari, a magyar országos főméltósági, a katonai, kisebb mértékben a főpapi, sőt elsősorban a felkapaszkodó főnemeselek a hivatalnok (személynök, nádori helytartó, kamarai tanácsos) karriermodelljét. Mindezek szerencsés esetben jól kiegészítették egymást, és tetemesen növelhették egy-egy család magyarországi politikai befolyását.

Erre szemléletes példaként említhető a ghymeszi Forgách család.³⁵ A protestantizmushoz hamar csatlakozó Forgách I. Zsigmond három fia (Ferenc, Simon és Imre) közül a Padovában tanult I. Ferenc a főpapi, udvari és hivatali karriert kombinálta, hiszen bár csupán névleges váradi püspöki címe (1556–1567), majd pozsonyi prépostsága mellett magyar királyi titkár és alkancellár (1559–1563) volt a Habsburg-udvarban. Elismertségét jól jelezte, hogy egyrészt családjának 1560 márciusában magyar bárói címet szerzett, másrészt 1565. augusztus elején ő tartotta I. Ferdinánd bécsi gyászszertartásán az egyik nagy temetési beszédet. (1567-ben azonban mindenekelőtt Oláh Miklós főkancellárral támadt ellentétei miatt Itáliába, majd Erdélybe távozott. Itt előbb János Zsigmond tanácsosa, majd utóbb Báthory István fejedelem kancellárja lett.)³⁶ Feltehetően az ő hatására került öccse, a protestáns Imre is a bécsi udvartartásba, ahol I. Ferdinánd, majd II. Miksa 2. lovas szolgája volt.³⁷ Az udvari lehetőségeket – sok nemestársával ellentétben – ő politikai téren mégsem kamatoztatta, legmagasabb tisztsége Trencsén vármegye ispáni posztja (1582–1594) lett.³⁸ Szellemi területen viszont annál inkább: Európa oly jeles tudósaival és humanistaival állt levelezésben, mint Hugo Blotius, Dudith András vagy Théodore de Bèze. Nevét a magyar kultúrtörténet emellett elsősorban neves protestáns prédikátorok (Huszár Gál, Bornemisza Péter, Károlyi Gáspár), valamint a tudományok és a költészetek patrónusaként tartja számon.³⁹

Végül a harmadik fiú, a szintén meggyőződéses protestáns Simon páratlan katonai karriert (váradi, egri, bányavidéki, felső-magyarországi főkapitány) futott be, amelyet országos főméltósági tisztségekkel (magyar királyi tanácsos, pohárnokmester) kombinált.⁴⁰ Mindez persze a Habsburg-udvarban is komoly elismertséget hozott számára. Így 1584 késő nyarán neve még udvari haditanácsosnak is felmerült.⁴¹ Ebben szerepet játszhatott az is, hogy felesége az osztrák Ursula Pemfflinger volt, akinek köszönhetően 1568-ban még az alsó-ausztriai *Herrenstand*-ba is felvételt nyert. S bár tudunkkal sohasem szolgált az udvarban, a két magyar főváros (Pozsony és Bécs) között fekvő Hainburg

³⁵ A család összegző története: Bártfai Szabó L. *A Forgách család*.

³⁶ Majer F. *Ghymeszi Forgách Ferencz*, v-lxxxviii; Sörös P. P. „Forgách Ferencz élete”; Bártfai Szabó L. *Ghymeszi Forgách Ferencz*; újabban Almási G. „Variációk” és Almási G. „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről”; a bárói diploma kiadása: Bártfai Szabó L. *A Forgách család*, 709–711.

³⁷ 1564–1567: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 20, fol. 300r; uo. NÖHA W 61/A/36B [rote Nr. 275/3.] fol. 536r; Mameranus, N. *Kurtze und eigentliche Verzeychnus*; ÖNB Wien, Cod. 14458, fol. 14.

³⁸ Fallenbüchl Z. *Magyarország főispánjai*, 103.

³⁹ Szabó A. *Respublica litteraria*, passim; ÜMIL 1, 606 (Szabó András lexikonszócikke).

⁴⁰ Sörös P. „Ghimesi Forgách Simon báró”.

⁴¹ ÖStA Wien, KA HKR Prot. Reg. Bd. 176, fol. 6; uo. Exp. Bd. 175, fol. 4.

várának zálogbirtoklása révén különleges kommunikációs csomóponthoz jutott.⁴² Sőt, 1581-ben még morva indigenátust is kapott.⁴³

A sokszínű családi stratégiát továbbfolytatva fiai (II. Zsigmond, II. Ferenc és Mihály) még komolyabb eredményeket értek el. Ifjabb Zsigmond apja nyomdokán katonai-főméltósági karriert (szécsényi kapitány, felső-magyarországi főkapitány, ill. pohárnokmester, tárnokmester, országbíró) építve a világi (nádor, 1618–1621), II. Ferenc pedig – bár ellentmondásos pályán – az egyházi rendek első embere (esztergomi érsek, 1607–1615, sőt bíboros) és a magyarországi ellenreformáció első markáns képviselője lett.⁴⁴ Mihály testvérük strasbourg, majd wittenbergi tanulmányok után így még azt is megengedhette magának, hogy az irodalomnak szentelje rövid életét. Ő az eddig ismert első magyar, akinek levelére a késő humanizmus talán legismertebb alakja, a leideni egyetem neves professzora, Justus Lipsius válaszolt.⁴⁵

Mágnásokhoz viszonyítva magyar köznemesek – elsősorban politikai és anyagi okokból – csak igen kevesen bukkantak fel a bécsi, majd a prágai Habsburg-udvartartásban. Ez a késő középkorhoz képest radikális visszaesést és hosszú távon súlyos következményeket jelentett. Ezeket az említett magyar udvari familiáris-kinevezések csak részben enyhíthették. Kivételt a tanult nemeseknek, sőt polgárfiaknak, az egyes központi kormányzervek (Udvari Kamara, Haditanács) magyar vagy török tolmácsi posztjai, valamint a Magyar Udvari Kancellária alacsonyabb tisztségei (konzervátor, jegyző, írnok) jelentettek. Ezek között az átmenet sem volt lehetetlen. A bécsi hivatalokban szerzett kapcsolati tőkét azután a tehetségesebbek – a főurakhoz hasonlóan – Magyarországon kamatoztathatták, újabb tisztségek, címek és birtokok szerzésével. Az alábbi három udvari-hivatalnoki karrier erre szolgál különböző szinteken például.

A Zala megyéből származó dörögdi Medve András gyermekkorától szolgált a bécsi, majd a prágai udvarban. Előbb kilenc esztendőn át (1581–1589) dolgozott jegyzőként a Magyar Udvari Kancellárián. Prágából azután öt esztendőre magyar tolmácsnak visszakерült Bécsbe, az Udvari Haditanácshoz (havi 10 rajnai forint fizetésért), ahol 1593-tól bő egy esztendeig még az egyik latin írnok tisztét is betöltötte, nem csekély (évi 52 r. f.) plusz fizetésért. A századvég hosszú háborúja miatt azonban 1595-ben ismét évekre a cseh fővárosba költözött. Itt az újonnan létrehozott prágai Udvari Haditanácsban tolmácsoskodott, amiért ekkor már havi 20 r. f. járt neki. Végül innen sikerült saját szintjén jelentősebb tisztségre hazatérnie: 1599 őszén a kassai Szepesi Kamara pénztárnoka lett.⁴⁶ Miután itt éveken keresztül tevékenykedett, 1603-ban 19 esztendő

⁴² Schimka, E. G. *Die Zusammensetzung*, 84–85; Wißgrill, F. Karl. *Schauplatz*, 3, 73.

⁴³ Doerr, A. v. *Verzeichnis*, 5, Nr. 43; Pokluda, Z. „Magyarországi nemesek”, 259.

⁴⁴ Zsigmond szécsényi kapitány, 1601-től: ÖStA Wien, KA Best. Nr. 685; Felső-Magyarország, 1609–1618: Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 273; Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 91, 72, 80, 70; ill. Ferenc érsekre: Sörös P. *Forgách Ferencz*; Ackermann K. *Forgách Ferenc bíboros*; újabban Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 277–284 (A biográfiát Dénesi Tamás írta.); bíborosságára részletesen: Tusor P. *Purpura Pannonica*, 59–76.

⁴⁵ Stoll B. et al., szerk. *Forgách Mihály*; ÚMIL 3, 607 (Monok István lexikonszócikke); Szabó A. *Respublica litteraria*, 106–108.

⁴⁶ 1581: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 78, 1603. Mai–Juni fol. 480–481; 1588: MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 543; 1590: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 43, fol. 210v; 1593–1594: uo. Bd. 46, fol. 72v–73v; 1595: uo. Bd. 47, fol. 188v–189r; 1599: uo. Bd. 54, fol. 133v; 1600–1602: Fallenbüchl Z. *Állami (királyi és császári) tisztségviselők*, 195; vö. „ego a puero, videlicet in Hungarica Cancellaria per novennium, in Bellica Viennae et Pragae per decennium [...] in Maiestatis Vestrarum serviciis, tam in numeris aulicis, quam diversis periculatissimisque comissariis suadaverim” ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 78, 1603. Mai–Juni fol. 480–481.

tényleges udvari és három éves kamarai szolgálatára tekintettel – a nagyurakhoz hasonlóan – megpróbálta kassai posztját névleges magyar királyi udvari tisztséggel kiegészíteni. Kérte az udvari familiárisi (*aulae regiae familiaris*) titulust, mindenekelőtt a vele járó éves kegydíjat.⁴⁷ Bár ezt úgy tűnik nem nyerte el, közel két évtizedes udvari szolgálata nem volt eredménytelen, hiszen 1601-ben Kassán házat tudott vásárolni, és ott új életet kezdeni.⁴⁸

A Pozsony és Nyitra megyei kismemesi Vízkelethy család tagjai fél évszázad alatt udvari és magyarországi hivatali szolgálatukkal 1608-ban a magyar bárói címig jutottak. Jakab az 1550–1560-es években a bécsi Magyar Udvari Kancellárián szolgált, és Oláh Miklós főkancellár familiárisai közé tartozott. Élete delelőjén, az 1590-es években már alnádorként (*vicepalatinus*) tevékenykedett. György testvére ugyanakkor 1555 előtt Dobó István erdélyi vajda titkára, rokonuk, Kristóf az 1580–1590-es években pedig a bécsi Udvari Kamara (*hinterlassene Hofkammer zu Wien*) magyar tolmácsa volt. Jakab és György fivére, a fiatalon Ország Kristóf mellett szolgáló Tamás pedig előbb a bécsi egyetemen tanult, majd a pozsonyi Magyar Kamara különböző tisztségeit járta végig. Végül rokonuk (Pál) Mossóczy Zakariás nyitrai püspök egyik udvarbírája volt. Kapcsolataik összességében meghatározó szerepet játszhattak abban, hogy az ügyvédként, majd alországbíróként (*viceiudex curiae*) is szolgált Tamás 1608-ban elnyerhesse a bárói címet, majd a Magyar Kamara elnöki tisztét (1608–1611).⁴⁹ De, miként bárói diplomája kiemelte, sokat nyomott a latban a Mátyás főherceg vezette, ám sikertelen Buda elleni hadjárat (1602) idején betöltött fizetőmesteri posztja, valamint a bécsi béke (1606) előkészítésében való részvétele.⁵⁰ A Vízkelethyek példája tehát jól szemlélteti, hogy még a népesebb köznemesi családok is képesek lehettek egyidejűleg többfajta, sőt kombinált (udvari és magyarországi hivatali, valamint nagyurak és főpapok melletti) karrierépítésre.

Végül különleges mintapéldának tartható kaszaházi Joó János udvari–hivatali pályája, még ha ő előbb említett társainál valamivel kedvezőbb helyzetből indult is. Édesapja, Joó Balázs és testvérei ugyan még csupán első generációs nemesek voltak (armálisukat 1559. december 1-jén kapták I. Ferdinándtól),⁵¹ Balázs egészen a királyi jogügyigazgató (*causarum regalium director*, 1563–1579) posztjáig emelkedett. Fia, János 1569-től 1571-ig a padovai egyetemen tanult, méghozzá biztosan jó teljesítménnyel, hiszen itt a későbbi neves humanista, Verancsics Faustus (1550–1617)⁵² tanításában is szerepet vállalt. Hazatérését követően hosszabb udvari szolgálatba kezdett. 1573-tól előbb írnokként, majd

⁴⁷ Uo. fol. 489–490, 491–494.

⁴⁸ Uo. rote Nr. 70, 1601. Juni fol. 4–16.

⁴⁹ Jakab és György, 1555: MOL Budapest, A 57, Vol. 3, p. 265, 1562: uo. p. 733; Fazekas I. „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara”, 350; 1591: uo. 359, 75. jegyzet; 1597†: Federmayer, F. *Rody starého Prešporka*, 188; Kristóf: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 41, fol. 244r-v; 1593: uo. Bd. 45, fol. 140v–141r; Pál: Iványi B. *Mossóczy Zakariás*, 95, Nr 9, 97–98, Nr. 12 (1587); Tamás: Kissné Bognár K. *Magyarországi diákok*, 66, Nr. 345 (1557); Federmayer, F., et al., *Šľachta Bratislavskej stolice*, 434–438; Fallenbüchl Z. *Állami (királyi és császári) tisztségviselők*, 361; Geceşenyi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 109, 112.

⁵⁰ „in ea praesertim [expeditione], quae sub Budam facta fuit, serenissimo principe Matthia, archiduce Austriae etc., fratre nostro charissimo, exercitus nostri duce existente, ubi comitatum regni nostri Hungariae Ultradanubianarum gentium inspectorem et solutorem vigilantissimum egisti.” MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 879–880; ÖStA Wien, HKA Familienakten W 147, fol. 11–12 (5.3.1608); 1606: Acsády I. *Magyarország*, 620.

⁵¹ Iványi B. *Címeres levelek*, 9 (Bécs, 14.12.1559).

⁵² Juhász K. *A csanádi püspökség*, 135–152; S. Varga K. *Verancsics Faustus*; ÚMIL 3, 2238–2239 (A lexikonszócikket S. Varga Katalin írta).

fogalmazóként és regisztrátorként az Udvari Haditanács kancelláriáján (*Schreiber, Konzipist, Registrator in der Hofkriegskanzlei*) dolgozott, ahonnan 1578-ban a magyar királyi titkár tisztebe emelkedett.⁵³ Pályáját apja támogatása mellett számottevően segítették udvarból származó kapcsolatai. Első felesége, Margaretha Lötterin annak a Francisco Fernández Medinának volt az özvegye, aki Ferdinánd és Miksa királyok alatt paszományosként (*Seidenschurmacher*) szolgált az udvarban.⁵⁴ Joó karrierje a királyi titkári tisztségből azután 1587 elején a Magyar Királyság egyik főbírájának, a személynöknek (*personalis praesentiae regiae in iudiciis locumtenens*) a posztjára vezetett.⁵⁵ 1599. szeptember közepén kötött második házassága tetemes társadalmi emelkedését kiválóan tanúsította. Ezúttal már a magyar főnemesség ismert családjának tagját (Balassi Borbálát) vezette oltár elé, mégpedig a királyság belpolitikai fővárosában, Pozsonyban.⁵⁶

A Haditanács írnokából a Magyar Királyság egyik főbírájává emelkedett, rendkívül ambiciózus férfiú 1600-ban még a harmadik országos főméltóság, a horvát–szlavón báni tisztségszerzésével is megpróbálkozott.⁵⁷ Bár ezúttal nem járt eredménnyel, bécsi udvari integrációjának köszönhető pályája egészen kiemelkedőnek nevezhető. Ez még akkor is igaz, ha ennek 1603-ban mindenre kiterjedő becsvágyát és befolyását a magyar politikai elitből megelőző riválisai kíméletlenül vetettek véget.⁵⁸ Joó ráadásul új karriermodellt is teremtett. Őt követve ugyanis a komoly nyelvi és jogi ismeretekkel felvértezett királyi titkárok közül a 17. században többen ugyancsak személynökké emelkedtek (Lippay János: 1604–1616, Orozy György: 1650–1665, Orbán István: 1679–1693 és Maholányi János: 1694–1699).⁵⁹

d. A nemzetek feletti arisztokrácia kezdetei

A két magyar kamarás, Macedóniai Péter Leonhard von Vels főudvarmester rokonával és Pálffy Miklós Maria Fuggerrel kötött, említett házassága jól jelzett még egy kiemelten fontos jelenséget. A magyar arisztokraták udvari és monarchiabeli integrációját – a császárvárosi szolgálat, az ottani tanulmányok és házvásárlás mellett⁶⁰ – már kezdetektől fogva számottevően segítették az osztrák, német és cseh főnemességgel kialakított családi kapcsolatok. A 16. században, ha nem is kiemelten nagy számban, de többen éltek ezzel a fontos lehetőséggel.

⁵³ Joó tanulmányaira: Veress E. *Matricula*, 77–78; udvari előmenetelére: 1573–1575 írnok: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 27, fol. 281v; ÖNB Wien Cod. 13621, fol. 39; ÖStA Wien, KA HKR Prot. Bd. 157, fol. 23; 1576–1577 latin fogalmazó: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 31, fol. 282v; ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 183, Nr. 50, fol. 35; 1577–1578 regisztrátor: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 31, fol. 531v; 1578–1587 magyar királyi titkár, 400 m. f., majd 1583.1.1-től 500 m. f. éves fizetéssel: ÖStA Wien, HKA rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 14.

⁵⁴ ÖStA Wien, HKA Familienakten J 38, fol. 2–3 (26.1.1578 előtt); MOL Budapest, E 41, 1577, Nr. 368; Medinára: Laferl, Ch. F. *Die Kultur der Spanier*, 233.

⁵⁵ Esküje, 18.1.1587: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 118, Konv. A, fol. 5–6; vö. uo. fol. 42 (26.1.1587); MOL Budapest, E 142, MKA Fasc. 16, Nr. 44 (1.2.1587); ÖStA Wien, HKA Familienakten J 38, fol. 8 (14.2.1587); 1584 nyaratól Joó magyar tanácsos is volt, esküjét Ernő fhg. előtt tette le Bécsben: MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 396 (7.8.1584), erről a Haditanács is értesítést kapott: ÖStA Wien, KA HKR Prot. Exp. Bd. 175, fol. 268 (31.7.1584).

⁵⁶ ÖStA Wien, HKA Familienakten J 38, fol. 10–14.

⁵⁷ Mátyás főherceg Nádasdy Ferenchez, 5.6.1600, Bécs: uo. fol. 17–18.

⁵⁸ Károlyi Á. *Illésházy István*, 101–111.

⁵⁹ Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 107–108.

⁶⁰ Pálffy G. „A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei”; Pálffy G. „A magyar nemesség”.

A már a késő középkorban is meghatározó, osztrák családi kapcsolatokkal rendelkező Szentgyörgyi-Bazini grófok körében mindez 1526 után sem számított ritkaságnak.⁶¹ A család gyors kihalta azonban utódaikat megakadályozta, hogy ezek előnyeit élvezhessék. Monyorókeréki Erdődy II. Péter horvát-szlavón bán (1556–1567) karrierjét ugyanakkor bizonyára elősegítette, hogy apja Erdődy I. Péter (1463–1547) másodízben a neves osztrák Puchheim (Buchheim) családból választott magának feleséget (Dorothea).⁶² A bécsi udvarban szolgált Pethő János pohárnok és a neves katona, Forgách Simon pályáját viszont egyértelműen előmozdították osztrák feleségeik (1559: Elisabeth von Sinzendorf, ill. Ursula Pemfflinger), hiszen nekik (is) köszönhetően jutottak alsó-ausztriai nemességhez.⁶³

Ugyanez igaz volt az udvari szolgálataikkal jeleskedő Dóczyakra is. A több udvart bejárt I. Gábor a Thurzó család osztrák ágából választott magának (Felicitas személyében) feleséget. Fia, András első ízben szintén osztrák feleséget vezetett oltár elé, mégpedig magában a bécsi *Stephanskirché*ben 1589 nyarán. Így 1593-ban előbb alsó-ausztriai, 1594-ben pedig már morva indigenátust kaphatott.⁶⁴ Karrierjét tehát szilárdan megalapozta, amely a 17. század elején a királyi tanácsosságon át a magyar királyi pohárnokmesterségig (1608–1609), majd a szatmári (1609–1618) és felső-magyarországi főkapitányi posztig (1619–1621) vezetett.⁶⁵

A 16. század második feléig a külföldi, illetve magyar udvari és országos főméltóságokkal kötött talán legérdekesebb házasságsorozat három magyar arisztokrata hölgy (Székely Magdolna és két leánya, felsőlendvai Széchy Margit és bethlenfalvi Thurzó Erzsébet) nevéhez fűződött. Ezt komoly hatalmi tényezők motiválták, de politikai és gazdasági, sőt még kulturális hatásai is messze túlmutattak a Magyar Királyság határain.

Miként a mellékelt genealógiai táblán (3. ábra) remélhetőleg jól nyomon követhető, Székely Magdolnát a mohácsi csatamezőn elesett első férjét (Széchy Tamást) követően előbb a Magyar Királyság országbírája, majd helytartója (1532–1542), Thurzó Elek,⁶⁶ végül élete delelőjén (1544) a cseh főnemes, Jan z Pernštejna (németesen Johann von Pernstein) jegyezte el.⁶⁷ Magdolna asszony három házasságából született gyermekeinek családi kapcsolatai azután több magyar–horvát, osztrák–német és cseh arisztokrata família számára nyitottak egészen komoly lehetőségeket. Széchy Tamástól született leányát, Margitot ugyanis előbb a magyarországi főhadparancsnoki szolgálata kapcsán már említett Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J., egyúttal I. Ferdinánd bécsi főkamarása

⁶¹ Gertrud 1542-ben Balthasar von Presing, Margit Wolfgang Pneckheim, Zsófia Wilhelm von Zelking, unokatestvérük, Kristóf pedig 1542-ben Elisabeth Gräfin von Salm házastársa lett. Lamberg, J. v. *Rosen Garten*, s. p.; Nagy I. *Magyarország családai*, X, 617; Koltai A. „Magyar főrendek külföldi feleségei”, 316.

⁶² Dorothea Longin von Puchheim testvére volt. ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy D 11231 [Lad. 68, Fasc. 3, Nr. 13] (9.10.1539); uo. Lad. 101, Fasc. 7, passim (1537–1551); HBL IV, 54, 68–69; vö. Tompa, F. St. *Cardinal Thomas de Erdeud*.

⁶³ ÖStA Wien, HKA Familienakten B–P 175, fol. 1; uo. F–V 117, fol. 1; MOL, E 172, MKA Tétel 2, Nr. 13; Schimka, E. G. *Die Zusammensetzung*, 85, 193.

⁶⁴ Florentina Golddal, Ludwig Orenberger özvegyével esküvője 1589. június 24-én volt: Thun-Hohenstein, J. „Die A. v. Doerr’schen Matriken-Exzerpte”, 35; indigenátusaira, 1593: Schimka, E. G. *Die Zusammensetzung*, 77–79; 1594: Hurt, Rudolf: *Rejstřík osobních jmén k landfrýdům, přiznavacím listům a reversům k zemi*. Brno, 1941. = MZA Brno, fol. 15; Pokluda, Z. „Magyarországi nemesek”, 257.

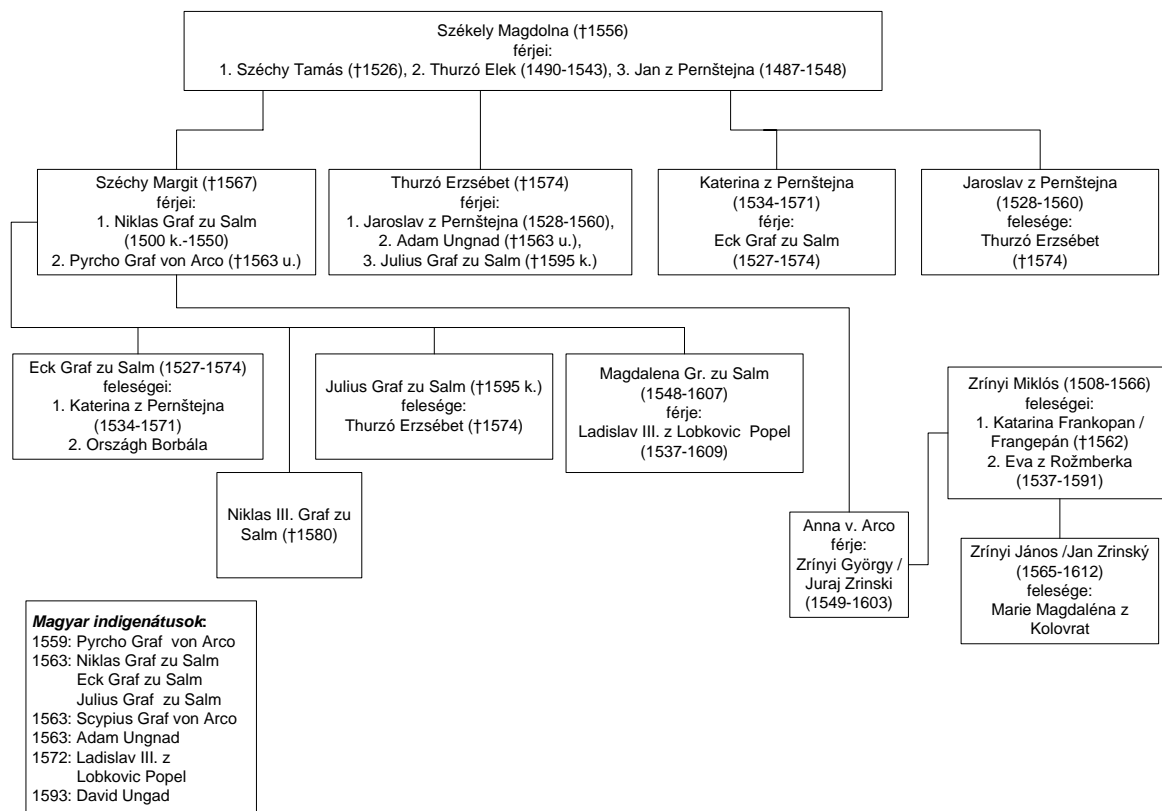
⁶⁵ Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 83, 91; Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 273, 285.

⁶⁶ Újabb: Erdélyi G. „Vita a helytartóságról”; Erdélyi G. *Bethlenfalvi Thurzó Elek*.

⁶⁷ Vorel, P. *Páni z Pernštejna*, 156–183.

(*Oberstkämmerer*, 1530–1550) vette feleségül. Az utóbbi 1550 legvégén, Egerben bekövetkezett halála után viszont Margit asszony a tiroli Pyrcho Graf von Arcónak, Ferdinánd király későbbi másik főkamarása, Scipio von Arco testvérének a hitvese lett. Mindkét főtisztviselő az uralkodó megbecsült tanácsadója volt, így sokrétű udvari kapcsolataikat gyermekeik, valamint magyar és cseh rokonaik is bőséggel kamatoztathatták.

3. ábra Magyar arisztokraták házassági kapcsolatai a Habsburg Monarchiában
a 16. század második felében

Széchy Margit ifj. Niklas Graf zu Salmtól született fiai (Eck, III. Niklas és Julius) tehát magától értetődően nevelkedtek apródkoruktól a bécsi Habsburg-udvarban.⁶⁸ Ezt követően részben folytatták apjuk magyarországi szolgálatát. Eck 1548-ban már kamarásként kísérté Ferdinánd királyt a magyar országgyűlésre, majd pozsonyi ispán és Pozsony várának kapitánya, végül haláláig a császárvárost oltalmazó győri főkapitányság generálisa (1560–1574) lett. A görögül, latinul, olaszul és franciául is jól tudó Niklas ugyanakkor 1578-tól a magyar végek erősítési főbiztosa (*Oberstbaukommissar*) volt, sőt élete utolsó két hónapját 1580 végén a kanizsai végvár főkapitányaként szolgálta le. A harmadik testvér, Julius közben a birodalmi tanácsosi posztig (*Reichshofrat*) emelkedett. 1563-ban a pozsonyi diétán mindhárman magyar állampolgárságot kaptak (77. tc.). Niklas 1561-ben, Julius pedig 1575-ben viszont már cseh nemes is volt, azaz egyszerre „állampolgára” Alsó-Ausztriának, Magyar- és Csehországnak.⁶⁹ Mindez korántsem volt véletlen, és a háttérben részben itt is befolyásos rokonaik és feleségeik álltak.

Eck Graf zu Salm 1550-ben nem mást, mint édesanyja meglehetősen fiatal féltestvérét, Székely Magdolna és Jan z Pernštejna leányát, Kateřinát vette feleségül.⁷⁰ Öccse, Julius 1567-ben viszont édesanyja másik, idősebb féltestvérét, Székely Magdolna és Thurzó Elek leányát, Erzsébetet vezette oltár elé. Ezzel a Salm–Thurzó–Pernštejn családi hálózat még korántsem volt teljes. Thurzó Erzsébetnek ugyanis Julius Graf zu Salmmal kötött házassága már harmadik férjhezmenetele volt. Elsőként féltestvérével, Jan z Pernštejna fiával, a korán elhunyt „reneszánsz lovaggal”, Jaroslavval lépett frigyre, aki a neves cseh kancellár, Vratislav z Pernštejna (1530–1582) testvére volt.⁷¹ Másodízben pedig Adam Ungnad von Sonnegg jegyezte el, aki szintén az 1563. évi pozsonyi diétán kapott magyar nemességet.

Ungnad rokonai közül ugyancsak többen szolgáltak Magyarországon: úgymint a már említett Hans Ungnad, 1540-től több ízben főhadparancsnok Magyarországon és a horvát–szlavón területeken, vagy fia, Christoph több ízben egri főkapitány és horvát–szlavón bán (1578–1583).⁷² Az utóbbi unokatestvére, David ugyanakkor nevezetes konstantinápolyi követsége⁷³ után egészen az Udvari Haditanács elnöki posztjáig (1584–1600) jutott. Apja, Andreas pedig másodízben szintén a Pernštejn családból választott magának feleséget, annak a Bohunkának a személyében, aki az említett Jan z Pernštejna testvérének, Vojtechnak volt leánya.⁷⁴

Mindez azt jelentette, hogy a Salm–Ungnad–Thurzó–Pernštejn-rokonság a 16. század közepén a bécsi udvar, a Magyar és a Cseh Királyság, valamint a horvát–szlavón területek politikai-katonai vezetőinek jelentős és mindegyik országban befolyásos csoportját kötötte szorosan össze. De ehhez a „családi szövetséghez” az Arcók révén még a Zrínyiek, sőt rajtuk keresztül a Rožmberkek (Rosenbergekek) és a Kolovratok (Kolowratok) is csatlakoztak, akik szintén kiemelkedő szereppel bírtak a cseh területek kormányzásában.⁷⁵ Széchy Margit és az 1559-ben ugyancsak magyar indigenátust kapó Pyrcho von Arco

⁶⁸ ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 11 b; ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2.] fol. passim.

⁶⁹ A Salmok életrajzi adattára: Perger, R. – Pálffy G. „A magyarországi török háborúk”, 237–243; vö. Revsnerus, N. *Anaohmata*, passim.

⁷⁰ Vorel, P. „Pernštejnská svatba”.

⁷¹ Vorel, P. *Páni z Pernštejna*, 184–258.

⁷² Zimmermann, B. „Landeshauptmann Hans Ungnad”; Szabó J. Gy. „Az egri vár”, 17–20.

⁷³ Fenyvesi L. – Kovács J. L., szerk. *Ungnád Dávid*.

⁷⁴ Vorel, P. *Páni z Pernštejna – českomoravský rod*, 42–43.

⁷⁵ Pánek, J. *Poslední Rožmberkové*, passim.

leányát, egyúttal a három Salm-fivér féltestvérét, Anna von Arcót ugyanis a neves magyar–horvát főnemes, Zrínyi Miklós fia, György (Juraj Zrinski) vette feleségül.⁷⁶ A szigetvári hős második hitvestársa viszont Eva z Rožmberka (németesen Eva von Rosenberg) lett, akinek Csehországban nevelkedő, majd a prágai udvarban szolgáló fia, Jan Zrinský, Marie Magdaléna z Kolovrattal (von Kolowrattal) erősítette a bemutatott kapcsolatrendszer.⁷⁷ Végül ugyanehhez a csoporthoz csatlakozott a Lobkovic Popel család is. A Salm-fivérek ifjabb édestestvérét, Magdalenát, 1563 szeptemberében Pozsonyban Ladislav III. z Lobkovic Popel (németesen von Lobkowitz-Poppel) vette el. Ő részben Salm-kapcsolatainak, részben morvaországi birtoklásának köszönhetően 1572-ben kapott magyar indigenátust, sőt 1576-tól Trencsén vármegye ispánja volt.⁷⁸

Jóllehet e kiterjedt családi hálózat további elemeit még hosszasan ismertethetném,⁷⁹ már mindezek is elegendőek annak bizonyítására, hogy a Salm–Arco–Ungnad, a Pernštejn–Lobkovic–Rožmberk–Kolovrat és a Székely–Széchy–Thurzó–Zrínyi családi kapcsolatrendszer a 16. század derekán már egy nemzetek feletti arisztokrácia kezdeteit jelentette. E famíliák tagjai a Habsburg Monarchia több országában rendelkeztek nemességgel, sőt olykor külön ágakkal is (mint például a Thurzók Ausztriában és Magyarországon), szereztek komolyabb birtokokat, töltöttek be mind a bécsi udvarban, mind az egyes országokban fontosabb tisztségeket, és érvényesítették összefonódó érdekeiket. Befolyásuk a monarchia egésze szempontjából is kiemelkedőnek tekinthető. A Thomas Winkelbauer által a „monarchia összetapasztó erejének” (*Kitt der Habsburgermonarchie*) nevezett,⁸⁰ nemzetek feletti arisztokrácia tehát a 16. század közepén már a Magyar Királyság politikai elitjének egy részét is magában foglalta. Ebbe, az időről időre változó elitbe komoly udvari kapcsolatok hiányában azonban lehetetlen volt bekerülni. Mindezek ismeretében érthető igazán, miért nem okozott a bécsi politikai elitnek semmiféle problémát a magyar főnemes, Thurzó Ferenc udvari kamaraelnöksége. E határokon átvívelő családi kapcsolatok ugyanakkor Habsburg Ferdinánd számára komoly segítséget nyújtottak monarchiája központi területein politikai-modernizációs célkitűzései végrehajtásához.

Végezetül nem feledhető, hogy e családok egyúttal a kor legbőkezűbb mecénásai közé tartoztak.⁸¹ Hans Ungnad például Magyarországról való távozása után, Württembergben az első délszláv nyelvű bibliafordítások kiadásával hívta fel magára a figyelmet. Unokaöccse, a Haditanács-elnök David szabadidejében zsoltárokat fordított, sőt támogatta a magyar nagyúr, Nádasdy Ferenc udvari papja (Magyari István) egyik magyar munkájának (*Kézbeli könyvecske*) megjelentetését is. Julius Graf zu Salm semptei birtokán

⁷⁶ Štefanec, N. *Heretik Njegova Veličanstva*, 118–124.

⁷⁷ Barabás S. *Zrínyi Miklós*, I, 51–53, 562–565; Pánek, J. *Poslední Rožmberkové*, 133–134, stb.; Bůžek, V. „Aliance Rožmberků”.

⁷⁸ Kasík, S. – Mašek, P. – Mžýková, M. *Lobkowiczové*, 111–112; Fallenbüchl Z. *Magyarország főispánjai*, 103.

⁷⁹ További, bár természetesen nem tömeges, ugyanakkor a Magyar Királyság vezető elitjében nem ritka példák (főként a 17. századból): Koltai A. „Magyar főrendek külföldi feleségei”, vagy az Adam Schwetkowitsch Alsó-ausztriai Kamara-elnökkel rokonságba került Chorón család kapcsán: Varga Sz. „A devecseri Chorónok”.

⁸⁰ Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 191–194; Winkelbauer, T. „Landhaus und Hofburg”, 305–312.

⁸¹ Az alábbiakra részletesen: Evans, R. J. W. *The Wechel Presses*; Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*; Evans, R. J. W. *Rudolf II and his World*; Klaniczay T. *Stilus, nemzet, passim*; Pálffy G. *A tizenhatodik század*, különösen 203–207, ill. Pálffy G. et al. *A magyar újkor története*, 62–63.

pedig a neves protestáns prédikátor, Bornemisza Péter nyomdaalapítását vette gondviselésébe. Azaz ebben az időben a nagy hatalmú udvari vagy országos főméltóság, a befolyásos kamaraelnök, a „késő reneszánsz lovag”, a törökök ellen küzdő főkapitány és a vállalkozó, mecénás főúr gyakran elválaszthatatlan volt egymástól. Ez a különleges, a Habsburg-udvarhoz szorosan kötődő arisztokrata-hálózat tehát nemcsak komoly politikai, hatalmi és gazdasági erőt képviselt, de a 16. századi késő reneszánsz, valamint a humanizmus és a reformáció egyik fő támogatója, és ezáltal a Habsburg Monarchia kulturális kapcsolatainak is egyik mozgatóereje volt.

e. Összegzés: udvarváltás – pozícióvesztés és integráció

A magyar nemesség számára a budai királyi udvar megszűnése hosszú távra kiható, meghatározó következményekkel járt. Noha a kettős uralkodó-választás következtében a magyar királyi udvarnak Szapolyai János haláláig (1540) két továbbvivője (I. János és I. Ferdinánd) volt, Buda török kézre kerülésével (1541) végleg eldőlt, hogy a magyar fővárosban egyikőjük udvara sem működhet tovább. Szapolyai fia, János Zsigmond esetében a jogfolytonosság is elveszett, hiszen sohasem lett koronás magyar király, legitimitása pedig Szülejmán szultán jóváhagyásától függött. I. Ferdinánd az összetett Habsburg Monarchia uralkodójaként viszont önálló magyar udvart nem tarthatott, így az 1530-as évek közepétől egy közös udvart hozott létre Bécsben. A magyar történetírás gyakori állításával szemben itt önálló magyar udvartartás nem maradt fenn. Így a magyar nemességnek ettől kezdve már ebben a közös udvarban és Ferdinánd osztrák, német, spanyol, németalföldi és cseh híveivel megküzdve kellett pozíciókat szereznie. A markáns változást tehát nem az új Habsburg-udvar szerkezete és jellege, hanem az ország határain kívülre kerülése és az emiatt bekövetkező tekintélyes pozícióvesztés jelentette. Ez az 1526 utáni magyarországi politikai-katonai változások miatt valójában elkerülhetetlen volt, és különösen az udvari főméltóságok tekintetében, illetve a magyar köznemesség számára jelentett radikális fordulatot – amint arról a budai és a bécsi-prágai udvar főbb jellemzőit összegző alábbi táblázat adatai tanúskodnak.

12. táblázat: *A késő középkori budai Jagelló- és a 16. századi Habsburg-udvar főbb jellegzetességei*⁸²

A késő középkori magyar–cseh királyi udvar	A Habsburg Monarchia udvara
Központ: Buda	Központ: 1530-as évek közepétől Bécs, majd 1583-tól 1611-ig Prága
Létszám: kb. 450–500 fő.	Létszám: I. Ferdinánd alatt kb. 550 fő, 1580 k.: 700, 1610 k.: 1100 fő.
Egyszerre a magyar–horvát és a cseh király, azaz a magyar–cseh unió közös udvara.	Egyszerre az osztrák főherceg, a cseh és a magyar király, 1556/58 után pedig egyúttal a német-római császár, azaz a Habsburg Monarchia közös udvara.
A magyar nemesek (fő- és köznemesek) jelenléte az udvartartás minden rétegében igen meghatározó: általában több, mint 50 %.	A magyar jelenlét a Magyar Királyság szerepéhez képest szerény: az 1550-es évekig 2–8 fő, azután az 1570-es évekig 12–18 fő (3–4 %), Prágában 2–6 fő (1 % alatt). 1583 után azonban a magyar nemesek Ernő, majd Mátyás főherceg bécsi udvartartásait preferálják. Többségük arisztokrata, köznemesek csak az udvari hivatalokban és a Magyar Udvari Kancellárián szolgálnak.
Az udvari főméltóságok szinte kizárólag magyarok (az ország „igazi bárói”), de megmaradnak a cseh udvari főméltóságok.	Az udvari főméltóságok között az egész 16. században nincs magyar, kivétel: Thurzó Ferenc, az Udvari Kamara elnöke. A kamarások között is csupán két magyar (Macedóniai Péter és Pálffy Miklós). De névlegesen megmaradnak a magyar királyi udvari főméltóságok (akik továbbra is a Magyar Tanács tagjai), a magyar udvari familiárisi cím és a 16. század közepéig az udvari huszárok is.

A Habsburg-udvar a tekintélyes magyar pozícióvesztés ellenére sem veszítette el a magyar főnemesség számára jelentőségét. Köznemesek részére ugyanakkor csak a központi hivatalokban vagy a Magyar Udvari Kancellárián adódott alkalom karrierépítésre, ami a késő középkorhoz képest radikális visszaesést jelentett. A magyar politikai elit vezető családjai azonban az udvari – főként bécsi – szolgálatot ezután sem mellőzhették, noha lehetőségeikhez (gyermekük száma, tehetsége, anyagi és vallási helyzet stb.) mérten általában kombinálták az udvari, a magyar országos főméltósági, a katonai, a főpapi és hivatali karriermodelleket. Bécs a század közepére ugyanis a Magyar Királyság „második fővárosává”, központi igazgatásának centrumává és – még ha elsősorban nemzetközi viszonylatban is – a magyar arisztokrácia számára a legfontosabb kommunikációs-integrációs csomóponttá vált. Sőt, számukra és az arisztokráciába törekvő nemesek számára a Habsburg-udvarbeli szolgálat a későbbi magyarországi karriernek szinte alapfeltétele lett. A bécsi közös udvar *tényleges* kisebb tisztségeinek viselése ugyanis többnyire elősegítette az 1526 előtti *önálló* magyar királyi udvar *névlegessé* vált főtisztségeinek, azaz a magyar belpolitikai élet továbbra is befolyásos pozícióinak megszerzését. A 16. század második felében a névleges magyar udvari tisztségek betöltőinek majd 60 százaléka szolgált korábban vagy egyidejűleg a Habsburg-udvarban.

⁸² A két udvar összehasonlítását nemrég a nemzetközi publikum számára is elvégeztük: Pálffy, G. „Hofwechsel und Einflussverlust”.

A tényleges bécsi és a névleges magyar királyi udvari tisztségek kombinálása a 16. század közepétől a Habsburg-uralkodóknak lehetőséget teremtett arra, hogy a magyar főnemességből megfelelő patronálással olyan csoportokat formáljanak, akik meghatározó szerepet játszanak a Magyar Királyság kormányzásában. Sőt, a legsikeresebben integrálódó és az osztrák–cseh–morva főurakkal rokoni hálózatokat kiépítő magyar–horvát családok már a század közepén a Habsburg Monarchia összetapasztó erejének nevezett, nemzetek feletti arisztokráciának is részévé váltak. De a Magyar Királyság irányításába különféle (hivatalnoki, igazgatási, gazdasági, értelmiségi stb.) szolgálatok révén – természetesen saját szintjeiken – köznemeseknek, sőt városi polgároknak is volt, bár szerényebb lehetőség a bekapcsolódásra. Őket a Habsburg-uralkodók különféle adományok és címek (birtok, kegydíj és a bárói cím stb.) mellett egy szintén névlegessé vált, de komoly éves apanázzsal járó címmel, a magyar udvari familiárisi titulussal is jutalmazhatták. Mindezen meghatározó változásoknak, valamint az udvar és a magyar elit által egyaránt elfogadott kompromisszumoknak alapvető szerepe lett abban, hogy a 16. század második felére a Magyar Királyság katonai, pénzügyi és gazdasági, de még reprezentációs szempontból is, meghatározó részévé válhatott a Habsburg Monarchiának.

6. A monarchia védőbástyája

a. Fontos, ám ismeretlen frontország

Szülejmán szultán 1529. évi bécsi és 1532. évi kőszegi, majd budai (1541) és esztergomi (1543) hadjáratai a bécsi politikai vezetés számára fokozatosan egyértelművé tették, hogy az oszmán hódítás miatt a Magyar Királyság a Habsburg Monarchia számára kiemelt fontossággal bír. Az 1540-es évek közepéig a Szapolyaival és a törökökkel való állandó hadakozás miatt azonban Magyarország még inkább tűnt távoli, veszélyes területnek (*terra periculosa*), mint meghatározóan fontos országnak. Sőt, az oszmán portyák és hadjáratok világát már megtapasztalt, legérintettebb krajnai, stájer és alsó-ausztriai nemességet kivéve a Magyar Királyság a monarchia távolabbi (felső-ausztriai, tiroli, német, de részben még cseh) területeinek vezetői számára – késő középkori jelentősége ellenére is – általában egzotikumnak számított.¹ Ezt az érzést a keletről származó magyarok különleges nyelve és öltözködése² mellett jelentősen erősítette Magyarország viszonylag ismeretlen volta (*terra incognita*) is.³

A születőben lévő Habsburg Monarchia tartományainak rendjeit az 1530-as években I. Ferdinándnak tehát még nehéz volt meggyőznie arról, hogy a tőlük sok száz kilométerre fekvő Magyarországra katonákat vagy anyagi segítséget küldjenek. Pedig a magyar nagyurak az ennek elmaradásából származó súlyos veszélyre már igen korán felhívták a figyelmet. Thurzó Elek országbíró (1527–1543) például már 1531 decemberében határozottan jelentette ki, hogy „*teljes egészében Magyarországtól függ mind Felső- és mind egész Németország tartományainak megmaradása.*”⁴ A korszak egyik nagy karriert befutó magyar politikusa, Nádasdy Tamás horvát–szlavón bán (1537–1539) 1539 nyarán szinte ugyanezen szavakkal fejezte ki komoly aggodalmát, kiemelten hangsúlyozván egyúttal a Magyar Királyság jelentőségét: „*Ha Szentséges Felső- és valahonnan más országaiból nem gondoskodik ezen országról, akkor bizonyosan bekövetkezik, hogy ezen ország elvesztése miatt Szentséges Felső- és más országai is elvesznek.*”⁵ De a hasonló figyelmeztetések hatására az 1530-as években erről már Ferdinánd király is így vélekedett, éppen csak kiépülőben lévő új állama politikai, katonai és anyagi lehetőségei azonban komolyabb intézkedéseket ekkor még nem tettek lehetővé.⁶

Buda (1541), majd Esztergom, Székesfehérvár és Pécs várainak (1543) elestével a korábban messzinek és a távolból legalábbis csekélynek tűnő veszélyhelyzet hirtelen hatalmassá fokozódott. Jajca török megszállása (1528) óta ugyan Krajna, Karintia és Stájerország még jobban érezhető fenyegetettségbe került, az 1540-es évek közepén ugyanez már a Habsburg Monarchia központi területeiről is elmondható volt. I. Ferdinánd

¹ Petneki, Á. „Oriens in Occidente”; újabban számos kiváló adat: Breuer, D. – Tüskés, G. hrsg. *Das Ungarnbild*, passim.

² Vö. Péter, K. „Das skythische Selbstbewußtsein”; Tompos, L. „Oriental and Western Influences”.

³ Vö. Csukovits E. „Késő középkori leírások”, 89–91, 103.

⁴ „*a qua [ti. a Hungaria] dependet omnis salus aliorum regnorum et Maiestatis Vestrae et totius Germaniae*” Erdélyi G. Bethlenfalvi Thurzó Elek, 318, Nr. 88 (5.12.1531), ill. hasonlóan „*credat michi Maiestas Vestra, nunc de summa rerum et possessione huius regni, a quo dependet salus aliorum regnorum Maiestatis Vestrae.*” uo. 378, Nr. 115 (31.5.1532), uo. 70–74.

⁵ „*Nisi Vestra Sacratissima Maiestas alicunde ex aliis regnis suis huic regno providerit, actum erit de eo, et ex amissione huius regni amittentur alia etiam regna Vestrae Sacratissimae Maiestatis.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 39, Konv. F, fol. 36–37 (7.7.1539).

⁶ Miként erről Ferdinánd maga számolt be testvérének, V. Károlynak írott levelében: Wolfram, H. – Thomas, C., hrsg. *Die Korrespondenz Ferdinands*, 71–72, Nr. 470 (17.3.1531).

bécsi rezidenciája ugyanis közelebb feküdt a török kézre került Esztergomhoz, mint Krajna székvárosa, Laibach a boszniai Jajcához. Mivel pedig az egykori magyar főváros visszavétele 1542-ben még a Német-római Birodalom anyagi-katonai erőforrásainak tetemes mozgósításával sem sikerült,⁷ a monarchia vezetői számára már egyáltalán nem volt kérdéses: a frontországgá vált Magyar Királyság területén az oszmánokkal szemben haladéktalanul új határvédelmi rendszer kiépítésére van szükség. Bécs megerősítése önmagában nem teremthetett megnyugtató helyzetet.

Az új védelmi rendszer létrehozása előtt azonban óriási akadályok emelkedtek. Egyrészt, mint láthattuk, az oszmánokkal és magyar vazallusokkal (János Zsigmond erdélyi fejedelemmel) a hadakozás 1566–1568-ig kisebb megszakításokkal szakadatlanul tartott, így a rendszer alapjait háborús állapotok közepette kellett lerakni. Ez nem mehetett egyik percről a másikra. Hunyadi Mátyásnak még békeidőben is hosszú esztendőkre volt szüksége ahhoz, hogy az 1470–1480-as években a magyar állam már meglévő déli védelmi rendszerét csupán modernizálja.⁸ Másrészt hamar kiderült, hogy a Magyar Királyság önmagában még tekintélyes területe (120–150 000 km²) és tetemes jövedelmei (700–800 000 rajnai forint) ellenére sem képes a védelem költségeinek fedezésére. Ezt jól jelezte, hogy az 1542–1543 telén a magyarországi várakban és városokban teletetett mintegy 10 000 főnyi (német–osztrák, magyar és olasz) katonaság zsoldja az 1542. október közepe utáni 6,5 hónapra 197 480 rajnai forintra rúgott.⁹ Ez az összeg a Magyar Királyság éves jövedelmeinek mintegy negyedét tette ki, pedig pusztán bő fél esztendőre és csupán az ország középső területén fekvő várakra vonatkozott, azaz a horvát és a szlavón területeken találhatóakra nem, illetve csakis a katonaság zsoldjára.

A magyar rendek tehát nem túloztak akkor, amikor az 1547. évi pozsonyi diétán külön törvénycikkben hívták fel uralkodójuk figyelmét, hogy „szükség van a Szent Császári és Királyi Felségek [azaz V. Károly császár és I. Ferdinánd király], meg a birodalmi fejedelmek pénzbeli és katonai segélyére, mert mindezekre a magyar hadiadó egymagában semmi szín alatt nem elégséges.”¹⁰ Az előző esztendőben ugyan kísérletet tettek arra, hogy az általuk megszavazott rendi hadiadóból (lat. *dica*, *subsidium*, ném. *Anschnitt*) finanszírozzák a végvárakat, vállalkozásuk teljes kudarcba fulladt.¹¹ Ennek ellenére vezetőik jelentős hadügyi jogkörükről persze nem kívántak lemondani. Ez hamar komoly konfliktusokhoz vezetett a rendi hadügyigazgatás irányítói, a nádor és a királyi helytartó, illetve az osztrák–német vagy éppen cseh zsoldon Magyarországra érkező csapatokat irányító főhadparancsnokok között.

Bár az utóbbiak között Ferdinánd igyekezett olyanokat alkalmazni, akik (mint pl. Niklas Graf zu Salm d. Ä. vagy Hans Ungnad von Sonnegg) 1526 előtt a horvát vagy a szlavón területeken már tapasztalatokat szereztek,¹² ennek ellenére a bécsi hadvezetés

⁷ Károlyi Á. *A német birodalom nagy hadi vállalata*; Fichtner, P. S. „Dynasticism and its Limitations”; Liepold, A. *Wider den Erbfeind*, 237–252.

⁸ Szakály, F. „The Hungarian-Croatian Border Defense System”, 145–150; Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 169–171.

⁹ DRTA JR XV, 1091–1095, Nr. 139.

¹⁰ „*subsidium vel pecuniarum, vel gentium Sacrae Caesareae et Regiae Majestatum ac imperii principum omnino est necessarium [...], nam Hungaricum per se subsidium ad ista omnia haudquaquam satis futurum esse, jam Majestas Sua intelligit.*” CJH 1526–1608, 198–199 (1547: 16. tc.).

¹¹ MOL Budapest, E 554 MKA Fol. Lat. 851, passim.

¹² Salm 1522–1523-ban Ferdinánd osztrák főherceg csapatainak főhadparancsnoka Horvátországban és Szlavóniában (*Oberstfeldhauptmann der Truppen Erzherzog Ferdinands in Kroatien und Slavonien*): Newald, J. „Niclas Graf zu Salm”, 34, 113; ÖStA Wien, KA AFA 1522/6/1 (4.6.1522, Bestallung), vö.

gyakran küzdött a magyarországi hely-, nyelv- (latin, magyar, horvát) és jogismeret alapvető hiányával. Ráadásul nem egy ki országrészt, hanem igen hosszú határterületet kellett a törökökkel szemben védelemre berendezni. S ez időben Ferdinánd még az oszmánok szokásait ismerő diplomatákkal és az új határvédelem megszervezésére alkalmas apparátussal sem rendelkezett. Így döntően rászorult a magyar nagyurak ismereteire, rendszeres tanácsaira és terjedelmes javaslataira. Végül ez idő tájt a természetföldrajzi viszonyok is inkább az oszmánoknak kedveztek. A Duna-Száva közti Szerémség várainak elfoglalását követően ugyanis a Balatonig, valamint a Dunántúli- és Északi-középhegységig nem volt olyan komolyabb természeti akadály (hegyvidék, jelentősebb folyó vagy mocsaras terület), amely hosszabb időre feltartóztathatta volna őket.¹³

A Magyar Királyság és az osztrák–cseh területek szoros egymásrautaltsága a későbbi évtizedekben sem változott. Sőt az oszmánok 1566-ig bekövetkező újabb hódításai és az Erdélyi Fejedelemség kialakulása miatt még tovább erősödött. A 13. táblázat adatai ezt vitathatatlanul igazolják. Ezek szerint az 1550-es évek közepétől a Magyar Királyság még összes – hangsúlyozandó: igen tekintélyes – jövedelmei sem voltak elegendők a végvárakban szolgáló katonaság rendszeres fizetésére. A szükséges hadi kiadások még akkor sem voltak tehát a magyarországi jövedelmekből fedezhetők, ha az alábbi zsoldösszegeket az egykori kimutatások készítői, hogy nagyobb segélyeket szerezhessenek az osztrák, cseh vagy német rendektől, olykor esetleg túlbecsülhették.

Thallóczy L. – Hodinka A. *Codex Diplomaticus*, I, 134–269, passim; Ungnad, 1524–1525: Zimmermann, B. „Landeshauptmann Hans Ungnad”, 209, 205.

¹³ Hegyi K. *A török hódoltság várai*, főként I, 75–87, stb.

13. táblázat: *A magyar–horvát határvédelmi rendszer végvári katonaságának zsoldszükséglete és a Magyar Királyság éves jövedelmei, illetve becsült hadi kiadásai (1545–1593)*

Esztendő	A magyar- és horvátországi katonaság kalkulált zsoldja	A zsold és az éves jövedelem* aránya (%)	A zsold és a hadi kiadások** aránya (%)
1545	383,640 r. f.	100	100
1546	358,776 r. f.	100	100
1548	600,682 r. f. 30 kr.	100	64
1549	496,938 r. f. 45 kr.	100	78
1554	761,766 r. f. 15,5 kr.	100	50
1556	945,475 r. f. 39 kr.	81	40,5
1558	1,025,040 r. f.	75	37,5
1572	1,220,761 r. f. 39 kr.	63	31,5
1576	1,658,736 r. f. 30 kr.	46	23
1577	1,461,900 r. f.	53	26,5
1578	1,368,348 r. f.	56	28
1582	1,418,292 r. f. 36 kr.	54	27
1593	1,726,622 r. f. 54 kr.	45	22,5

Jelmagyarázat: * = kb. 800 000 r. f., ** = kb. 400 000 r. f.; r. f. = rajnai forint, kr. = krajcár

Forrás: 1545: ÖStA Wien, HHStA MEA RTA Fasz. 10, fol. 274–279; 1546: Oberleitner, K. „Österreichs Finanzen”, 82–83; 1548: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasz. 55, Konv. A, fol. 155–164; 1549: MOL Budapest, E 136 MKA Köt. 1, fol. 9–13; uo. E 21 1549, s. d., kiadása: Thallóczy L. „A magyar hadi költségek”, 171–172; Illésy J. „A mezei és várbeli katonaság”, 115–119; 1554: MOL Budapest, E 142 MKA Fasz. 12, Nr. 17; 1556: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasz. 76, Konv. A, fol. 16–37; 1557: uo. Fasz. 78, Konv. B, fol. 33–40, uo. Fasz. 63, Konv. A, fol. 185–192; 1558: Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 71; 1572: SOA Třeboň, Archiv Buquoy, Fach 71, Fasz. IV, Nr. 2020; Lopašić, R. „Prilozi za poviest Hrvatske”, 33–37; Loserth, J. *Innerösterreich*, 205–208, Nr. 12; 1576: ÖStA Wien, HHStA RK RTA Fasc. 53, fol. 350–369; uo. MEA RTA Fasc. 72, Konv. B, fol. 185–206; StLA Graz, LA 2 A III 3, Landtagshandlungen 29, s. f., kiadása: Pálffy G. „A magyarországi és délvidéki végvárrendszer”, 141–158; 1577: ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2, fol. 331–343; NA Praha, SM Inv. č. 1988, sign. L 34, R 1577, s. f., kiadása: BL V, 201–208, Nr. 115; vö. Merényi L. „A véghelyek”; 1578: ÖStA Wien, KA AFA 1578/6/ad 4 c, fol. 12; 1582: ÖStA Wien, HHStA RK RTA Fasz. 58a, fol. 345–367; StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136) Bd. 61a, fol. 37–64, kiadása: Pálffy G. „A magyarországi és délvidéki végvárrendszer”, 159–178; 1593: ÖStA Wien KA AFA 1593/11/1, Loebl, A. H. *Zur Geschichte des Türkenkrieges*, I, 19–29; vö. Acsády I. „Végváraink és költségeik”; Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*, 117–118; Szántó I. „A végvári rendszer költségei”; Benda K. *A nemzeti hivatástudat*, 129–136, Pálffy G. „A magyarországi török és királyi végvárrendszer” és Pálffy G. „A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei”.

A fokozatosan növekvő zsoldösszegek mellett az új határvédelem kiépülésével egyéb komoly hadi kiadásokra is szükség volt: úgymint a hadianyag- és az élelemellátás, a várerődítések, a komáromi és a győri hadiflotta, a hírszerzés, a hadiposta, a katonai adminisztráció költségeire. A csupán töredékesen rendelkezésünkre álló adatok szerint a gyakran változó nagyságú egyéb katonai kiadások előzetesen kalkulált összege a 16. század második felében már évi 400–500 000 rajnai forint lehetett.¹⁴ Ez nagyjából a korabeli Habsburg-udvartartás éves költségeivel volt azonos.¹⁵ Az 1570-es évekre kiépülő

¹⁴ Pálffy G. „A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei”, 195–197.

¹⁵ Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 252–254 (1578, ca. 470 000 r. f.); ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 184, Nr. 75, fol. 16 (1615: ca. 395 000 r. f.); Duindam, J. *Vienna and Versailles*, 86–89.

védelmi rendszer évente összesen mintegy 1 700 000–2 100 000 rajnai forintnyi becsült kiadásait tehát Magyarország uralkodói jövedelmeiből és rendi adóiból nem lehetett finanszírozni. Ezek még legkedvezőbb esetben is csupán mintegy 30–40 százalékban tudták volna fedezni a tervezett kiadásokat. Egy hadszíntérré vált ország esetében ez ugyanakkor egyáltalán nem tartható csekély teljesítménynek, hiszen biztosítása – mint erről még a 7. fejezetben külön szólok – az egész Habsburg Monarchiának is igen komoly megterhelést jelentett.

A veszélyes, de oly fontos Magyar Királyság tehát az 1540–1550-es évektől már állandó jelleggel rászorult Közép-Európa tartományainak rendszeres pénzügyi segélyeire. A bécsi császárváros és az osztrák–cseh tartományok védelme ugyanakkor a magyar határvédelemtől függött. A Habsburg Monarchia tehát szintén döntő mértékben volt ráutalva a magyar és az egységesülő horvát–szlavón területekre. 1555 őszén az előbb említett Nádasdy Tamás, ekkor már a magyar politikai elit vezetőjeként (nádorként) ezért teljes joggal és már nem először sürgette az apját helyettesítő Miksa főherceget, hogy „*haladéktalanul hozzon Ausztriából, Stájerországból, Csehországból, Morvaországból és Sziléziából csapatokat, különösen nehézlovasokat, akiknek a törököknél nagy respektusuk van*”, hiszen másként a védelem hatékony megszervezésére nem lát lehetőséget.¹⁶

A török portyák pusztítását már megtapasztalt krajnai, stájer vagy alsó-ausztriai rendeket nem volt nehéz meggyőzni a magyar nádor igazáról. Ők az 1540-es évek közepétől már rendszeres éves segélyekkel vettek részt a magyar- és horvátországi határvédelem kiépítésében és fenntartásában.¹⁷ Habsburg Ferdinánd és utódai számára már nehezebb feladatot jelentett a cseh, morva és sziléziai, valamint a német rendek meggyőzése. Bár a török kérdés (*Türkenfrage*) ezekben az évtizedekben a birodalmi gyűlések (*Reichstag*) tárgyalásainak is egyik központi témájává vált,¹⁸ Speyerből, Regensburgból vagy Augsburgból a magyar hadszíntér továbbra is igen messzinek tűnt. Mivel pedig a Magyar Királyság pusztán szomszédja és nem része volt a Birodalomnak, a német rendeket törvényeik csak abban az esetben kötelezték tényleges segítségre, ha maga a Birodalom területe (*Reichsterritorium*) vagy 1556/58 után a különleges helyen fekvő birodalmi főváros (*Reichshauptstadt*), Bécs került tényleges veszélybe.¹⁹

A császároknak ezért egyre komolyabb háttéranyaggal kellett alátámasztaniuk a török segélyekre (*Türkenhilfe*) vonatkozó igényeiket.²⁰ Az említett nagy távolság mellett ez azért sem volt könnyű feladat, mert a Birodalom irányítóinak többsége számára a magyar frontország még ekkor is ismeretlen területnek számított. Pontosabb információkkal róla

¹⁶ „*Quamobrem nihil habeo aliud, quod Maiestati Vestrae Sacratissimae scribam, quam quod prius scripsi, nimirum ut Maiestas Vestra Sacratissima propter omnem cunctationem ex Austria, Styria, Bohemia, Moravia et Silesia, quando viam succurendi aliam nullam video, copias aliquas contrahi clementer curet, praesertim vero equites cataphractos, quorum magnus apud Thurcas est respectus, quorum Austriaci quidem et reliqui viciniore in oppidum Kermend. locum satis securum, Styri vero inter Dravum et Muram venire possunt, mihique et domino Sforciae [ti. Sforza Pallavicini] postea coniuncti rerum necessitati servire.*” StLA Graz, LA Militaria Schuber 1555/2, 25.9.1555.

¹⁷ Erre az alábbiakban még részletesen visszatérünk.

¹⁸ Aulinger, R. *Das Bild des Reichstages*, 205–209; Schulze, W. *Reich und Türkengefahr*, passim.

¹⁹ Aretin, K. O. v. „Das Heilige Römische Reich und die Türkenkriege”.

²⁰ Steglich, W. „Die Reichstürkenhilfe”; Schulze, W. „Die Erträge der Reichssteuern”; Schulze, W. *Reich und Türkengefahr*; Schulze, W. „Imperial Taxes”; újabban Rauscher, P. „Kaiser und Reich” és Bagi Z. P. „A töröksegély kérdése”; vö. Hunyadi, I. „Participation de Strasbourg”; Müller, J. „Die Verdienste Zacharias Geizkoflers”.

csak a magyar hadszíntéren katonaként megfordult nemesek²¹ és a dél-német (nürnbergi, augsburgi, ulmi stb.) kereskedőfamíliák rendelkeztek, akik már 1526 előtt is komoly magyar kapcsolatokkal bírtak.²² Ezt érzékletesen bizonyítja az előkelő ulmi polgár, Veit Marchthaler 1588. évi útleírása (*Ungarische Sachen*). Ez lenyűgöző részletességgel mutatta be a Magyar Királyság, sőt még Erdély földrajzi, etnikai és gazdasági viszonyait is, miközben még az egyes végvárakban szolgáló katonaság létszámadatairól is megbízhatóan tudott.²³

A Magyarország iránti egyre növekvő érdeklődés ellenére,²⁴ a birodalmi rendek nagy része ilyen alapos információkkal nem rendelkezett, és könnyen lebecsülhette a török veszély nagyságát. Ez azonban olykor még a cseh vagy az osztrák rendek vezetőinek egy részére is igaz volt. Az oszmánok ellen nem katonáskodók vagy magyar családi kapcsolatokkal nem rendelkezők közül ugyanis sokan egyáltalán nem jártak a frontországban. Nagy részük így alig rendelkezhetett több információval a korabeli Magyarországról, mint napjaink nem Közép-Európával foglalkozó német, cseh vagy éppen amerikai történészei. A fontos, ám ismeretlen magyar frontország helyzetét egy későbbi példa jól szemlélteti. A nevezetes *Annaleseiről* ismert, karintiai származású titkos tanácsos, Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650) 1646-ban azzal kívánta visszaautasítani a neki felajánlott szlavón főkapitányi tisztséget (*Oberst der Slawonischen Grenze*), hogy bár „én egész Európát beutaztam, de ezeket a végeket sohasem láttam, és azokról igen kevés információval és tapasztalattal rendelkezem.”²⁵

Khevenhüller példája jól jelzi, hogy a hadszíntérré vált Magyar Királyság a Habsburg Monarchia vezetőinek egy jelentős része számára az egész 16–17. században *terra incognita et periculosa* maradt. Nevezetesen olyan veszélyes frontország, ahol nagyobb uradalmakat a török határ közelsége miatt kockázatos volt vásárolni, ahol nem volt kifizetődő reprezentatív kastélyokat építeni. Sőt, ahova még elutazni is elsősorban a pompázatos magyar királykoronázásokra, egy-egy hatalmas erődítmény (Győr, Komárom vagy Érsekújvár) megismerésére, esetleg egy-egy magyar arisztokrata meglátogatására volt csupán érdemes.²⁶ A Magyarország jelentőségét felismerő bécsi udvari és alsó-

²¹ Liepold, A. *Wider den Erbfeind*.

²² Kubinyi, A. „Die Nürnberger Haller in Ofen”; Kubinyi A. „Buda és Pest szerepe”; Gecsényi L. „Folytonosság és megújulás”, 175–179.

²³ Németh S. K. „Utazások Erdélyben és Magyarországon”.

²⁴ Ezt jól jelzi például, hogy az 1542. évi sikertelen birodalmi hadjárat vezetője, II. Joachim brandenburgi örgróf (1535–1571) 1547 elején I. Ferdinándtól az alábbi szavakkal kért biztos információkat a magyarországi helyzetről: „*Mag ich Eur Königliche Majestät nit vorhalten, das alhier allerlay widerwertig, zweiffelhafftig und weitleufftig reden und maynungen des Turcken und Hungerlands halber furlauffen, daraus nichts bestendigs mag geschlossen werden. Weyl dan ich vor mein person gern den jczigen [sic!] zustandt der orther, und wie sich des Turcken beginnen zugetragen, wissen mocht, bitt ich ganz unntertheniglich, Eur Königliche Majestät mich des gnedigst verstendigen wolle.*” NA Praha, SM Inv. č. 4296, sign. III/3 [kart. 2611] (30.1.1547); vö. G. Etényi N. „Hírek és számok”, 85–89; Barbarics Zs. „A kézirat »Neue Zeitungok« jelentősége”; Barbarics, Zs. „Die Sammlungen handschriftlicher Zeitungen”.

²⁵ „*ich ganz Europa durchro ist [sic; azaz: durchreist habe], doch selbe gränitzen nie gesehen, undt darvon die wenigist wißenschafft undt erfahrungheit hab.*” ÖStA Wien, AVA FA Trauttmansdorff Ee 2, Nr. 54, Kart. 133, fol. 106 (2.10.1646).

²⁶ Erre jó például szolgál Johann Albrecht mecklenburgi herceg, aki 1560 nyarán Bécsben járva Magyarországon kizárólag Győr és Komárom végvárait, valamint Pozsony városát kereste fel. Oppl, F. „Iter Viennese”, 336–338. A 17. század elején Alessandro Orsini kardinális Pozsony és Nagyszombat mellett ugyancsak Győrt, Komáromot, Érsekújvárt és Magyaróvárt látogatta meg. Marek, P., ed. *Svédectví*, 342, Nr. 77 (23.11.1624); vö. Toma K. „Egy császári látogatás”.

ausztriai nemességnek, valamint a központi kormányzerveknek (elsősorban az Udvari Kamarának és az Udvari Haditanácsnak) ezért a magyar rendek segítségével a birodalmi vagy cseh gyűlésekre olyan alapos szakanyagokat kellett készíteniük, amelyek rávehették a rendeket önkéntes támogatások megajánlására. Ezek részletesen számba vették az oszmánok által Magyarországon időről időre elfoglalt várakat,²⁷ érzékletes képet adtak a magyar és osztrák területekre irányuló szinte mindennapos török betörésekről.²⁸ Olykor pedig még a konstantinápolyi Habsburg-követek jelentéseiből is részleteket közöltek.²⁹ De ezzel magyarázható az is, hogy az új védelmi rendszer várait bemutató legrészletesebb jegyzékeket – miként a 13. táblázat forrásjegyzéke jelzi – különféle bécsi és nürnbergi *Reichstagsakten*ben, valamint bécsi, grazi és prágai rendi levéltárakban találjuk.

Sőt a birodalmi rendek és a bécsi hadvezetés számára a magyar hadszíntérrel – a gyarapodó, de katonai célokra kevésbé használható nyomtatott térképek mellett³⁰ – még külön haditérképek is készültek. Az előbbieket számára ez inkább tájékoztatásul, az utóbbiaknak viszont a legfontosabb katonai-stratégiai döntésekhez nélkülözhetetlen szakanyagul szolgált. Az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésre már készült egy részletesebb térkép, amely az akkor már 96 kisebb-nagyobb végvárból álló magyar–horvát védelmi rendszert ábrázolta.³¹ Bár ez napjainkig még nem került elő, az eddig ismert legrészletesebb 16. századi Magyarország-térkép, egy itáliai várépítész, Nicolò (Niccolò) Angiellini munkája az 1570-es évek közepéről – Ágost szász választófejedelemnek szóló latin nyelvű ajánlással – nemrég Drezdában bukkant fel (8. térkép).³²

Ezen ország-térkép elkészíttetését megelőzően az 1560-as évek elejétől az Udvari Haditanács csupán egy évtized alatt az Adriai-tengertől az erdélyi határig a teljes Magyar Királyságot felmérte – miként erről Bécsben hat, Karlsruhe-ban pedig öt fennmaradt

²⁷ StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136) Bd. 40, Nr. 19.

²⁸ 1575–1581: uo. Bd. 48, Nr. 45, kiadása az ÖStA Wien, KA-ból: Gömöry, G. v. „Türkennoth”; további számos példa ilyen kártyajegyzékekre a magyar területekre vonatkozóan az 1580–1590-es évekből: ÖStA Wien, HHStA Turcica I, Kart. 43, Konv. 1, fol. 25–32; uo. Kart. 81, Konv. 1, fol. 238–241; ÖStA Wien, KA HKR Akten Reg. 1591 Dez. Nr. 54, fol. 1–41; vö. Pálffy, G., hrsg. *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 31, V–14a; ill. a horvát–szlavón és krajnai, stájer területekre: Toifl, L. – Leitgeb, H. *Die Türkeneinfälle*; Simoniti, V. *Turški vpadi na slovensko ozemlje*; Simoniti, V. *Vojaška organizacija na Slovenskem*, 5–23; Voje, I. *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*, 17–54.

²⁹ Egy példa 1565-ből: Albert de Wijs II. Miksa császárhoz, Konstantinápoly, 5.12.1565: StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136) Bd. 40, Nr. 20.

³⁰ Szathmáry T. *Descriptio Hungariae*; vö. Slukan, M. *Kartografski izvori*.

³¹ „Dan einmal gewiß unnd wahr ist, und weißt es die mappa und descriptio locorum clerlich aus, das Ire Kaißerliche Maiestadt und die Fürstliche Durchlaucht erczherzogk Carl etc. vonn Transchin biß genn Banija oder Freistedtlein in Zipscht [sic!], unnd von dannenn biß gen Sanct Veidt am Plaum des Adriatischen mehres, vonn einer feste zu der anndern, der rechten linien nach zurechnenn, ungeverlich zwei hundert, unnd in die krumme wol biß in dreihundert Deutscher meil weges greniczenn gegenn dem Turcken und desselbigenn vorwandten habenn. Inn welchem weitleunftigem bezirck die Keyserliche Mayestät etc. groß unnd kleine orthflecken und befestigung bis in die 96, alle mit deutschem und hungarischem kriegsvolk zu roß unnd fus beseczenn, unnd desselbigenn allein zu fridenszeiten über 21 000, daß ganz jar, winter und sommer erhalten, und darauf allein ordinari jarsbesoldung, ohne einigen baucostenn oder anderen ausgabenn, über die vierzehnen mal hundert tausent Gulden ... jerlich zutregt.” StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136) Bd. 43, Nr. 19, ill. egy másik említése: DRTA Reichsversammlungen, 1570, I, 480, Nr. 140; vö. Pálffy G. *Európa védelmében*, 44–45.

³² SHStA Dresden, Karten, Risse, Bilder Schrank XXVI, Fasc. 96, Nr. 11. fol. 1; Brichzin, H. „Eine Ungarnkarte”.

határvidék-térkép részletesen tanúskodik.³³ Ez a kartográfiai tevékenység még európai összehasonlításban is kiemelt figyelmet érdemel, hiszen a 18. századi rendszeres térképészeti-katonai felmérések eddig ismert legkorábbi közép-európai előzményéről van szó.³⁴ Ezek a mappák ugyanis többségében helyszíni határvidék-bejárások (ún. *Grenzvisitation*, *Grenzbesichtigung*, *Grenzbereitung*) alapján készültek. Míg a felméréseket a Haditanács megbízásából nagyjából osztrák főtisztek irányították, addig a helyszíni információk többségét magyar kapitányok szolgáltatták. Magukat a térképeket pedig egy erre specializálódott itáliai várépítész és térképrajzoló família, a milánói származású Angielinik (két testvér, Natale és Nicolò, ill. az előbbi fia, Paolo) szerkesztették. Sőt az 1560-as évek végére elkészült alaptérképeket többször javították és átdolgozták, majd az 1570-es évek elején külön kötetekbe másolták.³⁵ Ezt elsősorban abból a célból tették, hogy az uralkodó és a Haditanács számára a megfelelő katonai döntések meghozatalához egy kötetben áttekinthetővé váljék a Habsburg Monarchia teljes határvédelme.³⁶ Az oszmán hódítás tehát – a legfontosabb államügyek mellett – jelentős fejlődésre készítette a monarchia haditérképészetét is.³⁷ Mindeközben a veszélyes magyar frontország fokozatosan ismertebbé is vált, legalábbis a monarchiát irányító elit egy része, valamint a német, osztrák és cseh–morva rendek számára. Sőt, a „*Magyar Királyság a német [és hozzátehetjük: az osztrák–cseh] területek védőbástyájává és előretolt védőpajzsává*” vált – miként az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen fogalmaztak.³⁸

b. Az új határvédelmi rendszer

Az Angielinik térképei az 1570-es évekre létrejött, sok száz kilométer hosszú védelmi rendszert hitelesen mutatták be. Ennek megszervezése több évtizedes, hatalmas anyagi és katonai erőforrásokat megmozgató, ám komoly hatásköri konfliktusokkal együtt járó munka eredménye volt. A magyar rendek és a magyar–horvát nagyurak ugyanis katonai jogkörükről – teljesen érthetően – nem kívántak lemondani. A késő középkorban a horvátországi, a szlavóniai, a Száva és az Al-Duna menti dél-magyarországi, továbbá az erdélyi határvédelem minden elemét (végvárak, nemesi felkelés, vármegyei hadak, telekkatonaság stb.) maguk irányították.³⁹ A saját védelmüket Magyarországon és az egyesülő horvát–szlavón területeken biztosítani igyekvő krajnai, karintiai, stájer és alsó-ausztriai rendek és nemesség ugyanakkor – szintén teljesen érthetően – az egyre rendszeresebb anyagi-katonai támogatás fejében egyre nagyobb beleszólást igényelt az elosztásába, sőt a határvédelem irányításába is.

³³ ÖNB Wien, Cod. 8609, fol. 2, fol. 3, fol. 4, fol. 5, fol. 6; ÖNB Wien, Kartensammlung AB 9.C.1; BGLA Karlsruhe, Gebundene Karte und Pläne Hfk. Bd. XV, fol. 1, fol. 2, fol. 3, fol. 4, fol. 5.

³⁴ Vö. Black, J., *Térképek világtörténete*, főként 40–67.

³⁵ Újabban részletesen: Pálffy G. *A haditérképészet kezdetei*.

³⁶ Miként ezt a bécsi atlasz bevezetője külön ki is emelte: „*Damit aber die greniczen zwischen dem künigreich Unngern unnd dem erbfeindt besser erkhanndt werden müge, unnd zu teglichen gebrauch bequember, so ist die unngerisch mappa in fünf tail in disem buech gethailt worden.*” ÖNB Wien, Cod. 8609, fol. 1.

³⁷ Vö. Dörflinger, J. – Wagner, R. – Wawrik, F., hrsg. *Descriptio Austriae*; Szathmáry T. *Descriptio Hungariae*; Meyer, W. „Die Türkenkriege und Landkarten”; Winkelbauer, T. „Landkarten”.

³⁸ „*Cron Ungern – ein propugnakel unnd vormaur Deutscher lannden.*” StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136) Bd. 43, Nr. 19.

³⁹ Szakály, F. „The Hungarian-Croatian Border Defense System”, 145–150; Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 169–171; a *militia portalisra*: Borosy A. *A telekkatonaság*.

A hatásköri konfliktusok valójában már abban a pillanatban megkezdődtek, amint a koronázására érkező Habsburg Ferdinánddal 1527 nyarán az első osztrák–német *Landsknecht* Magyarország földjére lépett. Az 1486-ban jóváhagyott nádori cikkelyek (4. artikulus) értelmében ugyanis „*az ország és az országlakosok közönséges és főkapitánya*” a nádor (*palatinus*) volt.⁴⁰ Az 1485 végén tartott budai országgyűlés ugyanakkor nem szabályozta, mi van abban a helyzetben, ha magyar katonaságot külföldi segélyből finanszíroznak, vagy ha az uralkodó idegen csapatai érkeznek Magyarországra. Ilyen példák a késő középkori magyar középhatalom esetében ugyanis majdnem elképzelhetetlenek voltak.

1526 után mindez alapvetően megváltozott. Ferdinánd király a Szapolyai János és a törökök elleni küzdelem miatt szinte folyamatosan küldött csapatokat saját főhadparancsnokai vezetése alatt Magyarországra, sőt olykor külön főtisztek vezetése alatt még a horvát (1527: Nikola Jurišić/Jurisics Miklós, 1532: Hans Püchler) és külön a szlavón területekre (1531: Pekry Lajos, 1537–1539: Nikola Jurišić) is.⁴¹ Az előbbieket nagyjából az Udvari Kamara és az alsó-ausztriai rendek fizették, míg az utóbbiak zsoldjának biztosításában saját védelmük érdekében a krajnai, stájer és karintiai rendek vállaltak egyre meghatározóbb szerepet. A gyakori pénzhiány következtében ugyanakkor az 1530–1550-es években már Ferdinánd magyar katonái is sokszor kapták zsoldjukat az osztrák, német vagy cseh–morva segélyekből, leginkább a hadi fizetőmester (*Hofzahlmeister*) kasszájából.⁴² Mindezek jól jelezték a fentiekben már említett, bár a magyar rendek által nehezen elfogadható, markáns változást: a magyarországi had- és pénzügyek a magyar, osztrák és cseh–morva területek közös kérdéseivé váltak.

A különleges új helyzetet mind Ferdinánd, mind már említett bécsi haditanácsosai, mind a különböző osztrák rendek, mind a magyar nagyurak természetesen igyekeztek saját érdekeinek megfelelően alakítani, sőt saját előnyükre fordítani. A főhadparancsnokok – már csupán hadvezetési okokból is – egyre gyakrabban kísérelték meg parancsnoki jogkörüket a magyar és horvát csapatokra kiterjeszteni, ami a magyar és horvát nagyurak erős ellenállásába ütközött.⁴³ Az egyes osztrák rendek ugyanakkor a saját határaik előtti védelemre koncentráltak, így annak irányításába kívántak beleszólást, mindenekelőtt a soraikból származó katonáskodó nemesek segítségével. A krajnai, karintiai és a stájer rendek eleinte elsősorban a legveszélyeztetettebb horvát, majd az 1540-es évektől már a szlavón, sőt a dél-dunántúli területeken is, az alsó-ausztriaiak pedig Esztergom és Székesfehérvár eleste (1543) után főként a Balaton és a Duna közötti régióban. Morva társait szintén saját magyarországi „előterük”, a Dunától északra fekvő országrész védelme foglalkoztatta leginkább.⁴⁴

Mindeközben a magyar rendek sem maradtak tétlenek. Az 1530-as években a számukra teljesen új helyzetben és a polgárháború közepette még csupán arra törekedtek, hogy a

⁴⁰ „*Quarto si quando urgeret regni necessitas et opus esset, ut pro eius necessaria defensione regnicolae insurgerent, palatinus ex suscepto officio debet esse generalis et supremus capitaneus regni et regnicolarum et illos gubernare, iuxta tamen voluntatem et arbitrium regiae celsitudinis.*” Döry, F. et al., eds. *Decreta regni Hungariae*, 315.

⁴¹ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 281–282; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 128–129.

⁴² Miként erre a friss kutatás felhívta a figyelmet: Kenyeres I. „A Habsburg Monarchia”, 96–97.

⁴³ R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, passim; Ember Gy. „A helytartói hivatal”, Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 91–101; újabban Erdélyi G. „Vita a helytartóságról”, Erdélyi G. *Bethlenfalvi Thurzó Elek*, 48–64.

⁴⁴ Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 179–187.

hadügyigazgatásban saját pozícióikat megőrizték. Ezt előbb Báthory István nádor (1526–1530) segítségével kívánták elérni, aki Habsburg Mária királyné Magyarországról való távozása után, 1528 márciusától az uralkodó távollétében egyúttal királyi helytartó volt. Ferdinánd azonban Báthory halálát követően, valószínűleg éppen a főhadparancsnokok pozíciójának erősítése érdekében, a rendek sokszori követelésére sem nevezett ki nádot. Újabb helytartóinak (1532–1542: Thurzó Elek, 1542–1549: Várday Pál, 1550–1554: Újlaky Ferenc) pedig utasításaikban ügyes taktikával már nem jelölt ki katonai feladatkört.⁴⁵ Bár ők minden eszközzel igyekeztek a nádor említett hadügyi hatáskörének átmentésére (legalább a magyar csapatok felett), egyre kevésbé jártak eredménnyel. Hasonló konfliktus alakult ki a horvát–szlavón területeken a bánok és az ottani főhadparancsnokok között.⁴⁶

A magyar királyi főváros tragikus elvesztése a magyar rendeket – az osztrákokhoz és a németekhez hasonlóan – a korábbiaknál sokkal intenzívebb lépésekre készítette. Erről tanúskodott, hogy az 1542 eleji besztercebányai országgyűlésen a törökellenes védelem biztosítására és a közállapotok rendezésére két ún. országos főkapitányt (*supremus regni Hungariae capitaneus*) választottak.⁴⁷ Így az új horvát–szlavón bán (1542–1556), Zrínyi Miklós mellett a Dunántúlon előbb rövid ideig Báthory András (1542. márc.–dec.), majd több ízben Nádasdy Tamás (1542–1546, 1548–1552), végül Tahy Ferenc (1553–1554), a Dunától keletre és északra fekvő területeken pedig Perényi Péter (1542. márc.–okt.), majd Báthory András (1542–1552) feladata volt, pontosabban lett volna a rendek részéről a határvédelem biztosítása. Komolyabb anyagi eszközök hiányában azonban ők csak részlegesen tudták ellátni e feladatokat. A végvárakban szolgáló katonaság zsoldját ugyanis a magyarországi hadiadóból nem lehetett biztosítani – miként ezt több ízben éppen maga Nádasdy jelentette ki. Kétszeri lemondása (1546. jún. és 1552. júl.)⁴⁸ is azt jelezte, hogy a hadügy- és határvédelem kizárólagos magyar rendi irányítása illúzió.

Mindez még annak ellenére is igaz, hogy az említett magyar főtisztek – a köpönyegforgató Perényit kivéve⁴⁹ – mindannyian Habsburg Ferdinánd szinte megingathatatlan hívei voltak. Mindez mégsem zárta ki, hogy a magyar rendi pozíciókat, a Magyar Királyság és egyúttal persze saját érdekeiket szívósan védelmezzék. A magyar történetírás gyakori állításával ellentétben tehát a magyar trónt betöltő Habsburg-uralkodókhoz való hűség nem jelentette az ország érdekeinek feladását. Bár a kormányzati dualizmus rendszerében alapjaiban valóban az uralkodó és a rendek érdekei feszültek egymásnak,⁵⁰ ez egyáltalán nem antagonisztikus ellentétet, hanem egy, a mindenkori

⁴⁵ Lásd különösen R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 337–339, Nr. VI (7.3.1528), 343–354, Nr. IX–XIV (1531–1532), 359–360, Nr. XX (30.12.1542), 362–364, Nr. XXIII (1543), 395–396, Nr. XXXVIII (12.4.1550); Ember Gy. „A helytartói hivatal”; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 97–98.

⁴⁶ Varga Sz. „A horvát bán”, 157–173.

⁴⁷ „Deinde, cum dominus Andreas Bathory cum suis fratribus ad obedientiam Regiae Majestatis et fidelitatem accessit, onusque capitaneatus huius regni, tum pro defensione confinium et administratione subsidiorum, tum pro domandis rebellibus, de voluntate dominorum utriusque ordinis et aliorum Statuum, una cum domino Petro Pereny in se assumpsit.” MOE II, 375, Nr. XIII (1542. márc.).

⁴⁸ 1546: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 2, 1546 fol. 18–21; 1552: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 66, Konv. A, fol. 4–6, fol. 50–53, fol. 107–109; Söptei I., szerk. *Nádasdy Tamás*, 29–54, stb.

⁴⁹ Sztárai M. *História*; vö. Varga J. J. „Az »Orta Madzsar«”, 417; Varga J. J. *Válaszúton*, 162–164, ill. későbbi fejleményeire még Tóth S. L. „A »szináni ajánlat«”.

⁵⁰ További irodalommal: Sturmberger, H. „Dualistischer Ständestaats”; Schulze, W. „Das Ständewesen in den Erblanden”; a magyar vonatkozásúból: Benda K. „Habsburg-abszolutizmus”, 447–459; Barcsay, Á. *Herrschaftsantritt im Ungarn*; Szijártó M. I. *A diéta*, 29–58.

erőviszonyoknak megfelelően változó, bonyolult kapcsolatrendszer jelentett.⁵¹ A lojalitás és a „hazafiság”, azaz az uralkodóhűség és a Magyar Királyság érdekeinek védelme tehát már a 16. században sem zárta ki egymást⁵² – miként ezt a következő évszázadban Esterházy Pál nádor (1681–1713) nevezetes jelmondat is megfogalmazta: „*Pro Deo, Rege et Patria*”. Sőt, ez idő tájt ebben a legnagyobb szerep az előző fejezetben bemutatott, az udvarral legszorosabb kapcsolatokat kialakító, de egyúttal a megmaradt ország területének túlnyomó részét birtokló magyar arisztokráciának jutott.⁵³

A magyar nagyurak szerepét a Magyar Királyság ismeretlensége tetemesen erősítette. Ferdinánd főhadparancsnokainak az új határvédelem területének biztosításakor, majd a védelmi koncepció kidolgozásakor és a rendszer megszervezésekor ugyanis égető szükségük volt a magyar arisztokrátiák széleskörű ismereteire és katonai javaslataira. Ezekkel a bécsi hadvezetés rendszeresen élt is, hiszen hibás döntéseket a növekvő oszmán veszély miatt nem nagyon kockáztathattak meg. A rendek politikai-katonai vezetőit ezért az 1530–1550-es években rendszeresen hívták bécsi tanácskozásokra – amint ezt például a Révay I. Ferenc személylőkhöz (1527–1542), majd nádori helytartóhoz (1542–1553) írott meghívólevelek szépen igazolják;⁵⁴ pedig ő nem is volt Ferdinánd legbefolyásosabb magyar híve.

Az egyeztetések különösen az 1540–1550-es évek fordulójától váltak sűrűbbé, amikor mind Bécsben, mind Pozsonyban több hadikonferenciát tartottak. Ezeken általában határvidéki terepszemlék tapasztalatai alapján főként azt vitatták meg, hogy a jövőben mely várakat kell megerősíteni és kincstári kezelésbe venni, őrséggel ellátni vagy esetleg lerombolni, hol szükséges újakat építeni, és ezek katonaságát milyen forrásokból lehet finanszírozni, végül miként lehetséges őket hadianyaggal és élelemmel ellátni.⁵⁵ De a magyar főméltóságok véleményét természetesen mindig kikérték a legfontosabb katonai

⁵¹ Vö. újabban osztrák és német példák alapján Schulze, W. „Estates and the Problem of Resistance”; Strohmeier, A. „Vergleichende Ständegeschichte”; Strohmeier, A. „Vom Widerstand zur Rebellion”; Strohmeier, A. „Die Disziplinierung der Vergangenheit”; Strohmeier, A. *Konfessionskonflikt*, passim.

⁵² A 16–17. századra: Nagy L. „A magyarországi Habsburg-uralom”, 22–23; a 18. századra Khavanova, O. „Hazafiság a lojalitás”; H. Balázs É. *Bécs és Pest-Buda*, különösen 216–266.

⁵³ Ritka kivételnek tekinthető a magyar történetírásban 1943-ban Zichy István névrokonáról, Zichy II. Istvánról (1616–1693) írott életrajzi vázlatában kifejtett véleménye: „Bár korunk történetírása csak lassan szabadul fel a kurucdicsőítő romantika hatása alól, mégis már mind jobban értékeli azoknak a magyar reálpolitikusoknak szerepét, kik nem egyszer mentették meg a magyarság nemzeti létét, mikor azt a meggondolatlan hazafiaskodás már-már örvénybe döntötte.” Zichy I. „Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez”, 747.

⁵⁴ 1533, Révay jöjjön azonnal Bécsbe a visszatért török követ ügyeinek megtárgyalásra: SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekréty, mandáty a reskripty Révayovcom Fasc. I, Nr. 12 (18.9.1533); 1534, jöjjön mielőbb Bécsbe a Grittivel való tárgyalásokra: uo. Fasc. I, Nr. 18 (30.3.1534); 1539. ápr. 13-ára Bécsbe, „*est nobis aliquod negotium, quod sine praesentia vestra transigi non potest*”: uo. Fasc. II, Nr. 3 (24.3.1539); 1539 nyara, újabb Bécsbe hívás Szalónak vára ügyében: uo. Fasc. II, Nr. 6 (16.6.1539), 1541, jöjjön, amilyen gyorsan csak lehet, Bécsbe: „*Habentes prae manibus certa negotia, ad quae agenda et tractanda tua etiam praesentia magnopere indigere videmur*.” uo. Fasc. II, Nr. 30 (8.5.1541); 1544. aug. 12-ére Bécsbe: „*Sunt quaedam prae oculis nostris tam privata nostra, quam publica negotia, in quibus tecum et cum aliis consiliariis nostris tractandum nobis erit*.” uo. Fasc. 3, Nr. 3 (8.8.1544), 1552. febr. 12-ére Bécsbe: „*Et in ea re perficienda tua opera et consilium sint nobis necessaria*.” uo. Fasc. IV, Nr. 11 (2.2.1552); ill. Pethő János kapcsán: Thallóczy L. *Udvartartás*, 1625/2, 53, Nr. 13; egy további példa 1533 áprilisából: Fazekas I. „Besztercei Kretschmer Lőrinc”, 65, 12. jegyzet.

⁵⁵ Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 45–133, passim; vö. Stülz, J. „Ausschustag”.

tisztségek betöltése ügyében is.⁵⁶ S e tervekől hamarosan számos meg is valósult: elegendő néhány kulcsfontosságú vár (Szigetvár, Eger, Gyula) teljes vagy részleges uralkodói tulajdonba és kincstári kezelésbe vételére, magánföldesúri várak (például Pápa, Csesznek, Devecser stb.) királyi őrsggel való ellátására és általában az új rendszer szisztematikus kiépítésének megkezdésére gondolnunk. Mindezek ismeretében viszont a magyar történetírás azon gyakori megállapítása, miszerint a bécsi udvar mellőzte az úgymond megbízhatatlan magyar főurakat a Magyarországot érintő legfontosabb döntések meghozatalakor,⁵⁷ komoly korrekcióra szorul.

A magyarországi hadügy és határvédelem kizárólagos főhadparancsnoki irányítása vagy bécsi vezérlése így legalább annyira illúzió volt, mint magyar rendi kormányzása. Az 1540-es évek közepétől ezért mind a magyar és az osztrák rendek, mind a főhadparancsnokok és a haditanácsosok sorozatos kompromisszumokra kényszerültek. Ezekre a fokozódó török veszély miatt egyre nagyobb szükség volt. Szerencsére Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J. főhadparancsnok (1546–1550) és helyettese Reinprecht von Ebersdorf (1545–1552), valamint Várday Pál helytartó többnyire sikeresen dolgoztak együtt.⁵⁸ A Győrben székelő Sforza Pallavicini magyarországi főhadimarsall (*supremus marescalcus bellicus regni Hungariae*, 1552–1556) és az 1554 tavaszán a rendek által megválasztott nádor (1554–1562), Nádasdy Tamás együttműködése persze korántsem volt felhőtlen. Nádasdy ugyanis határozott személyiség volt, aki elsőrangú érdekérvényesítési képességgel rendelkezett. Így még azt is sikerült elérnie, hogy a Dunától északra és délre egyaránt hatáskört kapjon a vármegyei csapatok felett.⁵⁹ Azt viszont ő sem akadályozhatta meg, hogy egyre több osztrák zsoldon szolgáló német és magyar katonasággal védett végvár kerüljön ki a magyar rendek és a nádor irányítása alól. A nemesi felkelés (*insurrectio*), valamint a vármegyei hadak és a telekkatonaság irányítását ugyanakkor teljességgel sikerült megőriznie. Ezek ugyanis a magyar nemesek legfőbb privilégiumai közé tartoztak, hiszen ők nem adóval, hanem pusztán vérükkel adóztak uralkodójuknak.

Nádasdy már korábban horvát–szlavón bánként (1537–1539) is nehezen fogadta el katonai hatásköre csökkenését, miként utódai, Zrínyi Miklós (1542–1556) és Erdődy II. Péter bánok (1556–1567) is. Ferdinánd ugyanis 1538. április végén a krajnai Erasm von Thurnt nevezte ki Senj (Zengg), Bihać, Ripač és Otočac, továbbá a hozzájuk tartozó kisebb várak, azaz az ún. régi horvát végvidék (*alte krabatische/kroatische Grenze*) főkapitányává.⁶⁰ Hans Ungnad horvát–szlavón főhadparancsnok (1540–1543, 1553–1556), valamint helyettese, Hans Lenkovitsch (Lenković, 1546–1556) tevékenységének köszönhetően azután Szlavóniában is számos olyan végvár került ki a bán irányítása alól,

⁵⁶ Három remek példa számos magyar tanácsos javaslatáról: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. A, fol. 68–71 (1562, dunántúli és dunáninneni főkapitányság), lásd még a 23. táblázat forrásait; uo. Fasc. 93, Konv. A, fol. 162–165, fol. 168–171, fol. 194–195 (1566, dunántúli főkapitányság); uo. Fasc. 103, Konv. B, fol. 203–204 (1574, báni tisztség).

⁵⁷ Ezt „ellentétben az általános hiedelemmel” a 19–20. század fordulóján saját forráskutatásaik alapján már Károlyi Árpád és Márk László is hangsúlyozták, de véleményük sajnos kevésbé hatott történetírásunkra. MOE IX, 322–323; Márk L. „A királyi tanács”, 597.

⁵⁸ MOL Budapest, E 185, Missiles, Salm és Várday közös levelei Nádasdy Tamáshoz, passim.

⁵⁹ Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 109–133.

⁶⁰ „pro conservandis partium istarum ad confinia Turcharum iacentium locis ... in capitaneum assumpsimus et constituimus illicque castrorum et oppidorum nostrorum Bihigij et Repatz, civitatisque nostrae Segniensis et Ottoschutz cum omnibus eorundem attinentiis curam administrationemque demandavimus” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 35, Konv. A, fol. 86–87, fol. 89, fol. 93, fol. 94–95, fol. 96–99; vö. Lopašić, R. *Spomenici hrvatske krajine*, III, 390–391, Nr. III.

amelyek zsoldját a stájer rendek biztosították. Az utóbbiak az 1540-es évek elejétől már a Dél-Dunántúl, elsősorban Pécs, majd Szigetvár és a hátszágában fekvő kisebb várak, 1566 után pedig Kanizsa védelmében is fontos feladatot vállaltak.⁶¹ Hasonló szerepük volt az 1540-es évek közepétől a Győr előterében fekvő várak finanszírozásában az alsó-ausztriai rendeknek. Így egyik fő képviselőjük, az említett Reinprecht von Ebersdorf (egyúttal *Erbkämmerer in Österreich unter der Enns*) az 1540–1550-es évek fordulóján már Győrben tartotta székhelyét. De ugyanitt székelt Pallavicini főhadimarsall, majd 1556-tól az alsó-ausztriai Adam Gall zu Loosdorf győri főkapitány is.⁶²

Ebben a folyamatban az Udvari Haditanács 1556. november 17-ei bécsi megalapításának kiemelt jelentősége volt. Bár, mint a 4/b. fejezetben már bemutattam, felállítása több évtizedes folyamat eredménye volt, valódi intézménnyé szervezése a magyarországi védelmi rendszer kialakulása szempontjából döntő lépésnek tekinthető. A nemzetközi kutatások ugyan gyakran és joggal utalnak arra, hogy a legfőbb hadügyi kormány szerv hatásköre nem terjedt ki az egész Habsburg Monarchiára,⁶³ és éppen az erős rendi pozíciók miatt gyenge volt, csakhogy utasítása értelmében elsősorban nem is e célra hozták létre.⁶⁴ Noha a Haditanács elvileg a hadügy teljes irányításáért felelt, legyen szó tábori vagy várbeli katonai szolgálatról, működése első évtizedeiben legfőbb feladata vitathatatlanul a magyarországi határvédelem szervezése volt. A 16. század közepén I. Ferdinánd államának ugyanis ez volt legégetőbb hadügyi problémája. Ezt önmagában az is igazolja, hogy 1556 és 1560 között első elnöke az az alsó-ausztriai származású Ehrenreich von Königsberg lett, aki előbb a győri könnyűlovasság főkapitányaként, majd 1552-ben magyarországi főhadparancsnok-helyettesként (*Stellvertreter des Oberstfeldhauptmanns in Ungarn*) alapvető szerepet játszott a bécsi rezidenciavárost és Alsó-Ausztriát védelmező határvidék kiépítésében.⁶⁵ De mindezt érzékletesen jelzi az is, hogy a Haditanács 16. századból fennmaradt anyaga szinte teljességgel magyar vonatkozású iratokat tartalmaz.⁶⁶

A magyar és osztrák rendek, valamint a főhadparancsnokok és a bécsi haditanácsosok hasonlóan állhatatos kitartása következtében az 1570-es évekre a magyarországi és a horvát–szlavón határvédelmi rendszer különleges, kettős jelleget öltött. A hatásköri viták dacára ugyanis a legfőbb cél, az új védelmi rendszer kiépítése érdekében mindannyian kénytelenek és készek voltak kompromisszumokra, sőt kisebb-nagyobb lemondásokra is. Ezeknek köszönhetően az új határvédelem – a kormányzati dualizmusnak megfelelően – kétféle, egymást részben átfedő főkapitányságból állt: a Haditanácstól függő ún. végvidéki és a rendi jellegű ún. kerületi főkapitányságokból, másként generalátusokból.⁶⁷

A határvédelmi rendszer meghatározóbb és hatékonyabb elemét az Adriai-tengertől az erdélyi határig húzódó végvár vonal alkotta. Az új rendszerbe szervezett várak száma az 1550-es évek közepétől közel két évtized alatt másfélszeresére nőtt, és a századvégre 110–130 kisebb-nagyobb erősségekben állandósult – miként erről a 14. táblázat tájékoztat.

⁶¹ Kovács Gy., szerk. *Weitschawar*, 11–23; Roth, F. O. „Wihitsch und Weitschawar”; Pálffy G. „A Bajcsavárig vezető út”.

⁶² Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 73–97, 120–133.

⁶³ Újabb: MacHardy, K. J. „Staatsbildung”, 88–89; Hochedlinger, M. „Der gewaffnete Doppeladler”, 227–241.

⁶⁴ Lásd a 4. fejezet 59. jegyzetét.

⁶⁵ Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 73–81, 250 (Königsberg életrajzi vázlatával).

⁶⁶ Pálffy, G. „Die Akten und Protokolle”, 189–194; Pálffy G. „A modern hadtörténetírás”, 544–557.

⁶⁷ A végvidéki és a kerületi generalátusokra részletesen: Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 192–199; Pálffy G. „A törökellenes határvédelmi rendszer”, 80–82; Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 112–114.

Ezekben az 1570–1580-as évek folyamán az Udvari Haditanács előírásai szerint már mintegy 20–22 000 magyar, horvát, német és szerb katona teljesített, mégpedig állandó jelleggel szolgálatot. Ez még akkor is igen tekintélyes létszámnak nevezhető, ha egyes várakban a katonák egy része a mustrákon nem jelent meg, vagy az előírt keretlétszámot különböző okokból nem mindenütt tartották be.

14. táblázat: *A végvárak száma és a végvári katonaság előírt létszáma Magyarországon és a horvát–szlavón területeken a 16. század második felében*

Év	A végvárak száma			A végvári katonák előírt létszáma		
	Magyarország	Horváto. és Szlavónia	Összesen	Magyarország	Horváto. és Szlavónia ⁶⁸	Összesen
1556	ca. 30	ca. 50	ca. 80	10 832	3150	13 982
1572	53	75	128	13 862	5999	19 861
1576	51	72	123	17 190	5323	22 513
1582	71	47	118	16 403	4745	21 148
1593	75	96 ⁶⁹	171	15 446	7247	22 693

Forrás: 1556: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasz. 76, Konv. A, fol. 16–37; 1572: SOA Treboň, Archiv Buquoy, Fach 71, Fasz. IV, Nr. 2020; Lopašić, R. „Prilozi za poviest Hrvatske”, 33–37; Loserth, J. *Innerösterreich*, 205–208, Nr. 12; 1576: ÖStA Wien, HHStA RK RTA Fasc. 53, fol. 350–369; uo. MEA RTA Fasc. 72, Konv. B, fol. 185–206; StLA Graz, LA 2 A III 3, Landtagshandlungen 29, s. f., kiadása: Pálffy G. „A magyarországi és délvidéki végvárrendszer”, 141–158; 1582: ÖStA Wien, HHStA RK RTA Fasz. 58a, fol. 345–367; StA Nürnberg, Ansbacher RTA (Rep. 136) Bd. 61a, fol. 37–64, kiadása: Pálffy G. „A magyarországi és délvidéki végvárrendszer”, 159–178; 1593: ÖStA Wien KA AFA 1593/11/1, Loebel, A. H. *Zur Geschichte des Türkenkrieges*, I, 19–29, vö. még Pálffy, G. „Türkenabwehr, Grenzsoldatentum”.

A több száz kilométer hosszú várláncolat (7. térkép) hat nagyobb várövezetre, azaz végvidéki főkapitányságra/generalátusra (*Grenzoberhauptmannschaft*, *Grenzgeneralat*, röviden *Grenze*) tagolódott, melyeket az egyes határövezetek központi várában és erődvárosaiban, az ún. fővárban (*Hauptfestung*) székelő végvidéki főkapitányok (*Grenzoberst*) irányítottak:

1) a legkorábban kialakult, Bihać, majd később (1579 után) Károlyváros (*Karlstadt*)⁷⁰ központú horvát–tengermelléki (*kroatische und Meergrenze*),

2) a Varasd központú szlavóniai (*slawonische Grenze*), másként vend (*windische Grenze*),⁷¹ 1578-tól vend–bajcsavári (*windische und weitschawarische Grenze*),⁷²

⁶⁸ A horvát–szlavón bán mintegy 500 főnyi katonaságát is beleértve.

⁶⁹ Az összes egészen kis őrhelyet és az ekkor éppen hat báni végházat is beleértve.

⁷⁰ Vö. Lopašić, R. *Bihać i bihaćka krajina*; Kruhek, M. *Karlovac*; Zmegač, A. „Karlstadt – Karlovac”.

⁷¹ A horvát és a szlavón végvidék történetét a nemzetközi kutatás – véleményem szerint helytelenül (Pálffy G. „A török elleni védelmi rendszer”, 163–166, 171–173; ill. hasonlóan vélekednek: Wessely, K. „The Development”; Wessely, K. „Die Regensburger »harrige« Reichshilfe”; Roth, F. O. „Die historische Steiermark”) – a későbbi modern határörvidékek (*Militärgrenze*) szerves előzményének tekinti, és már a 16–17. század kapcsán is „osztrák” vagy „horvát” jelzővel illeti. Vaniček, F. *Specialgeschichte*, 1; Lopašić, R. *Spomenici hrvatske krajine*; Amstadt, J. *Die k. k. Militärgrenze*; Rothenberg, G. E. *The Austrian Military Border*; Pavličević, D., ured. *Vojna krajina*; Nouzille, J. *Histoire de frontières*; Kruhek, M. *Krajiške utvrdre*; Ernst, G., hrsg. *Die österreichische Militärgrenze*; Čubriločić, V., ured. *Vojne krajine*; Schulze, W. „Die österreichische Militärgrenze”; már valamivel újabb szemléletben Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*; Kaser, K. „Die habsburgische Militärgrenze in Kroatien”.

⁷² Roth, F. O. „Wihitsch und Weitschawar”; Kovács Gy. – Pálffy G. – Vándor L. „A régészeti és az írott források”; Kovács Gy., szerk. *Weitschawar*; Kramer, D. et al., hrsg. *Auf Sand gebaut Weitschawar*; Pálffy G. „A Bajcsavárig vezető út”.

3) az 1566-ban elesett Szigetvár és a Somogy megyei várláncolat szerepét átvevő kanizsai (*kanischarische Grenze*), illetve Kanizsa 1600. évi eleste után Kanizsával szembeni (*gegenüber von Kanischa liegende Grenze*),⁷³

4) a császárvárost oltalmazó győri (*raaberische/Raaber Grenze*),⁷⁴

5) a Garam menti bányavárosok⁷⁵ előtt húzódó ún. bányavidéki (*bergstädtische Grenze*) (előbb Léva, majd 1589-től Érsekújvár központtal), végül

6) a Kassa székhelyű felső-magyarországi vagy kassai főkapitányság (*oberungarische Grenze*).

A védelmi rendszerben rajtuk kívül – miként ezt az Angielinik Csallóköz-térképe is bizonyítja⁷⁶ – kiemelt helyet foglalt el a Duna menti hadfelvonulási utat ellenőrző és Bécs védelmében szintén meghatározó szereppel bíró Komárom vára. Ez a dunai folyami flotta központja is volt, így főkapitánya közvetlenül a Haditanács alárendeltségében állt. Kiemelkedő jelentősége miatt a posztot 1566-tól a 17. század végéig csakis osztrák és német, a tárgyalt korszakban főként alsó-ausztriai nemesek (Andreas Kielmann, Erasm Braun és Hans Molart) töltötték be, részleges kivételt csupán az említett Pálffy Miklós jelentett. Hasonlóan szinte kizárólag előkelő alsó-ausztriai nemesek (Adam Gall, Eck Graf zu Salm und Neuburg, Andreas Teufel, Karl Ludwig von Zelking, Ferdinand Graf zu Nogarol, Ferdinand Graf zu Hardegg) adták 1556-tól a győri végvidék vezetőit. A horvát és a szlavón generalátus központi irányítását pedig már az 1540-es évektől teljességgel sikerült a krajnai–görzi és karintiai (pl. Auersperg, Khisl, Lenkovitsch, Thurn), illetve stájer (Grasswein, Herberstein, Ungnad) arisztokratáknak átvenniük.⁷⁷ Olyannyira, hogy a 17. század elejére teljesen bevett gyakorlattá vált, hogy a horvát főkapitányi posztra a krajnai és a karintiai, a szlavónra pedig a stájer rendek tették meg rendszeresen javaslatukat.⁷⁸

A várrendszer mélységében, vagyis az egyes főkapitányságokon belül is tagolt volt. Bár a végvidékek a természeti és stratégiai adottságok tekintetében igen különböztek egymástól, fekvésének és jelentőségének megfelelően minden egyes várnak megvolt a saját szerepe. Az óriási erődökké kiépített fővárak (1000–1500 fővel) a védelem pillérei és a helyi katonai közigazgatás központjai voltak. E kulcsvárakat követték a védőzóna nagyobb erősségei (400–600 katonával), majd a harmadik vonalba tartozó kisebb kő- és palánkvárak (100–300 végvárival). Végül a rendszerben fontos szerep hárult a pusztán tucatnyi katonával rendelkező kisvárokra, őr- és strázsaházakra.⁷⁹ Ezek legfőbb feladata az ellenséges portyák szemmel tartása és lovas futárok, valamint egy ágyúlövésekkel és

⁷³ Kelenik J. „Egy végvidék születése”.

⁷⁴ Pálffy G. *A császárváros védelmében*.

⁷⁵ Körmöc-, Beszterce-, Selmec-, Új-, Baka-, Libet- és Bélabánya.

⁷⁶ ÖNB Wien, Cod. 8609, fol. 4, uo. Cod. 8607. fol. 8; BGLA Karlsruhe, Gebundene Karte und Pläne Hfk. Bd. XV, fol. 2.

⁷⁷ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 283–284, 276–277, 282–283; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 131, 124, 128–130; az Auerspergek kapcsán: ÖStA Wien, HHStA FA Auersperg, Zimmer A, Kasten 21, Faszikul 4.

⁷⁸ Miként például 1626 áprilisában fogalmaztak: „*gewendliche fürschrägung*”. ÖStA Wien, KA IHRK Prot. Croatia Bd. 15. 1626, fol. 19.; „*gebreuchige vorschlag*” uo. Bd. 18. 1652, fol. 45.

⁷⁹ Szegő P. *Végváraink szervezete*; Sinkovics I. „A török elleni védelem”; Sinkovics, I. „Der Angriff der Osmanen”; Szántó I. *A végvári rendszer*; Csorba Cs. „Erődített és várrá alakított kolostorok”, passim.

tüzekkel jelző rendszer (ném. *Kreidschuß- und Kreidfeuersystem*) segítségével a nagyobb várakriadóztatása, illetve a környék lakosságának figyelmeztetése volt.⁸⁰

A határvédelem másik, katonai szempontból kétségtelenül kiegészítő elemét a végvidéki főkapitányságokkal azonos területen és egyidejűleg működő kerületi generalátusok (*Kreisoberhauptmannschaft, Kreisgeneralat*) alkották. Ezek területi felosztása megfelelt a 8. táblázatban bemutatott kerületek rendszerének. A négy kerületi főkapitány (*Kreisoberst*) tehát az alábbi régiók rendi jellegű katonai kérdéseit intézte: 1) az ez időre egyesülő horvát–szlavón bánóság, 2) a dunántúli, 3) a Pozsonytól Gömör megyéig terjedő ún. dunáninneri, valamint 4) a felső-magyarországi kerületét. Ők rendelkeztek a fokozatosan elavuló nemesi felkelő csapatokkal, a vármegyék és királyi városok hadaival, valamint főkapitányi kontingenseikkel. Az utóbbiakat (300–500 fő) többnyire ők is bevonták a határvédelembe, egy vagy több végvárba vagy magánváraikba szétosztva azokat.

Míg ez a magyarországi területeken a végvárak rendszerét vagy annak hátszínét erősítette, a Drávától délre a 16. század végére egy külön kis védelmi övezet kialakulásához vezetett. A horvát és a szlavón generalátus között Sziszekről nyugatra, a Glina- és a Kulpa-parti kis várakból (Breszt, Berkisevina, Szredicsko stb.) így jött létre az 500 fős báni katonaság által oltalmazott báni végvidék (*Banalgrenze, confinia banalia*). Ez volt a 18. századi *Banska krajina* korai, de csupán részleges, azaz nem szerves előzménye.⁸¹ Mindez összességében azt jelentette, hogy a bán 1526 előtti egységes katonai hatásköre nemcsak jelentősen csökkent, hanem ketté is vált. Ezt az is igazolja, hogy a 17. századra a Kulpa menti báni végvidék irányítására utalva a bán korábbi latin tisztségeve az alábbira módosult: *banus, necnon confiniorum Colapianorum regni Sclavoniae supremus capitaneus*.⁸²

A kerületi főkapitányságok kialakulása és egészen a 17. század végéig való megmaradása a magyar rendek komoly erejéről tanúskodott. E tisztségeket ugyanis csakis magyar „állampolgársággal” (*indigenatus*) rendelkezők tölthették be, hiszen őket és csapataikat elvileg kizárólag a rendi hadiadóból fizették. Így külföldiek csak ennek megszerzése esetén viselhették a tisztséget, mint például 1571 és 1574 között Eck Graf zu Salm und Neuburg a dunántúli, vagy 1604 és 1611 között Seifried von Kollonitsch a dunáninneri kerületi főkapitány posztját.⁸³ Külön hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy horvát vagy horvát–szlavón indigenátus nem létezett. Így a horvát–szlavón báni posztot is csak akkor nyerhette el idegen személy, ha előtte magyar nemességet szerzett, mint például Christoph Ungnad (1576/78–1583), akinek magyar felesége volt (Losonczy Anna), és korábban már egri főkapitányként (1569–1576) is szolgált.⁸⁴

⁸⁰ Németül: *Mörser zu Kreidschüssen* vagy *Lärmmörser*, latinul *mortarium pro dando signo seu rumore* vagy *bombarda ad sonum apta*, magyarul *hírlövő mozsár* vagy *hírpattantyú*, horvátul *glasnik* és törökül *haberdar*. Zahn, J. v. „Kreidfeuer”; Otruba, G. „Zur Geschichte des Fernmeldewesens”; Simoniti, V. *Vojaška organizacija na Slovenskem*, 169–179.

⁸¹ Archiv GNM Nürnberg, WF Siebenbürgen ZR 7657, fol. 97–103 (1588); ÖStA Wien, KA AFA 1593/9/1,5 (Sept., 1593); Kruhek, M. „Stvaranje”; Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*, 330–333; Dabić, V. S. *Banska krajina*.

⁸² Buturac, J. et. al., ured. *Protocola*, I, passim; vö. Varga Sz. „A horvát bán”; Ennek korabeli magyar változata a következő volt: „dalmáciai, tót- és horvátországi bán és az egész Kupa vize mellé véghegyeknek főkapitánya” HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Archivum maius Fasc. 85, Nr. 9 (Draskovics János, 1643. jún. 19.)

⁸³ Salm az 1563: 77. tc., Kollonitsch az 1589: 41. tc. értelmében kapott magyar nemességet. CJH 1526–1608, 524–527, 848–851.

⁸⁴ Szabó J. Gy. „Az egri vár”, 17–19.

A magyar rendek késő középkori hadügyi hatásköre a Haditanács és a végvidéki generalátusok megszervezésével tehát tetemesen csökkent. Ahhoz képest viszont, hogy a rendi hadiadóból a védelmi rendszer költségeinek csak bő tíz százalékát fedezhették,⁸⁵ a határvédelem helyi irányításában betöltött szerepük igen tekintélyesnek nevezhető. Ez még inkább igaz annak ismeretében, hogy a végvidéki és kerületi generálisok posztja csak a horvát–szlavón és a dunántúli területeken vált el véglegesen egymástól. A dunáninneni országrészen és Felső-Magyarországon speciálisabban alakult a helyzet. Az előbbi területen egy ideig még megmaradt a két tisztség, bár mindkettőt mindig ugyanaz a személy töltötte be. Ő tehát egyszerre volt bányavidéki végvidéki és dunáninneni kerületi főkapitány. A századvégen azonban, egészen 1611-ig, mindkét tisztségben külön helyettese volt. Felső-Magyarországon viszont az 1550-es évek végétől állandósuló hadi helyzet miatt már a kezdetektől egy személy irányította a végvárakat, a mezei és rendi hadakat. Ennek köszönhetően itt a két tisztség nem vált el egymástól, sőt németül a találó *Feldoberst in Oberungarn* titulust kapta. Míg a bányavidéki generális posztját a 16. században mindvégig magyarok, a kassait 1565-től 1604-ig kizárólag osztrák és német főtisztok töltötték be.⁸⁶

Az utóbbi jelenség persze egyáltalán nem az Udvari Haditanács magyarellenességével (mint a nemzeti romantikus történetírás vélte), hanem a felső-magyarországi főkapitányság 16. századi kiemelkedő szerepével volt magyarázható. A határvédelmi rendszer ugyanis nemcsak az oszmánokkal szemben oltalmazta a Magyar Királyságot. A kassai generalátus tiszántúli területein a bécsi hadvezetés Szatmár központtal az 1570-es évekre külön kis védelmi övezetet, az ún. tiszántúli főkapitányságot szervezett (7. térkép). A kulcsfontosságú várat még a neves német katonai teoretikus és hadvezér, Lazarus Freiherr von Schwendi⁸⁷ felső-magyarországi főkapitány (1565–1568) foglalta vissza János Zsigmond fejedelemtől 1565 elején, és azt az erdélyi-oszmán csapatok együttes támadásaival szemben is sikerült megtartania.⁸⁸ A hamarosan komoly erőddé kiépített⁸⁹ Szatmáron székelő szatmári és tiszántúli főkapitányt (ném. *Oberst zu Sakmar samt zugehörigen Ortflecken jenseits der Theiß*, lat. *supremus capitaneus Zatmariensis et partium Transtibiscanarum*) Schwendi javaslatára – a kassai generális alárendeltségében – pedig megbízták a Tiszától keletre fekvő végvárak (Kálló, Kisvárd, Ecsed és Szatmár) és vármegyék (Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és részben Bereg, olykor pedig még Kraszna és Külső-Szolnok⁹⁰) hadügyének irányításával. Legfőbb feladata az Erdélyi Fejedelemség felőli támadások feltartóztatása volt. A tiszántúli várövezet tehát a magyar védelmi rendszer olyan speciális része lett, amely elsősorban nem az oszmánokkal, hanem a velük vazallusi viszonyban álló, de keresztény és ráadásul magyarok irányította, új államalakulattal szemben védelmezte a Magyar Királyság területét.⁹¹

⁸⁵ Vö. Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 91–92, 111–115; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 69–70, 92–97.

⁸⁶ Részletesen: Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok” és Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, passim.

⁸⁷ További bőséges irodalommal Frauenholz, E. v. *Lazarus von Schwendi*; Schnur, R. „Lazarus von Schwendi”; Louthan, H. P. *A via media in Central Europe*, 176–203; Niklas, T. *Um Macht und Einheit des Reiches*; stb.

⁸⁸ Schwendi magyarországi tevékenységére: Janko, W. *Lazarus Freiherr von Schwendi*, 31–90; Pálffy G. „Egy meghatározó kapcsolat”.

⁸⁹ Szőcs P. „Szatmár kora újkori erődje”.

⁹⁰ Az utóbbiakra vö. MOL Budapest, A 35, 1564: Nr. 726 (15.1.1564).

⁹¹ Pálffy G. „A felső-magyarországi főkapitányság”.

A tiszántúli főkapitányság létrehozása jól jelzett egy nagyon fontos, de a magyar és a nemzetközi történetírás által kellően még nem értékelt jelenséget. A korábban a bécsi hadvezetés és a magyar rendek által a királysághoz mindenáron csatolandó Erdély az 1556 utáni két évtizedben – a határokat átívelő, szoros kulturális-vallási, gazdasági és rokoni kapcsolatok ellenére – politikai-katonai szempontból egyértelműen külön országgá, sőt nem csekély mértékben a Magyar Királyság ellenségévé vált.⁹² A többségében magyarok lakta két állam politikai érdekei ekkortól hosszú időre többnyire alapvetően eltértek. Ez annak ismeretében persze, hogy az egyik a Habsburg Monarchia fontos része, a másik pedig az Oszmán Birodalom éppen a Habsburgokkal szemben létrehozott vazallusa lett, teljességgel érthető. Mindez még annak ellenére is igaz, hogy Erdélyben a Porta jóváhagyásával magyar fejedelmek uralkodtak.

A különválást szemléletesen igazolja a két ország határán korábban nem létező, egymással farkasszemet néző királysági és erdélyi várláncolat⁹³ mellett a határvámok rendszerének kiépülése is. Az 1570-es évek közepétől a Kraszna folyó vidékén már az idegen országok határain szokásos harmincadvám-hivatalok (Nagykároly, Kálló, illetve Székelyhíd, Margitta, Hídvég, Zilah, Zsibó) sorakoztak.⁹⁴ De napjaink közvélekedésével ellentétben – a megmaradó szoros kapcsolatok és *Hungarus* összetartozás-tudat dacára – már a korabeli emberek is gyakran külön államnak tekintették a Magyar Királyságot és az Erdélyi Fejedelemséget. Amikor például 1579-ben Bácsi Péter kolozsvári kereskedő arra hivatkozott, hogy városa ősi jogai értelmében vámmentességet élvez, a Magyar Kamara azzal utasította el érvelését, hogy Kolozsvár nem a Magyar Királyság része, lakóit nem illeti meg a magyarországi szabad városok vámmentessége.⁹⁵ De 1590 nyarán a felsőmagyarországi generalátus központjáról Gyulafehérváron is azt írták, hogy „*Kassa más birodalomban van*”.⁹⁶ Sőt, ugyanitt járva egy francia utazó 1574-ben szintén egyértelműen Erdély különválásáról nyilatkozott: „*Mindenki az ország eredeti nyelvén, magyarul beszél – ugyanis Erdély korábban Magyarország tartománya volt.*”⁹⁷

Az állami különválást mindezekén túl még további három jelenség bizonyítja érzékletesen. Egyrészt: a Magyar Királyságban a 16. században nagyobb mennyiségben elterjedő bárói címeket (lásd a 18. táblázatot) a fejedelemségben nem fogadták el, még Bocskai István fejedelem és utódai esetében sem.⁹⁸ Másrészt: a század második felétől készült, új nyomtatott térképeken a török vazallus fejedelemséget általában már mindig

⁹² Vö. Pálffy G. „Egyesítendő tartományból az ellenségig”; Fodor P. *A szultán és az aranyalma*, 392–398; Oborni, T. „The Country Nobody Wanted”; Oborni T. „Tartományból ország”; Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*, 94.

⁹³ 1563 nyarán a magyar tanácsosok ezeket (birtokosaikkal együtt) gondosan számba is vették: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 87, Konv. B, fol. 125–126 (4.8.1563); vö. ÖStA Wien, KA AFA 1563/1/ad 12 (19.1.1563).

⁹⁴ Lukinich I. *Erdély területi változásai*, 162–163; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 448–449; vö. Pap F. *Kolozsvári harmincadjegyzékek*.

⁹⁵ Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”, 778; vö. Trócsányi Zs. *Törvényalkotás*, 201–202.

⁹⁶ Simon, Zs. „Monumente de limbă maghiară”, 284, Nr. 10 (16.7.1590); vö. Lukinich I. *Erdély területi változásai*, 171–174.

⁹⁷ Benda K. – Tardy L., szerk. *Pierre Lescapier*, 71; vö. erre már felhívta a figyelmet: Klaniczay T. *Stílus, nemzet*, 74–77.

⁹⁸ „*Ha Bocskay Istvánnak az németh császár valamit adott is, ő azt elvitte magával, de az mi nagyobb [értsd: meghatározóbb], soha az ország nem consentiált [egyezett bele, fogadott el].*” (Torda vármegye Báthory Gábor fejedelemhez, 5.5.1608) Dáné V. „A Bocskaiak Erdélyben”, 111–117, az idézet: 111; Nyakas M. *A bihari kishajdú városok*, 87; Trócsányi Zs. *Törvényalkotás*, 52, 110; vö. rokona, Bocskai Miklós báróságára: MOL Budapest, A 35, 1608: Nr. 206 (29.7.1608).

más színnel ábrázolták, mint a Magyar Királyságot.⁹⁹ Végül a szlavón területekkel ellentétben érthetően nem élt tovább az a középkori gyakorlat sem, hogy az erdélyi vajda ítélőszékéről a Magyar Királyság ítélőtáblájára, az országbíró elé lehessen fellebbezni.¹⁰⁰ Ennek dacára a magyar politikai elit – miként például a magyar tanácsosok 1563 vagy 1606 nyarán is határozottan kifejtették – Erdélynek a Magyar Királysághoz való esetleges majdani visszakерүlése esetén a királyi táblára való apellálás régi rendjét újra életre kívánta hívni.¹⁰¹

Az utóbbi példa kiválóan tanúskodik arról, hogy Erdély kényszerűségből bekövetkező önálló állammá válása ellenére a középkorban mindvégig a Magyar Királyság részét képező egykori tartomány visszaszerzéséről a magyar uralkodók továbbra sem mondtak le. Azt ugyanis mind ők maguk, mind a magyar rendek, mind e koncepció egyik élharcosa, Fráter György, de egy ideig még az erdélyi rendek és a fejedelmek is a Magyar Királyság csupán időlegesen elvesztett területének, azaz a Magyar Korona „tagjának” (*membrum regni et Coronae Hungaricae*) tekintették.¹⁰² Ezt így tudták még a bécsi udvarban székelő velencei követek is.¹⁰³ A magyar uralkodók emiatt Erdély visszaszerzésére a 17. század elejéig még számos eredménytelen diplomáciai és katonai kísérletet (1561–1562, 1570–1571, 1575, 1600–1605) indítottak.¹⁰⁴ Ezzel egyidejűleg ugyanakkor az ellenséggé is vált török vazallus állammal szemben tartós és erős védelemre rendezkedtek be. E két jelenség, e két törekvés – hangsúlyozandó – egyáltalán nem zárta ki egymást. Sőt, Erdély fokozatos elválását a visszaszerzéséhez mindvégig ragaszkodó királýsági elittel és a Habsburg

⁹⁹ Szathmáry T. *Descriptio Hungariae*, passim; Klaniczay T. *Stílus, nemzet*, 77.

¹⁰⁰ Szabó P. „Bocskai István”, 128–130.

¹⁰¹ „*Servaretur praeterea in processibus iuridicis antiquus ordo, ita videlicet, ut appellationes causarum transmitterentur in sedem regiam, more antiquitus consueto.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 87, Konv. B, fol. 30 (7.7.1563); „*Videtur autem expresse in conditionibus inserendum, ut appellationes e Transylvania in curiam regiam transmittantur, ut eo modo superioritas quaedam coronae regiae reservata videatur, et etiam ditiones illae, quae extra Transylvaniam ei [Bocskai István] concedentur, ab iis dominis et nobilibus, qui ibidem bona habent, libere utrinque possideantur, et iudicia eorum ad octavas Eperiessenses pertineant.*” MOE XII, 439, Nr. 9 (8.6.1606), vö. uo. 784, Nr. I (10.4.1606), vö. még Decsy S. *A magyar szent koronának históriája*, 472–473 (1792).

¹⁰² A Habsburgokra: „*membrum regni nostri Hungariae*” Pop, Ioan-Aurel. „Tra gli Asburgo”, 193, Nr. I (14.3.1553); „*regni nostri Hungariae principale membrum*” R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 405, Nr. XLIII (15.4.1554); a magyar politikai elite: „*membrum regni et Coronae Hungaricae*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 87, Konv. B, fol. 30 (7.7.1563), „*regni membrum*” uo. fol. 38 (16.7.1563), „*Transsylvania, praecipuum regni Hungariae membrum*” uo. fol. 124 (4.8.1563), MOE XII, 363–364, 704–706, Nr. 118 (26.9.1606); vö. Eckhart F. *A Szentkorona-eszme*, 226–233, 247; Lukinich I. „Az erdélyi fejedelmi cím”, 98–103; a fejedelmekre: Trócsányi Zs. *Törvényalkotás*, 10–11 (Mezey Barna előszava); Oborni, T. „Bocskai erdélyi állama”, 87–88; vö. általánosságban: Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 523–524; Tóth I. Gy. *Három ország – egy haza*, 16–18; Tóth, I. Gy. „One Kingdom in Two World Empire”; Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*; Teszelszky, K. „A Holy Crown”; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 175–176.

¹⁰³ „*Transilvania, come doueria, essendo prouincia, et membro prencipale del Regno di Ongaria*” (1564): Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 233; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 347; „*Transilvania, essendo, come è, prouincia et membro d’Ongaria*” (1571): Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 272; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 386.

¹⁰⁴ 1561–1562: Oborni T. „A bécsi udvar terve”; 1570–1571: Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 182–204, Nr. 31–32; Oborni T. „Erdély közjogi helyzete”; 1575: Szádeczky L. *Koronyati Békés Gáspár*; 1600–1605: Arens, M. *Habsburg und Siebenbürgen*; Kruppa T. „Tervek”; Oborni T. „Erdély kincstári bevételei”; Oborni, T. „Bocskai erdélyi állama”; Nagy G. „Miksa főhercegre várva”.

politikai vezetéssel ellentétben elsőként a 17. században majd maguk az erdélyi rendek és fejedelmek fogadták el.¹⁰⁵

A védelmi intézkedéseket kiemelten indokolta az is, hogy János Zsigmond utódját, Báthory István fejedelmet a lengyel rendek 1575 végén királyukká választották. Ebbe a Porta is beleegyezett, hiszen egyrészt Báthory Habsburg Ernő főherceggel szemben nyerte el a trónt,¹⁰⁶ másrészt az oszmánok legfőbb szárazföldi ellenfelei, a Habsburgok így Felső-Magyarországon lengyel–erdélyi–oszmán harapófogóba kerültek. Joggal panaszkodott Hans Rueber kassai generális 1576-ban, hogy *„mivel Felső-Magyarország egyrészt a törökök és az erdélyiek felől – akik ez ideig velünk szemben nem kevesebb ellenségeskedést tanúsítottak, mint a törökök –, másrészt Lengyelország felől, mintegy háromszögben, teljesen körbe van véve, s mivel magán az országrészen is számos nehézséggel kell szembenézni, igen szükséges, hogy itt megfelelő számú katonaságot tartsanak.”*¹⁰⁷

A főkapitány szavai a császárvárosban meghallgatásra találtak. 1576-ban a kassai végvidék 13 várában szolgáló mintegy 6100 főnyi katonaság zsoldjának összege a Magyar Királyság éves bevételeinek kb. 70 százaléka ráugrott, sőt jelentősen meghaladta a Habsburg Monarchia központi területeit oltalmazó győri és kanizsai végvidék 22 várában együttesen tartott katonaság zsoldszükségletét is.¹⁰⁸ De ezzel magyarázható az is, hogy Szatmár várát páratlanul erős német gyalogsággal és tüzéséggel szerelték fel, főkapitányai pedig – Győrhöz és Komáromhoz hasonlóan – a 16. század végéig mindig osztrák főtisztek voltak.

c. A külföldi segítség ára

Az 1540-es évektől a Habsburg Monarchia Magyar- és Horvátország területén történő védelmének biztosítása érdekében az osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országai egyre állandóbb jelleggel kapcsolódtak be a kiépülő határvédelmi rendszer finanszírozásába. A legnagyobb terhet – mint láthattuk (13. táblázat) – a végvári katonaság zsoldja jelentette. Ennek biztosítási módját a Haditanács a 17. század elején egy alkalommal az alábbi frappáns fordulattal összegezte: *„minden tartomány tartsa el saját magyarországi végvidékét”*.¹⁰⁹

A zsold mellett nagy mennyiségben volt azonban szükség élelemre, hadianyagra, a várak megerősítéseihez munkaerőre, különféle szerszámokra, a nagyobb folyókön és a Balatonon hadihajókra, sőt egyes helyekre (Komárom, Pozsony stb.) még hajóhidakra is. Ezek közül az élelemellátás és a magyar országgyűléseken megszavazott erősítési ingyenmunka (*gratuitus labor*) túlnyomó részét a hadszíntér lakossága biztosította. Ennek konkrét összegét ugyan lehetetlen meghatározni, de bizonyosan több százezer forintba rúgott évente, hiszen különösen a nagyobb várak (Eger, Szatmár stb.) esetében az

¹⁰⁵ Ennek a folyamatnak a pontos feltérképezése azonban majd csak az erdélyi elit eddigieknél részletesebb ismerete birtokában lehetséges.

¹⁰⁶ Szádeczky L. *Báthory István*; Szádeczky L. *A Habsburg-ház*; Baczkowski, K. „Der polnische Adel”.

¹⁰⁷ „da Ober Hungern auf einer seit von den Türggen und Sibenbürgern, die bißhēer nichts weniger alß die Türggen feindselig zuhandeln angefangen; auf der andern von Poln, gleich wie im triangel, umb und umb umgeben, und sonst im lanndt selbst sich auch allerlei schwirigkeiten erczaigen, wol vonnotten, das man dessen, zu verhüttung aller ortteinfalle, eine guete anczal underhielte.” ÖStA Wien, KA AFA 1576/11/4, fol. 2 (18.11.1576).

¹⁰⁸ ÖStA Wien, HHStA RK RTA Fasc. 53, fol. 364–366.

¹⁰⁹ „das jedes Landt seine sondere graniczen in Hungern zuerhalten.” ÖStA Wien, KA HKR Akten Reg. 1613 Dez. Nr. 68 (29.12.1613).

elmaradó zsoldot is gyakran élelemben fizették ki.¹¹⁰ A zsold számottevőbb részét, az ágyúk és kézi lőfegyverek majdnem száz százalékát, de még a hadihajók egy tekintélyes hányadát is osztrák, német és cseh területekről biztosították.¹¹¹ Ennek a hatalmas anyagi-katonai segítségnek persze súlyos ára volt.

A Haditanács fenti találó kijelentésének megfelelően a horvát végeket az 1530–1540-es évektől általában Krajna és Karintia évente megszavazott segélyeiből,¹¹² valamint részben a birodalmi töröksegélyből (*Türkenhilfe*), a szlavóniai végvárat pedig többnyire a stájer rendek rendszeres támogatásából finanszírozták.¹¹³ Csupán a báni végvárak katonaságát fizették, pontosabban fizették volna a középkorinak töredékeire csappant, szlavóniai jövedelmekből. Mivel az itt beszedett hadiadó erre nem volt elégséges, nagyobb kamarai uradalmak pedig e területen nem voltak,¹¹⁴ a Magyar Kamara gyakran más egyéb jövedelmeiből fedezte e kiadásokat. Összességében tehát a horvát és a szlavón határvidék ellátása csakis a három belső-ausztriai tartomány rendszeres segélyei révén volt elképzelhető. Ezek nagysága a 16. században több mint 18 000 000 rajnai forintot, a horvát–szlavón területek néhány tízezer forintnyi éves bevételének több százszorosát tette ki – miként erről az alábbi táblázat tájékoztat.

15. táblázat: *A belső-ausztriai tartományok kiadásai a horvát és a szlavón végvárak finanszírozására a 16. században*

Osztrák tartomány	A segély összege (rajnai forintban)	Időszak
Stájerország	10 698 683	1497–1594
Karintia	4 925 914	1540–1600
Krajna	min. 2 500 000	1536–1594
Összesen	min. 18 124 597	

Forrás: Antonitsch, E. „Die Kärntner Landstände”, 116; Simoniti, V. „Doprinos Kranjske”, 208–211; Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*, 105; Allesch, R. *Kärntens Anteil*, 92.

A rendszeres támogatás fejében a belső-ausztriai rendek viszont nemcsak a horvát és a szlavón végvidék helyi vezetését, azaz főkapitányi posztjait szerezték meg. Károly főherceg támogatásával 1578-ban képesek voltak elérni Bécsben azt is, hogy a Habsburg

¹¹⁰ Kenyeres I. „A végvárak uradalmainak igazgatása”; Kenyeres I. „A várbirtokok szerepe”; Kenyeres I. „Az egri várbirtok”; Kenyeres I. et al., szerk. *XVI. századi uradalmi utasítások*, passim; vö. Pach, Zs. P. „Fronarbeit und Lohnarbeit”.

¹¹¹ Egg, E. *Der Tiroler Geschützguß*; Krenn, P., hrsg. *Der Grazer Harnisch*; Krenn, P., hrsg. *Trommeln und Pfeifen*; Valentinitich, H. „Suhler Waffenhändler”; Valentinitich, H. „Nürnberger Waffenhändler”; Klemm, M. „Prilog istraživanju oružja”; Pálffy G. „A Habsburg Birodalom”; Aichelburg, W. *Kriegsschiffe auf der Donau*.

¹¹² Krajna segélyeire: Loserth, J. *Innerösterreich*; Antonitsch, E. *Die Wehrmaßnahmen*; Simoniti, V. „Doprinos Kranjske”, 205–213; Simoniti, V. *Vojaška organizacija na Slovenskem*, 228–245; Vilfan, S. „Crown, Estates”; Karintia segélyeire: Loserth, J. *Innerösterreich*; Allesch, R. *Kärntens Anteil*; Antonitsch, E. *Die Wehrmaßnahmen*; Antonitsch, E. „Die Kärntner Landstände”; vö. Burkert, G. R. *Landesfürst und Stände*, 202–220.

¹¹³ Bidermann, H. I. „Steiermarks Beziehungen”; Loserth, J. *Innerösterreich*; Roth, F. O. „Wihitsch und Weitschawar”; Roth, F. O. „Türkenabwehr”; Antonitsch, E. *Die Wehrmaßnahmen*; Pferschy, G. – Krenn, P., hrsg. *Die Steiermark*, különösen 236–244, 328–333; Vilfan, S. „Crown, Estates”; Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*, 102–118; Novotny, A. – Sutter, B., hrsg. *Innerösterreich*; Schulze, W. *Landesdefension und Staatsbildung*.

¹¹⁴ Adamček, J. *Agrarni odnosi*; Adamček, J. „Ekonomsko-društveni razvoj”; Kampuš, I. „Das System”; Pferschy, G. – Krenn, P., hrsg. *Die Steiermark*, 259–262 (Ivan Kampuš katalógus-szócikke); Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*, 29–66.

Monarchia központi területeinek szempontjából mellékhadszintérnek számító¹¹⁵ végvidékek központi hadügyi irányítását az Udvari Haditanács nekik átengedje. Így jöhetett létre 1578 elején Grazban a Belső-ausztriai Haditanács (ném. *Innerösterreichischer Hofkriegsrat*, lat. *Interioris Austriae Consilium Aulicum Bellicum*), amelyben az egyes tartományok „képviselői” ültek, és amely egészen a 18. század első feléig ellátta a Drávától délre fekvő két végvidék irányítását.¹¹⁶ 1580-ban ugyanakkor a belső-ausztriai rendek sikertelenül kísérleteztek azzal, hogy a horvát-szlavón bánt a grazi Haditanács alá rendeljék.¹¹⁷ Ez ugyanis alapjaiban sértette a magyar és a horvát-szlavón rendek érdekeit és kiváltságait, de egyúttal az 1578. évi pozsonyi diéta 15. törvénycikkét is. Ez Károly főherceg parancsnoki jogkörét a horvát-szlavón végeken ugyan elfogadta, a bán felett viszont nem.¹¹⁸ Bár katonapolitikai-stratégiai szempontból kétségkívül kedvezőbb lett volna, ha a báni végeket is a Belső-ausztriai Haditanács irányíthatja, a magyar és a horvát-szlavón rendek ellenállása miatt az ezzel járó tetemes politikai konfliktust végül sem Bécsben, sem Grazban nem vállalták. Így a báni végvárak központi koordinálása egészen a 17. század végéig nem a Belső-ausztriai, hanem mindvégig az Udvari Haditanács feladata maradt. A bán pedig így csakis az uralkodónak és az Udvari Haditanácsnak tartozott engedelmességgel.¹¹⁹

A Drávától északra a horvát-szlavónnál sokkal erősebb magyar rendek pozíciói tekintélyesek maradtak ugyan, a késő középkorhoz képest viszont ők is tetemes veszteséget szenvedtek. A nélkülözhetetlen külföldi segítségnek számukra is komoly következményei lettek. A kanizsai főkapitányságot ugyanis – a stájer rendek jelentősebb és az alsó-ausztriaiak szerényebb segélyei mellett – főként magyarországi jövedelmekből és a birodalmi segélyből, a győri generalátus várait ellenben nagyjából Alsó-Ausztria évente jóváhagyott támogatásából,¹²⁰ valamint különféle magyarországi jövedelmekből és birodalmi segélyekből fizették. A bányavidéki végek számára Morva- és Csehország támogatása bírt alapvető jelentőséggel,¹²¹ pedig ezek finanszírozásában az esztergomi érseki birtokok és a Körmöci Kamara jövedelmei is meghatározó szerepet játszottak.¹²² Végül a felső-magyarországi végvidék – a még mindig számottevő helyi bevételek ellenére¹²³ – sem mellőzhette a sziléziai¹²⁴ és birodalmi rendek segélyeit.

¹¹⁵ Vö. Roth, F. O. „Die historische Steiermark”; Pferschy, G. „Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein”, 61–62.

¹¹⁶ Thiel, V. „Zur Geschichte”; Thiel, V. „Die innerösterreichische Zentralverwaltung”, 48–58, 96–100, Nr. III (2.1.1578); Steinwerter, A. „Die Übernahme der Grenzverteidigung”; Probszt-Ohstorff, G. „Die innerösterreichische Hofkriegsordnung”; Andritsch, J. „Innerösterreich”, 55–56; Schulze, W. *Landesdefension und Staatsbildung*, 73–77; Egger, R. „Hofkriegsrat”, 77–78.

¹¹⁷ ÖStA Wien, KA IHKR Akten, Vindica 1580 Juli, Nr. 29, fol. 1–28.

¹¹⁸ CJH 1526–1608, 676–677.

¹¹⁹ Vö. „*Ab eodem generali Varasdiensi qua locumtenens officii banalis Vestra Illustrissima Dominatio* [Erdödy III. Miklós] *nequaquam dependere debet, sed mutuum cum ipso et aliis dominis generalibus tenebit cointelligentiam, verum post Suam Maiestatem solam et inclyto eiusdem Consilio Bellico Aulico dependit...*” ÖStA Wien, HHStA FA Erdödy Lad. ohne Signatur V. Fasc. 6. 14.7.1673.

¹²⁰ Pertl, F. *Die Grenzabwehr*; Schneider, A. *Mitwirkung*; Hametner, A. *Die niederösterreichischen Landtage*; Herold, H. *Die Hauptprobleme*, Neugebauer, G. *Die niederösterreichischen Landtage*; Stangler, G. *Die niederösterreichischen Landtage*; Pálffy G. *A császárváros védelmében*, passim.

¹²¹ Roubík, F., ed. *Regesta fondu Militare*; BL I–IX, passim; Pánek, J. „Die Türkengefahr und die böhmische Gesellschaft”.

¹²² Kenyeres I. „Az esztergomi főegyházmegye”; Probszt, G. „Der Beitrag”.

¹²³ Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 110–133; Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 105–110; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 86–92.

Az utóbbiak tetemes támogatása – amelynek alapja az ún. *Römermonat* (azaz 128 000 r. f.)¹²⁵ volt – a 16. táblázat adatai alapján a Közép-Európát védelmező magyar és horvát-szlavón védelmi rendszer 1550–1570-es évekbeli kiépítésében tehát elévülhetetlen szerepet játszott. Ez még akkor is igaz, ha a megszavazott segélyek egy része sohasem folyt be. Az 1576 és 1606 között ténylegesen beszedett mintegy 18 700 000 rajnai forint ugyanakkor a Magyar Királyság még jelentős éves bevételeinek is közel huszonötszörösét tette ki.¹²⁶

16. táblázat: *A Német-római Birodalom töröksegélye (Reichstürkenhilfe)*
a 16. században

Esztendő	Nagyság	Időszak	Felhasználási cél
1530/32	12 Römermonate	1532/33	törökellenes hadjárat
1541	1,5 Römermonate	1541	gyorssegély
1542	<i>Gemeiner Pfennig</i>	1542	törökellenes hadjárat
1543	6 Römermonate	1543	határvédelem költségei
1548/51	500 000 r. f.	1548–52	határvédelem költségei
1556/57	16 Römermonate	1557/58	gyorssegély
1559	500 000 r. f.	1560–62	határvédelem költségei
1566	24 Römermonate	1566	törökellenes hadjárat
1566	24 Römermonate	1567–69	törökellenes hadjárat és határvédelem költségei
1570	12 Römermonate	1572–75	határvédelem költségei
1576	60 Römermonate	1576–82	határvédelem költségei
1582	40 Römermonate	1583–87	határvédelem költségei
1594	80 Römermonate	1594–1597	törökellenes hadjáratok
1597/98	60 Römermonate	1598–1602	törökellenes hadjáratok

Forrás: Rauscher, P. „Kaiser und Reich”, 62.

Mindezek ismeretében érthető, miért ragaszkodtak a bécsi haditanácsosok és az alsó-ausztriai rendek ahhoz, hogy a császárvárost oltalmazó győri főkapitányság és Komárom erődítményének irányítását közvetlenül ellenőrizhessék. De a század utolsó évtizedeiben még azt is sikerült elérniük, hogy a korábban udvarhű magyar–horvát famíliák (Alapy, Zrínyi/Zrinski) irányította Kanizsa várát is alsó- és belső-ausztriai főnemesek (Andreas Kielman, Niklas Graf zu Salm und Neuburg, Erasm Braun, Christoph Haim, végül a várát 1600-ban feladni kényszerült Georg Paradeiser) kormányozzák.¹²⁷

Mindeközben a 16. században a védelmi rendszer központi irányításáért felelős Udvari Haditanácsnak egyetlen egy magyar tagja sem volt, miként a grazi haditanácsosok között sem ültek magyar vagy horvát arisztokraták. Bár 1584 nyarán több aulikus magyar nagyúr (Batthyány Boldizsár, Forgách Simon, Pálffy Miklós) neve felmerült a tisztségre, azt végül – a magyar helytartó (1573–1586), Radéczy István szorgalmazása ellenére – még az udvarban oly elismert Pálffy sem nyerhette el.¹²⁸ Ennek mégsem a Habsburgok ez ideig gyakran hangsúlyozott magyarellenessége vagy Pálffy és Forgách alkalmatlansága volt az

¹²⁴ Sczodrok, K. „Schlesiens Anteil”.

¹²⁵ Lásd részletesen a 20. jegyzetben idézett munkákat.

¹²⁶ Schulze, W. „Die Erträge der Reichssteuern”, 180–181.

¹²⁷ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 279; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 126.

¹²⁸ ÖStA Wien, KA HKR Prot. Reg. Bd. 176, fol. 5–6; uo. Exp. Bd. 175, fol. 4.

oka, hanem elsősorban az, hogy Bécsben olyan főnemesek kinevezését tartották célszerűnek, akik „*a tanács tárgyalásain mindig jelen lehetnek, és részt vehetnek*”,¹²⁹ azaz akik állandó bécsi hivatali munkára hajlandóak. Ezt szemléletesen igazolja, hogy ugyanekkor a *Hofburgban* ugyanezt a kifogást emelték a nemzetek feletti arisztokráciába tartozó Julius Graf zu Salm und Neuburg d. J. kinevezése ellen is.¹³⁰ Karrierjük jelentős előrehaladásával tehát még a legaulikusabb magyar, sőt gyakran az osztrák és a cseh¹³¹ arisztokraták sem voltak hajlandóak bécsi főhivatali szolgálatra. Ennek az idegen környezettől ódzkodó magatartásnak a lényegét egyik legkiemelkedőbb tagjuk, Esterházy Miklós nádor (1625–1645) utóbb végrendeletében fia (László) számára az alábbi szavakkal fogalmazta meg: „*Amíg pedig tanuságban leszen, felnevelkedvén, addig gyakorolhatja az udvart is néha, és ösmeretséget vehet mind Őfelségénél, mind egyéb uraknál, de maga szabadságára jutván, nem akarom, hogy az udvart gyakorolja ifjúságában; nem az udvarért, hanem az külső [értsd: idegen] társaságért.*”¹³²

Mindezek ellenére komoly hiba lenne azt feltételezni, hogy a Haditanácsban hozzá nem értők vagy a magyar ügyekben járatlanok ültek volna. 1556-ban kinevezett első tagjai közül ugyanis mindegyikről tudjuk bizonyítani korábbi törökellenes és határvidéki szolgálatát. Míg a már említett Ehrenreich von Königsberg és Georg von Tanhausen elsősorban a magyar határvédelem, addig Georg von Wildenstein, Sigmund Galler és az Alsó-Ausztriában letelepedett stájer származású, még a török fogságot is megjárt Gebhard Welzer a horvát–szlavón területek szakértőjének számított. A Győrben éveken át szolgált Königsberghez hasonlóan az 1550-es évek elején Tanhausen különféle megbízatásokban számos alkalommal járt a magyar hadszíntéren.¹³³ Wildenstein ugyanakkor több ízben ideiglenesen megbízott főhadparancsnok (1543–1545, 1555) és *Feldmarschall* (1555) volt a horvát–szlavón végeken, miközben Galler ugyanitt hadi fizetőmesterként (*Kriegszahlmeister*) szolgált.¹³⁴ De 1584 végén Pálffyékkel szemben sem érdemtelen alsó-ausztriai nemes nyerte el a haditanácsosi posztot. Ferdinand Graf zu Hardegg nevét ugyan elsősorban Győr 1594. szeptemberi feladása kapcsán ismeri a kutatás, ennek ellenére az 1580-es évek közepén ő már két évtizedes magyarországi tapasztalattal rendelkezett, és rendszeres bécsi hivatali munkára is kész volt.¹³⁵

A törökellenes határvédelmi rendszer legfontosabb kérdéseiben a 16. században tehát a végső döntéseket mindig idegenek, azaz az Udvari Haditanács osztrák, német és cseh tagjai hozták meg. Ennek azért is meghatározó jelentősége volt, mert a nemzetközi

¹²⁹ Miként maga II. Rudolf írta Ernő főhercegnek. Jedlicska P. *Adatok*, 110, Nr. 59 (22.8.1584).

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Pánek, J. „Staatsbildung in einer überstaatlichen Monarchie”, 91–93; Maťa, P. *Svět české aristokracie*, 391–413.

¹³² Bubics Zs. – Merényi L. *Herczeg Esterházy Pál*, 269 (14.8.1641); vö. Péter K. *Esterházy Miklós*, 93.

¹³³ Welzer, 1529, 1532, stb.: Stumberger, M. *Die Welzer*, 162–164, ill. a garai ütközetben (1537) bekövetkező fogságára: Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 216; Tanhausen, 1551: ÖStA Wien, HKA VUG rote Nr. 52A, fol. 193–196, fol. 203–205; 1552: uo. GBÖ Bd. 69, fol. 55–56, fol. 82–83, fol. 218–219; 1553: uo. Instruktionen Nr. 106; 1554, Győr: uo. Nr. 109.

¹³⁴ Wildenstein, 1543–1545: Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 281–282 és Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 128–129; MH, I, 172, Nr. 177, 194–195, Nr. 197; 1555: StLA Graz, LA Militaria Schuber 1555/1, 30.3.1555, 3.7.1555, Schuber 1555/2, 5.9.1555; Galler, 1555: uo. Schuber 1555/3, 25.11.1555.

¹³⁵ 1584–1585: ÖStA Wien, KA HKR Prot. Exp. Bd. 175, fol. 4–5 (14–15.10.1584); ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 38, fol. 95 (felfogadás, 26.1.1585); pályájára: Hausmann, F. „Ferdinand Graf zu Hardegg”; Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 247–248; 1566, Schwendi mellett: Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 497–498.

történetírás gyakori vélekedésével ellentétben a centralizáció a rendkívül fontos magyar hadszíntéren – ellentétben a monarchia más területeivel – igen erős volt. A Haditanácsban ugyanakkor nemcsak oly neves hadtudósok (mint Lazarus von Schwendi) katonai reformjairól döntöttek, hanem minden kisebb-nagyobb végvár szinte összes lényegesebb kérdéséről. Példának okáért, hogy kit nevezzenek ki gyalogosvajdává Győr vagy Eger várába, mikor rendeljenek naszádokat Komáromba, melyik bástyát kell megerősíteni Érsekújváron, vagy éppen kit küldjenek prédikátornak a Szatmáron szolgáló német gyalogosok számára.¹³⁶ Mindez összességében viszont azt jelentette, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Monarchia hadügyigazgatásának igen meghatározó része lett. Erre megmaradásához ugyanakkor óriási szüksége volt.

Mindezeknek köszönhetően Magyarország katonai igazgatásának középkori struktúrája gyökeresen megváltozott. Az Udvari Haditanács megalapításától kezdve a kora újkorban önálló magyar hadügyről vagy önálló magyar (különösen nemzeti) hadseregről ugyanúgy nem érdemes beszélni, mint önálló magyar királyi udvartartásról – nem számítva persze a nemesi felkelés egyre jelképesebb intézményét. Ezért a magyar irodalomban erről még mindig oly gyakran felbukkanó elképzelések – akár a költő és hadvezér Zrínyi Miklós (1620–1664) tevékenysége kapcsán is¹³⁷ – meglehetősen történelmietlenek. Egy olyan országnak ugyanis, amelynek központi hadügyi kérdéseit *a magyar javaslatok alapján* a bécsi Udvari Haditanácsban határozták meg, önálló hadügye és hadserege nem lehetett. (A magyar történészek hasonlóan jogos felháborodással fogadnák, ha a horvát hadtörténetírás az 1526 előtti vagy utáni időszakra vonatkozóan önálló horvát hadügyről, a báni csapatok kapcsán pedig horvát nemzeti hadseregről beszélne.)

A hadügy közössé válását szemléletesen szimbolizálták a végvári kapitányok számára készült nagyobb zászlók, az ún. főzászlók is. Míg ezek egyik oldalán a feszület alatt vagy mellett a Magyar Királyság koronás védőszentje (*Patrona Hungariae*), azaz Szűz Mária, karján a kis Jézussal, addig a másikon az uralkodói (császári–királyi) hatalmat és a dinasztíát jelképező kétfejű sas festett ábrázolása volt látható. A sas közepén pedig többnyire a magyar kiscímer (lásd alább a 9. ábrán)¹³⁸ szerepelt, és gyakran volt látható mellette az éppen uralkodó magyar király latinos monogramja.¹³⁹

Mindez mégsem jelenti azt, hogy a magyar rendeknek, elsősorban az ország belpolitikai életét irányító arisztokratáknak a hadügy és a határvédelem irányításában ne lett volna elévülhetetlen és elvitathatatlan szerepe. Ez az 1526 előtti központi igazgatási szintről azonban alacsonyabbra, a katonai közigazgatás helyi szintjére (végvidéki és kerületi főkapitányságok) csökkent, ott viszont továbbra is igen meghatározó, sőt nélkülözhetetlen maradt. A *Hofburg* ugyanis – mint erre már többször utaltam – egyértelműen rászorult a törökellenes harcokban edzett, a végekhez közel nagybirtokokkal, komoly befolyással és helyismerettel rendelkező magyar–horvát főnemesek és főkapitányok állandó tanácsaira.

A Habsburg-uralkodók, a 16. században őket gyakran helyettesítő főhercegek (Miksa, Károly, majd Ernő és Mátyás), valamint a Haditanács (mind a bécsi és prágai, mind a grazi) rendszeresen ki is kérte véleményüket. Erre a mindennaposnak számító írásbeli

¹³⁶ Pálffy, G. „Die Akten und Protokolle”, 189; Pálffy G. „A modern hadtörténetírás”, 548.

¹³⁷ „Önálló magyar nemzeti hadseregre van szükség, és ehhez az adóügy megreformálásával kell a pénzügyi alapokat megteremteni...” vélte Zrínyi. Király B. – Veszprémy L., szerk. *A magyar hadtörténelem évszázadai*. 121 (Perjés Géza véleménye); legfrissebb kritikája: Pálffy G. „Egy horvát–magyar főúri család”.

¹³⁸ Bertényi I. *Magyar címertan*, 62–71.

¹³⁹ Mikó Á., szerk. *Jankovich Miklós*, 300–302, Nr. 283–284 (A katalógustételt Pálffy Géza írta).

javaslatok mellett a már említett gyakori bécsi és pozsonyi egyeztetések alkalmával került sor; még ha az előbbieket a magyar tanácsosok számára olykor jelentősebb utazási-ellátási költségekkel jártak is.¹⁴⁰ Sőt, 1565 tavaszán maga Miksa császár és király kérte a magyar tanácsosokat arra, nevezzenek meg maguk közül olyanokat, akiknek tanácsára és munkájára hadügyi kérdésekben külön számíthat.

A magyar előkelők erre – a rendes magyar tanácsosok és a végvidéki-kerületi főkapitányok mellett – olyan középkorú magyar főnemeseket (Pethő János, Balassi János, Forgách Simon, Dóczy I. Gábor, Dobó Domokos, Bánffy Bálint, Révay Mihály és Czobor Imre) javasoltak, akik korábban a bécsi udvarban szolgáltak, így németül jól tudtak, és már számottevő katonai tapasztalattal is rendelkeztek.¹⁴¹ A gyakori heves viták ellenére tehát a bécsi udvar vezetői és a magyar politikai elit képviselői a hadügyek területén is képesek voltak megkötni a Magyar Királyság védelme és megmaradása érdekében szükséges kényszerű kompromisszumokat. Kedvezőbb helyzetével pedig az udvar nem vagy csak a monarchia általános érdekeinek primátusa esetén élt vissza – miként hasonlóan történt ez 1526 előtt, amikor a magyar–horvát unió széles körű érdekei mindig felette álltak a horvát, szlavón, erdélyi vagy egyéb regionális érdekeknek.

Végül nem feledhető, hogy a hadügyhöz hasonlóan az 1550–1570-es évekre a vele szorosan összefüggő külügy, elsősorban a keleti diplomácia (*Ostpolitik*) terén is alapvető változás ment végbe.¹⁴² Mivel ennek irányítását – különösen az 1547. évi Habsburg–oszmán békeszerződés után megszülető konstantinápolyi állandó Habsburg-követség révén – diplomáciai tekintetben a bécsi főudvamester és a Titkos Tanács, katonai vonatkozásokban pedig részben az Udvari Haditanács vette át,¹⁴³ a magyarok számára e téren is fokozatosan eljött a kényszerű, bár – hangsúlyozandó – e területen is csupán részleges visszaszorulás időszaka. Az 1526 utáni évtizedekben, egészen az 1568. évi drinápolyi békéig németalföldi, francia és lengyel diplomaták mellett még számos magyarországi, elsősorban az oszmánok nyelvében és szokásaiban jártas horvát, szlavón és magyar nemest (Nikola Jurišić/Jurisics Miklós, Verancsics Antal/Anton Vrančić, Krusics/Kružić János, Habardanec János, Dessewffy János, Zay Ferenc, Pozsgay Zsigmond stb.) alkalmazott a bécsi vezetés.¹⁴⁴

A konstantinápolyi állandó misszió létrehozása után két évtizeddel viszont rájuk már valamivel kevésbé volt szükség. Erre az időre kezdett kialakulni egy olyan, főként osztrák nemesi réteg (a Breuner, Eizing, Pezzen, Ungnad stb. családokból), amely az oszmánokkal való diplomáciai kérdések kezelésében is komolyabb tapasztalatokat mondhatott magáénak, illetve hosszabb isztambuli „hivatali” szolgálatra is kész volt.¹⁴⁵ A magyar

¹⁴⁰ Miként erről Radéczy István helytartó a Magyar Kamarának többször panaszkodott. MOL Budapest, E 41, 1576, Nr. 54 (13.2.1576), vö. uo. 1575, Nr. 156.

¹⁴¹ „qui rei militaris, utpote in qua versati sunt, peritiam habeant, et in curia quondam Sacrae Maiestatis Caesareae educati Germanicam quoque linguam calleant...” ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 380, Konv. B. fol. 7–8 (18.3.1565).

¹⁴² Ehelyütt csak a legfontosabb forráskiadványokat és összegzéseket idézhetjük: Gévay, A. *Urkunden und Actenstücke*, I–III; Barta G., szerk. *Két tárgyalás Sztambulban*; Nehring, K. et al., hrsg. *Austro-Turcica 1541–1552*; Fenyvesi L. – Kovács J. L., szerk. *Ungnád Dávid*; Török P. I. *Ferdinánd*; Žontar, J. *Obveščevalna služba*; Žontar, J. „Michael Černović”; Petritsch, E. D. „Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag”; Ágoston G. „Az oszmán és az európai diplomácia”.

¹⁴³ ÖStA Wien, HHStA Turcica I, Kart. 8–90 (1548–1606).

¹⁴⁴ Szakály F. „Magyar diplomaták”, 5–63; Hiller I. „A Habsburg-diplomácia”; Ács P. „Bécsi és magyar renegátok”; Petritsch, E. D. „Abenteurer oder Diplomaten?”.

¹⁴⁵ Spuler, B. „Die europäische Diplomatie”, 313–329.

határvidékek viszonyaiban ugyanakkor nem mindig rendelkeztek kellő jártassággal, ezért az uralkodónál a magyar tanácsosok ezt gyakorta és joggal sérelmezték – mint például 1562 novemberében még az udvarhűségéről közismert Oláh Miklós helytartó is.¹⁴⁶

A fokozatos átalakulás összességében tehát azt eredményezte, hogy a hadügyek mellett a külpolitikai kérdések központi irányítása is kikerült a magyar politikai elit kezéből, de egyúttal jól jelezte a bécsi centralizációs törekvések sikerét is. A határ menti tárgyalásokban ugyanakkor a magyar végvidéki főkapitányok és különösen a komáromi magyar–szerb tisztek szerepe mindvégig jelentős maradt. Így a magyar arisztokráta karrierlehetőségeit a diplomácia – még a 17. században is – elsősorban a határ menti oszmán főméltóságokkal és természetesen az erdélyi fejedelmekkel való tárgyalásokon nyújtott szolgálatok révén segíthette elő.¹⁴⁷

d. A katonai karrier jelentősége

A II. Miksának 1565 márciusában hadügyi szakértőnek javasolt magyar arisztokráta jegyzéke már önmagában is jól mutatja, hogy a katonai karrier a 16. századi Magyar Királyságban komoly lehetőségeket kínált. Magyarország hadszíntér jellegéből adódóan a főnemesség világi karriermodelljei (országos főméltósági, udvari és katonai) azonban – a Habsburg Monarchia más területeitől, például az újabban Petr Mat’a által bemutatott csehországi viszonyoktól eltérően¹⁴⁸ – nem váltak el egymástól. A 17. táblázat adatai szerint az országos főméltóságoknak több mint 80, a névleges magyar királyi udvari tisztségviselőknél pedig több mint 60 százaléka, pályája során valamikor, de általában e tisztségekkel egyidejűleg viselt valamilyen főkapitányi tisztséget. Sőt, átlagban (35 %) minden harmadik magyar főméltóság megjárta ifjúkorában a Habsburg-udvart is, hogy azután meghatározó katonai tisztségeket tölthessen be.

¹⁴⁶ „Supplico tamen humillime Vestrae Sacratissimae Maiestati, uti domino meo clementissimo, quatinus cum multum referat, si legatus rerum Hungaricarum peritus et in illis versatus mittatur, talem Vestra Sacratissima Maiestas eo mittere dignetur, qui Domino Augerio succedat, ut rerum huius afflictivi regni Hungariae peritus et in negociis confinium practicus sit. Alioquin si quis haec ignoret, errorem committere potest, in tali re, regno Maiestatis Vestrae Sacratissimae et eidem Maiestati Vestrae valde damnosum.” ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. D, fol. 31 (16.11.1562); vö. 1546: 4. tc. CJH 1526–1608, 160–161.

¹⁴⁷ Hiller, I. *Palatin Nikolaus Esterházy*; Hiller I. „A Habsburg-diplomácia”; Takáts S. *Szegény magyarok*, 277–285; Takáts S. *Fejezetek*, 92–97.

¹⁴⁸ Mat’a, P. *Svět české aristokracie*, 362–363, stb.

17. táblázat: *A Magyar Királyság országos és névleges udvari főméltóságainak kerületi vagy végvidéki főkapitányi szolgálatai (1550-es évek–1608)*

Tisztségnév	A tisztséget betöltők száma	A tisztséget betöltők közül főkapitányként szolgálók száma (és aránya), ill. közülük korábban a Habsburg-udvarban szolgálók száma (és aránya)
Országbíró	7	4 (57 %) – 1 (14 %)
Horvát–szlavón bán	8	8 (100 %) – 3 (38 %)
Tárnokmester	4	4 (100 %) – 2 (50 %)
Összesen	19	16 (84 %) – 6 (32 %)
Magyar királyi lovászmester	4	3 (75 %) – 2 (50 %)
Magyar királyi kamarásmester	5	3 (60 %) – 3 (60 %)
Magyar királyi udvarmester	4	2 (50 %) – 0 (0 %)
Magyar királyi étékfogó	4	4 (100 %) – 2 (50 %)
Magyar királyi ajtónállómester	5	2 (40 %) – 2 (40 %)
Magyar királyi pohárnokmester	5	3 (60 %) – 1 (20 %)
Összesen	27	17 (63 %) – 10 (37 %)
Mindösszesen	46	33 (72 %) – 16 (35 %)

Forrás: Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 72–92; Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 269–287; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 118–131; ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 8–59 (1553–1608).

Mindez a késő középkori viszonyokhoz képest számottevő változást jelentett. Bár a 15–16. század fordulóján a Szlavóniában és Dél-Magyarországon nagyobb birtokokkal rendelkező és a horvát, a szlavón, a macsói vagy a szörényi báni, valamint a temesi ispáni tisztséget betöltő főurak esetében az évtizedes katonáskodás bevett gyakorlatnak számított, a világi elit egy része a fokozódó oszmán veszély ellenére sem látott szinte sohasem törököt. Sőt a királyi tanács tagjainak egy jelentős hányada a hadviseléshez nem sokat konyított.¹⁴⁹ Azaz a Cseh Korona országaihoz hasonlóan a katonáskodás csupán egy volt a számos társadalmi emelkedési lehetőség (udvari, világi és egyházi főméltósági, katonai, diplomáciai, hivatali stb.) között.

A Magyar Királyság frontországgá válásával viszont a politikai elitbe tartozó vagy ebbe bekerülni törekvő famíliák – még a legnagyobb birtokokkal rendelkezők is – csak ritkán engedhették meg maguknak, hogy egy-egy családtagjuk ne viseljen főkapitányi tisztséget. A török betörések által érintett hatalmas magánbirtokaik védelme pedig kifejezetten elősegítette, sőt egyes régiókban egyenesen égetően szükségessé tette, hogy a határvédelem különböző területein és funkcióiban egyszerre biztosítsák az ország és saját uradalmaik védelmét. A 16. században a horvát–szlavón területeken e tekintetben különösen a Drašković, Erdődy és Zrinski, a Dunántúlon a Batthyány, Bánffy, Nádasdy, Török és Zrínyi, a dunáninneni országgrészen a Balassi, Dersffy, Dobó, Forgách, Pálffy és Thurzó, Felső-Magyarországon pedig a Báthory és a Perényi família emelkedett ki.¹⁵⁰ Mindez persze azt is jelentette, hogy ez idő tájt a Magyar Tanács már sokkal

¹⁴⁹ Kubinyi, A. *König und Volk*, 323–328.

¹⁵⁰ Acsády I. *Régi magyar birtokviszonyok*; Szabó, I. „Les grands domaines en Hongrie”; Varga J. J. *Szervitorok*; Maksay, F. *Magyarország birtokviszonyai*; Varga, J. J. „Die gesellschaftliche Schichtung”; Zimányi, V. „Privatheere der Großgrundbesitzer”; Zimányi, V. „Adel und Grundherrschaft”; Szakály, F. „Westungarn”.

autentikusabban foglalhatott állást katonai kérdésekben, mint középkori elődje a budai udvarban. Tagjait politikai és katonai ügyekben nem véletlenül hívták gyakran bécsi egyeztetésre. Az európai, de még a közép-európai főnemesség általános fejlődésétől eltérően tehát a magyar arisztokrácia, sőt általában a nemesség körében a katonáskodás a 16. században igen meghatározó szerepet kapott, ami utóbb a 17. században sem változott.

A katonai karrier kiemelkedő voltát még egy nagyon fontos, ám a magyar történetírás által ez ideig kellően nem vizsgált jelenség hangsúlyozottan igazolja. A 16. század legelejétől – az általános vélekedéssel ellentétben csak részben német hatásra – a magyar királyok is kezdték legfőbb híveiket bárókká emelni. Ezzel akkor még elsősorban az volt a céljuk, hogy olyan nemeseket is az ország elitjében tartsanak, akik éppen nem viselnek „igazi bárói” (*veri barones*), azaz országos főméltósági vagy udvari tisztséget, azaz az egykori „igazi bárók” fiait megőrizték apáik kiváltságos pozíciójában. Ők lettek a „névleges” vagy „természetes bárók” (*barones solo nomine, barones naturales*), akik – a tisztségviselő „igazi bárókhoz” hasonlóan – okleveleiket a legelőkelőbbeknek járó vörös pecséttel (*cera rubea*) erősíthették meg. De nekik járt a *magnificus* (nagyságos) cím is, aminek köszönhetően őket egyre gyakrabban kezdték mánásoknak (*magnates*) titulálni. Legfontosabb privilégiumuk azonban az volt, hogy személyesen jelenhettek meg a politizálás egyik legfőbb színterén, a magyar országgyűlés felsőtábláján.¹⁵¹

Bár a Jagellók már több nagyúri familiát (1502/06: Podmaniczky, 1507: Török, 1511: Sárkány) tettek báróvá,¹⁵² a magyar bárói címadományozás jelentősebb mértékben az 1540-es évektől terjedt el. I. Ferdinánd és utódai az elitteremtés ezen eszközét tehát nemcsak átvették elődeiktől, hanem osztrák tartományaikhoz hasonlóan a magyar arisztokrácia formálásában is ügyesen alkalmazták, miként erről a 18. táblázat tájékoztat. A báróvá tétel (*creatio in Baronem regni Hungariae*) azután az 1560–1570-es évekre bárói címadománnyá (*donatio Baronatus*), majd a századvégre fokozatosan a nagyságos titulus adományává (*collatio tituli Magnificentiae*) vált.¹⁵³ Valójában ezzel alakult ki véglegesen a mánások (*magnates*) csoportja. Ők a főpapok (*praelati*, azaz az érsekek és püspökök), az országos és a névleges udvari főméltóságot betöltő „igazi bárók” (*barones officiolati*) és a vármegyei ispánok mellett a felsőtáblán – tisztséget nem viselve (*simplices magnates*) – foglaltak helyet. Közöttük utóbb a grófok (ném. *Graf*, lat. *comes*) is helyet kaptak.¹⁵⁴ A német eredetű tisztség viszont – nem számítva a horvát előkelők (a Frankopanok, Zrínyiek stb.) középkori eredetű hasonló címeit – nagyobb számban csak az

¹⁵¹ Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 262–273; Kubinyi, A. *König und Volk*, 296, 326.

¹⁵² Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 269–272, 324–330, Nr. VIII–XI; Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 585; Kubinyi A. „Egy üzletelő és diplomata várúr”, 272. A Perényiek (1505), Drágffyák (1507) és a Báthoriak (1508 után) címszerzése ugyanakkor vitatható, mint Kubinyi András is hangsúlyozza.

¹⁵³ „*creatio in Baronem et ut cera rubea uti possit*” MOL Budapest, A 57, Vol. 1, p. 305 (1535), „*creatio in verum et indubitatem Baronem*” Vol. 2, p. 324 (1549), „*creatio in Baronem regni Hungariae*” Vol. 2, p. 80 (1544), Vol. 3. p. 143 (1553); Vol. 3, p. 576 (1559: 3 db); Vol. 3, p. 687 (1560); Vol. 4, p. 231 (1581), „*creatio in Baronem*” Vol. 2, p. 254 (1547). Vol. 3, p. 890 (1567); Vol. 4, p. 238 (1582), Vol. 4, p. 490 (1587); Vol. 5, p. 534 (1588); Vol. 5, p. 564 (1589), Vol. 5, p. 711 (1603), „*donatio Baronatus*” Vol. 3, p. 806 (1564), „*donatio Baronatus sive creatio in baronem*” Vol. 3, p. 967 (1570), „*collatio tituli Magnificentiae*” Vol. 5, p. 76 (1593), Vol. 5, p. 225 (1596), Vol. 5, p. 335 (1599), Vol. 5, p. 729 (1604), Vol. 5, p. 744 (1606); Vol. 5, p. 747 (1606), Vol. 5, p. 749 (1606), Vol. 5, p. 794 (1606), „*collatio Magnificentiae*” Vol. 5, p. 827 (1607); Vol. 5, p. 890 (1607); Vol. 5, p. 880 (1608); Vol. 5, p. 880 (1608), Vol. 5, p. 885 (1608). A fejlődést sajnos még az egyik legújabb Magyarország-történet is félreérti. Tóth I. Gy., szerk. *Millenniumi magyar történet*, 262262.

¹⁵⁴ Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”, 94–95, stb., vö. Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 256–261.

1620-as évektől honosodott meg Magyarországon. A tárgyalt korszakban csupán két família kapta meg a címet: az Erdődy (1564, megerősítve 1580: Monoszló grófja) és a Thurzó (1606: Árva grófja).¹⁵⁵

¹⁵⁵ Erdődy, 11.10.1564: „*comes perpetuus Montis Claudii*” SNA ÚAE Lad. 2, Fasc. 9, Nr. 1; ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy D 11300; HBL 4, 54, 68; 26.2.1580: ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy D 11300; SNA ÚAE Lad. 2, Fasc. 8, Nr. 2, fol. 5–8; MOL Budapest, A 35, 1580: Nr. 1442, vö. még a grófi és az ispáni cím bonyolult voltára: „*Thomas Erdeudj Grafzue Monaszlo und Waraßdin*” ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. 4, 8.9.1621, ill. „*Thomas Erdeudij Graue von Eberau, Monoslo und der grafschaft Warasdin*” uo. sine dato; Thurzó, 10.4.1610: „*liber et perpetuus comes de Arva*” ÖStA Wien, HKA Familienakten D–T 143, fol. 54–56; MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 738–743; vö. Tompa, F. *St. Cardinal Thomas de Erdeud.*

18. táblázat: Magyar bárói címet szerzők és címszerzésük indoka (1526–1608)

Név	Dátum	A címszerzés indoka (szolgálat típusa, családi kapcsolatok stb.)
bedeghi Nyáry Ferenc	1535.8.16, B	<i>katonai</i> (lovaskapitány) és <i>névleges udvari</i> (udvari huszár)
Raumbuschl, Christoph	1544.12.16, B	?
Majláth Gábor	1547.8.13, Pr	<i>befolyásos főméltóság-rokon</i> (Nádasdy Tamás országbíró)
gersei Pethő János és családtagjai	1549.4.7, Pr	<i>udvari</i> (Habsburg Mária udvarában) és <i>katonai</i> (huszárkapitány)
ruszkai Dobó István	1553.5.26, B	<i>katonai</i> (Eger) és <i>névleges udvari</i> (udvari huszár) – ekkortól erdélyi vajda
Büdy Mihály	1556.3.12 előtt	<i>katonai</i> és <i>névleges udvari</i> (udvari huszár, munkácsi kapitány)
Révay II. Ferenc és testvérei, Mihály, Lőrinc, János	1557.5.14 után	<i>hivatali-értelmiségi</i> (apjuk, I. Ferenc személynök) és <i>udvari</i> (Bécs)
kányaföldi Kerecsényi László	1559.5.30, A	<i>katonai</i> (lovaskapitány a szlavón végeken, szigetvári kapitány)
rátkai Ráttkay Pál (és Péter)	1559.5.30, A	<i>katonai</i> (Pál lovaskapitány a szlavón végeken)
Horváth-Stancic Márk	1559.5.30, A	<i>katonai</i> (végvári szolgálat, szigetvári kapitány)
ghymeszi Forgách Zsigmond, Simon, Pál, Imre	1560.3.30, B	<i>befolyásos testvér az udvarban</i> (Ferenc m. királyi titkár) és <i>katonai</i> (a törökök és a Szapolyaik ellen, Simon: Lipa, Kassa)
pakosi Paksy János	1560.4.10, B	<i>katonai</i> (végvári szolgálat: Győr, Veszprém, Pápa, komáromi főkapitány)
csömöri Zay Ferenc	1560.7.1, B	<i>katonai</i> (Eger, Szolnok, Komárom) és <i>diplomáciai</i> (Konstantinápoly)
Mérey Mihály	1563.11.13, Po	<i>hivatali-értelmiségi és országos főméltósági</i> (kancelláriai konzervátor és jegyző, személynök, nádori helytartó, m. királyi tanácsos)
ruszkai Dobó Domokos	1563.11.15, Po	<i>katonai</i> (török fogság, Szatmár) és <i>vegyes</i> (1551: Szent Korona Bécsbe vitele)
nagylucsei Dóczy Miklós és Gábor	1563.12.1, B	<i>udvari</i> (Gábor a császári, királynéi, főhercegi udvartartásban) és <i>katonai</i> (Miklós lovaskapitány)
szerdahelyi Dersffy István	1564.2.1, B	<i>udvari</i> (apród) és <i>katonai</i> (Kassa, János Zsigmond elleni harcok, a bányavidéken a törökök ellen)
Draskovics Gáspár és János	1567.8.3, Po	<i>katonai</i> (lovaskapitány a szlavón és a magyar végeken) és <i>befolyásos testvér az udvarban</i> (György m. királyi titkár, alkancellár, kancellár)
Kasztellánffy Péter	1569.8.1–10.26	<i>udvari</i> (Miksa fhg. udvartartásában) és <i>katonai</i> (szlavón végeken)
lupoglavai Krusics János	1570.1.8, Pr	<i>katonai</i> (Csábrág, Korpona, bányavidék)
Mágochy Gáspár	1572 előtt	<i>katonai</i> (Gyula, vö. 1572: 4/5. tc.)
erdődi Pálffy Miklós, Tamás, János, István	1581.4.24, Pr	<i>udvari</i> (Miklós: Rudolf főherceg és császár), <i>katonai</i> (testvérei: Csábrág, Győr, Léva, Várpalota)
Gregoriánecz István	1581.10.11, Pr	<i>katonai</i> és <i>hivatali</i> (horvát–szlavón vicebán)
Alapy Gáspár	1570-es évek [1582 előtt]	<i>katonai</i> (kanizsai főkapitány és bán)

Név	Dátum	A címszerzés indoka (szolgálat típusa, családi kapcsolatok stb.)
kisasszonyfalvi Istvánffy Miklós	1582.1.19, Po	<i>udvari és hivatali</i> (m. királyi titkár, tanácsos) – ekkortól végleg nádori helytartó
Illésházy István	1587.11.12, Pr	<i>katonai</i> (végvári szolgálat Erdődy Péter bán mellett, ill. Léván, Győrben) és <i>hivatali</i> (m. kamarai tanácsos; Lipót vármegye ispánja) – ekkortól m. királyi udvarmester
felsővadászi Rákóczi Zsigmond	1588.8.28, Pr	<i>katonai</i> (szendrői és egri főkapitány)
jeszenicei és budetini Szunyogh II. János	1588.8. körül	<i>kedvező birtokfékvés</i> , „ <i>udvari</i> ” <i>rokonság</i> (felesége: Liszthy Ágnes) és <i>vegyes</i>
czoborszentmihályi Czobor Pál	1588.1.6, Pr	<i>hivatali-értelmiségi</i> (királyi táblabíró, majd tanácsos; vö. még apja, Imre <i>udvari</i> és szintén <i>hivatali</i> : nádori helytartó)
lokácsi Prépostváry Bálint	1589.2.20, Pr	<i>katonai</i> (végvári szolgálat Schwendi és Rueber alatt, kállói főkapitány, Kassa)
Thököly Sebestyén	1593.8.20, Pr	<i>gazdasági</i> (kereskedelem, hitelek)
kisserényi Serényi Mihály	1596.6.25, Pr	<i>katonai</i> (végvári szolgálat: Tokaj, Szatmár, Kálló, Kassa, szendrői és füleki főkapitány)
Thuróczy Benedek	1599.4.1, Pr	<i>katonai</i> (lovaskapitány a szlavón végeken)
bethlenfalvi Thurzó György	1599.7.[?]	<i>udvari</i> (Ernő főherceg udvartartásában), <i>katonai</i> (a tizenöt éves háborúban) és <i>családi érdemek</i>
briberi Melith Pál	1603 előtt	<i>katonai</i> (lovaskapitány Szatmáron)
Konszky Mihály	1603.5.10, Pr	<i>katonai</i> (horvát–szlavón végeken)
jeszenicei és budetini Szunyogh III. Mózes	1604.10.28, Pr	<i>tanultsága</i> , magyar és sziléziai <i>birtokok</i> , „ <i>udvari</i> ” <i>rokonság</i> (anyja: Liszthy Zsófia)
Csáky István	1605 előtt	<i>anyagi</i> (Giorgio Basta és Rudolf király támogatása a tizenöt éves háború idején)
nagyaonyi Apponyi Péter és Pál	1606.6.28, Pr	<i>katonai</i> (a tizenöt éves háborúban) és <i>politikai</i> (Pál: bécsi béke előkészítése)
giletinci Osztrócsics András	1606.6.28, Pr	<i>apai katonai-hivatali érdemek</i> (János trencsényi ispán és udvari huszár), <i>politikai</i> (bécsi béke előkészítése)
Jakusics András	1606 [sic!, talán 6.28.]	<i>apai katonai érdemek</i> (Ferenc győri vicegenerális)
hethesi Pethe László	1606.9.24, Pr	<i>katonai</i> (kassai alkapitány) és <i>befolyásos testvér az udvarban</i> (Márton m. királyi kancellár, helytartó)
bekényi Alaghy Ferenc	1607.5.3, Pr	<i>hivatali</i> (tanácsos a felső-magyarországi biztosok mellett), <i>katonai</i> (Fülek, Hatvan ostroma, mezőkeresztesi csata, Várad felmentése) és <i>apai érdemek</i> (János a Magyar Kancellária jegyzője), ill. Bocskai István általi meghurcolás és katolikus
felsővadászi Rákóczi Lajos	1607.11.5, Pr	<i>katonai</i> (végvári tiszt Kállón és katona a tizenöt éves háborúban)
Hosszútóthy István	1608.3.5, Pr	<i>udvari</i> („ <i>in aula caesarea laudabiliter versatus</i> ”), <i>hivatali</i> (m. királyi tanácsos, határvizsgáló biztos) és <i>rokoni érdemek</i> (György: diplomata)
nemeskürti Pográny Benedek	1608.3.5, Pr	<i>katonai</i> (végvári tiszt és katona a tizenöt éves háborúban) és <i>politikai</i> (bécsi béke előkészítése – ekkortól m. királyi tanácsos)

Név	Dátum	A címszerzés indoka (szolgálat típusa, családi kapcsolatok stb.)
Vízkelethy Tamás	1608.3.5, Pr	<i>hivatali</i> (kamarai, fizetőmesteri), <i>családi hivatali és udvari</i> (Jakab a Magyar Kancellárián és Kristóf az Udvari Kamarán) és <i>politikai</i> (bécsi béke előkészítése)
kismarjai Bocskai Miklós	1608.7.29 előtt	<i>vegyes politikai</i> (Bocskai István rokona)

Jelmagyarázat: B = Bécs, Po = Pozsony, Pr = Prága

Forrás: MOL Budapest, A 57, Vol. 1–5, fol. passim (az adott dátumok alatt); ÖStA Wien, HKA Familienakten (az egyes családok neve alatt); Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 273–275; Tagányi K. „Az országos levéltárban”, 85; Kovachich, M. G. *Scriptores minores*, II, 225–228, Nr. XIX (1569); MOE VII, 137–138, Nr. II (1582), MOE IX, 486–487, Nr. II–III (1601); MOE X, 83, Nr. X (1602), 199–200, Nr. X (1603), 430, Nr. X (1604); MOE XI, 78–79, Nr. 15 (1605); MOE XII, 722, Nr. 127 (1606); ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 395, Konv. B, fol. 1–2 (1608 Jan.).

Az egyes családokra még külön: Unghváry E. *Sztropkó*, 145 (Pethő, orig.); MOL Budapest, E 148, Fasc. 807, Nr. 13 (Dobó I., orig.); SNA Bratislava, SAR Korešpondencia, Michal Révay, 14.5.1557 (Révay, a báró diploma készültének említése); Gulin, A. *Povijest obitelji Rattkay*, 71, Nr. 35 (Ráttkay, orig.); Bártfai Szabó L. *A Forgách család*, 709–711 (Forgách, orig.); SNA Bratislava, ZÚ Lit. F, Fasc. I, Nr. 4 (Zay, orig.); MOL Budapest, E 148, Fasc. 809, Nr. 36 (Dobó D., orig.); uo. Fasc. 1664, Nr. 59 (Dóczy, orig.); uo. Fasc. 561, Nr. 26 (Dersffy, orig.); uo. Fasc. 1614, Nr. 44 (Czobor, orig.) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 53, 1588. Jan. fol. 22 (Czobor, másolat); Kovachich, M. G. *Scriptores minores*, II, 228 (Kasztellánffy, bárósításának említése); MOE VII, 138, Nr. II (Alapy); Jedlicska P. *Eredeti részletek*, 490 (Pálffy); Iványi B., ed., *Címeres levelek*, 16 (Pethe, orig.); MOE X, 200, Nr. X (Melith már így szerepel); MOE XI, 79, Nr. XV (Csáky szintén már így szerepel); MOL Budapest, E 148, Fasc. 408, Nr. 30 (Alaghy, orig. füzet; vö. 1604. febr. 15-ei címerbővítést: uo. Nr. 32, Szabó A. *Respublica litteraria*, 55); ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 152, Konv. C, fol. 57–58 (Rákóczi Lajost ajánlja Forgách Zsigmond és Dóczy András, 1607.8.1), uo. fol. 34–35 (Pogrányt ajánlja a Magyar Tanács, 1607.7.24); valamint publikálatlan kutatásaim a 16. századi katonai elitre vonatkozóan. Bár palocsai Horváth Györgyöt 1606-ban már többen bárónak tudták (ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 152, Konv. A, fol. 90), még 1608-ban sem volt az (uo. Com. 395, Konv. B, fol. 2.).

Osztrák vagy német bárósággal rendelkező magyar nemesek, akik címét a Magyar Királyságban is elismerték: laki Bakics (Freiherr von/*liber baro in Holics*: Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 282, 64. jegyzet); gyarmati Balassi (István, Frh v. Detrekő, Kovachich, M. G. *Scriptores minores*, II, 227); devecseri Choron (Frh v. Kobersdorf/Kabold: Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 283, 64. jegyzet, vö. Varga Sz. „A devecseri Choronok”, 291–292; Bariska I. *A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország*, 42); monyorókeréki Erdődy (Frh v. Császárvár, Okics und Lipovec: „*liber baro in Chazarwar et Vkich*”: ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. 4, 25.2.1585; „*lyber baro Czezarwar, okijch et Lijpowcz*” uo. 8.2.1585; „*freyherr auf Kayzersperg unnd Okkhitsch*” uo. 5.9.1600); Liszthy (Frh v. Kittsee/Köpcsény: Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 283, 64. jegyzet); Oláhcsászár (Frh v. Landsee/Lánzsér: Pálffy, G. – Pandžić, M. – Tobler F., hrsg. *Ausgewählte Dokumente*, 162, Nr. 101, 191, Nr. 119); erdődi Pálffy (Frh v. Bibersburg/Vöröskő: Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 283, 64. jegyzet); Serédy (Frh v. Makovica: uo. 282–283, 64. jegyzet); kevéndi Székely (Frh v. Fridenau/Ormosd: uo. 279, 61. jegyzet); Széchy (1516: Iványi B., ed., *Címeres levelek*, 16), Tahy (Frh v. Stettenberg: Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 282, 64. jegyzet); Thurzó (Frh v. Boiniz/Bajmóc, 1550: MOL Budapest, E 148, Fasc. 252, Nr. 32).

A Horvát Királyság legelőkelőbb, középkori grófi címmel rendelkező családjainak címét utóbb szintén elismerték: Blagay, Frankopan/Frangepán, Keglević/Keglevics, Zrinski/Zrínyi, miként a Nádasdyak fogarasi speciális grófságát is (Schiller B. *Az örökös főrendiség*, 234–239, 281–282).

A Batthyányak, a Homonnai Drugethek (vö. Kovachich, M. G. *Scriptores minores*, II, 227 [1569]; 1575: 3/1. tc.), Országok stb. pedig – a Báthoryakhoz és Perényiekhez hasonlóan – talán még szintén a középkorból „hozták” a *magnificus* titulust.

Az első bárói címet 1535 nyarán Ferdinánd ismert huszárkapitánya, Nyáry Ferenc kapta. Neki elévülhetetlen katonai érdemei voltak az 1526 utáni évtizedben a Szapolyai és a törökök elleni harcokban, valamint az északnyugat-magyarországi megyék (főként

Nyitra és Pozsony) Habsburg-fennhatóság alatti biztosításában.¹⁵⁶ Az őt 1608-ig egyre sűrűbben követő, eddig ismert közel félszáz báró majdnem 70 százaléka elsősorban ugyancsak kiemelkedő határvidéki szolgálatának köszönhetette az előkelő címet. Közöttük több, a fentiekben már említett, ismerős családot találunk. Ez szintén azt igazolja, hogy a katonai karrier nem volt kizárólagos, és gyakran kombinálták udvari, hivatali vagy általában különféle politikai szolgálattal. Ez különösen a már késő középkorban is jelentősebb nagyúri familiákra (Pethő, Forgách, Dóczy, Dersffy, Balassi) volt igaz. A katonáskodás meghatározó szerepét mégis jól jelzi, hogy az ország politikai elitjébe való *felemelkedéshez* még a Habsburg-udvari szolgáltnál is valamivel nagyobb jelentőséggel bírt, miként ezt a Dobó, Büdy, Kerecsényi, Ráttkay, Zay, Krusics, Gregoriánczy, Rákóczi, Prépostváry, Serényi, Thuróczy, Konszky, Jakusics családok példája igazolja.

Az ország katonai közigazgatásában való részvételre az arisztokrácia mellett a kisbirtokos nemeseknek is majdnem minden régióban lehetőségük kínálkozott. Ezt kifejezetten elősegítette a közepes és kisebb végvárak tetemes száma, hiszen ezekben kapitányokra és vicekapitányokra nagy számban volt szükség. Számukra a katonai karrier csúcsát egy-egy végvidéki vagy kerületi főkapitány-helyettesi poszt jelentette. Kiemelten hangsúlyozandó ugyanis, hogy a 16. század második felében a végig idegen főtisztek által betöltött győri, komáromi és felső-magyarországi főkapitányoknak is mindig magyar helyetteseik (vicegenerálisok) voltak.¹⁵⁷ Rájuk mind a bécsi hadvezetésnek, mind idegen feletteseiknek a végvidékek magyar katonaságával való együttműködés érdekében és a megfelelő döntésekhez nélkülözhetetlen tapasztalataik miatt égető szükségük volt. A generálisokat távollétükben pedig teljes körűen helyettesíthették.¹⁵⁸

A magyar főkapitány-helyettesek valójában a mindennapos határvidéki közigazgatás tényleges irányítói voltak. Nem véletlen, hogy szolgálatukat az uralkodók gyakran honorálták. A fenti táblázatban szereplő Jakusics András édesapja, Ferenc közel két évtizedig (1561–1580) szolgált a császárváros elővárában, Győrben, de Prépostváry Bálint és Pográny Benedek esetében is sokat nyomott a bárói cím megszerzésében a kassai, illetve az érsekújvári vicegenerálisi poszt eredményes betöltése. S bár az egyik legismertebb győri magyar főkapitány-helyettes, Gregoróczy Vince ilyen címet nem szerzett, az Alsó-Ausztria védelmében tett szolgálatait az osztrák rendek 1568-ban a *Ritterstand*-ba emeléssel honorálták.¹⁵⁹

A magyar hadszíntéren való szolgálat ugyanakkor nem csupán a magyar nemességnek kínált lehetőséget a magyar politikai-katonai elitbe való bekerüléshez. Míg a magyar nemeseknek a bécsi udvari szolgálat és osztrák feleségeik nyithatták meg az utat az osztrák, sőt olykor még a cseh-morva tartományokban való nemességszerzéshez (*Indigenat*, *Inkolat*), addig a már bemutatott házassági kapcsolatok mellett Magyarországon ugyanezt a katonai szolgálat kiemelten elősegítette. Az 1608-ig magyar „állampolgárságot” szerző mintegy kéttucat osztrák, német és cseh arisztokrata (jegyzéküket lásd alább, a 25. táblázatban) majdnem fele komolyabb katonai tisztségekben (főhadparancsok-helyettes, végvidéki főkapitány, várkapitány, lovaskapitány) szolgált a magyar hadszíntéren. A Teufel, Salm, Rueber, Ungnad és Kollonitsch nevek ugyan gyakran még a korszak magyar kutatói előtt sem igazán ismertek, ideje őket megtanulni,

¹⁵⁶ Neumann T. *A Korlátköviek*, 86–104.

¹⁵⁷ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 277, 284–285, 274.

¹⁵⁸ „*Verzeichnuß, waß der obrist leittenambt in meinem abwesen hie zu Raab verrichten soll.*” MOL Budapest, E 211 MKA Lymbus Series II, Tétel 2, fol. 155–156.

¹⁵⁹ Schodl, S. *Die Zusammensetzung*, 96.

hiszen a 16. század második felében a magyar politikai-katonai elit meghatározó képviselői voltak. Érdekes, tovább kutatandó fejleménynek tartható ugyanakkor, hogy a horvát és a szlavón végvidékek irányítói közül senki sem vert gyökeret sem a határvidéken, sem Magyarországon.

A magyar hadszíntér a szomszédos osztrák és cseh tartományok előkelői mellett fontos szolgálati lehetőséget kínált az alacsonyabb sorból származó osztrák, német és cseh-morva, de az 1550-es évekig még az V. Károly által küldött spanyol, a századvég nagy háborújában pedig a távoli Lotaringia katonáskodó nemesei számára is. A nagy hadjáratok és háborúk (1529, 1532, 1542, 1551–1552, 1565–1568, 1591–1606) időszakát ez eddigi kutatásnak köszönhetően már részletesebben ismerjük.¹⁶⁰ Ez azonban a 16. század folyamán szinte megszakítás nélkül igaz volt. Ezt igazolja, hogy az 1570–1580-as években a 21–22 000 főnyi végvári katonaságból 3–3500 fő (azaz kb. 15 %) német származású volt. Ők gyakran családtagjaikkal együtt érkezve tartósan rendezkedtek be Magyarországon, és elsősorban német gyalogosként (*Landsknecht*, *Fußknecht*) vagy különféle nehézlovasokként (*gerüste Pferd*, *schwarze Reiter*, *Archibuser*) a nagyobb várakban és erődvárosokban állomásozva vették ki meghatározó részüket a határvédelemből – amit például Győr erődvárosának 16. századi házösszeírásai szépen igazolnak.¹⁶¹

Az utóbbiak alkalmazhatóságát – mint már idéztük – 1555-ben Nádasdy Tamás nádor is szorgalmazta. Véleménye meghallgatásra talált Bécsben. A század közepétől egyre több helyen és egyre rendszeresebben állomásoztak német nehézlovasok, elsősorban a végvidéki főkapitányi központokban (Győr, Kassa, Kanizsa, utóbb Károlyváros, Érsekújvár, vö. a 7. térképpel) és néhány jelentősebb várban (Eger, Szatmár, Tokaj, Szendrő, Kapronca).¹⁶² Sőt a győri erődítmény az 1550-es évektől az alsó-ausztriai nemesek számára mondhatnánk „magyar kiképzési bázisul” szolgált, ahol megismerhették a magyarországi hadszíntér sajátosságait, a törökellenes hadviselést, de egyúttal a határvédelem igazgatásának alapjait is.¹⁶³ A fiatalon itt szolgáltak közül Hans Rueber utóbb felső-magyarországi (1568–1584), Siefert von Kollonitsch érsekújvári (1604–1611), Siegmund Hager pedig Győr 1594. évi eleste után a pótlására szervezett magyaróvári-sárvári végvidék¹⁶⁴ főkapitánya (1594–1600) lett. A horvát végeken hasonló szerepet töltött be Károlyváros erődje. Itt számos későbbi generális (pl. Andreas Auersperg vagy Georg Lenkovitsch) teljesített korábban *Archibuser*-kapitányként éveken át szolgálatot.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Kató S. *Idegen katonaság*; Heischmann, E. *Die Anfänge des stehenden Heeres*; Liepold, A. *Wider den Erbfeind*; a spanyolokra: Laferl, Ch. F. *Die Kultur der Spanier*; Korpás, Z. „La frontera oriental”; Korpás, Z. „Las luchas antiturcas en Hungría”; Korpás Z. „Egy spanyol zsoldosvezér”; Korpás Z. „Ami a magyarországi hadjárat után történt”; a lotaringiaiakra és franciákra: Sahin-Tóth, P. *La France et les Français*; Sahin-Tóth P. *Ad Astra*, passim.

¹⁶¹ Gecsényi L., szerk. *Győr város telek- és házösszeírásai*; Gecsényi L. „A 16–17. századi magyarországi városfejlődés”.

¹⁶² Lásd a fentiekben a 13. táblázat alatt idézett összeírásokat, különösen az 1560–1590-es évekből.

¹⁶³ 1557: Hans Rueber és Otto Heinrich von Puchheim: ÖStA Wien, KA Best. Nr. 44; uo. HKR Prot. Reg. Bd. 140, fol. 53; 1580–1590-es évek: NÖLA Sankt Pölten, Ständisches Archiv, Ständische Akten A-VII-17, fol. 1–312; Reingrabner, G. *Adel und Reformation*; Knittler, H. – Stangler, G. – Zedinger, R., hrsg. *Adel im Wandel*, passim.

¹⁶⁴ Pálffy G. *A császárváros védelmében*, 214–220.

¹⁶⁵ Auersperg, 1578: ÖStA Wien, KA IHKR Prot. Croatica Bd. 1, 1578/II, fol. 131; 1586: uo. Bd. 3, 1586, fol. 25; Lenković, 1591–1592: uo. Bd. 4, 1591, fol. 5.

Az 1560-as évek közepén a neves Lazarus von Schwendi oldalán német lovaskapitányként (*Rittmeister*) szolgált Georg Erasm von Liechtenstein utóbb győri (1591), Ferdinand Graf zu Nogarol szatmári (1579–1588) és kassai (1584–1588), majd győri főkapitány (1588–1590) lett. Ők és Hager ráadásul a korabeli Európa másik nagy frontvidékén, Spanyol Németalföldön is tapasztalatokat szereztek.¹⁶⁶ De hasonlóan jelentős volt a német gyalogságnak a nagyobb végvárakbeli tartós, illetve egyes hadjáratokban adott időre szóló alkalmazása. Sőt, az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen elfogadott nevezetes német gyalogos hadiszabályzat (*Articul auf die teutsche Fußknechte*)¹⁶⁷ alapjait Lazarus von Schwendi 1566–1567-ben Magyarországon dolgozta ki,¹⁶⁸ amikor II. Miksa megbízásából német, osztrák, cseh–morva és magyar csapatokkal jelentős területeket foglalt vissza János Zsigmond erdélyi fejedelemtől. A neves katonai teoretikus ugyanekkor német mintára, ám a magyar hagyományokat figyelembe véve kidolgoztatta a magyar gyalogság és lovasság eddig ismert legkorábbi, általános jellegű, latin és magyar nyelvű hadiszabályzatait (*ius militare Hungaricum*) is. Ezeket 1578 elején azután horvát nyelvre is lefordították, majd a horvát és a szlavón generalátusokban egészen a 17. század végéig alkalmazták (*ius militare Croaticum*).¹⁶⁹ Mindezek az eddig kevésbé ismert jelenségek is jól jelzik, hogy a Magyar Királyság a 16. századi Európa meghatározó szárazföldi hadszínterei közé tartozott.

e. A 16. századi hadügyi forradalom

Önmagában már ez a tény is azon magyar kutatások¹⁷⁰ megállapításainak helyességét valószínűsíti, amelyek újabban a Michael Roberts és Geoffrey Parker által kidolgozott nevezetes elmélet, a hadügyi forradalom (*Military Revolution*) meghatározó jelentkezését mutatták ki Magyarországon.¹⁷¹ A koncepciót azonban elsősorban a forradalmi jelleg és a periodizáció kapcsán számos európai és amerikai hadtörténész (Jeremy Black, Jean Chagniot, David Parrott, Bernhard Kroener, John A. Lynn stb.) komoly kritikával illette.¹⁷² Jelentős részük (különösen a brit Black) az európai hadügy átalakulásában a valódi forradalmi változást az 1660 utáni évtizedekre teszi. Noha a nemzetközi és újabb magyar kutatások¹⁷³ ismeretében magam is úgy vélem, hogy az utóbbi korszak mind a

¹⁶⁶ Liechtenstein és Nogarol, 1572–1573: ÖStA Wien, HHStA SchloßA Grafenegg, FA Breuner, Militaria, Schachtel 152, Fasc. Nr. 1, 23.9.1572, 8.10.1573; Hager, 1578–1579: Blittersdorff, Ph. „Ritter Sigidmund's Hager”, 42.

¹⁶⁷ Fronsperger, L. *Kriegßbuch*, fol. CLXV–CLXIX; Lünig, J. C. *Corpvs jvris militaris*, 70–76; Frauenholz, E. v. *Das Heerwesen*, 285–297, Nr. XXVI.

¹⁶⁸ Erben, W. „Ursprung und Entwicklung”, 490–491; Erben, W. „Kriegsartikel”, 5, 1. jegyzet; Pálffy G. *Katonai igazságszolgáltatás*, 29–30.

¹⁶⁹ Uo. 72–80; 1578: Lopašić, R. *Spomenici hrvatske krajine*, I, 65–71, Nr. XXXVII–XXXVIII; Roth, F. O. „Wihitsch und Weitschawar”, 200–201; Štefanec, N. *Heretik Njegova Veličanstva*, 85; 1579: ÖStA Wien, KA HKR KIA VIII b 2; 1644: HDA Zagreb, Uvezani spisi Varaždinskog generalata Knj. 1 (*Generalatus Varasdiensis I.*), fol. 144–146, Nr. 9; 1672: ÖStA Wien, KA HKR KIA VIII b 22; Pálffy G. „Az első horvát hadiszabályzatok”.

¹⁷⁰ Kelenik, J. „The Military Revolution in Hungary”; Domokos Gy. *Ottavio Baldigara*; B. Szabó J. „A mohácsi csata és a «hadügyi forradalom»”; Czigány I. *Reform vagy kudarc?*

¹⁷¹ Roberts, M. „The Military Revolution”; Parker, G. *The Military Revolution*; Downing, B. M. *The Military Revolution*; Eltis, D. *The Military Revolution*.

¹⁷² Black, J. *A Military Revolution?*; Rogers, C. J., ed. *The Military Revolution Debate*; Kroener, B. R. „»Das Schwungrad an der Staatsmaschine«?”; Bérenger, J., ed. *La Révolution militaire*; Kroener, B. R. „Militär in der Gesellschaft”; Chagniot, J. *Guerre et société*, 275–295; a magyar irodalomból: Ágoston G. – Oborni T. *A tizenhetedik század*, 119–125.

¹⁷³ Hochedlinger, M. „»Bella gerant alii...«?; Czigány I. *Reform vagy kudarc?*

mennyiségi (hadsereglétszámok, logisztikai egységek), mind a minőségi mutatók (fegyverzet, egyenruha, hadmérnökképzés stb.) tekintetében meghatározóbb volt a 16. századi változásoknál, ezek sikerét a Habsburg Monarchiában az 1526 utáni fél évszázadban végbement hadügyi-hadszervezeti megújulás alapjaiban készítette elő. Másként fogalmazva: az állandó hadsereg létrejöttéhez szükséges alapok egy tekintélyes részét ezen időszakban tették le Közép-Európában. Ebben az oszmánok elleni magyar hadszíntér – mint már többször láthattuk – igen komoly szerepet játszott, sőt a hadügyi fejlődés egyik meghatározó hajtóereje volt.

Azokkal a történészekkel értek tehát egyet, akik a késő középfő és kora újkorban több hadügyi forradalomról vagy még inkább egymásra épülő hadügyi átalakulás-sorozatról beszélnek – miként ez hasonlóan zajlott az udvartartás és a pénzügyek területén is. Az első markáns hadügyi átalakulás véleményem szerint azonban a 16. század második felére a kora újkori Közép-Európában lezajlott. Ezt pedig, noha inkább alapozó jelentősége, mint gyorsasága miatt, nem túlzás 16. századi hadügyi forradalomnak neveznünk. Ennek ellenére persze e korszakban ugyanúgy hiba lenne a 17. század második felének az állandó hadsereg kialakulásával együtt járó markáns hadügyi változásait keresni, miként I. Ferdinánd politikai programjában kérielt abszolutisztikus intézkedéseket látni, mint a korábbi kutatások olykor vélték.

Az 1526 utáni évtizedek – az udvartartáshoz és a pénzügyigazgatáshoz hasonlóan – a Habsburgok későbbi modern állama hadügyeinek fejlődésében meghatározó szerepet játszottak. A legalapvetőbb változások ugyanakkor elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi, főként hadügy-igazgatási és részben technikai téren mutatkoztak. E területeken tetemes különbségek voltak a késő középkori és a 16. század végi állapotok között – a legfőbb európai hadszínterek sorába lépő Magyarországon mindenképpen. Bár az sem volt jelentéktelen változás, hogy az új határvédelmi rendszer mintegy 100–120 várban a 16. század második felében már mintegy háromszor annyi katona (mintegy 20 000 fő) teljesített állandó szolgálatot, mint 1526 előtti dél-magyarországi elődjében (7–8000 fő) (lásd a 14. táblázatot).

Ez a létszám még európai összevetésben is kiemelkedőnek tartható. Egyrészt ekkora határszakaszon és ennyi erődítményben ilyen nagy számú, állandóan szolgáló katonaságot, ráadásul ennyire hosszú ideig sem a lengyelek, sem a 17. században az oroszok, sőt a közeli Dalmáciában a velenceiek vagy éppen a spanyol Habsburgok sem tartottak az oszmánok ellen.¹⁷⁴ Az utóbbiak esetében ugyanakkor – hangsúlyozandó – egyértelműen a tengeri hadszíntér dominált, így ők a flottaépítésben és az első állandó „tengerészgyalogság” (*tercio de la armada*) létrehozásával értek el hasonlóan jelentős eredményeket,¹⁷⁵ mint Magyarországon osztrák rokonaik. Másrészt a mintegy 20 000 fős létszám még a későbbi állandó hadseregekkel való összehasonlításban is tekintélyesnek nevezhető, hiszen a Magyar Királyság lakossága a 16. század vége felé pusztán 1 800 000 főt számlált.¹⁷⁶ Ez azt jelenti, hogy az oszmánok elleni hadszíntéren a lakosságnak (a családtagokat nem számítva) több mint egy százaléka állandó fegyveres szolgálatban állt,

¹⁷⁴ A teljesség igénye nélkül vö. Mallett, M. E. – Hale, J. R. *The Military Organization*, 452, 466; Hess, A. C. *The Forgotten Frontier*; Korpás Z. „Spanyol védelmi rendszer”; Ochmański, J. „Organizacja obrony”, stb.

¹⁷⁵ A régebbi irodalommal Mira Caballos, E. *Las Armadas imperiales*. Köszönöm Korpás Zoltánnak, hogy a munkára felhívta figyelmemet.

¹⁷⁶ Kovácsics J., szerk. *Magyarország történeti demográfiája*, 150; Dávid G. *Pasák és bégek uralma alatt*, főként 18–26.

ami nagyjából megfelelt a 18. század fordulója viszonyainak. Ekkor ugyanis majd az állandó hadseregek az osztrák területeken a lakosság 1,25 %-át, de Franciaországban is csak kereken 2 %-át tették ki.¹⁷⁷

Az egyik legmeghatározóbb változásról, az Udvari Haditanács hosszabb fejlődést követő megalapításának (1556) jelentőségéről a fentiekben már többször szoltunk. Itt most elegendő összességében azt kiemelni, hogy létrejöttével a késő középkorban a hadügyeket is irányító uralkodói tanácsok helyére egy saját korában modernnek nevezhető kormány szerv és szakhivatal lépett. Ez Európa legkorábbi, rendszeresen ülésező, központi hadügyi intézményei közé tartozott. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy kialakulása idején, majd felállítását követően több olyan központi hadügyi-igazgatási tisztséget (ekkor még nem hivatalt) hoztak létre Bécsben, amelyek kezdetben elsősorban a magyar és a horvát-szlavón határvédelem ellátásáért voltak felelősek, majd amelyek a Habsburgok állandó hadseregének kialakulásával, a Black által hangsúlyozott újabb hadügyi forradalomnak köszönhetően, a 18. századra a hadvezetés és a hadügyiigazgatás önálló részlegeivé és külön hivatalokká váltak.¹⁷⁸

A magyarországi végvárok és a különböző helyeken állomásozó mezei csapatok hadianyag-ellátásáért és a hadszertárak ellenőrzéséért az ún. főhadszertárnok (*Oberstzeugmeister*, később *Oberst-Land- und Hauszeugmeister*) felelt. A tisztséget még I. Miksa császár 1503-ban Innsbruckban hozta létre hadügyi reformjai során.¹⁷⁹ A monarchia központjának I. Ferdinánd alatt Bécsbe történt átkerülésével betöltői a 16. század közepén már a rezidenciavárosban tartották székhelyüket.¹⁸⁰ Legfőbb feladatuk a magyarországi határvédelmi rendszer hadianyag-ellátásának megszervezése volt.¹⁸¹ Ez annak ellenére komoly szervezőmunkát igényelt, hogy Tirolnak és Vorderösterreichnek külön főhadszertárnoka (*Oberst-Hauszeugmeister in Tirol und den Vorlanden*) maradt, 1578-tól pedig a belső-ausztriai tartományoknak is saját tisztségviselője (*Innerösterreichischer Oberstzeugmeister*) lett.¹⁸² Míg ezután a bécsi főhadszertárnok a Drávától az erdélyi határig húzódó négy végvidék, addig grazi társa a horvát és a szlavón generalátus ellátásáért felelt. A hadszíntér utánpótlását biztosító legnagyobb császári–királyi és rendi hadszertárak az egyes osztrák–cseh tartományok központjaiban (Bécs mellett elsősorban Grazban, Laibachban, Görzben, Linzben, Innsbruckban, Prágában, Brünnben és Bécsújhelyen), valamint a végvidékek központjaiban (Károlyváros, Varasd, Kanizsa, Győr, Érsekújvár, Kassa és Szatmár) jöttek létre.¹⁸³

¹⁷⁷ Kroener, B. R. „»Das Schwungrad an der Staatsmaschine«?”, 6–8.

¹⁷⁸ Gömöry, G. „Notizen über Stand”; Hochedlinger, M. *Austria's Wars of Emergence*, különösen 98–150; vö. Zimmermann, J. *Militärverwaltung*; Hochedlinger, M. „Militarisierung und Staatsverdichtung”; Hochedlinger, M. „Der gewaffnete Doppeladler”.

¹⁷⁹ Kurzmann, G. *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen*, 151–152.

¹⁸⁰ ÖStA Wien, HKA NÖHA W–61/C/90/A–B, rote Nr. 300/1–2, fol. passim.

¹⁸¹ Lásd például Andreas Kielman *Oberstzeugmeister* utasítását: ÖStA Wien, KA HKR KIA V 3 (1.1.1584); Pálffy, G., hrsg. *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 11–12, Nr. II–5b.

¹⁸² Egg, E. *Der Tiroler Geschützguß*, 99–100; Thiel, V. „Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung”.

¹⁸³ Hummelberger, W. *Das Bürgerliche Zeughaus*; Pichler, F. – Meran, F. Gr. *Das Landes-Zeughaus in Graz*; Krenn, P., hrsg. *Das Steiermärkische Landeszeughaus*; Simoniti, V. „Cesarska (deželnoknežja) orožarna”; Burkert, G. R. *Landesfürst und Stände*, 268–280; Egg, E. *Der Tiroler Geschützguß*, passim; Sterneck, T. „Moravská zemská zbrojnice”; Sterneck, T. *Město, válka a daně*, 85–110; Buttlar-Gerhartl, G. „Das Bürgerliche Zeughaus”; Buttlar-Gerhartl, G. „Das Kaiserliche Zeughaus”; Ilijanić, M. „Varaždinska oružana”.

Az utóbbiak közül külön kiemelkedett a kassai hadszertár, amely az innsbruckihoz, a bécsihez vagy a grazihoz hasonló hadiipari műhely is volt: ágyúöntödével (*Gießhaus*), löpormalommal (*Pulvermühle*), fűrész- (*Sägemühle*) és kalapácsos zúzomalommal (*Hammermühle*), valamint különféle műhelyekkel (kovács, kerékgyártó stb.) és a páncélok, golyók, salétrom stb. raktározására alkalmas helyiségekkel (*Rüstkammer*, *Kugelkasten*, *Salitterkammer*). A város folyója, a Hernád mellett pedig külön hajóépítő-műhelyt is kialakítottak, melyben a kor kedvelt, magyarországi folyami hajóit, a naszádokat¹⁸⁴ gyártották. A hadszertár és egyúttal a kassai generalátus kiemelt jelentőségét mutatta az is, hogy 1567-ben – Schwendi generális javaslatát megfogadva – vezetésére külön tisztséget hoztak létre. A felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettes (ném. *Oberstzeugmeisterleutnant in Oberungarn*, lat. *vicegerens supremi magistri artellariae*) – mint neve is mutatta – bécsi felettese felső-magyarországi helyettese lett, és az egész határvidék fegyverekkel és hadianyaggal való ellátását koordinálta.¹⁸⁵ Elismerését jól tükrözte, hogy 1567-ben kinevezett első betöltője, Adam von Wieznick 1576 és 1583 között Kassán szerzett tapasztalatait már a monarchia székvárosában, bécsi főhadszertárnokként kamatoztathatta.¹⁸⁶

Mindez összességében azt jelentette, hogy a 16. században a Habsburg Monarchia meghatározó politikai-katonai központjaiban, így a magyar frontországban is, a késő középkori fegyvertárak (*Rüstkammer*) helyére különféle melléküzemekkel felszerelt császári–királyi (*kaiserlich-königliches Zeughaus*) és rendi hadszertárak (*Landeszeughaus*), a későbbi arzenálok (*Arsenal*) előzményei léptek.¹⁸⁷ Mindez a 15. századhoz képest komoly minőségi változást jelentett, de jól tanúskodott a technikailag egyre fejlettebb tűzfegyverek tömeges elterjedéséről is. Ezt mind a végvárakban alkalmazott ágyúk és szakállas puskák, mind a törökök ellen harcoló mezei katonaság kézi löfegyverei kapcsán konkrét számadatok is megerősítik. 1552 és 1577 között például a kassai hadszertárban mind a szakállas puskák, mind a kézi puskák száma megsokszorozódott.¹⁸⁸ A századvég nagy török háborújában szolgáló idegen (osztrák, német, olasz, vallon, lotaringiai) és magyar ezredek kézi löfegyverekkel való ellátottsága pedig 75–80 százalékra rúgott.¹⁸⁹ Ez a késő középkorhoz képest ugyancsak lényeges változást tükrözött, elsősorban a már 1526 előtti is gyakran löfegyverekkel felszerelt¹⁹⁰ gyalogság számának számottevő gyarapodása következtében.

Az ostromtüzérség markáns fejlődésével és tömeges elterjedésével szoros összefüggésben óriási átalakuláson ment keresztül a magyarországi várépítészet is. A Magyar Királyság késő középkori déli határvédelmének még legjelentősebb várait (Temesvár, Belgrád, Szabács, Jajca stb.) sem lehet összehasonlítani azokkal a modern erődökkel és erődvárosokkal (*Festungsstadt*), amelyek a 16. század második felében a

¹⁸⁴ Aichelburg, W. *Kriegsschiffe auf der Donau*, 11, 42, Nr. 1; Szentkláray J. *A dunai hajóhadak*, passim.

¹⁸⁵ Pálffy G. „A Habsburg Birodalom”, 67–70; H. Németh I. „Végvárak, városok, hadseregszállítók”; H. Németh I. *Várospolitika és gazdaságpolitika*, 1, 289–439, passim.

¹⁸⁶ 1567: ÖStA Wien, KA Best. Nr. 151; 1576: ÖStA Wien, HKA NÖHA W–61/C/90/B, rote Nr. 300/2, fol. 1050–1053; 1583: MOL Budapest, E 211 MKA Lymbus Series II, Tétel 2, fol. 77.

¹⁸⁷ Vö. Neumann, H. *Das Zeughaus*.

¹⁸⁸ 1552: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 3, 1552 Jan.–Febr. fol. 43–54; 1577: ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2; Kelenik J. „Szakállas puskák”; Domokos Gy. „A kassai királyi hadszertár fegyverzete”, 680–686; a régebbi irodalomból mind a mai napig alapvető Iványi B. „A tüzérség története”.

¹⁸⁹ Kelenik J. „A hadügyi forradalom”; Kelenik J. „A császári hadsereg”; Kelenik J. „A magyar egységek”; Kelenik J. „The Military Revolution in Hungary”, 130–154.

¹⁹⁰ Ezzel kapcsolatban újabban vö. B. Szabó J. „A mohácsi csata és a «hadügyi forradalom»”.

magyar- és horvátországi határvédelem olasz stílusban (*trace italienne*) kiépült pilléreit alkották.¹⁹¹ Bécs, Győr, Komárom, Szatmár vagy a teljesen újonnan emelt Érsekújvár és Károlyváros joggal említhetők a korabeli Európa legmodernebb németalföldi, itáliai vagy éppen máltai erődjeinek (Metz, Palma Nova, Valletta stb.) sorában – miként ezt a korabeli hadtudós, Daniel Speckle (Specklin) híres művében (*Architectura von Vestungen*) már egykorán tette, még ha bizonyos kritikával illetve is azokat.¹⁹² A határvédelem számos kisebb-nagyobb várának modern megerősítésére ugyanakkor a bécsi hadvezetésnek, főként anyagi okokból, nem volt lehetősége. Egy részük esetében azonban erre nem is volt szükség. A nagyobb hadjáratoktól mentes időszakokban az oszmán betörések feltartóztatására vagy ellenőrzésére ezek ugyanúgy alkalmasak voltak, miként az észak-afrikai spanyol *presidiók*, a máltai lovagok több tucatnyi tengerparti őrtornya vagy éppen a lengyel és orosz határvidék kisebb várai.¹⁹³

Az új védelmi rendszer egyre sokasodó erősítési munkálatainak irányítására és megvalósítására olyan külön katonai építési szervezet alakult, amely még európai összehasonlításban is komoly figyelmet érdemel.¹⁹⁴ Erre a határvédelem sok száz kilométernyi hosszúsága és erősen centralizált volta mellett azért is nagy szükség volt, mert a Haditanács alkalmazásában az 1550–1560-as években már sok tucat, túlnyomórészt itáliai várépítész (*Burgbaumeister*) teljesített szolgálatot.¹⁹⁵ Munkájuk koordinálására az egyes végvidéki főkapitányságokban ekkor építési főfelügyelői (*Bausuperintendent*) posztokat hoztak létre.¹⁹⁶ 1569-től pedig a hadügyigazgatás bécsi központjában az utóbbiak tevékenységét már külön tisztviselő, az ún. erősítési főbiztos (*Oberstbaukommissar*) felügyelte.¹⁹⁷ A tisztséget főként olyan osztrák nemesek (Franz von Poppendorf, Niklas Graf zu Salm und Neuburg d. J., Erasm Braun) töltötték be, akik korábban éveken át szolgáltak a magyar és a horvát–szlavón végeken. 1578-tól ugyanakkor a két déli generalátust erősítéseit már Grazból külön irányították.

Külön figyelmet érdemel az is, hogy a várépítészek között már ekkor kimutatható egyfajta, bár nem szigorúan vett specializálódás, modern kifejezéssel élve szakmai differenciálódás. Míg egyesek (pl. Ottavio Baldigara vagy Pietro Ferabosco) elsősorban erősítmények tervezésében és az építkezések átfogó irányításában (pl. a horvát–szlavón végeken Dominico de Lalio) jeleskedtek,¹⁹⁸ addig némelyek (pl. Giulio Turco) várfelmérési rajzok készítésére specializálták magukat, a többség pedig a kivitelezési munkákban vett különböző szinteken részt. A már említett Angielinik ugyanakkor egyfajta „családi vállalkozás” keretében elsősorban a végvidékek feltérképezésére, azaz ezek

¹⁹¹ További irodalommal: Pataki V. „A XVI. századi várépítés”; Maggiorotti, L. A. *Gli architetti militari italiani*; Balogh J. „Olasz tervrajzok”; Marosi E. „Itáliai hadiépítészek”; Gecsényi L. „A 16–17. századi magyarországi városfejlődés”; Domokos Gy. *Ottavio Baldigara*; Feld I. *Magyar építészet*, 17–37; Gerelyes I. – Kovács Gy., szerk., *A hódoltság régészeti kutatása*, passim.

¹⁹² Speckle, D. *Architectura von Vestungen*.

¹⁹³ Hess, A. C. *The Forgotten Frontier*; Hoppen, A. *The Fortification of Malta*, 173–186; Spiteri, St. C. *Fortresses of the Knights*, 322–331; Ochmański, J. „Organizacja obrony”, stb.

¹⁹⁴ A hasonló franciaországi szervezetre: Buisseret, D. *Ingénieurs et fortifications*.

¹⁹⁵ Maggiorotti, L. A. *Gli architetti militari italiani*; Marosi E. „Itáliai hadiépítészek”; Domokos Gy. *Ottavio Baldigara*.

¹⁹⁶ Koppány T. „A magyarországi végvárak”, 155–161.

¹⁹⁷ Franz von Poppendorf „*verordneter obrister commissari aller not- und graniczgepeu*”. ÖStA Wien, KA KLA VI 6 (15.4.1569).

¹⁹⁸ Domokos Gy. *Ottavio Baldigara*, 30–52; Banfi, F. – Maggiorotti, L. A. *La fortezza di Giavarino*, főként 65–80; Farbaký, P. „Pietro Ferrabosco”; Ilijanić, M. „Der Baumeister Dominico de Lalio”.

mappáinak megrajzolására specializálódtak.¹⁹⁹ Együttesen ők voltak az újabb hadügyi forradalomnak köszönhetően a 17. század közepétől mesterségüket már egyre önállóan űző, majd rendes kiképzésben részesülő hadmérnökök (*Militäringenieur*) és haditérképeszek (*Militärkartograph*) 16. századi elődei.

Hasonlóan fokozatosan önálló szervezet jött létre a hajóhidépítés és az élelemellátás irányítására is. 1557-ben a Haditanács alárendeltségében a dunai hajóhidakra már külön tisztségviselő felügyelt, akit az egykorú német források *Oberstschiffmeisternek* (fő hajómesternek) vagy *Oberstschiff- und Brückenmeisternek* (fő hajó- és hídmesternek) emlegettek.²⁰⁰ Bizonyos 1540–1550-es évekbeli kezdemények után 1558 januárjától szintén önálló tisztségviselő, a magyarországi főélelmester (*Oberstproviandtmeister in Ungarn*, 1558–1569), majd élelmezési főbiztos (*Oberstproviandtkommissar in Ungarn*, 1569–1593) irányította a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárok (Győr, Komárom, majd utóbb Tata és Kanizsa stb.) élelemellátását is.²⁰¹ (1578-tól Grazban persze erre a feladatra is külön tisztséget hoztak létre.) A főhadszertárnokokhoz és az erősítési főbiztosokhoz hasonlóan e tisztségeket is többnyire osztrák nemesek töltötték be.

Mindezekén túl a had- és az alábbiakban bemutatandó pénzügyigazgatás rendkívül fontos, „vegyes” feladatát jelentette a végvári katonák és a mezei csapatok zsoldfizetésének lebonyolítása. Az előbbieket rendszeres mustráit Bécsből – egyre sokasodó stábbal – két magyarországi főmustramester (*Oberstmustermeister in Ungarn*) ellenőrizte, miközben a zsoldfizetésért a magyarországi hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister in Ungarn*) felelt. Őt utóbb bécsi székhelye miatt egyre inkább udvari hadi fizetőmesterként (*Hofkriegszahlmeister*) emlegették. Mivel a Haditanácsnak önálló költségvetése nem volt, és maximum 150 rajnai forintnyi összeget utalványozhatott az udvari hadi fizetőmester által, ezért a mustra- és fizetőmesterek az Udvari Kamara alárendeltségében álltak, ám tevékenységükre a hadügyi kormány szerv is komoly befolyást gyakorolt. A magyarországi hadi fizetőmester feladatát ugyanakkor – megfelelően a határvédelmi rendszer rendkívül sokszínű finanszírozásának – több rendi és kamarai hadi fizetőmester (a stájer, az alsó-ausztriai, a cseh–morva, a szepesi kamarai stb.) egészítette ki.²⁰² Mindez jól mutatta, hogy a had- és pénzügyek központosítása nem volt öncélú, azaz megfelelt a rendekkel kötött kompromisszumoknak. A határvédelem ellátása kapcsán a legfőbb cél ugyanis az volt, hogy az uralkodói jövedelmek és rendi segélyek mielőbb eljussanak a törökellenes végekre. Összességében ez az új hadügyigazgatási és határvédelem-igazgatási szervezet még európai összehasonlításban is kiemelt figyelmet igényel, hiszen hasonlóan a kontinens más hadszínterein nem rendelkezünk információkkal.

A védelemi rendszer működésének hiányosságait – az oszmánok újabb várfoglalásai (1575: Fonyód, Kékkő, Divény) és az 1568. évi béke utáni rendszeres betörései miatt – már 1577-ben megkísérelték korrigálni. Az Udvari Haditanács ennek érdekében 1577 augusztus-szeptemberében Bécsben nagy haditanácskozást (*Hauptgrenzberatschlagung*)

¹⁹⁹ Pálffy G. *A haditérképeszet kezdetei*.

²⁰⁰ Brinner, W. *Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes*, 7–9, 611–613, Nr. 1; Takáts S. „A dunai hajózás”, 145–160; Aichelburg, W. *Kriegsschiffe auf der Donau*, 7–8.

²⁰¹ Kenyeres I. „A végvárok és a mezei hadak”, 179–186; Kenyeres I. „A magyarországi végvárok”.

²⁰² Mindezekre részletesen: Pálffy G. „A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei”, 210–213, ill. a hadi fizetőmesterekre újabban Kenyeres I. „A Habsburg Monarchia”.

szervezett.²⁰³ Ez még európai viszonylatban is kiemelt figyelmet érdemel. Közel 400 főliónyi, eddig tíz példányban ismert jegyzőkönyve²⁰⁴ ugyanis egyértelműen tanúskodik a 16. századi hadügyi forradalom jelentőségéről, ám egyúttal hiányosságairól is. A konferencián a már többször említett Lazarus von Schwendi szorgalmazására – aki korábban is több nagy reformjavaslatot (1566, 1568, 1569) nyújtott be a védelmi rendszer modernizálására²⁰⁵ – végül az aktív védelmi koncepciót fogadták el. Ennek értelmében a végvidéki főkapitányságokat úgy kívánták korszerűsíteni, hogy azok a kedvező természeti akadályokra még jobban építve, amennyire csak lehet, hermetikusan záró és szigorúan ellenőrizhető övezetekké váljanak.

Az elkövetkező esztendőik intézkedései meghozták a korszerűsített védelmi koncepció első eredményeit. Az 1580-as évek elejére a végvidéki generalátusokat a török betörésekkel szemben hatékonyabban működő övezetekké szervezték. Különösen figyelemreméltó volt például a Kanizsa környéki „tereprendezés”. Itt egy előzetes végvárbejárás javaslatai alapján a Kanizsa-patak völgyét malomgáttakkal duzzasztották fel, az átkelőket eltorlaszolták, azok mentén kisebb-nagyobb őrházakat emeltek, a rendszerbe nem illő erősségeket pedig felrobbantották. Ennek eredményeként már látótávolságban álló, új várak és őrházak segítségével a korábbinál hatékonyabban ellenőrizték az átkelőket, a csaknem hézagmentes vízvédelmi rendszer kialakításával pedig a portyázókat – részben legalábbis – meggátolták újabbak létrehozásában.²⁰⁶

Az 1577. évi hadikonferencia ugyanakkor a hadügyigazgatás és ellátás leglényegesebb kérdéseit is igen gondos elemzés alá vette. Nagy részletességgel, várról várra haladva tárgyalták meg a végházak erősítéseit, a hadianyag- és az élelemellátás problémáit, a katonaság fizetésének és fegyelme biztosításának nehézségeit, az osztrák nemesek határvidéki szolgálatát, sőt még a német lovagrend Magyarországra telepítésének lehetőségét is, ami egyébként már korábban többször is felmerült.²⁰⁷ Bár az e téren hozott határozatokat – a bécsi udvar fokozatos eladósodása miatt²⁰⁸ – csak részben hajtották végre, a reformok eredményeként a határvédelem igazgatása és a végvárak ellátása területén végleg kialakultak azok a mechanizmusok, amelyek még a 17. században is hosszú ideig alapul szolgáltak a rendszer működtetéséhez.

Mindezek után joggal merülhet fel a kérdés, hogy a jelentős hadügyi fejlődés ellenére még a századvég nagy török háborúja is miért hozott összességében meghatározóbb oszmán sikereket: nevezetesen 1592-ben Bihács, 1594-ben Győr, 1596-ban Eger, 1600-ban pedig Kanizsa elestét, hogy csak a legfontosabbakat említsük.²⁰⁹ Erre a választ ez

²⁰³ Geöcze, I. „Hadi tanácskozások”; Schulze, W. *Landesdefension und Staatsbildung*, 65–69; Wessely, K. „Die Regensburger »harrige« Reichshilfe”, 38–49; Kruhek, M. *Krajiške utvdre*, 273–277; Pálffy G. „A törökellenes határvédelmi rendszer”, 82–84.

²⁰⁴ 1) ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2; 2) ÖNB Cod. 8678; 3) uo. Cod. 8345; 4) uo. Cod. 12660; 5) Archiv GNM Nürnberg, WF Österreich ZR 7670; 6) MOL Budapest, P 108, Rep. 77, Fasc. N; 7) Érseki Könyvtár, Kalocsa; Kézirattár Ms. 49 (25238); 8) Stadtarchiv Retz, sine Nr.; 9) Stiftsarchiv Geras, Fons Pernegg Hs. 6/1; 10) OÖLA Linz, Schlüsselberger Archiv Hs. 71.

²⁰⁵ Frauenholz, E. v. *Lazarus von Schwendi*, 92–160, Nr. 5–7.

²⁰⁶ Kelenik J. „A kanizsai védelmi övezet”; Pálffy G. „A magyarországi török és királyi végvárrendszer”, 67–77; Pálffy G. *Európa védelmében*, 23–28.

²⁰⁷ Zwiedineck-Südenhorst, H. von. „Über den Versuch”; Erben, W. „Die Frage der Heranziehung”; Illéssy J. „Törökvések”.

²⁰⁸ 1564: 2 900 000 r. f.: Lanzinner, M. *Friedenssicherung*, 178; 1575: ca. 7 000 000 r. f.: Huber, A. „Studien”, 223; 1577: 10 700 000 r. f.: ÖStA Wien, AVA FA Harrach, Kart. 714 (Leonhard IV. – Biographica), sine fol.

²⁰⁹ Tóth S. L. *A mezőkeresztesi csata*.

esetben is a Magyar Királyság területén küzdő két nagyhatalom, az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia államszervezetének, hadseregének és logisztikájának különbségeiben kell keresnünk.

Az európai történészek gyakori vélekedésével szemben az újabb oszmanisztikai kutatások bizonyították, hogy az Oszmán Birodalom és hadügye korántsem indult hanyatlásnak a 16. század második felében. Sőt az oszmánok a 17. század második feléig teljesen egyenrangú ellenfelei voltak az európai hadseregeknek.²¹⁰ Noha az utóbbiak bizonyos technikai (pl. egyes fejlettebb tűzfegyverek, modernebb erődök) és harcászati elemekben (pl. az ún. *contremarche* alkalmazása²¹¹) már a hosszú török háborúban némi szerény előnyöket élveztek,²¹² az oszmánok ezeket – birodalmuk többszöri politikai-gazdasági válsága ellenére is – könnyűszerrel ellensúlyozni tudták. Egyrészt az oszmán állam mind területét, mind lakosságszámát, mind anyagi és természeti erőforrásait tekintve továbbra is jelentős fölényben volt a Habsburg Monarchiával szemben. Ezt jól jelezte az is, hogy számukra magyarországi várrendszerük ellátása állami bevételeikhez képest kisebb megterhelést jelentett, mint a Habsburgoknak saját határvédelmük.²¹³ Másrészt Európában ez idő tájt továbbra is ők rendelkeztek az egyetlen állandó hadsereggel, amely várostromokban kifejezetten gyakorlott és sikeres volt. Harmadrészt mind birodalmuk összhaderejét, mind a magyar hadszíntéren mozgósítható erőket tekintve komoly létszámfölényben voltak a bécsi hadvezetéssel szemben. Végül, és ez volt talán a legdöntőbb, önálló logisztikai alakulataiknak és jól szervezett utánpótlásuknak köszönhetően hadseregüket már tavasz folyamán képesek voltak mozgósítani, majd kora nyáron Magyarországon bevetni.

A Habsburg-hadvezetés ezzel szemben néhány ezredet és a végvári katonaságot kivéve állandó haderővel nem rendelkezett. A nagyobb háborúk folyamán pedig a monarchia összetett jellegének megfelelően – a határvédelem finanszírozásához hasonlóan – mind a csapatok kiállítása, mind azok zsoldddal és élelemmel való ellátása terén is alapvetően rászorult a német, osztrák, cseh és magyar területek rendjei által gyakran nagy késésekkel megszavazott pénzsegélyekre, illetve szekerekre és igavonó állatokra. Ezek biztosításának lassúsága miatt a keresztény seregek gyakran szinte mozgásképtelenné váltak.²¹⁴ Így fordulhatott többször elő, hogy az oszmán csapatok előbb értek Isztambulból vagy Drinápolyból Buda alá, mint a császári–királyi kontingensek a magyar határ melletti, Bécestől alig néhány tucat kilométerre fekvő magyaróvári táborba.

Összességében tehát a Közép-Európában a 16. században végbement hadügyi forradalom eredményei valójában elsősorban azt segíthették számottevő mértékben elő, hogy a hadügyi fejlődésben az európaiat megelőző oszmánok korábbi sikeres balkáni

²¹⁰ Az alábbiakra további irodalommal: Finkel, C. *The Administration of Warfare*; Ágoston, G. „Ottoman Warfare, 1453–1815”; Ágoston, G. „Habsburgs and Ottomans”; Ágoston, G. *Guns for the Sultan*; Fodor P. *Vállalkozásra kényszerítve*; vö. Ivanics M. *A Krími Kánság*; ill. összegző jelleggel: Ágoston, G. „Disjointed Historyography”.

²¹¹ Az 1590-es években Németalföldön kidolgozott újítás azt jelentette, hogy az egymás mögött hat-tíz sorban felsorakozott puskás gyalogosok első sora miután szabályos sortűzet adott le, az alakzat hátuljára ment fegyvert tölteni. A közben előre kerülő sorok így csaknem folyamatos tüzelést biztosíthattak.

²¹² Kelenik J. „A hadügyi forradalom”; Kelenik J. „A császári hadsereg”; Kelenik J. „A magyar egységek”; Kelenik, J. „The Military Revolution in Hungary”.

²¹³ Ágoston G. „A hódítás ára”.

²¹⁴ Loebl, A. H. *Zur Geschichte des Türkenkrieges*, I–II; Heischmann, E. *Die Anfänge des stehenden Heeres*; az 1597. évi hadjárat alapján: Pálffy G. *A pápai vár*; ill. újabban az 1595. évi alapján: Bagi Z. P. „Az 1595-ben Esztergom”, vö. Bagi Z. P. *A Német-római Birodalom* és Bagi Z. P. „A töröksegély kérdése”.

hódítását a Magyar Királyság területén – bár annak jelentős területi veszteségei árán és a Habsburg Monarchia katonai-anyagi erőforrásainak összefogásával – megállítsák. Magyarországról való kiszorításukra ugyanakkor majd csak a 17. század végén az újabb (a második kora újkori) hadügyi forradalom során létrejövő Habsburg-állandó hadsereggel nyílhatott reális lehetőség.

f. Összegzés: Európa egyik legerősebb katonai szövetségében

A Magyar Királyság és a vele szomszédos osztrák–cseh tartományok közös történetét a 16. században az oszmánok elleni védelem kérdése alapjaiban és hosszú távra meghatározta. Könyvem egyik legnagyobb fejezetét ezért szenteltem ennek, az egész Közép-Európa fejlődésére kiható kérdéskörnek. A Buda 1541. évi elestét követően frontországgá vált Magyarország a Habsburg Monarchia számára kiemelt fontossággal bírt. Ez az oszmánok által már korábban is veszélyeztetett Krajna és Stájerország mellett az 1540-es években már központi területeire és a bécsi rezidenciavárosra is igaz volt, hiszen az utóbbiak alig 200 kilométerre feküdtek az 1543-ban elesett Esztergomtól. A monarchia biztonsága tehát a magyar és horvát–szlavón területeken kiépítendő határvédelemtől függött.

Magyarország sorsát – az oszmánok erőfölénye miatt – ugyanakkor alapvetően meghatározta, hogy Habsburg Ferdinánd miként képes országai anyagi-katonai erőforrásait védelmére mozgósítani. A Magyar Királyság önmagában ugyanis még megmaradó tekintélyes területe (120–150 000 km²) és tetemes jövedelmei (700–800 000 rajnai forint) ellenére sem lehetett képes a határvédelem egyre növekvő hadi költségeinek (1 500 000–2 000 000 r. f.) fedezésére. Az előbbieket még legkedvezőbb esetben is csupán mintegy 30–40 százalékban tudták volna fedezni a szükséges kiadásokat. Az 1540-es évektől ezért az osztrák és a cseh tartományok, valamint a Német-római Birodalom állandó éves segélyeket folyósított a magyarországi határvédelmi rendszer kiépítésére, majd finanszírozására. Ez újabb török háborúk (1551–1552, 1554–1556, 1565–1567) közepette végül az 1570-es évekre a bécsi hadvezetés, a különböző osztrák rendek és a magyar politikai-katonai elit együttműködésével jött létre. A nagyobb konfliktusoktól és vitáktól sem mentes folyamat során minden résztvevő jelentős kompromisszumokra, sőt lemondásokra kényszerült. Míg ugyanis Magyarország megmaradása az állandó külföldi segélyektől függött, addig a bécsi hadvezetés – a rendek állhatatos kitartása és a magyarországi hely-, nyelv- és jogismeret alapvető hiánya miatt – döntően rászorult a magyar arisztokrácia ismereteire és rendszeres tanácsaira.

A nagyobb lemondásra komoly súlyuk ellenére a magyar rendek kényszerültek. A rendszeres külföldi anyagi-katonai segítségnek súlyos ára volt. A rendek késő középkori hadügyi hatásköre – a bécsi Udvari Haditanács 1556. évi megalapítása következtében – a központi igazgatási szintről alacsonyabbra, a katonai igazgatás helyi szintjére csökkent. A központi hadügyi kormány szervnek ugyanis magyar tagja egyetlen egy sem volt. Ez mégsem a *Hofburg*nak a magyar nemzeti romantikus történetírás hangsúlyozta magyarellenességével, hanem a magyar arisztokrácia előző fejezetben bemutatott udvari integrációjának problémáival és a „második magyar fővárosban” való állandó hivatalviselés nehézségeivel állt összefüggésben – amitől viszont korántsem csupán a magyar nagyurak idegenkedtek. Ennek ellenére a Haditanácsban a 16. században a magyarországi ügyekben majdnem mindig alaposan jártas osztrák, német és cseh tanácsosok ültek, akik korábban hosszabb-rövidebb ideig szolgáltak a monarchia akkori legfontosabb hadszínterén, Magyarországon. A végső hadügyi döntéseket ők hozták meg,

de szinte mindig kikérve a magyarok előzetes írásos vagy bécsi-pozsonyi szóbeli javaslatait. A magyar történetírás teóriája az udvar által mellőzött magyarokról tehát ugyanúgy elhamarkodott állítás, mint az osztrák történetírásban a magyar nemesek rebellisként való bemutatása.

A határvédelem helyi igazgatásában a magyar rendek és nagybirtokosok szerepe viszont mindvégig igen meghatározó, sőt nélkülözhetetlen maradt. Fáradhatatlan kitartásuknak köszönhetően pedig az új védelmi rendszer – a dualista kormányzatnak megfelelően – kétféle, egymást részben átfedő főkapitányságból állt: a Haditanácstól függő végvidéki és a rendi jellegű kerületi generalátusokból. S noha az utóbbiak kétségkívül a védelem kiegészítő elemét alkották, 17. század végéig való fennmaradásuk jól jelezte a magyar rendek tekintélyes erejét. De magyar arisztokraták gyakran töltöttek be végvidéki generálisi posztokat is. Kivételt pusztán a monarchia szívéét oltalmazó győri és komáromi, valamint a szinte teljesen külföldi segélyekből fenntartott horvát és szlavón végek főkapitányi tisztségei jelentettek. Ahhoz képest tehát, hogy a rendi hadiadóból és a tényleges magyar hadikiadásokból a határvédelem költségeinek csak kisebb részét fedezhették, a védelem helyi irányításában a magyarok szerepe igen számottevőnek nevezhető. A határvédelmi rendszer szervezetére és finanszírozására tehát a Habsburg Monarchia különleges összetett jellege is komoly hatással volt. Ezt leginkább a horvát és a szlavón generalátus 1578-tól bekövetkező grazi igazgatása igazolja.

A magyarországi határvédelem kiemelkedő fontossága, központi (bécsi) irányítása és különleges, kettős szerkezete még több fontos dologról tanúskodott. Egyrészt szemléletesen jelezte, hogy a kora újkorban a magyarországi hadügyek a Habsburg Monarchia közös kérdésévé váltak. Így e korszakban önálló magyar hadügyről vagy önálló magyar (nemzeti) hadseregről beszélni meglehetősen anakronisztikus. Másrészt a nemzetközi történetírás gyakori vélekedésével ellentétben a hadügyi centralizáció a rendkívül fontos magyar hadszíntéren – ellentétben a monarchia más területeivel – igen erős volt. Ez azonban abszolutizmust nem, de valójában még abszolutista tendenciákat sem jelentett, hiszen ennek sem a politikai, sem a társadalmi feltételi nem voltak adottak. Az eredményes központosítás ugyanakkor alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia hadügyigazgatásának, azaz Európa egyik legerősebb politikai-katonai szövetségének meghatározó része lett. Erre viszont megmaradásához óriási szüksége volt. Harmadrészt, mivel a kerületi főkapitányi posztokat csak a Habsburg uralkodók megingathatatlan magyar hívei tölthették be, az udvarhűség egyáltalán nem jelentette a Magyar Királyság és a rendek érdekeinek feladását. A lojalitás és a „hazafiság”, azaz az uralkodóhűség és a Magyar Királyság államiságának és rendi érdekeinek védelme tehát nem zárták ki egymást. Végül a katonai szolgálat – az ország hadszíntér jellegéből adódóan – az osztrák és a cseh területektől eltérően a magyar politikai elit tagjai számára igen meghatározóvá, és a többi karriermodelltől (országos főméltósági, udvari stb.) elválaszthatatlanná vált. Ezt jól jelzi, hogy a 16. században magyar bárói címet szerzett nagyurak majdnem 70 százaléka határvidéki tevékenységének köszönhette elitbeli pozíciójának megerősítését (18. táblázat). A magyar–horvát határvidéki szolgálat ugyanakkor még az osztrák nemesség számára is komoly emelkedési lehetőségeket kínált.

Az oszmán hódítás – a Habsburg Monarchia államfejlődése mellett – jelentős fejlődésre készítette hadügyigazgatását is. Az első markáns hadügyi átalakulás véleményem szerint a 16. század második felére a kora újkori Közép-Európában, így Magyarországon is lezajlott. Ezt, noha inkább alapozó jelentősége, mint gyorsasága miatt, nem túlzás 16.

századi hadügyi forradalomnak neveznünk. A 17–18. századi Habsburg-hadügyigazgatás alapjait ugyanis nem kis részben ekkor rakták le, mégpedig éppen a magyar hadszíntéren vagy azzal összefüggésben. Az Udvari Haditanács elsősorban emiatt jött létre, itt épültek fel a monarchia első modern erődjei, itt végezték el Közép-Európa első rendszeres katonai térképészeti felméréseit, e században a monarchián belül ide szállították a legtöbb már egyre fejlettebb tüzfegyvert. Mindezek az oszmánok megmaradó katonai-gazdasági erőfölénye következtében ugyanakkor „csupán” hódításuk részleges megállítására voltak elegendőek. Magyarország és a Habsburg Monarchia számára persze ez is óriási eredmény volt.

7. A Habsburgok meghatározó jövedelemforrása

Bár mind a nemzetközi, mind a magyar történetírás gyakran úgy véli, hogy Habsburg Ferdinándnak és utódainak Magyarországra csupán az oszmánok elleni határvédelem miatt volt szükség, ez a megállapítás komoly árnyalásra szorul. A Magyar Királyság – mint az előző fejezetben részletesen láthattuk – a 16. század második felére a Habsburg Monarchia védőbástyája *is* lett. Szerepét és jelentőségét mégsem lehet összehasonlítani azokkal a valódi ütközőállamokkal (Bulgária, Bosznia, Szerbia), amelyek a 14–15. században a magyar államot védelmezték, és amelyek királyi címét a magyar uralkodók ugyan viselték, megkoronázták, azaz tényleges királyai sohasem voltak. Az utóbbi országok késő középkori politikai-gazdasági súlya ráadásul a Magyar Királyságéval nem volt összemérhető. Szent István birodalma – mint a 2/a. fejezetben megismerhettük – Európa legelőkelőbb középhatalmai közé tartozott, amelynek tényleges kormányzásáért a kontinens vezető dinasztiái versengtek. Mindebben Magyarország jelentős területi nagysága (mintegy 320 000 km²) mellett különféle természeti és anyagi erőforrásokban való gazdagsága is meghatározó szerepet játszott.

a. *Veszélyes, de gazdag ország*

A Magyar Királyság a 16. század közepére ugyan a Habsburg Monarchia veszélyes frontországává vált, a bécsi udvar vezető pénzügyi szakértői és a közép-európai gazdaság meghatározó szereplői számára gazdagsága nem volt kérdéses. Az előbbiek – a pénz- és hadügyek szoros összefonódása miatt – az új határvédelem kiépítése során számottevő jövedelméről egyértelműen meggyőződhetek. Habsburg Ferdinánd testvérétől, Mária királynétól pedig ezekről már a mohácsi tragédia előtt is információkkal rendelkezhetett. Az utóbbiak számára viszont Magyarország gazdagsága sohasem volt kérdéses. Az itáliaiak mellett a dél-német kereskedő- és bankárfamíliák már 1526 előtt is meghatározó gazdasági kapcsolatrendszerrel bírtak Magyarországon – elegendő a Fuggerekre, a Hallerekre vagy a Pemfflingerekre gondolni.¹ A tehetős ulmi polgár, Veit Marchthaler már említett útleírása (1588) ugyanakkor beszédesen tanúskodott arról, hogy a török háborúk miatt katonai szempontból felértékelődött Magyar Királysággal Közép-Európa gazdasági-pénzügyi szakértői – frontországgá válása ellenére – továbbra is igen komolyan számoltak.²

A késő középkori magyar állam meghatározó gazdasági súlyában és lehetőségeiben kételkedők legszemléletesebben talán a neves humanista, Oláh Miklós soraival győzhetők meg. A későbbi magyar kancellár és esztergomi érsek *Hungaria* című művében az alábbi bekezdéseket 1536-ban a Magyarországtól távoli Németalföldön ugyan kétségkívül bizonyos idealizáló nosztalgiával vetette papírra, ennek ellenére ezek frappánsan összegzik a Magyar Királyságban rejlő gazdasági-pénzügyi lehetőségeket: „*Magyarország eléggé nyilvánvalóan bővében van mindazon dolgoknak, melyekről úgy tartják, hogy egyrészt az emberi élethez, másrészt a vagyongyűjtéshez szükségesek. Földje fekete, zsíros, nedves, művelőinek nem nagy fáradsága nyomán bő termést hoz. [...] Borból oly sok van, hogy Magyarország csaknem minden vidéke terem nemes borokat, édeset és savanykásat, a kettő köztit, erőset, könnyűt, mérsékelten hatót, de fehérét jóval többet, mint vöröset. A*

¹ Wenzel G. *A Fuggerek jelentősége*; Kalus, P. *Die Fugger in der Slowakei*; Kubinyi, A. „Die Nürnberger Haller in Ofen”; Kubinyi, A. „Die Pemfflinger in Wien und Buda”; Kubinyi A. „Buda és Pest szerepe”; Gecsényi L. „Folytonosság és megújulás”, 175–179; Teke Zs. „Egy firenzei kereskedő”.

² Németh S. K. „Utazások Erdélyben és Magyarországon”.

sört a borbőség miatt csak az ország kis részén ismerik. [...] Mindenfajta gyümölcsből határtalan a bőség. A tök és dinnye különböző fajtáit úgy vetik a földeken, mint a gabonát. Az itáliabelieknél nem alábbvalóak sem ha nagyságukat, sem ha édes ízüket tekinted. [...] Fácánokból, erdei és mezei foglyokból, fajokból, fenyőrigókból és egyéb különböző nemes madarakból oly bőven van, hogy látható módon ebben Magyarország semmit sem nélkülöz. [...]

A legelők terjedelme és kövérsége akkora, hogy sok ezer lovat, marhát, juhot, kecskét és más efféle állatot tarthat el. [...] Erdő annyi van, és akkorák, hogy a jobbágyoknak bőségesen elég az ingyen tűzifa mindennapjaikra. [...] Nagy a méhek és a méz bősége is. A lovak kiválóak, gyorsak, tetszetős szépségük figyelemreméltó. [...] Annyi a marhacsorda, kecske- és juhnyáj, akkora a bőség mindenféle vadban, hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek belőle. A marhák egyrészt Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb hercegséget és Németország népeit egész szélében a Rajnáig ellátják élelemmel. [...]

Igen bőven van itt arany, ezüst, vas, réz, ón, gálic, márvány, vörös is, fehér is. Hazai alabástromuk is van a magyaroknak, és még valamennyi ólmuk is. [...] Sok a bányászható sót tartalmazó hegy, közülük Erdélyben öt olyan van, ahol most is dolgoznak. [...] A számos sóhegyet, hogy nagyobb legyen a király és a királyné haszna, súlyos büntetés terhe alatt tilos bányászni a király egyetértése és döntése nélkül. Ugyanez a helyzet az aranyat, ezüstöt és ércet termelő hegyek esetében is, ezekből még számos van a fent mondottakon kívül.”³ De ugyanezeket egy mondatban hasonlóan összegezte egy elfogulatlan német humanista teológus, Johannes Cochlaeus (1479–1552) is *Brevis Germaniae descriptio* című művében (1512): „Magyarország nagy kiterjedésű terület, gazdag borban, gabonában, szarvasmarhában, takarmányban és aranyban.”⁴

Bár e sorokra a gazdaságról szóló, következő fejezetben még többször visszatérek, mindezek a pénzügyigazgatás szempontjából is sokatmondóak. A legmeghatározóbb állami jövedelmek ugyanis – a különböző (rendes és rendkívüli), jelentős nagyságú állami és hadiadók mellett – a közép- és kora újkor fordulóján Európa-szerte az alábbi területekről származtak: a kincstár kezelésében lévő birtokokból, a határvámokból (Magyarországon a harmincadból, lat. *tricesima*) és a királynak a bányászat után járó bevételeiből, a bányabérből (*urbura*⁵) és a pénzverésből. Azaz a gazdaság éppen azon ágaiból, melyek lehetőségeit (termékeny uradalmak, virágzó külkereskedelem, gazdag bányák) a Magyarországon megfordult követek és utazók egybehangzóan és még közép-európai vonatkozásban is kiemelkedőnek tartották.

De ugyanígy vélekedtek azok a főként német és itáliai nagykereskedő- és bankárfamíliák is, akik a középkor folyamán szinte folyamatosan tetemes tőkét fektettek magyarországi bánya- és kereskedelmi vállalkozásokba. S noha a nemesfémek ebből származó profitjuk egy tekintélyes részét kivitték az országból, ennek ellenére is csak részben tudom elfogadni a magyar történetírás azon egyoldalú koncepcióját, miszerint ők

³ Olahus, N. *Hungaria*, 30–33; Oláh M. *Hungária*, 46–50; az irodalomból összegző jelleggel: Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A. *Magyarország története*, 282–298 (Kubinyi András fejezete); Oláh munkájára: Hadrovics, L. „Die »Hungária«”; Fodor I. *Oláh Miklós Hungariája*; Mózes H., szerk. *500 éve született Oláh Miklós*, 22–25 (Fodor István írása).

⁴ „Hungaria latissima regio est, vino, frumento, pecore, pabulo ac aureo locuples.” Cochlaeus, J. *Brevis Germaniae descriptio*, 120.

⁵ Vö. Paulinyi O. *Gazdag föld*, ill. összegző jelleggel angolul: Paulinyi, O. „The Crown Monopoly”.

tették a „*gazdag földet szegény országgá*”.⁶ Vállalkozásaik és befektetéseik a Magyar Királyság számára ugyanis a vámokból és a bányászatból tetemes, összességében az állami jövedelmek igen meghatározó részét biztosították. Mindeközben kölcsönük a törökellenes határvédelem és az uralkodói udvartartás finanszírozásában is alapvető szerepet játszottak. A legfőbb kérdés így az volt, hogy a magyar állam 1526. évi összeomlását, majd az oszmánok fokozatos berendezkedését (1541/1566) követően ezekből a jövedelemforrásokból I. Ferdinánd magyar király és utódai mennyit és miként tudnak megtartani.

b. Pénzügyigazgatási reformok Magyarországon

Ferdinánd határozottan fogott hozzá a tekintélyes feladathoz. Még koronázását megelőzően, választott magyar királyként, 1527 szeptemberében Budáról magabiztosan jelentette ki ausztriai pénzügyei vezetőjének, Hans Hoffmann von Grünbüchel főkinstartónak (*Generalschatzmeister*): „*Elhatároztuk, hogy Magyar Királyságunkban a nekünk ez ideig meghódolt hivatalokból és uradalmakból származó királyi jövedelmeinket rendesen és szükségleteinknek megfelelően beszadjuk.*”⁷ A határozott szándék több dologról tanúskodott. Egyrészt Ferdinánd, valamelyest legalábbis, tisztában volt azzal, hogy e jövedelmek nem jelentéktelenek. Másrészt felismerte, hogy ezekre a Szapolyai János király és az oszmánok elleni küzdelemhez, valamint magyarországi kormányzása biztosításához nélkülözhetetlen szüksége van. Harmadrészt eltökéltsége azt is jelezte, hogy az osztrák és cseh területeken már megkezdett pénzügyigazgatási reformokat (1527. jan. 1.: Udvari Kamara, márc. 25.: Cseh Kamara megalapítása) Magyarországon is folytatni kívánja. Efféle kijelentései a magyar rendek számára ugyanakkor egyértelművé tették, hogy a Jagellókhöz képest keményebb fiskális politikára és számottevő reformokra törekvő uralkodót ültettek trónra.

A királyi jövedelmek biztosítása és a pénzügyigazgatási reformok megvalósítása előtt azonban túlnyomórészt ugyanazok a tetemes akadályok emelkedtek, melyeket a hadügyek kapcsán már megismerhettünk (ld. a 6/b. fejezetet). Így a magyarországi pénzügyek újjászervezése sem lehetett néhány év alatt megvalósuló diadalmenet. Már csak azért sem, mert a reformok a monarchia központi területein is éppen csak megkezdődtek, és – mint láthattuk – ott is csupán több évtized alatt hoztak számottevőbb eredményeket; miként ugyanez volt igaz a hadügyekre is. A Magyar Királyság új uralkodójának tehát minden egyes dénárnyi állami jövedelemért keményen meg kellett küzdeni, megszerzéséért pedig saját magyar híveivel is jelentős kompromisszumokat kellett kötnie.

Ferdinánd király céljait jelentősen hátráltatta, hogy az új pénzügyigazgatás alapjait – az osztrák vagy a cseh területekkel ellentétben – Magyarországon folyamatos háborús és polgárháborús állapotok közepette kellett lerakni. Ez különösen igaz volt az ország középső és északkeleti régióira, de egy ideig még Szlavóniára is. Az 1526 utáni három évtizedben az I. Ferdinánd fennhatósága alatt álló terület nagysága ugyanis a Szapolyaival való küzdelemnek, az oszmánok hadjáratainak, majd berendezkedésének megfelelően több ízben jelentősen változott. Mindez alapjaiban határozta meg a beszedhető adókat és egyéb állami jövedelmeket.

⁶ Paulinyi O. *Gazdag föld, különösen 183–227*; Kulcsár P. *A Jagelló-kor*, 16–28; az elmélet kritikájára: Kubinyi A. „Buda és Pest szerepe”, passim.

⁷ „*Wir ents[ch]lossen sein, unns[er] kunigliche einkhomen von den ambtern und herschafft[en], so sich bisher in unns[er]m kunigreich Hungern zu unns gehuldigt, ordenlichen und unns[er] notturfft nach einzuziehen.*” Kenyeres I. „I. Ferdinánd”, 61.

Noha 1528 végére Magyarország jelentős területei Ferdinánd király fennhatósága alá kerültek, a következő esztendő szultáni hadjárata nagy részüket visszajuttatta Szapolyai Jánosnak. Az 1530-as évek elején a Habsburg uralkodó így csupán 7–8 megye felett rendelkezett, nevezetesen az ország nyugati-északnyugati területein; köztük a fontos nyugati határvámokkal és a gazdag alsó-magyarországi bányavárosokkal, bár ezek java Mária királyné birtokában volt. Az 1530–1540-es években Szapolyai, majd fia visszaszorításával – még az ország középső területeinek török megszállása ellenére is – e szerény területet sikerült jelentékenyen növelni (1537: 17, 1539: 28, 1546/49: 35 megye), különösen az északi-északkeleti országrészen. Az átmeneti csúcspontot (több mint félszáz megyével) az 1550-es évek első fele hozta, amikor néhány esztendőre Erdély is a magyar uralkodó fennhatósága alá került. Az oszmánok újabb sikerei (1552: Temesvár, Szolnok, 1554: Fülek, 1555: Kaposvár, 1566: Szigetvár és Gyula régiója) és Erdély elvesztése (1555/56) azután ismét tetemesen csökkentették a magyar király által adóztatható területeket (1557: 32 megye).⁸ Uralkodása végén Ferdinánd mintegy 30, utódai, Miksa és Rudolf a drinápolyi békét (1568) követően – Lazarus von Schwendi említett kelet-magyarországi sikereinek köszönhetően – azt a közel 35 megyét birtokolta, amelyeket a 8. táblázatban, a kerületek bemutatásakor már egyenként számba vettünk.

Mindez összességében azt jelentette, hogy a 16. század közepétől a magyar uralkodók a késő középkori Magyar Királyság mintegy hetven megyéjének már csupán körülbelül felével rendelkeztek. Az általuk birtokolt országrészek határvidékei ráadásul – még békeidőben (1568–1591/93) is – állandó török betöréseknek és ezzel járó adóztatásnak voltak kitéve.⁹ A kialakult végvárrendszer nagyobb erősségeiből (1566-ig Szigetvárról és Gyulából, majd utóbb főként Egerből) viszont a magyar végvári katonaság szintén rendszeresen szedett be továbbra is állami és egyházi adókat a törökök fennhatósága alá került területeken. A határzóna lakossága így mind a szultán, mind a magyar király részére adózott.¹⁰

Ugyancsak hatalmas problémát jelentett, hogy Ferdinánd király országrészen a meghatározó uralkodói jövedelmek (harmincadok és bányák) jelentős része – miként Csehországban is – már hosszabb ideje zálogban, bérben vagy éppen királynéi tulajdonban volt. Ezek visszaszerzése így az egyik legfőbb feladat lett. Hasonló volt igaz a királyi uradalmakra is. Csakhogy I. Ferdinánd Szapolyaival folyó küzdelme nem csupán fegyverekkel zajlott. Magyar tábora gyarapítása birtokok sokaságába került, hiszen a magyar nemességből leginkább ezekkel toborozhatott újabb híveket. Ha hihetünk egy korabeli kimutatásnak, 1527 és 1532 között mintegy 1150 nemes összesen körülbelül 700–800 adományban részesült.¹¹ Végül Ferdinándnak mindezen túl számolnia kellett Jagelló elődei nem csekély tartozásainak rendezésével is.

Az uralkodói jövedelmek visszaszerzése és a kisebb-nagyobb birtokok eladományozása kapcsán a megfelelő döntésekhez ugyanakkor még annál is nagyobb magyarországi hely-, jog- és gazdasági (szak)ismeretre volt szükség, mint amit a hadügyeknél tapasztalhattunk. Ezzel sem maga Ferdinánd, de még legtapasztaltabb bécsi pénzügyi szakértői sem rendelkeztek. A magyar rendeket és nemeseket, valamint a késő középkori pénzügyek irányítóit így a magyarországi pénzügyigazgatás területén sem lehetett mellőzni, miként az

⁸ Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 38–47.

⁹ Hegyi K. „»Aranyásó szpáhik«”; vö. még a 6. fejezet 28. jegyzetét.

¹⁰ Szakály F. *Magyar adóztatás*.

¹¹ Acsády I. *Régi magyar birtokviszonyok*, 53–58; vö. Krnic, B. „Darivanja kralja Ferdinanda”; Bessenyei J. „Ferdinánd király”.

Udvari Kamara vagy az Alsó-ausztriai Kamara esetében az osztrák, a Csehnél pedig a cseh nemeseket sem lehetett félreállítani.

A Miksa császár modernizációs törekvéseit folytató Ferdinánd első meghatározó reformintézkedése a magyarországi pénzügyek területén már önmagában is jól tanúskodott erről a különleges kettős helyzetről és egymásrataltságról. 1528. január 8-án – a Cseh Kamara mintájára és az Udvari Kamara alárendeltségében – a magyar pénzügyek központi igazgatására Budán öt tanácsossal létrehozta a Magyar Kamarát (*Camera Hungarica, Ungarische Kammer*).¹² Ennek szervezete és összetétele mind a reformok fokozatosságát, mind a rendekkel való kompromisszumokat jól jelezte, miközben Ferdinánd minden posztra saját megbízható embereit ültette. Mivel a középkori pénzügyigazgatást nem lehetett egy tollvonással eltörölni vagy teljességgel átalakítani, az új szakhivatal élére az 1526 előtti pénzügyek legfőbb irányítója, a királyi kincstartó (*thesaurarius regius*) került.¹³ Ez a gyakorlat sem számított viszont magyar sajátosságnak, hiszen éveken át az Udvari Kamarát sem elnök, hanem főkincstartó (*Generalschatzmeister*), az említett Hans Hoffmann vezette. 1528 elején ugyanakkor Gerendi Miklós erdélyi püspök (1527–1540) újonnan került a kincstartói posztra. Erre való kiválasztását egykori királyi titkársága (1523–1525) és budai prépostsága (1525–1526) viszont biztosan elősegítette.¹⁴

Az új kincstartó tanácsos-társai szintén a késő középkori magyar kormányzat és pénzügyek ismertebb szakértői voltak. A később oly nagy karriert befutó Nádasdy Tamás, korábban szintén királyi titkár (1526), ugyancsak számottevőbb igazgatási tapasztalattal bírt, ekkor pedig már budai várnagy (1527–1529) volt, így a jövedelembeszedést fegyveres erővel is segíthette. A tényleges folytonosságot ugyanakkor egy igazi „szakember”, Kisserényi Ferenc számadásmester biztosította, aki 1526 előtt alkincstartóként szolgált.¹⁵ A tekintélyes bécsi és nagyszebeni rokonsággal rendelkező Pemfflinger István (Stefan) pedig, aki hamarosan budai udvarbíró lett, Ferdinánd bizalmi emberének és magyar szakértőjének számított. Ő ugyanis már 1521-től a főherceg szolgálatában állt, és nevében fordult meg különböző diplomáciai megbízatásokban a budai udvarban.¹⁶

Mindezek ellenére már a kincstartó vezette Magyar Kamara felállítása is komoly újítást jelentett a késő középkori viszonyokhoz képest. Egyrészt létrehozásával a magyar pénzügyigazgatás élére első fázisban egy olyan önálló szakhivatal lépett, amely rendszeresen tartotta üléseit, másrészt igen rövid idő alatt nagyon szerény alapokra építve tudott meghatározóan újat létrehozni. Illetékessége – elvileg legalábbis – az egész Magyar Királyságra kiterjedt, beleértve a horvát társországot, valamint a két különkormányzott tartományt, Szlavóniát és Erdélyt is. Legfőbb feladata az uralkodói jövedelmek beszedése, a zálogban lévő uradalmak, vámok és bányák visszaváltása, és a teljes pénzügyigazgatás ellenőrzése volt, de az Udvari Kamarával való szoros együttműködésben. Magyar viszonylatban meghatározó újításnak számított az is, hogy ettől kezdve a különféle

¹² Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 119–126; Nagy I. – Kiss E. F. *A magyar kamara*, 5–16; Kenyeres I. „I. Ferdinánd”, 65–71.

¹³ Kubinyi, A. *König und Volk*, passim; Soós F. *Magyarország kincstartói*, 64–73; vö. Bónis Gy. „Ständisches Finanzwesen”.

¹⁴ Bónis Gy. *A jogtudó értelmiség*, 324–317; újabban Horn I. *Tündérország útvesztői*, 102–105 és Kubinyi A. „A királyi titkárok”, 6, 9–10.

¹⁵ Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 56–57; Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 102–103.

¹⁶ Rill, G. *Fürst und Hof*, 1, 254–255 (1525–1526), 2, 49 (1522–1524).

kincstári tisztviselőknek részletes utasításban kellett előírni feladataikat, miközben minden szinten kötelezővé vált a folyamatos számadásvezetés, valamint a hivatalnokok melletti ellenőrök (*contrascriba*, *Gegenschreiber*) alkalmazása, akik ún. ellenszámadásokat vezettek.¹⁷

Ezen elveknek megfelelően – miként a többi kamaránál – így a Magyarnál is fokozatosan három nagyobb szervezeti egység alakult ki. A döntéshozatalt és az igazgatási kérdéseket a kincstartó, később a felügyelő (1531: *superintendens*), végül az elnök (*praefectus*, *praeses*) és a tanácsosok alkotta 1) kamarai tanács (*consilium camerae*) intézte. A bevételek és kiadások lebonyolítása ugyanakkor 2) a pénztárt (*perceptoratus*) kezelő pénztárnok (*perceptor*), míg a számadások ellenőrzése a számvevő (*magister rationum*) vezette 3) számvevőhivatal/számvevőség (*officina rationaria*) feladata lett. Az ellenőri tisztségek mellett kialakult az irattár (*registratura*) élén álló lajstromozó (*registrator*) posztja is.¹⁸ Ez az intézményesülés viszont már nem a magyar fővárosban, hanem az 1530–1550-es években fokozatosan Pozsonyban ment végbe. Szülemán szultán 1529. évi bécsi hadjárata alkalmával ugyanis Budát visszaadta Szapolyainak. A kamara működése mégsem szűnt meg, a tanácsosok Pozsonyban dolgoztak tovább.¹⁹ Az intézmény továbbfejlődését végül 1531 júliusában az új magyar fővárosban történt újjászervezés segítette elő.

Ezt követően a Magyar Kamara hivatali tevékenysége fokozatosan állandósult és szakszerűsödött. Az 1530–1540-es évek ennek ellenére – a Habsburg-udvartartáshoz és a hadügyekhez hasonlóan – valójában még a kényszerintézkedések, kísérletek, sőt kudarcok átmeneti időszaka volt. Mint láthattuk, a szakadatlan hadjárás miatt a kamara illetékességi területe folyton változott, miközben a polgárháború a birtokviszonyok áttekintését igen megnehezítette. Mindezeket túl az országgyűléseken megszavazott hadiadó rendszeres beszedése két okból is nehézségeket jelentett. Egyrészt a rendek ragaszkodtak saját rendi adószedőik alkalmazásához, másrészt az adót saját birtokaik védelmére még az aulikus nagyurak is joggal foglalták le, hiszen erre a század elejétől törvényes lehetőségük volt. Azaz e téren a kincstár fő feladata a hadiadó feletti rendelkezési jog visszaszerzése volt.

De nem járt sikerrel Ferdinánd kísérlete arra sem, hogy a Buda eleste utáni sokkhatást kihasználva 1542-től a magyar nemességre tartósan vagyonadót vessen ki (*ex propria bursa [nobilium], sine colonorum gravamine*). Ez részben bizonyosan német mintára (*Gemeiner Pfennig*), részben a már említett, 1541/42. évi, Prágában tartott nagy osztrák–cseh tanácskozás (*Generallandtag*) hasonló szorgalmazására történt. Bár a rendek ezt különböző formában két alkalommal megszavazták (Besztercebánya, 1542: 28–31. és Pozsony, 1546: 5. tc.), legfőbb kiváltságukat (az adómentességet) utóbb oly állhatatosan védelmezték, hogy a vagyonadó nem válhatott rendszeres uralkodói jövedelemmé.²⁰ Az 1542. évi nagy törökellenes hadjárat megsegítésére végül alig néhány tízezer forint (kb. 34,500 r. f.) folyt be az ún. *sexagesimából*, azaz a nemesi birtokok becsült értékének hatvanad-adjából.²¹

¹⁷ Mindezekre lásd elsősorban a kamara 1528. évi utasítását: Kérészy Z. *Adalékok*, 161–169, Nr I (8.1.1528).

¹⁸ Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 46–67; Kérészy Z. *Adalékok*, 97–109; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 129–143; Nagy I. – Kiss E. F. *A magyar kamara*, 18–23.

¹⁹ Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 103.

²⁰ CJH 1526–1608, 72–75, 160–163; összefoglalóan Barta, J. „Ein Versuch zur Besteuerung”.

²¹ Ember Gy. „A magyar királyi pozsonyi kamara”, 90.

Sokkal jelentősebb eredményt hozott a nyugati határvámok rendezésének megkezdése, elsősorban a magyaróvári (királyi) harmincad 1531. évi felállításának köszönhetően. (Ennek jövedelmét azonban ekkor még felerészt az uradalom birtokosa, II. Lajos özvegye, Mária királyné élvezte, akinek az uradalomban még külön vámja is volt.) S noha még számos vám maradt vagy került kölcsönök fejében zálogba, ezek ellenőrzésére részben már sikerült kamarai ellenőröket állítani (pl. Pozsonyban, Nagyszombatban vagy Trencsénben). Sőt, az 1540-es évek közepétől az utóbbiak egységes irányítására már egy ún. harmincadigazgatóságot (*administratio tricesimarum*) is felállítottak. Komoly eredménynek számított még 1538-ban a szlavóniai harmincadok magánkézből való visszaszerzése is.²² Nem volt könnyű ugyanakkor megtanulni, sőt elfogadtatni a bürokratikus újításokat sem: elsősorban a rendszeres hivatalnoki munkát, az utasításokban részletesen szabályozott feladatokat, a rendszeres ellenőrzést, továbbá a „második magyar fővárosból” az Udvari Kamara felügyeletét és döntéshozatalbeli elsőbbségét. Ez sem volt azonban kifejezett magyar probléma. A cseh nemesség Prágában jelentős részben ugyanezekkel küszködött.²³

Különösen a bécsi központi döntéshozatal és elszámoltatás okozott kezdetben nehézségeket. A Magyar Kamaránál az 1530-as években létrehozott német kamarai tanácsosi állás (*deutsche Kammerratsstelle*) a vitathatatlan ellenőrzés mellett a Bécs és Pozsony közötti nélkülözhetetlen kapcsolattartásnak és egyúttal magyar szakértők kinevelésének is eszköze volt.²⁴ A számadások központi ellenőrzése pedig teljesen bevett gyakorlat volt a többi tartományi kamaránál is. Az adott szabályok szerinti, rendszeres számadásvezetés elsajátítása azonban sem Pozsonyban, sem Prágában nem ment könnyen, de az osztrák területeken sem, ezt valóban tanulni kellett. Így mindezekben – a magyar romantikus történetírással ellentétben – sem magyar vagy cseh alávetettséget, sem magyarellenességet nem látunk. Már csak azért sem, mert a 15–16. század fordulóján már a magyar királyi kincstartó is felügyelte például a szlavóniai és a horvátországi határvámokat vagy az erdélyi bányakamarákat, és ezek kapcsán sem beszélünk szlavóniai magyarokkal szembeni, horvát- vagy Erdély-ellenességről.

Az osztrák és a magyar történetírás a 19. század vége óta gyakran vitatkozik az Udvari és a Magyar Kamara viszonyáról.²⁵ Véleményem szerint egyértelműen kijelenthető, hogy az Udvari Kamara – a monarchia pénzügyi döntéshozatalának központi intézményeként – a Magyar Kamara felettes és ellenőrző hatósága lett, jóllehet az utóbbi nagyfokú helyi önállósággal működött. Az Udvari Kamara ugyanakkor e szerepkört – az Udvari Haditanácshoz hasonlóan – az uralkodó képében gyakorolta-gyakorolhatta, azaz utasításait, rendeleteit és leiratait az ő nevében állította ki. A magyar rendek ugyanis mindvégig kitartóan ragaszkodtak ahhoz, hogy ők az uralkodóval, a dinasztia tagjaival és nem a központi kormánysszervekkel állnak kapcsolatban.

Bár a két kamara viszonyát államjogi szinten külön szerződés nem rögzítette, erre a Habsburg Monarchiában más kamarák esetében sem volt példa, de szükség sem. Az 1867.

²² Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 123–161; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 205–217; Pickl, O. „Der Dreissigst im Windischland”; Kazimír, Š. „K vývoju colnej agendy na Slovenski”, 51–70; Gecsényi L. „Az Edlasperg-ügy”; Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”; Kenyeres I. „I. Ferdinánd”, 71–76.

²³ Pánek, J. „K úloze byrokratizace”; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*, 71–85.

²⁴ Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 57–60.

²⁵ Mayer, T. „Das Verhältnis der Hofkammer”; Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 35–38; Kérészy Z. *Adalékok*, passim; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 145–146; Nagy I. – Kiss E. F. *A magyar kamara*, 17–18; Guszarova, T. „A modern bürokrácia”, 17–18.

évi kiegyezés időszakával ellentétben²⁶ ugyanis a kora újkorban még nem modern alkotmányjogi szemléletben gondolkodtak. A hadügyekhez hasonlóan így a pénzügyek területén sem volt szükség az összetett monarchia egyes államalakulatai közötti viszony államjogi formában történő rendezésére. A kialakuló viszonyokat a valóság, azaz az új Habsburg-állam szerkezete és berendezkedése, benne a Magyar Királyság pozíciója, valamint az uralkodói hatalom, az egyes politikai elitek és rendek mindenkori erőegyensúly-helyzete határozta meg. Nem volt ez azonban másként a középkori magyar–horvát közös államban vagy éppen Hunyadi Mátyás bécsi kormányzása idején (1485–1490) sem. A részleges alárendeltség ugyan komolyan sértette a magyar vagy cseh „rendi nemzetek” érdekeit és önérzetét, hiszen ezt idegenből való függésnek vagy a „németeknek való alávetettségnek” érezték, napjainkban ezt nagy hiba lenne a későbbi a nemzetállamok szempontjából egyfajta „nemzeti alávetettség”-ként értékelni, mint a 19–20. században nem ritkán tették.²⁷

Az Udvari Kamara tényleges felettes és ellenőrző szerepének megkérdőjelezése valójában tehát történetírói illúzió. Ez ugyanis egyértelműen igazolható. Egyrészt a Magyar Kamara elnökei – legalábbis a 17. századtól bizonyíthatóan – a bécsi főhivatalban tették le kinevezési esküjüket, pozsonyi beiktatásukra ezt követően került sor.²⁸ Ez hasonlóan volt a hadügyek területén. A fokozatosan kialakuló gyakorlatnak megfelelően általában minden magyar végvidék és nagyobb végvár kapitánya előbb Bécsben tett esküt az utasításában foglaltak betartására (*iuramentum instructionis*), szolgálati helyszínén csak ezt követően volt lehetőség beiktatási esküje (*iuramentum installationis*) letételére.²⁹ Másrészt a legfőbb pénzügyi kérdések mellett – hangsúlyozandó – minden magyar pénzügyi tisztségviselő (kamarai hivatalnok, harmincados stb.) kinevezéséről a végső döntést már a 16. század közepén is Bécsben hozták meg. A döntés-előkészítésben ugyanakkor a magyar javaslatoknak mindig megkerülhetetlen szerepük volt.³⁰ Harmadrészt, mint utaltam rá, a Magyar Kamara számadásait kezdetektől fogva az Udvariban vizsgálták felül. Végül, ha ez másként lett volna, akkor a 17. században a megerősödő magyar rendek nem tiltakoztak volna folyamatosan az Udvari Kamarától való függés („*dependentia*”) ellen.³¹ Mindez tehát kísértetiesen hasonlóan alakult, mint a

²⁶ Vö. Galántai, J. *Der österreichisch-ungarische Dualismus*; Somogyi É. *Kormányzati rendszer*; Somogyi É. *Hagyomány és átalakulás*; Kozári M. *A dualista rendszer*; Gerő A., szerk. *A Monarchia kora*.

²⁷ A 16–17. századi nemzet és „rendi nemzet” fogalmára Magyarországon (a teljessége igénye nélkül és további irodalommal): Benda K. *A magyar nemzeti hivatástudat*; R. Várkonyi Á. „A nemzet, a haza”; Szűcs J. *Nemzet és történelem*, 95–101, 125–135; Benczédi, L. „Maďarské stavovské národné povedomie”; Benczédi L. „A magyar rendi nemzettudat”; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*, 41–47; Péter K. *Papok és nemesek*, 211–232; ill. újabban Hofer T., szerk. *Magyarok*; Klaniczay T. *Stílus, nemzet*; Óze S. *Identitáselemek*; Trencsényi, B. *Early-Modern Discourses of Nationhood*; Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 48–66, valamint lásd még a Trencsényi Balázs által a Central European University vezette patriotizmus-projekt (www.pasts.ceu.hu/patriotism) eddig eredményeit, ill. cseh és osztrák vonatkozásban (további irodalommal): Bůžek, V. – Vybíral, Z. „Freiheit in Böhmen”, 244–249; Strohmeier, A. „Der Vaterlandsdiskurs”, ill. újabban a német irodalomból: Schmidt, A. *Vaterlandsliebe*.

²⁸ Lásd Lippay Gáspár elnök (1646–1652) esetében, aki bécsi esküjét 1646. május 12-én tette le, majd 15-én iktatták be Pozsonyban. ÖStA Wien, HKA Familienakten L 126, fol. 3–8.

²⁹ Lásd például Pálffy Miklós bányavidéki főkapitánysága kapcsán 1589-ből: ÖStA Wien, KA Best. Nr. 398, ill. ÖStA Wien, HKA Familienakten B–P. 22, fol. 11; vö. Pálffy G. „A veszprémi végvár”, 97–98.

³⁰ ÖStA Wien, HKA Hoffinanz Prot. és HFU passim; néhány kiadott példa: Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 64–70, Nr. 2–6.

³¹ 1608: 5, 1609: 21, 1618: 15, 1622: 18, 1647: 146, 1655: 11. tc. CJH 1608–1657, 12–13, 56–57, 132–133, 194–195, 510–513, 590–591.

hadügyek terén. Így ez azt is jelezte, hogy a pénzügyigazgatás centralizációja – annak rendkívüli sokszínűsége és rugalmassága ellenére – a gazdag és fontos Magyarországon igen intenzív volt.

Az 1530–1540-es évek átmeneti időszakában még egy fontos dolog kiderült. Miként a határvédelem esetében sem volt lehetséges a jelentős nagyságú magyar területeken a kizárólagos bécsi (haditanácsosok általi) vagy pozsonyi (magyar rendek vezette) irányítás, ez még inkább igaz volt a pénzügyigazgatásra. A beszedett jövedelmek nagy részére ugyanis a növekvő hadügyi kiadások (főként a katonaság fizetése, vö. a 13. táblázatot) miatt helyben, azaz a magyar hadszíntér egyes övezeteiben azonnal szükség volt. Budával ellentétben ugyanakkor Pozsony még a megfogyatkozó területű királyságban is periférikus helyen feküdt, így innen a távolabbi területek pénzügyei nehezen voltak folyamatosan koordinálhatók. Ezzel magyarázható, hogy az 1530-as évek közepétől mind Szlavóniában, mind Felső-Magyarországon (Kassa Szapolyai fennhatósága miatt előbb Sáros, majd Eperjes székhellyel) megkezdődött egy-egy kamarai jövedelemigazgatóság (*administratio proventuum*) kialakítása.³² Hasonlóra történt rövid életű kísérlet utóbb az ásványkincsekben gazdag Erdélyben is, annak átmeneti Habsburg-fennhatósága (1552–1555) idején, előbb (1552) Haller Péter, majd (1553) gyalui Vas László erdélyi adminisztrátorrá-kincstartóvá (*proventuum in Transsylvania administrator seu thesaurarius*) történő kinevezésével.³³

A Dráva–Száva közti folyamatos oszmán előrenyomulás és Erdély elvesztése miatt végül csak a felső-magyarországi kísérlet járt tartós eredménnyel. Ebben különösen Werner (Wernher) György és gyalui Torda Zsigmond³⁴ játszottak meghatározó szerepet, akik 1554 májusától e területek jövedelemigazgatói (*administratores proventuum regionum partium regni superiorum*) voltak.³⁵ Több évtizedes munkájukra építve végül 1567. április 1-jén a János Zsigmond erdélyi fejedelemtől fokozatosan visszafoglalt, itteni 13 vármegye (lásd a 8. táblázatot) jövedelmeinek igazgatására Lazarus von Schwendi főkapitány Kassán megszervezte a Szepesi Kamarát (*Camera Scepusiensis, Zipser Kammer*).³⁶ A 'Szepesi' jelző alatt ez esetben Felső-Magyarországot és nem a szűk értelemben vett, szász lakosságú Szepességet (ném. *Zips*) kell érteni, miként ezt katonai vonatkozásokban is gyakran használták ekként.³⁷ Az új hivatal legfőbb feladata – mint utasítása is kimondta³⁸ – a hadügyigazgatás kiszolgálása, mindenekelőtt az itteni végvárak katonaságának zsolddal és élelemmel való ellátása volt. Mindezt a Magyar Kamarához hasonlóan jelentős helyi önállósággal, de az 1570-es évek közepétől annak egyenrangú társaként, az Udvari Kamara közvetlen alárendeltségében látta el, mint a Cseh vagy az

³² Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 24–27; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 147–150; Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 7–17.

³³ Összefoglalóan: Oborni, T. *Erdély pénzügyei*; Oborni, T. „Habsburgischer Versuch”.

³⁴ Az újabb kutatások által már egyes elemeiben korrigált életrajza: Rensing, E. „Georg Wernher”; Tordára: Ritoókné Sz. Á. „*Nympha*”, passim.

³⁵ MOL Budapest, E 136 MKA Köt. 1, pp. 71–75, uo. Köt. 4, pp. 157–161 (20.5.1554).

³⁶ Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 28–37; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 150–165; Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 18–21.

³⁷ 1559-ben Thelekessy Imre felső-magyarországi főkapitány „*haubtman in Zipps*”. ÖStA Wien, KA HKR Prot. Reg. Bd. 141, 17. Juni 1559, Nr. 72; 1564-ben Franz von Poppendorf „*obrister feldzeugmeister in Zips*”. ÖStA Wien, KA Best. Nr. 131 (10.12.1564); 1566-ban Peter Ganser „*Khriegszallmaister in Zipß*”. ÖStA Wien, HKA Hoffinanz Prot. Exp. Bd. 266, fol. 50 (März 1566).

³⁸ „*Camera illa non solum politicarum, verum etiam bellicarum rerum curam gerere debeat.*” Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 30, 41–42.

1558-ban felállított boroszlói Sziléziai Kamara is.³⁹ Hivatalnokai az ugyancsak Kassán székelő felső-magyarországi főkapitánnyal együtt így a királyi hatalom és a modernizált pénz- és hadügyigazgatás meghatározó képviselői lettek.⁴⁰

Visszatérve a Magyar Kamarára, annak tevékenységében és a magyarországi pénzügyigazgatásban hosszú évtizedekre kiható, újabb fordulatot végül az 1540-es évek legvége hozott. Ennek több külföldi és hazai oka volt. Egyrészt erre az időre – mint említettük – az Udvari és Alsó-ausztriai Kamara megújult (1537, 1539), így megérett az idő a Cseh és a Magyar Kamara modernizálására is. Másrészt, míg ennek Csehországban a „*Habsburg Monarchia első válságá*”-nak tartható rendi felkelés leverése (1547), Magyarországon az 1547. évi drinápolyi béke kínált a korábbiaknál kedvezőbb lehetőséget.⁴¹ Harmadrészt: a törökellenes határvédelem kiépülésében már nyomon követhető markáns változások (elsősorban a végvidéki főkapitányságok megszervezése) elengedhetlenné tette a jövedelmek még gondosabb ellenőrzését és felhasználását. Végül hosszas alkudozást követően, 1548 tavaszán (márc. 7.) I. Ferdinándnak Augsburgban sikerült megállapodnia a Németalföldön élő Mária királynéval, hogy 42,500 rajnai forint éves ellátmány és egyszeri 15 000 rajnai forint fejében lemondjon magyarországi és ausztriai birtokairól: köztük a magyaróvári és zólyomi uradalmakról, a gazdag alsó-magyarországi bányákról (velük a körmöcbányai és selmecbányai bányakamaráról), valamint a két legfontosabb határvámról, a pozsonyi harmincadról és a magyaróvári vámjövédelmek neki járó feléről.⁴²

A kamarai intézményrendszer kikristályosodását – a Cseh Kamarához hasonlóan (1548. aug. 8.) – a Magyar Kamara új utasítása (dec. 12.) segítette elő.⁴³ Ez a fentiekben bemutatott intézményesülés (tanács, pénztár, számvevői hivatal) folyamatát mondhatnánk „hivatalosan” rögzítette, sőt több területen (a számadásvezetésben, az alárendelt hivatalokkal való kapcsolattartásban stb.) tovább szabályozta. Összességében majd száz esztendőre megszabta a kamara szervezetének, működésének és hatáskörének legfőbb kérdéseit. Így a század folyamán (mint pl. 1561-ben vagy 1569-ben) már csupán szerényebb finomításokra volt szükség.⁴⁴

Az 1550–1560-as években a folyamatos várháborúk ellenére a korábbi évtizedek tapasztalatainak és a növekvő török veszély miatt a rendekkel való szorosabb együttműködésnek köszönhetően a jövedelemigazgatás több területén is komoly eredmények születtek. Számos korábban elzálogosított (1545: Komárom, 1549: Trencsén) vagy magánkézben lévő váruradalmat (1546: Szigetvár, 1548/63: Eger, 1549: Léva, Csábrág, Murány, 1552: Gyula, utóbb 1565: Szatmár és 1568: Kanizsa) sikerült részben-egészben, fegyveres erővel, megegyezéssel, pénzért vagy cserével kamarai igazgatásba venni. Ennek a határvédelem ellátása (különösen a katonaság élelmezése szempontjából)

³⁹ Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 31–34; Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 161–162.

⁴⁰ Kassa vonatkozásában újabban számos adattal: H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 303–309, 473–478.

⁴¹ Pánek, J. *Stavovská opozice*, 18–34; Fichtner, P. S. *Ferdinand I*, 140–160; Eberhard, W. *Monarchie und Widerstand*, 410–424; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*, 159–168; Vorel, P., ed. *Stavovský odboj roku 1547*; Petritsch, E. D. „Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag”; Papp S. „Az első Habsburg–oszmán békekötés”.

⁴² Heiss, G. „Die ungarischen Besitzungen”, 96–110; Kenyeres I. „A királyi és királynéi magánbirtokok”, 1117–1120; vö. Eckhart F. „A főbányagrófi hivatal”, főként 196–200.

⁴³ Kiadása: Kérészy Z. *Adalékok*, 172–183, Nr. III.

⁴⁴ Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 128–129.

meghatározó jelentősége volt.⁴⁵ Ráadásul a kincstári kezelésbe került várbirtokok igazgatását szintén teljes körűen modernizálták. A kamarákhoz hasonlóan ezekben is bevezették a tisztségviselők feladatainak részletes utasításokban történő szabályozását,⁴⁶ az ellenőrök intézményét és a rendszeres számadási kötelezettséget.

Noha a nemesség megadóztatása nem járt sikerrel, az osztrák rendekhez hasonlóan a magyarok is felismerték, hogy az általuk kivetett hadiadó a határvédelem fenntartásához nélkülözhetetlen. Az 1540-es évek közepétől ezért – a korábbi gyakorlattal ellentétben – a rendek már általában kétszeres hadiadót, azaz adóegységenként (portánként) 2 magyar forintot ajánlottak meg. Sőt 1552 után – a német birodalmi rendekhez hasonlóan – rendszerint már több évre előre szavazták meg ezt az összeget, melynek beszedését már nem maguk, hanem a vármegyék adószedőivel (*dicatores*) együttműködve a Magyar és a Szepesi Kamara irányította. Hasonlóan fontos eredménynek számított az 1550-es években a már említett erődítési ingyenmunka (*gratuitus labor*) bevezetése, melyet a diétákon a rendek várakra és megyékre lebontva szintén rendszeresen jóváhagytak.⁴⁷

Ferdinánd és utódai, illetve a magyar rendek egy részének különleges konszenzusát jelzi az is, hogy a Magyar Kamara elnöki posztját 1537-től 1608-ig – az említett Dessewffy Jánost (1557–1561) kivéve⁴⁸ – előbb prépostok, majd 1549-től püspökök töltötték be. Közülük ráadásul – nádor hiányában – Radéczy István egri és Fejérvölgy István nyitrai püspök egyúttal magyar királyi helytartó, azaz a magyar belpolitikai élet meghatározó irányítója is volt. Mindez – a magyar főkapitányokhoz hasonlóan – e főpapok esetében sem jelentette persze a Magyar Királyság érdekeinek feladását, mint ezt a magyar (főként protestáns) történetírás előítéletektől korántsem mentesen gyakran véli. Bár vitathatatlan, hogy a Habsburg-uralkodókkal való szorosabb kapcsolataikat közös vallásuk elősegítette, Magyarország védelme, a magyar államiság megtartása és a rendek pozícióinak megőrzése érdekében semmit sem tettek kevesebbet, mint a protestáns arisztokraták vagy köznemesek. Így még abba a tekintélyes kompromisszumba is belementek, hogy a legfőbb magyar egyházi méltóságot, az esztergomi érseki posztot – főkegyúri jogukkal (*ius supremæ patronatus*) élve – a magyar uralkodók 1573 és 1596 között egyáltalán ne töltsék be. Ennek köszönhetően ugyanis az érseki birtokok tekintélyes jövedelmeit (évente 50–60 000 r. f.-ot) a Magyar Kamara kezelhette, és azt túlnyomórészt Érsekújvár új erődjének felépítésére, majd fenntartására fordíthatta.⁴⁹ De a 16. században a győri püspökök is csak akkor nyerték el uralkodói kinevezésüket, ha vállalták annak feltételét, hogy jövedelmeikből évente több ezer forintot adnak a végvárak költségeire.⁵⁰

Az 1540-es évek végén Ferdinánd egységesítési-modernizálási törekvéseinek szellemében még egy alapvető változás következett be. A Magyar Kamara egyre apadó illetékességi területén 1548-ban igen fontos jövedelmek igazgatását veszítette el. A Mária királynétól nehezen megszerzett említett határvámok, uradalmak és bányák jövedelmeinek

⁴⁵ Kenyeres I. „A végvárak uradalmainak igazgatása”; Kenyeres I. „A várbirtokok szerepe”; Kenyeres I. „Az esztergomi főegyházmegye”; Kenyeres I. „A végvárak és a mezei hadak”; Kenyeres I. „Az egri várbirtok”.

⁴⁶ Kenyeres I. et al., szerk. *XVI. századi uradalmi utasítások*.

⁴⁷ Részletesen: Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 67–113, 218–263, Nr. II–XXVIII.

⁴⁸ Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi ferences templom”, 325–326.

⁴⁹ Kenyeres I. „Az esztergomi főegyházmegye”, 66–76.

⁵⁰ Liszthy János (1573–1578), Draskovics György (1578–1587) és Heresinczy Péter (1587–1590) példája: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 52, 1587. Okt., fol. 86, uo. rote Nr. 53, 1588. Jan. fol. 184–185, uo. 1588. März fol. 9.

kezelésével ugyanis I. Ferdinánd a bécsi Alsó-ausztriai Kamarát bízta meg.⁵¹ Ez komolyan sértette a Magyar Kamara és a rendek érdekeit. 1549-ben ezért a magyar hivatal – némi túlzással – az alábbi szavakkal panaszkodott az uralkodónak: „*Felségtek az e kamarájához tartozó összes jövedelmet elvette tőlünk, és mások gondozására, igazgatására és rendelkezésére bízta – úgy, hogy ez a kamara a puszta címen kívül szinte semmivel sem rendelkezik.*”⁵²

Az újabb kutatások szerint a nevezetes intézkedés háttérében elsősorban mégsem politikai okok álltak. I. Ferdinánd fő célja az volt, hogy a Magyar Királyság nyugati határán egy, a magyar és az osztrák hagyományokat egyaránt megtartó, egységes vámrendszert építsen ki, amelyet azután monarchiája központjából felügyelhet.⁵³ Erre utal, hogy már 1538-ban a szlavóniai harmincad kezelésével is ezt a kamarát bízta meg. Mivel legfőbb igazgatási központja Bécs volt, Pozsony e feladatra nehezen jöhetett szóba, hiszen a monarchia osztrák túlsúlyú elitje nem fogadta volna el, hogy magyarok osztrák vámokat ellenőrizzenek. Az utóbbiakkal való állandó, bécsi konfliktusnál a távollévő magyarokkal való ellentét tehát kisebbnek mutatkozott, így Ferdinánd érthetően ezt választotta.

A legfontosabb nyugati vámok jövedelmeinek egységes és teljes körű ellenőrzése dacára a magyar vámrendszert mégsem számolták fel. A cél ugyanis nem ennek megszüntetése, hanem hatékonyabb működtetése, a visszaélések és a csempészet számottevő csökkentése volt. Ez szoros összefüggésben állt a császárváros és a monarchia központi területei folyamatos húsellátásának biztosításával is. Mindezt végül összességében sikerrel valósítottak meg. Ezt elősegítette a vámtételek általános szabályozása (1545) is. De a tetemes bányajövedelmek és a két magyar főváros (Pozsony és Bécs) védelmében meghatározó szerepet játszó komáromi és magyaróvári uradalom bevételeinek ellenőrzése is legalább annyira szolgálta a Magyar Királyság, mint Alsó-Ausztria vagy a császárváros érdekeit. Ez utóbbiak esetében régi királyi magánuradalmak (*Domäne*) kerültek ismét tartós uralkodói-kincstári kezelésbe.⁵⁴ A bányajövedelmek pedig a legstabilabb bevételek közé számítottak. Így érthető, hogy a rendkívül fontos nemesfémbányászatot és pénzverést – sikeres magyar király-elődeihez hasonlóan – Ferdinánd igyekezett még a monarchia egésze szintjén is felügyelet alatt tartani.⁵⁵ E stabil jövedelmekből ugyanis minden egyes krajcárra égető szükség volt a védelmi rendszer, a közös Habsburg-udvartartás és a központi kormányzat, továbbá az újonnan kiépült had- és pénzügyigazgatás finanszírozására.

Az intézkedések legfőbb célja tehát az volt, hogy Ferdinánd ismertetett politikai programja értelmében a Közép-Európa védelme miatt oly fontos Magyar Királyságot a pénzügyigazgatás terén is minél szorosabb szálakkal kapcsolják a monarchia magterületeihez. Ez a magyarországi pénzügyek helyi igazgatásának részleges ellenőrzésével, valamint a legstabilabb, de nem a rendek által megszavazott jövedelmek felügyeletével volt lehetséges. Mindez ugyanakkor egyáltalán nem számított valamiféle

⁵¹ Eckhart F. „A főbányagrófi hivatal”, 199–200; Kenyeres I. „I. Ferdinánd”, 76–78, 83–84.

⁵² „*Omnes proventus ad cameram Maiestatis Vestrae pertinentes ab eadem sunt abstracti et aliorum curae at administrationi ac dispositioni commissi, ita ut pene nihil camera praeter nudum titulum habeat.*” Takáts S. *Szegény magyarok*, 23; vö. Ember Gy. „A magyar királyi kamara”.

⁵³ Az alábbiakra: Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 123–161; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 205–217; Kazimír, Š. „K vývoju colnej agendy na Slovenski”; Gecsényi L. „Az Edlasperg-ügy”.

⁵⁴ Kenyeres I. „A királyi és királynéi magánbirtokok”, 1126–1136, 1143–1146.

⁵⁵ A pénzverés és a mértékrendszer egész monarchiára kiterjedő szisztematikus kutatása és összehasonlítása a jövőbeli vizsgálatok feladata.

„Habsburg-fogásnak”. Minden erőskezü uralkodó (így például az Anjouk vagy Hunyadi Mátyás is) mindig a legbiztosabb állami jövedelmeket igyekezett ellenőrzés alatt tartani. Ez viszont nem járhatott a Magyar Kamara, de még a rendek érdekeinek sérülése nélkül sem; különösen, hogy a középkori viszonyokkal ellentétben ekkor a magyar határokon kívüli új fővárosból, Bécsből kezeltek meghatározó magyarországi jövedelmeket.

Valójában nem történt más, mint ami a hadügyek területén lezajlott. A magyar rendek és a Magyar Kamara – a győri és komáromi főkapitányi posztokhoz hasonlóan – kiszorultak a császárváros közvetlen közelében található, legfontosabb bevételi források és a jövedelmező alsó-magyarországi bányák igazgatásából. Ferdinándot ugyanis a legfontosabb pénzügyigazgatási kérdések meghozatalakor nem az egyes (osztrák, magyar vagy cseh–morva) rendek vagy „rendi nemzetek”, hanem monarchiája, pontosabban azon belül is központi területeinek legfőbb közös érdekei motiválták. Ezt jól igazolja például, hogy 1563-ban a morva piacfelügyelő, illetve pénztárnok (*Handsgraf bzw. Einnehmer in Mähren*) hivatalait, akik Auspitzban (Hustopeče) a Magyarországról érkező kereskedők tevékenységét ellenőrizték, illetve vámozták meg, a morva rendek sérelme ellenére is a Magyar Kamara felügyelete alá rendelte. De ugyanez történt az 1578-ban felállított tescheni (Szilézia) pénztárnoki hivatallal.⁵⁶ Mindkét intézkedés célja az volt, hogy a kereskedőket teljesen egységesen ellenőrizhessék, és így ők semmiképpen se tudjanak kibújni a kincstárnak tetemes bevételeket hozó harmincadok fizetése alól.

Mindezek ellen érthetően sem a Magyar Kamara vezetői, sem a magyar rendek nem tiltakoztak. Összességében a pénzügyek területén a rendeknek kevesebb konfliktusuk volt az uralkodóval és a központi kormányzervekkel vagy éppen magával a Magyar Kamarával, mint a hadügyek vonatkozásában. Az ellentéteket jelentősen enyhítette az, a már említett különleges kompromisszum, hogy a Magyar Kamara élén a 16. században mindvégig az egyházi rend (*status ecclesiasticus*) tagjai, sőt az 1570–1590-es években maguk a királyi helytartók álltak. Komolyabb viták így csupán a rendi hadiadó beszédese, a vám- és bányajövedelmeknek idegenből, az Alsó-ausztriai Kamara által történő igazgatása, majd különösen a századvégen a gyakori birtokelkobzások, valamint a kamarai hivatalnokok privátérdekeiket sértő munkája vagy túlkapásai miatt folytak.⁵⁷

Általában rövid időn belül kiderült azonban, hogy az olykor (1546, 1593) kinevezett rendi (fő)pénztárnokok (*perceptor regni*) sokkal kisebb hatékonysággal működnek, mint a kamara egyre szakszerűbb adóigazgatása. A vám- és bányajövedelmek részben idegenből történő kezelése pedig kétségtávan sértette „rendi nemzeti” önértéküket, miként az Udvari Kamara már említett, ellenőrző és központi döntéshozatali tevékenysége is. Mivel azonban ezek – mint latin nevük (*regalia*) is mutatta – a középkortól fogva uralkodói felségjogon (*ius regale*) élvezett jövedelmek voltak, velük a magyar királyok szabadon, azaz a rendek megkérdezése nélkül rendelkezhetek. S noha az 1580-as évek gazdasági konjunktúrájának időszakában a rendek többször (1580, 1582, 1587/88) megpróbálták elérni, hogy minden magyarországi jövedelmet a Magyar Kamara igazgasson, ennek az új pénzügyigazgatási szervezet kiépülését követően már semmiféle realitása, de a korabeli viszonyok közepette valójában még igazi jogalapja sem volt. Hiába hangoztatták, hogy ez esetben minden magyarországi kiadást a bevételekből fedeznének. Ez nem volt több pusztán illúzió. Mindezt a rendek által a magyarországi és a horvát–szlavón jövedelmekről és kiadásokról

⁵⁶ Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 226–229.

⁵⁷ Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 68–77.

kezdemenyezett, majd kerületenként végrehajtott, nagyszabású vizsgálat⁵⁸ 1588-ban egyértelműen bizonyította. Eszerint az összes magyarországi bevétel sem volt elegendő még a Drávától az erdélyi határig húzódó négy végvidék és a báni katonaság fizetésére sem. Erre ugyanis ekkor – miként a vizsgálatnak a végvárakra vonatkozó, nemrég Nürnbergből előkerült összeírása bizonyítja – évente 1 000 871 rajnai forintba lett volna szükség.⁵⁹

c. A Magyar Királyság bevételei

Az alapvető pénzügyigazgatási reformoknak köszönhetően a 16. század közepétől a Magyar Királyság különféle kamarák által igazgatott jövedelmeinek végül már csak mintegy 25–30 százalékát kezelték Pozsonyban – miként erről két időmetszetben a 19. és 20. táblázat tájékoztat. Míg az előbbi az 1550-es évek háborús időszakáról (beleértve Erdély rövid katonai megszállását), az utóbbi az 1570-es évek, azaz a század egyik nyugalmasabb évtizedéről nyújt érzékletes képet. Mindkettőből világosan kiderül, hogy a királyság állami bevételeinek mintegy 40 százalékát az Alsó-ausztriai Kamara kezelte. A számadatok ugyanakkor arról is beszédesen árulkodnak, milyen jelentős eredményeket hozott a Szepesi Kamara létrehozása; amely jövedelmei tekintetében is teljesen egyenrangú társa lett a pozsonyi magyar hivatalnak. Végül, mindezek azt is bizonyítják, hogy a kamarai és az uradalmi igazgatás modernizációja a Magyar és a Szepesi Kamara területén igen jelentősen növelte a beszedhető jövedelmeket.

19. táblázat: A Magyar Királyság bevételei az 1550-es évek első felében

Kamara	A bevétel nagysága (kerekített értékben és rajnai forintban)	A tételnek és az ország összjövedelmének aránya
Magyar Kamara	193 000	25,6 %
Felső-magyarországi jövedelem- igazgatóság	20 000	2,7 %
Erdélyi jövedelem-igazgatóság	110 000	14,7 %
Kincstári és üresedésben lévő egyházi uradalmak	125 000	16,6 %
Az Alsó-ausztriai Kamara által kezelt jövedelmek	304 000	40,4 %
A Magyar Királyság bevételei összesen	752 000	100,0 %

Forrás: Kenyeres I. „I. Ferdinánd”, 89, 8. táblázat.

⁵⁸ A vizsgálat különböző levéltárakba (MOL, Budapest, E 136, E 172, E 554, stb., P, 707, P 1313, P 1314; ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 53, uo. GBÖ Bd. 149; ÖStA Wien, KA HKR Akten Kart. 9, uo. KIA VII 29–30; ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasz. 121, vö. I. R. „Révay Ferencz jelentése”) szétszóródott anyaga feldolgozásra vár. Eddigi rövid értékelése: Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 69–73.

⁵⁹ Archiv GNM Nürnberg, WF Siebenbürgen, ZR 7657, fol. 1–129; vö. Jankovics J., szerk. *Literátor-politikusok levelei*, 42, Nr. 25.

20. táblázat: *A Magyar Királyság éves bevételeinek kamarák szerinti megoszlása az 1570-es évek közepén (1574–1576)*

Kamara	A bevétel nagysága (kerekített értékben és rajnai forintban)	A tételnek és az ország összjövedelmének aránya
Magyar Kamara	239 200	29,8 %
Szepesi Kamara	242 600	30,2 %
Alsó-ausztriai Kamara	321 200	40,0 %
A Magyar Királyság bevételei összesen	803 000	100,0 %

Forrás: Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 111–113; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 93–94.

Az Alsó-ausztriai Kamara által kezelt tekintélyes vám- és bányajövedelmeket azonban – a gyakori vélekedéssel ellentétben⁶⁰ – nem a Habsburg-uralkodók kedvteléseire, hanem jelentős részben (a töredékadatok szerint kb. 30–40 százalékban⁶¹) a határvédelem fenntartására, hiteltörlesztésre és az udvartartás költségeire fordították. 1552-ben egy utasításában ezért hangoztathatta Ferdinánd király is a közkeletű, de Magyarországra vonatkozásában ekkor különösen igaz mondást, miszerint itteni „*jövedelmeink minden dolog, de mindenekfelett a háború lelkét jelentik*”.⁶² Ugyanezt igazolja a magyarok igazgatta Magyar és Szepesi Kamara kiadásainak összetétele is. Az 1526 utáni fokozatos reformoknak köszönhetően a magyarországi közigazgatás legolajozottabban működő két szakhivatala ugyanis túlnyomórészt a hadügyigazgatás szolgálatában állt. A század második felében mindkét kamara bevételeinek átlagosan 50–60 százalékát fordították hadi kiadásokra. Ez különösen az utóbbi esetben volt meghatározó jelentőségű, hiszen a felső-magyarországi jövedelmekből számos nagy végvár (Kassa, Szatmár, Szendrő, Tokaj, Kálló stb.) katonaságának zsoldját tudták számottevő mértékben (egyes időszakokban csaknem teljesen) biztosítani.⁶³ Mindez annak ismeretében, hogy a hadszíntérre vált Magyarország alapvetően rászorult a monarchia tartományainak segítségére (vö. 13. táblázat), igen komoly eredménynek számított.

Az 1526 utáni félévszázad reformjainak legjelentősebb sikere – a pénzügyigazgatás új intézményrendszere mellett – a magyarországi jövedelmek nagyságában mutatkozott meg.⁶⁴ Nem túlzás azt állítani, hogy ezeknek köszönhetően a kincstári jövedelmek folyamatosan növekedtek. Az 1520–1530-as években Ferdinánd Magyarországon még csupán igen szerény bevételekkel rendelkezett.⁶⁵ Ezek az 1550-es évek első felére – minden nehézség dacára – 750 000 rajnai forintra emelkedtek (19. táblázat). Ebben azonban az ekkor rövid időre elfoglalt Erdély jövedelmei (110 000 r. f.) is benne

⁶⁰ Lásd pl. „*Eddig a bányák jövedelméről nem is szóltunk. Pedig ebből sem látott Magyarország semmit.*” Takáts S. *Szegény magyarok*, 22–24.

⁶¹ Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 118; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 100.

⁶² „*Proventus nostri, qui sunt rerum omnium et praecipue belli nervi.*” Acsády I. „Végváraink és költségeik”, 68, 1. jegyzet; újabban idézte Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 84.

⁶³ Uo. 97–110; Kenyeres I. „A végvárak uradalmainak igazgatása”, 1388–1403, ill. Ember Gy. „A magyar királyi kamara”, főként 524–538.

⁶⁴ Ezt már 1888-ban Acsády Ignác is hangsúlyozta. Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 29, 33.

⁶⁵ Fichtner, P. S. *Ferdinand I*, 73; vö. Wolfram, H. – Thomas, C., hrsg. *Die Korrespondenz Ferdinands*, 75–76, Nr. 470 (17.3.1531).

foglaltattak. Az 1570-es évekre viszont a Magyar Királyság állami bevételei – még Erdély elvesztése ellenére is – tovább gyarapodtak, nevezetesen mintegy 150 000 rajnai forinttal. Ez igen jelentős összeg volt, hiszen meghaladta az Alsó-Ausztria által a győri főkapitányság finanszírozására évente nyújtott segély (138 000 r. f.) nagyságát.⁶⁶ S noha a növekedésben kétségkívül szerepet játszott az 1568 után beköszöntő konszolidáció, a szívos pénzügypolitika és a kamarai hivatalnokok kitartó munkálkodása nélkül az emelkedés bizonyosan jóval szerényebb lett volna.

Bár a 20. század elején Szekfű Gyula már 740–750 000 rajnai forintba tette a királyság éves jövedelmeit a 16. század második felében,⁶⁷ becslését nem minden történész fogadta el, vélekedése pedig a nagyobb összefoglalókban sem kapott általánosan helyet. Számításait néhány éve Kenyeres István a bécsi *Hofkammerarchiv*-ből konkrét forrásadatokkal erősítette meg – miként erről a 20. és 21. táblázat adatai tanúskodnak. Ezek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az 1570-es évek közepén a folyamatos török portyák sújtotta Magyar Királyság jövedelmei meghaladták a 800 000 rajnai forintot. Sőt, amennyiben ezekhez a bizonyos bevételekre (a határvámokra és a rézkereskedelemre) felvett különféle hitelek is hozzászámítjuk, a végösszeg az 1570-es években elérhette akár a 900–925 000 forintot. De még a valamelyes visszaesést hozó 1580-as évtizedben is megközelítette a 800 000 forintot.⁶⁸

21. táblázat: *A Magyar Királyság éves bevételeinek jövedelemtípusok szerinti megoszlása az 1570-es évek közepén (1574–1576)*

Jövedelemtípus	A bevétel nagysága (kerekített értékben és rajnai forintban)	A tételnek és az ország összjövedelmének aránya
Harmincadok	284 100	35,4 %
Bányászat, rézkereskedelem, pénzverés	199 100	24,8 %
Kamarai uradalmak	164 200	20,4 %
Hadiadó (<i>dica</i> és <i>taxa</i>)	94 000	11,7 %
Elzálogosított uradalmak	39 600	4,9 %
Szabad királyi városok rendes adója (<i>census</i>)	3200	0,4 %
Egyéb	18 800	2,4 %
A Magyar Királyság bevételei összesen	803 000 rajnai Ft	100,0 %

Forrás: Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 111–113; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 93–94.

Amennyiben pedig az Udvari Kamarában készült egykori kimutatás számadatait jövedelemtípusok szerint csoportosítjuk – miként ezt a 21. táblázatban teszem –, az eredmény még beszédesebbé válik. A rendek által megszavazott adók (*dica* és *taxa*) összege ugyanis elsősorban a magyar uralkodók fennhatósága alatt álló megyék és szabad királyi városok számától függően emelkedhetett vagy csökkenhetett. A harmincadok és a kamarai uradalmak esetében viszont a jövedelmek nagyságát az igazgatás minősége és a beszedés hatékonysága, valamint az előbbieket esetében a kereskedelem virágzása

⁶⁶ NÖLA Sankt Pölten, Ständisches Archiv, Ständische Akten A-VII-29, 103–106, fol. 135–164; Pertl, F. *Die Grenzabwehr*, 33–69; Pálffy G. *A császárváros védelmében*, különösen 188–192.

⁶⁷ Szekfű Gy. *Magyar történet*, III, 124–126, 136–137.

⁶⁸ Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 120; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 101.

alapvetően befolyásolta, miként erre még a 8. fejezetben visszatérünk. Hogy e két tétel a század második felében már az összbevételek több mint 55 százalékát (mintegy 450 000 rajnai forintot) tett ki, ebben az 1540-es évektől a vám- és uradalomigazgatás területén szívósan véghezvitt reformsorozatnak elévülhetetlen szerepe volt. Nem véletlenül nevezték a kamarák a vámjövedelmeket több alkalommal is „*nervus aerarii*”-nak.⁶⁹ S hangsúlyozandó, hogy ez minden kamara esetében igaz volt, hiszen harmincadokat és uradalmakat mind a három, Magyarországon illetékes kamara jelentősebb számban kezelte. Az eredményesség tehát a szakszerűségtől, a pénzügy- és a jövedelemigazgatás hatékonyságától és nem attól függött, hogy egy-egy hivatalnak magyar vagy osztrák, esetleg magyarországi német anyanyelvű tisztségviselői voltak, miként ez Pozsonyban gyakran történt.

Az említett évi 800 000 rajnai forintnyi jövedelem nem csupán Magyarország, hanem még a Habsburg Monarchia egésze szempontjából is kiemelt figyelmet érdemel. Bár az osztrák és cseh tartományok 16. század végi jövedelmeiről hasonlóan pontos kimutatásokkal meglepő módon nem rendelkezik a kutatás, az már az eddigi vizsgálatok alapján is kijelenthető, hogy ez az összeg a monarchia korabeli rendes és rendkívüli állami összjövedelmeinek mintegy harmadát tette ki – miként ezt a 6. táblázatban már jeleztem. Ezek ugyanis ekkortájt mintegy 2 000 000–2 400 000 rajnai forintba rúghattak,⁷⁰ miként ezt a befolyásos titkos tanácsos, Leonhard von Harrach (1514–1590)⁷¹ egy 1577 körül keletkezett kimutatása is igazolja. Ez a birodalmi törökseggel együtt alig több mint 2 millió forintban határozta meg az éves összbevételeket.⁷² A szinte folyamatos háborúk közepette a 800 000 rajnai forintnyi magyarországi éves jövedelem előteremtése tehát igen komoly teljesítmény volt. Nagyjából azonos nagyságú, de háborúk által nem sújtott területen ugyanis közel ugyanennyi vagy valamivel kevesebb uralkodói jövedelem származhatott az osztrák, illetve a cseh tartományokból. Ez önmagában is alátámasztja a Magyarországon rejlő gazdasági lehetőségeket.

Röviden összegezve tehát megállapítható: a veszélyes, de gazdag magyar frontország anyagi-gazdasági erőforrásait az 1526 utáni félvszázadban az egymásra épülő reformokkal, valamint a központi kormányzat és a rendek között a pénzügyek terén is létrejött kompromisszumokkal sikeresen mozgósították, sőt tetemesen gyarapították. A jelentősen megfogyatkozott területű Magyar Királyság a 16. század második felére így nem csupán védőbástyája, hanem egyik legfontosabb, első rangú jövedelemforrása is lett a Habsburg Monarchiának.

Ebből a tekintélyes összegből ugyanakkor sok mindent kellett fizetni,⁷³ azaz csak egy, ám jelentős részét lehetett hadi kiadásokra fordítani. Rendszeresen ebből kapták fizetésüket a magyar országos főméltóságok, a magyar tanácsosok, a főpapok és a két magyarországi kamara hivatalnokai. Ugyanebből fedezték ezek és a magyar igazságszolgáltatás igazgatási költségeit, valamint az egyre nagyobb adósságok törlesztőrészeit. De természetesen jutott a magyar uralkodó különböző rangú

⁶⁹ Takáts S. *Rajzok a török világból*, I, 148.

⁷⁰ Huber, A. „Studien”, 218–223; Lanzinner, M. *Friedenssicherung*, 178–179; Kohler, A. *Ferdinand I.*, 177–184; vö. Oberleitner, K. „Österreichs Finanzen”; Edelmayer, F. – Lanzinner, M. – Rauscher, P., hrsg. *Finanzen und Herrschaft*.

⁷¹ Haberer, M. *Leonhard (IV.) von Harrach*.

⁷² ÖStA Wien, AVA FA Harrach, Kart. 714 (Leonhard IV. – Biographica), sine fol.

⁷³ Az alábbiakra részletesen: Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 95–133; Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 97–121.

alattvalóinak különféle segélyekre, kegy- és nyugdíjakra is. Az Alsó-ausztriai Kamara bevételeiből, különösen a magyaróvári harmincad stabil jövedelmeiből komoly összegeket fordítottak a Habsburg-udvartartás költségeire (beleértve a magyar udvarnokok fizetését) is. Az 1550–1570-es években például évente átlagban több mint 25 000 rajnai forintot.⁷⁴

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a monarchiának modern értelemben vett egységes költségvetése nem volt, de természetesen nem is lehetett.⁷⁵ Így a pénzügyigazgatás fejlődése mellett mindig az adott esztendő lehetőségei és az éppen befolyó jövedelmek nagysága szabták meg, mire mennyit tudnak költeni, melyik kamara melyik fizetómesternek (udvari, hadi, kamarai) utal vagy utaltat át meghatározott összeget. Emiatt nem csupán a kincstár hitelezőinek járó adósságok növekedtek szinte folyamatosan, hanem a magyar főméltóságoknak, az osztrák kamarai hivatalnokoknak és a közös udvarban szolgáló osztrák, német, cseh vagy magyar udvarnokoknak járó fizetés-elmaradások is.

Szekfü Gyula nagyjából helyesen becsülte meg azt is, hogy a magyarországi összjövedelmeknek körülbelül bő felét, az újabb számítások szerint évente mintegy 4–500 000 rajnai forintot költhettek a határvédelem kiadásaira.⁷⁶ Ez igen tekintélyes összeg volt, hiszen meghaladta a bécsi udvartartás korabeli költségeit, de jócskán túllépte egy-egy osztrák vagy cseh tartomány éves bevételeit is. A magyar- és horvátországi védelmi rendszer egyre növekvő kiadásaira – mint már láthattuk (13. táblázat) – viszont csak töredékeiben volt elegendő. Ez az összeg a végvári katonaság szükséges éves zsoldjának (1 300 000–1 600 000 r. f.) csupán harmada volt, de még a tervezett egyéb éves hadikiadásokat (4–500 000 r. f.) is épphogy csak fedezhette. Vitathatatlan tehát, hogy Magyarország még komoly pénzügyi eredményei ellenére is alapvetően rászorult a vele szomszédos osztrák–cseh tartományok és a Német-római Birodalom állandó segélyeire. Emiatt valóban az ábrándok közé sorolhatjuk a magyar rendek egy részének azon 1580. évi kijelentését, miszerint az összes végvári katonát rendszeresen fizetnék, ha ők rendelkezhetnének a marhakereskedelem jövedelmeivel.⁷⁷ A realisabban gondolkodó magyar politikusok persze cáfolták ezeket a vélekedéseket. A már említett Illésházy István még 1605 júniusában, a Bocskai-felkelés legnagyobb sikerei közepette is határozottan jelentette ki, hogy a Magyar Királyság csak a Habsburg Monarchia segítségével érheti el megmaradását az oszmánokkal szemben: „*Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné is az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.*”⁷⁸

A határvédelem hatalmas éves költségeinek előteremtése azonban nemcsak a Magyar Királyság, hanem még az egész Habsburg Monarchia számára is óriási nehézséget jelentett. Az utóbbi említett összbevételei, évente maximum 2 500 000 rajnai forint ugyanis épphogy csak fedezhette volna a védelmi rendszer szükséges költségeit. Mivel Magyarországhoz hasonlóan az osztrák és a cseh területeken is fizetni kellett az országos főméltóságokat, a kamarai hivatalnokokat, valamint mindenekelőtt az udvartartásban, a központi hivatalokban és a diplomáciai missziókban szolgálókat, valamint ellátásukat, az egész monarchia összbevételei sem lehettek elégségesek a törökellenes határvédelem

⁷⁴ Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 266–267.

⁷⁵ Vö. uo. 250–252; ill. a magyar szakirodalomból: Kenyeres I. „A Habsburg Monarchia”, 130–131.

⁷⁶ Szekfü Gy. *Magyar történet*, III, 136–137; Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 120; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 102.

⁷⁷ Takáts S. *Szegény magyarok*, 23, 154.

⁷⁸ Benda K. *A nemzeti hivatástudat*, 136.

finanszírozására. Ezt a magyar elit reálisan gondolkodó tagjai is felismerték – mint például a többször említett Illésházy István, a későbbi nádor (1608–1609), aki 1606 decemberében az alábbi sorokat vetette papírra: a végvárat „*az szomszéd provinciák s országok sem győzték eltartani fizetéssel, nem hogy mi tarthatnók el.*”⁷⁹

Illésházy visszatekintése megfelelt a valóságnak. 1577 kora őszen, a nevezetes bécsi haditanácskozás szakértői a következő esztendőre már mintegy félmillió rajnai forintot is meghaladó hiánnyal számoltak. Hasonló, sőt még jelentősebb hiánnyal kalkuláltak egy 1584., majd egy 1591. évi kimutatásban is.⁸⁰ A katonai-stratégiai döntéseket ezért gyakran kellett a finanszírozás lehetőségeihez igazítani, sőt azoknak alávetni. Hogy csak egyetlen példát említsünk: még a Bécset védelmező győri végvidék váraiban szolgáló katonaság számát is jelentősen befolyásolta, hogy az alsó-ausztriai rendek éppen mekkora összeggel támogatták az itteni határvédelmet (1546: 80 000, 1554: 106 000, 1566: 138 000 r. f. stb.).⁸¹ Az egyes végvidékek katonaságának létszámát tehát gyakran kellett a segélyek nagyságához igazítani. Az osztrák és cseh tartományokból érkező támogatás ugyanakkor – mint részletesen láthattuk – még a határvédelem szervezetére is hatást gyakorolt, nevezetesen az egyes végvidéki főkapitányságok kialakulásával.

Túlzás nélkül állítható tehát, hogy a magyarországi védelmi rendszer fenntartásának óriási költségei is hozzájárultak ahhoz, hogy a Habsburg-kincstár a 16. század utolsó harmadára válságos, sőt néha már-már csőd közeli helyzetbe jutott. 1564. július végéig a magyarországi zsoldhátralékok már meghaladták az egy millió rajnai forintot,⁸² miközben ugyanakkor a monarchia teljes államadóssága már átlépte a 2,9 milliót. Ez az összeg 1575-ben 7 000 000, Leonhard von Harrach említett kimutatása szerint 1577 táján pedig már 10 700 000 forint volt.⁸³ Mindezek ellenére a Habsburg Monarchia – több más európai nagyhatalomhoz hasonlóan – mégis túlélte az egyre kritikusabb pénzügyi helyzetet. Ebben a tekintélyes magyarországi jövedelmek mellett az említett rendszeres osztrák, cseh és német birodalmi segélyeknek,⁸⁴ sőt – a tizenöt éves háború (1591/93–1606) idején – még a Spanyolországból és a Pápai Államból érkező anyagi támogatásnak is alapvető szerepe volt.⁸⁵ A végső pénzügyi összeomlástól a monarchiát elsősorban mégsem ezek, hanem a hiányok fedezésére főként német és itáliai bankároktól, kereskedőcégektől, nagyvállalkozóktól (*merchant bankers*), tehetősebb birodalmi és örökös tartományi városoktól, valamint főúri famíliáktól (beleértve egy-egy magyar arisztokrata családot is) felvett hitelek mentették meg.⁸⁶ Bár ezek tényleges jelentőségét ez ideig még csak

⁷⁹ Jankovics J., szerk. *Literátor-politikusok levelei*, 42, Nr. 25 (24.12.1606).

⁸⁰ 1577–1578: ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2, fol. 331–343, uo. AFA 1578/6/ad 4 c., fol. 12; 1584/91: BL VIII, 583–585, Nr. 388.

⁸¹ Pertl, F. *Die Grenzabwehr*, passim; Pálffy G. *A császárváros védelmében*, passim.

⁸² 1,066,833 r. f. 45 kr. Huber, A. „Studien”, 242–244, Nr. 14.

⁸³ 1564: Lanzinner, M. *Friedenssicherung*, 178; 1575: Huber, A. „Studien”, 223; 1577: ÖStA Wien, AVA FA Harrach, Kart. 714 (Leonhard IV. – Biographica), sine fol., vö. Károlyi Á. *Illésházy István*, 8–16.

⁸⁴ Lásd a 6. fejezet 18, 94, 95, 99, 100, 103. jegyzeteit.

⁸⁵ Niederkorn, J. P. „Spanische Subsidien”; Horvat, K. *Vojne ekspedicije*. Érdemes felhívni a figyelmet ugyanakkor arra, hogy Róma az 1580-as években jelentős összegekkel, az ún. pápai építési segéllyel (*päpstliches Baugeld*) támogatta több magyarországi vár erősítésének költségeit. ÖStA Wien, HKA Reichsakten, Fasz. 112, fol. 157–165, fol. 168–172, fol. 244–250.

⁸⁶ Ezek jelentős szerepéről a különböző kamarák adóskönyvei (*libri debitorum*) és számadásai (vö. Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 102–106) mellett a magyarországi hadi fizetőmester 1570. évi számadáskönyve kiválóan tanúskodik. ÖStA Wien, KA Armee-Schemata, Bd. 9a; Pálffy, G., hrsg. *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 13, Nr. II–9; Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 272–277; újabban feldolgozta: Kenyeres I. „A Habsburg Monarchia”, 102–107.

részlegesen tárta fel a nemzetközi és a magyar történetírás, szerepük kétségtelenül alapvető és idővel – úgy tűnik – egyre jelentősebb volt.⁸⁷

Mindezek ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a határvédelem finanszírozását sohasem sikerült megnyugtatóan biztosítani. A tetemes magyarországi jövedelmek és hadi kiadások, valamint a rendszeres osztrák, német és cseh segélyek ellenére már a 16. században is gyakran előfordult, hogy egyes végvárok katonái hónapokon vagy akár éveken át nem vagy csupán részben jutottak hozzá pénzben, posztóban vagy éppen élelemben kifizetendő zsoldjukhoz. Emiatt alakult ki utóbb a 17. században a „se pénz, se posztó” mondás, amikor a harmincéves háború idején (1618–1648) a magyar jövedelmek és a külföldi segélyek is tetemesen csökkentek, így a fizetés hosszú évekre elmaradhatott. A 16. században a zsoldelmaradás oka azonban nem „*a Habsburg-uralkodók örökös bizalmatlansága s a bécsi kormányshékek magyargyűlölete*” volt, mint ezt Takáts Sándor több írásában hangoztatta.⁸⁸ Egyrészt, mint láthattuk, a végvári katonaság fizetését teljességgel még az egész Habsburg Monarchia sem tudta biztosítani. Másrészt a fizetéselmaradás a korban, sőt már Hunyadi Mátyás, majd a Jagellók uralkodása alatt is jól ismert jelenség volt, és nem csupán a magyar végvári katonaságra volt jellemző. Még a Habsburg-udvartartás legelőkelőbb tagjai is gyakran sok hónapos késéssel kapták meg udvari és egyéb fizetéseiket, de ez így volt például a magyar tanácsosok esetében is.⁸⁹ Az előbbieket kapcsán pedig osztrákgyűlöletről vagy az utóbbiaknál örökös bizalmatlanságról furcsa lenne beszélni. Az alapján pedig, hogy valaki siralmas panaszlevélben adta elő fizetése elmaradása miatti nehézségeit, messzemenő következtetést nem mernék levonni. Már csak azért sem, mert a 17. századra erre már külön mintalevél alakult ki, miként korabeli formuláskönyvek bizonyítják.⁹⁰

A törökellenes határvédelmi rendszer kiépítése és finanszírozása az eddig feltárt és a fentiekben részben már bemutatott politikai, katonai, gazdasági és társadalmi következmények⁹¹ mellett tehát pénzügyi téren is alapvető hatást gyakorolt a Habsburg Monarchia fejlődésére. Bár a kutatások jelenlegi állásánál még messze vagyunk a végső következtetések levonásától, a fentiek ismeretében vitathatatlan, hogy az oszmánok elleni védelem anyagi téren hatalmas megterhelést jelentett a közép-európai nagyhatalomnak. Pénzügyigazgatásának – mindenekelőtt magyarországi – átszervezését ugyanakkor bizonyosan felgyorsította, bár e folyamatok a modern állam megkezdődő kialakulásával előbb vagy utóbb végbementek volna – miként erre I. Miksa és I. Ferdinánd politikai-modernizációs programja jól utal. A török háborúkra és a magyarországi védelmi rendszerre fordított hatalmas összegek persze egyáltalán nem tekinthetők feleslegesen kidobottak, hiszen ezek biztosították a monarchia és benne a Magyar Királyság

⁸⁷ Pickl, O. „Universales Kaisertum”; Hildebrandt, R. „Der Kaiser und seine Bankiers”; Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 343–354.

⁸⁸ Takáts S. *Szegény magyarok*, 22, stb.

⁸⁹ ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. passim; az I. Ferdinánd udvarnokainak a császár halálakor járó udvari fizetési tartozások (53,858 r. f. 24 kr.) kimutatása: ÖStA Wien, HKA NÖHA W 61/A/36A [rote Nr. 275/2] fol. 496–500; vö. Hildebrandt, R. „Der Kaiser und seine Bankiers”, 237–238 (1609); vö. egy magyar tanácsos példájával: Forgách Ferenc kancellárnak (1602–1607), későbbi esztergomi érseknek, 1588-tól tanácsosnak 1605-ben már közel hatévnyi fizetésével (2305 magyar forinttal) tartozott a Magyar Kamara. ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 92, 1607 Mai fol. 185–186.

⁹⁰ „*Supplicatio ratione impetrandae solutionis militum.*” MOL Budapest, O 138, Vol. 4, p. 654 (1668 után).

⁹¹ Schulze, W. *Reich und Türkengefahr*; Pickl, O., hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen*; Vöcelka, K. „Die inneren Auswirkungen”.

megmaradását. Egy háborúktól kevésbé sújtott időszakban viszont ezek bizonyosan más, a régió egész fejlődését sokkal inkább elősegítő célokra lettek volna fordíthatók.

d. A hivatalnoki karrier magyarországi kezdetei

I. Ferdinánd igazgatási reformjai a magyar társadalomra is hatással voltak. Az újonnan felállított kamarák és a nekik alárendelt szép számú hivatal (harmincadok, bányakamarák, kincstári uradalmi szervezet stb.) egyre inkább egy többé-kevésbé állandó, tapasztalt hivatalnoki apparátus kialakulását tette szükségessé. Mindez hasonlóan történt a központi pénz- és hadügyi kormányzerveknél, az egyes tartományi (különféle osztrák, cseh, morva és sziléziai) hivataloknál és nem utolsósorban a Magyar Udvari Kancellárián is, miként ezt néhány magyar vonatkozású példán és a határvédelem igazgatása kapcsán a fentiekben már bemutattam.

E folyamatnak – miként az osztrák területeken is – persze voltak már bizonyos késő középkori előzményei. A 15. században a királyi kancellárián, az országos bíróságokon, valamint a Hunyadi Mátyás által megreformált kincstartóságon már megkezdődött egy jogtudó és szakértő hivatalnokréteg kialakulása. Bár a nagybírák és a kincstartók maguk mellett gyakran familiárisaikat (*familiares*) alkalmazták, a szakértelem és az alkalmasság egyre inkább kezdett előfeltétellé válni, sőt részben már áttörni a familiaritás korlátait.⁹² A Magyar Kamara megalapításával és a kincstári (kamarai, harmincadosi, bányakamarai, uradalmi) tisztségek jelentős gyarapodásával ez a tendencia az 1530–1540-es évektől markánsan erősödött. A kutatások jelenlegi állásánál pontosan ugyan nem tudjuk, hogy e tisztségek betöltői összesen hányan lehettek. Feltehetően nem tévedünk azonban túl nagyot, ha azt állítjuk, hogy a század második felében összlétszámuk már átlépte a kétszáz főt. Ez az 1526 előtti viszonyokhoz képest tetemes gyarapodásnak tekinthető. Véleményem szerint a 16. századi pénzügyigazgatás területén így nem túlzás a „profi” hivatalnoki réteg és karrier magyarországi kezdeteiről beszélni.⁹³

A mennyiségi változásnál, azaz a létszámbeli növekedésnél a minőségi átalakulás még szembetűnőbb volt. A 16. század második felében egy-egy kincstári tisztség elnyerésénél – mint a korabeli javaslatok kulcsszavai bizonyítják⁹⁴ – az uralkodóhűség mellett a legfőbb súllyal már a következők nyomtak a latban: az alkalmasság (*Tauglichkeit, nützlicher Diener, idoneitas*), a tapasztalat (*Erfahrenheit, Geschicklichkeit, experientia*) és a különféle képességek (*Qualität*). Tapasztalat alatt elsősorban a korábbi, lehetőleg kincstári (esetleg kancelláriai) kisebb tisztségekben való szolgálatot, azaz a hivatali munka elsajátítását, egyfajta gazdasági szakismeretet és szervezőkészséget értettek. A képességek sorában ugyanakkor elsősorban az iskolázottság (*eruditio*), a nyelvtudás és az ország törvényeiben, jogszokásaiban való jártasság (*legum iuriumque regni peritia, legum patriarum peritia*) számított. Mindez a késő középkorhoz képest már számottevő szakszerűsödést, jóval modernebb felfogást jelentett.

⁹² Kubinyi A. „A kincstári személyzet”; Bónis, Gy. „Ständisches Finanzwesen”; Bónis Gy. *A jogtudó értelmiség, főként 219–415*; Kubinyi, A. *König und Volk*; Kubinyi, A. *Matthias Corvinus*, passim.

⁹³ Vö. egészen újonnan Guszarova, T. „A modern bürokrácia”.

⁹⁴ Néhány kiadott példa az 1568 és 1594 közötti időszakból: Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 63–70, Nr. 1–6; vö. az alsó-magyarországi *Oberskammergrafenamt* kapcsán, ahol igen speciális szakismeret mellett német, latin és magyar nyelvismeretre, sőt még az ország törvényeiben és a bányászati jogban (*Bergrecht*) való jártasságra is szükség volt. Eckhart F. „A főbányagrófi hivatal”; ill. a 17. századra Guszarova, T. „A modern bürokrácia”, 19.

A képességek sorában a nyelvtudásnak kiemelkedő szerepe volt. A Magyar Királyságban a hivatalos nyelv ugyanis egészen 1844-ig a latin volt, a politikától a közigazgatáson át a bíraskodásig.⁹⁵ A 16. században azonban a magyar nyelv egyre élénkülőbb szerepet kezdett betölteni mind az írásbeliségben, mind a kultúrában,⁹⁶ a német pedig a központi hatóságokkal és az idegen főkapitányokkal való kapcsolattartásban, valamint a Habsburg-udvarbeli érintkezésben – mint ezt a fentiekben már láthattuk. A magasabb rangú kamarai hivatalnokok többsége így érthetően mindhárom nyelven írt és beszélt. Sőt, a tanácsosok jelentős részénél hosszabb-rövidebb bécsi és itáliai egyetemi, vagy legalábbis a bécsi jezsuita gimnáziumban való tanulmányok igazolhatók.⁹⁷ A püspök-elnökök körében mindez szinte magától értetődő volt.

E komoly előfeltételekkel kezdetben azonban nem túl sokan rendelkeztek, miként az osztrák vagy a cseh területeken sem. Ezzel magyarázható, hogy a század második feléig a Magyar és a Szepesi Kamara tanácsosainak sorába (is) számos humanista műveltségű értelmiségi került. A Felső-Magyarország pénzügyeinek megszervezésében jeleskedő Werner György elsőként írt könyvet a magyarországi ásvány- és hévizekről, miközben verselő társa, Torda Zsigmond, Antonio Bonfini történetírói munkájának kiadásán szorgoskodott.⁹⁸ A Magyar Kamaránál ugyanebbe a humanista értelmiségi-hivatalnoki körbe tartozott a bécsi egyetemen tanult kincstartó, Gerendi Miklós, az erdélyi szász származású diplomata-tanácsos Georg Reicherstorffer és történetíróként is ismert kollégája, Zermegh János. De a század második feléből közéjük soroljuk az ugyancsak verselgető püspök-helytartó Radéczy István elnök mellett még Kubinyi Lászlót is. Ő előbb éveken át a Magyar Udvari Kancellárián tevékenykedett (verset írván Liszthy János kancellár halálára⁹⁹), majd Hans Rueber főkapitány hadi titkáráként (*secretarius bellicus*) Felső-Magyarországon, végül kamarai tanácsosként Pozsonyban szolgált. Az említett német tanácsosok közül hasonló műveltséggel büszkélkedhetett a bécsi prépost és egyetemi kancellár, Paul von Oberstein vagy a műgyűjtéséről is híres, boroszlói Seifried Rybisch.¹⁰⁰

A humanista értelmiségieket a század második felétől viszont már kezdték felváltani olyan magyar köznemesi és német vagy magyar polgári származású hivatalnokok, akiknek olykor már szüleik vagy rokonaik is a kincstartárt szolgálták. Az előbbieket esetében a képességek közül elsősorban a magyar törvények és jogszokások alapos ismerete dominált. Erre kamarai ügyekben, főként a királyi jogok érvényesítése és a század végétől a kincstartár válságossá váló helyzete miatt gyakori uradalom-elzálogosítások, majd a fiskális perek idején nagy szükség volt. A századforduló táján így több egykori ítélőmester (Baranyay Bálint személynöki, Sándorffy Miklós országbírói és Perekey Miklós személynöki, majd országbírói) váltotta fel igazságszolgáltatási posztját a jóval jövedelmezőbb kamarai tanácsosi tisztséggel.¹⁰¹ Az ítélőmesterként vagy kamarai tanácsosként szolgálók között persze egyaránt találunk régi famíliákat (pl. Chernel) és új

⁹⁵ Vö. Tóth I. Gy. „A latin mint beszélt nyelv”.

⁹⁶ További irodalommal: Monok, I. „Nationalsprachige Lesestoffe”; lásd még a bibliográfiában Ács Pál, Klaniczay Tibor, Péter Katalin és Szabó András munkáit.

⁹⁷ Szelestei N. L. „Magyarországi diákok”.

⁹⁸ Wernher, Gy. *De admirandis Hungariae aquis*; Ritoókné Sz. Á. „*Nympha*”, passim.

⁹⁹ Kulcsár P. *Inventarium*, 299; Kubinyira újabban sírköve kapcsán: Ludiková, Z. „Tumba Ladislava Kubínskeho”.

¹⁰⁰ További irodalommal: Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 56–61; ÚMIL passim (az egyes nevek alatt).

¹⁰¹ Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 62; Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 110–111.

feltörekvő családokat (Perekedy). Ők általában csekély birtokokkal rendelkeztek, így sikeres karrierjeiket elsősorban iskolázottságuknak és szaktudásuknak, valamint nagyurak melletti familiárisi kapcsolataiknak köszönhetők.

A polgári származású, ám jelentős részben előbb-utóbb nemességet szerző hivatalnokok esetében – akik között érthetően számos háromnyelvű pozsonyi polgár bukkan fel – ugyanakkor egyre inkább valódi hivatalnoki karrierrek voltak jellemzőek. Erre szemléletes például szolgál a még az erdélyi Nagyszebenben született Christoph Armbruster pályája. Ő padovai és bécsi tanulmányok, valamint rövid magyar udvari kancelláriai szolgálat (1550) után szinte lépcsőzetesen bejárta a kamara mindhárom szervezeti egységét. Előbb számvevősegéd (1550–1551), majd számvevő (1552–1555), azután hosszabb ideig (1555–1562) pénztárnok, végül élete delelőjén néhány hónapig kamarai tanácsos volt. Pozsonyi hivatali tevékenysége mellett rendszeresen vett részt különféle pénzügyi-katonai megbízatásokban is.¹⁰²

Armbruster közeli rokonai közül a 16–17. században azután többen követték különféle kincstári tisztségekben. Fia, Paul előbb kamarai számvevő, majd 1593-tól „német” tanácsos lett, Hans pedig a század utolsó évtizedétől több mint harminc esztendeig pozsonyi harmincadosként szolgált.¹⁰³ Hasonló karrierrek az Udvari és az Alsó-ausztriai Kamaránál is egyre tipikusabbak voltak. Sőt az egyes kamarák közötti tisztségváltás sem számított ritkaságnak. Valentin Ernnleutner például a bécsi Alsó-ausztriai Kamarától került 1564-ben számvevőnek Pozsonyba, ahol 1579-től már német tanácsosként tevékenykedett. Fia őt is követte a kamarai szolgálatban. A Breslauból (Boroszlóból) érkezett, már említett Rybisch ugyanakkor több esztendőnyi pozsonyi szolgálat után visszatért szülőföldjére, Sziléziába.¹⁰⁴

Mindezek a példák már egy generációkra kiterjedő, polgári származású, szakértő pénzügyi hivatalnokréteg kialakulásának magyarországi kezdeteiről tanúskodnak. Ez a folyamat utóbb a 17. században tovább erősödött, még ha szolgálataiknak köszönhetően e családok tagjai előbb-utóbb nemességet szereztek is. A valódi társadalmi emelkedést ugyanis Magyarországon a nemesség- és birtokszerzés jelentette, hiszen így lehetett bekerülni a kiváltságoltak oly irigyelt osztályába. Ez a polgári származásúak számára a magyar rendi társadalomban azután még évszázadokon keresztül a legfőbb cél maradt.¹⁰⁵ A nemesi származású hivatalnokok esetében viszont a több generáción keresztül a kincstári szolgálat a 16. században még kevésbé volt jellemző. Náluk továbbra is meghatározó szerepe maradt a nagyurakkal való kapcsolatoknak, elsősorban a familiaritásnak, noha ez a szakértelmet – mint láthattuk – nem írhatta felül.

Az 1526 utáni évtizedekben elsősorban Thurzó Elek helytartó környezetéből (Szerémi Sebestyén, Peregi Albert, Pétervárad Balázs, Zermegh János), a század közepétől pedig Oláh Miklós udvartartásából kerültek többen a Magyar (két későbbi elnök, Radéczy István és Vízkelethy Tamás, valamint Hosszútóthy György, Nagyváthy Ferenc, Ebeczky Mátyás) és a Szepesi Kamarába (Jezerniczky György, Nagyváthy Ferenc).¹⁰⁶ Mivel az

¹⁰² Pályájának rekonstrukciója: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 123–124.

¹⁰³ Uo. 124; Fallenbüchl Z. *Állami (királyi és császári) tisztségviselők*, 40.

¹⁰⁴ Karrierjeik bemutatása: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 145 (Ernnleutner), 126–127 (Rybisch), vö. Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 85.

¹⁰⁵ Még a 19. század második felében is: Galántai, J. *Der österreichisch-ungarische Dualismus*; Somogyi É. *Hagyomány és átalakulás*, passim.

¹⁰⁶ Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 61–62; Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 105–109; Fazekas I. „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara”, 347–353.

ítélőmesterek nem ritkán még ez idő tájt is a nagybírák familiárisai voltak, a jogtudó kamarai tanácsosokat is szoros kapcsolat kötötte az egyházi és a világi elithez. Emiatt viszont e kevéssé ismert köznemeseknél az egész életen át tartó, kizárólagos kamarai szolgálat ritkaságnak számított. Ők gyakran kezdték pályájukat egy-egy főúr vagy főpap udvartartásában, szolgáltak a kancellárián, a központi igazságszolgáltatásban, országos főméltóságok vagy főkapitányok mellett, és általában pályájuk csúcán nyertek el tanácsosi, titkári vagy pénztárnoki tisztséget. Gyakran találkozó pályafutásaik során társadalmi összefonódásaikat viszont olykor már házassági kapcsolatokkal is erősítették.¹⁰⁷

A 16–17. század fordulójától a kamarai hivatalnokgárda jellegében két figyelemre méltó változás következett be. Az osztrák és a magyar területeken egyaránt megkezdődő ellenreformációnak köszönhetően – a magasabb katonai tisztségekhez hasonlóan – az 1590-es években a kamarai tanácsosi állásoknál is már sokat számított,¹⁰⁸ majd a 17. században egyenesen feltétel lett, a Habsburg-dinasztia vallásának követése. Ez azonban nem az egyházi elit megerősödésével állt összefüggésben. Sőt, Szuhay István kamaraelnökségével (1596–1608) a püspök-elnökök korszaka Pozsonyban véget ért. Ettől kezdve a világi elit képviselői, előbb felkapaszkodó nagyurak (a báróságot szerző, már említett Vízkelethy Tamás [1608–1611] és Pethe László [1612–1617]), majd vezető arisztokraták (Pálffy Pál [1625–1646] és Zichy István [1655–1671] stb.) vették át az irányítást.¹⁰⁹ Mindez elsősorban a századelőn bekövetkezett alapvető, a 11/d. fejezetben még bemutatásra kerülő erőviszony-változásokkal állt összefüggésben. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy ettől kezdve már egyre inkább az ő környezetükből kerültek nemesi és polgári származású személyek meghatározóbb kincstári tisztségekbe.

A kamarai szolgálat a karrierépítés és társadalmi emelkedés mellett mind a polgárok, mind a nemesek számára számottevőbb gazdasági lehetőséget is kínált. Ez a kamarai személyzet mellett részben még a harmincadosokra és a kincstári uradalmak udvarbíráira is igaz volt, közöttük szintén szép számmal voltak egyre képzetebbek és vagyonosodó kisnemesek. A hivatalnokok szereztek ugyanis elsőként információkat a megüresedett birtokokról, betöltetlen tisztségekről és meghatározó jövedelemforrásokról. Munkájukat az uralkodók gyakran honorálták kisebb-nagyobb birtokok mellett fizetéssel járó címeikkel (köztük a már említett udvari familiárisággal¹¹⁰), kegydíjakkal, juttatásokkal és ajándékokkal (*Gnadengeld, Zubußgeld, Geschenk*). Sőt idős korukban egyfajta korabeli „nyugdíjnak” tekinthető éves ellátmányt (*Provision, Pension, annua pensio*) is kaphattak, melyet haláluk után gyakran özvegyeik is élvezhettek.¹¹¹ Esküvőjükre pedig a kamara jövedelmeiből tisztségüknek megfelelő nagyságú uralkodói ajándékban, általában ezüst ivóedényekben (*Trinkgeschirr*) részesültek. Ez azonban nem csupán a pénzügyigazgatás területén volt bevett szokás. Rangjuknak megfelelően más „állami tisztségviselők”, mint például a Habsburg-udvartartás rendes tagjai részesültek hasonlóknak a *Hofzahlambt*-ból, a

¹⁰⁷ Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 108–109.

¹⁰⁸ Egy szemléletes példa: Gecsényi L. „A Magyar Kamara”, 70, Nr. 6 (9.2.1594); vö. Guszarova, T. „A modern bürokrácia”, 18.

¹⁰⁹ Fallenbüchl Z. „A Magyar Kamara”, 251–252; Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, passim; Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 112.

¹¹⁰ Mint a már említett Farkas Péter kamarai titkár és Zermegh János tanácsos mellett utóbb például Vernich György alpenztárnok esetében: MOL Budapest, A 57, Vol. 8, p. 168 (4.1.1637).

¹¹¹ Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 84–88; Fallenbüchl Z. „A nyugdíj”, 30–32.

fő- és várkapitányok pedig többnyire a *Kriegszahlamt*ből vagy éppen valamelyik magyarországi kamarából.¹¹²

A vagyongyarapításban rejlő lehetőségeket jól jelzi az alig ismert Nagyváthy Ferenc példája. A Baranya megyéből származó köznemes Oláh Miklós esztergomi érsek familiárisából előbb az érsek-főkancellár vezette Magyar Udvari Kancellária jegyzője (1568), majd a Magyar Kamara pénztárnoka (1572–1574), utóbb a Szepesi Kamara tanácsosa (1574–1586), végül a felső-magyarországi váruradalmak főudvarbírája (1586–1595) lett. 1593. évi testamentumában mintegy 37,500 rajnai forintot meghaladó készpénzről és meghatározhatatlan értékű, de számottevő kincsről (150 márka színezüst, 6 márka színarany, 13 aranyozott ezüstkupa stb.) rendelkezett. Jóllehet az utóbbiak egy része egykori patrónusa, Oláh Miklós vagyonából került – megkérdőjelezhető, hogy tisztességes úton – birtokába, készpénze nagy részét viszont évtizedes hivatali pályája során kiépült kapcsolatainak köszönhetette. Ezek jelentőségét jól jelzi, hogy végakarataiban az Udvari Kamara szinte minden tanácsosát és Rudolf király akkori két magyar titkárát is bőségesen „megjutalmazta”.¹¹³

Hivatali pozíciójukból és társadalmi kapcsolatrendszerükből adódóan tehát a kamarai hivatalnokok egyszerre lehettek és voltak a dinasztia és a központi hatalom, illetve a Magyar Királyság és az egyházi-világi főrendek érdekeinek képviselői. Azaz a lojalitás és a „hazafiság” – a magyar fő- és várkapitányokhoz hasonlóan – esetükben sem zárta ki egymást. Ők tehát „nemcsak a központi akarat fegyelmezett végrehajtói voltak, hanem származásuk, pályájuk, rokoni kapcsolataik szövevényétől meghatározottan a magyar rendi érdekek, vagy legalábbis egyes rendi lobbyk képviselői is.”¹¹⁴ Általában több évtizedes, szakszerű hivatali munkájuknak összességében komoly szerepe volt abban, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Monarchia pénzügyigazgatási rendszerének meghatározó része és fontos jövedelemforrása lett, a magyarországi pénzügyek irányítása pedig a nem csekély nehézségek közepette is többnyire zökkenőmentesen működött.

e. Összegzés: a monarchia pénzügyigazgatási rendszerében

A nemzetközi és a magyar történetírás gyakori vélekedésével ellentétben Habsburg Ferdinándnak és utódainak Magyarországra nem csupán védelmi okokból volt szüksége. A Habsburgok pénzügyi szempontból is rá voltak utalva a gazdag természeti és anyagi erőforrásokkal rendelkező, bár egyre fogyatkozó területű Magyar Királyságra. Az újabb kutatások szerint az utóbbi jövedelmei a 16. század második felében évente mintegy 750–900 000 rajnai forintra rúgtak. Ezen bevételek közel 60 százaléka ráadásul a legstabilabb jövedelemforrásokból (a határvámokból, a bányászatból és a rézkereskedelemből) származott, miközben tetemes összegek folytak be a kamarai igazgatásban lévő váruradalmakból is. Ezek az összegek még a Habsburg Monarchia korabeli összbevételei (kb. 2 500 000 r. f.) szempontjából is kiemelt figyelmet érdemelnek. A szinte folyamatos háborúk ellenére ugyanis a Magyar Királyság adta a közép-európai nagyhatalom állami jövedelmeinek mintegy harmadát. Magyarország tehát nem csupán védőbástyája, hanem egyik legfontosabb, első rangú jövedelemforrása is lett a monarchiának.

¹¹² Számos példa: ÖStA Wien, HKA Familienakten, passim; vö. Kiss E. *Udvari ötvösség*, 9–13, 36; Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 256–258; Hengerer, M. *Kaiserhof*, 610–623.

¹¹³ Gecsényi L. „Egy kamarai tisztviselő”.

¹¹⁴ Miként ezt nemrég Gecsényi Lajos találóan megfogalmazta: Gecsényi L. „A döntést előkészítő hivatalnoki elit”, 113.

A veszélyes, de gazdag frontország anyagi-gazdasági erőforrásainak ilyen jelentős mozgósítását az 1526 utáni félévszázadban megvalósított reformsorozat tette lehetővé. Az új határvédelmi rendszer kiépítéséhez hasonlóan az 1520–1540-es évek azonban még a pénzügyek téren is csupán átmeneti, kényszerintézkedésekkel, sőt kudarcokkal teli, mégis fontos alapozó időszakot jelentettek. A komoly nehézségek (folyamatos háborús és polgárháborús állapotok, változó adóterület, sok elzálogosított jövedelem, hiányzó magyarországi hely-, jog- és gazdasági szakismeret) dacára a szívós, de rugalmas pénzügypolitika és modernizáció – a magyar rendekkel való szoros együttműködésben – komoly eredményeket hozott. Az új magyarországi pénzügyigazgatás a monarchia központi területein megszervezett rendszer meghatározó része lett. Magyarországon is kiépült a kamarai igazgatás rendszere, egyre szakszerűbben működő hivatalokkal (1528: Magyar Kamara, 1567: Szepesi Kamara), melyekben mind a polgárság, mind a köznemesség számára lehetőség nyílt már valódi hivatalnoki karrierre befutására. Az 1540-es évektől azután sor került a vámrendszer modernizálására és egységesítésére, a kamarai uradalmi igazgatás korszerűsítésére, valamint a kincstári igazgatás minden szférájában a feladatok részletes utasításokban való szabályozására, illetve a folyamatos számadásvezetés és ellenőrzés bevezetésére. Mindezek a késő középkori viszonyokhoz képest komoly minőségi változást, valódi modernizációt jelentettek.

A rendkívül fontos magyarországi jövedelmeket ugyanakkor a monarchia központi vezetése gondos ellenőrzés alatt tartotta. Az újabb kutatások ismeretében véleményem szerint már nem kérdéses, hogy az Udvari Kamara – a monarchia pénzügyi döntéshozatalának központi intézményeként – a Magyar és a Szepesi Kamara felettes és ellenőrző hatósága lett, jóllehet az utóbbiak nagyfokú helyi önállósággal működtek. Valójában hasonló helyzet alakult ki, mint a hadügyek területén, ahol az Udvari Haditanács látott el hasonló feladatkört. A pénzügyigazgatás centralizációja – annak rendkívüli sokszínűsége és rugalmassága ellenére – a gazdag és fontos Magyarországon tehát igen intenzív volt. Ezt jól jelezte az is, hogy a Magyar Királyság jövedelmeinek mintegy 40 százalékát (a legfontosabb vám- és bányajövedelmek jelentős részét) a század közepétől már a bécsi Alsó-ausztriai Kamara felügyelte.

Bár mindez kétségtelenül sértette a magyar rendek érdekeit és önérzetét, hiszen ezt idegenből való függésnek érezték, az intézkedés hátterében elsősorban mégsem politikai, hanem gazdasági okok álltak. Egyrészt a magyar-osztrák határon egy egységes, jól ellenőrizhető, minél kevesebb visszaéléssel működő vámrendszer kiépítése, másrészt a fontos alsó-magyarországi bányajövedelmeknek a kincstár számára történő biztosítása. Végül a császárváros közvetlen közelében található, legfontosabb bevételi forrásokat, amelyek ráadásul uralkodói jogon jártak a kincstárnak, Ferdinánd és utódai nem kívánták kiengedni ellenőrzésük alól. S noha ezekből jutott a közös Habsburg-udvartartás költségeire és az egyre növekvő hitelek törlesztésére is, a század második felében 30–40 százalékukat a határvédelem fenntartására fordították.

Mindezek az intézkedések mégsem jelentették a magyar rendek és nemesek mellőzését. A döntés-előkészítésben a magyar javaslatoknak – a nélkülözhetetlen hely-, jog- és gazdasági szakismeret miatt (is) – mindig megkerülhetetlen szerepük volt. Sőt, ugyanezeknek köszönhetően a rendek a pénzügyek területén még a hadügyeknél is komolyabb pozíciókkal bírtak. A Magyar Kamara élén a 16. században mindvégig az egyházi rend (*status ecclesiasticus*) tagjai, azaz főpapok álltak, akik közül többen egyúttal magyar királyi helytartók, azaz a belpolitikai élet meghatározó irányítói is voltak. Mindez – a magyar főkapitányokhoz hasonlóan – a püspök-elnökök és a nemesi-polgári

származású tanácsosok esetében sem jelentette a Magyar Királyság érdekeinek feladását. Ha kellett, készek voltak az ország, a rendek vagy éppen saját kamarájuk érdekeinek határozott védelmére. Hivatali pozíciójukból és társadalmi kapcsolatrendszerükből adódóan tehát ők egyszerre lehettek a dinasztia és a központi hatalom akaratának fegyelmezett végrehajtói, illetve a Magyar Királyság és a rendek érdekeinek képviselői. Azaz a lojalitás és a „hazafiság” esetükben sem zárta ki egymást. Szakszerű hivatali munkájuknak pedig komoly szerepe volt abban, hogy Magyarország a Habsburg Monarchia pénzügyigazgatási rendszerének meghatározó része és fontos jövedelemforrása lett.

A kialakult pénzügyigazgatási rendszer átalakítása csak azokban, a kevésbé reálisan gondolkozó politikusokban merült fel, akik nem mérték fel annak jelentőségét, hogy – miként a 6. fejezetben részletesen láthattuk – a magyar- és horvátországi határvédelmi rendszer csak állandó külföldi segélyekkel tartható fenn. S noha az utóbbiak igen számottevőek voltak, a magyarországi jövedelmekből pedig évente mintegy 4–500 000 rajnai forintot költöttek hadi kiadásokra, a határvédelem szükséges költségeit (évente kb. 1 700 000–2 000 000 r. f.) megnyugtatóan az egész monarchia állami bevételei (kb. 2 500 000 r. f.) sem fedezhették. A végvárak katonái tehát – a magyar romantikus történetírás állításával ellentétben – nem a Habsburgok magyarokkal szembeni bizalmatlansága vagy gyűlölete miatt nem kaphatták meg gyakran teljes zsoldjukat. A fizetéselmaradás a Habsburg-udvartartás legelőkelőbb tagjai és az udvarhű osztrák, cseh vagy magyar arisztokraták esetében ugyanúgy ismert jelenség volt, mint a végvárak német katonáinál. A védelmi rendszer óriási költségei ugyanakkor szintén hozzájárultak ahhoz, hogy a Habsburg-kincstár a század utolsó harmadára néha már-már csőd közeli helyzetbe jutott. A katonai döntéseket ezért gyakran kellett a finanszírozás lehetőségeihez igazítani. A végső összeomlástól a monarchiát így több esetben német és itáliai bankároktól, kereskedőcégektől, nagyvállalkozóktól és birodalmi városoktól, valamint osztrák, cseh és magyar arisztokratáktól felvett hitelek mentették meg.

8. Közép-Európa éléskamrája

A Habsburg Monarchiának a 16. században katonai és pénzügyi okok mellett a Magyar Királyságra gazdasági szempontból is nagy szüksége volt. A politikai, katonai és pénzügyi viszonyokkal ellentétben a gazdasági kapcsolatok ugyan már a közép- és kora újkorban is gyakran függetlenek voltak az országhatároktól, mivel az Osztrák Ház monarchiája 1526/56 után Közép-Európa tekintélyes részét magában foglalta, azért ezek sorsa a Habsburg-állam fejlődése szempontjából is meghatározó volt. A monarchia központi területei és új székvárosa, Bécs élelem-ellátása szempontjából a magyar kapcsolatok kiemelkedő jelentőséggel bírtak. A Magyar Királyság ugyanis már a 15. század második felében alapvető szerepet játszott az osztrák és cseh területek élőállat-ellátásában (miként természetesen saját budai királyi udvarának is éléskamrája volt), miközben réz- és nemesfémexportja európai szempontból is kiemelkedő volt.¹ Oláh Miklós túlzás nélkül állapíthatta meg már idézett soraiban, hogy „*a marhák [...] Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb hercegséget és Németország népeit egész szélteben a Rajnáig ellátják élelemmel.*”²

Az 1526. évi mohácsi vereséget és II. Jagelló Lajos halálát követően azonban – részben legalábbis – bizonytalanná vált, hogy az új politikai-katonai helyzetben a késő középkori gazdasági kapcsolatok miként tarthatók fenn. A magyar királyi főváros Szapolyai János király (1529), majd az oszmánok kezébe kerülése (1541) után pedig egyenesen kérdéses lett, hogyan biztosítható az állandósuló háborús körülmények közepette Közép-Európa húsellátása. Gyula 1566. évi elestéig ugyanis az ország középső vidékein egyre nagyobb olyan területek kerültek az oszmánok fennhatósága alá, amelyek a marhatenyésztés meghatározó központjai voltak.³ Ezzel egyidejűleg ráadásul a késő középkori magyar állam gazdasági szempontból domináns városainak egy része (Buda mellett Pest, Pécs, Székesfehérvár és Szeged) is a Porta uralma alá került, miközben Várad az Erdélyi Fejedelemség kulcsvárá lett. Emiatt a magyarországi városhálózat szerkezete is átalakult.⁴

Mindeközben viszont a magyarországi élőállat (főként a szarvasmarha és a juh) iránt nemhogy csökkent, hanem egyre nőtt a kereslet. Az osztrák, német és cseh területek

¹ Péch A. *Alsó-Magyarország*; Kováts F. *Nyugat-Magyarország*; Probszt, G. „Der Neusohler »Kupferkauf«”; Makkai, L. „Die wirtschaftlichen Regionen”; Fügedi, E. „Ungarns Aussenhandel”; Kubinyi A. „Buda és Pest szerepe”; Szende, K. „Sopron”; Vlachovič, J. *Slovenská med' v 16–17. storočí*; Vlachovič, J. „Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer”; Vlachovič, J. „Slovak Copper”; Ratkoš, P. „Das Kupferwesen in der Slowakei”; Skladaný, M. „Der Anteil des slowakischen Kupferwesens”; Paulinyi O. *Gazdag föld*, különösen 27–56.

² Olahus, N. *Hungaria*, 31; Oláh M. *Hungária*, 48.

³ Ehelyütt csak a legfontosabb összeggzéseket idézhetjük: Pach, Zs. P. *Hungary*; Makkai, L. „Der Weg der ungarischen Mastviehzucht”; Ember, Gy. „Ungarns Außenhandel”; Pickl, O. „Routen, Umfang”; Pickl, O. „Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien”; Makkai, L. „Ungarn 1382–1650”; Zimányi V. *Magyarország*; Zimányi, V. *Economy and Society*; Pickl, O. „Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen”; Ember Gy. *Magyarország nyugati külkereskedelme*; Gecsényi, L. „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels”; Gecsényi L. „Folytonosság és megújulás”; vö. Westermann, Ekkehard, hrsg. *Internationaler Ochsenhandel*, passim; Heckenast G. *A Habsburgok gazdaságpolitikája*.

⁴ Szűcs J. „Das Städtewesen”; Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, 79–92; Zimányi, V. „Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung der Städte”; Zimányi, V. *Economy and Society*, 49–60; Szakály F. „Mi vészett Mohács után?”; Granasztói Gy. „A dunai térség városodása”; Granasztói Gy. „A polgári család”; Granasztói Gy.: *A barokk győzelme*; Szakály F. *Mezőváros és reformáció*; Szende, K. „Was there a Bourgeoisie?”; Csukovits E. – Lengyel T., szerk. *Pozsonytól Bártfáig*; Bessenyei J. *Menekültek*, 33–52; H. Németh I. „A kora újkori Magyar Királyság”.

lakossága – az általános európai trendnek megfelelően – ugyanis éppen ekkor kezdett ismét jelentősen gyarapodni. A 16. század egészére a demográfusok átlagosan legalább 20 százalékos növekedést feltételeznek, miközben egyes német területeken és birodalmi városokban a 40–70 százalékos emelkedés sem zárható ki.⁵ S noha Bécs lakosságának száma – az 1529. évi török ostrom miatti pusztulás és menekülés következtében – nem gyarapodott tetemesen,⁶ rezidenciává és császárvárossá válása következtében az udvartartás ellátása folyamatos magyarországi hús- és gabonaexportot tett szükségessé. Végül a Szapolyai és az oszmánok ellen egyre gyakrabban toborzott hadseregek és a kialakuló végvári katonaság is állandó élelemellátást igényeltek. Az egymással részben ellentétes politikai-katonai és gazdasági folyamatok közepette a legfőbb kérdés tehát az volt, hogy a frontországgá váló Magyar Királyság gazdasága hanyatlásnak indul-e, és ez miként befolyásolja a Habsburg Monarchia fejlődését. A késő középkori gazdasági kapcsolatok megőrzésének tehát politikai-katonai szempontból is komoly tétje volt.

a. A kontinens gazdasági vérkeringésében

Ezeket a különleges körülményeket a Magyar Királyság politikai életének meghatározó szereplői, a magyar rendek és a bécsi udvar vezető politikusai hamar felismerték. Ebben őket a gazdasági kapcsolatok fenntartásában rendkívül érdekelt német (és itáliai) kereskedő nagyvállalkozók és az üzletelő magyar arisztokraták figyelmeztetései is segítették. A Habsburg Monarchia politikai és Közép-Európa gazdasági elitje magyarországi érdekeinek szoros összefüggését az alábbi példák szemléletesen igazolják.

1527–1528 fordulóján a magyar királykoronázásról és az itteni politikai-katonai helyzetről az európai kereskedelem egyik meghatározó központját, Augsburg városát maga I. Ferdinánd, valamint első embere, Wilhelm von Truchseß udvarmester rendszeresen tájékoztatta.⁷ Hasonló jelentések futottak be a német területek másik gazdasági centrumába, Nürnbergbe is.⁸ Ez szintén nem volt véletlen. Bartholomäus Flick nürnbergi kereskedő 1527 őszén például 10 000 aranyforintot adott a székesfehérvári koronázás költségeihez, méghozzá úgy, hogy az összeget hat nap alatt személyesen hozta Magyarországra.⁹ Feltehetően többek között ezért kapott Flick már október végén 1200 ökör harmincadmentes kihajtására engedélyt Ferdinándtól.¹⁰ Végül: az V. Károly császárt is tetemes hitelekkel segítő augsburgi Fuggerek magyarországi érdekeik védelmezőjének, a második rendi méltóságot (az országbíró tisztét) betöltő Thurzó Eleknek a segítségével gyakoroltak komolyabb befolyást a politikai események kedvező alakulására. Ennek jelentőségéről beszédesen árulkodik, hogy Ferdinánd király legfőbb magyar hitelezője (1530-ig mintegy 70 000 forinttal) az országbíró volt. E pénzüsszegek jelentős része persze a Fuggerektől származott.¹¹

Az előkelő augsburgi és nürnbergi kereskedőházaknak (Baumgartner, Fugger, Manlich, Österreicher, Paller, Rot, Weiss, Welser, ill. Bechler, Gößwein, Haller, Lang, Rot, Rottenburger stb.) tehát az 1526 utáni háborús körülmények közepette is alapvető

⁵ További irodalommal: Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 13–15.

⁶ Vocelka, K. – Traninger, A., hrsg. *Die frühneuzeitliche Residenz*, 109–111 (Andreas Weigl írása).

⁷ Gecsényi L. „I. Ferdinánd”.

⁸ StA Nürnberg; Briefbücher Bd. 93–95, fol. passim (1526–1527). Az adatokat Szabó András Péternek köszönöm.

⁹ Gecsényi L. „Folytonosság és megújulás”, 180.

¹⁰ Takáts S. *Szegény magyarok*, 152.

¹¹ Erdélyi G. *Bethlenfalvi Thurzó Elek*, 38–48.

gazdasági érdekük maradt a magyarországi kapcsolatok fenntartása. Erre azonban Habsburg Ferdinándnak és utódainak is nagy szükségük volt. Az osztrák–német területek élelemellátása mellett elsősorban azért, mert a monarchiát – mint az előző fejezetben láthattuk – a válságos pénzügyi szituációkban kölcsöneikkel éppen ezek a német birodalmi bankár- és kereskedőfamíliák segítették vagy mentették meg. I. Ferdinánd új államának politikai-katonai, pénzügyi és gazdasági kérdései tehát rendkívül szorosan összefonódtak, noha ennek összefüggéseit az egymás eredményeit nem mindig hasznosító politika-, had- és gazdaságtörténet ez ideig még nem tárta fel teljességgel. Ezek rendszerében a Magyar Királyságnak jóval jelentősebb és sokszínűbb szerep jutott, mint azt korábban feltételezték.

A gazdasági folytonosság biztosítása ugyanakkor a magyar politikai elitnek és az élőállat-kereskedelemben különböző szinteken bekapcsolódó főuraknak, nemeseknek és mezővárosi polgároknak is alapvető érdekük volt. Az osztrák, német és cseh területek lakosságának említett gyarapodása ugyanis növelte a keresletet, ami a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok árának számottevő emelkedésével járt együtt. Mivel az iparcikkek továbbra is olcsók maradtak, a kialakuló agrárkonjunktúra Magyarország számára óriási lehetőségeket kínált.¹² Miként ugyanez hasonlóan alakult a gabona- és marhakereskedelemben jeleskedő Lengyelország esetében is. Az utóbbi helyzete viszont több szempontból szerencsésebb volt, mint Magyarorszáké. Egyrészt az oszmán hódításnak – a krími tatárok révén – csupán az „oldalszele” érintette, másrészt a lengyelek a Balti-tengeren a szárazföldnél sokkal olcsóbb vízi úton nagy mennyiségű gabonával is kereskedhettek.¹³ A jóval komolyabb nehézségek ellenére Magyarország ugyancsak képes volt kihasználni a mezőgazdasági termékek iránti keresletet. Sőt, a politikai széttagolódás és az állandó háborús helyzet dacára a magyarországi gazdaság nem hanyatlásnak, hanem egyenesen fejlődésnek indult.

A nyugati piacoknak elsősorban élőállatra, gabonára és különféle mezőgazdasági nyersanyagokra volt egyre jelentősebb igényük. Miként az 1970–1980-es évek virágzó gazdaságtörténeti kutatásaiból már jól ismert, a 16. század második felére Lengyel- és Magyarország „felosztotta” egymás között a cseh, német, osztrák és itáliai területek ellátását.¹⁴ Az előbbi három legfontosabb tömegárújával (marha, gabona, prém), valamint egyéb exportcikkeivel (fa, hamuzsír, kender stb.) a Prágától északra fekvő cseh–német régiókat látta el. Magyarország ugyanakkor az ettől délre húzódó német területekre, valamint az osztrák örökös tartományokba és Észak-Itáliába szállított.¹⁵ A legfőbb kiviteli

¹² A 3. jegyzetben idézett munkák melltt vö. Kiss, I. N. „Der Agrarcharakter”; Zimányi, V. „The Effect of the Agrarian Boom”.

¹³ További irodalommal: Maľeckí, J. M. „Die Wandlungen”.

¹⁴ Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas*; Westermann, E., hrsg. *Internationaler Ochsenhandel*; Kellenbenz, H. et al., hrsg. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Bd. 3. *Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte*; Dalhede, C. *Zum europäischen Ochsenhandel*.

¹⁵ A 3. jegyzetben már idézett munkák mellett lásd még Buza, J. „Die großbäuerliche Viehzucht”; Dalhede, C. *Zum europäischen Ochsenhandel*; Ember, Gy. „Zur Geschichte des Aussenhandels”; Gecsényi, L. „Die Rolle der Stadt Győr”; Gecsényi L. „Bécs és Magyarország”; Gecsényi L. „Az Edlasperg-ügy”; Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”; Gecsényi, L. „Handel und Handelspolitik”; Granasztói, Gy. „A kassai kereskedelem”; Granasztói, Gy. „La ville de Kassa”; Kazimír, Š. „Slovensko v medzinárodnom obchode”; Kazimír, Š. „Obchodné styky Trnavy”; Kazimír, Š. „Der Fernhandel”; Kiss, I. N. *Bauernwirtschaft und Warenproduktion*; Kiss, I. N. „Fleischversorgung”; Kiss, I. N. „Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht”; Landsteiner, E. „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels”; Makkai, L. „Der ungarische Viehhandel 1550–1650”; Pickl, O. „Die Auswirkungen der Türkenkriege”; Prickler, H. „Das Volumen des westlichen ungarischen Außenhandels”; Prickler, H. „Die Rudersdorfer Dreißigstregister”; Szakály, F. „Zur

cikkek a különféle élőállatok (a marha és a juh, illetve részben a ló), valamint nyersanyagok (bőr, faggyú, méz, viasz stb.) voltak.

Az említett történészek munkáiban az éves élőállat-kivitelről – a töredékesen fennmaradt vámnaplók miatt – különböző becslések állnak rendelkezésre. Valószínűleg mégsem tévedünk jelentőset, ha a 16. század második felében az osztrák–német területekre Magyarországról évente kihajtott marhák számát mintegy 100 000 darabra (az Itáliába exportáltakét további 40 000-re) tesszük. Ugyanakkor juhból is bizonyosan több tízezret adtak el évente a Habsburg Monarchia piacain. Mindeközben a lóexport is több ezres lehetett, de igen számottevő volt a nyersbőr-kivitel is. Mindezeknek köszönhetően Magyarország volt a korabeli Európa egyik legnagyobb hús- és bőrexportőre, és egyúttal a Habsburg Monarchia húsellátó éléskamrája. (Ez természetesen egészen más kategóriát és szerepet jelent, mint a nemzeti romantikus történetírás által hangsúlyozott „gyarmat”-pozíció.)

A magyarországi marhaexportnak a Habsburg Monarchia számára nem csupán gazdasági, hanem pénzügyi és politikai szempontból is kiemelkedő jelentősége volt. Az előbbi kapcsán már láthattuk (21. táblázat), hogy a Magyar Királyság éves bevételeinek mintegy 35 százaléka (kb. 300 000 r. f.) a határvámokból származott. Ez az összeg a monarchia éves bevételeinek mintegy hetedét-nyolcadát adta. Politikai jelentőségét pedig jól jelzi, hogy amennyiben egy-egy nagy szultáni vagy keresztény hadjárat, esetleg állatjárvány, rossz időjárás vagy gyenge takarmánytermés miatt a marhahajtás akadozott, mind Bécsben, mind a monarchia központi, sőt olykor még német területein is súlyos ellátási zavarok mutatkoztak. Az 1540-es évek végén például egy ilyen alkalommal I. Ferdinánd parancslevele nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy emiatt *„nem csupán a kamarai jövedelmekben keletkezhet nem csekély hátrány és kár, hanem országunk és lakosaink számára szarvasmarhában is hiány áll elő.”*¹⁶ A lakosság ellátásának tartós megbénulása beláthatatlan politikai következményekkel járhatott, így az Udvari Kamara mindent megtett a marhakereskedelem zökkenőmentes biztosításáért.

Mindez nem jelentett mást, mint hogy a 16. században a Habsburgok területei nemcsak katonai és pénzügyi, hanem gazdasági szempontból is jelentősen rá voltak utalva Magyarországra. Nem véletlen tehát, hogy I. Ferdinánd pénzügyigazgatási reformjai között az új vámrendszer kiépítése és egységesítése – mint láthattuk – kiemelt helyet kapott. A császárváros zavartalan húsellátását emellett különféle adminisztratív lépések, azaz a politika oldaláról érkező támogatások is folyamatosan segítették. Ezek közül kiemelendők a csempészség és a korrupció felszámolása érdekében az Udvari Kamara által tartott nagyszabású vizsgálatok és különféle tilalmi intézkedések. Az utóbbiak a német és prágai kereskedők megbízottainak több alkalommal megtiltották a Magyarországon való marhavásárlást, így ők csak a bécsi vásárokon maradt felesleget szerezhették meg – ami ellen persze folyamatosan tiltakoztak.¹⁷

Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur”; Valentinitich, H. „Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel”; Zimányi, V. „Esportazione di bovini ungheresi”; Zimányi, V. „Il ruolo degli italiani”; vö. Horváth, A. „The Cattle Trade”; Sahin-Tóth P. *Ad Astra*, 149–180; ill. a régebbi irodalomból rendkívül adatgazdagon, de a gazdasági kapcsolatokban is Habsburg-ellenességet látva: Takáts S. *Szegény magyarok*, 129–247.

¹⁶ Gecsenyi L. „Bécs és a hódoltság”, 768.

¹⁷ Gecsenyi L. „Az Edlasperg-ügy”; Gecsenyi L. „Bécs és a hódoltság”, passim.

Míg a vámrendszerben a 16. században komoly változások következtek be, a kereskedelmi útvonalak kisebb eltolódásokkal a középkori rendszert követték (9. térkép).¹⁸ Északnyugati irányban a cseh–morva területekre és a sziléziai városokba (Breslau, Teschen) Auspitzon, Bécs és a dél-német városok (Nürnberg, Augsburg, Ulm, München, Regensburg, Passau, Sankt Gallen stb.) felé pedig a Duna mentén, Pozsonyon vagy Magyaróváron át vezetett az út. Míg a késő középkorban az utóbbiak közül még egyértelműen az északabbra fekvő volt a jelentősebb, az 1540-es évektől – elsősorban az oszmánok berendezkedése következtében – a Győr–Magyaróvár–Bécs útvonal vált meghatározóbbá. Mindezt jól mutatja, hogy 1531-ben – még a pozsonyi határvám filiáléjaként – létrehozták a már említett magyaróvári harmincadot, amelyet 1550 táján önálló vámhellyé (főharmincaddá) szerveztek. Az intézkedés helyességét igazolta, hogy az 1570-es években a magyaróvári főharmincad már mintegy négyszer annyi jövedelmet hozott a kincstárnak, mint a pozsonyi.¹⁹

A nyugatra irányuló élőállat-kereskedelem szempontjából meghatározó volt a Velence felé vezető kanizsai–légrádi útvonal is. Ennek az itáliai területek mellett a belső-ausztriai tartományok ellátása szempontjából is döntő szerepe volt. Az út a Muraközben fekvő szlavóniai (nedelici) főharmincad után három irányban futott tovább. A legészakibb Pettaun, majd Krajna fővárosán (Laibachon) keresztül ért Velencébe; a középső Zágrábon keresztül vezetett Fiumébe és Triesztbe; végül a legdélibb szintén a mai horvát fővároson, majd Modruson át vitt ki a tengerparti Senjig (Zenggig). A Magyar Királyság északi területeiről ugyanakkor a kereskedők Kassán át fuvarozták áruikat Krakkó irányába. De az Oszmán Birodalom felé vezető eszék–belgrádi és szeged–temesvári utak sem szűntek meg, sőt az előbbi jelentősége a nyugaton továbbra is keresett levantei árukkal való kereskedelem miatt még növekedett is. Ezeken a 16. században főként raguzai, valamint rác és zsidó, majd a következő századtól a raguzaiak mellett többségében „görögnek” nevezett (valójában szerb, örmény, görög, bolgár, albán, vagyis nem muszlim, hanem ortodox keresztény) kalmárok szállították áruikat. A nemzetközi kereskedelemről nem hiányoztak az Erdélyi Fejedelemség kalmárjai sem. A Porta alkalmi tilalmai ellenére Kolozsvárról Nagyszebenen és Brassón át áruik eljutottak Havasalföldre, illetve Besztercén keresztül Moldvába, Váradon és Debrecenen át pedig a Habsburg Monarchiába is (9. térkép).²⁰

A távolsági kereskedelemben az élőállat mellett a bornak is kiemelkedő szerepe volt. Ennek termelésében a politikai-katonai változások miatt a középkori viszonyokhoz képest ugyanakkor számottevő átalakulás következett be. 1526 előtt Magyarország legjobb borát a Száva és a Duna között fekvő Szerémségben készítették. Csakhogy Szülejmán szultán hadai az ország testéből éppen ezt a területet foglalták el elsőként (1521 és 1526 között), így az itteni szőlőművelés jelentősége visszaesett. Noha e területen még a 17. században is

¹⁸ A kereskedelmi utakra lásd részletesen a 3. és 13. jegyzetben idézett munkákat, valamint Szakály F. „A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai”.

¹⁹ Kenyeres, I. „Die Finanzen des Königreichs Ungarn”, 112–113; Kenyeres I. „A királyi Magyarország”, 94.

²⁰ Pach Zs. P. „A nemzetközi kereskedelmi útvonalak; Pach, Zs. P. *Hungary*, VI, 5–24, VII, 5–35; Pach, Zs. P. „Hungary and the Levantine Trade”; Gecsényi L. „»Török áruk«”; a délszláv irodalmat (főként Bogumil Hrabak tanulmányait) is gondosan összegezve: Molnár A. *Katolikus missziók*, 47–65; Molnár A. „A belgrádi kápolna-viszály”, 375–381; Dominkovits P. „Egy soproni kereskedő”; ill. a román kutatásokat is összefoglalva: Goldenberg, S. „Der Handel Transsilvaniens”; Pap F. *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, ill. újabban Pakucs Willocks, M. *Sibiu*, a zsidó kereskedőkre újabban Buchberger, R. „Das Leben im Grenzraum”, különösen 228–246.

termeltek bort,²¹ a Magyar Királyság szempontjából előbb a somogy–baranya–tolnai régió,²² majd a század második felétől egyre inkább Tokaj–Hegyalja szerepe vált meghatározóvá.²³ De nem volt jelentéktelen a Fertő-tó és a Kis-Kárpátok vidéki bortermelés sem, miként erről még külön szólunk. A szőlőtermesztés e területeken azért is virágzott, mert boraik jó minőségűek és – ez legalább annyira fontos volt – jól szállíthatóak voltak. Ennek köszönhetően külföldre is jelentős mennyiséget termelhettek. A szomszédos Lengyelországban ugyanis a magyar borok iránt tekintélyes volt a kereslet, de még a nyugat-magyarországi borokból is bőséggel jutott az osztrák és cseh–morva területekre.²⁴

A 16. század végétől évente már számottevő mennyiségű hegyaljai bor „döcögött ki” a Krakkó felé haladó kereskedők szekerein, de vittek belőle az osztrák és a német területekre is. Sőt egy évszázad múlva a tokaji borfajták már Európa-szerte komoly hírnévnek örvendtek. Ebben még a sokat emlegetett német hadtudósnak, Lazarus von Schwendinek is szerepe volt. Egyrészt ő Hegyaljáról szőlővesszőket vitt elászi birtokaira, ahol gondos gazdálkodással szép eredményeket mutatott fel.²⁵ Ennek hagyományait az ottani bortermelők mind a mai napig büszkeséggel őrzik, Schwendit pedig mint „népi hőst” emlegetik, sőt éneklik (*Lied vom braven Lazarus*).²⁶ Másrészt a jeles hadvezér még évekkel Magyarországról való távozását követően is gondoskodott arról, hogy a zamatos tokaji borból jusson asztalára távoli hazájában is. Miksa császár 1572. április 1-jén ugyanis engedélyezte egykori kassai generálisának, hogy a Rajna mentére, saját háztartásának szükségletére évente mintegy 18 akó (kb. 1020 liter) tokaji bort vámmentesen szállíthasson.²⁷

Oláh Miklós 1536. évi nevezetes soraiban a magyarországi nemesfém- és rézbányászatot is jövedelmezőnek ítélte. A humanista politikus ebben sem tévedett. Bár – miként csaknem mindenütt Európában – az egyre mélyebb és ezért elvizesedő, nehezen szellőztethető aknák kitermelése az alsó-magyarországi bányákban is egyre költségesebbé vált, a magyarországi réz- és nemesfémtermelés továbbra is a legjövedelmezőbb gazdasági ágazatok közé tartozott. A rézkereskedelem pedig még a kontinens egésze szempontjából is jelentős volt. A Besztercebánya környékén bányászott, ezüstben gazdag réz ugyanis délen eljutott Velencéig, északon Gdańskig, nyugaton pedig az utóbbi városból tengeri úton egészen a németalföldi Antwerpenig.²⁸ Ennek gazdasági jelentőségét jól jelzi, hogy a magyarországi réz egyik központi felvevőhelyén, Hamburgban még 1626/27-ben is 3830 mázsa rezet értékesítettek, melynek mintegy felét Amsterdamba szállították tovább.

²¹ Buza, J. „Beitrag zur Geschichte des Weinhandels von Syrmien”.

²² Szakály F. „A Közép-Duna menti bortermelés”.

²³ Divéky A. *Felső-Magyarország*; Komoróczy Gy. *Borkivitelünk észak felé*; újabban Balassa I. *Tokaj–Hegyalja szőleje*; Papp M. „A tokaji bor”.

²⁴ Részletes áttekintést nyújt: Prickler, H. „Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels”.

²⁵ További irodalommal: Schnur, R. „Lazarus von Schwendi”, 45–46.

²⁶ Niklas, T. *Um Macht und Einheit des Reiches*, 103.

²⁷ „in dreyen fassen biß in die 18 aimen ungerischer oder Toggayer wein zu seinem haufwesen ann Rhein” ÖStA Wien, HHStA RK Paßbriefe, Schwendi; vö. Takáts S. „Magyar borok”, 285 (1576).

²⁸ Lásd az 1. jegyzetben idézett irodalmat, különösen Paulinyi O. *Gazdag föld*, passim; Probszt, G. „Der Neusohler »Kupferkauf«”; Vlachovič, J. *Slovenská med’ v 16–17. storočí*; Vlachovič, J. „Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer”; valamint újabban alapvető: Hildebrand, R. *Quellen und Regesten*, ill. még legújabbban is szlovák nemzetállami szemléletben Kohútová, M. – Vozár, J., eds. *Hospodárske dejiny Slovenska*, 28–35.

Mindezekből a Habsburg Monarchiának szintén nemcsak gazdasági, hanem komoly pénzügyi, politikai, sőt még katonai haszna is származott. Egyrészt, miként erről a 21. táblázat adatai tanúskodnak, a 16. század második felében a bányászat, a rézkereskedelem és a pénzverés jövedelmeiből származott a Magyar Királyság éves bevételeinek mintegy negyede (közel 200 000 r. f.). Ez az összeg a monarchia összjövedelmeinek évente mintegy tizede volt. Másrészt a rézbányákat a Thurzó–Fugger vállalkozást követően továbbra is Közép-Európa elismert nagyvállalkozói bérelték, ők pedig veszteséges vállalkozásokat, különösen egy háborús országban, ritkán vállaltak. 1548-tól közel két évtizedig az augsburgi Manlichok és a Manlich–Link–Welser cég, azután 1569-től a Palerek, Weißek, Wagnerek és Herbstek konzorciuma, végül 1593-tól a Paler–Castell érdekcsoport, 1602-től pedig a Palerek és id. Lazarus Henckel.²⁹ E nagyvállalkozók ugyancsak a Habsburg-állam legfőbb hitelezői voltak.³⁰ Az utóbb említett Henckelnek például elévülhetetlen szerepe volt abban, hogy a századforduló hatalmas összegeket felemészítő hosszú török háborúja idején a monarchia kincstára nem omlott össze.³¹ Végül a rézre a hadiiparnak (mind Magyarországon, mind az osztrák–német területeken), az aranyra és ezüstre pedig a pénzverésnek is nagy szüksége volt. A Magyar Királyság Európa ezüsttermeléséből továbbra is jelentős – bár csökkenő – arányban részesedett,³² miközben a Körmöcbányán vert aranyforintokra (dukátokra) és ezüstdénárookra Közép-Európa szerte, sőt még az Oszmán Birodalomban is mindvégig nagy kereslet mutatkozott.³³ Mindezek ismeretében érthető, hogy a had- és külügyek mellett a Habsburg Monarchiában a bányászat és a pénzverés miért számított a 16. századtól évszázadokon át a közös ügyek közé. Ezt kiválóan jelezte az 1571. évi magyarországi bányarendtartás is, amely az 1550. évi karintiai és az 1553. évi alsó-ausztriai szabályozás alapján készült.³⁴

A késő középkorhoz képest a 16. században az exporthoz hasonlóan az osztrák–német területekről a Magyar Királyságba importált áruk összetétele is alig változott, csupán a posztó jelentett részleges kivételt. Továbbra is óriási mennyiségben textíliák soka (posztó, vászon, selyem stb.), valamint különféle ipar- és luxuscikkek (kések, sarlók, óntalak, szerszámok, nürnbergi aprófémárúk, süvegek, velencei üvegtárgyak, órák, illetve narancs, füge és citrom), továbbá fűszerek (sáfrány, bors, gyömbér) érkeztek az országba. Ezek még a végvári katonaság soraiba is eljutottak, miként ezt a Kanizsától délre stájer segítséggel felépült Bajcsavár végvárának (*Weitschawar*, lásd a 7. térképen) régészeti ásatásain talált gyönyörű steiri (Felső-Ausztria) kések (4. ábra), osztrák korsók (5. ábra) vagy egy 1573-ban készült nürnbergi zsebnapóra szemléletesen igazolja (6. ábra).³⁵ A posztóbehozatal zöme viszont a luxuskivitelű nyugat-európai és itáliai posztóról egyre inkább áttevődött a közepes minőségű fajtákra (a közép-német mellett például a cseh–

²⁹ Seibold, G. *Die Manlich*, 74–77; Hildebrand, R. *Quellen und Regesten*, 22–37; e téren pontatlan adatokkal: Probst, G. „Der Neusohler »Kupferkauf«”; vö. Péch A. *Alsó-Magyarország*.

³⁰ A Manlichok példáján lásd Seibold, G. *Die Manlich*, 64–74.

³¹ Kallbrunner, J. „Lazarus Henckel”.

³² Paulinyi, O. „Die Edelmetallproduktion”; Paulinyi, O. „The Crown Monopoly”; Paulinyi O. *Gazdag föld*, passim.

³³ További irodalommal: Huszár L. *Habsburg-házi királyok pénzei*, Huszár, L., hrsg. *Münzkatalog Ungarns*; Kazimír, Š. „Der Geldumlauf”; Buza, J. „Der Kurs der Löwentaler”; ill. újabban mindenekelött: Buza J. „A magyar és a török dukát” és Buza, J. „Geldwertverhältnisse”.

³⁴ Paulinyi O. *Gazdag föld*, 351–371.

³⁵ Kovács Gy., szerk. *Weitschawar*, 229–233, Nr. 338–348, 213, Nr. 304, 135, Nr. 90; Kramer, D. et al., hrsg. *Auf Sand gebaut Weitschawar*, 265–269, Nr. 338–348, 249, Nr. 304, 171, Nr. 90.

morva posztókra vagy az angliai eredetű karasiára/*kerseyre*).³⁶ Mindezek az áruk eljutottak a főúri udvarokba, a szabad királyi városok polgári otthonaiba, a parasztság szegényesebb lakásaiba és a végvárakba is. Ez utóbbiról a bajcsavári ásatásokon talált nürnbergi (7. ábra) és angol posztóbála-plombák tanúskodnak.³⁷

A 15. század második feléhez képest viszont alapvető különbséget jelentett, hogy az 1540-es évektől a magyar külkereskedelem – a jelentősen megnövekedett élőállat-kivitelnél köszönhetően – évente már nem passzívvá, hanem igen tekintélyes aktívummal zárt.³⁸ Mindezek a kedvező tendenciák ráadásul éppen akkor erősödtek meg, amikor az oszmánok megkezdték magyarországi berendezkedésüket. A gazdasági kapcsolatok megélénkülését és a külkereskedelem fellendülését tehát még a kedvezőtlennek váló politikai-katonai viszonyok sem akadályozhatták meg. Mindezek és a közép-európai gazdasági elit, a bécsi és a magyar politikai vezetés, valamint az élőállat-tenyésztés és -értékesítés helyi résztvevőinek érdekegybeesése összességében alapvető szerepet játszott abban, hogy a Magyar Királyság a 16. században is igen meghatározó része maradhatott Közép-Európa gazdasági vérkeringésének.³⁹ Sőt mindez részben még az oszmánok által megszállt országrészre és az erdélyi területekre is igaz volt.

b. Szétdarabolódott ország – szoros gazdasági kapcsolatok

A késő középkori magyar állam három részre szakadása természetesen nem tette lehetővé, hogy a korábbi egységes gazdasági rendszer teljesen fennmaradjon.⁴⁰ A jövedelmező kereskedelmi hálózat fenntartásában azonban az oszmánok és az erdélyi fejedelmek is érdekeltek voltak. Mivel a nyugatra hajtott élőállat zömét a törökök által elfoglalt síkvidéki régiókban (a mai Alföldön) tenyésztették, az oszmán hatóságok és a fejedelmek újonnan kiépített vámhálózataik révén a külkereskedelemből ugyancsak tetemes bevételekhez juthattak. A határvámok mellett ugyanakkor egyre több belső vámot is felállítottak, de sokasodtak a különféle illetékek, híd-, itatás- és fűpénzek is.⁴¹ Az agrárkonjunktúra mégis oly jelentős volt, hogy a magas nyugati felvásárlási árak miatt még mindezek dacára is igen megerőltette a marhakereskedést. Ezért egyik hatalom hatóságai sem akadályozták alattvalóik kereskedését. A gazdasági kapcsolatok így a politikai-katonai ellenségek között is szorosak maradtak. Amennyiben pedig ezekben problémák támadtak, azokat a szembenálló felek igyekeztek közösen elhárítani.

Erre kiváló példaként szolgál 1589-ből az Esztergommal szemközt fekvő Kakaton (Párkányban) tartandó vásárok kijelölésének esete. Az esztendő tavaszán Szokolovics

³⁶ Székely Gy. „A németalföldi és az angol posztó”; Endrei W. „Az angol karasia Magyarországon”; Gecsényi L. „Bécs és Magyarország”, 475–479; Pach Zs. P. *Szürkeposztó*, különösen 73–158.

³⁷ Kovács Gy., szerk. *Weitschawar*, 179, Nr. 206–208; Kramer, D. et al., hrsg. *Auf Sand gebaut Weitschawar*, 215, Nr. 206–208; további példák: Huszár, L. „Merchant’s Seals”; hasonló példák a 15. századból: Szende, K. „Sopron”, 38–40.

³⁸ A 15. század végi passzívvá: Kovács F. *Nyugat-Magyarország*; Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A. *Magyarország története*, 282–283 (Kubinyi András véleménye); vö. részben más nézetet vall: Fügedi, E. „Ungarns Aussenhandel”.

³⁹ Zimányi, V. *Economy and Society*, 17–20; újabban Zimányi, V. „The Hungarian Economy”.

⁴⁰ Korábbi véleményemet (Pálffy G. *A tizenhatodik század*, 119–139) az alábbi alfejezetben az újabb kutatások alapján némileg korrigálom, miként már annak második kiadásában és egy újabb összefoglalóban is tettem. Pálffy G. et al. *A magyar újkor története*, 39–44, ill. Romsics I., főszerk. *Magyarország története*, 355–364.

⁴¹ Gecsényi L. „Az Edlasperg-ügy”, 279–280; az oszmánokra: Káldy-Nagy Gy. „Statisztikai adatok”; Vass E. „A váci török vámnaplók”; Erdélyre: Goldenberg, S. „Der Handel Transsilvaniens”; Pap F. *Kolozsvári harmincadjegyzékek*; Pakucs Willocks, M. *Sibiu*.

Memi esztergomi szandzsákbég legfőbb ellenfeléhez, a komáromi végvár főkapitányához, Pálffy Miklóshoz az alábbi kéréssel fordult, hogy biztosíthassa a jövedelmező vásárok fenntartását: „*Mi ezt gondoltuk, hogy az földnek épületére jobb lészen, hogy itt Kakaton minden héten vásár legyen és ismét főszakadalmak is legyenek, kire mindenfelől bizvást jöhessenek és mehessenek, és az miből pénzt teremthetnek, mindenüket áruljanak és vegyenek. [...] Tinagyságtok gondolja el, az sokadalmak mily alkalmatos napokon legyenek esztendő által, és az heti vásárok is mely napokon legyenek. Ezt Tinagyságtok elgondolván és minekünk megírván, im mi azt elfogadjuk a mi hitünkre, tisztességünkre, emberségünkre, hogy az sokadalmakra és az vásárookra ide Kakatra mind hódolt és hódolatlanok bizvást jöhetnek és mehetnek, senkitől semmi bántások nem lészen, sem útjukban, sem az vásárhelyen, akár Lévából, [Érsek]újvárból, Komáromból, [Nagy]szombatból, Pozsonyból, Bécsből, Prágából, akárhonnét jöjjenek, semmit ne féljenek, hanem bizvást jöhetnek és mehetnek minden marhájukkal, és áruljanak, vegyenek, az mint sokadalmakban szoktak.*”⁴² A kakati vásárokat ezután a közösen kijelölt napokon tartották, amiből mindkét fél számára komoly jövedelmek származhattak. De az is előfordult, hogy a bécsi Habsburg- és budai oszmán hatóságok közösen léptek fel a mindkét nagyhatalom kincstárát megkárosító csempészekkel szemben. Sőt, amikor 1581-ben a bécsi kereskedők érdekeinek megfelelően Rudolf király a marhavásárokat Győrből Magyaróvárra kívánta áthelyezni, ez ellen Ernő főhercegnél a váci török vámos, Oszmán aga vehemensen tiltakozott, mégpedig eredménnyel.⁴³

Bár az 1526/41 utáni alapvető politikai-katonai változások a gazdasági kapcsolatokban csupán átmeneti visszaeséseket hoztak, ezek következtében néhány lényeges átrendeződés mégis lezajlott. Mindezek a kereskedelem külföldi és magyar irányítói, illetve résztvevői számára egyaránt komoly változásokkal, sőt lemondásokkal jártak. A legalapvetőbb fordulatot – mint erre a 4/c. fejezetben röviden már utaltam – kétségkívül Buda gazdasági szerepének gyökeres megváltozása hozta. A késő középkorban ugyanis a magyar királyi főváros – a lengyelországi Krakkóhoz hasonlóan – Kelet-Közép-Európában olyan elsőrangú kereskedelmi csomópontnak és elosztóhelynek számított, mint a Német-római Birodalomban Nürnberg vagy Augsburg. A budai (jelentős részben német) polgárok (pl. a Siebenlinder család) ráadásul az utóbbi városok vezető családjaival meghatározó rokoni kapcsolatokkal bírtak, vagy éppen fordítva (mint a nürnbergi Hallerek), ami gazdasági pozícióikat tetemesen erősítette.

Buda gazdasági szerepét a Magyar Királyság esetében az annak „második fővárosává” váló Bécs vette át. Bár a magyar főváros gazdasági szerepkörének átöröklésével az 1530–1550-es években több alkalommal három magyarországi szabad királyi város, Pozsony, Sopron és Nagyszombat is megpróbálkozott,⁴⁴ még közös fellépésük sem akadályozhatta meg, hogy Buda gazdasági helyét csaknem teljesen Bécs vegye át. Ennek több oka volt. Egyrészt a legkiterjedtebb nyugati (nürnbergi, augsburgi, bécsi stb.) kapcsolatokkal rendelkező budai német polgárok és itáliai kereskedők többsége – lakóhelyük 1526. és 1529. évi török kézbe kerülése vagy a Szapolyai általi kitelepítés (1530) után – elsősorban az osztrák fővárosba menekült.⁴⁵ Másrészt Bécs rezidenciává válásával maga I. Ferdinánd

⁴² Jedlicska P. „XVI. századi török–magyar levelek”, 693, Nr. IV (20.3.1589); egy további példa 1549-ből: R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 61–62, Nr. 47.

⁴³ Gecsényi L. „Gazdasági és társadalmi változások”, 8.

⁴⁴ ÖStA Wien, HKA NÖHA rote Nr. 289/2 [W 61/c/50B] fol. 598–604. Gecsényi Lajos szíves közlése.

⁴⁵ Bessenyei J. „A menekültek”; Bessenyei J. *Menekültek*, 50–52; Gecsényi, L. „Die Auseinandersetzung”; az itáliaiakra egy remek újabb példa: Teke Zs. „Egy firenzei kereskedő”, 989–990.

és az Udvari Kamara is ezt támogatta. De ugyanez volt az érdeke a nürnbergi és augsburgi kereskedőházaknak is, akiknek ettől kezdve Közép-Európa Duna menti régiójában már nem kettő (a Habsburg és a Jagelló), hanem csupán egy dinasztiával kellett gazdasági üzleteket kötniük. Így a 16. század közepére Bécs nem csupán a Habsburg Monarchia rezidenciavárosa és központi területeinek igazgatási székhelye, hanem Buda gazdasági szerepének átvételével egyik legfontosabb elosztó és közvetítő központja is lett.⁴⁶ 1566-ig délnyugati irányban hasonló szerepet töltött be Pettau városa is, amely az Itália felé irányuló kereskedelemben elfoglalt kulcspozíciója mellett politikai szempontból is úgymond a stájer főváros, Grác előretolt „csápjá” volt.⁴⁷

Bécs multifunkcionális szerepe ugyanakkor a kereskedelem mechanizmusaira is hatással volt. Mivel a rezidenciaváros túlságosan közel feküdt a törökellenes magyar hadszíntérhez, sőt – mint láthattuk – maga is erődváros és végvár volt, a katonai hatóságok biztonsági okokból bárkit nem engedhettek be a városba. Az oszmánok által megszállt régiókból érkező magyar és délszláv kereskedők Bécsből, sőt az osztrák területekről való kitiltása ezért az 1540-es évektől szinte minden évtizedben napirendre került.⁴⁸ A bécsi helyőrség, a Haditanács és a császárváros magisztrátusának aggodalma egyáltalán nem volt alaptalan. A nyitott szemmel járó kereskedők a korban a legjobb kémek közé tartoztak, sőt gyűjtogatással akár komoly károkat is okozhattak. Az oszmánok pedig éltek is a hírszerzés e kiváló lehetőségével. Hamza székesfehérvári bég 1561-ben például egyenesen azzal dicsekedett, hogy „*énnekem hat esztendeje, hogy Bécsben lakik kémem, kinek felesége, gyermeke vagyon ott; ki ha akarja, misét mond; ha akarja, deák; ha akarja, német; ha akarja, magyar; ha akarja, jó kapás; ha akarja, katona; ha akarja, sántál; ha akarja, ilyen ép lábon jár, mint te és minden nyelven jól tud.*”⁴⁹

Hasonló kémekkel természetesen a keresztény hadvezetés is rendelkezett, hiszen a törökök megszállta területekre vagy Erdélybe járó magyar kereskedők ugyancsak nyitott szemekkel jártak.⁵⁰ Persze volt olyan, aki a kalmárkodással összefüggő kémkedést mindkét fél számára gyakorolta. A század második felében közülük az utóbbi időig alig ismert Trombitás János emelkedett ki.⁵¹ Ő előbb a Visegráddal átellenben fekvő Nagymaros mezőváros török vámosaként, majd – nem tévedés – a császárvárost oltalmazó komáromi végvár udvarbírájaként folytatta kereskedelmi és kémtevékenységet. Sőt, 1574–1575-ben már odáig merészkedett, hogy még Báthory István erdélyi fejedelem és a Habsburgok támogatta trónkövetelő, Bekes Gáspár küzdelmébe, azaz a nagypolitikába is beavatkozott. Az oszmánokkal ápolt túlságosan szoros kapcsolatai miatt azonban 1592-

⁴⁶ Vö. Vocelka, K. – Traninger, A., hrsg. *Die frühneuzeitliche Residenz*, 133–214 (Erich Landsteiner és Andreas Weigl alféjezete).

⁴⁷ Pickl, O. „Pettau”, különösen 100–107.

⁴⁸ Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”, 767–770.

⁴⁹ Takáts S. *Rajzok a török világból*, II, 170; egy szintén magyar származású, a bányavidéki végeken működő török kémre 1554-ből: Szalay L. – Wenzel G., szerk. *Verancsics Antal*, III, 381, Nr. CXXVII.

⁵⁰ Miként ezt például Szatmár és Németi mezővárosok kereskedőinek Forgách Miklós felső-magyarországi főkapitány 1632-ben elő is írta: „*A két városbeli kereskedő rendek, mivel sok országot járnak kereskedéseknek okáért, senki közülük kapitány híre nélkül Erdélybe és a török közé kereskedésnek okáért is, se különben, el ne merjen menni. Vissza jövet pedig mindjárt elsőbben is tartozzanak a kapitánnyal szembe lenni, és hitek szerént, amit ott hallottak, láttak és értettek, megjelenteni, sub gravi poena.*” MOL Budapest, P 71, Fasc. 172, Nr. 3, 21. cikkely. A korabeli kémkedésre (további irodalommal): Takáts S. *Rajzok a török világból*, II, 133–212, ill. újabban Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*, passim.

⁵¹ Az antitrinitárius Trombitás politikai, gazdasági és kulturális tevékenységét részletesen feltárta: Szakály F. *Mezőváros és reformáció*, 219–387.

ben végül vérpadon fejezte be életét. Pályája mégis jól példázza, hogy a kereskedelemmel összefüggő „titkos mesterség” komoly lehetőségeket kínált a felemelkedésre a szegény sorból származóknak is.

A magyar és délszláv kalmárok ellenőrzésére számos javaslat született. A radikálisabbak teljes kitiltásukat szorgalmazták, mások nyilvántartásba vételüket vagy mozgásuk korlátozását javasolták, de felmerült a bécsi vásároknak osztrák–magyar határ menti településekre történő áthelyezése is. A részleges szigorítások dacára a gazdasági-pénzügyi érdekek végül – még a monarchia megerősített székhelye esetében is – a katonai szempontok fölé kerekedtek. A császárváros gazdasági elszigetelése ugyanis túl sokak érdekét sértette, legfőképpen az udvarnak folyamatos hiteleket nyújtó kereskedőházakét. Így végül az egész század folyamán nagyjából az 1544-ben kibocsátott rendeletek maradtak érvényben. Ezek a bécsi városkapuknál az oszmán területekről érkező személyek szigorú ellenőrzését és nyilvántartásba vételét írták elő, valamint részletesen szabályozták a Magyar Királyságba, illetve a török területekre kivihető árukat.⁵²

A fegyverek (főként puskák), páncélok és hadianyagok (lőpor, salétrom, ólom, réz, ón), valamint a fegyverként használható munkaeszközök (sarló, kasza, kés stb.) ugyanis – miként Európa és az Oszmán Birodalom más hadszínterein is⁵³ – tiltott áruknak (*merces prohibita*) számítottak. S noha ezek kivitelét a magyar országgyűlések is folyamatosan tilalmazták, a fegyver- és hadianyag-csempészet sohasem szűnt meg, hiszen a legjövendőmezőbb gazdasági tevékenységek közé tartozott. Az 1570-es években például egy alkalommal arra derült fény, hogy a császárvárosból az Oszmán Birodalomba igyekvő keresztény kereskedők szekereik bakja alatt zsákokba rejtve csempészték páncélokat az „örök ellenségnek”.⁵⁴ De még a századvég nagy török háborúja idején is tudunk komolyabb salétrom- és fegyvercsempészetéről. Hogy csak egyetlen érzékletes példát említsünk: a Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa és királyi kapitány, Batthyány II. Ferenc még a háború kellős közepén is üzletelt a pápai beglerbéggel. Az utóbbi 1596-ban – nem tévedés – az Egert ostromló török táborból próbált a magyar arisztokráta számára pokrócokat és egy értékes mosdótálat szerezni, melyekért a főúr páncélokat szállított.⁵⁵

A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai tehát a gazdasági érdekek miatt összességében töretlenül fennmaradtak, sőt császárvárosi jelenlétük is folyamatosan igazolható. Erről az 1563. évi udvari szálláshely-nyilvántartás (*Hofquartiersbuch*) is szépen tanúskodik. Eszerint a magyar kalmárok éppen Bécs azon negyedében (a *Stubentor* és a *Rotenturmstraße* közötti területen) rendelkeztek általában ideiglenes szálláshellyel, ahol a középkortól fogva a legnevesebb német (nürnbergi, augsburgi, regensburgi stb.) és itáliai kereskedőházak lerakatai (*Niederlag*) voltak.⁵⁶ Mindezek a folyamatok alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy a Buda szerepét átvevő Bécs a 16. század közepére Közép-Európa egyik legfontosabb kereskedelmi csomópontjává és elosztó-központjává válhatott.

A háborús helyzet a nyugatra irányuló külkereskedelemben még egy alapvető változást hozott. Ez viszont a német és az osztrák kalmárok számára járt bizonyos lemondásokkal.

⁵² Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”, 767–774; Gecsényi L. „Az Edlasperg-ügy”, 283–285.

⁵³ Vö. Ágoston G. „Koraújkori kiviteli tilalmak”.

⁵⁴ Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”, 773; további példák: Takáts S. „A dunai hajózás”, 214–216.

⁵⁵ Pálffy G. *A pápai vár*, 105, Nr. 10, 109, Nr. 13; a salétromcsempészetre: CJH 1526–1608, 802–803 (1596: 50. tc.), 820–823 (1597: 26. tc.), 864–865 (1599: 29. tc.).

⁵⁶ ÖStA Wien, HKA Hofquartiersbücher Nr. 1 (1563) fol. passim; Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”, 774; vö. Gecsényi, L. „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels”; Landsteiner, E. „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels”.

A késő középkorban – mint láthattuk – a német és az itáliai kereskedők maguk tevékenykedtek Magyarországon, hoztak létre lerakatokat, vásároltak házakat és alakítottak ki családi kapcsolatokat Budán, Pozsonyban vagy akár még a Kárpátok keleti szegletében, a távoli Nagyszébenben is. 1541 után a bizonytalan, sőt nem ritkán veszélyes helyzet miatt ugyanők már nem merészkedtek a hadszíntérre vált Magyarországra; legjobb esetben is csupán a császárváros előterében fekvő, Győr és Komárom erődtípusai oltalmazta területekre utaztak el.⁵⁷ Ezt igazolja az is, hogy a német és itáliai kereskedők által használt 16. századi napórákon az egykori magyar főváros nevét már nem találjuk.⁵⁸ E különleges helyzet miatt megnőtt magyar üzletfelek beszállító tevékenysége, akik többnyire mint ágenseik, faktoraik és beszállítóik (*factores mercenarii*) tevékenykedtek. A német-osztrák kereskedők tehát a korábbi gazdasági kapcsolatok fenntartásához ettől kezdve egyértelműen rá voltak szorulva a török területeken is kapcsolatokkal bíró magyar társaik segítségére. Mindez viszont az utóbbiak számára is stabilitást jelentett, hiszen tekintélyesebb forgótőkével bíró nyugati üzlettársaik előlegekkel támogatták a háborús körülmények miatt olykor igen kockázatos vállalkozásaikat.

A magyar kereskedők frontországi beszállító tevékenységének megerősödése tehát szintén fontos szerepet játszott a gazdasági kapcsolatok fennmaradásában. Az oszmánok által megszállt területekről, különösen a jelentősebb városokból, a tehetősebb polgárok kiköltözése viszont a németekhez hasonlóan esetükben is egyre gyakoribb jelenséggé vált. 1541/44-től az egykori szabad királyi vagy mezővárosok (Buda, Pest, Székesfehérvár, Szeged, Gyula, Mezőtúr stb.) magyar kereskedő polgárai részben királysági városokba (Pozsony, Nagyszombat, Kassa), részben partiumi (Debrecen, Nyírbátor, Várad) és erdélyi városokba (Kolozsvár) települtek át. Ez akár több lépcsőben is történhetett, miként alább Thököly Sebestyén példáján még látni fogjuk. Bárhogyan alakult is, a leggazdagabb kalmárok – a magyar nemesekhez hasonlóan – Szigetvár és Gyula 1566. évi elvesztését követően előbb-utóbb elhagyták az oszmán területeket. A királyságból vagy a Partiumból azután helyismereteikkel, tapasztalataikkal és kapcsolatrendszerükkel fontos szerepet vállaltak a kereskedelem politikai-katonai határokon átívelő folyamatosságának megőrzésében.⁵⁹

A három részre szakadt Magyarország egyes területeinek irányítói a század közepére tehát felismerték, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása mindannyiuk számára komoly előnyökkel jár. Az oszmánok által megszállt területeken tenyésztett marhára és juhra, valamint a határ menti peremvidékeken termelt borra a Habsburg Monarchia osztrák–német területein is komoly szükség volt. Oda viszont csakis a Magyar Királyságon keresztül vezetett az út. De a monarchiában fokozatosan növekedett az Oszmán Birodalomból érkező ún. „török áruk” (textilféleségek, gyapjú- és pamutszövetek, finom vásznak, szőnyegek, vánkosok, bőrkészítmények) iránt is a kereslet.⁶⁰ Az európai ipar- és luxuscikkekre ugyanakkor a királyság lakói mellett az oszmánok és az erdélyi fejedelmek alattvalói is igényt tartottak. Ezek pedig túlnyomórészt szintén a Magyar Királyságon keresztül érkezhettek Budára vagy Kolozsvárra.

Ezzel volt magyarázható az is, hogy a német birodalmi (főként nürnbergi) kalmárok a Porta vazallus állama, az Erdélyi Fejedelemség kereskedőivel is szinte mindennapos, bár

⁵⁷ Vö. Gecsényi, L. „Die Rolle der Stadt Győr”; Gecsényi L. „Folytonosság és megújulás”, 180–182.

⁵⁸ Számos példa az oxfordi Museum of the History of Science gyűjteményében.

⁵⁹ Szakály F. *Mezőváros és reformáció*, 190–204; Gecsényi L. „Folytonosság és megújulás”, 180–181; Bessenyei J. „A menekültek”; Bessenyei J. *Menekültek*, passim.

⁶⁰ Gecsényi L. „»Török áruk«”; Dominkovits P. „Egy soproni kereskedő”.

természetesen közvetett kapcsolatban maradhattak. Andreas Kandler nürnbergi polgár az 1580–1590-es évek fordulóján például mintegy harminc tiszántúli és erdélyi (váradi, debreceni, kolozsvári, nagyszebeni stb.) kereskedővel állt kapcsolatban. A gazdasági összeköttetések azonban még a századvég hosszú török háborúja alatt sem szűntek meg, sőt Kolozsvárra még a 17. század első harmadában is a legtöbb nyugati áru bécsi kereskedők lerakataiból érkezett. Az erdélyi kalmárok általában élőállatot hajtottak fel Bécsig, Magyaróvárig vagy Győrig, ahol azokat német üzletfelek megbízottai vették át. Visszaútkon a bemutatott gyakorlatnak megfelelően különféle posztófajtákkal, iparcikkkel és fűszerekkel tértek haza. Ezek egy részét – például még a kedvelt osztrák és német késeket is – azután szász (szebeni és brassói) kereskedőtársaik szállították tovább Havasalföldre.⁶¹ Az európai tranzitáruk mellett az erdélyi kalmárok még a fejedelemségben jelentős mennyiségben kitermelt sóval is kereskedtek, mind a Habsburg Monarchiában, mind az Oszmán Birodalomban. E példák szintén kiválóan tanúskodnak a szétdarabolódott Magyarország gazdasági kapcsolatainak szoros fennmaradásáról.

Teljes gazdasági egység a két nagyhatalom határvidékén persze nem maradhatott fenn. Buda gazdasági szerepét nem csupán Bécs örökölte tovább. Míg ugyanis a késő középkori királyi főváros egykori gazdasági funkcióját a Magyar Királyság esetében annak új „második fővárosa” vette át, az Oszmán Birodalomban ugyanezt elsősorban Belgrád szerezte meg. Bár Buda az oszmánok kiemelkedő fontosságú katonai és igazgatási központja lett, az 1521-ig magyar fennhatóság alatt álló szerb fővárossal nem versenyezhetett. Ennek – Bécs kiemelkedéséhez hasonlóan – több oka volt. Egyrészt Buda az Oszmán Birodalom európai területeit tekintve periférián, sőt hadszíntéren feküdt, így inkább tölthette be az „iszlám előretolt erős védőgátja”, mint gazdasági csomópont szerepét.⁶² Másrészt a Balkán és a magyarországi területek határán fekvő Belgráddal gazdasági szempontból nehezen vehette fel a versenyt, hiszen az utóbbi már az oszmánok magyarországi hódításainak kezdete óta meghatározó hadművelleti, utánpótlási és ellátó központ is volt. Végül igen sokat nyomtak a latban a balkáni kereskedelemben már évszázadok óta meghatározó szerepet játszó raguzai (majd utóbb a már említett „görög” és zsidó) kereskedők érdekei, miként Bécs esetében a nürnbergi és az augsburgi kereskedőházaké. Ők már a 14–15. századi magyar–balkáni kereskedelemben is kiemelkedő szerepet játszottak, jelentősebb lerakatokkal bírva Belgrádban, Kevén és Szendrőn (Smederovo), sőt Budán is.⁶³

Belgrád 1521 után a raguzaiak magyarországi kereskedelmi expanziójának bázisa és irányítási központja lett.⁶⁴ Így míg Buda a század második felére kereskedelmi közvetítő helyé „süllyedt”, Belgrád – Isztambul mellett – az Oszmán Birodalom legfontosabb európai gazdasági csomópontjává, elosztóhelyévé és pénzközpontjává vált. A Balkán kereskedelmét ezt követően a 16. század végéig elsősorban a raguzai kalmárok innen

⁶¹ Pap, F. „Comertul Clujului”; Gecsényi L. „Adatok”, Gecsényi L. „Bécs és Magyarország”; Szakály F. *Mezőváros és reformáció*, 406–410; Pap F. *Kolozsvári harmincadjegyzékek*, 12, 15–17, 24–30; Pakucs Willocks, M. *Sibiu*.

⁶² Fekete L. *Budapest a törökkorban*, főként 24–71; Ágoston G. „A kezdetektől”; Ágoston G. „Az iszlám erős védőgátja”.

⁶³ Molnár A. *Katolikus missziók*, 47–50; Molnár A. „A belgrádi kápolna-viszály”, 375–378; vö. Simon Zs. „A baricsi és kölpényi harmincadok”, 830–832.

⁶⁴ Az alábbi két bekezdésre a tekintélyes délszláv irodalmat (elsősorban Bogumil Hrabak tanulmányait) is összegezve: Molnár A. *Katolikus missziók*, 56–65; vö. török források alapján: Fekete, L. „Le commerce à Bude”; Fekete, L. „Ofener Kaufleute”, ill. Fekete L. – Káldy-Nagy Gy., szerk. *Budai török számadáskönyvek*, 553–593.

irányították. Az oszmánok által elfoglalt magyarországi területeken – a német–osztrák nagykereskedőkkel együttműködő magyar kalmárok kereskedelmi szervezete mellett – így kiépült a raguzaiak hálózata is. De nem volt lebecsülendő a zsidó, majd a századvégtől a megerősödő „görög”, bosnyák és török kereskedők tevékenysége sem. Így az oszmánok megszállta, különösen délszlávok lakta magyarországi területek – a megmaradó szoros nyugati kapcsolatok ellenére – a raguzaiak balkáni kereskedelmi birodalmának északi meghosszabbításává is váltak.

Ennek kialakulásában az 1540-es évektől fokozatosan kiépített raguzai telepek meghatározó szerepet játszottak, mégpedig az oszmánok katonai-igazgatási központjaiban: előbb Budán (1542), Pesten (1544), Pécsen (1545), majd Temesváron (1554). Ezek működését a belgrádi kolóniából (*colonia, opština*) koordinálták. S noha valamennyi marhat raguzaiak is hajtottak ki a magyar területekről a Balkánra, nyugatra (elsősorban Észak- és Közép-Itáliába) vitt legfőbb exportcikkük – a tengeri marhaszállítás nehézségei miatt – végül a magyar nyersbőr lett. Ezen kívül nagyobb mennyiségben innen csupán viaszt exportáltak. A magyarországi bőrt az itáliai piacokon viszont már „belgrádi bőrként” (*cuor di Belgrado*) emlegették. A fontos nyersanyag exportjában tehát a raguzaiak a magyar–német kereskedőknek is komoly konkurenséivé váltak. Az általuk behozott itáliai (elsősorban velencei), levantei és „török” iparcikkek (főként textíliák, selymek, bőrkészítmények, tükrök, ékszerek és különféle fémárúk) ugyanakkor jól egészítették ki a német, osztrák és cseh területekről érkező hasonló árukat. Sőt, miként már említettük, a politikai-katonai határok ellenére fennmaradó szoros kapcsolatoknak köszönhetően ezek nemcsak a Magyar Királyságba, hanem még a Habsburg Monarchia távolabbi területeire is eljutottak.

c. A Habsburg-udvar éléskamrája – a monarchia hadiipari piaca

Magyarország a 16. században tehát mindvégig meghatározó szerepet játszott a Habsburg Monarchia középső régióinak élelemmel, elsősorban hússal és mezőgazdasági nyersanyagokkal történő ellátásában. Ezen belül a bécsi udvartartás külön kiemelkedett. Bár az udvarnokok létszáma – mint megismerhettük – az 1580-as évekig még „csupán” 700 főre növekedett, a császárnéi és főhercegi udvartartásokkal együtt meghaladta az ezer főt. Pedig ebbe a létszámba sem az udvarnokok szolgálóit, sem a *Hofburg* egyéb kiszolgáló személyzetét, sem a bécsi helyőrséget nem számolja bele a kutatás; noha persze mindenki egyszerre sohasem volt jelen Bécsben. Az udvar napi igényei ugyanakkor – a különféle rendezvények és ünnepségek (követfogadások, esküvők, nyilvános lakomák stb.) miatt is – jóval tetemesebbek és sokrétűbbek voltak, mint egy-egy polgári vagy nemesi háztartás szükségletei. A monarchia politikai vezetése pedig már csak presztízsszokokból sem engedhette meg, hogy a kereskedelem átmeneti visszaesései esetén az udvartartás tagjai bármiféle élelemben hiányt szenvedjenek. A magyar határhoz rendkívül közel fekvő császári udvar ellátása így a Magyar Királyság számára komoly lehetőségeket kínált.

Az udvar Magyarországról történő élelmezését a természetföldrajzi adottságok és „intézményi keretek” is jelentősen segítették. A Duna már évszázadok óta a szárazföldinél jóval olcsóbb folyami szállítás meghatározó útvonala volt, ami Bécs számára kiemelt előnyöket jelentett.⁶⁵ Emellett halakkal is bőségesen szolgált az uralkodó asztalára. Miként azonban már láthattuk, a Közép-Európa szempontjából meghatározó szárazföldi utak

⁶⁵ Takáts S. „A dunai hajózás”; Pickl, O. „Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen”.

közül is több áthaladt a városon. A császárváros magyarországi előterében fekvő síkvidéki területek (elsősorban a Kisalföld) pedig egyenesen kínálták a mezőgazdasági termények beszállításának lehetőségét. A közeli bortermő vidékek (Magyarországon a Kis-Kárpátok, a Soproni- és a Lajta-hegység, Alsó-Ausztriában pedig a *Weinviertel*)⁶⁶ ugyanakkor a vizek fertőzöttsége miatt oly fontos borellátás tekintetében bírtak meghatározó jelentőséggel. Mindezek ismeretében még inkább érthető, hogy Ferdinánd király 1548-ban miért nem engedte ki közvetlen irányítás alól a Kisalföldön fekvő magyaróvári és komáromi uradalmat, és helyezte az Alsó-ausztriai Kamara igazgatása alá. De a pozsonyi Magyar Kamara révén is jó lehetőség kínálkozott az udvar számára történő beszerzések biztosítására.

Mindezek a körülmények összességében meghatározó szerepet játszottak abban, hogy a Magyar Királyság az 1583-ig Bécsben székelő Habsburg-udvar éléskamrája (és nem gyarmata) lett. E meghatározó szerepét utóbb II. Mátyás magyar király uralkodásától (1608–1619) kezdve a 17. században ismét jelentős részben betöltötte. Az udvartartás számára szükséges marhát és juhot a bécsi vásárokon problémamentesen beszerezhatték.⁶⁷ Ennek ellenére előfordult, hogy egyes kereskedők az Udvari Kamara megrendelésére kifejezetten „*őfölsége konyhája szükségére*” hajtottak fel válogatott ökröket Magyarországról. Ekkor, hogy azoknak mennél nagyobb étvágyuk maradjon, és így minél hízótabban érkezhessenek az udvarba – mint egykoron mondták: „*hogy az húst jobban megtartsák*” –, olykor a kamarák költségére biztosították a marhák számára szükséges sót.⁶⁸

Az udvar húsellátásában marha és juh mellett sertésre, különféle szárnyasokra, vadakra és a gyakori böjt miatt halakra is nagy mennyiségben volt szükség. Bár a téma szisztematikus feltárásával még adós a kutatás, az udvartartás 17. század eleji reformja idején külön kiemelték, hogy sertésből a török határhoz közel eső piacokról, valamint Szentgyörgy és Bazin vidékéről, mind élőállat, mind füstölt hús formájában bőséggel szállítottak a *Hofburgba*.⁶⁹ De különféle szárnyasok mellett rendszeresen érkeztek Magyarországról vadak (szarvas, vaddisznó, nyúl, fácán, fogoly stb.) és halak is, noha ezekből az osztrák területek is folyamatosan látták el Bécsset – miként erről az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*) számadásai is nagy számmal tanúskodnak. 1574 őszén egyenesen egy élő szarvast hoztak a veszprémiek a Bakonyból, két esztendő múlva pedig ugyaninnen – a Magyar Kamara utasítására – a cseszneki végvár kapitánya küldött két vadkant az udvarba.⁷⁰ A halak közül ugyanakkor egyértelműen a viza emelkedett ki (élő és sózott változatban egyaránt), bár, tokból, kecségéből, harcsából és pontyból is bőven jutott Bécsbe. Ezekkel az uralkodói és a főhercegi udvartartásokat is a komáromi uradalom halászhai látták el igen nagy mennyiségben.⁷¹

Az eddig feltárt adatok alapján számottevőnek tűnik a Csallóközből és Pozsony, Nyitra megyék más területeiről, valamint a magyaróvári uradalomból szárazföldi és vízi úton

⁶⁶ E borvidékekre: Bađurík, J. *Malokarpatské vinohradníctvo*; Prickler, H. „Adalékok a szőlőművelés történetéhez”; Landsteiner, E. *Weinbau und Gesellschaft*.

⁶⁷ Vö. újabban: Landsteiner, E. „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels”, 69.

⁶⁸ Egy, ugyan 17. századi adat: MOL Budapest, E 554 MKA Fol. Hung. 630, fol. 1 (5.7.1640).

⁶⁹ ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 184, Nr. 75, fol. 71–72 (3.11.1615).

⁷⁰ „*Albrechten Voder unnd Valthin Hedi, so der Khayserlichen Majestät etc. ainen lebendigen hierschen von Wesprin hieheer gebracht*” ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 28, fol. 540v; MOL Budapest, E 41, 1576, Nr. 14 (21.1.1576).

⁷¹ Takáts S. „A komáromi vizahalászat” = Takáts S. *Fejezetek*, 195–227; Kenyeres I. „A királyi és királynéi magánbirtokok”, 1144–1145.

Bécsbe történő gabonaszállítás is. Bár az átfogó alap kutatások e téren szintén hiányoznak, Tardy Gáspár 1560–1570-es, majd Pálffy Miklós és Illésházy István 1580–1590-es évekbeli jelentős gabonafuvarjai erre utalnak.⁷² De ugyanezt támasztja alá az is, hogyha a Csallóközt komolyabb árvíz sújtotta, mint például 1570-ben, akkor Bécsben rögtön intézkedni kényszerültek a gabona máshonnan történő beszerzéséről.⁷³ A főhercegek ellátásban ugyanakkor Habsburgoknak még a 15. században elzálogosított kismartoni és fraknoi uradalmak is fontos szereppel bírtak. Ezek ugyanis az 1570–1580-as években főhercegi apanázsbirtokká váltak, így alapvető szerepet játszottak elsősorban Károly, majd Ernő főherceg ellátásában.⁷⁴

A bor kapcsán viszont már az eddigi vizsgálatok is érzékletesen bizonyították,⁷⁵ hogy a Habsburg-udvar a magyarországi bor egyik legfontosabb piaca volt. Természetesen a borok királyává (*rex vinorum*) váló hegyaljai borból is jutott – főként a Szepesi Kamara közvetítésével – az uralkodó asztalára, mint például 1572 februárjában, amikor Posgay Boneventura Kassáról társaival 20 hordó bort szállított az udvarba.⁷⁶ Nagyobb mennyiségben és rendszeresen mégis elsősorban a Fertő-melléki és a Kis-Kárpátok lejtőin termelt bort importálták Bécsbe. Ez a soproni, ruszti és kismartoni, illetve a szentgyörgyi, bazini és modori kereskedőknek kiváló piacot teremtett. Ők a Magyar Kamara rendszeres megrendelése mellett a császárváros vásárait is rendszeresen szállítottak. Sőt, az 1560-as évektől az udvar pincemestere (*Hofkellermeister*) és borkostolói (ném. *Hofsumalier*, *Sumalier*, lat. *gustator*) szinte évente megjelentek Szentgyörgyön és Sopronban, hogy a legjobb borokból néhány száz akóval válogassanak és vásároljanak a császár és magyar király (Ferdinánd, Miksa, majd Rudolf), valamint a Bécsben élő főhercegek (Károly, Ernő, Miksa és Mátyás) asztalaira.⁷⁷ Ezeket nevezték *vina aulicának*.⁷⁸ Emellett persze jutott bor a magyaróvári uradalom ruszti, nezsideri és nyulasi „császári szőlőiből” is Bécsbe, amelyet persze az itt illetékes Alsó-ausztriai Kamara közvetített.⁷⁹ Végül, Magyarországról tavasztól ősziig szinte folyamatos volt az udvarba történő gyümölcsszállítás (alma, szilva, dinnye, őszibarack stb.) is. Ebben a magyar főurak egyébként külön is jeleskedtek, a legszebb példányokat gyakran küldték ajándékként

⁷² Belitzky J. *A magyar gabonakivitel*, 23–27; Pach Zs. P. *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés*, 149–151; Pach, Zs. P. *Hungary*, XII, 142; Zimányi, V. *Economy and Society*, 42–43; Gecsényi L. „Magyar diákok”, 104, 39. jegyzet.

⁷³ Takáts S. „A dunai hajózás”, 252–253.

⁷⁴ Bariska I. *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország*, 40–41, 62.

⁷⁵ Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 188–189; Acsády I. „A pozsonyi és szepesi kamarák”, 107; Takáts S. „Magyar borok”; ill. legfőképpen: Kiss, I. N. „Weineinkauf”; Bađurik, J. *Malokarpatské vinohradnictvo*, 45–90; két újabban közölt remek, vatikáni adat: Koller, A. „Vademecum für einen Nuntius”, 211, Nr. I (1581), 220, Nr. II (1681–1686).

⁷⁶ ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 26, fol. 129r, fol. 138r (7.2.1572); további számos példa az 1560–1570-es évekből: Acsády I. *Magyarország pénzügyei*, 189; Takáts S. „Magyar borok”, 285–286.

⁷⁷ SL Sopron, SVLt Collectio Oerteliana Lad. XLI et QQ, Fasc. I, Nr. 15 (18.11.1560); Házi, J. „Az 1566. évi soproni borkereskedelem”, 153–154 (1566); SL Collectio Oerteliana Lad. XLI et QQ, Fasc. I, Nr. 40 (2.12.1580); uo. Nr. 44 (3.12.1582), középkori példák: Szende, K. „Sopron”, 36–37; ill. Szentgyörgy udvari borszállításaira a század végéről: MOL Budapest, E 554 MKA Jankovich-gyűjtemény Nr. 1829 (17.7.1596), Nr. 1843 (1.9.1596), Nr. 1846 (6.9.1596), Nr. 1853 (13.10.1596), Nr. 1866 (6.12.1596); további adatok a MOL Budapest, E 554, Fol. Lat. 894/I–II. alapján: Kiss, I. N. „Weineinkauf”.

⁷⁸ Kiss, I. N. „Weineinkauf”, 64–66.

⁷⁹ Prickler, H. „Adalékok a szőlőművelés történetéhez”, 29–30; Kenyeres I. „A királyi és királynői magánbirtokok”, 1133.

uralkodójuknak. A bécsi piacokon pedig maguk is előszeretettel vásároltak, elsősorban luxus- és iparcikket.⁸⁰

Mindezekén túl Magyarország az udvar lovakkal történő utánpótlásában is szerepet vállalt. Az eddig előkerült adatok azonban nem díszmenek, hanem elsősorban igáslovak (ném. *Gutschiroß*, lat. *equi currules*) szállításáról tanúskodnak, különösen Felső-Magyarországról. Ilyeneket még a prágai udvarba is exportáltak az 1590-es években „*pro usibus aulicis Sacratissimae Caesareae Maiestatis*”.⁸¹ A török határvidékről ugyanakkor a magyar kapitányok gyakran szereztek be kiváló keleti (török, arabus és szerezsen) lovakat az uralkodó és legbefolyásosabb tanácsadói számára. A magyaróvári uradalom emellett az udvari istállók takarmányellátásában is kiemelkedett. Innen szinte folyamatosan fuvaroztak nagy mennyiségben zabot Bécsbe.⁸² Összegezve tehát: már ezen adatok alapján is túlzás nélkül kijelenthető, hogy a Habsburg uralkodók és főhercegek bécsi udvarainak egyik legfontosabb éléskamrája a Magyar Királyság volt.

Miközben a bécsi udvar Magyarország egyik legfőbb piacává vált, addig a Habsburg Monarchia számára maga a Magyar Királyság is komoly piacot teremtett. Ez a jól ismert textil- és iparcikk-kereskedelem mellett kiemelten igaz volt az eddig kevésbé vizsgált hadiiparra is. A német–osztrák területekénél már a középkorban is fejletlenebb magyarországi céhes ipar ugyanis nem volt képes a 16. századi hadügyi forradalom következtében hatalmas mennyiségben szükséges, minőségi nehéz és kézi lőfegyverek, valamint páncélok és hadianyag legyártására; miként részben már a késő középkor folyamán is német területekről érkezett a lőfegyverek egy része.⁸³ A helyzetet ugyanakkor az oszmánok előrenyomulása is megnehezítette, hiszen a céhes ipar központjaiul szolgáló szabad királyi városok egy része fennhatóságuk alá került.⁸⁴ A mintegy 100–120 végvár és a benne állandó jelleggel szolgáló mintegy 18–22 000 főnyi katonaság folyamatos fegyver- és hadiszer-ellátása terén a Magyar Királyság – a zsoldfizetéshez hasonlóan – tehát ugyancsak rászorult a Habsburgok országainak segítségére. A monarchia fegyver- és hadianyaggyártásban élen járó német, osztrák és cseh városai számára viszont mindez kiváló lehetőséget kínált. Számukra a magyarországi védelmi rendszer kialakulásával egy új, hatalmas és csaknem kimeríthetetlen piac jött létre.

Bár e kérdéskör monografikus feldolgozása is a közép-európai történetírás adósságai közé tartozik, az újabb osztrák és magyar vizsgálatok alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a 16. században a Magyar Királyság volt a monarchia egyik, ha nem legfontosabb hadiipari felvevőpiaca. Mind a horvát és a szlavón, mind a négy magyarországi főkapitányságba az ágyúk csaknem száz százaléka német birodalmi, osztrák és csehországi fegyvergyártó műhelyekből érkezett. Ezt a végvárok és hadszertárok

⁸⁰ Számos példa az 1550-es évekből: Komáromy A. „Sárkány Antal levelei”, valamint MOL Budapest, E 185, Missiles és MOL Budapest, P 1314, Missiles, passim.

⁸¹ ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 29, fol. 222v (17.12.1575); MOL Budapest, E 554 MKA Fol. Lat. 897 fol. 2–3 (5.9.1596), fol. 4 (8.9.1596).

⁸² Kenyeres I. „A királyi és királynéi magánbirtokok”, 1133; Takáts S. „Zabszállítás”, 337.

⁸³ Iványi B. „A tüzéség története” és Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, passim.

⁸⁴ Szűcs J. „Das Städtewesen”; Kubinyi A. *Nándorfehérvártól Mohácsig*, 79–92; Zimányi, V. „Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung der Städte”; Szakály F. „Mi veszett Mohács után?”; Granasztói Gy. „A dunai térség városodása”; Granasztói Gy. „A polgári család”; Granasztói Gy.: *A barokk győzelme*; Szakály F. *Mezőváros és reformáció*; Csukovits E. – Lengyel T., szerk. *Pozsonytól Bártfáig*; Bessenyei J. *Menekültek*, 33–52; H. Németh I. „A kora újkori Magyar Királyság”.

tekintélyes számban fennmaradt hadianyag-leltárai⁸⁵ mellett szemléletesen igazolják a bécsi főhadsertár (*Hauptzeughaus*) 1593–1594-ből fennmaradt számadásai. Ezek szerint a lövegek nagyobb része Nürnbergből, Augsburgból, Ulmból és más birodalmi városokból, kisebb része pedig Innsbruck, Salzburg és Prága műhelyeiből érkezett a magyar hadszíntérre.⁸⁶ Számottevő ágyúöntés Magyarországon csupán a monarchia kiemelt hadsertárai közé emelkedett, említett kassai hadsertárban folyt, elsősorban Franz és Andreas Illenfeld tevékenységének köszönhetően.⁸⁷

Ugyanez igaz volt a kézi lőfegyverekre is. Bár csekély mennyiségben a késő középkori Magyar Királyságban is gyártottak puskákat (például a Gömör megyei Csetneken és Murányban),⁸⁸ a 16. században a magyar–horvát hadszíntéren használt különféle kézi lőfegyverek, szakállas puskák (*Halbhakenbüchse*), arkebúzek (*archebus*) stb. túlnyomó része Nürnbergből, Augsburgból és Prágából érkezett.⁸⁹ 1566-ban például 2000 szakállas puskát szállítottak Nürnbergből a horvát–szlavón végeket ellátó stájer fővárosba, majd 1575 novemberében Károly főherceg újabb 600 darabot rendelt a híres nürnbergi fegyverkereskedőtől, Georg Sohnertől.⁹⁰

A lőfegyverek mellett a különféle páncélok, vérték, sisakok többsége, de részben még a hadianyagok és alapanyagaik (lőpor, kén, ón) egy meghatározó része is német vagy cseh területekről érkezett. Az ónt elsősorban csehországi bányákból (*Schlaggenwald*, *Graupen* stb.) szállították mind Magyarországra, mind Bécsbe.⁹¹ A további meghatározó nyersanyagokban – a réz mellett – jelentősebb kivételt pusztán a salétrom jelentett. Ebből Felső-Magyarországon, elsősorban Szabolcs megyében, ugyanis tekintélyes mennyiségben (évente több száz mázsányit) termeltek.⁹² Ennek jelentőségét jól jelezte az is, hogy 1595-től a kassai hadsertárból már külön tisztségviselő, a felső-magyarországi salétromfelügyelő (*Salliterverwahrer in Oberungarn*) ellenőrizte a régió termelését.⁹³ Így a századvégen innen még a bécsi hadsertárba is nagyobb szállítmányokat tudtak küldeni.⁹⁴ Az ágyú- és puskagolyók, valamint a különféle szerszámok és szögek gyártásához ugyanakkor Felső-Magyarországon helyi nyersanyagbázist kínáltak az ún. Szepes–Gömöri Érchegység vasbányái,⁹⁵ miként hasonlóan történt ez a fejlett

⁸⁵ Pichler, F. – Meran, F. Gr. *Das Landes-Zeughaus in Graz*; Krenn, P., hrsg. *Das Steiermärkische Landeszeughaus*; Simoniti, V. „Cesarska (deželno knežja) orožarna”; Ilijanić, M. „Varaždinska orožana”; Domokos Gy. *Inventáriumok*; Domokos Gy. „A kassai királyi hadsertár fegyverzete”.

⁸⁶ ÖStA Wien, HKA NÖHA W–61/C/90/B [rote Nr. 300/2] fol. 1081–1124; Pálffy, G., hrsg. *Gemeinsam gegen die Osmanen*, 18, Nr. IV–3.

⁸⁷ Klušová, L. „K dejinám delolejárstva”, 270.

⁸⁸ Iványi B. „A tűzérség története”, passim; Heckenast G. *A magyarországi vaskohászat*, 74; vö. még az itteni vasgyártásra újabban Sarusi Kiss B. „Vasgyártás”.

⁸⁹ Kelenik J. „Szakállas puskák”; Domokos Gy. „A kassai királyi hadsertár fegyverzete”, passim.

⁹⁰ Valentinitisch, H. „Zur Geschichte des Handels”, 101; további bőséges adatok: Valentinitisch, H. „Nürnberger Waffenhändler”; Krenn, P. „Die Nürnberger Waffenzulieferungen”; Valentinitisch, H. „Suhler Waffenhändler”, passim.

⁹¹ Roubík, F., ed. *Regesta fondu Militare*, 282–287, 291, 297, stb.

⁹² MOL Budapest, E 206, MKA Rationes salinares Csomó 37, fol. 27–45 (1596–1597); MOL Budapest, E 211, Series II, Tétel 25, fol. 98, fol. 104.

⁹³ MOL Budapest, E 206, MKA Rationes salinares Csomó 37, fol. 2.

⁹⁴ 1595: uo. fol. 2–7; 1596: uo. fol. 8–19. Bécs salétromellátását még a morva területek segítették jelentősebb mértékben. Vö. ÖStA Wien, KA HKR. Prot. Exp. Bd. 139, fol. 40, fol. 59; Reg. Bd. 140, fol. 36 (1557–1558).

⁹⁵ Heckenast G. *A magyarországi vaskohászat*, 90–108.

vasgyártásáról ismert Stájerországban is.⁹⁶ E hadieszközök gyártásában Kassa és Eperjes városainak céhes műhelyei (kovácsok, esztergályosok, ácsok, asztalosok, kötélverők stb.) is kivették részüket, miként az egyre nagyobb mennyiségben szükséges kanóc előállításában is.⁹⁷

A nagyobb lőfegyver-, páncél- és hadianyag-megrendelésekért az 1550–1590-es években a tehetősebb nürnbergi és augsburgi fegyverkereskedő-cégek (elsősorban a Sohner, az Egghold, illetve a Frey) komoly konkurenciaharcot folytattak. A századvég hosszú török háborúja azután lehetőségeiket még tovább bővítette. Miként a 6/e. alfejezetben már megismerhettük, a magyar hadszíntéren szolgáló idegen és magyar ezredek kézi lőfegyverekkel való ellátottsága mintegy 75–80 százalékos volt. Ennek gazdasági hátterét ezek a német birodalmi cégek biztosították. Lehetőségeikről jól tanúskodik önmagában az is, hogy az augsburgi Frey-cég egyik tagja (Hans) 1597–1598 fordulóján Grazban telepedett le, hogy innen könnyebben bonyolíthassa az állandó fegyvertranszportot a német–osztrák és horvát–magyar területek között.⁹⁸ Az osztrák (főként bécsi és grazi), valamint tehetősebb magyarországi kalmárok pedig – miként a marhakereskedelem esetében is láthattuk – gyakran e nagyvállalkozók ágenseiként tevékenykedtek. Sőt, a külkereskedelem bemutatott mechanizmusának megfelelően a Haditanács vagy a bécsi hadszertárnok megbízására a magyarországi kereskedők hazafelé hadianyagokat is szállíthattak. A Habsburg-udvarba hegyaljai bort exportáló Posgay Bonaventura 1572 februárjában, említett bécsi útvjáról hazafelé jelentősebb tűzérési felszereléssel tért vissza a kassai királyi hadszertár számára.⁹⁹ Példája szemléletesen jelzi, hogy a Magyar Királyság egyszerre volt a császári udvar éléskamrája és a monarchia hadiipari piaca.

Augsburgból vagy Nürnbergből azonban nemcsak nagykereskedők érkeztek az osztrák területekre és Magyarországra. Nürnberg és más birodalmi városok mesterember polgárai tűzérként, fegyver- és páncélgyártóként többen szolgáltak például a kassai hadszertárban. Számuk jelentősebb gyarapodásában Lazarus von Schwendi többször említett északkelet-magyarországi hadjáratainak meghatározó szerepe volt. Sőt, a háborús időszak végén (1567/68-ban), miként a századvég hosszú török háborúja alatt is, többen már nem tértek vissza hazájukba, hanem Kassán telepedtek le. Ezt követően vagy a királyi hadszertárban, vagy polgárjogot szerezve saját céhes műhelyeikben dolgoztak.¹⁰⁰ Különösen a fegyver- és páncélgyártók jelenléte volt meghatározó. Ezt bizonyítja a városi páncélgyártók és fegyverderék-készítők 1586. évi céhszabályzata is. Ez a következőket mondta ki: „*ami pedig a páncélgyártók mestermunkáját illeti, annak nürnbergi vagy augsburgi szokás szerint kell készülnie.*”¹⁰¹ Mindezek összességében szintén kiválóan jelezték, hogy a gazdasági és politikai-katonai érdekek a Habsburgok közép-európai államában elválaszthatatlanok voltak egymástól, és alapvetően befolyásolták a Magyar Királyság sorsát.

⁹⁶ További irodalommal: Roth, P. W., hrsg. *Erz und Eisen*.

⁹⁷ Pálffy G. „A Habsburg Birodalom”, 70–74; H. Németh I. „Végvárak, városok, hadseregszállítók”, 216–221; H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 289–438, passim.

⁹⁸ Valentinitsch, H. „Zur Geschichte des Handels”, 105–107.

⁹⁹ MOL Budapest, E 211 MKA Lymbus Series I, Fasc. 2, fol. 140 (27.2.1572 / 14.10.1574).

¹⁰⁰ H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 433–436, ill. 4. ábra.

¹⁰¹ „*Was aber das panzermacher meisterstück betreffen thut, soll es nach Nürnberger oder Auspurger gewonheit gemacht und gehalten werden.*” Kemény L. „Kassai fegyvergyártókról”, 273.

d. A magyarországi vállalkozás 16. századi virágkora

A kedvező gazdasági lehetőségekkel rendelkező Magyarországon a német és itáliai nagyvállalkozóknak (*merchant bankers*) tehát a gyakori háborús helyzet dacára a 16. században továbbra is megértte vállalkozásokba kezdeni. Az élőállat- és rézkereskedelem, a fegyver- és hadianyag-szállítás olyan komoly profitot kínált, hogy ezekbe még akkor is érdemes volt befektetni, ha ennek számottevő kockázatai voltak. Oláh Miklós többször idézett soraiban joggal állította, hogy „Magyarország eléggé nyilvánvalóan bővében van mindazon dolgoknak, melyekről úgy tartják, hogy egyrészt az emberi élethez, másrészt a vagyongyűjtéshez szükségesek.”¹⁰²

Ezekkel a lehetőségekkel azonban nem csupán a külföldi nagykereskedők, hanem a hadi helyzet miatt növekvő szereppel bíró magyar társaik és beszállítóik is éltek. Az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások szerint az 1568. évi drinápolyi béke utáni nyugalmasabb negyedszázad nagyobb tömegek számára hozott gazdasági fellendülést. A tetemes nyereséggel járó marhatenyésztésben és az élőállat-kereskedelemben ugyanis a társadalom széles rétegei vettek részt. Szakály Ferenc egyenesen „a vállalkozás első magyarországi virágkorának” tartja ezeket az évtizedeket.¹⁰³ A 20. század eleji magyar történetírás vélekedése „a magyar tőzsérek és kereskedők pusztulásáról” tehát nem állja meg a helyét.¹⁰⁴ Még akkor sem, ha a nagyobb kockázatot érthetően a magyar és délszláv kalmároknak kellett vállalniuk.

A kereskedelem és az árutermelés helyi résztvevőinek tevékenysége a két nagyhatalom frontvidékén szó szoros értelemben „vállalkozás” volt. Egy-egy török vagy keresztény portya, egy-egy útonálló-banda vagy komolyabb állatkór, esetleg rossz takarmánytermés akár több esztendőnyi munkájukat is tönkretehetette. Bankrendszer hiányában pedig vállalkozásaikba csak saját szerényebb tőkéjüket, illetve német–osztrák üzlettársaiktól kapott előlegeket és hitelekbe fektethettek be. Az utóbbiaknak különös jelentősége volt, hiszen egyrészt az árukkal való hitelezés a korabeli kereskedelem legfőbb sajátosságai közé tartozott, másrészt a magyar kalmárok jelentős forgótőkével csak ritkán rendelkeztek. Abban az esetben viszont, ha valamelyik üzlettárs utólag nem fizetett, elhunyt vagy esetleg egyszerűen „eltűnt”, a német vagy magyar kalmár gyakran már bottal üthette pénze vagy áruja nyomát. De a Garam menti bányák tehető német bérlői sem érezhették befektetéseiket teljes biztonságban, hiszen a török betörések az 1570-es években már e területeken is mindennaposakká váltak. Sőt Kékkő és Divény 1575. évi eleste után annak veszélye is fennállt, hogy bányáik oszmán fennhatóság alá kerülnek.

Mindezek ellenére – elsősorban a marhakereskedelem területén – a 16. század második felében évről évre több százan próbálkoztak meg azzal, hogy tőkéjüket gyarapítsák. A nagyobb lehetőségek és az erőteljesebb fellépés érdekében gyakran együtt kereskedtek, sőt hoztak létre kisebb-nagyobb társaságokat. Az 1560-as évek elején például az egyik legismertebb kereskedőkompánia a debreceni polgár, Szabó Máté vállalkozása volt, aki már több mint 60 000 rajnai forintot meghaladó készpénzzel és áruval rendelkezett.¹⁰⁵ Ez az összeg a Magyar Királyság éves bevételeinek mintegy nyolc százaléka volt.

¹⁰² Olahus, N. *Hungaria*, 30; Oláh M. *Hungária*, 46.

¹⁰³ Szakály F. *Gazdasági és társadalmi változások*, 11–13; Szakály F. *Mezőváros és reformáció*; vö. Pach, Zs. P. *Hungary*, XII, 138–144.

¹⁰⁴ Noha ezt a régi gazdaságtörténet főként a 17. századra vonatkoztatta. Takáts S. *Szegény magyarok*, 129–247.

¹⁰⁵ Roncsik J. „Egy debreceni kereskedő cég”.

A magyar vállalkozó csoport derékhatát az oszmánok által megszállt területeken és a királyság török határ menti vidékein fekvő mezővárosok (Nagykőrös, Cegléd, Kecskemét, Kálmáncsehi, Mezőtúr, Nagymaros, Ráckeve, Tolna, Simánd, ill. Komárom, Pápa, Nyírbátor, Sárospatak stb.) ún. parasztpolgár-lakói alkották. Szegényebb rétegük az állattenyésztésben, módosabb csoportjuk viszont magában a kereskedésben is fontos szerepet vállalt.¹⁰⁶ A szerencsével járó tőzsérek az agrárkonjunktúra miatt azután saját szintjükön akár tekintélyesebb vagyona is szert tehettek. Ennek köszönhetően a mezővárosok önkormányzataiban meghatározó erőt képviseltek, és a török területeken a korábbi magyar intézmények (a nemesi vármegyék¹⁰⁷) befolyásának gyengülését követően ők vették át a magyar lakosság öngazgatásának szervezését.¹⁰⁸

E mezővárosok gazdasági-társadalmi erejét jól mutatta az is, hogy meggazdagodó kereskedőpolgáraik idővel a Magyar Királyság vagy az Erdélyi Fejedelemség nagyobb városaiba (Nagyszombat, Kassa, illetve Várad, Kolozsvár) költöztek ki. Új lakhelyeiken azután általában gyorsan meghatározó pozíciókhoz jutottak.¹⁰⁹ Igazán kiemelkedő karrierrel és jelentős társadalmi emelkedéssel ugyanakkor főként azok büszkélkedhettek, akik az oszmánok megszállta területekről a királyságba települtek ki, majd korábbi kapcsolatrendszerüket fenntartva innen irányították tovább néha már bámulatosan terebélyes kereskedelmi hálózatukat. A kiköltözők közül Thököly Imre fejedelem ösének, Sebestyénnek a pályája ívelt a legmagasabbra.

Az eredetileg Gyula vidékéről származó Thököly 1568 táján végül a Tisza közelében fekvő Mezőtúrról hagyta el a hódoltságot és telepedett le az esztergomi érsekek új székhelyén, Nagyszombatban.¹¹⁰ Erre az időre „a török területet Magyarországon keresztül már gyakorta beutazta, minden utat és révet ismert, ahol a törököknek és tatároknak sokszor volt tábora, ismerős volt fajtájukkal, tulajdonságaikkal és hatalmukkal” – miként később maga állította.¹¹¹ Az oszmánok területein szerzett helyismeretét, a budai pasával való kapcsolatát és terebélyes üzleti hálózatát nagyszombati polgárként hatalmas vállalkozásokra használta ki. A szabad királyi város polgárai ugyanis vámmentességgel, valamint még Ausztriában is szabad mozgási lehetőséggel rendelkeztek.¹¹² Thököly számára így Bécsen túlról Budáig és Debrecenig szabad volt az út. Ő nem is mulasztotta el a páratlan lehetőséget.

Az 1570-es években sokszor személyesen járta meg a Bécs–Buda–Debrecen útvonalat, és bonyolította német–osztrák társai megbízására ekkor már több tízezer forintos marhavásárlási akcióit, valamint visszafelé útjain iparcikkfuvarjait. Az egyre vagyonosodó kalmár az utóbbiak között sok olyan árufajtát (kések, réz- és kovácsoltvas áruk) is szállított, amelyek – mint említettük – a tiltott árukhoz álltak igen közel. Mindezek és a budai pasával ápolt túlságosan szoros kapcsolatai Bécsben a katonai hatóságok számára egyre gyanúsabbá tették. Az ekkor már a leggazdagabb magyar kereskedőként emlegetett

¹⁰⁶ Szakály, F. „Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur”; Buza, J. „Die großbäuerliche Viehzucht”; Szakály F. *Mezőváros és reformáció*.

¹⁰⁷ Vö. Dominkovits P. „A rendi jogok védelmezője”.

¹⁰⁸ Salamon F. *Magyarország a török hódítás korában*, ill. Szakály F. *Magyar intézmények*, passim.

¹⁰⁹ Szakály F. *Mezőváros és reformáció*, 190–204; Bessenyei J. „A menekültek”; Bessenyei J. *Menekültek*, passim.

¹¹⁰ Az alábbiakra: Újváry Zs. J. „A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig”; Gecsényi L. „Bécs és a hódoltság”.

¹¹¹ Uo. 776.

¹¹² Vö. Kazimír, Š. „Obchodné styky Trnavy”; Kazimír, Š. „Der Fernhandel”; Granasztói, Gy. *A barokk győzelme*; Granasztói, Gy. „Stadtraum und Gesellschaft”; Roháč, J. „Ferdinand I. a Trnava”.

Thököly¹¹³ azonban felismerte helyzete egyre veszélyesebb voltát, és 1578 után többé már nem utazott az „örök ellenség” ország részébe. E lépéssel garantálta uralkodóhűségét, miközben kereskedőhálózatát továbbra is a török területeken élő kalmártársai segítségével koordinálta. Ezzel egyidejűleg döntő irányváltást hajtott végre üzletpolitikájában, ami szintén udvarhűségét támasztotta alá. Bár már korábban is szerepet vállalt a felső-magyarországi végvári katonaság élelmezésében,¹¹⁴ ezután páratlan erővel kapcsolódott be a hadsereg-ellátásába, mondhatnánk a „közjó szolgálatába”. Mindez a század végére lassan bár, de meghozta számára az olyannyira áhított eredményt. Noha 1578-ban Vöröskő várát még nem tudta megszerezni a Fugger családtól (az Pálffy Miklóssé lett), hamarosan Késmárk városának (Szepes megye) ura volt. Innen már csak egy lépés hiányzott az igazi társadalmi elismertségig. Erre végül 1593 augusztusában került sor. Miként a 18. táblázatban már megismerhettük, Thököly ekkor bárói címet kapott: diplomája az ország védelmére fordított költségeit külön kiemelte.¹¹⁵ Ezzel az egykori mezővárosi polgár nem csupán a magyar nemesség legfelső rétegébe, hanem a politikai elitbe is bekerült.

Bár egyes régebbi történetírók a magyar arisztokráciát a gazdasági vállalkozásoktól idegenkedők közé sorolják, egy elfogulatlan osztrák kortárs (Wolfgang Puchheim) 1550. évi kijelentése alapján ezt a megállapítást egyértelműen cáfolni szükséges: „*A magyar urak kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, és marhával, posztóval, ólommal, rézzel és mindenféle más dologgal kereskednek.*”¹¹⁶ A zólyomi kapitány megállapítása megfelelt a valóságnak. A magyar főnemesség egyes tagjai (például ákosházi Sárkány Ambrus országbíró) már Mohács előtt is üzleteltek,¹¹⁷ sőt e tevékenység a 16. században rendkívüli jövedelmezősége miatt egyre népszerűbbé vált. A politikai elitből számos familia (pl. a Choron, Dobó, Erdődy, Forgách, Homonnai Drugeth, Mágochy, Nádasdy, Perényi, Thurzó, Zay, Zrínyi stb.) felismerte, hogy az új helyzetben mind a távolsági, mind az országon belüli kereskedelembe igencsak érdemes bekapcsolódni.¹¹⁸ Mivel az ország egyes területein – mint láthattuk – ők (pl. a Dobó, Forgách, Nádasdy és Zrínyi család tagjai) töltötték be a legfontosabb katonai posztokat (a végvidéki vagy kerületi főkapitányi tiszteket), ennek köszönhetően az osztrák és az itáliai területekre irányuló marhakereskedelemből még könnyebben vállalhattak meghatározó szerepet. De Thököly Sebestyénhez hasonlóan többen vettek részt a végvári katonaság és a századvég nagy háborúja idején a mezei hadak ellátásában is.¹¹⁹

Ugyanez állt a korszak osztrák főkapitányaira is. A többször említett neves kassai generális, Hans Rueber például a Dunán szállított tokaji bort a Német-római Birodalomba.¹²⁰ De komáromi „kollégája”, Andreas Kielman sem pusztán zsoldjából gyarapodott oly jelentősen. Az 1560-es évek elején mustramesterként kiválóan megismerte a magyar gazdaságban rejlő lehetőségeket, fizetőmester társaitól ugyanakkor a

¹¹³ „*omnium mercatorum ditissimus*” (1576): Takáts S. *Szegény magyarok*, 139.

¹¹⁴ Miként ezt Paul von Sara kassai vicegenerális jelentéséből tudjuk: „*auf Eur Kayserlichen Majestät etc. Zipserischen Cammer anlangen unnd begeren mit proviant auf die granitzheuser und anndern sachen vil gedient.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 112, Konv. C, fol. 9–10 (2.7.1578).

¹¹⁵ „*praesertim sumptibus, quibus ad regni istius nostri defensionem, quotiescunque necessitas postulare, ad benignam requisitionem nostram prompte et benevole succurristi...*” MOL Budapest, A 57, Vol. 5, p. 77 (20.8.1593).

¹¹⁶ Takáts S. *Szegény magyarok*, 143.

¹¹⁷ Kubinyi A. „Egy üzletelő és diplomata várúr”.

¹¹⁸ Pach, Zs. P. *Hungary*, III, 113–113; XII, 138–142.

¹¹⁹ Számos újonnan feltárt példa: H. Németh I. „Végvárak, városok, hadseregszállítók”, 225–232.

¹²⁰ ÖStA Wien, HHStA RK Paßbriefe, Rueber; Kiss, I. N. „Weineinkauf”, 71.

pénzzel való ügyes bánásmódot is eltanulhatta. Ezt követően 1566 és 1584 között a Duna-parti végvárból könnyen szemmel tarthatta a nyugatra irányuló kereskedelem egy meghatározó részét, még Thököly vállalkozásait is.¹²¹ Sőt abban maga is részt vett, hiszen 1574-ben például mintegy 12,500 rajnai forintnyi követelését az Udvari Kamara harmincadmentes marhakihajtással elégítette ki.¹²² Így az 1580-as években még több ezer forintnyi hitelt is képes volt nyújtani az Udvari Kamarának.¹²³

A magyar nagybirtokos vállalkozóknak emellett a belkereskedelem is óriási üzletet kínált. Egyrészt, mivel a belső vámok megfizetése alól mentességgel rendelkeztek, szállítási lehetőségeik igen kedvezőek voltak, másrészt a birtokaikon termelt gabonát és bort jó pénzért adhatták el a végvári katonaságnak vagy saját udvartartásuk gyarapodó személyzetének. Héderváry Ferenc már 1542-ben ekként vetette papírra óhaját: „*hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani*”.¹²⁴ A jövedelmező gabona- és borkereskedelem a főurakat arra ösztönözte, hogy részben még nagybirtokaik gazdálkodását is átalakítsák. Mivel korábban a parasztgazdaságok voltak túlsúlyban, ezek terhére igyekeztek majorsági gazdálkodásukat (*allodium*) kiterjeszteni. Ez a törekvés elsősorban a dunántúli területeken (a Nádasdy uradalmakban) és Észak-Magyarország egyes részein (a Thurzók, a Homonnai Drugethek, a Perényiek, a Serédyek, majd a század végén Rákóczi Zsigmond birtokain) járt számottevő eredménnyel. A nagyurak ezzel párhuzamosan jelentősen növelték a terményjáradékok (elsősorban a gabona és a bor) nagyságát is. Ennek köszönhetően alakulhatott ki az a furcsa helyzet, hogy a falusiak saját beszolgáltatott borukat vásárolták vissza nap mint nap jó áron az uraság kocsmáján.¹²⁵ A földesúri borkimérésből (*educillatio*) ezért származott az uradalmak legnagyobb készpénzbevétele. Végül tetemes jövedelmeket hozott a nagybirtokosok számára az egyházi gabona- és bortized bérlése is, hiszen a háborús állapotok közepette nagyon kedvező feltételek mellett köthettek bérleti szerződéseket.¹²⁶ Mindezek következtében a magyar politikai elit vezető családjai számára nagybirtokaik nemcsak igen komoly politikai és katonai, hanem tekintélyes gazdasági hatalmat is jelentettek. Olyannyira, hogy a legkiemelkedőbbek befolyása a Magyar Királyságban e században jóval jelentősebb volt, mint a szerényebb birtokokkal rendelkező¹²⁷ osztrák vagy cseh arisztokraták hatalma saját tartományaikban.

e. Összegzés: Közép-Európa gazdasági rendszerében

A 16. század második felének virágzó magyarországi gazdaságára az első komoly csapást a századforduló hosszú török háborúja (1591/93–1606) hozta. Az esztendőig elhúzódó és több tízezres seregek felvonulásával járó hadakozás idején a távolsági kereskedelem egyre nagyobb zavarokkal működött. A 17. század első esztendeire fokozatosan kimerülő frontországban – elsősorban a veszélyes közállapotok miatt – így

¹²¹ Pályájára: Pálffy G. „A magyar nemesség bécsi integrációjának szinterei”, 325–327; Pálffy G. „Egy Zala megyei település”.

¹²² Takáts S. *Szegény magyarok*, 153, 48. jegyzet.

¹²³ ÖStA Wien, HKA HFÖ rote Nr. 46, 1587 Jan. fol. 42–51, Kielman (6000 r. f. 10 esztendőre 7 százalékos kamatra).

¹²⁴ Pach, Zs. P. *Hungary*, XII, 138.

¹²⁵ Így az „úr bora” még a 16. századi magyar nyelvű irodalomnak is gyakori kifejezésévé válhatott. Stoll B. „Úr bora”.

¹²⁶ Pach Zs. P. *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés*, főként 221–228; Zimányi, V. „Grundherr und Bauer”; Zimányi, V. „Adel und Grundherrschaft”.

¹²⁷ Knittler, H. „Niederösterreichs adelige Grundherrschaft”; Mat’ a, P. *Svět české aristokracie*, 111–274.

egyre többen vonultak egy időre vissza, és megtakarított tőkéjükből valamelyik védettebb városban igyekeztek átvészelní a nehéz esztendőket. A Magyar Kamara 1603-ban már azt állapította meg, hogy azok a legtehetősebb magyar kereskedők, akik korábban igen sok marhát tartottak, most elhagyták lakóhelyeiket, és a háborúk által kevésbé sújtott Nagyszombat és Pozsony városában vagy Bécsben telepedtek le.¹²⁸ S noha a hosszú hadakozás végén a Bocskai-felkeléssel együtt járó polgárháború és újabb pusztítás tovább rontotta a helyzetet,¹²⁹ 1606/08 után a korábbi kapcsolatok fokozatosan kezdtek helyreállni. Ebben ugyanis a bécsi politikai vezetés, a magyar rendek, a török hatóságok, és mindenekelőtt a közép-európai gazdasági élet vezetői és helyi résztvevői ekkor ugyanúgy érdekeltek voltak, mint az 1526 utáni esztendőkből.

Erről beszédesen tanúskodik a császárvárosban árulerakatokkal rendelkező nagykereskedők (pl. a bécsi Henckelek, Pietschek, Wolfartok, a nürnbergi Probstok, Ernstek, Pilgramok, az augsburgi Österreicherek, a sankt galleni Zollikoferek vagy az itáliai Pestaluzzik, Joanellik, Negronik) 1615. évi memoranduma. Ők ekkor együttesen szorgalmazták a „régí állapotok” teljes fenntartását.¹³⁰ De a fokozatos konszolidációt jelezte az is, hogy 1607-től mind a magyaróvári és pozsonyi, mind a felső-magyarországi harmincadok éves jövedelmei emelkedtek. Az alsó-ausztriai petronelli vízi és a Maria Ellend-i útvám 1615–1617. évi jegyzékei pedig ugyanazt az árucserforgalmat rögzítették, amely az előző században oly eredményesen működött.¹³¹

Mindezek ismeretében egyértelműen megállapítható, hogy az 1526 utáni közel egy évszázadban a Magyar Királyság frontországgá válása ellenére sem szakadt ki Közép-Európa gazdasági rendszeréből. Sőt, az agrárkonjunktúrának köszönhetően egyenesen e területek, azaz a Habsburg Monarchia központi régiója és az 1583-ig Bécsben székelő udvartartás éléskamrájává is (azaz nem „gyarmatává”) vált, noha a Habsburg-államkonglomerátum e korszakban nem vált gazdasági egységgé. A nyugatra irányuló élőállat-kereskedelemnek köszönhetően pedig Magyarország volt a 16. században – Lengyelország mellett – a kontinens legnagyobb hús- és bőrexportőre. Igen számottevő volt emellett borkivitele is, miközben gazdag nemesfém- és rézbányáit a kor legtehetősebb német kereskedő bankárcsaládjai (*merchant bankers*) bérlették. Az élőállat-tenyésztésben és -kereskedelemben pedig különböző területeken és szinteken széles tömegek vettek részt: török területeken élő mezővárosi polgárok éppúgy, mint magyar köznemesek és végvári katonák, erdélyi kalmárok vagy éppen a királyság legbefolyásosabb arisztokratái. Az 1570–1580-as évek kapcsán tehát nem túlzás a magyarországi vállalkozás 16. századi virágkoráról beszélni.

A politikai szétagolódás ellenére a magyarországi gazdaság tehát nem hanyatlott, hanem egyenesen jelentősen gyarapodott. A közép-európai gazdasági elit, a bécsi és a magyar politikai vezetés, a török és az erdélyi hatóságok, valamint az élőállat-kereskedelem helyi résztvevőinek érdekegybeesése összességében alapvető szerepet játszott abban, hogy a Magyar Királyság megmaradhatott Közép-Európa gazdasági vérkeringésében. Ennek a Habsburg Monarchia politikai-pénzügyi helyzete szempontjából is kiemelt jelentősége volt. A magyarországi külkereskedelemből, valamint a meghatározó közös ügyek sorába lépett bányászatból és pénzverésből származott ugyanis a század

¹²⁸ Takáts S. *Szegény magyarok*, 159–160.

¹²⁹ Prickler, H. „Verlauf und Folgen”; Toifl, L. – Leitgeb, H. *Ostösterreich im Bocskay-Aufstand*, Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”.

¹³⁰ Gecsényi L. „Bécsi kereskedők memoranduma”.

¹³¹ Gecsényi L. „Bécs és Magyarország”.

második felében a monarchia éves összevételeinek mintegy 20–25 százaléka (kb. 500 000 rajnai forint).

A középkor végi magyar állam szétdarabolódásának talán legnagyobb gazdasági vesztese az egykori magyar főváros, Buda lett. Míg gazdasági szerepét a Magyar Királyság esetében az annak „második fővárosává” váló Bécs, addig az oszmán területeken a Balkán kapujának nevezhető Belgrád vette át. Míg e két város a 16. század második felére Közép-Kelet-Európa legfontosabb kereskedelmi csomópontjává, elosztóhelyévé és pénzközpontjává vált, az egykori magyar főváros igen hosszú időre frontvidéki kereskedelmi közvetítő helyé „süllyedt”. Ennek meghatározó következményei viszont összességében majd csak évszázados távlatokban mutatkoztak meg.

A Habsburg Monarchia tehát nemcsak katonai és pénzügyi szempontból, hanem gazdaságilag is erősen rá volt utalva a magyar területekre. De az egymásra utaltság – a zsoldfizetéshez hasonlóan – fordítva is teljességgel igaz volt. A magyar- és horvátországi végvárok katonasága számára a nehéz és kézi lőfegyverek túlnyomó részét, de még a hadianyag egy tekintélyes hányadát is a Habsburg-területek fegyvergyártó műhelyei készítették. Ezekből az állandó tilalmak dacára jutott még az oszmánoknak is, hiszen a fegyvercsempészet a legjövedelmezőbb gazdasági tevékenységek közé tartozott. Az oszmánellenes magyarországi hadszíntér tehát 1526 után a német, osztrák és cseh hadiipari műhelyek számára új, hatalmas és csaknem kimeríthetetlen piacot nyitott. Az így kialakuló, virágzó hadigazdasági kapcsolatok szintén a Magyar Királyság meghatározó helyét erősítették a korabeli Közép-Európa gazdasági rendszerében. A 16. századi Magyarország esetében tehát gazdasági értelemben szintén komoly tévedés „Habsburg-gyarmatosításról” beszélni. A háborús állapotok dacára ugyanis ez a korszak még sok évszázados összehasonlításban is a magyar gazdaság európai szerepvállalásának egyik legsikeresebb időszaka volt.

9. A szuverenitás intézményei

A Magyar Királyság – miként a fenti fejezetekben részletesen láthattuk – a 16. század második felére a Habsburg Monarchiának mind had- és pénzügyi, mind gazdasági szempontból meghatározó része: oszmánellenes védőbástyája, kiemelkedő jövedelemforrása és nélkülözhetetlen éléskamrája lett. Elsősorban frontország szerepe miatt azonban – a fővárosához (Pozsony) közeli országrészt kivéve – még annak dacára sem tartozott a Habsburg-állam magterületéhez, hogy „második fővárosa” (Bécs) a magyar határhoz igen közel feküdt. A határhoz közel, de mégis azon kívül, ami – mint bemutattuk – az addigi magyar történelemben teljesen új szituáció volt. Emiatt viszont a közössé vált ügyekben a magyar politikai elit minden törekvése ellenére sem alakulhatott ki paritás, de még látszatparitás sem. Ez valójában még az 1867. évi kiegyezés révén sem jöhetett teljességgel létre,¹ miként ilyenről – mint láthattuk – a középkori magyar–horvát unió esetében sem beszélhetünk. Míg azonban az utóbbiban a budai udvarnak köszönhetően a magyarok voltak sokkal kedvezőbb helyzetben, a Habsburg Monarchiában nekik a bécsi-prágai központ miatt teljes egyenrangúság csak az illúziók szintjén juthatott. Noha az osztrák–német–cseh és magyar területek közös uralkodóiknak köszönhetően elvileg „perszonálunióban” álltak, a középkori magyar–horvát viszonyhoz hasonlóan ez a valóságban reálunió volt, azaz teljesen egyenrangú kapcsolat nem alakulhatott ki. Az erős integrációs tendenciák és a sikeres centralizációs intézkedések ellenére a Magyar Királyság a monarchián belül mégis mindvégig jelentős önállósággal, *korabeli értelemben* tekintélyes állami szuverenitással rendelkezett.

a. A szuverenitás lehetőségei egy összetett államban

Az előző mondatban szándékosan emeltem ki a szuverenitás kapcsán a *korabeli értelemben* jelzőt.² A 16. századi Európa túlnyomórészt dinasztikus összetett államai esetében a 20–21. században használt ’állami szuverenitás’ fogalmat meglehetősen anakronisztikus lenne alkalmazni. Azaz a 19. század második felére fokozatosan kialakult modern alkotmány- és közjogi szemléletet véleményem szerint helytelen a kora újkor kezdetére visszavetíteni. Ebben az időszakban ugyanis az európai államfejlődés még messze volt a modern (nemzeti) szuverén államok kialakulásától. Így *modern értelemben* természetesen Közép-Európában sem létezett egyetlen teljesen szuverén (pl. osztrák, német, cseh, magyar vagy horvát) állam sem. De ekkor még magát a ’szuverenitás’ fogalmát sem elsősorban az államra, hanem az uralkodóra vonatkoztatták. Közismert, hogy Jean Bodin (1530–1596) nevezetes művében (*Les six livres de la République*, 1576) még szintén nagyjából az uralkodó vagy a monarchia szuverenitásáról, azaz királyi/fejedelmi vagy monarchikus szuverenitásról beszélt, még ha ő volt is az első, aki

¹ Miskolczy, J. *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*, 138–194; Hanák, P. „Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy”; Hanák, P. *Ungarn in der Donaumonarchie*; Galántai, J. *Der österreichisch-ungarische Dualismus*; Somogyi É. *Kormányzati rendszer*; Evans, R. J. W. „Hungary in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century”; Kozári M. *A dualista rendszer*; Somogyi É. *Hagyomány és átalakulás*; ill. legújabbán Somogyi É. „A dualizmus államrendszere”, különösen 113–116.

² Az alábbiakra széles európai áttekintést nyújtj: Oresko, R. – Gibbs, G. C. – Scott, J. M., eds. *Royal and Republican Sovereignty*, különösen 1–42 (Introduction), 43–74 (Koenigsberger, H. G.), ill. a Habsburg Monarchia kapcsán: 423–478 (Klingenstein, G.), 479–499 (Beales, D.); a magyar irodalomból ld. Sashalmi E. *A nyugat-európai államfejlődés*, 16–21, stb., ill. a régebbiből Andrássy, J. „Ungarns rechtliche Selbständigkeit”, 249–257, stb.

társítani kezdte a fogalmat az állammal.³ Sőt maga a 'szuverenitás' (*souverainité*) szó is csupán a kiemelkedő francia gondolkodó hatására terjedt igazán széles körben el.

A 16. századi Öreg Kontinens – John H. Elliott találó megfogalmazása szerint – az „összetett monarchiák Európája (*Europe of composite monarchies*)” volt.⁴ Bár ezek között a Spanyol Királyságtól a Habsburg Monarchián át a lengyel-litván vagy éppen a horvát–magyar államközösséig számottevő eltérések mutatkoztak, a dinasztiák kormányozta kisebb-nagyobb államszövetségek (monarchiák, uniók, államkonglomerátumok stb.) többségében az egyes országoknak és tartományoknak teljes állami függetlensége (ún. 'külső' és 'belső' szuverenitása)⁵ nem vagy csak részben létezett. Az uralkodó személyéhez kötődő külpolitika mellett ugyanis a had- és pénzügyek jelentős része – kivéve bizonyos, teljes rendi ellenőrzés alatt megmaradó, ám idővel egyre fogyatkozó területeket – fokozatosan a monarchiák közös ügyeivé váltak, miként ezt a 4. fejezetben a Habsburgok közép-európai államának példáján részletesen kifejtettem. Ez a kormányzati integritás részleges sérülésével járt együtt. De ez részben már a késő középkori rendi államokban sem volt másként, példának okáért a sokat emlegetett magyar–horvát unióban sem.

A hosszabb ideig adott centrum(ok)ból irányított dinasztikus összetett államokban mindez – az államigazgatás kora újkori fejlődésének, a hol jelentősebb, hol gyengébb központosításnak, valamint a fokozatosan kialakuló, nemzetek feletti eliteknek köszönhetően – nem számított ritkaságnak. A központi kormánysszervek vezetői és az udvari elit ugyanis nem csupán országokban és „rendi nemzetekben” gondolkozott, hiszen a monarchia számos területén „állampolgársággal”, birtokokkal, rokonokkal és egyéb érdekeltségekkel rendelkezett, miközben nyelvében és identitásában is sokszínű volt – mint ezt az 5/d. alfejezetben egy közép-európai mintapéldán már ugyancsak láthattuk.

Modern értelemben tehát a 16. század dinasztikus összetett államainak különféle tagjai (királyságok, hercegségek, örgrófságok, grófságok stb.) elsősorban 'belső szuverenitással' rendelkezhetek. *Korabeli értelemben* értékelhető szuverenitásuk tehát teljes állami függetlenség ('külső' és 'belső szuverenitás') nem, csak 'belső szuverenitás' lehetett. Az utóbbi mértéke azonban országonként és tartományonként nagyon különböző volt, így a közép-európai Habsburg Monarchia esetében is. Mindez államszervezeti, geopolitikai és földrajzi tényezők mellett mindenekelőtt az uralkodói trón betöltésének módjától, a rendek erejétől, a belpolitika, a törvényhozás, az igazság- és jogszolgáltatás, valamint a helyi önkormányzatok sajátosságaitól, illetve mindezeknek a központi hatalommal szembeni autonómiájától függött.

A 'külső szuverenitás' hiányát a monarchiák magterületén kívül eső, de onnan akárcsak részben kormányzott területek rendjei, sőt olykor még a központi régióké is, persze gyakran és érthetően alárendeltségnek érezték. A modern állam fokozatos kialakulásával Európa-szerte szaporodó funkcionális központi és tartományi kormánysszervek a 16. században ezt tovább erősítették. De ugyanezt fokozhatták korábbi politikai ellentétek, növelhették nyelvi különbségek, eltérő igazgatási hagyományok és jogszokások is. Végül, de korántsem utolsósorban a dinasztia tagjaira felesküdő hadseregek zsoldosaiban és kincstári hivatalnokaiban – főként, ha idegenek voltak – a rendek gyakran látták a

³ Bodin, J. *Az államról*, 73–105 (1. könyv, VIII. fejezet); vö. újabban (a teljesség igénye nélkül, további bőséges irodalommal): Quaritsch, H. *Souveränität*, 46–65; Rosin, N. *Souveränität*, különösen 118–126, 136–152.

⁴ Elliott, J. H. „A Europe of Composite Monarchies”.

⁵ A 'külső' és 'belső szuverenitás' fogalmaira: Quaritsch, H. *Souveränität*, 62–65.

központi akarat kiszolgálóit. Különösen, hogy az osztrák–német katonaság a gyakori tilalmak ellenére – a magyar hajdúkhöz vagy a vallon zsoldosokhoz hasonlóan – többnyire nem kímélte a civil lakosságot, de még a nemességet sem. Ez alávetettség-érzésüket és ezzel egyidejűleg rendi ellenállásukat erősíthette.

Mindezek a jelenségek a 16. századi Magyar Királyságban mind megfigyelhetők voltak. Magyarország kiemelt fontossága ellenére sem tartozott a Habsburg Monarchia magterületéhez, központi igazgatási centruma mégis a határain kívül fekvő osztrák főváros (Bécs) lett. Így az országot, mindenekelőtt közössé vált had- és pénzügyeit – mint láthattuk – jelentős részben az idegenbe került udvarból és osztrák–német nemesek vezette kormányzervekből irányították. Mindeközben a végvidéki főkapitányok között is szép számmal voltak idegenek, a kamarákban pedig német tanácsosok. S noha a magyarországi kincstári hivatalok (a Magyar és a Szepesi Kamara) és főtisztek (végvidéki és kerületi főkapitányok) névleg az uralkodótól függtek, a valóságban az Udvari Kamara, valamint a bécsi és grazi Udvari Haditanács alárendeltségében álltak.

A Magyar Királyság központi igazgatása az 1530-as évektől ráadásul egy olyan területről történt, amellyel a magyar államnak a 15. században komoly politikai-katonai konfliktusai voltak. Elegendő ezekkel kapcsolatban Hunyadi Mátyás és III. Frigyes ellentétére vagy Habsburg Miksa 1490. és 1506. évi magyarországi hadjárataira gondolnunk.⁶ Az ellentéteket a nyelvi különbségek, az eltérő hagyományok, öltözködési és jogszokások tovább növelték – miként erről gyakran számoltak be a Bécsben szolgáló velencei követek is.⁷ A Magyarországon az 1520-as évek végétől a mezei hadakban egyre gyakrabban, végül a végvárak őrségében állandó jelleggel megjelenő német katonák ezt szintén fokozták.⁸ Különösen, hogy a magyar nemesség jelentős részénél a németellenesség Luxemburgi Zsigmond királysága (1387–1437) óta kimutatható volt,⁹ amit a Habsburg-örökösödési szerződések (1463, 1491, 1506, 1515) és Szapolyai János propagandája erősített. A magyar rendek és nemesek hol gyengébb, hol erősebb alávetettség-érzésében ugyanakkor meghatározó szerepet játszott az a döntő változás is, amelynek eredményeként az 1526 utáni négy évtizedben Szent István birodalma Közép-Európa első rangú középhatalmából a Habsburg Monarchia ugyan kiemelt jelentőségű területévé, ám nagyjából mégis frontországává vált. Mindeközben területe – a jelentős külföldi anyagi-katonai segítség dacára – három részre szakadt, a gyakori hadjárások miatt továbbra is állandó pusztulásnak volt kitéve (aminek zömét a magyarok szenvedték el), fővárosa oszmán megszállás alá került, saját királyi udvara pedig megszűnt.

Mindezekén túl a rendek és a nemesség gondolkodását államuk szuverenitásáról még egy különleges körülmény alapvetően befolyásolta: az egykori kelet-magyarországi tartományból oszmán segítséggel létrejött Erdélyi Fejedelemség szerepe és közelsége. A török vazallus államot ugyanis mindvégig magyar nemzetiségű uralkodók irányították (teljes körű belpolitikai hatalommal), noha oszmán jóváhagyással kerültek hatalomra, és a

⁶ Nehring, K. *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III*; Wiesflecker, H. „Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I”; Wiesflecker, H. *Kaiser Maximilian*, 1, 288–296, 303–308; Kovács P. „Miksa magyarországi hadjárata”.

⁷ Lásd pl. „quanto che essendo di diuerse nationi, Todeschi, Boemi et Ongari, si come di lingua, cosi differentissime di natura, et di costumi, sariano per consequentia anco tali di uolontà, come inimicissimi li uni delli altri; massime Ongari et Todeschi, con un'odio fra di loro si può dire implacabile” (1564): Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 238; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 352.

⁸ Kató S. *Idegen katonaság*.

⁹ Vö. Mályusz E. *Zsigmond király*; Engel P. *Társadalom és politikai struktúra*, 11–16.

Porta gondos ellenőrzése alatt álltak.¹⁰ A királysági rendeknek a nemzetközi erőviszonyokat és az ország lehetőségeit alaposabban ismerő tagjai számára ennek ellenére sem volt kérdéses, hogy országuk államiságának megőrzése – a számos lemondás, sőt még a szuverenitás sérülése dacára is – csak a Habsburg Monarchia keretében lehetséges. Ennek ellenére az 1560–1580-as években a magyar politikai elit támogatásával sikereket hozó, bécsi centralizációs intézkedések közepette egyre többekben merült fel, hogy esetleg erdélyi fejedelmi vagy akár oszmán uralom alatt folytassák életüket. Ez kiváltképpen Felső-Magyarországon és az elszegényedő köznemesség soraiban volt igaz. Ennek a fentiekben említett alapvető változásokon kívül több speciális oka is volt.

Egyrészt Felső-Magyarország közvetlenül Erdély szomszédságában, sőt Báthory István fejedelem lengyel királysága idején (1576–1586) egyenesen erdélyi-lengyel „harapófogóban” feküdt – miként erről a határvédelem kapcsán már részletesebben szoltunk. Másrészt az 1526 és 1566 közötti háborús időszakban a magyar köznemesség óriási veszteségeket szenvedett. Az ország kétötöde ugyanis oszmán megszállás alá került, így a nemesek ottani birtokaikat elvesztették, sőt e területekről tömeges menekülésre kényszerültek. Ezt a folyamatot nem túlzás a magyar nemesség tragikus „exodus”-ának nevezni, ami még európai összehasonlításban is egyedülállónak nevezhető.¹¹ De a köznemesek nehezen tudták elfogadni azt is, hogy a tekintélyes külföldi segélyek dacára birtokaikat továbbra is török portyák pusztítják. Harmadrészt: a köznemesség szerepe a Habsburg Monarchia részévé váló Magyarországon, a központi kormányzat és az udvar idegenbe kerülésével, egy időre jelentősebb mértékben csökkent. Mindeközben az egykori Budához képest nagyrésztük számára még az országos politizálás új színhelye (Pozsony) is igen távolba került. Negyedrészt: a felső- és kelet-magyarországi fő- és köznemesek (a Báthoryak, Bethlenek, Csákyak, Rákócziak stb.) évszázadok óta szoros rokoni kapcsolatban álltak erdélyi társaikkal, amelyet a fejedelemség kialakulása természetesen nem szakíthatott el egyik napról a másikra, de még évtizedek alatt sem.¹² De a Báthoryak családi kapcsolatai még a dunáninnen országrészre (ők bírták például az egész század folyamán „Magyarország kapuját”, Dévény várát), sőt a Dunántúlra is kiterjedtek, hiszen Nádasdy Ferenc felesége például ecsedi Báthory Erzsébet volt. Sőt, egyes családok mind a királyságban, mind a fejedelemségben rendelkeztek birtokokkal.

Az északkelet-magyarországi területek megszerzése ugyanakkor az ezeket 1568-ra fokozatosan elvesztő János Zsigmondban, majd utódjában, Báthory Istvánban is többször felmerült; bár, úgy tűnik, csupán a tervek és nem a valóság szintjén. Sőt, az utóbbi felső-magyarországi uralmának az itteni nemesség soraiban – ha nem is nyíltan – az 1570-es évek végére egyre nagyobb számmal lettek hívei.¹³ Az *idegen*, a korban németnek nevezett Habsburgokkal szemben szorult helyzetükben számukra még az oszmán ellenőrzés alatt álló magyar fejedelmek, azaz úgymond a „török oltalom” (mint az 1577. évi bécsi haditanácskozásokon mondták: a „*türkische Schutz*”)¹⁴ is elfogadhatóbbnak tűnhetett, még ha ennek hosszabb távú, súlyos következményeit nem tudták is mindig realisan felmérni. A magyar alkancellár, Forgách Ferenc (1567), majd a két neves végvári

¹⁰ Újabbban további irodalommal: Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*; Feneşan, C. *Constituirea principatului*.

¹¹ Pálffy, G. „Die Gesellschaft”, 67–68.

¹² Számos példa: Horn I. *Tündérország útvesztői*, passim; vö. Péter K. *Papok és nemesek*, 215–217.

¹³ Károlyi Á. *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés*; Szádeczky L. „Báthory István”; Nagy L. *Az erős fekete bég*, 64–70.

¹⁴ ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2, fol. 10–11 (Aug. 1577).

kapitány, Gyulaffy László (1568) és Geszthy Ferenc (1581) Erdélybe távozása, valamint a magyar politikai elit egyes előkelő tagjainak (pl. Balassi Jánosnak, Dobó Istvánnak és Homonnai Drugeth Gáspárnak, 1569/70) erdélyi kapcsolatai a bécsi udvar számára is kiemelten jelezték:¹⁵ az egész Magyar Királyság szempontjából komoly veszélyekkel járhat, ha felbomlik a nehezen kialakított egyensúly az udvar és akár a rendek egy része között.

Mindezen tényezők következtében a magyar rendek és nemesek gyakran érezték idegenből való függésnek a Magyar Királyság legfőbb ügyeinek a külföldön székelő udvarból és a német nyelven kommunikáló kormány szervekből történő központi igazgatását. Ez azonban nem csupán a Bécstől és Pozsonytól több száz kilométernyire élő, felső-magyarországi köznemesekre, hanem olykor még dinasztia-hű, legbefolyásosabb tagjaikra is igaz volt. 1588-ban például az alsó-ausztriai és morva indigenátussal is rendelkező, sőt osztrák feleséggel bíró, említett neves főkapitány, Forgách Simon az alábbi szavakkal sérelmezte a század második felére kialakult állapotokat: „*contra rerum series [a dolgok rendje ellen] vagy az, hogy valamely ország más idegenek tanácsával tartassék meg.*”¹⁶ De már 1583-ban is arról írt uralkodójának hertneki kúriájából (Sáros megye), hogy a magyarok az „*extraneorum administratio*”-t nehezen képesek elfogadni.¹⁷ Hasonlót értett a század történetét összefoglaló latin munkájában a bécsi udvarhoz szoros szálakkal kötődő Istvánffy Miklós is a főként a köznemesség és a rendi sérelmek kapcsán emlegetett „*exterorum/ Germanorum/externae gentis dominatio/iuga*” kifejezések alatt.¹⁸ De ez a különleges helyzet a monarchia székvárosában tartózkodó külföldi követeknek is feltűnt. 1571 őszén Giovanni Michiel, Velence bécsi követe azt jelentette a városköztársaság szenátusának, hogy a magyarok azért érzik nyomorúságos alávetettségnek a kialakult állapotokat, mert megfogyatkozott területű országukat „*egy olyan nemzet uralja (tudniillik a német), amellyel mind a természetnél, mind a választásnál fogva, engesztelhetetlen gyűlölettel bírtak és bírnak.*”¹⁹

Az udvar és a kormányzati szervek vitathatatlanul előnyösebb helyzetét maguk az érintettek sem tagadták. A bécsi politikai-katonai vezetés – a központi hatóságokat meghatározó osztrák–német nemesség túlsúlyának, valamint a Habsburgok német-római császári címének köszönhetően – a Magyar Királyság igazgatása kapcsán olykor valóban „*német kormányzásról*” (*deutsches Regiment*) beszélt.²⁰ De részben még a cseh és a morva rendek

¹⁵ Forgáchra újabban: Almási G. „Variációk”; Gyulaffyra és Geszthyre: Takáts S. *Régi magyar kapitányok*, 283–293; Pálffy G. „A veszprémi végvár”, 140, 144; Horn I. „A hatalom pillérei” és Horn I. *Tündérország útvesztői*, passim; Dobó és Balassi erdélyi kapcsolataira: Károlyi Á. „Okiratok”; Károlyi Á. *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés*; Hóvári, J. *A hűtlen Dobó*; R. Várkonyi Á. „Kihívások és alternatívák”.

¹⁶ Takáts S. *Szegény magyarok*, 32; vö. Nagy L. „A magyarországi Habsburg-uralom”, 8–10.

¹⁷ „*Credat Maiestas Vestra Sacratissima, quod Ungari metu et extraneorum administratione non continebuntur in officio et fidelitate...*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 32 (5.3.1583).

¹⁸ „*externae gentis iugum*” Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 508 (1569), „*exterorum dominatio*” uo. 531 (1572), „*acerbissimo Germanorum iugo [...] submittere*” uo. 837 (1605); vö. MOE I–XII, passim; Benda K. *A magyar nemzeti hivatástudat*, 65–79; ill. a 19–20. század fordulójának politikájának szemszögéből: Andrassy Gy. *A magyar állam*, 103–115.

¹⁹ „*cosa tanto più misera a loro Ongari, quanto che uedeno la prouincia soggetta, et dominata da quella nazione (la todesca cioè è), con la quale et per natura, et per elettione, hanno hauuto, et hanno odio implacabile.*” Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 297; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 411 (24.11.1571); vö. Károlyi Á. „Okiratok”, 675–678 (11.1.1569).

²⁰ ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2, fol. 11 (Aug. 1577).

is hasonlóknak tartották az új viszonyokat,²¹ a horvát rendek azonban mindenképpen. Ők a század második felére ráadásul még magyar társaiknál is különlegesebb, kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek. Míg a késő középkori magyar államban viszonylag szerény területű királyságuk Budáról történő központi, illetve a magyar uralkodó képviselője (a bán) helyi irányítását „magyar függésnek” tarthatták, ez – országuk nagy részének elvesztését követően – a krajnai és stájer főtisztek, majd 1578 után a Belső-ausztriai Haditanács révén immár „osztrák alárendeltséggel” párosult.²²

A megkérdőjelezhetetlenül érzékelhető alávetettség-érzés ellenére úgy vélem, a Magyar Királyságnak a *korabeli viszonyok között vizsgálható* állami szuverenitása a 16. század folyamán *alapjaiban* mégsem kérdőjeleződött meg. Az előző fejezetekben elmondottak alapján persze vitathatatlan, hogy a Habsburg Monarchiához való csatlakozás közepette az idegenben (előbb Bécsben, majd Prágában) székelő udvarnak, a központi kormánysszerveknek és a közös ügyeknek köszönhetően egyes államigazgatási területeken még ’belső szuverenitása’ is valamelyes csorbát szenvedett. A monarchia keretein belül viszont részben még részleges ’külső szuverenitása’ is megmaradt, ellentétben például az osztrák vagy a cseh területekkel.²³ A külpolitika ugyan a Habsburg-állam egyik legfőbb közös ügyévé vált (beleértve a Magyar Királyságot érintő török, lengyel vagy éppen erdélyi diplomáciát is), a megfogyatkozott területű magyar állam ugyanakkor még a közös uralkodók ellenére sem lett sohasem a Német-római Birodalom, de az 1620 utáni Csehországgal ellentétben az örökös tartományok része sem. Ráadásul a Habsburg-uralkodókat a magyar rendek 1687-ig mindvégig szabadon választották vagy legalábbis nyilvánították magyar királyokká. Ez pedig a ’belső szuverenitás’ egyik fontos kritériuma volt. A vazallusi függést – mint ez az Erdélyi Fejedelemség esetében jól ismert – az adófizetés mellett többek között ez különböztette meg egy összetett monarchiába való tartozástól.

*b. Királyválasztás vagy királyelfogadás?*²⁴

A szabad királyválasztás megőrzése a rendek számára a 16. században nem volt egyszerű feladat. 1526–1527-ben az örökös tartományokból érkező Ferdinánd főherceggel szemben végül mégis sikerült akarataikat érvényesíteni – miként ezt a 3/b. fejezetben megismertehettük. Ez annak dacára is igaz, hogy Ferdinánd és német tanácsadói a rendek állhatatos ellenállása miatt nem mellőzhető szabad választást (*libera electio*) saját érdekeiknek megfelelően már a koronázás másnapján úgy értelmezték, hogy ez az öröklés és az örökösödési szerződések erejénél fogva („*in craftt des erblichen titels und der verträge*”) történt.²⁵ E véleményén Ferdinánd – a rendek kitartásához hasonló következetességgel – egészen haláláig nem volt hajlandó változtatni. A Magyar Királyságot továbbra is örökségnek tekintette, és birtoklását – többek között kiemelt fontossága miatt – igyekezett elsőszülött fia, Miksa főherceg számára szintén örökjogon (*haereditario iure*) biztosítani. Ez a magyar rendekkel sorozatos konfliktusokat hozott.

²¹ Vö. Pánek, J. *Stavovská opozice*; Eberhard, W. *Monarchie und Widerstand*; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*; Bůžek, V. „Der Adel an der böhmisch-bayerischen Grenze”, passim.

²² Újabban további irodalommal: Valentić, M., ued. *Juraj Rattkay*, 4–103 (Bene Sándor tanulmánya); Bene S. *Egy kanonok három királysága*; Budak, N. – Strecha, M. – Krušelj, Ž. *Habsburzi i Hrvati*, passim.

²³ Vö. Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*; Pánek, J. „Der böhmische Staat”.

²⁴ Cseh viszonylatban ugyanezen szempontból, számunkra is ötlet- és címadó jelleggel: Pánek, J. „Königswahl oder Königsaufnahme?”; ill. hasonlóan német aspektusból: Neuhaus, H. „Die Römische Königswahl”.

²⁵ Geccsényi L. „I. Ferdinánd”, 132, 16. jegyzet.

Ferdinánd hajthatatlanságában nem csupán a rendekkel vívott küzdelem játszott szerepet. Velük volt elég konfliktus – mint láthattuk – a közössé váló had- és pénzügyek területén. Az új magyar király és bécsi politikai vezetése egyszerűen nem tudta, de nem is akarta függetleníteni magát a Habsburg-dinasztia hagyományaitól, valamint az osztrák örökös tartományok és a Cseh Korona országainak viszonyaitól. A dinasztian belül ugyanis a királyi-császári trónt hagyományosan az elsőszülött (vagy a legidősebb élő) fiú örökölte, mint például 1516-ban a spanyol koronát Ferdinánd bátyja, Károly; még ha e téren néha komolyabb viták merültek is fel a családtagok között. Az osztrák tartományok esetében a Habsburgok öröklése nem volt kérdéses,²⁶ a cseheknél pedig Ferdinánd örökségét (felesége, Jagelló Anna révén) a morva, a sziléziai és a lausitzi rendek – cseh társaikkal szembeszállva – már 1527-ben is elismerték. Ferdinánd ugyanakkor 1545. augusztus közepén már Csehországban is képes volt a visszaszorított rendekkel elfogadtatni a dinasztia örökösödési jogát.²⁷ Sőt, az 1547. évi rendi felkelés leverését követően,²⁸ a számára kedvező politikai helyzetben, 1549 februárjában azt is elérte, hogy a cseh országgyűlés elsőszülött fiát, Miksa főherceget Csehország királyának (*rex Bohemiae*) ismerje el. Ezt a Vencel Korona többi országának rendjei is elfogadták. A cseh rendek e döntésükkel kénytelenek voltak elismerni az elsőszülöttségi öröklés elvét (lat. *primogenitura*, ném. *Primogeniturerbfolge*), azaz Ferdinánd legidősebb fiát jövőbeli uralkodójuknak. A királyválasztáshoz való ragaszkodásukat mégis szemléletesen jelezte, hogy Miksa elismerését német nyelvű oklevelükben továbbra is választásnak nevezték, és csupán cseh nyelven beszéltek a ténylegesen megvalósult uralkodóelfogadásról.²⁹

Mindezek ismeretében érthető, miért ragaszkodott Ferdinánd a számára oly fontos Magyarországon is mindvégig szilárd meggyőződéssel az elsőszülöttségi trónörökléshez. E véleményének adott határozott hangot többször átdolgozott és kiegészített végrendeleteiben (1532, 1543, 1547 és 1554). Ezek értelmében a cseh és a magyar területek halála után legidősebb fiának, Miksának jártak.³⁰ Az uralkodói testamentumok azonban a magyar rendeket valójában semmire sem kötelezhették. Ferdinánd bécsi tanácsadói ezért más módon is megpróbálták az elsőszülöttségi öröklést Magyarországon biztosítani. Nevezetesen: belefogalmaztatták a Szapolyai Jánossal kötött váradi békeszerződésbe (1538) is. Az egyezség ugyanis csak egy nagyon kivételes esetben tett említést a magyar rendek szabad királyválasztásáról: kizárólag akkor, ha a Habsburgok mindkét (spanyol és osztrák) fiága, sőt Szapolyai családjaé is kihal. A békeszerződés tehát – mint már Fraknói Vilmos 1921-ben megállapította³¹ – a szabad királyválasztási jogot *elvileg legalábbis* „megsemmisítette”. Egy mellékmondata félreérthetetlenül kimondta, hogy Ferdinánd halála után Miksa főherceget „az ország közös megegyezéssel tartozik

²⁶ Strohmeyer, A. *Konfessionskonflikt*, 297–299.

²⁷ Turba, G. *Geschichte des Thronfolgegesetzes*, 280–285; Eberhard, W. *Monarchie und Widerstand*, 350–351.

²⁸ Vorel, P., ed. *Stavovský odboj roku 1547*.

²⁹ Pánek, J. *Stavovská opozice*, 35–38; Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 21–25 (Edelmayer, F.); Pánek, J. „Maximilian II”. 59; Fichtner, P. S. *Emperor Maximilian*, 15–17. Ezért írhatták 1562-ben, hogy Miksa „vor vierzeh jaren, alß der nechste erb unnd successor zu ainem khönig inn Behaimb ordentlich erkhüest unnd declariert worden.” ÖStA Wien, HHStA FA Auersperg, Zimmer A, Kasten 2, Faszikul 26, Konv. 1, 1562 Krönung Maximilians II. in Prag.

³⁰ Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 205–208; Rauscher, P. *Zwischen Ständen und Gläubigern*, 189–192.

³¹ Fraknói V. *A magyar királyválasztások* (1921), 182.

*királlyá választani.*³² A történelem különleges pikantériája volt, hogy ehhez Váradon Szapolyai legfőbb tanácsadói, még az 1505. évi rákosi végzést fogalmazó Werbőczy István is, beleegyezésüket adták.

A Magyar Királyság rendjeit viszont – mint a Habsburg-örökösödési szerződések kapcsán már láthattuk – még az uralkodók által kötött nemzetközi egyezmények sem kötelezhették a szabad királyválasztásról való *tényleges* lemondásra. Különösen nem egy olyan szerződés, amely sohasem lépett érvénybe. A szabad választásról kizárólag maguk mondhattak le. Ezt megtehették egy-egy alkalommal önként, vagy törvényben (*decretum*) kimondva, vagy országuk régi hagyományaira (*antiqua consuetudo regni*) hivatkozva. Ez utóbbiak közé – mint osztrák és cseh társaik – aktuális politikai érdekeiknek megfelelően ugyanis egészen friss elemeket is beemelhettek.³³ A magyar rendek ráadásul komolyabb politikai erőt képviseltek, mint osztrák vagy cseh társaik; különösen, hogy az utóbbiak 1549 elején kénytelenek voltak elfogadni az akkor még Spanyolországban élő Miksa főherceg cseh királyságát. Végül: a magyar rendek (is) tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy kiváltságaik védelmének egyik leghatásosabb eszköze, ha a királyválasztást saját érdekeiknek megfelelő, kemény feltételekhez kötik, vagy legalábbis az új uralkodót szabadságaik megerősítésére és betartására megesketik.

Magyarországon Ferdinándnak így nem maradt más eszköze, mint hogy megpróbálja vagy törvénybe foglaltatni, sőt akár a dekrétumok közé „becsempészni”, vagy a régi hagyományok sorába emelni az elsőszülött-öröklést. Külön hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ez csakis a rendek egy meghatározó részének támogatásával és befolyásos csoportjaikkal kötött alkuk révén volt elképzelhető. A Magyar Királyságban ugyanis legitim módon dekrétumalkotásra vagy az ország íratlan hagyományainak megváltoztatására kizárólag a rendek beleegyezésével volt lehetőség. Erre először 1547 végén a nagyszombati diétán történt kísérlet. Ekkor az 5. törvénycikk 5. paragrafusa kimondta, hogy „*az ország rendjei és karai magukat nemcsak Őfelsége, hanem örökösei uralmának és hatalmának is örök időkre alávetik.*”³⁴ Mindemellett kérték Ferdinándot, hogy a Csehországban élő és helytartóskodó Ferdinánd főherceghez³⁵ hasonlóan valamelyik testvérét (lehetőleg Miksát) küldje helyetteseként Magyarországra. Ez a különleges rendelkezés ugyan az elsőszülöttségi öröklés jogát konkrétan nem, a Habsburg-dinasztiáét viszont általánosságban elismerte. A dekrétum megfogalmazásának részleteit sajnos nem ismerjük, talán mégsem tévedünk nagyot, ha kidolgozásában a Ferdinánd bécsi tanácsadóival szoros kapcsolatokat ápoló, kompromisszumkész Várday Pál helytartó, esztergomi érsek és főkancellár hatását feltételezzük. E sorok dekrétumba foglalása ugyanis a rendek egy komoly befolyással rendelkező csoportja nélkül nem volt véghezvihető. Ráadásul ezen a diétán az uralkodót nem valamelyik főherceg, hanem Várday helytartó és Niklas Graf zu Salm und Neuburg főhadparancsnok képviselte.³⁶

³² „*filium suum, quem regnum hoc communi consensu in regem eligere tenebitur...*” Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 73, Nr. 16/A.

³³ Miként ezt Arno Strohmeyer több írásában kimutatta: Strohmeyer, A. „Vom Widerstand zur Rebellion”; Strohmeyer, A. „Die Disziplinierung der Vergangenheit”; Strohmeyer, A. *Konfessionskonflikt*, passim; vö. Schulze, W. „Estates and the Problem of Resistance”.

³⁴ „*sese ordines et status regni non solum Majestati Suae, sed etiam suorum haeredum imperio et potestati in omne tempus subdiderint...*” CJH 1526–1608, 192–193.

³⁵ Bűžek, V. *Ferdinand Tyrolský*, 68–200.

³⁶ MOE III, 97.

A magyar uralkodó viszont még ezzel a nem csekély eredménnyel sem elégedett meg. Az elsőszülöttség törvényi elfogadtatásával tovább kísérletezett, még hozzá különleges módon. Az újabb alkalom feltételeit az 1548 őszi pozsonyi diéta teremtette meg. Ez úgy rendelkezett (21. tc.), hogy a királyság néhány jogtudósa készítse el az ország jogainak (*iura regni*) felülvizsgálatát.³⁷ A rendi bizottság (Gregoriánczy Pál zágrábi és Újlaky Ferenc győri püspök, valamint Mérey Mihály személynök, pókataléki Zomor János királyi jogügyigazgató, szarvaskendi Sibrik Gergely tanácsos és Kamarjay Tamás alországbíró és Martinus Bodenarius bécsi prépost és jogtudós) végül 1552/53 fordulójára végezte el munkáját. Ez utóbb *Quadripartitum* (Négyeskönyv) néven vonult be a köztudatba, hiszen jelentős mértékben Werbőczy István nevezetes *Tripartitum*ának kiegészítésével készült. A rendek a magyar jogszokások és törvényi rendelkezések új összefoglalása³⁸ élén, egy újabb (negyedik) könyvben ugyanakkor igyekeztek szilárdan rögzíteni három alapvető kiváltságukat: a szabad és önkéntes királyválasztást, amely az elsőszülött esetében sem volt kötelezettség, az 1222. évi Aranybullát (benne az ellenállás jogával), valamint a nádor révén a rendek felügyeletét a királyi katonaság felett.³⁹

A bizottság tervezete – az uralkodó és a rendek véleménykülönbsége ellenére – Ferdinánd bécsi tanácsosai számára alkalmat teremtett arra, hogy annak szövegét megváltoztassák, majd egy kedvezőnek tűnő politikai helyzetben a rendekkel elfogadtassák. Így készült el Bécsben néhány hónap alatt a jogtörténeti kutatás által „dinasztikus átdolgozásnak” nevezett változat. Ez már nem szabad királyválasztásról, hanem elsőszülöttségi öröklésről beszélt, miközben törölte az Aranybullát az ellenállási joggal és korlátozta a nádor jogkörét.⁴⁰ Ezeket a változtatásokat és interpolációkat viszont a rendi bizottság – az udvar próbálkozásai dacára – tántoríthatatlanul visszautasította. Ferdinánd ennek ellenére többször megpróbálkozott elfogadtatásával. S Baranyai Béla kutatásai szerint céljai támogatására a rendek sorából nem akárkit sikerült megnyernie: az egyházi rendek első emberét, a talán korántsem véletlenül éppen ekkor, 1553 tavaszán esztergomi érsekké és egyúttal főkancellárrá kinevezett Oláh Miklóst.⁴¹

A magyar rendek erejét mégis jól jelezte, hogy az uralkodó még megosztásukkal, sőt egyik legbefolyásosabb képviselőjük megnyerésével sem érhetett el átütő eredményt. Az elsőszülöttségi öröklésnek a *Quadripartitum* elfogadtatásával megvalósítható „törvénybe csempészése” nem sikerült. Hiába próbálkozott ezzel 1553 őszén, sőt még 1564 nyarán is Ferdinánd, majd utódja, Miksa király.⁴² A világi főrendek és a nemesség nagy része mindvégig elutasította a „dinasztikus változat”-ot. Így ez törvénné sohasem válhatott, azaz nem legitimálhatta a *primogeniturát*. Végül csak 1798-ban jelent meg Zágrábban a „dinasztikus verzió” formájában, természetesen akkor is politikai okokból.⁴³ Akkor

³⁷ CJH 1526–1608, 230–231.

³⁸ Illés J. *A Quadripartitum*; Degré A. *A Négyeskönyv perjogi anyaga*; Degré A. *A Négyeskönyv büntetőjogi elvei*; Viczián I. *A Quadripartitum eltérései*.

³⁹ Illés J. *A Quadripartitum*, különösen 26–27, 30–49; az ellenállási jogra részletesebben: Haselsteiner, H. „Das Widerstandsrecht”; Péter K. „Az alattvalók ellenállási joga”; Degré A. *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, 61–69; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*, 19–28; az Aranybullára további irodalommal: Besenyei L. – Érszegi G. – Gorlero, M. P., szerk. *De Bulla Aurea*.

⁴⁰ Baranyai B. *Némi adalékok*, 44–50.

⁴¹ Uo. 62–82.

⁴² Uo. 71–74, 81.

⁴³ *Quaripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae*; vö. Illés J. *A Quadripartitum*, 29.

azonban ennek a Habsburgok Osztrák Házának fiági (1687), majd nőági (1723) elsőszülöttségi örökösödésének elfogadását követően már nem sok jelentősége volt.⁴⁴

Ferdinánd mindezen kudarcok ellenére sem adta fel törekvéseit. Élete delelőjén még azzal is megpróbálkozott, hogy jogban jártas német és magyar tanácsosai segítségével úgymond megkísérelje az elsőszülöttségi öröklés elvét az ország régi hagyományai közé emelni. Erről érzékletesen tanúskodnak azok a tárgyalások, amelyeket az egyre korosodó uralkodó és tanácsadói 1561 tavaszán, majd 1563 nyarán Miksa főherceg magyar királlyá koronázásának előkészítése kapcsán folytattak. Míg a főherceg trónöröklésének elismertetése, majd megkoronázása Csehországban (1562. szept. 20.), sőt a Német-római Birodalomban is sikeresen megtörtént (1562. nov. 30.),⁴⁵ addig Magyarországon komolyabb nehézségek merültek fel. A rendek többsége ugyanis – miként 1527 őszén – továbbra is kitartóan ragaszkodott a szabad királyválasztáshoz.

Az 1561 márciusában Bécsben megkezdődő tárgyalásokon Ferdinánd ügyes taktikával szinte magától értetődő tényként terjesztette a Magyar Tanács elé Miksa főherceg trónöröklését. A választás szót körültekintően kerülte, ugyanakkor választékos stílusban szorgalmazta, hogy a rendek a következő országgyűlésen fiát „*Magyarország királyának fogadják el, jelentsék ki, nyilatkoztassák ki, ismerjék el, és köteles és szokott szertartással koronázzák meg.*”⁴⁶ Miután azonban a tanácsosok többször felhívták figyelmét, hogy Magyarországon nincsen koronázás választás nélkül,⁴⁷ az uralkodó hosszas történeti fejtegetésben próbálta számukra bizonyítani, hogy az elsőszülöttségi örökléshez – nem tévedés – a magyar hagyományok miatt ragaszkodik. Részletesen előadta, hogy egyetlen példát sem találhatnak történelmükben arra, hogy az uralkodó elsőszülött fia választással jutott volna hatalomra. Legerősebb indokként II. Lajos 1508. júniusi koronázását említette, ahol választásról még II. Ulászló király országgyűlési meghívólevében sem esett szó. Bizonyítékként ezeket több szabad királyi város (Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Besztercebánya, Zólyom stb.) levéltárából előkerestette, melyekből valóban hiányzott az *electio* kifejezés.⁴⁸ Erre szerinte csak a királyi család kihalta vagy törvénytelen uralkodók hatalomra kerülése esetén volt a rendeknek lehetősége. Indoklását magyar históriák és krónikák (*Hungarorum historiae et cronica*) mellett nemzetközi szerződésekkel (*contractus, tractatus*) is erősíteni próbálta, többek között az 1515. évi pozsonyi Habsburg-örökösödési és az említett váradi (1538) egyezség vonatkozó paragrafusaiival. Sőt, magabiztosan még azt is kijelentette, hogy az ország törvényei és királyi dekrétumai (*regni Hungariae statuta et regia decreta*) sem szólnak választásról, így az nem lehet az ország ősi szokása.⁴⁹

Ennyire alapos érvelést I. Ferdinánd bécsi tanácsadói, még a magyar történelemben és jogszokásokban legfelkészültebbek sem készíthettek. Ebben bizonyosan komoly magyar

⁴⁴ Csekey I. *A magyar trónöröklési jog*, 106–282.

⁴⁵ Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*; vö. Neuhaus, H. „Die Römische Königswahl”, 14–17.

⁴⁶ „*in regem Hungariae recipiatur, pronuncietur, declaretur, recognoscatur, ac debita consuetaque solennitate coronetur*” MOE IV, 446, Nr. IV (11.3.1561); vö. Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 209; Marczali, H. *Ungarische Verfassungsgeschichte*, 71; Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 539; Radvánszky, A. *Grundzüge*, 66.

⁴⁷ „*coronationem electio praecedere deberet...*” MOE IV, 454, Nr. VI (16.3.1561), „*si non eligeretur priusquam coronaretur...*” uo. 460, Nr. VII (19.3.1561) stb.

⁴⁸ ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 379, Konv. B, fol. 106–125.

⁴⁹ MOE IV, 467–472, Nr. VIII (23.3.1561); vö. Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 210–221.

segítsége volt. Mivel a kérdést megnyugtatóan csak újabb források tisztázhatják, jelenleg csupán feltételezésként kockáztathatjuk meg, hogy a *Quadripartitum*hoz hasonlóan ez esetben is Oláh Miklós főkancellár, valamint hívei és kancelláriai beosztottai állhattak az uralkodó magyar segítőinek sorában. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy az ekkor az érsek szolgálatában álló Istvánffy Miklós históriájában utóbb kifejtette, hogy a szabad választás mellett Bécsben leginkább a világi elit első embere, Nádasdy Tamás nádor (1554–1562) emelt szót. S noha – az 1547. évi 5. tc. szellemében – ő sem kérdőjelezte meg a Habsburg-dinasztia trónigényét, az elsőszülöttséget annál inkább. Azt hangsúlyozta, hogy Ferdinánd három fia (Miksa, Ferdinánd és Károly) közül a magyar rendeket megilleti a választás joga.⁵⁰ Más tanácsosok pedig figyelmeztették az uralkodót, hogy a nemesség egyik legfőbb kiváltságának megsértése a koronázó diétán súlyos politikai következményekkel járhat, különösen, hogy a nemesek ezen továbbra is személyesen jelenhetnek meg. Sőt, egyesek merészen még Szapolyai János fia, a választott magyar királyi címét (*titulus electi regis*) viselő János Zsigmond nevét is felvetették a választáskor esetleg szóba jöhető személyek sorában.⁵¹ Végül Ferdinánd magabiztos kijelentésére azt is előadták, hogy az ország ősi szokásait nem szükséges írásban rögzíteni, hiszen azok úgymond a nemesek szívében és szóbeli úton hagyományozódnak tovább.⁵²

Az uralkodó és a magyar tanácsosok egy részének alapvető véleménykülönbsége következtében 1561 tavaszán a választás ügyében végül konkrét megállapodás nem jött létre. Így a további egyeztetések az 1561–1562. évi hatalmas magyarországi pestisjárvány, majd Miksa említett prágai és frankfurti koronázása miatt csak 1563 tavaszán kezdődhettek újra. Ferdinándnak ugyan kedvezni látszott, hogy az 1561. évi disputa markáns rendi szószólója, Nádasdy nádor 1562. június 2-án elhunyt, a rendek egy része viszont emiatt tüstént nádorválasztást szorgalmazott. Így az 1563 májusában Bécsben tartott újabb egyeztetéseken a király- és nádorválasztás kérdése ismét meghatározó szerepet kapott.

A Magyar Tanácsnak a császárvárosban tartózkodó tizenkét tagja ezúttal sem képviselt egységes álláspontot. Azaz a vita ez esetben sem egyszerűsíthető le az uralkodónak és a rendeknek a szakirodalomban oly gyakran hangsúlyozott egymással vívott küzdelmére. Már csak azért sem, mert Miksa trónöröklésének kérdését – nyilvánvalóan Ferdinánd megbízására – ezúttal valamelyik magyar tanácsos vetette fel. Az uralkodó tehát ez esetben sokkal taktikusabban járt el, mint két esztendővel korábban, amikor szinte „támadott”. Most elsőszülött fia megválasztását kérte, és úgy adatta azt elő, mintha a kezdeményezés a tanácsosok soraiból indult volna ki. Így ők május 13-án az uralkodónak írt válaszukban már régi, sokat szorgalmazott kívánságukként mutatták be Miksa magyar királlyá választását.⁵³

Ferdinánd taktikája beválni látszott. Úgy tűnik, 1563. május közepén a Bécsben ülésező magyar tanácsosok között egyfajta megegyezés született: ha az uralkodónak több fia van, akkor az elsőszülött választandó meg, de maga a választás – a régi szokások és a nemesség várható elégedetlensége miatt – mégsem mellőzhető. A nádorválasztást viszont elhagyhatónak tartották; véleményem szerint ezúttal is főként Oláh nyomására, aki nyilván

⁵⁰ Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 407; vö. Forgách Ferenc hasonló beszámolóját Majer, F. *Ghymes Forgách Ferencz*, 250–251; Kulcsár P., szerk. *Humanista történetírók*, 791.

⁵¹ MOE IV, 460, Nr. VII (19.3.1561).

⁵² „in corde omnium est scripta et in ore omnium versatur vetus haec libertas” Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 223.

⁵³ MOE IV, 392–394, 487–492, Nr. XIV (13.5.1563).

nem felejtette el Nádasdy két évvel korábbi felszólalását. Ezt azzal indokolták, hogy a magyar krónikákat átnézve (*revisis chronicis nostris*) nem találtak példát arra, hogy nádor hiányában új uralkodó nem választható. Az ország hagyományait saját politikai érdekeiknek megfelelően ezúttal tehát a krónikákkal magyarázták.

Noha a tanácsosok beadványa komoly visszalépést jelentett a három főherceg közötti szabad választást követelő, egykori nádori álláshoz képest, Ferdinánd ezzel sem elégedett meg. Megingathatatlanul a választás mellőzése mellett kardoskodott, és ismét Ulászló király 1508. évi meghívóleveleit hozta fel bizonyítékként. A tanácsosok, feltehetően elsősorban világiak, a választás elhagyását ennek ellenére sem kívánták elfogadni. Újfent azt hangsúlyozták, hogy Magyarországon a trón betöltése ez ideig mindig választás útján történt, és csupán olyan engedményre voltak hajlandóak, hogy az a király fiaira, elsősorban az elsőszülöttre vonatkozzon. Ezért az országgyűlési meghívólevél már 1561-ben elkészített, ám az *electio* szót kerülő változatába az erre való utalást mindenképpen belefoglalmazandónak tartották. Sőt, Miksa főherceg előtt személyesen is előadták, hogy ha ezt az uralkodó mellőzné, ennek következményeiért nem vállalják a felelősséget. Ferdinánd azonban hajthatatlan maradt. A június 6-án kibocsátott meghívó szövegébe nem került bele az *eligendum* kifejezés, viszont az ország régi hagyományaira való utalás igen.⁵⁴ Ezt mégsem a Bécsben tartózkodó, az ügyben oly érintett Oláh főkancellárnak, hanem helyettesének, a trentói zsinat miatt Innsbruckban időző uralkodó mellett szolgáló Forgách Ferenc alkancellárnak kellett aláírnia.⁵⁵

A választásra való utalást mellőző meghívó a diétán nagy számban megjelenő nemesség soraiban, de még a világi főrendek egy részében is, komoly elégedetlenséget váltott ki. Ezt többféle módon nyíltan is kifejezték. Előbb augusztus vége felé azt követelték, hogy Ferdinánd, azaz az aktuális magyar király, fiát megelőzve érkezzen az országba, vagy legfeljebb együtt jöjjenek, hiszen az utóbbi még nincs Magyarországon megválasztva. Mint indoklásukban határozottan fogalmaztak: „*mert Magyarország nem örökös tartomány, amelyet örökösödés útján lehet elnyerni, hanem szabad királyválasztással bír.*”⁵⁶ Miután ezt az uralkodó lázas betegségére hivatkozva elutasította, és Miksát mintegy kijelölt és jövődöbeli királyt küldte maga előtt, a rendek többsége e minőségében, azaz leendő magyar uralkodóként nem volt hajlandó őt fogadni. Bár a határhoz közeli mezőkön augusztus 31-én a díszes katonai felvonulást nem tagadták meg tőle,⁵⁷ a főherceg Pozsony városába csak római és cseh királyként vonulhatott be. Azaz ekkor előtte a régi magyar szokások szerint⁵⁸ a magyar lovászmester nem vihette a kivont magyar kardot. Így Miksát a városba Konrad von Pappenheim *Reichserbmarschall* – a

⁵⁴ Uo. 395–397.

⁵⁵ „*Maximilianum Romanorum et Bohemiae regem [...] in legitimum post nos Hungariae regem recipiendum, pronunciandum, declarandum, recognoscendum, et accedente communi consensu, scitu et approbatione Ordinuum et Statuum regni, iuxta veterem morem et consuetudinem, in primogenitis divorum quondam Hungariae regum praedecessorum nostrorum observatum, debita solennitate coronandum decrevimus*” uo. 508–510, Nr. XX (6.6.1563).

⁵⁶ „*Den das Ungerland wer nycht ein erbland, das nach der succession gingk, sonder hat ein freies wal.*” uo. 408, 2. jegyzet (Bártfa város követeinek jelentése); Ortway T. *Pozsony város története*, 408–409.

⁵⁷ A fogadásra felsorakozott magyar csapatok jegyzéke: Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 13–14; Katona T., szerk. *A korona kilenc évszázada*, 179–181.

⁵⁸ Vö. Decsy S. *A magyar szent koronának története*, 486.

német birodalmi kardot felmutatva – vezette be.⁵⁹ De az előzetes el nem ismerést fejezte ki az is, hogy a magyar köznemesség soraiból a hagyományokkal ellentétben csupán néhányan voltak hajlandók a főhercegnek fogadásakor kezet csókolni.⁶⁰ Mindeközben a nemesség soraiban egyre növekedett az esztergomi érsekkel szembeni elégedetlenség. Miksát ugyanis ő végül nem az alsótábla által is jóváhagyott latin üdvözlőbeszéddel, hanem annak saját, a *rex* szót sokszor emlegető, bár azt a főherceg cseh és német királyi titulására is érthető változatával köszöntötte.⁶¹

Mindezek után a koronázásra nem kerülhetett azonnal sor. A köznemesség szeptember 2-től egészen 7-ig ellenállt az egyházi és világi főrendek – úgy tűnik – egyre egységesülő törekvéseinek, előfeltételként állítván a koronázás támogatásához a nádorválasztást és sérelmeik orvoslását, különösen az idegen katonaság pusztításai kapcsán. Az érsek és a nagyurak egy része azonban ugyancsak kitartott. Azt hangsúlyozták, hogy sem az ország törvényei, sem szokásai nem írják elő, de a magyarok krónikái sem utalnak arra, hogy koronázás előtt szükséges lenne nádort választani. Neki úgyszint a ceremónián teendője, rá csakis a királyi ház megszakadása esetén lenne szükség.⁶² Ez az állítás egyébként valóban megfelelt az 1486 januárjában jóváhagyott nádori cikkelyek előírásának (1. artikulus).⁶³

Ezen indoklás hátterében valójában egy másik, ez ideig szintén kevésbé ismert politikai küzdelem állt.⁶⁴ Nevezetesen az a hatalmi harc, amelyet a már említett 1561. márciusi bécsi tanácskozásokon a magyar egyházi és világi elit vezetői, Oláh Miklós érsek és Nádasdy Tamás nádor vívott a koronának az uralkodó fejére tétele (*impositio coronae*) kapcsán. A nádor ugyanis megkérdőjelezte az érsek kizárólagos koronázási jogát, hangsúlyozván, hogy 1527. november elején Báthory István nádor a rangidős nyitrai püspökkel együtt koronázta Ferdinándot. Mivel az esemény főszereplője még élt, ráadásul a vita részben előtte zajlott, Oláh kategorikusan nem cáfolhatta Nádasdy állítását, hanem a nyitrai püspök hibájának vagy hanyagságának próbálta beállítani azt. A fennmaradt források ismeretében Nádasdynak volt igaza. Az 1527 őszi közös koronázás ugyanis annak a folyamatnak az eredménye volt, amelynek megfelelően – a cseh viszonyokhoz hasonlóan⁶⁵ – a világi nagyurak legfőbb képviselője a 16. század eleji szertartások során egyre növekvő szerephez jutott. II. Lajos 1508. júniusi ünnepségén például már bizonyosan a nádor végezte az ún. *acclamatiót*, azaz kérdezte meg háromszor az

⁵⁹ „ir Mt. von wegen der noch nit volzognen crönung von den hungerischen stännden nit alls ain hungerischer, sonnder allain alls römischer und behaimischer khünig empfanngen worden” Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 193; Križko P. „Az 1563. évi koronázási ünnepély”, 34.

⁶⁰ Turba, G., hrsg. *Venetianische Depeschen*, 237, Nr. 120.

⁶¹ Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 189–191 (latin); Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 15–16 (latin); Katona T., szerk. *A korona kilenc évszázada*, 184–185 (magyar); vö. Almási G. „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről”, 590–591.

⁶² MOE IV, 412–415; Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 18; Križko P. „Az 1563. évi koronázási ünnepély”, 35–36; Majer F. *Ghymesí Forgách Ferencz*, 253; Kulcsár P., szerk. *Humanista történetírók*, 793.

⁶³ Döry, F. et al., eds. *Decreta regni Hungariae*, 314–315.

⁶⁴ Az alábbiakra részletesen: Pálffy, G. „Návrh uhorských radcov”, 206–211.

⁶⁵ Vybíral, Z. *Politická komunikace*, 110.

egybegyűlt rendeket magyar nyelven arról, akarják-e a jelöltet királyuknak.⁶⁶ De ez így volt Ferdinánd 1527 végi szertartásán is.⁶⁷

Oláh érsek szempontjából tehát a király- és nádorválasztási vitának ilyen komoly vetülete is volt. Amennyiben sikerül elérnie a nádorválasztás elhalasztását vagy megakadályozását, saját hatalma a rendek sorában szinte megkérdőjelezhetetlenné válik. Sőt, ez esetben a koronázási szertartáson ezt a Habsburg Monarchia előkelői számára is kifejezheti. A nemesség a pozsonyi ferences kolostorban e napokban tartott gyűlésein azonban hiába hivatkozott az ország szabadságaira, sőt az Aranybulla ellenállási záradékára.⁶⁸ A láthatóan korántsem csupán az uralkodó és a rendek között zajló küzdelmet végül az udvar és Oláh „pártja” közösen nyerte meg. Bár a kulisszák mögé a gazdag forrásanyag ellenére sem láthatunk be tisztán, az egyházi rendek ez esetben – úgy tűnik – sikeresen kötöttek szövetséget a világi elit néhány meghatározó képviselőjével. Erre utalnak az Oláhhval kapcsolatban utóbb komoly ellenszenvet érző⁶⁹ Forgách Ferenc históriájának persze kritikával kezelendő sorai: „Az volt a hír, hogy az esztergomi érsek, Zrínyi Miklós, Batthyány Ferenc bizalmas megbeszéléseken buzdította az uralkodót. A korona, a királyi jelvények a kezében vannak; ki merészelné meggátolni, hogy a koronázás azonnal megtörténjék. [...] Zrínyi a nádori méltóságra, Batthyány a királyi kegyre pályázott. [...] Báthory András, aki országbírói méltóságából kifolyólag igen nagy tekintéllyel rendelkezett, nemrég elszenvedett sérelme miatt ijedten mindenbe könnyen beleegyezett, mindent megengedett.”⁷⁰ E nagyurak számos megyére és a nemesség jelentősebb csoportjaira kiterjedő kapcsolatai tehát bizonyára ugyancsak szerepet játszottak abban, hogy az alsótábla végül engedni kényszerült. Különösen azt követően, hogy Ferdinánd király és Miksa főherceg nem zárkózott el a koronázás utáni nádorválasztástól, és megígérte a rendek követeléseinek teljesítését.

Bár túlzásnak tartható Fraknói Vilmos azon állítása, hogy 1563 őszén „az udvar teljes diadalt aratott”,⁷¹ vitathatatlan, hogy az 1526–1527. évi eseményekkel ellentétben Ferdinándnak fia esetében sikerült elkerülnie a tényleges királyválasztást. Ez azonban csakis úgy volt lehetséges, hogy egyrészt az egyházi és világi főrendek ehhez nagyjából beleegyezésüket adták, másrészt az igen befolyásos Oláh érsek hatalmi érdekei is ezt igényelték, végül néhány nagyúr a nemesség soraiban is többségében le tudta szerelni a legfőbb hangadókat. Amíg tehát 1527 őszén Szapolyai királysága miatt a választásra legitimációs okokból még a főrendek szerint is mindenképpen szükség volt, arról most ők, bár csupán alkalmilag és részlegesen, érdekeiknek megfelelően lemondhattak. A magyar politikai elit vezetői tehát – mint Forgách Ferenc fogalmazott – „néhányuk kivételével engedelmeskedtek a császárnak és a szükségnek, mert tudták, hogy másképpen ez nem is történhetik”,⁷² azaz elfogadták és elismerték Miksa főherceget leendő uralkodójuknak. S noha a világi elit végül engedett az esztergomi érsek törekvéseinek, az *acclamatiót* – a késő középkori hagyományoknak megfelelően – nádor

⁶⁶ Bartoniek E. *A magyar királykoronázások*, 43–45; Fügedi E. „A magyar király koronázásának rendje”, 269; Fügedi E. *Uram, királyom*, 56.

⁶⁷ „Magnus Comes [Báthory István] ter quiddam ad Hungaros Hungarice loquutus est, ab eisdem percontans, an Ferdinandum sibi regem petant.” Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 4, vö. Velius, C. U. *De bello Pannonico*, 37.

⁶⁸ MOE IV, 413; Ortway T. *G Pozsony város története*, 432–434.

⁶⁹ Almási G. „Variációk”, különösen 1410–1425; Almási G. „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről”.

⁷⁰ Majer F. *Ghymesi Forgách Ferencz*, 254; Kulcsár P., szerk. *Humanista történetírók*, 794.

⁷¹ MOE IV, 415.

⁷² Majer F. *Ghymesi Forgách Ferencz*, 253; Kulcsár P., szerk. *Humanista történetírók*, 793.

hiányában a rangidős arisztokrata, a már hordszékben vitt Batthyány I. Ferenc végezhetette el. De ugyanő vitte a szertartáson a Szent Koronát is. Ez az agg nagyúr tekintélyét növelte, de azt is szemléletesen kifejezte, hogy az ország új uralkodója a világi előkelők akaratából is lett király.⁷³

A cseh viszonyokkal szemben mégis nyilvánvaló különbséget jelentett, hogy Miksa elfogadtatása Magyarországon egybeesett koronázásával. Míg a Cseh Korona országaiban közel másfél évtizedig kijelölt trónörökös volt, Pozsonyban jövőbeli magyar uralkodóvá csakis királlyá történt nyilvánításával és megkoronázásával *egyidejűleg* válhatott. Így augusztus végi pozsonyi bevonulásával ellentétben szeptember 8-ai koronázási szertartásán már nem a birodalmi kardot és nem Pappenheim báró, hanem a magyar koronázási kardot a magyar lovászmester, Tahy Ferenc vitte Miksa előtt. Ennek azért is különös jelentősége volt, mert szeptember 1-jei pozsonyi bevonulásakor I. Ferdinánd – még a *Reichserbmarschall* kérése ellenére is – Tahyval vezettette be magát a városba. Ezzel kívánta jelezni a rendeknek, hogy ő, a Német-római Birodalom császára, a magyar fővárosba mint magyar király és nem mint császár érkezett.⁷⁴

A magyar lovászmester második szereplése szeptember 8-án jól szimbolizálta, hogy Ferdinánd örökebe a Magyar Királyságban – még ha különleges politikai küzdelemsorozat árán is – ugyancsak legidősebb fia lépett. Sőt, ezzel a középkori hagyományoknak megfelelően a Horvát Királyságnak is azonnal új uralkodója lett, megerősítésére a horvát rendek részéről – ellentétben az 1527 eleji cetini választással – ezúttal egyáltalán nem volt szükség. Mindez mégsem jelentette azt, hogy a magyar rendek elismerték volna az elsőszülöttségi öröklés elvét, de nem mondtak le a szabad királyválasztásról, miként 1508-ban a csecsemő Lajos trónörökössé emelésekor sem. De a *primogenitura* Ferdinánd minden törekvése ellenére sem került az ország hagyományainak vagy törvényeinek sorába sem, abba csakis a rendek vehették volna fel. 1563-ban az udvar és a rendek akkori legbefolyásosabb vezetői között tehát különleges, mindkét fél részéről lemondásokkal járó kompromisszum született. Ezt a külföldi követek is érzékelték, noha ők a cseh és a magyar *Wahlreich/Wahlmonarchie* viszonyai között kevés különbséget láttak. Velence bécsi követe, Giovanni Michiel például több jelentésében kifejtette, hogy mindkét ország olyan választó királyság, ahol mégis mintegy örökösödésről lehet beszélni, hiszen az elsőszülött választását eddig sohasem utasították vissza.⁷⁵

Erre Miksa király elsőszülött utódja, Rudolf főherceg esetében sem került sor. A főrendek ekkor azonban még annál is taktikusabban jártak el, mint azt uralkodójuk 1563-

⁷³ Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 425; Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 20 és Katona T., szerk. *A korona kilenc évszázada*, 187 (Liszthy János); Križko P. „Az 1563. évi koronázási ünnepély”, 40.

⁷⁴ „So ist auch irer kay. Mt. an solchem irem einzug mit fürführung des schwerdts nit alls ainem römischen khünig, sonnder regierendem künig in Hungern, durch den hungerischen marschalcken, herrn Tahy Ferentzen, gediendt worden.” Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 195; Pappenheim kérésére: Križko P. „Az 1563. évi koronázási ünnepély”, 35.

⁷⁵ „Possede poi S. M^a. dell’heredità della moglie, che fù Anna di Ongaria, figliola del Re Vladislao, et sorella et herede del Re ultimo Lodouico, doi Regni principalissimi, ancorache regni di elettione, però adesso si può dire, che siano fatti quasi di successione.” (1564): Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 233; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 347; „Li doi regni sono l’Ongaria et la Boemia, d’heredità materna, peruenuti in Sua M^a. C. per la regina Anna sua madre, figliola che fù del Re Vladislao, et unica sorella, et herede dell’infelice Re Lodouico, che morì in battaglia contra Turchi, l’anno 25. Regni, benche di elettione, però si può dire, che siano come di successione, passando sempre di primogenito in primogenito, al quale nell’elettione non si fà mai torto.” (1571): Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 273; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 387.

ban tette. Az egyre súlyosabb köszvényben szenvedő Miksának ugyan 1572-ben már két nagykorú fia (Rudolf és Ernő főherceg) volt, a főrendek nagy része számára nem volt kérdéses az elsőszülött Rudolf támogatása. Sőt, az 1572 márciusában tartott pozsonyi diétán maguk vetették fel, hogy Miksa elsőszülött fiát *választassa* magyar királlyá. E kérésüket azzal az indoklással támasztották alá, hogy az uralkodó távollétében a választott magyar király „*apját helyettesítse, a közszabadságot oltalmazza, és állandóan az országban lakjon, magyar tanácsosokkal és udvarnokokkal vegye körbe magát, az ország ügyeit ezen magyarokkal tárgyalja, szokásait és nyelvüket pedig sajátítsa el.*”⁷⁶ Mivel mindezek – mint a 4–5. fejezetben már láthattuk – a rendek legfőbb közös sérelmei közé tartoztak, ezt bizonyos viták után az alsótábla is támogatta. A köznemesség soraiban persze voltak olyanok, akik a teljesen szabad választáshoz ragaszkodva kívánták politikai céljaikat érvényesíteni. Így eleinte azzal utasították vissza a főrendi javaslatot, hogy a királyválasztás ügyében nem kaptak küldöiktől semmiféle felhatalmazást. Végül mégis megegyezés született, és március közepe táján az alsóház is elfogadta a választásról szóló, az uralkodóhoz intézett feliratot.⁷⁷

Válaszában Miksa örömmel támogatta fia megkoronázását, és e célból augusztusra ígérte egy újabb diéta összehívását. Választásról viszont – mint 1561–1563-ban apja – ő sem volt hajlandó beszélni, azt csupán a rendek törekvései kapcsán említette, és a koronázás (*coronatio*) fontosságát hangsúlyozta.⁷⁸ Hasonlóan hallgatott a rendi követelésekről helyettesítése és Rudolf magyarországi udvartartása ügyében. Azaz ekkor szintén az udvar királyelfogadás koncepciója ütközött össze a rendek választás melletti kitarásával. Ez esetben azonban a főrendek – úgy tűnik – különleges megoldást találtak arra, hogy mind az uralkodót, mind az alsótábla hangadóit megnyugtassák, összességében pedig a magyar pozíciókat erősítsék, részben persze az egyházi elit korábbi túlsúlya kárára.

Miksának azzal engedtek, hogy április 2-án kelt válaszukban már nem választásról (*electio*), hanem trónörökössé nyilvánítról (*in successorem declaratio*) beszéltek, amit az uralkodó is hajlandó volt elfogadni. Ennek ellenére továbbra is ragaszkodtak ahhoz, hogy Rudolf lakjon Magyarországon, és azt elsősorban magyar tanácsosaival igazgassa.⁷⁹ Mindezek kerültek be azután az országgyűlési dekrétumnak az uralkodó által április 27-én Bécsben szentesített szövegébe (2. tc.), amire Miksa saját álláspontja védelmében bármikor támaszkodhatott.⁸⁰ Az alsótáblával viszont mindezeket azért tudták elfogadtatni, mert ott a nemesség mindvégig Rudolf választásáról és koronázásáról (*electio et coronatio*) tanácskozhatott, majd április elején határozhatott.

A fennmaradt követjelentések szerint a királyválasztást 1572. április 1-jén a pozsonyi ferences kolostorban meg is tartották, amit a főrendek az érseki házban ülésező felsőtáblán még e napon ugyancsak megerősítettek. Bár részletes információkkal nem rendelkezünk arról, hogy mindezek pontosan miként történtek, a besztercebányai követek egyértelműen

⁷⁶ „*velit ipsa [ti. Miksa] de primogenito filio suo in suum successorem eligendo mature deliberare, idque per peculiarem dietam primo quoque tempore promulgandam perficere; qui in absentia Maiestatis Suae Caesareae vices paternas gerat, publicam libertatem tueatur, et in regno resideat, consiliarios et alios aulae suae homines Hungaros habeat, negotia regni cum ipsis Hungaris tractaret, mores et linguam perdiscat...*” MOE V, 334, Nr. VI (15.3.1573).

⁷⁷ Uo. 297–298; Fraknoi V. *A magyar királyválasztások*, 206.

⁷⁸ MOE V, 365–366, Nr. VIII (22.3.1572).

⁷⁹ Uo. 391–393, Nr. IX (2.4.1572).

⁸⁰ CJH 1526–1608, 618–619.

egyhangú választásról tudósítottak.⁸¹ Ezt április 2-án az Oláhnál jóval kevésbé erélyes Verancsics Antal esztergomi érsek Rudolf és Ernő főherceg előtt a pozsonyi várban a rendek erről szóló határozatait felolvasva szóban is megerősítette.⁸² Kassa város követei pedig Rudolfot április 7-én már szintén „*electus Ungarorum rex*”-ként emlegették.⁸³ Ez összességében a rendek számára, ha nem is diadalt, de érzékelhető politikai sikert jelentett. Ezt követően ugyanis Miksa király már semmit sem tehetett, és természetesen Rudolf főherceg sem utasíthatta vissza a rendek választási határozatát.

Noha a magyar uralkodó a pozsonyi királyválasztásról érkező hírek miatt szorított helyzetbe került, a rendeknek csupán részben engedett. Mint említettük, a dekrétumok április végén általa szentesített szövegében nem esett szó választásról, de a június 23-án kiállított koronázási országgyűlési meghívólevélben sem.⁸⁴ Miksa kitartott elsőszülött örököse koronázásának kizárólagos hangsúlyozása mellett. A rendek ügyes taktikája teremtette különleges helyzetben több szempontból mégis engedni kényszerült. Regnáló magyar uralkodóként fiát, az utódjának már megválasztott és elfogadott Rudolfot megelőzően (szeptember 20-án) jött hajón Pozsonyba, nyilván nem feledvén kilenc esztendővel korábbi, igencsak kellemetlen fogadtatásának tapasztalatait.⁸⁵ Másnap szárazföldön érkező fia esetében pedig nem akadályozhatta meg, hogy a magyar határon őt fogadó Verancsics érsek már mint a rendek által megválasztott királyt üdvözlje, mely esemény – mint a főpap is hangoztatta – régi szabadságuknak megfelelően önként történt.⁸⁶ Mindezek után szeptember 25-én a koronázás már problémamentesen zajlott le: bár a koronának az uralkodó fejére tételét Verancsics érsek egyedül végezte, az *acclamatio* megmaradt a világi elit privilégiuma. Nádor továbbra sem lévén, az ő nevében és képében („*palatini nomine / alls palatinus regni*”) a rendeknek a szokásos kérdést a királyság második méltósága, Báthory Miklós országbíró (1568–1584) tette fel.⁸⁷

A magyar rendeknek 1572-ben a főrendek és a nemesség különleges kiegyezésének köszönhetően összességében saját pozícióikat sikerült megerősíteniük. Bár ismét az elsőszülött főherceg lett a magyar uralkodó (miként 1575 szeptember-novemberében cseh és német király is), a *primogenitura* törvényi elismertetése vagy az ország hagyományai közé emelése a *Hofburg* vezető politikusainak kitartása ellenére szóba sem jöhetett. A rendek ügyes taktikájukkal és különleges kompromisszum-kötésükkel kétségtelenül megőrizték a szabad királyválasztás privilégiumát. Ennek az 1580-as években is különös jelentősége volt.

Ekkor ugyanis Rudolf többszöri komolyabb betegeskedése (1581, 1586) idején ismét felmerült a királyválasztás. E kérdés azért is különös fontossággal bírt, mert az uralkodónak törvényes fiú utódai nem voltak,⁸⁸ viszont két nagybátyja (Tiroli Ferdinánd és Károly főherceg), valamint négy öccse (Ernő, Mátyás, Miksa és Albert) is élt. Így érthetően joggal merült fel a főhercegek közötti választás lehetősége. Sőt, a felsőmagyarországi nemesség soraiban – mint említettük – Báthory István 1586. évi haláláig

⁸¹ „mit einhelliger stim Rudolphum zu einem ung. künig erwelt und confirmirt” MOE V, 309, 3. jegyzet.

⁸² Fraknói V. *A magyar királyválasztások* (1921), 207; Verancsicsra újabban Gál-Mlakár Zs. „Adatok”.

⁸³ H. Németh I. „A kassai követek”, 169.

⁸⁴ MOE V, 426–427, Nr. I.

⁸⁵ Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 24–25; Lietzmann, H. „Quellen”, 73–75, 84–90.

⁸⁶ „*omnium Ordinum ac Statuum nostrorum suffragiis, nemine prorsus nostrum sentiente...*” Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 28–29; vö. Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 252; Turba, G. *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 353, 5. jegyzet.

⁸⁷ Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 34–35; Lietzmann, H. „Quellen”, 95–96.

⁸⁸ Törvénytelen gyermekeire vö. Sapper, C. „Kinder des Geblüts”.

gyakran emlegették a lengyel király megválasztásának lehetőségét is.⁸⁹ Hangsúlyozandó azonban, hogy Báthoryt többnyire csupán az erdélyi-lengyel harapófogóban élő északkelet-magyarországi nemesség támogatta volna, így biztos esélye egyáltalán nem volt a magyar trónra. Ezt igazolja, hogy 1581 februárjában még Varsóban is úgy tudták, hogy a magyar rendek jelentős része (különösen a főrendek) Rudolf legidősebb öccsét, Ernő főherceget támogatják;⁹⁰ miközben a horvát–szlavón rendek számára Báthory szoba sem jöhetett.

Ernő főherceg királyságának támogatottsága egyáltalán nem volt véletlen. Miként erre már több helyen utaltam, 1576-tól Rudolf helyetteseként folyamatosan együttműködött a rendekkel a királyság igazgatásában és határvédelmének korszerűsítésében, bécsi udvara pedig a magyar arisztokrácia kedvelt tartózkodási helye volt. De 1586 nyarán, újabb komolyabb gyengélkedése idején Rudolf császár is egyértelműen őt támogatta. Sőt, felmerült egy a főherceget megválasztó országgyűlés előkészítése is. A velencei követ szerint Prágában 1586 októberében erre az éppen helytartóvá (1586–1587) kinevezett Draskovics György kardinális kapott uralkodójától megbízást. Mivel a rendek – mint azt 1572 tavaszán Rudolf saját bőrén megtapasztalhatta – továbbra is ragaszkodtak a szabad királyválasztáshoz, arra kérte a főpapot, hogy minden erővel, ha szükséges akár pénzzel is, lobbizzon a legbefolyásosabb nagyurak segítségével a nemesség körében legidősebb testvére, Ernő főherceg megválasztása érdekében.⁹¹

Noha erre az uralkodó felépülése miatt végül nem került sor, az események mégis egyértelműen arról tanúskodtak, hogy a Habsburg-udvarban kényszerűen és feltételekkel, de elfogadták a magyar rendek királyválasztási jogát. A rendek többségének 16. századi állhatatos kitartása tehát összességében meghozta sikerét. A Magyar Királyság a dinasztikus törekvések dacára választómonarchia (*Wahlmonarchie*) maradt, még ha a választás az 1547. évi 5. törvénycikk értelmében a Habsburg-dinasztiára korlátozódott csupán. Mindez azonban az Árpádok, Anjouk és Jagellók esetében ténylegesen nem volt másként a középkori Magyarországon sem. A *beschränktes Wahlrecht* ellenére a magyar állam mégsem lett sem a Habsburgok örökös királysága, sem örökös tartománya. A dinasztia törekvése az *Erbkönigreich* elérésére nem járt eredménnyel, csupán *beschränktes Erbrecht*et eredményezhetett. Ráadásul 1608 őszén a magyar rendek a dinasztián belüli szabad választással ténylegesen is élni tudtak, ami kiváltságaik védelmében vívott hosszú politikai küzdelmük egyik valódi diadalát jelentette. Ebben azonban – az 1526–1527. évi eseményekhez hasonlóan – a nemzetközi és az új magyarországi hadi helyzetnek, valamint a polgárháborús viszonyoknak is igen meghatározó szerepe volt, miként erre a 11. fejezetben még visszatérünk.

c. A Magyar Tanács és az országos főméltóságok

A Magyar Királyság Habsburg Monarchiabeli helyzete szempontjából oly fontos királyválasztás kérdését szándékosan mutattam be már-már egy kisebb esettanulmány részletességével. A vizsgálat a rendek komoly ereje mellett jól tanúskodik ugyanis arról is, hogy a monarchia és a királyság, az uralkodó és a rendek, a Habsburg-udvar és a magyar politikai elit kapcsolatát nem egyszerűsíthetjük le a rendi ellenállásra vagy az alávetettség-érzés miatt vívott politikai küzdelemre. A kérdés ennél jóval bonyolultabb és sokszínűbb. Vitathatatlan persze, hogy az erőviszonyoknak megfelelően változó kapcsolatrendszerben

⁸⁹ Szádeczky L. „Báthory István”; Nagy L. *Az erős fekete bég*, 64–70.

⁹⁰ Kárpáthy-Kravjanszky M. *Rudolf*, 65–66.

⁹¹ Uo. 118–121.

a rendi ellenállásnak mindig kiemelkedő szerepe volt, de a kompromisszumoknak és együttműködésnek, a politikai alkuknak és általában az érdekérvényesítésnek legalább ekkora. A fenti példa bizonyította, hogy még egy-egy országos jelentőségű kérdésben is nemhogy a diéta vagy alsó- és felsőtáblája, de még a Magyar Tanács, sőt az országos főméltóságok sem képviseltek egységes álláspontot. Olykor azonban még egy-egy személy esetében is különböző identitások, lojalitások és érdekek ütköztek egymással. Ezt Forgách Simon és Oláh Miklós példáin már meg tapasztalhattuk: miközben Forgách elévülhetetlen szerepet játszott a monarchiát oltalmazó határvédelmi rendszer kiépítésében, többször emelt szót az idegen tanácsosok ellen. Oláh ugyanakkor annak ellenére, hogy a Habsburgok trónutódlását elszántan támogatta, Konstantinápolyba magyar ismeretekkel rendelkező követet szorgalmazott.

A különféle identitások között az uralkodóhűség, a magyar államiság megőrzése, a „rendi nemzet” szabadságainak védelme, egy-egy kerület (különösen Felső-Magyarország és az egyesülő horvát–szlavón területek) vagy akár kisebb régiók partikuláris tudata, valamint különféle politikai csoportosulások törekvései és privátérdekei játszottak kiemelkedő szerepet. Esterházy Pál már idézett jelmondatát továbbfűzve még egy-egy főméltóság esetében is változhatott és változott, hogy a *Deus, Rex/Regia Maiestas, Corona Hungarica/Sacra Corona, Patria, Natio Hungarica, Antiqua Libertas et Consuetudo, Bonum Publicum* és a *Privatum* iránti kötődés miként befolyásolta az adott kérdésben döntését, és ennek megfelelően hogyan alakult politikai szerepe. Különösen, hogy a 16. század második felében ezt a vallási hovatartozás is markánsan befolyásolta. Mindez azonban nem magyar sajátosság volt. Az osztrák, német és cseh kutatásokból jól ismert, hogy e területek rendjei esetében az egész kora újkor folyamán komoly küzdelemben állt egymással a dinasztia vagy legalábbis az uralkodó iránti hűség, a rendi privilégiumok, a régi hagyományok (*altes Herkommen*) és a közjó (*Gemeinnutz, Geimenwohl*) védelme, a tartományi partikularizmus vagy a *deutsche Nation*hoz avagy a *natio Bohemicá*hoz való tartozás.⁹² Sőt, e különféle öntudatokat (*Bewußtsein*) Winfried Schulze a belső-ausztriai tartományok esetében is részletesen feltárta.⁹³

Mindezen identitások és érdekek ütközése a Magyar Tanács és az országos főméltóságok kapcsán is kimutatható. A középkori királyi tanács (*consilium regis*) az udvar és az ország központi igazgatása idegenbe kerülésével Magyar Tanácsá (*Consilium Hungaricum, consilarii Hungari/Hungarici*) változott, és a külpolitika, a had- és pénzügyek terén jelentőset veszített egykori döntéshozó-döntéshozó szerepéből. Emellett tevékenysége sem lehetett annyira rendszeres, mint egykor az uralkodó mellett,

⁹² Pánek, J. *Stavovská opozice*; Schulze, W. „Das Ständewesen in den Erblanden”; Pánek, J. „Das Ständewesen und die Gesellschaft”; Eberhard, W. *Monarchie und Widerstand*; Schulze, W. „Vom Gemeinnutz zum Eigennutz”; Burkert, G. R. *Landesfürst und Stände*; Evans, R. J. W. – Thomas, T. V., eds. *Crown, Church and Estates*; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*; Weczerka, H., hrsg. *Stände und Landesherrschaft*; Bahlcke, J. – Bömelburg, H.-J. – Kersken, N., hrsg. *Ständefreiheit und Staatsgestaltung*; Strohmeyer, A. „Vom Widerstand zur Rebellion”; Strohmeyer, A. „Die Disziplinierung der Vergangenheit”; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*; Vybíral, Z. *Politická komunikace*; Bahlcke, J. „Libertas’-Vorstellungen”, ill. újabban Strohmeyer, A. *Konfessionskonflikt*, passim; Bůžek, V. – Vybíral, Z. „Freiheit in Böhmen”; Strohmeyer, A. „Der Vaterlandsdiskurs”; Schmidt, A. *Vaterlandsliebe*; ill. a 17–18. századra vonatkozóan: Ammerer, G. et al., hrsg. *Bündnispartner und Konkurrenten*.

⁹³ Schulze, W. *Landesdefension und Staatsbildung*, főként 229–240; Schulze, W. „Österreichische Gesamtstaatsidee”, különösen 164–166; vö. Pferschy, G. „Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein”, 60–63; újabban magyar vonatkozásban főként a török–magyar határ menti lakosság kapcsán: Öze S. *Identitáselemek*.

főként Budán.⁹⁴ A magyar és cseh rendek ellenállása miatt ugyanakkor Ferdinánd kísérlete egy minden tartományára kiterjedő és váltakozó székhelyű Udvari Tanács (*Hofrat*) létrehozására – mint láthattuk – gyors kudarcot vallott. De a magyar rendek és az országos főméltóságok ellenállása következtében az uralkodó azon törekvése sem járt tartós eredménnyel, amely arra irányult, hogy az 1530–1540-es években az ország belpolitikai igazgatására már adott székhelyen (Pozsonyban) egy szűkebb, állandó és szakértő tanácsot, pontosabban kormány szervet hozzon létre; mégpedig a távolléte miatt 1526 végétől kinevezett királyi helytartók (*locumtenens regius in Hungaria*) vezetésével. Thurzó Elek (1532–1542) és Várday Pál (1542–1549) helytartó és tanácsosai (*locumtenens et consilarii*) ezekben a sorsdöntő évtizedekben mégis alapvető szerepet játszottak a királyság igazgatásában, új berendezkedésében, igazságszolgáltatásában, de még régi hagyományainak megőrzésében is.⁹⁵

Végül Ferdinánd, majd Miksa és Rudolf azon többszöri kísérlete is megbukott, amely a helytartói tanács 1550-es évekbeli megszűnését követően arra irányult, hogy a magyar tanácsosok közül két-három fő állandóan az uralkodó vagy azt öt magyar ügyekben helyettesítő főherceg (előbb Miksa, Károly, majd Ernő és Mátyás) mellett tartózkodjon.⁹⁶ Hiába alkottak erről a rendek több ízben törvénycikket, ezeket sohasem tartották be.⁹⁷ A magyar politikai elit tagjai az udvarbeli bürokratikus szolgálatot – mint az 5. fejezetben részletesen megismerhettük – nem vállalták, de valójában még a helytartó melletti állandó szolgálatot sem.⁹⁸ Emiatt az uralkodó mellett állandó jelleggel csak a magyar kancellár és királyi titkár, valamint jó esetben egy-két tanácsos tartózkodott,⁹⁹ az előbbieket befolyása viszont emiatt jócskán emelkedett. Mivel a magyar király sokszor volt még Bécsből is távol, az öt helyettesítő főherceg mellé gyakran rendelt királyi titkárt, így a század utolsó évtizedeiben már többnyire két magyar titkárt alkalmaztak. Míg Ernő főherceg mellett előbb Joó János, majd Verancsics Faustus, utóbb Mátyás mellett Lippay János, majd 1604-től Nagymihályi Ferenc szolgált, addig Rudolf királyt előbb szintén Joó és Verancsics, majd Prágában hosszú ideig Tiburtius Himelreich segítette.¹⁰⁰ A Magyar

⁹⁴ Márk L. „A királyi tanács”, passim; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 80–89.

⁹⁵ R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*; Márk L. „A királyi tanács”, 483–493, 577–585; Ember Gy. „A helytartói hivatal”; Erdélyi G. „Vita a helytartóságról”.

⁹⁶ Néhány példa az 1560-as évekből: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. D, fol. 56–56 (21.11.1562, Károly fhg.); „*Maiestas Sua monuit, consiliarios eligant, qui tam Maiestatis Suae aulam sequantur, quam Maiestate Sua absente, praefati serenissimi archiducis Ernesti aulae continue adsint; quo sic non modo mere Hungarica, cum ipsorum consilio (quod et hactenus factum est) tractari, verum etiam pro qualitate rerum et negotiorum, quae occurrent ea, quae mixta erunt, ipsis communicari, hacque ratione tanto magis id, quod regnicolae innuunt, inconueniens evitari possit.*” uo. fol. 81 (sina dato, Nov. 1562); uo. Com. Fasc. 380, Konv. B. fol. 7–8 (18.3.1565, Miksa király); Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*, 119, Nr. 211 (15.11.1565).

⁹⁷ 1569: 38. tc. 2§ (egy egyházi és egy világi tanácsos legyen az udvarban), ill. 1588: 9. tc. (néhány tanácsos tartózkodjon az uralkodó vagy az öt helyettesítő főherceg mellett mellett) CJH 1526–1608, 604–607, 708–711; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 83–87.

⁹⁸ Mint Bornemisza Pál erdélyi és nyitrai püspök írta 1565 őszén: „*senki efféle szolgálatra nem tartozik kénytelenséggel, hogy házát elhagyja, és unus untalan Posomba locumtenens mellett lakjék, avagy vendég országban menjen Öfelségével, avagy herceg Carol mellett legyen...*” Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*, 119–120, Nr. 211 (15.11.1565).

⁹⁹ Márk L. „A királyi tanács”, 592–595.

¹⁰⁰ A teljesség igénye nélkül: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 14 (1578–1583); ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. A, fol. 99–100 (4.5.1582); számos kiváló példa Révayakhoz írott parancsleveleken: SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekrétý, mandáty a reskripty Révayovcom Fasc. VI, fol. passim, ill. MOL Budapest, A 35, 1580–1590-es évek, passim; Verancsicsra még: Juhász K. *A csanádi*

Tanács pedig a királyi helytartó (*locumtenens regius*) hol rendszeres, hol rendszertelenebb üléseit többnyire az ország belpolitikai fővárosában, Pozsonyban tartotta.¹⁰¹

Az országos jelentőségű kérdések, beleértve még külpolitikai vonatkozásúakat is (törökellenes védelem és békekötés, Erdéllyel és Lengyelországgal való kapcsolatok, koronázások, diéták előkészítése, világi és egyházi főtiszségek betöltése, igazságszolgáltatás stb.), megtárgyalására viszont kialakult egy új, a történetírás által ez ideig kevésbé vizsgált tanácskozási forma. Miként az 1561. márciusi egyeztetések példáján már láthattuk, az 1530-as évektől gyakran hívták az uralkodók és a század közepén Miksa és Károly, utolsó negyedében pedig Ernő és Mátyás főherceg a magyar tanácsosokat Bécsbe.¹⁰² Nekik és a központi kormány szerveknek ugyanis a magyar elit javaslataira egyrészt az ország hely-, nyelv- és jogismeretében, valamint belpolitikai életében való hiányosságaik miatt, másrészt a rendekkel kötendő kompromisszumok érdekében égető szükségük volt, miként erre a had- és pénzügyek elemzésekor már többször utaltunk. A császárvárosi tárgyalások kapcsán azonban a magyar tanácsosok gyakran sürgették költségeik megtérítését, sőt ezt egyenesen a tanács eredményesebb bécsi egyeztetései előfeltételének tartották.¹⁰³ A császárvárosba való rendszeres utazás és az ottani hosszabb tartózkodás ugyanis különösen az ország távolabbi régióiban lakó vagy szegényebb püspök-tanácsosai számára tényleg komoly anyagi megterhelést jelentett.¹⁰⁴ 1588-ban ezért még annak bevezetésével is kísérleteztek, sőt törvényt (8. tc.) is hoztak róla, hogy a tanács ezentúl háromhavonta adott időpontban üljön össze a legfőbb ügyek megtárgyalására, ahova a távolabb lakó és ezért megjelenni nem mindig tudó tanácsosok véleményeiket írásban is benyújthatják.¹⁰⁵ Végül azonban e próbálkozás sem járt tartós eredménnyel.

püspökség., 139–140; Nagymihályira: ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 84, 1604 Juni fol. 314–317, rote Nr. 83, 1604 März fol. 531; Holl B. *Ferenczffy Lőrinc*, 33; pályájára: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi ferences templom”, 332–333.

¹⁰¹ Számos példa: MOE IV–XII, passim; „*locumtenens coeterique Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis consilarii Posonii congregati*” MOL Budapest, A 32, 1590: Nr. 3 (4.4.1590).

¹⁰² Lásd a 6. fejezet 51. jegyzetét, valamint még néhány szemléletes példa: „*Deliberanda cum Consiliariis Hungaris*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. D, fol. 81 (Nov. 1562); MOL Budapest, A 35, 1569: Nr. 976 (17.6.1569), Nr. 993 (24.6.1569), Nr. 995 (26.7.1569); ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 106, Konv. C, fol. 44–48 (4–7.1.1575); uo. Hungarica Misc. Fasc. 426, Konc. C, fol. 86–99 (15.2–7.3.1576); uo. Hungarica AA Fasc. 124, Konv. A, fol. 89–90 (1.8.1592); MOL Budapest, A 35, 1592: Nr. 1921 (1.8.1592), uo. 1594: Nr. 1983 (24.12.1594), uo. 1598: Nr. 519 (10.12.1598), ill. továbbiakat még az alábbiakban említünk.

¹⁰³ Miként például 1565 nyarán: „*De consiliariis huc vocandis non possumus aliud dicere, quam vix fieri posse, ut omnes simul continue hic maneant, sed vocandi viderentur per vices, et providendum his de expensis, ne conqueri et sese excusare possint. Pronunc autem viderentur ii, qui nunc hic sunt, retinendi ad certum tempus, et hosce vocandi adhuc domini Batthyany [Batthyány Ferenc] et Merey [Mérey Mihály], quibus statutum aliquod tempus hic complentibus vocarentur (si opus erit) in locum eorum postea alii.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 90, Konv. B, fol. 107–108 (9.6.1565).

¹⁰⁴ Lásd pl. Mossóczy Zakariás tinini püspök példáján: Iványi B. *Mossóczy Zakariás*, 85–89, Nr. 5–6 (1577). 1563 elején ugyanakkor a nagy távolság és a költségek („*loci distantia ac expensae*”) mellett Oláh Miklós helytartó az országos pestisjárvány miatt nem tudta tanácsostársait az uralkodó rendelkezésére Bécsbe összehívni (ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 87, Konv. A, fol. 1–2 [3.1.1563]). Így július elején Oláh, Forgách Ferenc váradi püspök, Tahy Ferenc lovász-, Bánffy István étekfogó- és Dessewffy János udvamester tartózkodott csak a császárvárosban (uo. Konv. B, fol. 29–32 [7.7.1563]). De előfordult – mint például 1578 elején –, hogy a Duna jégzajlása akadályozta a tanácsosok összegyűltét. uo. Fasc. 112, Konv. A, fol. 30–31, fol. 50–51 (21–22.2.1578).

¹⁰⁵ CJH 1526–1608, 708–709; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 87–88.

Mindezek következtében a 16. század második felére a Magyar Tanács összetétele alapjaiban keveset változott a késő középkorhoz képest. Kisebb átalakulásnak a nemesség által választott köznemesi ülnökök, illetve – Erdély és a Temesköz elvesztése miatt – az erdélyi vajda és a temesi ispán logikus eltűnése tekinthető. Komolyabb változást jelentett viszont a század közepétől néhány, országos tisztséget ugyan nem viselő, azaz kinevezett egyházi és világi tanácsos megjelenése. Számuk a század utolsó évtizedeitől kezdett számottevőbben gyarapodni – miként erről az alábbi táblázat tájékoztat.

22. táblázat: *A Magyar Tanács nem országos tisztségüknek köszönhetően ex officio, hanem kinevezett egyházi és világi tagjai (1550-es évek–1608)*

Név	Kinevezés ideje (v. fizetés kezdete)	Eskütétel ideje és helye
Tharnóczy András [nem báró]	1553.8.28. előtt	
Draskovics György kanonok, királyi titkár és tanácsos	1553.12.1 (fizetés kezdete)	
Mérey Mihály személynök [még nem báró]	1555 előtt	
Kamarjay Tamás alnádor [nem báró]	1555 előtt	
Zay Ferenc [még nem báró]	1558.3.9 előtt	
Thurzó Ferenc báró (volt nyitrai püspök és Magyar ill. Udvari Kamara-elnök)	1564.1.1 (fizetés kezdete)	
Liszthy János királyi titkár és tanácsos	elvéleg 1562.2.1 (400 m. f-nyi fizetés kezdete), valójában az 1560-as évek végétől	
Fejérvögy István szentmártoni főapát	1568.3.3 (fizetés kezdete)	
Révay Mihály báró	1569.8.1 (fizetés kezdete) ¹⁰⁶	
Mágochy Gáspár báró	1570.1.1 (fizetés kezdete)	
Bocskay György királyi titkár	1570.12.6 előtt	
Mossóczy Zakariás kanonok	1572.10.27 (fizetés kezdete)	
Szászy András személynök [nem báró]	1572.10.27 (fizetés kezdete)	
Révay II. Ferenc báró (volt Szepesi Kamara-elnök)	1578. Febr.–Apr., Po 1579.1.1 (fizetés kezdete)	1580. Febr., Po (a diétán, Ernő fhg. előtt)
Alapy Gáspár báró (volt horvát–szlavón bán)	1578. Febr.–Apr., Po 1579.1.1 (fizetés kezdete)	1580. Febr., Po (a diétán, Ernő fhg. előtt)
Telegdy Miklós (pécsi püspöki címe mellett)	1579. Okt. körül	1580.6.22 (fizetés kezdete, talán ekkor Bécsben, Rudolf előtt)
Istvánffy Miklós nádori helytartó [még nem báró]	1581.6.24 (fizetés kezdete)	
Pethe Márton (szerémi püspöki címe mellett)	1582.3.5 (fizetés kezdete)	
Máthézy István (csanádi püspöki címe mellett)	1582.3.5 (fizetés kezdete)	
Heresinczy Péter kanonok, majd zágrábi prépost és tinini püspök	1582.3.5 (fizetés kezdete)	
Pálffy Miklós (kamarásmesteri tiszte mellett)	1582.5.25	
Erdődy II. Tamás (horvát–szlavón báni tiszte mellett)	1583.9.21 előtt	1583.9.21, B (Rudolf előtt)
Joó János királyi titkár	1584.8.7 előtt, Pr	1584.8.7, B (Ernő fhg. előtt)
Draskovics Gáspár báró	1586.9.23, Pr	1587.1.4.–4.30 (Ernő fhg. előtt)
Nádasdy Ferenc (lovász-mesteri tiszte mellett)	1587.4.23, Pr	

¹⁰⁶ Ajtónállómesteri kinevezésétől (1578.7.2.) 600 magyar forint járt neki, a tanácsosságra külön már nem kapott fizetést.

Név	Kinevezés ideje (v. fizetés kezdete)	Eskütétel ideje és helye
Illésházy István (udvarmesteri tiszte mellett)	1587.11.12, Pr	
Czobor Pál [még nem báró]	1587.11.12, Pr	
Forgách Ferenc (veszprémi püspöki címe mellett)	1588.11.1 (fizetés kezdete)	
Dersffy Miklós báró	1593.3.18, Pr	
Zelniczey Miklós (szerémi püspöki címe mellett)	1593.8.1, Pr	
Rákóczi Zsigmond báró	1593.5.18. előtt	
Monoszló András (veszprémi püspöki címe mellett)		1596.7.10, Po
Dobó Ferenc báró	1596.8.23 előtt, Pr	1600.8.10 előtt
Prépostváry Bálint báró	1596.8.23 előtt, Pr	
Thurzó György báró	1598.3.11, Pr	1598.3.11 után, Po (a diétán)
Forgách II. Zsigmond báró	1599.7.5, Pr	1600.2.19 után (Mátyás fhg. előtt)
Náprágyi Demeter (címzetes erdélyi püspöki címe mellett), korábban szerémi püspökként már tanácsos volt	1602.10.31. előtt	1603.3.15 (Miksa fhg. és Forgách Ferenc kancellár, Bartulics Simon szerémi püspök és Joó János személynök előtt)
Nyáry Pál báró	1604.1.7 előtt 1605.4.1 (fizetés kezdete)	1605.4.20, Pr
Lippay János személynök [nem báró]	1605.2.16 előtt	1605.2.17 előtt (Mátyás fhg. előtt)
Ergely Ferenc (boszniai püspöki címe mellett)	1605.6.20 előtt, Pr	1605.6.20 (Mátyás fhg. előtt)
Lépes Bálint (tinini püspöki címe mellett)	1605.8.16 előtt, Pr	1605.8.16, B (Mátyás fhg. előtt)
Révay Péter báró	1605.11.29 előtt	1605.11.29 (Mátyás fhg. előtt)
Dóczy András báró	1606.4.6 (fizetés kezdete)	
Hosszútóthy István [még nem báró]	1606.9.4, Pr	
hethesi Pethe László [két nap múlva báró]	1606.9.22, Pr	1607.3.7–8.2 (Mátyás fhg. előtt)
Alaghy Ferenc báró	1608.3.5, Pr	
Vízkelethy Tamás báró	1608.3.5, Pr 1608.3.14 (fizetés kezdete)	1608.3.14, B (Erdődy II. Tamás, Révay Péter és Pethe László jelenlétében Mátyás fhg. előtt)
Pográny Benedek báró	1608.3.5, Pr	
gersei Pethő István báró	1608.3.13–20, Pr 1608.4.1 (fizetés kezdete)	
Almássy Pál (váci püspöki címe mellett)		1608.12.6
Domitrovics Péter kanonok		1608.12.13, B
Mágochy Ferenc báró	1608 előtől	

Jelmagyarázat: B = Bécs, Po = Pozsony, Pr = Prága, fhg. = főherceg

Forrás: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 8, fol. 211r (Tharnóczy, 1553, említés, vö. 1555: Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 78); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 4 és rote Nr. 52, 1587 Dez. fol. 163 (Draskovics, fizetés kezdete, előbb 300, 1564.1.1-től 400 m. f. fizetéssel); Ember Gy. *Az újkori*

magyar közigazgatás, 78 (1555–1559: Mérey, Kamarjay); SNA Bratislava, ZÚ Lit. F, Fasc. 5, Nr. 6 (Zay, 1558, említés, vö. 1559: Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 78); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 52, 1587 Dez. fol. 163 (Liszthy, fizetés kezdete, 600 m. f-tal); uo. fol. 165 (Thurzó, 600 m. f-tal); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 5 és rote Nr. 52, 1587 Dez. fol. 163 (Fejérkövy, fizetés kezdete); uo. rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 10–11 és rote Nr. 52, 1587 Dez. fol. 166 és fol. 164 (Révay és Mágochy, fizetés kezdete); MOL Budapest, P 1314, Missiles, Nr. 6871 (6.12.1570, Bocskay, említés) és ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 204 (Bocskay „szavaz” a tanácsban, 27.3.1574 előtt); Iványi B. *Mossóczy Zakariás*, 25–26, 29–30 (Mossóczy, fizetés kezdete, 500 m. f-tal, 1578. 4.13-tól 400 m. f.); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 12 és rote Nr. 52, 1587 Dez. fol. 166 (Szászy, fizetés kezdete, 1575.2.1-től 600 m. f.); ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. A, fol. 102 (Révay, Alapy, kinevezés és eskü) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 10–11 (Révay, Alapy, fizetés kezdete); MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 187 (Telegdy, eskü, sine dato) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 5 (Telegdy, fizetés kezdete); uo. fol. 9 (Istvánffy, fizetés kezdete); uo. fol. 6–7 (Petthe, Heresinczy és Máthésy, fizetés kezdete) és rote Nr. 51, 1587 Febr. fol. 2–6 (Heresinczy fizetés kezdete); Juhász K. *A csanádi püspökség*, 121–122 (Máthésy, 1582, kinevezés); Jedlicska P. *Adatok*, 7, Jedlicska P. *Eredeti részletek*, 490 (Pálffy, kinevezés); MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 365 (Erdődy, eskü), p. 396 (Joó, eskü), p. 455 (Draskovics, kinevezés) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 51, 1587 Mäz fol. 89 (4.1.1587, Draskovics, esküre felszólítás Ernő fhg.-hez) és rote Nr. 52 1587 Okt. fol. 125 (Draskovics, eskütétel); ÖStA Wien, HKA Familienakten N 1, fol. 16 (Nádasdy, kinevezés); MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 484–485 és ÖStA Wien, HKA Familienakten I 30, fol. 1–2 (Illésházy, kinevezés); MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 485 (Czobor, kinevezés); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 92, 1607. Mai fol. 181–182, fol. 185–186 (Forgách, fizetés kezdete); MOL Budapest, A 57, Vol 5, p. 51–52 (Dersffy, kinevezés), pp. 74–75 (Zelniczey, kinevezés); Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*, 112 (18.5.1593, Rákóczi, említés), ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 64, 1597 Jan.–Febr. fol. 17 (22.1.1597, említés) és ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. D, fol. 84 (1603, említés); Peisch L. *Monoszlóy András*, 37 (Monoszlóy, eskütétel); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 63, 1596. Juli–Sept. fol. 426 (23.8.1596, Dobó és Prépostváry kinevezéséről értesítés Christoph v. Teuffenbach felső-mo-i főkap.-nak, ill. felszólítás, hogy tettesse le velük más tanácsosok jelenlétében esküjüket); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 64, 1597 Jan.–Febr. fol. 56–57 (1.2.1597, Dobó fenntartásai a tisztség ellátásáról), MOL Budapest, E 144, MKA Belügy (Doboz 1), fol. 454–455. (Dobó, eskü); MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 265–266 (Thurzó, kinevezés) és ÖStA Wien, HKA Familienakten D–T 138, fol. 37 (Thurzó, eskü); ÖStA Wien, HKA Familienakten F–V 117, fol. 6 (Forgách, kinevezés), MOL Budapest, A 97, Csomó 2, fol. 481–482 (Forgách, 24.8.1599, értesítés Mátyás fhg.-hez és esküre felszólítás) és MOL Budapest, A 129, 18.2.1600 (Forgách, újabb esküre felszólítás); ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 144, Konv. D, fol. 1 (Náprágyi, kinevezés) fol. 2. (eskütétel); Benda K., szerk. *Nyáry Pál*, 30 (kinevezésről értesülés) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 89, 1605 sine dato, fol. 8. és fol. 13 (Nyáry, eskütétel, ill. parancs a Titkos Tanácsból Tiburtius Himelreich expedálásában az Udvari Kamarához, hogy az rendelje el a bécsi hátrahagyott kamarának a Magyar Kamaránál való intézkedést Nyáry fizetése ügyében), fol. 9–10 (az Udvarai Kamara rendelete a bécsihez, fizetése 1605.4.1-től jár neki), fol. 11 (Rudolf Mátyás fhg.-hez Nyáry kinevezéséről); uo. rote Nr. 88, 1605 Mäz fol. 248 (Lippay köszönete Bécsből valamivel korábbi kinevezéséért), fol. 249 (1605.2.17. előtt Lippay eskütétele) és uo. rote Nr. 83, 1604 Mäz. fol. 531 (1605.3.31, Mátyás fhg.-től fizetés-elrendelés a Magyar Kamarához Lippay esküje után, rossz levéltári elhelyezés alatt); uo. rote Nr. 88, 1605 Juni fol. 58–59 (1605.6.20, Ergely eskütétel), fol. 55–57 (1605.6.21, Ergely köszönőlevele Bécsből kinevezéséért) és fol. 55 (1605.6.22, fizetés-elrendelés Mátyás fhg.-től); MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 732–733 (Lépes, eskü); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 90, 1606 Febr. fol. 1 (1605.11.29, Révay, eskü, ill. 1606.2.3 Mátyás fhg.-től fizetésfolyósítás-elrendelés a Magyar Kamarához), fol. 2–3 (1606.2.3 előtt Révay Bécsből írva kéri fizetése elrendelését), vö. SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekrét, mandáty a reskripty Révayovcom Fasc. VI, Nr. 31 (1605.12.10, Révay már valóban tanácsos); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 96, 1608. Sept. fol. 222. (Dóczy, fizetés kezdetéről igazolás); uo. rote Nr. 94, 1607 Nov. fol. 37–38 (1606.9.4, Hosszútóthy kinevezés), uo. rote Nr. 91, 1606 Okt. fol. 83–84 (1606.9.4, Hosszútóthy kinevezésével egyidejűleg fizetés-elrendelés az Udvari Kamarához), fol. 85 és uo. 1606 Dez. fol. 85–86 (1606.10.19, Mátyás fhg. értesítése és fizetés-elrendelés, fogalmazvány és eredeti), uo. fol. 84 (1606.12.29, Mátyás fhg. fizetés-elrendelése a Magyar Kamarához); MOL Budapest, A 57, Vol. 5, pp. 774–775 (Petthe, kinevezés) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 93, 1607. Aug. fol. 45–46 (1607.3.7, rendelet a Titkos Tanácsból a fizetés-folyósításról az Udvari Kamarához), fol. 43–44 (1607.6.12, rendelet Mátyás fhg.-hez a kinevezéséről), fol. 41 (1607.8.2, Mátyás fhg.-től fizetésfolyósítás-elrendelés a Magyar Kamarához), vö. Pethét bátyja, Márton kalocsai érsek már 1601-ben

ajánlotta a tisztségre: Lencz, G. *Der Aufstand Bocskays*, 32; ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 152, Konv. C, fol. 34–35 (Pogrányt ajánlja a Magyar Tanács, 1607.7.24); MOL Budapest, A 57, Vol. 5, p. 877 (Alaghy, kinevezés), p. 880 (Vízkelethy, kinevezés), p. 890 (Pográny, kinevezés) és ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 95, 1608 März fol. 28 (1608.3.5, Pográny és Vízkelethy, ugyancsak kinevezés) fol. 28–29 (1608.3.5, Pográny és Vízkelethy, értesítés Mátyás fhg.-nek és rendelet a fizetés-folyósítatról az Udvari Kamarához), uo. rote Nr. 96, 1608. Nov. fol. 6–7 (1608.3.14, Vízkelethy, eskü és 1608.10.24 rendelet a fizetés-folyósítatról a Magyar Kancelláriából Pozsonyból az Udvari Kamarához, eskütetele napjától), fol. 5. (1608.11.4, Mátyás fhg. fizetés-elrendelése a Magyar Kamarához szintén Pozsonyból, eskütetele napjától); uo. rote Nr. 95, 1608 Apr. fol. 37–38 (Pethő, 1608 Febr. kérelem a posztért, egy kapitányságért vagy a Szepesi Kamara elnökségéért), fol. 31–32 (1608.3.13, Pethő, döntés tanácsosi kinevezéséről, mivel képzett és katolikus ember), fol. 33–34 (1608.3.20, rendelet a Titkos Tanácsból a fizetés-folyósítatról az Udvari Kamarához), fol. 30 és 35 (1608.4.10, értesítés Mátyás fhg.-nek az ápr. 1-től járó fizetéséről); uo. rote Nr. 103, 1613 Mai fol. 130–131 (1608.12.6, Almásy, eskütétel és 1613.5.26 előtti kérelem elmaradt fizetéséért, amelyet e napon „*e domo mea Viennae*” Pethe László kamara-elnök támogat), fol. 129 és 132 (1613.5.31, II. Mátyás fizetés-elrendelése a Magyar Kamarához); uo. 1613 Apr. fol. 80–81 (Domitrovics, igazolás eskütételéről), fol. 79 és 82 (1613.3.30 előtt, Domitrovics kéri elmaradt fizetését); Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, 274 (Mágochy).

Az országos tisztséget nem viselő tanácsosok kinevezése elsősorban az uralkodó azon törekvésével állhatott összefüggésben, hogy ha már a Magyar Tanács kormány szervvé alakítása vagy Bécsben állandó tanácsosok alkalmazása nem sikerült, akkor a főpapok és az országos főméltóságok mellé a tanácsba olyan személyek is bekerülhessenek, akik valóban hajlandók a magyar ügyek megtárgyalásában aktív részvételre. A távolabbi országrészekeken birtokos és főméltóságokat-főkapitányságokat viselő nagyurak egy része ugyanis gyakran maradt távol a pozsonyi vagy bécsi egyeztetésektől. Ezzel magyarázható, hogy a császárvárosba sürgősebb esetekben gyakran csak a közelebb lakó tanácsosokat hívták meg. A problémát jól érzékelteti az 1596 nyarán tanácsossá kinevezett Dobó Ferenc példája. Ő 1597 elején Sárospatakról Rudolf királynak írt levelében arról panaszkodott, hogy betegsége és öregsége mellett azért sem tartja magát alkalmasnak a tisztségre, mert ez oly sok munkát és fáradozást igényel, melyet ő már nem tud teljesíteni. Mindezek ugyanis személyes jelenlétet követelnek, mind a diétákon, mind az igazságszolgáltatásban, mind a tanácsuléseken, sőt a javában zajló nagy háború ügyeiben.¹⁰⁷

A kinevezett, de a tanácsban állandó hellyel bíró, azaz valódi magyar tanácsosoknak (*reales consilarii Hungarici*)¹⁰⁸ a Magyar Kamarából járó éves fizetés (400, ritkábban 500–600 magyar forint) korántsem volt csekély, hiszen ez az országos főméltóságok ekkori fizetéséhez (600–1200 forint) közelített. *Titulo consiliarius* kapott járandóságuk miatt viszont olykor *consilarii titulares*ként is emlegették őket.¹⁰⁹ Ez alatt azonban ekkor

¹⁰⁷ „*Sed quantum ad functionem huius officii attinet, agnosco in ea, tam propter ingenii mei tenuitatem, quam vero valetudinis viriumque mearum nimios defectus, me minus idoneum paenitusque insufficientem existere. Cum enim quaelibet servitia, labores et fatigias desiderant, in hoc etiam servitii genere non exigui insunt labores, quos ego subire et perferre minime possum. Nam et in hoc existenti officio, nunc in dietis, nunc in iudiciis octavalibus, nunc in expeditionibus bellicis, nunc vero in convocationibus consiliariorum, quae saepius solent contingeri, personaliter oportet esse. Haec autem a me nullo pacto praestari possunt, quando propter plurimas, frequentes atque gravissimas firmitates tantopere sim exhaustus ac enervatus, tam viribus, quam valetudine, ut omnibus membris penitus debilitatis, iam ne lecto quidem propriis viribus possim assurgere.*” ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 64, 1597 Jan. fol. 56–57 (1.2.1597).

¹⁰⁸ E terminusra uo. rote Nr. 91, 1606 Okt. fol. 83 (4.9.1606); a tanácsbeli tényleges helyre ld. pl. „*ipsi inter caeteros consiliarios nostros Hungaros competentem locum et sessionem tribuere...*” uo. rote Nr. 95, 1608 März fol. 28 (5.3.1605).

¹⁰⁹ 1603 tavaszán például így nevezte e tanácsosokat Szuhay István egri püspök. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 144, Konv. A, fol. 93 (10.3.1603).

még nem a későbbi, valóban címzetes tanácsosokat (*consiliarius titulus*) kell értenünk.¹¹⁰

A nem csekély éves ellátmány még a gazdagabb magyar arisztokratáknak is nagy vonzást jelentett. 1600 nyarán így végül még a sokat vonakodó Dobó Ferenc is letette esküjét. De a „befektetés” az udvar számára is megérte. A Prágában székelő Rudolfot helyettesítő főhercegeknek ugyanis égetően szükségük volt a magyar tanácsosok szakértő javaslataira, sőt segítségükre a rendekkel való kompromisszumok megtalálásához. A kinevezett tanácsosok nagyobb része be is váltotta a reményeket. Az Ernő főherceg udvarában nevelkedett Thurzó György néhány éves katonai szolgálat után 1598 tavaszától elsősorban Mátyás főherceg tanácsosaként emelkedett ki, és lett néhány éven belül az ország egyik vezető politikusa. Révay Péter, a későbbi neves koronaőr és a Szent Korona eszmeiségének egyik legfőbb ápolója,¹¹¹ pedig 1605 legvégétől játszott meghatározó szerepet Mátyás főherceg állandó tanácsokkal való segítésében – különösen a Magyar Tanács újabb és újabb bécsi és pozsonyi ülésein a Bocskai István követivel, majd a rendekkel való hosszas tárgyalások idején.¹¹² Az udvarban nevelkedett egri, majd váradi főkapitány, Nyáry Pál kinevezése ugyanakkor nem hozott eredményt. Ő ugyanis – mint maga állította¹¹³ – nem vágyott erre a posztra, és a hamarosan felbolyduló Kelet-Magyarországon Bocskai oldalán próbálta továbbépíteni karrierjét.

Az egyre gyakoribb kinevezésekben szerepet játszott persze a magyar arisztokrácia alakításának lehetősége is; noha a tanácsosi címre gyakran a helytartó vagy valamelyik főméltóság ajánlotta patronáltjait.¹¹⁴ A tanácsosok kinevezésükkor ugyanis már majd mindig bárók voltak, vagy a címet nagyon rövid időn belül elnyerték. Így velük szemben a főpapoknak és főméltóságoknak csak akkor lehetett komolyabb kifogásuk, ha a jelöltek valóban szegények voltak, azaz tényleg nagy társadalmi szakadék volt köztük, vagy ha példának okáért valakivel szemben személyes ellenszenvvel bírtak.¹¹⁵ Rendi-társadalmi tekintetben igazi kivételt pusztán a hivatalnok-tanácsosok, a század közepén Kamarjay Tamás alnádor, Nádasdy Tamás nádor patronáltja, majd utóbb a személynökök és olykor a már a Jagelló-korból is ismert királyi titkár-tanácsosok (*secretarius et consiliarius*)¹¹⁶ jelentettek. Ők azonban mindannyian csakis kinevezéssel nyerhették el a tisztséget, ez „*ex officio*” egyetlen hivatal tagjának sem járt.

¹¹⁰ Márk L. „A királyi tanács”, 596–597; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 79–80, 89.

¹¹¹ Bónis Gy. *Révay Péter*, 43–71; újabban Tészelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 169–234.

¹¹² SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekrét, mandáty a reskripty Révayovcom Fasc. VI, Nr. 31–35 (1605–1606), Fasc. VII, Nr. 4–37 (1607–1611); ill. „*iam a plurimis septimanis ad clemens Serenitatis Vestrae mandatum* [vö. uo. Fasc. VI, Nr. 31, 10.12.1605], *non sine magnis expensis hic Viennae me morari oportet*.” ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 90, 1606 Febr. fol. 2–3 (3.2.1606 előtt, Révay Mátyás fhg.-hez).

¹¹³ „*az tanácsságot ő felsége megadta, kiért én bizony soha nem törekedtem*.” Benda K., szerk. *Nyáry Pál*, 30, Nr. 30 (7.1.1604).

¹¹⁴ „*Dominus locumtenens* [Radéczy István] *commendat in numerum consiliariorum recipiendos dominos Franciscum Nadasdij, Choron* [ti. Choron Jánost], *Franciscum Reuaij et Crusith* [ti. Krusics Jánost], *necdum tamen habet responsum. Eosdem etiam Archidux* [Ernő fhg.] *Maiestati Caesareae per litteras commendavit*.” MOL Budapest, P 1314, Missiles, Nr. 21029, Istvánffy Miklós Batthyány Boldizsárhoz (4.5.1577); vö. cseh vonatkozásban Pánek, J. „*Hofämter – Landesämter – Staatsämter*”; Bůžek, V. – Vybíral, Z. „*Freiheit in Böhmen*”, 249–250.

¹¹⁵ Mint például Hosszútóthy István esetében, akinek tanácsosi kinevezését és báróságát Forgách Ferenc nyitrai püspök határozottan ellenezte (ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 144, Konv. C, fol. 50–51 [17.9.1603]), hosszú távon mindkét esetben eredménytelenül (lásd a 18. és 22. táblázatot).

¹¹⁶ Szilágyi L. „A királyi secretariusok intézménye”; Kubinyi A. „A királyi titkárok”; ill. Fazekas István szíves szóbeli közlése.

Mindezt szemléletesen igazolja az 1574 elején már lemondását fontolgató¹¹⁷ Szepesi Kamara-elnök, Révay II. Ferenc esete.¹¹⁸ Ő ugyanis úgy vélte, hogy kamaraelnökként – elődeihez hasonlóan – automatikusan hely jár neki a tanácsosok között. Az utóbbiak viszont egyértelműen tudomására hozták, hogy ez sohasem volt szokás, így nem ülhet közjük. Elődei nem kincstári hivataluknál fogva voltak tanácsosok, hanem püspöki tisztüknek köszönhetően (mint pl. Bornemisza Gergely csanádi püspök és kamaraelnök [1567–1571]¹¹⁹), ennek révén ugyanis az ország régi hagyományai értelmében vitathatatlan helyük van a tanácsban.¹²⁰ Mindez jól jelezte, hogy az uralkodói törekvések ellenére a főrendek érdekeinek megfelelően a Magyar Tanács továbbra is rendi jellegű döntéshozó-testület maradt, azaz sohasem lett szakhivatal – miként ez a Habsburg Monarchia szintjén hasonlóan történt a Titkos Tanáccsal is. Így saját kancelláriája sem volt, üléseinek határozatait többnyire a magyar királyi titkárok foglalták írásba. Emiatt persze a Habsburg-udvarban működő Magyar Udvari Kancelláriával mindig szoros együttműködésben állt. Ez azonban csupán az udvar Prágába költözését (1583) követően jelentett komolyabb nehézséget. Az esztergomi érsek-főkancellárok és a püspök-kancellárok ugyanis tisztüknél fogva a Magyar Tanács tagjai voltak.

A külön kinevezett, fizetett tanácsosok mellett a 16. század második felében a Magyar Tanács többségét tehát továbbra is a főpapok (*praelati*, a címzetes püspökök is) és az országos főméltóságokat betöltő „igazi bárók” (*veri barones regni, barones officiolati*) adták: a nádor, az országbíró, a horvát–szlavón bán és a tárnokmester. Mint még 1604-ben is fogalmaztak: „*baronatus officia consiliariatus sunt coniuncta*”.¹²¹ Rajtuk kívül – mint részletesen bemutattam – tisztük névlegessé válása ellenére is állandó helyet kaptak a magyar királyi udvari főméltóságok: az udvar-, az ajtónálló-, az étekfogó-, a pohárnok-, a lovász- és a kamarásmester. S noha ők – mint 1587 áprilisában fogalmaztak – „*iam ex officio inter consiliarios Hungaricos*” voltak,¹²² a 22. táblázat adatai szerint (a címzetes püspökökhöz hasonlóan) egyre gyakrabban kaptak külön tanácsosi kinevezést és ezzel fizetést is. A főhercegek ezzel a plusz jövedelemmel kívánták honorálni az udvar számára nélkülözhetetlen tanácsait és szolgálatait. A főpap- és az országos tisztségviselő világi tanácsosok a régi hagyományoknak megfelelően így magukat hosszabban „*consilarii incliti Hungariae regni tam ecclesiastici, quam politici ordinis*”-ként vagy „*Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis utriusque ordinis domini consilarii Hungari*”-ként emlegették.¹²³

¹¹⁷ SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekrét, mandát, a reskripty Révayovcom Fasc. V, Nr. 30 (19.1.1574).

¹¹⁸ Ügyének iratai: ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 31 (6.3.1574), fol. 74–75 (9.3.1574), fol. 93–94 (12.3.1574).

¹¹⁹ Juhász K. *A csanádi püspökség*, 103–111; Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 21–22.

¹²⁰ „*hievor nicht gebreuchig gewest, der Zipsischen [sic!] cammerpresidenten den rathstilt oder ainiche stell unnd session inter consiliarios regni zugeben, und hab disfals er, der Rewaij auf seine antecessores in bemeltem officio sich nicht zureferiern. Dann obwol irer etliche dieser dignitet fähig gewest, wer doch solches nit ratione officii, sonnder auß dem ervolgt, das dieselben in statu episcopali gestannden, welchen de jure et consuetudine antiquitus introducta die dignitet unnd praeeminencz aines consilarii sambt ordenlichen zuetrit unnd stell inter consiliarios regni citra controversiam gebüert.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 74.

¹²¹ Thallóczy L. *Udvartartás*, 1625/2, XXVIII–XXIX, 101, Nr. 35 (1604).

¹²² ÖStA Wien, HKA Familienakten N 1, fol. 16 (23.4.1587).

¹²³ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 103, Konv. B, fol. 203 (27.3.1574 előtt); uo. Fasc. 152, Konv. C, fol. 34 (24.7.1607); MOE XII, 705, Nr. 118 (26.9.1606).

Az országos főméltóságokkal ellentétben az udvari főtiszteknek a Magyar Tanácsban – úgy tűnik – nem volt szigorú ülésrendje. Ezt igazolja 1576 elejéről az a vita, amely a pozsonyi országgyűlés idején összeült tanácsban Pethő János kamarásmester (1561–1578) és Balassi János ajtónállómester (1575–1576) között robbant ki arról, melyikük ülhet előkelőbb helyen.¹²⁴ Voltak olyan tanácsstagok, akik a kamarásmester méltóságát tartották magasabbnak, mások viszont az ajtónállómesterét. A konfliktus megoldásában nem segítettek az uralkodói privilégiumlevelek méltóságsorai sem. Ezek ugyanis hol az egyik, hol a másik tisztségviselőt helyezték előbbre. Pethő ráadásul Balassi elődje, Bánffy László ajtónállómester (1556–1573) esetében nem élt ilyen igénnyel. A tanácsosok egy részének állítása szerint viszont akkor helyét Pethő „önként és szabadon” (*sponte et libere*) engedte át, hiszen Bánffy idősebb rokona volt. Valójában azonban egyetlen tanácsos sem emlékezett régóta alkalmazott, szigorú ülésrendre.¹²⁵ Az apját a diétán helyettesítő Rudolf főherceg átmeneti megoldásként ezért úgy határozott, váltakozva üljenek az előkelőbb helyen.

Az ülésrendben mindezek mellett az országos tisztséget nem viselő, csupán kinevezett tanácsosok megjelenése okozott még problémát. Az természetesen nem volt kérdés, hogy ők nem a főpapok és főméltóságok sorában foglalnak helyet. Egymás között viszont vita támadhatott közöttük, mint ez például 1580 elején történt.¹²⁶ Ekkor ugyanis Alapy Gáspár egykori kanizsai főkapitány (1573–1574), majd horvát–szlavón bán (1574–1576) és a már említett Révay II. Ferenc, a Szepesi Kamara volt elnöke és Turóc vármegye ispánja is letette esküjét, és így kinevezett tagja lett a tanácsnak. Mivel mindketten bárók és régi nagyurak voltak, nem kívánták elfogadni, hogy a tanácsban már nyolc esztendeje szorgalmasan tevékenykedő személynök (1572–1585), alszászi Szászy András náluk előkelőbb helyen ülhesen. Ő ugyanis nem rendelkezett bárói címmel. A *praecedentia*-vita jól jelezte a 16. századi Magyar Tanács átalakításának nehézségeit, az arisztokrácia összetételét és a rendek gondolkodásmódját, de még azt is, hogy a Magyar Királyságban a hatalom alapjának továbbra is a nagybirtok számított.

A csallóközi köznemesi családból származó Szászy¹²⁷ – a kamarai tanácsosok rétegéhez hasonlóan – valódi hivatalnok-értelmiségi volt: előbb nádori ítélmesterként, majd 1572-től személynökként és fizetett tanácsosként szolgált. Ráadásul olyan tanácsadóként, aki előbb normál tanácsosi (400 m. f.), majd hasznos szolgálataiért 1575. február elejétől számottevően megemelt fizetést (évi 600 m. f.) kapott.¹²⁸ S noha felesége, báró Nyáry Margit már az arisztokráciához kötötte, sem e családi kapcsolat, sem személynökként végzett országos jelentőségű, sok éves hivatalnoki munkája nem volt elég ahhoz, hogy a mágnások maguk közé tartozónak érezzék. Egy csekély birtokokkal rendelkező hivatalnok csakis akkor ülhetett közéjük (és nem melléjük), ha bárói címet szerzett. E tekintetben az sem számított, hogy egyrészt Szászy 1580-ban már nyolc esztendeje tevékenykedett a tanácsban, másrészt személynökként az egyik királyi pecséttel rendelkezett, de még az sem, hogy a Királyi Tábla (*Tabula Regia Iudiciaria*) és az országgyűlés alsótáblájának elnöke volt. Alapy és Révay ugyanis határozottan kikérték,

¹²⁴ ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 384, Konv. A, fol. 35–36 (18.1.1576).

¹²⁵ „*Quamvis aliquem hac in re certum ordinem ab antiquo institutum fuisse, nemo est, qui meminerit.*” uo. fol. 35.

¹²⁶ Az ügy iratai: ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. A, fol. 102–107 (24–25.3.1580), fol. 171–172 (29.3.1580).

¹²⁷ Federmayer, F., et al., *Šľachta Bratislavskej stolice*, 384–385.

¹²⁸ ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 46, 1583 Dez. fol. 12.

hogy egy *egregius* címmel rendelkező köznemes hivatalnok előkelőbb helyen ülhessen, mint ők, a *magnificusok*.¹²⁹ A kérdés kapcsán ugyan a tanácsosok között is vita alakult ki, mivel korábban a kinevezett tanácsosok csekélyebb száma miatt ez nem jelentett problémát, végső megállapodásra nem jutottak.

Noha Szászy személynök a „csatát” időlegesen megnyerte, hiszen az éppen zajló diéta alatti üléseken – tekintettel addigi szolgálataira – még korábbi helyén maradhatott, a „háborút” mégis elvesztette. Hiába adta elő részletesen az uralkodónak külön kérelemben szolgálatait és kért számára végső megoldást jelentő bárói címadományt, sőt utalt arra, hogy ő hivatalból tagja a tanácsnak.¹³⁰ Érvelését – nyilván a világi nagyurak hatására – március végén Draskovics György kancellár és Radéczy István helytartó sem támogatták, pedig ők karrierjüket nagyjából szintén hivatali szolgálataiknak köszönhették. Egyrészt úgy vélték, hogy a személynök „nem hivatalból, hanem különleges kegyből” tagja a tanácsnak.¹³¹ Ez jól jelezte a tanács középkori jellegének megőrzésére irányuló törekvést, de egyúttal azt is, hogy a magyar arisztokrácia ellenállása miatt a Habsburgok minden kísérlete kudarcra ítéltetett a tanács hivatallá történő átalakítására. Másrészt szerintük a személynök kora vagy régebbi szolgálata az ülésrendnél nem számíthatott, hiszen a két nagyúrral ellentétben nem viselt bárói címet. Ennek megszerzését viszont – Szászy többszöri kérelme dacára – sem támogatták. Bár a személynök elődei közül Mérey Mihálynak sikerült elnyernie a *baronatust* – mint látni fogjuk, feltehetően Oláh Miklós hálájaként –, Szászy kudarcot vallott, és így az ülésrendben hátrébb szorult. A kancellár és a helytartó érvelése szerint ugyanis a személynök alacsony rangú ember volt, aki elegendő birtokkal sem rendelkezett ahhoz, hogy a nagyurakkal összehasonlítható lehessen.¹³² A század folyamán gyarapodó hivatalnok-karriernek ellenére főnemesi cím és jelentős birtokok hiányában tehát még egy igen magas rangú országos hivatalnok sem kerülhetett az arisztokrátiába és a rendek elitrétegébe.

E példák egyúttal arról is jól tanúskodnak, hogy egy nagyúr vagy főpap tanácsbeli helyét és szerepét nem csupán tisztsége és életkora,¹³³ hanem politikai befolyása és tapasztalata határozta meg. Különösen, hogy a tanács előterjesztéseit és véleményeit nem modern értelemben vett valóságos szavazás eredményeként, hanem a „*vota non numerantur, sed ponderantur*” (azaz „a szavazatok nem számíttatnak, hanem mérlegeltetnek”) elv szerint alakította ki. Így akár egy tisztséget éppen nem viselő, idősebb tanácsos-nagyúr is komoly befolyással élhetett. Erre jó példaként szolgál a nagy kort megélt Batthyány I. Ferenc (1479–1566) esete. Az egykori horvát bán (1522–1533) ugyan az 1540–1560-as években már semmiféle főméltóságot nem viselt, sőt tudtunkkal a Magyar Kamara által fizetett tanácsos sem volt, politikai súlya mégis igen tekintélyes

¹²⁹ „illis ex adverso allegantibus se ex magnatum genere numeroque esse, qui ordo nobilitati semper ubique terrarum praeferatur” ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. A, fol. 102 (25.2.1580).

¹³⁰ „mihi meum pristinum Sua Serenitas locum decrevit integrum, veluti antiquiori consiliario et alioqui in officio existenti [...]; ex quo in officio publico regni et Maiestatis Vestrae Caesareae consiliarius sim” uo. fol. 103 (24.2.1580).

¹³¹ „das er der personalis praesentiae nit ratione officii, sonder ex speciali concessione consiliarius sey” uo. fol. 171 (29.3.1580).

¹³² „ersstlich, das er ain hochtragner mann unnd desstoweniger mit den leüthen sich vergleichen khundt; fürs ander, das er auch dem stand gemeiß mit ligenden guettern nit versehen sey.” uo.

¹³³ Az utóbbi jelentőségére vö. még Thurzó György vitáját 1607-ben Forgách Zsigmond országbíróval és Seifried von Kollonitsch főlovászmesterrel. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 152, Konv. C, fol. 31–34 (24.7.1607).

maradt. Köszönhetően többek között annak, hogy Ferdinánd ez idő tájt úgymond udvarába bejáró, különleges bizalmas tanácsosaként alkalmazta. Amikor ugyanis Batthyányt gyakori tanácsadásra Bécsbe vagy Grazba rendelte, az udvari fizetőmesterrel (*Hofzahlmeister*) utalt ki számára tekintélyes napidíjat (havi számításban előbb 125, 1556-tól pedig már 200 rajnai forintot).¹³⁴ Mindezek ismeretében érthető igazán, miért adtak a Magyar Tanácsban annyira Batthyány szavára, és Miksa koronázásán 1563 szeptemberében miért éppen ő vihette a Szent Koronát.

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy a magyar udvari főtisztségek elsorvasztására az 1530–1540-es években a közös Habsburg-udvarban gondolkodó bécsi vezetés tett egy halovány kísérletet. E próbálkozás a nagyurak ellenállása miatt azonban ugyanúgy nem járt eredménnyel, mint a Magyar Tanács átszervezése. Ferdinánd középkori elődeihez hasonlóan ugyan megtehetette, hogy éveken át ne nevezzen ki magyar udvar- vagy ajtónállómestert,¹³⁵ sőt csökkenthette a névlegessé váló főméltóságok fizetését.¹³⁶ Azt azonban a magyar politikai elit egyetlen tagja, még a dinasztiahoz feltétlen hűek sem fogadták el, hogy a királyság e hagyományos főméltóságait felszámolják, vagy akár a bécsi főudvarmestert (*Obersthofmeister*) ismerjék el magyar királyi udvarmesternek – miként ezzel 1549 tavaszán I. Ferdinánd megpróbálkozott.¹³⁷

Ugyanez igaz volt az országos főméltóságokra is. Az uralkodó – a királyság területének csökkenésére hivatkozva – mérsékelhette fizetésüket,¹³⁸ az efféle lépéseknek ugyanakkor komoly politikai kockázata volt. A magyar arisztokraták támogatása nélkül ugyanis sem a törökellenes határvédelem, sem Magyarország éléskamra-szerepe, sem az ország igazgatása nem volt biztosítható, de a hangadó köznemesek sem voltak leszerelhetők. Mivel pedig e főméltóságok még az igazságszolgáltatásban is meghatározó szerepet játszottak (miként erre még visszatérünk), tisztségeik megszüntetése alapvetően sértette volna az egész magyar rendi társadalom kiváltságait. Erre pedig a főpapok és nagyurak, vagy már Mária királyné is nyilván felhívták Ferdinánd figyelmét. Az uralkodó így a rendek és a világi elit erejét – egyes főméltóságok kinevezésének halogatása mellett – elsősorban a legfőbb országos méltóság, a nádori poszt (lat. *officium palatini/palatinale, palatinatus*, korabeli németességgel *Großgrafenamt*)¹³⁹ be nem töltésével csökkenthette.

E lehetőséggel Ferdinánd és utódai a 16. században sikerrel éltek. A nádori tisztt betöltésének ugyanis – elsősorban a közös ügyek és a bécsi kormánysszervek kialakulása idején – igen komoly tétje volt, hiszen a *palatinus* a késő középkor óta az ország főkapitányának számított. Emiatt – miként ezt a 6/b. alfejezetben már elemeztem – a katonai hatásköri konfliktusok elkerülése érdekében Báthory István halálát (1530) követően Ferdinánd közel negyedszázadon át nem nevezett ki nádort. Az uralkodót

¹³⁴ ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 8, fol. 134–136 (1552–1553), Bd. 9, fol. 149r-v, Bd. 10, fol. 171r-v (1554), Bd. 12, fol. 270–271 (1556), Bd. 13, fol. 106r, fol. 147v, fol. 149r-v (1557), Bd. 14, fol. 68r (1558), Bd. 20, fol. 521–523 (1565), vö. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 90, Konv. B, fol. 28–31 (6.5.1565). Batthyány kismonografikus életrajzán Fazekas István dolgozik.

¹³⁵ Fallenbüchl Z. *Magyarország főméltóságai*, 85, 89.

¹³⁶ R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 392, Nr. XXVI (30.4.1549).

¹³⁷ „*Habuimus etiam antea magistrum cubiculariorum, cui dabantur in salarium mille floreni, sed cum hoc officio iam generalis noster in Hungaria, praedictus Nicolaus comes a Salmis fungatur, qui suum salarium, ut supra expressum est, alibi habeat [ti. a bécsi Hofzahlmeistertől], supervacaneum est quicquam eo nomine deputare.*” uo. 384, Nr. XXXII (1549).

¹³⁸ Uo. 371–373, Nr. XXVIII (28.4.1545).

¹³⁹ A tisztségre a 17., ill. a 18. század vonatkozásában: S. Lauter É. „A Palatinus Regni Hungariae”; S. Lauter É. „Nádori reprezentáció”; Barcsay, Á. *Herrschaftsantritt im Ungarn*, 176–194.

helyettesítő helytartók hadügyi jogkörét pedig fokozatosan csökkentette, míg nem azt 1556-tól hivatalosan is átvehette az Udvari Haditanács. A magyar rendekkel vívott küzdelem tehát az egész Habsburg Monarchia védelme szempontjából is alapvető jelentőséggel bírt. Ráadásul a nádort maguk a rendek választották, a királyi helytartót viszont az uralkodó maga nevezte ki, ami jelentős különbség volt. Mivel pedig Nádasdy Tamás nádorsága (1554–1562), a ráadásul protestáns nagyúr kemény érdekérvényesítése következtében, a bécsi hadvezetés lehetőségeit korlátozta, a dunántúli arisztokrata 1562. június eleji halála után Ferdinánd, majd Miksa mindent megtett, hogy a tisztség minél tovább betöltetlen maradjon.

A *Hofburg* számára sokkal előnyösebbnek mutatkozott dinasztiahoz hű hivatalnok-főpapok (azaz nem arisztokraták) helytartóvá történő kinevezése, miként ez 1554 előtt Várday Pál és Újlaky Ferenc esetében már történt. Ők és püspöktársaik a katolikus egyház tetemes magyarországi térvesztése¹⁴⁰ miatt anyagi szempontból is gyakran függtek a királyi kegytől, ráadásul többségük nem az arisztokráciából, hanem alacsony sorból emelkedett az ország politikai elitjébe.¹⁴¹ A késő középkorral vagy a 17–18. századdal elletében ugyanis e korszak főpapjai között viszonylag kevés arisztokrata származásút találunk – valójában még Draskovics György kalocsai (1572–1587) és Forgách Ferenc esztergomi érsek (1607–1516) is az újonnan felemelkedő kivételek közé számított. Sőt, paradox módon az oszmán hódítás elősegítette hivatalvállalásukat is. Mivel egykori érseki-püspöki székhelyeik és birtokaik török megszállás alá (Csanád, Esztergom, Kalocsa, Pécs, Vác) vagy az Erdélyi Fejedelemséghez (Erdély, Várad) kerültek, főként Pozsonyban és Nagyszombatban élve több lehetőségük kínálkozott hivatalvállalásra, politizálásra és az országos igazságszolgáltatásban való aktív részvételre. A főpap-tanácsosok támogatására az uralkodóknak a Magyar Tanácsban is nagy szükségük volt, a politikai küzdelmek mellett többek között vallási kérdésekben is. A világi előkelők nagy része ugyanis hosszú ideig még a protestantizmus lutheri vagy kálvini irányzatát követte.

A rendek részéről így az is komoly sikernek számított, hogy 1554 áprilisában kiharcolták a nádorválasztást. Pedig Ferdinánd korábban különféle taktikákkal hosszan ellenállt törekvéseiknek. Persze nem kizárt, hogy ez esetben is az egyházi elit soraiból (főként bizalmasától, Várday Páltól) kapott támogatást vagy legalábbis ötleteket. Előbb, 1542-ben a pozsonyi diétán megjelent rendek csekély számával indokolta a nádorválasztás elhalasztását, s ezt a rendek is elfogadták (28. tc.),¹⁴² hiszen a *palatinus* az egész ország legfőbb méltósága volt. 1548-ban azután a legközelebbi országgyűlésnek ígért erre Ferdinánd lehetőséget, ezt 1550-ben azonban már nem e célból hirdette meg. Végül még az 1552 és az 1553 tavaszi diétán is sikerült időhúzással és egyéb indokokkal elnapolnia a kérdést.¹⁴³ Mivel azonban látta, hogy a rendek kitartása miatt előbb-utóbb nem térhet ki a nádorválasztás elől, megkísérelte elérni a nádori jogkör csökkentését.

¹⁴⁰ További bőséges irodalommal: Fraknói V. *Magyarország*; Juhász K. *A csanádi püspökség*; Molnár A. „A Pápaság és Magyarország”; Fata, M. *Ungarn*; Tusor P. *Purpura Pannonica*; vö. még Klaniczay T. *Stilus, nemzet*, 77–78.

¹⁴¹ A 16. századi egyházi elite (mint rendre) vonatkozó szerény irodalomból: Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”, 156–157; Bahlcke, J. „Geistlichkeit und Politik”, 177–178; Tóth I. Gy., szerk. *Millenniumi magyar történet*, 237–238; Bérenger, J. – Kecskeméti K. *Országgyűlés*, 27–20; vö. a 15. századi előzményekre: Fügedi E. *Uram, királyom*, 122–134; Kubinyi A. *Főpapok*.

¹⁴² CJH 1526–1608, 90–93.

¹⁴³ R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, főként LI–LXI, LXX–LXXX.

Erre Bécsben ugyancsak az említett *Quadripartitum* rendi változatának átdolgozásával láttak lehetőséget, amely az 1486. évi nádori cikkelyeket változatlan szöveggel vette át. A „dinasztikus” verzió ugyanakkor tetemesen megnyirbálta a nádor jogkörét, különösen a hadügy, a főméltóság politikai szerepvállalása és igazságszolgáltatása terén.¹⁴⁴ Bár jelenleg sajnos nem tudom, hogy ebben mekkora része lehetett Oláh Miklósnak, mivel az érsek a nádorban komoly riválist látott, ez valószínűsíthető. A rendek 1553 őszén a *Quadripartitum* módosított változatát így természetesen nem voltak hajlandók elfogadni. Sőt, néhány hónap múlva, a nádorválasztó diétán logikus ellenreakcióként külön törvényi rendelkezést (6. tc.) alkottak arról, hogy a nádor „*az ország régi szabadságai és szokásai értelmében*” teljes körűen láthassa el jogkörét.¹⁴⁵ Mindezeket Nádasdy nádor kinevező okiratába is részletesen belefoglaltatta.¹⁴⁶ Az udvar ezzel számottevő politikai kudarcot szenvedett.

Mindezek ismeretében érthető, hogy a protestáns Nádasdy halálát követően a *Hofburg*, a Haditanács, valamint Oláh érsek és „követői” miért tettek meg hosszú évtizedeken át mindent a nádori tisztség be nem töltése érdekében. Noha, miként megismerhettük, 1563 tavaszán a Magyar Tanácsban, majd a szeptemberi koronázó diétán markánsan felmerült a nádorválasztás kérdése, ami miatt még az ünnepi ceremónia is késett néhány napot, az uralkodó és az egyházi elit végül elég pártfogót tudott szerezni a világi előkelők sorában a nádort követelők előbb időleges, majd tartósabb leszerelésére. Az érsek-főkancellárnak a kérdés különösen húsbavágó lehetett. Egyrészt nádor esetén – mint utaltam rá – a koronázásban is osztoznia kellett volna a legfőbb világi méltósággal. Másrészt 1562 ősztől Oláh már királyi helytartó is volt,¹⁴⁷ így egy újabb nádorválasztással e tisztét elveszítette volna. Ezt pedig Oláh mindenképpen meg kívánta őrizni, hiszen megszerzése 1562 nyarán még számára sem volt könnyű feladat. Erről a 23. táblázat szemléletesen tanúskodik. Ez azon – korai volta miatt kuriózumnak tartható – források adatait összegzi, amelyek a magyar tanácsosok véleményét egyenként rögzítették a nádor halála miatt betöltendő helytartói és nádori helytartói, továbbá a Nádasdy által ugyancsak ellátott dunántúli és dunáninneni főkapitányi posztokra javasolt személyekről.

¹⁴⁴ Illés J. *A Quadripartitum*, 27–28, 44–49; Baranyai B. *Némi adalékok*, 74–76; Degré A. *A Négyeskönyv perjogi anyaga*, 27–28.

¹⁴⁵ „*juxta veteres regni libertates ac consuetudines*” CJH 1526–1608, 366–367.

¹⁴⁶ R. Kiss I. *A magyar helytartótanács*, 404–409, Nr XLIII (15.4.1554).

¹⁴⁷ Helytartóvá való előreléptetéséről 1562. augusztus 9-én értesítette őt Ferdinánd király. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. B, fol. 31–32.

23. táblázat: *A Magyar Tanács tagjainak javaslatai a Nádasdy Tamás nádor által ellátott tisztségek betöltésére vonatkozóan (1562. júl.–aug.)*

Javaslattevő	Helytartó	Nádori helytartó	Dunántúli főkapitány	Dunáninneni főkapitány
Oláh Miklós esztergomi érsek	egy főpap v. Báthory András	Mérey Mihály személynök ¹⁴⁸	Zrínyi Miklós, Tahy Ferenc, Bánffy István	Dersffy István, Thury György
Köves András veszprémi püspök	Oláh Miklós	Máté ítélőmester	Tahy Ferenc	Dersffy István
Bornemisza Pál erdélyi és nyitrai püspök	ha egyházi: Oláh Miklós, ha világi: Zrínyi Miklós	Mérey Mihály ¹⁴⁹	Tahy Ferenc	Dersffy István
Báthory András országbíró	Gregoriánczy Pál győri püspök	egy ítélőmester	Tahy Ferenc	Dersffy István
Batthyány Ferenc tanácsos	Báthory András	Aranyáni Damján mester	Tahy Ferenc	Dersffy István
Tahy Ferenc lovászmester	Báthory András	Gregoriánczy Pál győri püspök	Bánffy László	Dobó István
Bánffy István étekfogómester	Báthory András	Mérey Mihály	Tahy Ferenc	Perényi Gábor, Dobó István
Bánffy László ajtónállómester	Aranyáni Damján mester	Zomor János	Tahy Ferenc	Perényi Gábor, Dobó István
Dobó István tanácsos (volt erdélyi vajda)	Báthory András	Bánffy István vagy László, Kerecsényi Mihály, Ara-nyáni Damján	Tahy Ferenc	–
Pethő János kamarásmester	Báthory András	Aranyáni Damján mester	Zrínyi Miklós, Nádasdy Kristóf	Perényi Gábor, Dobó István
Dessewffy János udvarmester	Oláh Miklós	Mérey Mihály ¹⁵⁰	Tahy Ferenc	Perényi Gábor [aki már volt]
Mérey Mihály személynök-tanácsos	Oláh Miklós v. Báthory András	Bánffy István	Zrínyi Miklós, Tahy Ferenc	Dersffy István
Miksa főherceg javaslata (aug. 6., Linz)	Oláh Miklós	Mérey Mihály ¹⁵¹	Zrínyi Miklós, a szigetvári kapitányság nélkül, vagy Zrínyi szigeti kap. esetén Tahy Ferenc ¹⁵²	Dersffy István ¹⁵³

¹⁴⁸ Helyére Gregoriánczy Pál győri püspököt ajánlotta.

¹⁴⁹ Helyére ez egyháziak közül Gregoriánczy Pál győri püspököt, a világiak közül Zomor János királyi jogügyigazgatót vagy Aranyáni Damján mestert javasolta.

¹⁵⁰ A személynök helyére ő is Gregoriánczy Pál győri püspököt ajánlotta, „*quia inter omnes alios est magis iurisperitus, quia certo accepi, quod etiam tempore Mathiae et Ladislai regum fuerunt plerique episcopi in hoc officio personalis praesentiae.*” (ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. A, fol. 70, vö. Kubinyi A. *Főpapok*, 69–99) Amennyiben Mérey nem vállalta volna, akkor Kerecsényi Mihály alnádort vélte alkalmazhatónak.

¹⁵¹ Ő is Zomor János királyi jogügyigazgatót (mint „*allter und geteuer dienner*”) javasolta az előléptetendő személynök helyére Aranyáni Damjannal szemben.

¹⁵² Miksa állítása szerint azonban Zrínyi mindkét poszthoz ragaszkodott. Ennek ellenére a főherceg a kerületi főkapitánysággal Ferdinánd további döntéséig ideiglenesen Tahyt bízta meg (ÖStA Wien, HHStA

Javaslattevő	Helytartó	Nádori helytartó	Dunántúli főkapitány	Dunáninneni főkapitány
I. Ferdinánd döntése (aug. 9., Prága) ¹⁵⁴	Oláh Miklós	Mérey Mihály ¹⁵⁵	Zrínyi Miklós a szigetvári kapitánysággal	Dersffy István
Tényleges megvalósulás	Oláh Miklós (1562)	Mérey Mihály (1562)	Zrínyi Miklós a szigetvári kap. együtt (1563)	Dersffy István (1563) ¹⁵⁶

Forrás: „*Opinio Hungarorum de capitaneis cis et ultra Danubium, necnon de locumtenente regio et palatinali. Viennae 23 Julii anno* [15]62.” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. A, fol. 68–71 (23.7.1562, Magyar Tanács), fol. 69 (Bornemisza), fol. 70 (Dessewffy), uo. Konv. B, fol. 11–12 (6.8.1562, Miksa Ferdinándhoz), fol. 27–28 (9.8.1562, Ferdinánd Miksához), fol. 31–32 (9.8.1562, Ferdinánd Oláh Miklóshoz).

A Magyar Tanács 1562. július 23-án, ismét Bécsben tartott ülésén a jelen lévő tanácsosok többsége nem az esztergomi érseket támogatta a helytartói posztra. Ha nem számoljuk Oláh burkolt önjelölését („*unus ex spiritualibus*”), akkor Báthory András országbíró (1554–1566) hét, Oláh négy, Zrínyi Miklós és Gregoriánczy Pál győri püspök egy-egy jelölést kapott. Aranyáni Damján ítélőmester Bánffy László részéről történt ajánlása ugyanakkor inkább tekinthető tartózkodásnak, mint komoly véleménynyilvánításnak. Oláht két főpaptársa mellett csupán Dessewffy János udvarmester és Mérey Mihály személynök támogatta. Az utóbbi azonban taktikusan az országbíró is megnevezte jelöltjének. Azaz a világi elit, köztük a befolyásos Batthyány I. Ferencel, egyértelműen Báthory mellett foglalt állást. De miként említettük, a tanácstagok jelölései nem tényleges szavazatok voltak, és nem bírtak egyenlő súllyal. Ráadásul a végső döntésbe Miksa főhercegnek is komoly beleszólása volt, aki a távollévő uralkodó nevében a tanácsosokkal szóban egyeztetett tovább.¹⁵⁷ Ő augusztus elején végül egyértelműen Oláh mellett foglalt állást, nyilván nem feledvén az érsek egy esztendővel korábbi, határozott kiállását magyar trónutódlása érdekében.

Miként a középkorban, a végső döntés most is az uralkodó kezében volt. Ferdinánd a dunántúli főkapitányság kapcsán felül is bírálta fia álláspontját, mert jobban bízott Zrínyi Miklósban, mint az általa különös jelleműnek titulált Tahy Ferencben.¹⁵⁸ Így 1563-ban a magyar–horvát nagyúr a szigetvári kapitányság mellett már egyúttal dunántúli generális is

Hungarica AA Fasc. 86, Konv. B, fol. 11.), ő azonban – az uralkodó ezzel ellentétes végső döntése miatt – végül sohasem tölthette be a tisztséget.

¹⁵³ Őt Dobó Istvánnál a főherceg alkalmasabbnak vélte.

¹⁵⁴ Az uralkodó Oláh, Mérey és Zomor ügyében végső döntést hozott, de Miksa főhercegtől kérte, jelezze, „*quos modus in publicatione istorum officiorum observandus sit*” (ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. B, fol. 27.). A két főkapitány kinevezése ügyében Miksának szintén meg kellett tennie a szükséges intézkedéseket.

¹⁵⁵ Ferdinánd osztotta Miksa főherceg véleményét a Mérey előléptetésével megüresedő személynöki poszt Zomor János jogügyigazgatóval való betöltése ügyében.

¹⁵⁶ Ferdinánd viszont hangsúlyozta, hogy Dersffy kinevezése nem sértheti Zay Ferenc felső-magyarországi főkapitányságát.

¹⁵⁷ „*loquutus fueram cum Sua Maiestate*” [ti. Miksával] – miként ezt utóbb Batthyány Ferenc állította. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. C, fol. 57–58 (25.10.1562).

¹⁵⁸ „*in Francisco Tahij plures occurrunt difficultates et praesertim mirum hominis ingenium*” ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. B, fol. 27 (9.8.1562).

lett.¹⁵⁹ A helytartóság kapcsán azonban Ferdinánd és Miksa azonos véleményen voltak. Jóllehet Báthory András egykori országos főkapitány, tárnokmester, majd erdélyi vajda és országbíró hűségét és szolgálatait¹⁶⁰ senki sem kérdőjelezte meg Bécsben, Oláh az udvar számára mégis sokkal előnyösebb választásnak tűnt. Az érsekkel szemben ugyanis Báthory kelet-magyarországi birtokai miatt gyakran volt távol a két magyar fővárostól (Pozsonytól és Bécstől), ráadásul ez idő tájt már sokat betegeskedett. Oláh ugyanakkor már közel húsz esztendeje tartózkodott az uralkodó közvetlen környezetében: előbb mint alkancellár (1543–1545), majd kancellár (1545–1553), végül főkancellár (1553–1568), és humanista műveltsége is imponáló volt. De feltehetően Ferdinánd sem feledkezett meg döntésekor az érsek kitartó támogatásáról a trónöröklés kérdésében. Végül, s talán ez volt a legfontosabb, Oláh főkancellárként meghatározó szerepet játszott az ország igazgatásában, klientúra-építőként is kiváló, bár igen határozott személyiség volt,¹⁶¹ akinek tekintélye és befolyása az ország belpolitikai életében ekkor már a leggazdagabb nagybirtokosokéval vetekedett. Legalábbis maga Ferdinánd király így vélekedett abban, az érsek számára nyilván megelégedést hozó levelében, melyben augusztus 9-én értesítette kedvező döntéséről.¹⁶² Az uralkodó határozatával szemben pedig a tanácsosok sem emelhetek kifogást, hiszen végül a második legtöbb jelölést elnyert személy kapta meg a helytartó posztját.

Támogatóihoz 1568. évi haláláig Oláh helytartóként sem maradt hűtlen. Mint láthattuk, Miksa főherceg trónöröklésében 1563-ban sorsdöntő, noha a nemesség körében komoly ellenszenvet kiváltó szerepet játszott, miközben még ellenlábas humanista-társai körében sem volt népszerű.¹⁶³ Sőt, az előzetes ígéretekkel ellentétben a nádorválasztást is sikerült az udvarral összefogva megakadályoznia. Legfontosabb szolgálata a *Hofburg* számára talán mégis az volt, hogy érsek-helytartói udvartartásában és a Magyar Udvari Kancellárián „kinevelt” egy, az ő politikáját és munkáját – ha nem is hozzá hasonló határozottsággal – folytató új generációt. Ennek tagjai a század végéig a kancellária mellett követték az ország igazgatásában, belpolitikájának irányításában, az igazságszolgáltatás működtetésében és az udvarral való kompromisszumok megkötésében. De még a nádorválasztás megakadályozásában is. Ennek egyik ügyes eszköze a nádor igazságszolgáltatási feladatait ellátó nádori helytartó két diéta közötti kinevezése volt, hiszen *palatinust* csakis az erre kiírt országgyűlés választhatott.¹⁶⁴ A nádori helytartó kinevezését viszont a rendek általában utólag kénytelen-kelletlen megerősítették, hiszen ennek megakadályozása peres ügyeik lefolyását is nehezítette volna.

¹⁵⁹ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 269 és Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 116.

¹⁶⁰ Életpályája vázlata: Ludiková, Z. – Mikó Á. – Pálffy G. „A lőcsei Szent Jakab-templom”, 351–352.

¹⁶¹ Fazekas I. „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara”; Fazekas I. „Vita”.

¹⁶² „nobis vero a tot annis usque optime sit cognita et prospecta Devotionis Vestrae singularis sinceritas, vitae honestas, prudentia, rerumque multarum longa experientia, et ad eiusmodi virtutes et qualitates, insuper accedat eximia, qua Devotio Vestra caeteros praepollet in regno isto nostro, auctoritas” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. B, fol. 31. (9.8.1562), vö. fol. 37 (16.8.1562).

¹⁶³ Almási G. „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről”.

¹⁶⁴ Jó példa erre Telegdy Miklós pécsi püspök 1581 tavaszi javaslata: „Si officium illud usque ad dietam vacabit, verendum est, ne non locumtenentem palatinalem, sed palatinum nobilitas a Sua Maiestate petere incipiat, eaque res novas pariat difficultates [...]. Quod si autem intelligent, iam propalatinum creatum esse, puto, quod comitatus nullam suis nunciis dabunt instructionem de palatino petendo, sed faciles omnes acquiescent electioni per Suam Maiestatem factae.” ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. B, fol. 3–4 (5.5.1581), vö. fol. 12–13 (25.5.1581, Batthyány Boldizsár állítólag ez idő tájt nádorválasztást szorgalmazott).

Oláh helytartó-utódai közül Radéczy István (1573–1585) és Fejérvölgy István (1587–1596) mondhatnánk „neveltjei” voltak, akik ráadásul e tisztségeikkel egyidejűleg a Magyar Kamarát is igazgatták. De a történetíró Istvánffy Miklós, a későbbi nádori helytartó (1581–1608) vagy a jogtudós Mossóczy Zakariás, utóbb nyitrai püspök, is Oláh mellett kezdte pályáját.¹⁶⁵ Aki viszont sértette az érsek hatalmi köreit, mint például utóbb az egykori patronált, Forgách Ferenc, az nem sok jóra számíthatott.¹⁶⁶ A támogatók viszont annál inkább. Az 1562 júliusában Oláhra voksolt hivatalnok, Mérey Mihály bizonyosan nem csupán szolgálataiért kapott 1563 őszén bárói címet.¹⁶⁷ Sőt, 1565 augusztusában I. Ferdinánd bécsi gyászszerzetartásán a Magyar Királyság felségjelvényeit – Zrínyi Miklós (korona) mellett – nem mást, mint Dessewffy János (kard), Mérey Mihály (jogar) és az 1562-ben oly furcsán „tartózkodó” Bánffy László (országalma) vihették; miként erre még a 10/a. és c. fejezetekben visszatérek (lásd alább a 16. ábrát). Bár ez elsőre akár véletlennek is tűnhetne, annak ismeretében, hogy a végső javaslatot Oláh nyújtotta be Bécsben,¹⁶⁸ véleményem szerint bizonyosan nem az.

Oláhnak, majd főpap-helytartó utódainak tehát nem kis szerepe volt abban, hogy a Magyar Tanács püspök-tagjai könnyebben voltak képesek egységes álláspont kialakítására, mint a világiak. Az utóbbiak tanácsbeli szerepvállalását ugyanakkor távoli birtokaik és a törökellenes határvidéken vállalt főkapitányi posztjaik is gyakran hátráltatták.¹⁶⁹ De ez idő tájt egységes fellépésüket már vallási megosztottságuk is nehezítette. Sőt ebben egyes rokon család-csoportok magánérdekei mellett egyre nagyobb szerephez jutottak bizonyos regionális törekvések és kötődések is, miként ez így volt már a késő középkorban Szlavónia és Erdély esetében. A horvát–szlavón területeken birtokos Draškovićoknak, Erdődyeknek és Zrinskieknek például gyakran egészen más politikai érdekeik voltak, mint a dunántúli Batthyányoknak, Nádasdyaknak vagy Zrínyieknek, nem is beszélve a Felső-Magyarországon óriási befolyással bíró Perényiekről, a Homonnai Drugethekről, a Mágochyakról vagy ez idő tájt mindenekelőtt a Báthoryakról. Az utóbbiak hatalmát jól érzékelteti a Magyar Tanács 1580 tavaszán ismét Bécsben kelt véleményének egy sora. Eszerint Felső-Magyarországon, különösen annak Tiszán túl fekvő részein Báthory Miklós országbírónak (1568–1584) volt a legnagyobb tekintélye.¹⁷⁰ Ezt három esztendő múlva az óvatosságáról ismert Hans Rueber kassai főkapitány is megerősítette, és ezért Báthoryval kapcsolatban a gyanakvás helyett Bécsben rugalmasabb bánásmódot javasolt.¹⁷¹

¹⁶⁵ A sort Fazekas István újabb vizsgálata alapján még hosszan folytathatnánk. Fazekas I. „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara”, 345–353.

¹⁶⁶ Almási G. „Variációk”.

¹⁶⁷ MOL Budapest, A 57, Vol. 3, pp. 791–792 (13.11.1563).

¹⁶⁸ MOL Budapest, P 184, Tétel IV/2, fol. 13–14.

¹⁶⁹ Miként 1582 tavaszán Draskovics György kalocsai érsek írta: „*Consilarii in remotioribus partibus existentes, utpote in Sclauonia et superioribus regni Hungariae partibus, licet continue in aulae Suae Maiestatis residere neque frequentius Viennam advocendi possint; occurrentibus tamen gravibus negociis interdum advocandi viderentur etiam ob id, ne existiment se neglectos.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. A, fol. 99 (4.5.1582).

¹⁷⁰ „*Et quia totius Ungariae, quae nunc superior appellatur, et potissimum ultra Tibiscum sitae, maximus ad dominum Nicolaum de Bathor respectus est...*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. A, fol. 175 (*Opinio Consilii Ungarici de futura diaeta*, 20.4.1580). Utóbb hasonló pozícióval bírt az 1605-ben elhunyt ecsedi Báthory István is. Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 17; Vadász V. *Ecsedi Báthory István*.

¹⁷¹ „*an diser personn vill gelegen, und schier das gancze lanndt ain aufsehen auf dieselb hat...*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 76–77 (29.8.1583).

Az ország más-más kerületében (vö. a 8. táblázatot) élő nagyuraknak, s még inkább a köznemeseknek, tehát már ez idő tájt kezdett kialakulni egyfajta regionális tudatuk, noha ez nem kérdőjelezte meg *Hungarus* öntudatukat, azaz a Magyar Királysághoz való tartozásukat, de összetartozás-tudatukat sem. Erdődy II. Tamás horvát-szlavón bán 1586 nyarán például azt kérte Draskovics György helytartótól, hogy a Várday Mihály halálával megüresedett pohárnokmesteri tisztséget az uralkodónál egy az ő *regnumában*, azaz Szlavóniában élő személynek szerezze meg, így juttatván őt a magyar tanácsosok közé.¹⁷² Végül egyik jelöltje (ifj. Gregoriánczy Pál és testvére, Erdődy III. Péter) sem lett pohárnokmester, azt a katonai tisztséget ekkor már nem viselő Forgách Simon nyerte el.¹⁷³ Egy másik „honfitársa”, Draskovics Gáspár azonban hamarosan mégis tanácsos lett, még ha csupán a kinevezett és fizetést kapó tanácsadók sorában.¹⁷⁴ Ebben persze elsősorban az játszott meghatározó szerepet, hogy a helytartó testvére volt. Erdődy kérése ezzel részben megvalósult, összességében pedig jól jelezte a világi elit regionális megoszlását.

A világi tanácsosok helyzetét a magyar arisztokrácia jelentősebb átalakulása is nehezítette. Bár a főnemesség fluktuációja szinte minden évszázadban nyomon követhető, az 1550–1570-es évekre a 15–16. század fordulója arisztokrata családjainak egy jelentős része kihalt. Erre még a bécsi velencei követ is felfigyelt, noha a famíliák nevét részben összekeverte.¹⁷⁵ Sőt, ezekben az évtizedekben az Udvari Haditanács modern kifejezéssel élve úgymond „kádérhiányban” szenvedett, vagyis nem állt számára rendelkezésre annyi előkelő származású, ám megfelelő tapasztalattal bíró főtiszt, akik a legfontosabb végvárok vezető posztjait betölthették volna. Ezzel magyarázható, hogy a nápolyi származású, de már Magyarországon született Ferranto Samaria de Speciacasa az 1580-as években egyszerre volt az egymástól közel 150 kilométernyire fekvő Veszprém és Érsekújvár főkapitánya.¹⁷⁶

A főnemesség fél évszázad alatt tehát komoly vérveszteséget szenvedett. A 16. század eleji nagyúri családokból ez időre (fiágon) örökre eltűnt a Bebek, a Beriszló, a Drágffy, az Ernuszt, a Kanizsai, a Korlátkövy, a Losonczy, az Ország, a Pálóczy, a Szapolyai, a Szentgyörgyi-Bazini, a Török és a Werbőczy familia. Helyükre a századvégig több hullámban új családok (Choron, Dobó, Draskovics, Erdődy, Illésházy, Istvánffy, Mágochy, Mérey, Nádasdy, Nyáry, Pálffy, Rákóczi, Ráttkay, Révay, Serédy, Serényi, Szunyogh, Thököly, Zay, Zrínyi) léptek, bár közülük néhány (Choron, Dobó, Istvánffy, Mágochy) virágzása különböző okokból csak két-három nemzedékig tartott.¹⁷⁷ E famíliák új generációi a század második felében viszont már nem az 1526 utáni évtizedek sokkhatásában éltek, hanem úgymond „beleszülettek” abba az új szituációba, amely a Magyar Királyság Habsburg Monarchiához való csatlakozásával együtt járt, és nem is minden tekintetben voltak hajlandók elfogadni azt. A 17. század elején felkapaszkodó

¹⁷² „Suplico, dignetur unum in hoc regno ad officium magistri pincernarum et consiliarius promovere apud Suam Maiestatem, dominum Gregorijanczij vel fratrem meum; erit hoc non solum pro utilitate huius regni, verum pro dignitate quoque Suae Maiestatis Sacratissimae.” HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 108. Juraj II, 25.7.1586.

¹⁷³ ÖStA Wien, HKA Familienkaten F–V 117, fol. 9; Fallenbüchl Z. *Magyarország föméltségai*, 91 (23.11.1587).

¹⁷⁴ MOL Budapest, A 57, Vol. 4, p. 455 (23.9.1586).

¹⁷⁵ „conciosia, che da sette anni in quà, dopoi ciò è, che io fui Ambasciator à Ferdinando, sono mancate per diffetto di successione 10 ò 12 case delle più principali, (si come Battori, Pereni, Orsaghi, Botiani, Turachi, Banfi) et simili” Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 297; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 411 (1571).

¹⁷⁶ Pálffy G. „A veszprémi végvár”, 113–117.

¹⁷⁷ Pálffy G. *A tizenhatodik század*, 141–145.

újabb bárói családokkal (Alaghy, Apponyi, Esterházy, Hosszútóthy, Jakusics, Pethe, Osztroics, Pográny, Vízkelethy stb.) együtt pedig fokozatosan felismerték és kitanulták a világi elit érvényesülésének különféle lehetőségeit: a főhercegek udvarában való nevelkedéstől a hivatali szolgálaton át az országos és egyéni érdekérvényesítést. Sőt, az új század elején a monarchia belső válságát és a Bocskai-felkelést sikeresen használták ki Magyar Tanácsbeli pozícióik tetemes megerősítésére – mint erre még a 11/d. fejezetben visszatérünk.

Összességében tehát a 16. században még az átmenetileg meggyengült világi és egyházi előkelők is képesek voltak arra, hogy a késő középkori királyi tanácsot immár Magyar Tanács néven csaknem változatlan szervezetben örökítsék tovább és fogadtassák el a Habsburg-uralkodókkal. Beleértve ebbe még a névlegessé vált magyar királyi udvari tisztségviselők tanácsosságát is. S noha az új központi kormányzervek miatt a tanács hatásköre kétségkívül csökkent, ez feltehetően így lett volna akkor is, ha ezek Budán és egy magyar dinasztia uralkodása alatt jönnek létre. Amennyiben viszont a központi kormányzervek egyértelműen magyar belpolitikai ügyekbe vagy az ország régi kiváltságaiba avatkoztak, a tanácsosok voltak az elsők, akik a leghevesebben tiltakoztak. Így történt ez például 1582 őszén, amikor az uralkodó az Udvari Kamara hatására meg kívánta kérdőjelezni Radéczy István helytartó kúria-adományozási jogát. Ez ellen a többnyire feltétel nélkül királyhű egyházi és világi tanácsosok igen kemény hangú levélben keltek ki, megvédve az ország régi szabadságait, hagyományait és törvényeit, továbbá hangsúlyozva, hogy hazájuk ügyeiben az uralkodó ne idegen személyek tanácsaira támaszkodjon.¹⁷⁸ Az ország 'belső szuverenitását' oltalmazó együttes kiállásuk sikert is hozott.¹⁷⁹

A fizetett tanácsosok révén az 1570–1580-as évektől az udvar a Magyar Tanácsot mégis képes volt formálni, sőt működését talán valamelyest még hatékonyabbá is tenni, a magyar nagyurak állandó véleményeire ugyanis a királyság irányításához alapvetően rászorult. Az Ernő és Mátyás főherceg udvartartásában nevelkedő, majd mellettük tanácsosként tevékenykedő magyar arisztokraták így fokozatosan egyre jelentősebb politikai szerephez jutottak. Ez biztosította azt a kompromisszumrendszert, amelynek eredményeként a Magyar Királyság régi intézményeit és hagyományait megőrizve, de az új államszervezeti keretekben működhetett tovább. Az egykori országos főméltóságok közül a rendek csupán a nádor tisztének üresen hagyását nem tudták megakadályozni. Ez ugyanis az éppen kialakuló Habsburg Monarchia egésze szempontjából meghatározó hadügyi kérdés volt. Kudarckban azonban a magyar katolikus egyházi elittel vívott különleges belpolitikai küzdelmük is alapvető szerepet játszott.

d. A rendi ellenállás fő színtere: az országgyűlés

A legviharosabb politikai küzdelmek és a rendi ellenállás fő színtere a Magyar Királyságban is az országgyűlés (*comitia, dieta*) volt. Míg a *dieta* későbbi (főként 17–18.

¹⁷⁸ „ne in rebus Patriae nostrae Hungariae consilia exterorum hominum amplecti velit.” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. A, fol. 155–157 (20.11.1582), Telegdy Miklós pécsi, Fejérkövy István veszprémi, Pethe Márton váci, Heresinczy Péter tinini püspök, Batthyány Boldizsár étekfőgő- és Révay Mihály ajtónállómester, valamint Istvánffy Miklós, Révay II. Ferenc és Szászzy András tanácsosok eredeti aláírásával.

¹⁷⁹ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. A, fol. 160–161 (10.12.1582).

századi) történetéről az elmúlt időszakban meghatározó összegzések születtek,¹⁸⁰ addig 1526 utáni fejlődésének és szerepének modern monografikus bemutatása – régóta kiadott iratanyaga dacára¹⁸¹ – még várat magára.¹⁸² Ennek ellenére néhány fontos, ám ez ideig kevésbé hangsúlyozott és témám szempontjából lényegesnek tartott jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.

Miként arra már a késő középkori magyar államot bemutató 2/a. alfejezetben utaltam, a magyar országgyűlés más szervezetű és nagyobb jelentőségű volt, mint az osztrák vagy a cseh tartományok gyűlései (*Landtag*). E különleges helyzete a Magyar Királyság Habsburg Monarchiához való csatlakozása ellenére a 16. század folyamán is megmaradt, még ha hosszú távra kiható változások következtek is be szervezetében és működésében. Ezek egyrészt az oszmánok előrenyomulásával és az ország három részre szakadásával, másrészt a politikai elit már több helyen taglalt átalakulásával, végül a Habsburgok államához való csatlakozásnak és a reformáció elterjedésének politikai következményeivel álltak összefüggésben.

A magyar állam előbb két, majd három részre szakadása következtében országgyűlésének „területi hatásköre” tetemesen csökkent. Bár továbbra is Szent István birodalmának rendi gyűlése maradt, a 16. század második felében – a késő középkori több mint hatvannal szemben – már csak mintegy 35 megyényi területen volt illetékes. Ennek ellenére továbbra is egyfajta „birodalmi gyűlés” (*Reichstag*) volt, még ha a német nyelvű források osztrák és cseh mintára általában *Landtag*nak nevezték is. A késő középkorral ellentétben ezen a török vazallussá vált Erdély rendjei természetesen már nem képviseltethették magukat. A fokozatosan kialakuló fejedelemségben az egykori erdélyi tartományi gyűlés (*conventus/congregatio generalis*) országgyűlési funkciókat vett fel, és megnövekedett területi hatáskörrel (*Partium*) az új állam rendi gyűlése lett.¹⁸³ Az oszmánok előrenyomulása miatt azonban – mint láthattuk – a horvát és a szlavón területeken is alapvető változások következtek be. Az 1558-tól végleg egyesült horvát–szlavón gyűlés (*conventus/congregatio generalis*)¹⁸⁴ választott követeivel ugyanakkor a magyar diétákon továbbra is képviseltette magát. Erre a késő középkori gyakorlattal ellentétben – két korai kivételtől eltekintve – viszont már nem a Pest melletti Rákospatak mezején vagy Budán, hanem többségében az ország új belpolitikai igazgatási székhelyén (Pozsonyban) került sor. Erről a korszak magyar diétáit számba vevő alábbi táblázat tájékoztat.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Bérenger, J. *Les «Gravamina»*; Szijártó M. I. *A diéta*; Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”; Bérenger, J. – Kecskeméti K. *Országgyűlés*; Szijártó, M. I. „The Diet”; vö. Bónis, Gy. „The Hungarian Feudal Diet”; Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 624–670.

¹⁸¹ MOE I–XII; újabban: H. Németh I. „A kassai követek”; a rövid összegzésekből: Benda K. – Péter K. *Az országgyűlések*, 3–12 (Benda Kálmán írása); Makkai, L. „The Crown and Diets of Hungary”; Kubinyi, A. „Landesherr, Reichstag”, 86–89.

¹⁸² Az eddigi egyetlen, méltatlanul elfeledett kísérlet a törvényhozó hatalomra koncentrálni: Karpat, J. *Zákonodarná moc*.

¹⁸³ Trócsányi Zs. *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*; Zach, K. „Fürst, Landtag und Stände”; Benda K. – Péter K. *Az országgyűlések*, 13–23 (Péter Katalin); Kubinyi, A. „Landesherr, Reichstag”, 90–92; Oborni T. „Tartományból ország”, 174–177.

¹⁸⁴ Lásd a 3. fejezet 114. jegyzetében idézett forrásokat és irodalmat.

¹⁸⁵ Ehhez mintául a magyar diéta új összefoglalásának egyik hasonló táblázatát választottam: Bérenger, J. – Kecskeméti K. *Országgyűlés*, 37, 1. táblázat.

24. táblázat: *A Habsburg-uralkodók magyar országgyűlései (1526–1608)*

Időpont	Hely	A jelen lévő uralkodó vagy képviselője ¹⁸⁶	Törvénycikkék száma
1526. dec.	Pozsony	Mária királyné és hat osztrák biztos	– (királyválasztás)
1527. okt.–nov.	Buda	Ferdinánd választott király	8
1528. jan.	Buda	I. Ferdinánd	8
1528. okt.–nov.	Pozsony	I. Ferdinánd	–
1532. ápr.	Pozsony	Marcus (Marx) Beck és Adam Ungnad biztosok	–
1535. okt.–1536. jan.	Nagyszombat-Pozsony	Thurzó Elek helytartó	60
1537. jan.–febr.	Pozsony	Thurzó Elek helytartó?	29
1538. jún.	Pozsony	Thurzó Elek helytartó és Várday Pál érsek	–
1539. szept.	Pozsony	Gerendi Miklós és Batthyány Ferenc biztosok	?
1541. márc.	Pozsony	Thurzó Elek helytartó ?	?
1542. febr.–márc.	Besztercebánya	Marcus (Marx) Beck, Batthyány Ferenc, Thurzó Elek helytartó, Várday Pál érsek és Perényi Péter	51
1542. nov.	Pozsony	I. Ferdinánd	51
1543. nov.	Besztercebánya	?	36
1545. febr.–márc.	Nagyszombat	Várday Pál helytartó	57
1546. febr.	Pozsony	I. Ferdinánd	60
1547. dec.	Nagyszombat	Várday Pál helytartó és Niklas Graf zu Salm und Neuburg biztos	39
1548. okt.–nov.	Pozsony	I. Ferdinánd	71
1550. jan.–febr.	Pozsony	I. Ferdinánd	78
1552. febr.–márc.	Pozsony	I. Ferdinánd	46
1553. ápr.–máj.	Sopron	I. Ferdinánd	30
1554. márc.–ápr.	Pozsony	I. Ferdinánd	24 (nádorválasztás)
1555. júl.	Pozsony	Miksa fhg.	16
1556. jan.	Pozsony	I. Ferdinánd	46
1557. jún.–júl.	Pozsony	I. Ferdinánd	24
1559. jan.–febr.	Pozsony	Miksa fhg.	56
1563. szept.–nov.	Pozsony	I. Ferdinánd	81 (koronázás)
1566. febr.–márc.	Pozsony	I. Miksa	28
1567. jún.–júl.	Pozsony	I. Miksa	46
1569. aug.–okt.	Pozsony	I. Miksa	60
1572. febr.–ápr.	Pozsony	Rudolf és Ernő fhg.	10 (királyválasztás)
1572. szept.–okt.	Pozsony	I. Miksa	8 (koronázás)
1574. márc.	Pozsony	Rudolf és Ernő fhg.	38
1575. dec.–1576. febr.	Pozsony	Rudolf és Ernő fhg.	18
1578. febr.–ápr.	Pozsony	I. Rudolf	37
1580. febr.–márc.	Pozsony	Ernő fhg.	–
1582. jan.–febr.	Pozsony	I. Rudolf	8

¹⁸⁶ Vö. Karpát, J. *Zákonodarná moc*, 79–83.

Időpont	Hely	A jelen lévő uralkodó vagy képviselője ¹⁸⁶	Törvénycikkek száma
1583. márc.–ápr.	Pozsony	I. Rudolf (Mátyás és Miksa fhg.-gel)	3
1587. nov.–1588. jan.	Pozsony	Erő fhg.	48
1593. febr.–márc.	Pozsony	Mátyás fhg.	23
1595. jan.–febr.	Pozsony	Mátyás fhg.	56
1596. febr.–márc.	Pozsony	Mátyás fhg.	61
1597. febr.–márc.	Pozsony	Mátyás fhg.	46
1598. febr.–márc.	Pozsony	Miksa fhg.	42
1599. márc.–ápr.	Pozsony	Mátyás fhg.	48
1600. febr.–márc.	Pozsony	Mátyás fhg.	29
1601. márc.–ápr.	Pozsony	Mátyás fhg.	36
1602. febr.–ápr.	Pozsony	Mátyás fhg.	25
1603. márc.	Pozsony	Miksa fhg.	15
1604. febr.–ápr.	Pozsony	Mátyás fhg.	21+1
[1605. jan.]	Pozsony	[Mátyás fhg. lett volna]	meghiúsult
[1606. ápr.]	Pozsony	[Mátyás fhg. lett volna]	meghiúsult
[1607. aug.–szept.]	Pozsony	[Mátyás fhg. lett volna]	meghiúsult
1608. jan.–febr.	Pozsony	Mátyás fhg.	–
1608. szept.–nov.	Pozsony	Mátyás fhg., választott király	k. e. 23 (király-és választás)
1608. nov. 19. után	Pozsony	II. Mátyás király	k. u. 27 (koronázás)

Forrás: MOE I–XII; Ortway T. *Pozsony város története*; Kárpáthy-Kravjánszky M. *Rudolf*, passim.

A magyar diéta mindezen túl szervezetében is alapvetően különbözött mind az osztrák és a cseh, mind a horvát–szlavón és az erdélyi gyűlésektől. Míg az előbbiek kuriális rendszerben (az egyes rendeknek megfelelően többnyire négy kúriával) működtek,¹⁸⁷ az utóbbiak – késő középkori tartományi gyűléseik szervezetének megfelelően – egykamarások maradtak. A magyar országgyűlés viszont a 16. században fokozatosan és végleg olyan kétkamarás testületté vált, ahol mind a nemesség, mind a katolikus papság mindkét kamarában, és az osztrák vagy cseh tartományi gyűlések résztvevőihöz képest igen nagy számban képviseltette volt.¹⁸⁸ Noha e folyamat jelentőségéről az újabb történetírás gyakran megelégedik,¹⁸⁹ magam kiemelten hangsúlyozandónak vélem, hogy ez a lényeges változás éppen a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiához való csatlakozását követően ment végbe. Másként fogalmazva az 1526 utáni bő fél évszázad a magyar országgyűlés szervezete és résztvevői tekintetében az alapozás időszaka volt. A nevezetes 1608. évi koronázás utáni 1. törvénycikkig, amely írásban rögzítette a diéta szervezetét,¹⁹⁰ ugyanis hosszú út vezetett.

¹⁸⁷ Ammerer, G. et al., hrsg. *Bündnispartner und Konkurrenten*, főként 68–211; az alsó-ausztriai *Landtag*ra lásd a történetét feldolgozó doktori disszertációkat: Hametner, A. *Die niederösterreichischen Landtage*; Herold, H. *Die Hauptprobleme*, Neugebauer, G. *Die niederösterreichischen Landtage*; Stangler, G. *Die niederösterreichischen Landtage*; a csehekre BL I–XII, stb.

¹⁸⁸ Ezt újabban Szijártó István is kiemelte. Szijártó, M. I. „The Diet”, 155–156; ill. vö. még Kubinyi A. „A magyar országgyűlések”.

¹⁸⁹ A régebbi eredményekből Marczali, H. *Ungarische Verfassungsgeschichte*, 81–82; Kérészy Z. *A magyar rendi országgyűlés*, főként 27–32.

¹⁹⁰ CJH 1608–1657, 24–127.

Az országgyűlés felsőháza vagy felsőtáblája (*Tabula Superior*) a 16. század második felére fokozatosan szilárdult meg.¹⁹¹ A középkorhoz képest, amikor valójában a tágabb királyi tanáccsal volt azonos, ekkorra szilárd szervezeti keretet kapott. A budai vár helyett új helyszínen, többnyire az esztergomi érsekek Pozsony városi palotájában tartotta üléseit, ami utóbb hagyománnyá vált. Hosszabb latin elnevezése, *Tabula Procerum, seu Praelatorum, Baronum et Magnatum* pedig majdnem tökéletesen fejezte ki megszilárduló összetételét. Tagjait a Magyar Udvari Kancellária expedálásában az uralkodó személyes meghívólevéllel (*regales*) invitálta az országgyűlésekre. Közéjük tartozott a Magyar Tanács minden tagja: egyrészt az első rend, azaz az egyházi főméltóságok (*praelati*), az érsekek és püspökök (a címzetesek is), másrészt a második rend, a sokat emlegetett igazi bárók (*veri barones*), azaz az országos főméltóságok és a névleges magyar királyi udvari főtisztviselők.

E mintegy húszfőnyi társaságnál a felsőház létszáma a század második felében már jóval népesebb volt. A második rendbe ugyanis a tisztségviselő bárók (*barones officiiati*) mellett egyre több, tisztséget nem viselő, azaz címzetes báró (*barones solo nomine*), másként egyszerű mágnás (*simplices magnates*) került. Létszámukat a 17. századtól majd egyre több gróf (*Graf, comes*) is gyarapította.¹⁹² A mágnások száma – mint a 18. táblázatban már részletesen nyomon követhettük – a század folyamán egyre nőtt. Ennek köszönhetően utolsó évtizedeire a magyar politikai elit ezen új, fokozatosan megszilárduló és gyarapodó csoportja számában már felülmúlta a magyar tanácsosokat. Különösen, hogy az egykori Horvát Királyság legelőkelőbb (speciális „grófi”) családjai (a Blagay, Frankopan/Frangepán, Keglević/Keglevics, Zrinski/Zrínyi stb.) is közéjük számítottak. Sőt, soraikban foglalhattak helyet azok a főként német, osztrák és cseh nemesek is (e területeken rendelkezve bárói vagy grófi címmel), akik a század folyamán szintén növekvő számban kaptak magyar *indigenatust*. Noha a 25. táblázatban alább számba vett „honfűsített” személyek nagy része a diétákon nem vállalt aktív szerepet, Magyarországon letelepedett vagy hosszabb ideig szolgáló néhány tagjukkal (különösen a Salm, Ungnad, Lobkovic, Rueber és Kollonitsch családokból) a tősgyökeres magyar–horvát arisztokratáknak is számolniuk kellett. Ez igaz volt az udvarral való kompromisszumok megkötése, az ország katonai igazgatása, de akár ellenfélként, akár partnerként a rendi ellenállás tekintetében egyaránt. A század folyamán megszilárduló felsőtábla összetétele tehát jól jelezte mindazokat az alapvető változásokat, amelyek a Habsburg-dinasztia vezette Magyar Királyság arisztokráciájában végbementek.

¹⁹¹ Az alábbiakra mindenekelőtt Kovachich, M. G. *Scriptores minores*, II, 224–232, Nr. XIX (1569); MOE VII, 136–140, Nr. II (1582), MOE IX, 485–489, Nr. II–III (1601); MOE X, 82–84, Nr. X (1602), 198–201, Nr. X (1603), 429–431, Nr. X (1604); MOE XII, 721–724, Nr. 127 (1606); ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 395, Konv. B, fol. 1–2 (1608 Jan.); vö. Karpát, J. *Zákonodarná moc*, 74–76; Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”; Szijártó, M. I. *A diéta*, 43–52, 413–434; Bérenger, J. – Kecskeméti K. *Országgyűlés*, 13–25; Szijártó, M. I. „The Diet”.

¹⁹² Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”, *passim*.

25. táblázat: *Magyar indigenátust szerzők és címszerzésük indoka (1526–1608)*

Név	Dátum	A címszerzés indoka (szolgálat típusa, családi kapcsolatok stb.)
Mikuláš Kostka (Kosztka) és Jan Dubovec	1534.9.28, B (diploma)	<i>katonai</i> (Szapolyai János ellen)
Jakob, Raimund, Anton, Hieronym Fugger	1535.8.29, B (diploma) – 1571.3.2, Pr (megerősítés)	<i>gazdasági</i> (hitelek, bányászat, kereskedelem stb.)
Martin de Lascano	1542: 50. tc.	<i>katonai</i> (maga esztergomi kapitány, nagybátyja, Tomaso, Leonhard von Vels főhadparancsnok helyettese, 1529 júliusában Kassa mellett esett el)
Erasm Teufel	1548.9.12., B (diploma) – 1550.6.9, B, m. tanácsosok előtt eskü	<i>katonai</i> (lovaskapitány, haditanácsos, főhadparancsnok-helyettes)
Frederico Malatesta	1551: 73. tc. – 1552.3.10, Po Oláh Miklós szállásán eskü	<i>udvari</i> (magyar király titkár), Magyarországon lakás, magyar nyelvismeret
Pyrcho Graf von Arco	1559: 55. tc. – 1559.2.13, Po várban eskü	<i>magyar rokonság</i> (Széchy Margit férje) és Magyarországon lakás (ld. az 5/d. fejezetet)
Eck, Julius, Niklas Graf zu Salm und Neuburg	1563: 77. tc.	<i>katonai és családi kapcsolatok</i> (uo.)
Scypius Graf von Arco	1563: 77. tc.	<i>családi és udvari kapcsolatok</i> (uo.)
Leonhard von Harrach (Freiherr von Rohrau) és fiai, Leonhard és Theobald	1563: 77. tc.	<i>udvari kapcsolatok</i> (id. Leonhard bécsi főudvarmester)
Adam Ungnad, Freiherr von Sonnegg	1563: 77. tc.	<i>magyar rokonság</i> (Thurzó Erzsébet férje, ld. az 5/d. fejezetet)
Jiří Pruskovský (Proskowský) z Pruskova	1563: 77. tc. – 1563.10.5, Po (diploma)	<i>udvari</i> (Miksa fhg. kamarása) és <i>katonai</i> (testvére, Jan trencsényi prefektus és Trencsén vármegye ispánja)
Hans Rueber von Pixendorf	1572: 10. tc. – 1572.4.7, Po az érseki házban eskü	<i>katonai</i> (Győr, felső-magyarországi főkapitány)
Ladislav III. z Lobkovic Popel	1572: 10. tc. – 1572.4.7, Po az érseki házban eskü	<i>magyar rokonság</i> (Magdalena Gr. zu Salm)
Albert Łaski	1575: 18. tc.	<i>diplomáciai</i> (lengyel korona felajánlása)
Christoph von Althan és testvérei, Eustach, Wolfgang és Wilhelm	1578: 36. tc.	<i>udvari kapcsolatok</i> (Christoph az Udvari Kamara elnöke)
Adam von Dietrichstein és fia, Maximilian	1583: 3. tc.	<i>udvari</i> (Adam bécsi főudvarmester) és <i>magyar rokonság</i> (Maximilian felesége Krusics Ilona)
David Ungnad, Freiherr von Sonnegg	1593: 23. tc. – 1593.7.19, Pr (diploma)	<i>katonai</i> (Szlavónia, Hans Rueber mellett, Haditanács-elnök) és <i>diplomáciai</i> (Konstantinápoly)
Bartholomäus Pezzen	1596: 61. tc.	<i>diplomáciai és udvari</i> (Konstantinápoly, Reichshofrat)
Seifried von Kollonitsch	1598: 41. tc.	<i>katonai</i> (nehézlovas-kapitány)
Wolf Unverzagt és fia, Hans Christoph	1600: 29. tc.	<i>udvari kapcsolatok</i> (osztrák Hofsekretär Ernő, majd Mátyás fhg. mellett, Reichshofrat)

Név	Dátum	A címszerzés indoka (szolgálat típusa, családi kapcsolatok stb.)
Siegmund von Landau és fiai, Georg és Erasmus	1603: 15. tc. 1603.3.24, Po eskü	<i>udvari és politikai</i> (Siegmund udvari kamarai tanácsos, a fiúk kamarások), ill. <i>Magyarországgal határos birtok</i> (Marchegg)
Ernst, Hans és Ludwig von Molart testvérek	1604: 19. tc.	<i>politikai, udvari és katonai</i> (Ernst alsó-ausztriai helytartó, Mátyás fhg. tanácsosa és magyar rokonság anyai ágon, Hans komáromi főkapitány)
Karl és Ernst von Kollonitsch, Seifried testvérei	1604: 20. tc.	<i>katonai</i> (elsősorban Seifried szolgálataira tekintettel)
Karl von Liechtenstein és testvére, Maximilian	k. u. 1608: 27. tc.	<i>politikai, katonai és udvari</i> (Karl titkos tanácsos, főudvarmester, morva <i>Landeshauptmann</i> , Maximilian katona és <i>Reichshofrat</i> ; mindketten harcoltak Bocskai csapatai ellen), valamint magyar <i>rokonság</i>

Jelmagyarázat: B = Bécs, Po = Pozsony, Pr = Prága

Forrás: CJH 1526–1608, passim; Pálffy G. *A tizenhatodik század*, 145–146; Pálffy G. et al.: *A magyar újkor története*, 46; valamint MOL Budapest, A 57, Vol. 1, pp. 225 (Kostka, felvétel); uo. pp. 293–294 (Fugger, felvétel), uo. Vol. 3, p. 983 (Fugger, megerősítés); uo. Vol. 2, p. 275 és MOL Budapest, A 35, 1548: Nr 441 (Teufel, felvétel), ill. MOL Budapest, A 57, Vol. 2, p. 401 (Teufel, eskü); uo. Vol. 3, p. 52 (Malatesta, eskü); uo. pp. 589–590 (Arco, eskü); uo. 810–811 (Pruskovský, felvétel); Németh H. I. „A kassai követek”, 169, 171 (Rueber és Popel, eskü; Albert Łaski elutasítása); MOL Budapest, A 57, Vol. 5. pp. 72–74 (Ungnad); CJH 1526–1608, 938–939 (Landau, eskü); ÖStA Wien, HKA Familienakten L 107, fol. 78–79 (Liechtenstein, felvétel) és Winkelbauer, T. *Fürst und Fürstendiener*, 56–61.

Még a felső táblánál is jelentősebb átalakulás-sorozat zajlott le a magyar országgyűlés ugyancsak a század végére megszilárduló alsó tábláján (*Tabula Inferior*, másként *Tabula Regnicolarum, seu Statuum et Ordinum*). Ennek azért is különös jelentősége volt, mert a rendi és nemesi kiváltságok markáns védelmezőjének már a Jagelló-korban is a köznemesség számított. A legfőbb változást a nemesség személyes megjelenésének megszűnése hozta. Utoljára Rudolf főherceg 1572. szeptemberi koronázó országgyűlésére kaptak a nemesek személyes meghívást.¹⁹³ A markáns átalakulás háttérében viszont nem a bécsi udvar törekvése, hanem racionális okok álltak. Mivel az ország új fővárosa (Pozsony) Budához képest jóval periférikusabb helyen feküdt, a nagy utazási és ellátási költségek miatt a köznemesség (amely a török hódítás miatt krízisek sorát élte át, miközben tömegesen szegényedett el¹⁹⁴) végül maga döntött véglegesen a követek általi (*ablegati comitatum*) képviselő mellett. Azaz az ország régi szokását (*vetus consuetudo regni*), amelyet még az 1572. évi meghívó is kiemelt, saját érdekeinek megfelelően megváltoztatta, amit természetesen az uralkodó is elfogadott.¹⁹⁵ Ez hamarosan bevett gyakorlattá vált, amit azután az 1608. évi diéta törvényesen is megerősített.¹⁹⁶ A

¹⁹³ „*secundum veterem consuetudinem, viritim et per singula capita, Posonium venire [...] non negligatis*” MOE V, 428–429, Nr. I (23.6.1572); vö. Kérészy Z. *A magyar rendi országgyűlés*, 28.

¹⁹⁴ Sopron megye példáján: Dominkovits P. „Sopron vármegye”; további irodalom: Pálffy, G. „Die Gesellschaft”, 67–68.

¹⁹⁵ Erre utal az 1552. évi diéta Ugocsa vármegyéhez intézett meghívója: „*Nolumus enim viritim vos, iuxta veterem consuetudinem, omnes evocando, gravioribus impensis et laboribus hoc tempore gravari.*” MOE III, 347, Nr I (10.1.1551).

¹⁹⁶ CJH 1608–1657, 24–25 (1608 koronázás utáni 1. tc.).

vármegyék így ezt követően általában két-három fővel képviseltették magukat a diétákon. A vármegyei nemesség követeit nevezték utóbb harmadik rendnek. Hasonlóan ekkor szilárdult meg az is, hogy a horvát és a szlavóniai rendek – az egykori késő középkori szlavóniai gyakorlatot követve – közössé vált gyűléseikről már mindig közös követeket (általában három főt) delegáltak a Magyar Királyság rendi gyűléseire. Közülük egy fő 1625-től már a felsőtáblán ülhetett.¹⁹⁷

Az 1526 utáni évtizedekben szilárdult meg a szabad királyi városok képviselete is. Bár ennek már a 15. században, főleg politikai konfliktusokkal teli időszakokban (1445–1460, 1490–1508) voltak előzményei, az új kutatások szerint ez csupán I. Ferdinánd uralkodása alatt vált bevett gyakorlattá.¹⁹⁸ Ebben az osztrák–cseh hatás és a két magyar király által tartott, szinte sorozatos gyűlések mellett ismét a zavaros politikai-katonai helyzet játszhatott meghatározó szerepet, amelyben az uralkodóknak a városok gazdasági-politikai támogatására jelentősebb szükségük volt. A szabad királyi városok országrendisége tehát szintén a Habsburg Monarchiához való csatlakozás időszakában vált teljessé. Ettől kezdve ők is általában városonként két-három követtel képviseltették magukat, úgymond negyedik rendként. Végül: esetükben az is különlegességnek számított, hogy a szlavóniai szabad királyi városok (Zágráb, Varasd, Kőrös és Kapronca) a horvát–szlavón gyűlések mellett a magyar diétákon is képviseltetve voltak. Ez persze nem jelzett mást, minthogy Szlavóniát a magyar politikai elit – a tartománynak a Horvát Királysággal való kényszerű egyesülése ellenére – továbbra is a Magyar Királyság szerves részének tekintette.

A nemességhez hasonlóan a katolikus egyház az alsótáblán is képviseltetve volt, nevezetesen a prépostságok és káptalanok követei (egy-két fő) által. Mellettük foglalhattak helyet a mágnások özvegyei (*viduae magnatum*), valamint a személyesen meghívott, de végül távolmaradó mágnások követei (*ablegati magnatum absentium*) is. Ők a vármegyék delegáltjaihoz hasonlóan többnyire ugyancsak köznemesek voltak. Így egy-egy személy gyakran akár egy vármegyét és egy távollévő mágnást is képviselhetett. Végül az alsóházban egyre jelentősebb szerephez jutott a Királyi Tábla (*Tabula Regia Iudiciaria*) személyzete, amely fokozatosan annak mintegy különleges „tisztikarává” vált.¹⁹⁹ A táblát vezető személynök (*personalis praesentiae regiae in iudiciis locumtenens*) egyúttal az alsóház elnöke volt, miközben a tábla bírái és ülnökei (*iudices et assessores Tabulae Regiae*) szintén személyes meghívót kaptak a diétákra. Az országgyűlés által választott köznemesi származású (*egregii*) táblabírák és ülnökök mellett az alnádor (*vicepalatinus*), az alországbíró (*viceiudex curiae*), a vicietárnokmester (*vicemagister/vicegerens tavernicorum*), a királyi jogügyigazgató (*director causarum regalium*) és nádor hiányában az említett nádori helytartó (*locumtenens palatinalis in iudicialibus*, röviden *propalatinus*, ám nem *vicepalatinus*), valamint ítélőmestereik (*prothonotarius*) tartoztak még közéjük.²⁰⁰ Különleges szerepüket jól jelzi az is, hogy a 17. században a koronázási lakomák során a Királyi Tábla külön asztalt kapott, az alsótábla tekintetében a legelőkelőbbet.²⁰¹

¹⁹⁷ Szijártó M. I. *A diéta*, 429.

¹⁹⁸ Kubinyi A. „Rendelkeztek-e országrendiséggel”; H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 175–177; H. Németh I. „A szabad királyi városi rang”, főként 113–116. Sopron esetében ugyanez volt a helyzet. Dominkovits Péter szíves közlése.

¹⁹⁹ Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”; Szijártó M. I. *A diéta*, 50.

²⁰⁰ Lásd például MOE VII, 139, Nr II (Dec. 1582) vagy EK Budapest, Kt. Coll. Kapr. Series A Tom. XXVI, p. 332 (1634–1635); vö. Winkler J. „A királyi ítélőtábla”.

²⁰¹ Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1054–1059.

A magyar országgyűlés 16. században megszilárdult szervezete és összetétele már önmagában is figyelmeztet arra, hogy a rendek politikai küzdelme a diétákon jóval sokszínűbb volt, mint azt a magyar történetírás ez ideig vélte. Noha vitathatatlan, hogy a kormányzati dualizmus rendszerében a legmarkánsabb küzdelmet az uralkodóval szembeni rendi ellenállás (*ständischer Widerstand*) jelentette, hiba lenne az udvar, az uralkodó és a rendek kapcsolatrendszerét erre leegyszerűsíteni, mint történetírásunk gyakran teszi. Míg ugyanis ennek számos tényező kifejezetten kedvezett, addig ugyanezt különféle érdekek számottevően korlátozták.

A nemzetközi kutatás is felfigyelt arra,²⁰² hogy az osztrák és cseh területek kuriális rendszerével szemben, az uralkodó Magyarországon a két táblát sokkal nehezebben tudta egymással szemben kijátszani, mint a társadalmi csoportok alapján szerveződő osztrák vagy cseh rendeket. A nemesség és a katolikus egyház ugyanis mindkét házban képviseltetve volt. Az arisztokraták kiterjedt familiárisi hálózatuk révén pedig gyakran egy-egy vármegye politikai állásfoglalását is érdemlegesen befolyásolni tudták, de a főpapok is kihasználhatták a prépostságok és káptalanok támogatását, vallási mellett politikai kérdésekben is. Ez összességében a rendek helyzetét erősítette.

Hasonlóan az ellenállást fokozták az 1526 utáni évtizedek meghatározó politikai-katonai változásai: az ország központi ügyeinek idegenből történő irányítása, bizonyos főkapitányi tisztségek idegenek általi betöltése, valamint a végvárakban állomásozó osztrák–német katonaság és túlkapásai. Ezek ugyanis újra meg újra a rendek bemutatott alávetettség- és „német elnyomás” érzését mélyítették el. De a protestantizmus elterjedésével a magyar rendek középkori ellenállási jogát (*ius resistendi*) – amelyet az 1222. évi Aranybulla 31. cikkelye, majd a Werbőczy *Tripartituma* is rögzített²⁰³ – a különféle protestáns (lutheránus és kálvini) ellenállási teóriák valamelyest felerősítették, sőt ennek új értelmezést adtak.²⁰⁴

A rendek eszköztárába végül fontos politikai fegyverként fokozatosan bekerült az erdélyi fejedelmekkel, sőt általuk akár még az oszmánokkal való esetleges együttműködés politikai aduja is. Ez elsősorban az Erdély és az Oszmán Birodalom kettős, majd utóbb Báthory István Lengyel királysága miatt hármas szorításában fekvő Felső-Magyarország rendjei esetében bírt kiemelt jelentőséggel. 1570 nyarán Liszthy János veszprémi püspök ennek okait az alábbi frappáns szavakkal fogalmazta meg: János Zsigmond fejedelem „*a magyarok előtt szeretetben áll, mivel magyar származású, magyar nyelven beszél és állandóan köztük él...*”²⁰⁵ A Habsburg-dinasztiából származó magyar királyok számára ez óriási, valójában soha be nem hozható hátrányt jelentett.

²⁰² Wilson, P. H. *Absolutism*, 84.

²⁰³ Besenyei L. – Érszegi G. – Gorlero, M. P., szerk. *De Bulla Aurea*, 28–29 (latin szöveg), 43 (magyar fordítás); Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, 56–57, I 9; vö. Marczali, H. *Ungarische Verfassungsgeschichte*, 23; Haselsteiner, H. „Das Widerstandsrecht”; Péter K. „Az alattvalók ellenállási joga”; Degré A. *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, 61–69; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*, 19–28; Balogh E. „Az Aranybulla helye”, 73–77, vö. Blazovich L. „A Tripartitum”; nemzetközi összehasonlításban (további irodalommal): Strohmeyer, A. *Konfessionskonflikt*, 12–47, stb.

²⁰⁴ Miként Benda Kálmán, Makkai László, Péter Katalin és újabban Varga Benedek több írásában részletesen feltárta: Benda K. „A kálvini tanok”; Benda, K. „Le calvinisme et le droit de résistance”; Benda, K. „Le droit de résistance”; Benda, K. „L’impact du calvinisme”; Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”, 180–181; Makkai, L. „Etat des Ordres et théocratie calviniste”; Péter K. „Az alattvalók ellenállási joga”; Varga B. „Szempontok”. Újabban még Zászkaliczky Márton végez ez irányú kutatásokat.

²⁰⁵ Lukinich I. „Az erdélyi fejedelmi cím”, 186 (30.6.1570).

Mindezek ismeretében teljességgel érthető, hogy a rendek legfőbb sérelmei (lat. *gravamina, quaerelae, postulata*, ném. *Beschwerde*) a nemesi szabadságjogok és kiváltságok általános védelme mellett többségében e problémakörökkel függtek össze.²⁰⁶ Az uralkodóval vagy az őt helyettesítő főherceggel szemben ezért szorgalmazták újra meg újra, hogy lakjon Magyarországon, tartson magyar udvartartást, tanuljon meg magyarul, és magyar tanácsosokkal, ne idegen kamarai és haditanácsosokkal kormányozzon. A központi kormányzerveknek úgymond a „magyar” ügyekbe való befolyása szintén egyik leggyakoribb panaszuk volt, miként az országos tisztségek (elsősorban a bemutatott nádori poszt, illetve egy ideig az esztergomi érsekség) be nem töltése is. Hasonlóan állandó jelleggel sérelmezték, hogy egyes fő- és várkapitányi posztokat idegenek viselnek, a század utolsó harmadában különösen Kanizsa, Kassa, Szatmár, Eger és Tokaj esetében. Mivel pedig ezek közül a század második felében néhányat már magyar nemességgel rendelkező, ám külföldi származású főtisztok viseltek (ld. a 25. táblázatot, pl. Hans Rueber 1568-tól 1584-ig a felső-magyarországi generálisságot), ezért ezek betöltését született magyaroknak (*nativi Hungari*) követelték.

Sérelmeik sorában mindezek mellett három téma kapott még kiemelt helyet. Egyrészt a végvári katonaság fegyelmének, fizetésének és élelmezésének biztosítása, továbbá főként az idegen végvári és mezei hadak kihágásainak megszüntetése, különösen a század közepének, majd végének nagy török háborúi idején. Mivel ez a nemesség szélesebb tömegeit érintette, így mindig olaj volt a más politikai-vallási konfliktusok által gerjesztett tüzre. Másrészt hamar a rendi sérelmek élére került a század második felére hitet váltó, azaz a protestantizmus valamelyik irányzatát követő nemesség vallásszabadságának védelme. Ezt a megkezdődő katolikus megújulás, majd az erőszakos ellenreformáció tovább erősítette. Végül a rendek minden erejükkel küzdöttek a nemesség legfőbb kiváltsága, az adómentesség korlátozására irányuló törekvésekkel szemben – miként ezt az 1542. évi gyaronadói példáján a 7/b. alfejezetben már láthattuk.

Politikai ellenállásuk és sérelmeik esetén konkrét, írott forrásra – az ország törvényei (*leges regni, decreta*) mellett – a rendek elsősorban az Aranybullára (főként ellenállási záradékára) és Werbőczy István *Tripartitum*ára hivatkozhattak, amely pontokba szedve rögzítette legfőbb kiváltságaikat, de az ellenállási jogot is.²⁰⁷ Ezek védelmének legszilárdabb támasza azonban a Magyarországon kifejezetten erős, írásban nem vagy csak részben rögzített szokásjog volt, azaz az ország régi szabadsága és szokása (lat. *vetus et antiqua libertas et consuetudo regni*). Mindezek betartását pedig a magyar uralkodók koronázásuk mellett számos törvényben külön is megerősítették.²⁰⁸ Csakhogy – miként már a trónöröklés kérdése kapcsán láthattuk – ezekbe a rendek mindenkorai politikai érdekeiknek megfelelően valójában azt értették bele, amit akartak, hiszen – mint 1561-ben fogalmaztak – „*in ore omnium versatur vetus libertas*”.²⁰⁹ Azaz a régi szokás védelme nem valamiféle elavult „konzervativizmust” jelentett, hanem egyenesen megnövekedett politikai játékkeret biztosított. Sőt, így ebbe egészen friss kiváltságokat is beemelhettek,

²⁰⁶ A 16. század kapcsán: Karpat, J. *Zákonodarná moc*, 120–136; Medvedeva, K. T. *Avstrijskie Gabsburgi*, 77–92; ill. a 17. századról: Bérenger, J. *Les «Gravamina»*; vö. Kérészy Z. *Rendi országgyűléseink*, 23–27.

²⁰⁷ Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, 56–57, I 9; Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 604; Haselsteiner, H. „Das Widerstandsrecht”;

²⁰⁸ Pl. 1537: 29, 1546: 15, 1548: 22 és 56, 1552: 30, 1567: 40, 1582: 8, 1588: 11. tc. CJH 1526–1608, 44–47, 166–169, 232–233 és 246–247, 322–325, 580–581, 696–697, 710–711.

²⁰⁹ Gindely, A. „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg”, 223.

mint például a vallásszabadságot vagy a vármegyék már említett követek általi képviselését. Ez azonban nem történt másként Közép-Európa más országaiban sem. Az osztrák rendek – miként Arno Strohmeyer részletesen kimutatta – hasonlóan emelték néhány évtized alatt a protestantizmus védelmét az *alten Herkommen* közé.²¹⁰

Végül, de korántsem utolsósorban, előjogaikat és pozícióikat a szabadságaikra való hivatkozás mellett a rendek azzal is védelmezheték, hogy sérelmeik nem teljesítéséig a hadiadót és a várak erősítéséhez szükséges ingyenmunkát nem szavazzák meg. Noha a *dica*-jövedelmek a Magyar Királyság éves bevételeinek „csupán” bő tíz százalékát adták (vö. 21. táblázat), erre a nem jelentéktelen összegre (évi mintegy 80–120 000 rajnai forint) Habsburg Ferdinándnak és utódainak állandó pénzhiányuk közepette mindig nélkülözhetetlenül szükségük volt. A rendek számára ezért jelenthetett kiváltságaik védelmében komoly politikai erőt az uralkodóval szemben az adómegszavazás elutasításával való fenyegetés.²¹¹

A rendi ellenállás mértékét és hatékonyságát azonban több tényező számottevően korlátozta vagy legalábbis befolyásolta. Bár kétségtelen, hogy Magyarországon a diéta nem társadalmi csoportok alapján szerveződött, ezek küzdelmét az uralkodók – legalábbis az egyes táblákon belül – kihasználhatták. Mint már megismerhettük, a trónöröklés kérdésében például a felsőtábla is megosztott volt, és a világi főrendeknek az egyháziakkal való vitáját az uralkodók ügyesen ki is játszották. Hasonlóan próbáltak élni a köznemességgel szemben a szabad királyi városok támogatásával. Az utóbbiaknak viszont a nemesekkel voltak növekvő konfliktusaik, elsősorban a városokba egyre nagyobb számban beköltöző nemességgel való problémáik miatt.²¹² De a magyar királyok kihasználhatták a két tábla már 1526 előttről is jól ismert összetűzéseit, különösen az arisztokrácia és a köznemesség ellentéteit.

Ezzel kapcsolatban külön is hangsúlyozni szükséges, hogy a későbbi viszonyokat visszavetítő koncepciókkal szemben a 16. században még a felsőtábla volt a diéta meghatározóbb ereje. Ez majd csupán a 18. század derekától változott az alsótábla javára alapvetően meg.²¹³ Az 1526 utáni hatalmas változások közepette ugyanis az egyházi és a világi elit a nemességnél jóval kedvezőbb helyzetben volt, miként ezt az udvari karrierépítés vagy a hivatalviselés kapcsán láthattuk. Ezzel szemben a magyar nemesség története egyik legmegrázóbb korszakát élte át. Ilyen körülmények között az ország új berendezkedéséhez való igazodás és politizálás hosszabb tanulási időt és alkalmazkodást igényelt. Ráadásul a több mint harminc vármegye nemesi képviselői ritkán alkottak egységet. A dunántúli és Pozsony közeli vármegyék nemességének regionális érdekei gyakran ugyanúgy alapvetően eltértek a felső-magyarországi nemességétől, mint ahogy ezt a horvát–szlavón és tiszántúli arisztokraták esetében már tapasztalhattuk. A megfoglyatkozott horvát–szlavón területek nemessége számára például Báthory István

²¹⁰ Strohmeyer, A. „Die Disziplinierung der Vergangenheit”; Strohmeyer, A. *Konfessionskonflikt*, passim, pl. 101–103, stb.; vö. Schmidt, G. – Gelderen, M. van – Snigula, C., hrsg. *Kollektive Freiheitsvorstellungen*, passim; magyar viszonylatban újabban: Varga B. „Szempontok”.

²¹¹ Karpát, J. *Zakonodarná moc*, 93–97; Benda K. – Péter K. *Az országgyűlések*, 3–4 (Benda Kálmán írása); Szijártó M. I. *Nemesi társadalom*, 162–217; ill. az osztrák rendek kapcsán: Strohmeyer, A. „Vom Widerstand zur Rebellion”, 250.

²¹² Újabban bőséges irodalommal és forrásanyaggal: H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 439–462.

²¹³ Miként ezt Eckhart Ferenc után újabban Szijártó István kutatásai bizonyították. Eckhart F. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 217; Szijártó M. I. *A diéta*; Szijártó M. I. *Nemesi társadalom*, különösen 7–16, 143–254; Szijártó, M. I. „The Diet”.

erdélyi fejedelem esetleges magyar királysága a Dráva–Száva köze teljes oszmán megszállásának rémképét is felvethette. Ezeket a regionális és egyéb lobby-küzdelmeket pedig az udvar és a központi kormánysszervek szintén igyekeztek saját céljaiknak megfelelően kihasználni.

A késő középkorhoz képest a rendi ellenállás jellegét alapvetően meghatározta a Magyar Királyság különleges új helyzete is. Törökellenes védelméhez ugyanis az ország – jelentős bevételei és a rendek ellentétes állításai dacára – egyértelműen rászorult a Habsburg Monarchia rendszeres katonai-anyagi támogatására. Az önerőből való védekezés csak az illúziók és a politikai propaganda szintjén merülhetett fel, miként ezt a rendi érdekek védelmében meghatározó szerepet játszó Nádasdy Tamás és Illésházy István idézett kijelentései egyértelműen bizonyítják. Az idegen segítség fejében pedig még komolyabb katonai posztok osztrák–német nemesek általi betöltését is kénytelenek voltak elfogadni. Így önmagában már az is sikernek számított, hogy a 16. század második felének egyes időszakaiban Kanizsának, Egernek vagy éppen Komáromnak magyar főkapitánya lehetett – mint például Zrínyi György, Rákóczi Zsigmond, Prépostváry Bálint, Nyáry Pál vagy éppen Pálffy Miklós személyében.²¹⁴ Ők ugyanakkor a rendi kiváltságok védelmének határozott képviselője mellett az udvarral való egyensúlyhelyzet fenntartására is törekedtek. A kerületi főkapitányi posztok esetében pedig – a speciális helyzetben lévő Felső-Magyarországot leszámítva – a rendek joga sohasem sérült. Ezek betöltése ugyanakkor a Haditanács számára olykor éveken át komoly problémát okozott, hiszen nem mindig sikerült a tisztséget elvállalni kész, tapasztalt arisztokratákat találni, miként például ez a Dunántúlon 1578 és 1582 között történt.²¹⁵

Hasonlóan szinte ördögi körbe kerültek a rendek az ország fokozatosan kialakult új igazgatásával kapcsolatban. Bár a Magyar Kancellária és a Magyar Tanács régi jellegét és szervezetét nagyjából meg tudták őrizni, a diéta szervezetét pedig megerősíteni, a kamarák és a Haditanács hatáskörét csak csekély mértékben korlátozhatták. A központi intézményekkel szembeni sérelmeik többségében eredménytelenek maradtak, miként a monarchia keretében valójában értelmezhetetlen „magyar” had- és pénzügyekben kizárólag magyar tanácsosokkal való kormányzást követelő törekvéseik. A bécsi kormánysszervek ugyanis erre újra meg újra azt válaszolták, hogy ők parancsleveleiket nem saját nevükben, hanem a magyar királyéban vagy az őt helyettesítő főhercegében, sőt az ő aláírásaikkal megerősítve bocsátják ki. Ráadásul mindezt többségében a Magyar Tanáccsal előzetesen egyeztetve teszik, ami az esetek nagyobb részében meg is felelt a valóságnak.²¹⁶ De ez nem volt másként az országgyűlési előterjesztések esetében sem. Ezeket ugyanis a helytartóval és a kancellárral, de gyakran még a magyar tanácsosokkal is, az uralkodók és a kormánysszervek (a Titkos Tanács, az Udvari Kamara és a Haditanács mellett a Magyar, sőt olykor még a Szepesi Kamara is) többnyire előzetesen és részletesen Bécsben vagy Pozsonyban megvitatták. Emiatt persze ezeket a kormánysszervek és a

²¹⁴ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”; Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*; Štefanec, N. *Heretik Njegova Veličanstva*, passim.

²¹⁵ 1578: MOL Budapest, A 97, Csomó 2, fol. 440–441; 1581: ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. B, fol. 31, fol. 37, 1582: Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*, 130, Nr. 261.

²¹⁶ Miként például ezt a Haditanács 1580 tavaszán hangoztatta: „Sovil darunder den kriegsrath betrifft, das sich der in ire expedition einmischen solle, daz ist inen in Eur Durchlaucht übergebenen schrift gnuegsamblich verantrwort, und wirdet zwar von des kriegsraths mittel auß nichts bevolhen oder gefertigt, allain was Ire Kayserliche Majestät und Eur Durchlaucht verordnen und selbst gnädigst unnderscheiden, unnd das maisst auß dem Hungerischen Rath selbst in khriegsrath überschickht, unnd dergleichen fertigung begert würdet.” ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. A, fol. 185 (25.4.1580).

magyar politikai elit egyes csoportjainak különféle érdekei számottevően befolyásolhatták. Több ízben előfordult ugyanakkor az is, hogy a magyar tanácsosok a véleményadást megtagadták, hogy a diéták tárgyalásain – a rendek szélesebb csoportjainak támogatásával – léphessenek fel az uralkodói proposíció érdekeiket sértő elemeivel szemben.²¹⁷

A rendi ellenállás a katonaság kihágásai elleni tiltakozás, a vallásszabadság, de még a nemesi adózás kérdésében sem volt különféle ellenérdekektől és ellentmondásoktól mentes. Jóllehet nem volt olyan diéta, ahol a rendek az idegen és a magyar végváriak kihágásait ne tették volna hangosan szóvá, a magyar végvári katonaság általános hadiszabályzatának (*ius militare Hungaricum*) elfogadását a Haditanács javaslatai ellenére több alkalommal (1569, 1580, 1583) is elutasították.²¹⁸ Pedig – mint említettük – Lazarus von Schwendi az 1560-as évek második felében ezt német mintára, ám a magyar hagyományokat figyelembe véve és magyar kapitányokkal mind a gyalogos hajdúság, mind a huszárság számára kidolgoztatta. Bár ezek országgyűlési elfogadása egyértelműen a rendek szorgalmazta *militaris disciplinát* szolgálta volna, mivel más területen érdekeiket sértette, törvénycikkbe foglalásától mindvégig elzárkóztak. Miután a végváriak soraiban nemesi és paraszti származású katonák egyaránt szolgáltak, a hadiszabályzatok elfogadásával nemes és nem nemes került volna azonos ítélőszék joghatósága alá. Noha ez a valóságban a várak ún. sereg- és a végvidéki főkapitányságok hadiszékein mégis sokszor megtörtént,²¹⁹ a nemesség ezt törvénnyel nem volt hajlandó legitimálni. Werbőczy *Hármaskönyve* értelmében ugyanis az önálló igazságszolgáltatás kizárólagos privilégiumával csakis a kiváltságoltak rendelkezhetek. E sérelmi kérdésben tehát a rendek két saját érdeke ütközött egymással, amelyek közül végül egyértelműen a rendi státuszukat jogilag megerősítő győzedelmeskedett.²²⁰

Az osztrák, német és cseh rendekhez hasonlóan ugyan a 16. század közepére a magyarok is legfőbb állandó sérelmeik közé emelték a vallási kérdést, a szabad vallásgyakorlatot,²²¹ e téren sem képviseltek egységes álláspontot. Noha a század második felére a katolikus egyház Magyarországon óriási pozíciókat vesztett, az ország irányításában és igazságszolgáltatásában, de egyúttal rendi életében is²²² – mint láthattuk – továbbra is igen komoly szereppel bírt. Ez természetesen jelentősen korlátozta a többségében protestánsná vált köznemesség és arisztokrácia lehetőségeit. A püspökök helytartók, kancellárok és tanácsosok ugyanis ügyes politizálással megtorpedózhatták például protestáns személyek egyes meghatározó tisztségekbe kerülését. Sőt, az újabb kutatások szerint a katolikus megújulás Oláh Miklós vezetésével már a tridenti zsinattal egyidejűleg megindult Magyarországon, ami európai szempontból is figyelemreméltó.²²³ A század utolsó évtizedeiben, azaz jóval Pázmány Péter tevékenysége előtt pedig egy újabb lendület hatására a magyar arisztokrácia rekatolizációja is megkezdődött – miként erre a kutatás már egy évtizede felhívta a figyelmet. Az első konvertiták (1582-ben maga Pázmány, 1584: Forgách Ferenc, 1586-ban Balassi Bálint vagy 1603-ban Káthay Mihály)

²¹⁷ Karpát, J. *Zákonodarná moc*, 83–92.

²¹⁸ 1569: MOE V, 216–217; 1580: MOE VI, 337, 343, 348, 351, ill. ÖStA Wien, HHStA Turcica I, Kart. 43, Konv. 1, fol. 247–252; 1583: MOE VII, 47–48.

²¹⁹ Pálffy G. *Katonai igazságszolgáltatás*, 115–147.

²²⁰ Részletesebben: uo. 73–81, 108–114.

²²¹ Zsilinszky, M. *A magyar országgyűlések*.

²²² Ellentétben például Felső-Ausztriával, ahol a katolikus nemesség a 16. század második felében a rendi politika szempontjából – néhány személyt kivéve – nem bírt jelentőséggel. Strohmeyer, A. „Vom Widerstand zur Rebellion”, 235–236.

²²³ Fazekas I. „Oláh Miklós reformtörekvései”.

után a századfordulón oly neves személyiségek tértek át, mint a későbbi nádor, Esterházy Miklós, a felső-magyarországi nagyúr, Homonnai Drugeth György vagy Forgách Zsigmond.²²⁴ A szabad vallásgyakorlat törvényi elfogadására így békés rendi ellenállás révén az erős katolikus rendi elemmel rendelkező országban kevés esély mutatkozott. Erre végül, bármennyire furcsa, maga a magyar katolikus elit és a nagy török háború különleges körülményei teremtettek lehetőséget. A századforduló háborúja végén katonai erővel megkezdett kemény ellenreformáció, majd a rendek beleegyezése nélkül beillesztett 1604. évi 22. cikkulus²²⁵ – amely megerősítette a protestánsok ellen hozott határozatokat, és kimondta, hogy a diétákon a vallás ügye nem tárgyalható – ugyanis hasonló ellenállást szült. A felső-magyarországi protestáns nemesség a Bocskai-felkelést kihasználva és azt fegyveres rendi mozgalommá alakítva, majd a még mindig szép számú lutheránus arisztokratákkal összefogva így érthette el 1608 őszén a vallásszabadság törvényi elfogadását, miként erre még visszatérek (lásd a 11. fejezetet).

Végül a rendek eltérő érdekei ütköztek egymással a nemesi adózás területén is. Bár Werbőczy nevezetes munkája értelmében elvileg minden nemes „*egy és ugyanazon nemességgel*” (*una eademque nobilitas*) bírt, még a köznemesség egyes rétegei is jelentősen különböztek egymástól. Elsősorban vagyonuk nagyságától, a vármegyei igazgatásban betöltött szerepüktől, a nagybirtokosokkal való kapcsolataiktól és rokonságuktól függött, melyik csoportban foglalnak helyet.²²⁶ Mivel a nemesség egyik legfőbb kiváltsága az adómentesség volt, ezért ennek általános fenntartása mellett sokáig, még a gyakran jobbágyi életszínvonalon tengődő, ún. egytelkes nemesek esetében is szívósan kardoskodtak, akár főnemeseket és főpapokat is megnyerve ezek védelmére.²²⁷ A századvég hosszú háborújának pénzügyi válsága idején viszont már nem tudták megakadályozni az egytelkesek, a kurialisták és az armalisták adózásának bevezetését. Ekkor maguk a rendek alkottak országgyűlési határozatokat (1595: 5. és 1596: 10. tc.) e csoportok hadisegély fizetési kötelezettségére vonatkozóan. Ez megadóztatásukat, korabeli szóval élve „taxáltatásukat” jelentette.²²⁸ A vagyonuk arányában fizetett hadiadóval a nemesi adómentesség – a rendek ellenállása dacára – tehát jelentősen sérült. Az általuk fizetett adó nagyságában való komoly eltérések ugyanakkor – Sopron megyében például 25 dénártól 10 forintig terjedő összeg²²⁹ – kiválóan mutatták, hogy még ez a látszólag egységesnek tűnő réteg is igen sokszínű volt.

A bécsi udvar reálisabban gondolkodó és a magyar ügyekben járatosabb tagjai persze – a magyar politikai elit meghatározó képviselőihez hasonlóan – a monarchia védelme és élelemellátása érdekében, ha nem hajlottak is mindig a rendi sérelmek orvoslására, a

²²⁴ Lukács L. – Molnár A. „A homonnai jezsuita kollégium”, 357–359; Ács P. „Az idő ósága”, 287–303.

²²⁵ Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 154–226; Karpat, J. *Zákonodarná moc*, 226–243; vö. Zsilinszky, M. *A magyar országgyűlések*, 249–261.

²²⁶ Ezekre lásd elsősorban Dominkovits Péter alap kutatásait: Dominkovits P. „Sopron vármegye”; Dominkovits P. „Moson vármegye”; Dominkovits P. „Közigazgatástörténet – családtörténet”; Dominkovits P. „Familiárisi szolgálat”; Dominkovits P. „Egy kora újkori ügyvéd”; Dominkovits P. „Földesúri familiáris”; Dominkovits P. „Főúri familiárisok”; Dominkovits P. „Batthyány II. Ferenc”, vö. még a Zala megyei nemesség kapcsán: Bilkei I. „Csányi Ákos”; Bilkei I. „Zala megye nemessége”.

²²⁷ Mint például 1580 tavaszán Draskovics György kalocsai érsek: „*contra antiquum usum non obtinebitur, nam sunt aliqui praediales, qui etiam 50 colonos habent.*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 385, Konv. A, fol. 80 (1580).

²²⁸ CJH 1526–1608, 748–749, 784–785; újabban vö. Sziijártó M. I. *Nemesi társadalom*, 146–147, 155. Innen származott új közös nevük: „taxalisták” vagy „taxás nemesek”.

²²⁹ Dominkovits P. „Sopron vármegye”, 122.

rendekkel kötendő kompromisszumokra annál inkább. Tisztában voltak ugyanis azzal, hogyha az erős magyar rendiség legprominensebb képviselőivel felrúgják az egyensúlyt, akkor ők az erdélyi fejedelmekhez (az 1580-as években Báthory István lengyel királyhoz) pártolhatnak, vagy akár még „török oltalom” alá is helyezhetik magukat. Ez pedig éppen a Magyar Királyság kiemelt szerepe miatt végzetes következményekkel járhatott volna az egész Habsburg Monarchia számára is. Ezzel magyarázható, hogy miközben az erdélyiekkel való kapcsolatokat az 1560–1580-as években gyakran túlreagálták, a magyar és az erdélyi urak érintkezéseiben olykor nagy összeküvéseket feltételezve,²³⁰ addig a nehézségek közepette igyekeztek a magyar arisztokratákkal és főpapokkal megtalálni azokat az egyezségeket, amelyek árán ők országuk idegenből történő központi kormányzását elfogadhatják.

Az 1577. évi bécsi haditanácskozás magyar ügyekben járatos idegen főtisztjei például a magyarokkal szemben kifejezetten jó akaratú bánásmódot, időigényes és költséges bécsi ügyeknek a korábbiaknál gyorsabb és rugalmasabb intézését, valamint az országgyűléseken velük való együttműködést javasolták. Emellett kiemelten szorgalmazták a magyar végváriak időben történő fizetését, valamint az uralkodó számára a legnagyobb méltóságok megnyerését. Mindezek célja összességében az volt, hogy az egymással korábban oly sokat civakodó magyarok és németek között a közös egymásrautaltságban ha nem is felhőtlen, de szoros és eredményes együttműködés jöhessen létre.²³¹ Sőt, 1582 januárjában a Haditanács – Prépostváry Bálint felső-magyarországi lovaskapitány²³² javaslatát magáévá téve – már azt sürgette Ernő főhercegnél, hogy a legkritikusabb északkelet-magyarországi területeken a nemesség meghatározóbb tagjait és az idősebb végvári tiszteket, ha szükséges, akár ellátmánnyal vagy más módon nyerjék meg szolgálatra. Végül kiemelték azt is, hogy kifejezetten kell ügyelni a magyarok jobb fizetésére és élelmezésére.²³³

A Magyar Királyság kiemelt katonai, anyagi és gazdasági szerepe és a kölcsönös egymásrautaltság miatt a rendi sérelmek tehát – kivéve a közössé vált ügyeket alapjaiban érintőket – gyakran kerültek, ha nem is azonnal és teljes mértékben, orvoslásra. A magyar belpolitika irányítása így összességében továbbra is a rendek kezében maradt, amit a Magyar Udvari Kancellária mint rendi jellegű, ám mégis központi „hivatal” segítségével mindenekelőtt a Magyar Tanács és a diéta révén csaknem kizárólagosan maguk

²³⁰ Károlyi Á. *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés*; Szádeczky L. „Báthory István”; Nagy L. *Az erős fekete bég*, 64–70; ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 112, Konv. B, fol. 9–12 (20.11.1578), fol. 25–26, stb. Sőt 1583 augusztusában Báthory Miklós országbíró betegsége miatt távolmaradását az április pozsonyi diétáról például Hans Rueber kassai generálisnak kellett az udvarnál megmagyaráznia, ott ugyanis abban egyesek Báthory hűtlenségét kívánták „felfedezni”. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 76–77 (29.8.1583).

²³¹ „die Hungern bei guttem willen zuerhalten [...]; man bezale sy dessen, so sy billich verdient; die fürnembisten unnd wirdigisten ziehen Eur Majestät etc. zu sich [...]; die Hungern freundtlicher unnd werder [sic!] gehalten [...]; darmit sy lust unnd liebe gewinnen bei den Teutschen unnd unter dem teutschen regiment zu bleiben, unnd gutte ainigkait zwischen den baiden erhalten werde, dan die ainigkait erhelt alle ding, unnd hat die erfahrung geben, das der maist unratt in Hungern aus dem ervolgt, wen die Hungern unnd Teutsche nit gleich haben einzogen [...]; Eur Kayserliche Majestät etc. in vorsteundem Rakusch sich als ir getreuer herr unnd vorsteer erkläre [...]” ÖStA Wien, KA AFA 1577/13/2, fol. 10–11 (Aug. 1577).

²³² Vö. Takáts S. *Régi magyar kapitányok*, 350–352.

²³³ „Darczu wirdt nit allain vonnöten sein, die furnemisten vom adel und alte kriegsleut, wie der Prepostwar rät, in Irer Majestät etc. dienst, es sey mit pension von hauß auß oder sunst zubestellen, sonder auch in vil ander weeg mit pesserer zallung, profiantierung etc. eeiste fursehung zuthuen.” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 114, Konv. B, fol. 5 (24.1.1583).

gyakoroltak. Közreműködésük és beleegyezésük nélkül az uralkodó törvényt sem hozhatott, de elvileg nem is módosíthatta azt.²³⁴ A monarchia más területeihez hasonlóan azonban – ahol az uralkodó a tartományi gyűlések határozatait visszautasíthatta és megváltoztathatta²³⁵ – 1597-től 1603-ig néhány artikulus módosítására a prágai Magyar Udvari Kancellárián is több alkalommal sor került. Ez persze a rendek mindig hevesen tiltakozását váltotta ki.²³⁶ De Magyarországon a rendek és legfőbb képviselőik közreműködése nélkül a magyar király valójában egyetlen meghatározó belpolitikai kérdésben sem intézkedhetett, mint hamarosan látjuk, még az igazságszolgáltatás és a helyi önkormányzatok ügyeiben sem. A Habsburg-uralkodók tehát – az összességében eredményesnek nevezhető centralizáció és a sok tekintetben nekik kedvezőbb helyzet dacára is – meghatározó kompromisszumokra kényszerültek az érdekeiket szívósan oltalmazó rendekkel. Ezek megkötésének legfőbb színtere az országgyűlés volt, amely – miként erről a 24. táblázat tanúskodik – a komolyabb konfliktusok ellenére rendszeresen és nagyjából zökkenőmentesen működött.

Mindezeknek köszönhetően Szent István birodalma továbbra is erős rendi állam (*Ständestaat*), sőt valójában egy kisebb rendi monarchia (*Ständemonarchie*) maradt, a nagy Habsburg Monarchián belül pedig a legerősebb rendiséggel bíró államalakulat. Az utóbbin belüli 'belső szuverenitásának' legfőbb védelmezőjévé pedig fokozatosan a 16. század folyamán megszilárduló szervezetű diéta vált. A gyakori vélekedéssel ellentétben az eredményes központosítás (ám nem abszolutizmus) és az erős rendiség Magyarország esetében tehát nem zárta ki egymást. E különleges rendszerben persze egyes területeken a rendek, más területeken viszont az udvar kényszerült komolyabb lemondásokra. A kisebb-nagyobb feszültségek dacára az egyensúly a 16. század második felére mégis létrejött. Ez egyszerre tudta garantálni a Magyar Királyság Habsburg Monarchián belüli államiságának megmaradását és védőbástya-, éléskamra- és meghatározó jövedelemforrás-szerepét. A kérdés ezt követően pusztán az volt, hogy ebben az összetett kapcsolatrendszerben a rendek egyes csoportjai (főként a világi előkelők és az 1526 után sokat veszített köznemesek) a jövőben képesek lesznek-e visszaszerezni késő középkori pozícióik egy részét.

e. Igazságszolgáltatás, joggyakorlat, nemesi önkormányzatok

A 16. században az uralkodók és a központi kormánysszervek néhány szerény, alább bemutatandó kísérlete a magyarországi igazságszolgáltatás és jogrendszer átalakítására – ellentétben a cseh vagy az osztrák viszonyokkal – sem járt eredménnyel. A rendek azonnali heves ellenállása mellett a sikeres beavatkozásra a magyar viszonyokban való, már többször említett ismerethiány miatt sem lehetett igazi esély. Az osztrák, német és cseh rendszertől alapjaiban eltérő magyar bírósági szervezetben, speciális joggyakorlatban és intézményrendszerben való eligazodás nehézségeit jól jelzi az alábbi két mintapélda.

1604 elején elhunyt a szigetvári hős, Zrínyi Miklós fia, György (horvátul Juraj Zrinski), aki többek között a Muraköz uraként jelentős örökséget hagyott hátra. Mivel ebből mostohaöccse, a még a Magyar Királyságban született, de utóbb anyjával, Zrínyi második feleségével (Eva z Rožmberka) Csehországban nevelkedő János²³⁷ is szeretett volna

²³⁴ Karpat, J. *Zákonodarná moc*, 275–311.

²³⁵ Pánek, J. *Stavovská opozice*; Pánek, J. „Staatsbildung in einer überstaatlichen Monarchie” stb.

²³⁶ Károlyi Á. *Néhány történelmi tanulmány*, 205–208; Karpat, J. *Zákonodarná moc*, 189–221.

²³⁷ Zrínyi János (horvátul Ivan Zrinski, csehül Jan Zrinský) életére és magyar kapcsolataira: Laszowski, E. *Grof Ivan Zrinski*; Pánek, J. *Poslední Rožmberkové*, passim; Bůžek, V. „Aliance Rožmberků”.

részesedni, ezért ekkor rég nem látott szülőföldjére érkezett. S noha Zrínyi magyar nemes is volt, és szülőföldjével sohasem szakadtak meg kapcsolatai, Rudolf király mégis többeknek kénytelen volt elrendelni segítségét, hiszen Zrínyi a Magyar Királyság jogaiban és szokásaiban egyáltalán nem volt járatos („*iurium et consuetudinum regni Hungariae non est peritus*”).²³⁸ 1577 februárjában pedig a magyar ügyekben az átlagosnál sokkal jártasabb Ernő főherceg állt nagy nehézségek előtt azzal kapcsolatban, miként lehetséges a tiszteből éppen távozott bánok (Alapy Gáspár és Draskovics György) hiányában a szlavóniai rendek gyűlésének összehívása, illetve általában miként szokás ez. E kérdésben végül Radéczy István helytartó és az általa vezette Magyar Kamara nyújtott számára nélkülözhetetlen tanácsokat.²³⁹

Bár a 16–17. századi magyar bírósági szervezet szisztematikus feltárása a magyar történetírás és jogtörténet komoly adósságai közé tartozik,²⁴⁰ már az eddigi kutatások alapján is kijelenthető, hogy a rendek e téren ugyancsak sikeresen védelmezték mind országuk hagyományait, mind kiváltságaikat és érdekeiket. Pedig kezdetben Ferdinánd és osztrák tanácsadói, illetve kapitányai, majd az újonnan felállított központi kormányzatszervek részéről történt néhány próbálkozás a magyar igazságszolgáltatásba való beavatkozásra. Ezt jól jelzik Pacsa János soproni plébános 1527. február végi letartóztatásának és a törököknek a 16. században várakat feladó magyar végvári katonák nemrég feltárt tanulságos esetei.²⁴¹

1527 februárjában a soproni kapitánnyá kinevezett alsó-ausztriai Dietrich von Hartischsal a nyugat-magyarországi szabad királyi városba I. Ferdinánd jelentős számú osztrák–horvát katonaságot rendelt. Ennek tagjai a beszállásolás miatt hamar konfliktusba kerültek a városi polgárokkal. Pacsa János plébánossal például a nála lakó horvát katona különbözött össze, aki szállásadóját Szapolyai János híveivel való kapcsolattartás címén fel is jelentette. Hartisch helyettese, Erasmus Scheyrer kapitány erre letartóztatta a plébánost és káplánját. Őket hamarosan Bécsbe szállították, és ott az alsó-ausztriai kormányzóság, azaz egy idegen hatóság előtt kívánták bíróság elé állítani. Mindez súlyosan sértette a város érdekeit, a tanács így azonnal Szalaházy Tamás magyar kancellárhoz fordult segítségért. A Ferdinánd király legfőbb magyar tanácsadói közé tartozó veszprémi püspök-kancellár²⁴² közvetítése meg is hozta az eredményt. A Pozsonyban Mária királyné helytartó (1526–1527) mellett tartózkodó magyar tanácsosok hevesen tiltakoztak a magyar igazságszolgáltatási rendszer durva megsértése miatt. Az eljárás alapjaiban sértette a rendek kiváltságait, melyek betartására Ferdinánd választott magyar király követi által – mint a 2/b. fejezetben láthattuk – 1526 decemberében egyértelmű ígéretet tett. A rendek jogai és szabadságai közé ugyanis az is beletartozott, hogy minden peres ügyet, amely Magyarországon keletkezik, ott is kell lefolytatni – miként ezt a magyar tanácsosok szorgalmazására Mária királyné az alsó-ausztriai kormányzóságnak 1527. március közepén írott parancsában határozottan kifejtette.²⁴³

²³⁸ HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 94, Ivan II, 1604 (25.1.1604).

²³⁹ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasz. 111, Konv. A, fol 6–7 (1.2.1577), fol. 5, 10 (8.2.1577), fol. 8–9 (11.1.1577).

²⁴⁰ Az eddigi eredményekre: Gellért Á. *Az igazságszolgáltatás története*; Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 702–724, stb.; Winkler J. *A magyar igazságszolgáltatási szervezet*, 1; Bónis Gy. – Degré A. – Varga E. *A magyar bírósági szervezet*; Veres M. *A tárnoki hatóság*.

²⁴¹ Kenyeres I. „Pacsa János plébános”; Pálffy G. „Várfeladók feletti ítélezés”.

²⁴² Fazekas I. „Szalaházy Tamás kancellár”; Fazekas I. „Szalaházy Tamás”.

²⁴³ Ferdinánd „*suis litteris omnibus regni huius Hungariae ordinibus obtulit, se omnes omnium Statuum et Ordinum in suis iuribus et libertatibus conservaturum, iura autem Hungariae exigunt, ut causae omnes*

Hiába hivatkoztak az osztrák tanácsosok a hadi helyzetre és az ügy katonai jellegére, a rendek és ezzel Sopron városa az ügyben teljes sikert aratott. A plébános visszanyerte szabadságát, a Magyar Királyság jogszolgáltatási rendszerét és hagyományait nem lehetett megsérteni, azaz a magyarokat még hadügyi jellegű kérdésekben sem lehetett idegen bíróság elé citálni. S noha néhány hasonló esetről még tudunk a 16. századból, a Magyar Tanács, az Udvari Kancellária és a Királyi Tábla segítségével a rendek a különféle magyar bíróságok magyarok feletti ítélkezési privilégiumát sikeresen őrizték meg.²⁴⁴

Ugyanezt igazolja a végvárat feladó magyar kapitányok feletti ítélkezés alakulása. Az új államszervezeti keretek között közössé vált osztrák–magyar hadügyek következtében felettük – a várfeladó német főtisztekhez (pl. Győr, 1594: Ferdinand Graf zu Hardegg vagy Kanizsa, 1600: Georg Paradeiser²⁴⁵) hasonlóan – elvileg az Udvari Haditanács különleges delegált bíróságának kellett volna ítélkeznie. A magyar várfeladók feletti igazságszolgáltatás azonban – hűtlenségi ügyekről (*notae perpetuae infidelitatis*) lévén szó, miként ezt Werbőczy *Tripartituma* is rögzítette²⁴⁶ – már a késő középkorban is, amikor az ország déli várvonala esetében ilyen perek előfordultak, a magyar diéta delegált bíróságának privilégiuma volt. E különleges körülmény miatt a 16. század második felére a bécsi hadvezetés e téren is engedni kényszerült a rendeknek. Az 1550-es évek végére a haditanácsosok belátták, hogy miután a magyar rendek e kiváltságukhoz is szívósan ragaszkodnak, e területen is helyesebb kompromisszum kötése. Így újabb felesleges politikai konfrontáció helyett a számukra egyébként is komoly jogi nehézségeket jelentő kérdésben engedtek a rendeknek. A várat feladó magyar kapitányok felett így a következő másfél évszázadban – a középkori hagyományoknak és a rendi kiváltságoknak megfelelően – a magyar országgyűlés különleges bírósága mondta ki az ítéleteket. S noha az ítéletek többnyire fej- és jószágvesztésről szóltak, a német főtisztekkel ellentétben utóbb a rendek közbenjárására majd minden elítélt kegyelmet kapott az uralkodótól.²⁴⁷ E példa szintén szemléletesen jelezte a rendek és a királyság speciális önállóságát mindvégig határozottan képviselő diéta jelentőségét.

Hasonlóan a rendek erejéről és bíraskodási privilégiumainak védelméről tanúskodott az ún. lovagi becsületbíróság (lat. *curia militaris*) intézményének továbbörökítése.²⁴⁸ Ez a késő középkorban a magyar uralkodók udvarában szolgáló vagy ahhoz szorosan kötődő nemesek becsületsértési ügyeit tárgyalta. S noha az önálló magyar királyi udvar 1526 után megszűnt, a magyar rendek mégsem hagyhatták, hogy ilyen ügyekben magyar nemesek felett esetleg az új közös Habsburg-udvar valamelyik főméltósága hozzon ítéletet. Ez azonban feltehetően Bécsben sem merült fel. A főudvarmarschall (*Obersthofmarschall*) csakis a közös udvarban ténylegesen szolgáló magyar udvarnokok (lásd a 9–10. táblázatban szereplőket) ügyeiben ítélkezhetett.²⁴⁹ A magyar nemesek jelentősebb

sives tales, sive aliae, quae in Hungaria emergunt, hic cognoscantur, non in Austria vel aliis externis provinciis.” Kenyeres I. „Pacsá János plébános”, 160, Nr. 5 (11.3.1527).

²⁴⁴ Egy példa a 16. század végéről Nádasdy Kristóf özvegye, Chorón Margit és Balassi István özvegye, Chorón Anna pere kapcsán: „eam [ti. causam] Hungaricum, non Austriacum tribunal concernere, ex eo, quod transactio illa, de qua partes contendunt, inter personas Hungaras facta extiterit.” MOL Budapest, A 32, 1590: Nr. 7 (15.11.1590), ill. MOL Budapest, A 129, 9.5.1591.

²⁴⁵ Hausmann, F. „Ferdinand Graf zu Hardegg”, 194–200; Cerwinka, G. „Die Eroberung der Festung Kanizsa”, 416–417.

²⁴⁶ Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*, 66–67, I 14, §16.

²⁴⁷ Pálffy G. „Várfeladók feletti ítélkezés”, 211–221.

²⁴⁸ Sunkó A. „A curia militaris”; vö. még Timon Á. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 709–710.

²⁴⁹ Zolger, I. R. *Der Hofstaat*, 56, 105–108.

magyarországi becsületsértési ügyeit így továbbra is a lovagi becsületbíróság döntötte el, amelyet önálló magyar királyi udvar hiányában is magyarul „*őfelsége vitézlő udvara*”-ként emlegettek.²⁵⁰ Ez a különleges bíróság általában Pozsonyban, az országbíró vagy a helytartó mellett és rendszerint az országgyűlések vagy azok között az ún. nagy oktávák (*octava*) alatt látta el feladatait.²⁵¹ A speciális bíraskodási forma fennmaradása jól mutatja, hogy noha a késő középkori magyar királyi udvar ténylegesen „működő örököse” a bécsi, majd a prágai közös Habsburg-udvar lett, a Magyar Királyságban az egykori önálló magyar udvarnak még bizonyos hagyományai is továbbéltek. Az említett udvari főméltóságok és címek (udvari familiáris) mellett a magyar rendek tehát még az egykori királyi udvarbeli igazságszolgáltatás egy fontos elemét is képesek voltak megőrizni.

A Habsburg Monarchiához való csatlakozás ellenére a bírósági szervezethez hasonlóan nem vagy csupán elenyésző mértékben érte osztrák vagy német hatás a magyarországi joggyakorlatot. Logikus kivételt pusztán az 1447-től közel két évszázadra Habsburg-zálogban lévő nyugat-magyarországi városok és váruradalmak (Kőszeg, Kismarton, Fraknó stb.) jelentettek.²⁵² Ezekben a bűnesetek elbírálásánál az V. Károly császár által 1532-ben kiadott első általános német büntetőtörvénykönyv (*Constitutio Criminalis Carolina*) komolyan éreztette hatását. A „*kaiserliches Recht*” – mint az egykorú források nevezték – viszont csakis addig volt például Kőszegen érvényben, amíg 1647-ben a város vissza nem került a Magyar Koronához.²⁵³ Ezt követően a több mint egy évszázados birodalmi joggyakorlat ellenére azonnal visszaállt a magyar jogrendszer.²⁵⁴ De utóbb még III. Ferdinánd 1656-ban kiadott büntető rendtartása (*Newe peinliche Landgerichtsordnung*, röviden *Ferdinandea*) is csak az 1687-ben Nagyszombatban megjelent latin nyelvű változatnak (*Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis*, röviden *Praxis Criminalis*) köszönhetően és főként a 18. században fejtett ki számottevőbb hatást.²⁵⁵

Mindezek összességében jól mutatták, hogy a Magyar Királyság a német és az osztrák területekétől merőben eltérő, évszázados hagyományokkal bíró, saját jogforrásokkal és joggyakorlattal rendelkezett. Ezt az erős szokásjogon (*consuetudo*) és az ország törvényein (*leges regni, decreta diaetalia*) kívül mindenekelőtt Werbőczy István nevezetes *Hármaskönyve* (1517) határozta meg.²⁵⁶ A magyar rendek e hagyományokat a 16. században szilárdan megőrizték. Sőt, a Habsburg Monarchiához való csatlakozás közepette még ezek különleges megerősítése is megtörtént, noha ez természetesen nem csupán a rendek állhatatosságával, hanem az országbeli jogbizonytalansággal, a törvények kihirdetésének általános problémáival és nem megfelelő ismeretével is összefüggésben állt.²⁵⁷

E tekintetben a már többször említett *Quadripartitum* és az első *Corpus Juris Hungarici* összeállítása érdemel kiemelt figyelmet. A Werbőczy munkáját jelentősen kiegészítő és javító *Négyeskönyv* (1553) ugyan a magán-, per- és büntetőjog területén

²⁵⁰ ÖNB Wien, Cod. 13627, fol. 94–95 (1589).

²⁵¹ Uo. fol. 93–96; NSK, Zagreb, Rukopisi 3427, pp. 701–704; vö. Sunkó A. „A curia militaris”, 3–25.

²⁵² Bariska I. *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország*.

²⁵³ Uo. 135–146; Bariska I. „Kőszeg”.

²⁵⁴ Bariska I. *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország*, 91–113. A *Carolina* még a *Quadripartitum*ra sem hatott. Degré A. *A Négyeskönyv büntetőjogi elvei*, 10–11.

²⁵⁵ Béli G. – Kajtár I. „Az osztrák (német) büntetőjogszabályok”.

²⁵⁶ Bak, J. M. – Banyó, P. – Rady, M. eds., *The Customary Law*; Hamza, G. „Das »Tripartitum«”; vö. Karpát, J. *Zákonodarná moc*, 12–19.

²⁵⁷ Iványi B. *Mossóczy Zakariás*, 43–56.

egyaránt számos meghatározó újítást hozott és gondos összegzést jelentett,²⁵⁸ a főként politikai célokból az udvarban készült átdolgozását a rendek érthetően sohasem fogadhatták el. Így a kézirat formában terjedő *Quadripartitum* csupán kis mértékben vállhatott a magyarországi jogalkalmazás részévé, annak fő forrása is a *Tripartitum* maradt.²⁵⁹ Jelentősebb hatást fejtett ki viszont a jogtudós nyitrai püspök (1582–1587), Mossóczy Zakariás nagy vállalkozása, az első magyar törvénygyűjtemény (*Decreta, constitutiones et articuli regum inclyti regni Vngariae...*, 1584). A több száz példányban megjelent vaskos kötet a Magyar Királyság történetében először tett kísérletet az addigi, azaz bő öt évszázadnyi magyar törvényhozás eredményeinek összegyűjtésére, egybevetésére és a hibás szövegek kijavítására. Jelentőségét jól mutatja, hogy a munkát a következő másfél évszázadban a magyarországi igazságszolgáltatás különböző fórumai és képviselői (bírák, ítélőmesterek, ügyvédek és peres felek) egyaránt nagy haszonnal forgatták.²⁶⁰

Míg a diéta a belpolitika teljes területét érintő törvényhozást, addig az országos bíróságok az országos igazságszolgáltatást többé-kevésbé a középkori gyakorlatnak megfelelően folytatták tovább. Néhány számottevőbb változást a század második felére csupán egyrészt a Magyar Királyság területének tetemes csökkenése és speciális (kifli) alakja, másrészt az uralkodó távolléte és a nádori poszt be nem töltése hozott. Az előbbi okok miatt a legfőbb országos bíróságok előre és adott helyre meghirdetett törvényszakokon, általában bizonyos egyházi ünnepek nyolcadik napján (az *octavákon*) üléseztek, miként ez részben már a késő középkorban is zajlott.²⁶¹ A királyi helytartók (*locumtenens regius*) és a nádor igazságszolgáltatási feladatait átvevő nádori helytartó (*locumtenens palatinalis in iudicialibus*) pedig az uralkodó és a nádor nevében természetesen jelentős szerepet kapott az ország rendes bírának (*ordinarii iudices regni*) igazságszolgáltatási tevékenységében.

Mivel az ország új belpolitikai fővárosa (Pozsony) periférikus helyen feküdt, az itteni gyakori és hosszabb tartózkodás a nemesség és a szabad királyi városok polgárai számára igen komoly terheket jelentett volna. Ezért bizonyos átmeneti időszakot követően, az 1560-as évektől az a gyakorlat alakult ki, hogy a dunáninnen és a dunántúli kerület számára az oktavát (*iudicia octavalia*) Lukács evangélista vagy Szent Mihály napja nyolcadán Pozsonyban, a felső-magyarországi kerület számára pedig előbb a Vízkereszt-napi oktavát Kassán vagy Lőcsén, majd utóbb a Szent György-nap nyolcadán kezdődő törvényszéket többnyire Eperjesen tartották.²⁶² A diéta alsótáblájának tisztikarává váló, már bemutatott Királyi Tábla (*Tabula Regia Iudiciaria*) vagy Királyi Kúria (*Curia Regia, Sedes Iudiciaria Regia*) üléseit az előbbi helyen többnyire a helytartó vagy a személynök, míg az utóbbiakon általában az országbíró vezette. Az éppen tárgyalt ügy jellegének megfelelően a Királyi Táblán azonban a Magyar Királyság bármelyik nagybírája (nádor többnyire nem lévén a nádori helytartó, a királyi helytartó, az országbíró és a személynök)

²⁵⁸ Viczián I. *A Quadripartitum eltérései*; Degré A. *A Négyeskönyv perjogi anyaga*; Degré A. *A Négyeskönyv büntetőjogi elvei*.

²⁵⁹ Hamza, G. „Das »Tripartitum«”.

²⁶⁰ Iványi B. Mossóczy Zakariás, 61–69.

²⁶¹ Bónis Gy. *A jogtudó értelmiség*, 343–344, stb.

²⁶² 1550: 50, 1554: 16, 1555: 2, 1563: 24–25, 1566: 21, 1567: 24, 1572: 4–5, 1588: 30. tc. CJH 1526–1608, 284–287, 372–373, 382–383, 494–497, 544–545, 566–569, 628–629, 720–721.

ítélkezhetett.²⁶³ A nyolcados törvényszék ugyanis a nemesség legkülönbözőbb polgári és büntetőperes ügyeiben első- és másodfokon egyaránt ítélkezett, azaz – mint Degré Alajos fogalmazott – „általában az országlakosokat érdeklő minden ügyben eljárhatott”.²⁶⁴ Innen a 16. században a királyi helytartó – mint *primarius iudex*²⁶⁵ – Pozsonyban tartott törvényszékeire lehetett bizonyos ügyekben utolsó alkalommal fellebbezni. Ez a késő középkorhoz képest – az uralkodó állandó távolléte miatt – szintén számottevőbb változás volt.²⁶⁶

A két helyen való országos bíraskodás még a magyar politikai elit alakulására is némi hatással volt. Emiatt ugyanis az a gyakorlat alakult ki, hogy ecsedi Báthory András 1554. évi kinevezésétől az országbírák közel egy évszázadon át túlnyomórészt a felső-magyarországi főnemességből kerültek ki,²⁶⁷ elsősorban a Báthory, Perényi, Homonnai Drugeth, Alaghy és Rákóczi családokból. Az országbírónak, a nádori helytartónak és a személynöknek mind Pozsonyban, mind Eperjesen egész stáb segédkezett: az alországbíró (*viceiudex curiae*), az alnádor (*vicepalatinus*), az ítélőmesterek (*prothonotarius*) és az országgyűlés által választott világi és az esztergomi érdek delegálta egyházi ülnökök (*assessores*), végül ugyancsak a diéta által kijelölt, többnyire közelben élő főpapok és bárók.²⁶⁸ A kamarát a királyi jogügyigazgató (*causarum regalium director*) képviselte. A két csoportra (tárnoki, ill. személynöki) oszló szabad királyi városok (a 16. század második felében Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Eperjes, Bártfa, Szokolca, Trencsén, ill. Lőcse és Kiszseben) fellebbezett ügyeit ugyanakkor továbbra is a tárnokmester és a személynök ítélőtáblái intézték. De, miként már utaltam rá, megmaradt a horvát-szlavón bán ítélőszékéről, a báni tábláról (*tabula banalis*) való fellebbezés, nevezetesen a Királyi Kúriába az országbíró elé. Végül hangsúlyozandó, hogy e fórumok is a központi kormányzatszervek mindennemű beleszólása nélkül a magyarországi joggyakorlatnak és hagyományoknak megfelelően folytatták a késő középkorra megszilárdult tevékenységüket.

Az utóbbi csak kis mértékben volt igaz a magyarországi nemesség helyi önkormányzataira, a vármegyékre, amelyek jelentős részének működését az oszmán hódítás hosszú időre meggátolta. A Magyar Királyságban megmaradt mintegy 35 vármegye (lásd a 8. táblázatot) életében a diétához hasonlóan a 16. század az alapozás fokozatos, ám igen meghatározó időszaka volt.²⁶⁹ A vármegyék ekkor váltak a magyar nemesség öngazgatásának és érdekképviselésének helyi „bástyáivá”: hivatalszervezetük

²⁶³ Gellért Á. *Az igazságszolgáltatás története*, 5–13; Winkler J. „A királyi ítélőtábla”, 14–21; Eckhart F. *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 258–260; Bónis Gy. – Degré A. – Varga E. *A magyar bírósági szervezet*, 84–86; Degré A. *A Négyeskönyv perjogi anyaga*, 48–57.

²⁶⁴ Uo. 85.

²⁶⁵ 1574: 18. tc. CJH 1526–1608, 640–643.

²⁶⁶ Gellért Á. *Az igazságszolgáltatás története*, 7–8.

²⁶⁷ „*Sua Maiestas quoque nullum alium huic officio praeficere poterit, quam regionis illius inhabitatorem et bonis satis superque praeditum. Ad haec Superioris regni Hungariae accolis difficile et molestum foret, si iudex curiae ab illa parte regni Hungariae remotus eligeretur, ad quem quarumvis literarum causa vix unum atque alterum florenum praevalentium, cum magna rerum suarum et temporis iactura, semper decurrere, et iter longum ac difficile suscipere deberent.*” HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 108, Juraj II, 31.1.1585, Christoph Ungnad levele Draskovics Györgyhöz.

²⁶⁸ Néhány remek példa a Királyi Tábla személyzetéről: MOL Budapest, A 129, 25.8.1601; Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, 278 (1607–1608); EK Budapest, Kt. Coll. Kapr. Series A Tom. XXVI, p. 332 (1634–1635).

²⁶⁹ Ezt a 19. századi szakirodalom még így vélte. Salamon F. *kiseb történelmi dolgozatai*, 204–261; de még modern jogtörténetünk is: Degré A. *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, 163–179.

megszilárdult, működésük szakszerűsödött, írásbeliségük hatalmasat fejlődött, öngazgatásuk pedig erősödött.²⁷⁰ A vármegyék élén álló ispánokat (*comes*) – akiket a 17. századtól kezdték rendszeresen főispánnak (*supremus comes*) nevezni – továbbra is az uralkodó nevezte ki. Közöttük idegeneket viszont csak akkor találni, ha azok magyar indigenátussal is bírtak (vö. a 25. táblázatot), miként a Salmok Pozsony, Hans és Georg Rueber Sáros vagy Ladislav III. z Lobkovic Popel Trencsén megyében. Ellenkező esetben a vármegye ugyanis megtagadta az új ispán beiktatását, miként ez Komárom esetében 1535-ben történt, amikor az említett alsó-ausztriai Dietrich von Hartischot nevezte ki Ferdinánd király a vármegye élére.²⁷¹

A vármegyei önkormányzat tisztikarát, azaz az alispánt (*vicecomes*), a szolgabírákat (*iudex nobilium* röviden *iudlium*), az esküdtek (*iuratus assessor*, röviden *iurassor*), az adószedőt (*generalis perceptor*) és a jegyzőt (*iuratus notarius*) viszont a közgyűlés (*generalis congregatio*) választotta, amely e tisztviselőkkel látta el a vármegye közigazgatását. A nemesség alsó szintű igazságszolgáltatása a megyei törvényszéken (*sedes iudiciaria*, röviden *sedria*) folyt, ahonnan a Királyi Táblához lehetett fellebbezni.²⁷² A vármegyék nagy része emellett gyűlésein egyre több, a megye területén mintegy törvényerővel bíró szabályrendeletet (*statutum*) alkotott, ami az önrendelkezés szempontjából rendkívül hatékony eszköz volt.²⁷³ Sőt egy kisebb csoportjuk (pl. a legkorábban Somogy, majd Heves, Árva, Veszprém stb.) már önálló címet és pecsétet is készíttetett.²⁷⁴

A horvát–szlavón területeken a magyarországi vármegyékhez egyedül Varasd működése volt leginkább hasonlítható. Ez elsősorban azzal volt magyarázható, hogy Varasd vármegye a 15. század elejéig nem tartozott Szlavóniához, hanem a szerémségi területekhez hasonlóan a Magyar Királyság szerves részét képezte.²⁷⁵ Ennek köszönhetően igazgatása még a 16–17. században is sokkal inkább követte a magyarországi viszonyokat, mint a horvát–szlavón bán és vicebánja által meglehetősen erős kezekkel ellenőrzött, a török hódítás miatt megfogyatkozott területű Zágráb és Kőrös vármegyék működését. Míg ugyanis Varasdnak az 1540-es évektől Ungnad, majd 1607-től örökös ispáni címmel az Erdődy család tagjainak személyében arisztokrata főispánjai voltak, akiket a magyar király nevezett ki, addig az ez időben egyesült Zágráb és Kőrös vármegye ispánjait szinte kivétel nélkül a bánok bizalmas emberei közül kikerülő vicebánok adták. E helyzet sokban hasonlított az Erdélyi Fejedelemség vármegyéinek kora újkori viszonyaihoz.²⁷⁶ Ez elsősorban Szlavónia és Erdély sok tekintetben hasonló késő középkori fejlődésével, azaz elsősorban a két országrész gyakori különkormányzásával állt összefüggésben.

Végül kiemelten hangsúlyozni szeretném, hogy a 18–19. századi viszonyokkal ellentétben a 16. századi vármegyék még nem tekinthetők a rendi ellenállás olyan

²⁷⁰ További irodalommal (a teljesség igénye nélkül): Osváth Gy. *A magyar vármegyei szervezet 1608-ig*; Fekete L. *A vármegyei tisztikar*; Ember Gy. *Az újkori magyar közigazgatás*, 520–541; Turbuly, É. „Die Komitatsverwaltung” és újabban mindenekelőtt Dominkovits P. „A rendi jogok védelmezője”.

²⁷¹ Fekete L. *A vármegyei tisztikar*, 12.

²⁷² A téma két „klasszikusa”: Meznerics I. *A megyei büntető igazságszolgáltatás*; Torday L. *A megyei polgári peres eljárás*.

²⁷³ Béli G. „Vármegyei statutumalkotás”; Turbuly É. „Megyei közigazgatás”; Turbuly, É. „Die Statuten”.

²⁷⁴ Bertényi I. *Magyar címertan*, 81–84; vö. 1550: 62. és 1600: 25. tc. CJH 1526–1608, 290–291, 890–891; Borsai I. „Somogy vármegye”; Borsai I. „Vas vármegye címere”.

²⁷⁵ Težak, S. – Šimek, M. – Lipljin, T. *Županija varaždinska*, 9; Pálffy G. „Horvátország és Szlavónia”, 109–110, ill. vö. még Pálffy G. „Egy szlavóniai köznemesi familia”, passim.

²⁷⁶ Bónis Gy. – Degré A. – Varga E. *A magyar bírósági szervezet*, 125.

bástyáinak, mint amilyenre két évszázaddal később váltak. A kora újkor korábbi periódusaira II. József uralkodásának vagy a reformkor időszakának állapotát helytelen visszavetíteni. A közvélekedéssel ellentétben a bécsi központi kormányzat az 1526 utáni évszázadban ugyanis nem akartak, de az ország hely-, nyelv- (latin, magyar, horvát) és jogismeretének hiányában nem is tudtak volna beleszólni a vármegyék életébe. Volt elég problémájuk és konfliktusuk az országos had- és pénzügyek, valamint a rendekkel való tárgyalások területén. A nemesség helyi önkormányzatainak átalakítására tehát semmiféle kísérlet nem történt, így az nem gyengült, hanem a „nemesi infláció”²⁷⁷ megkezdődő időszakában egyenesen erősödött. Így például 1591 májusában azt is a Magyar Udvari Kancelláriából rendelte el – nyilván a Magyar Tanács javaslatára – Rudolf király, hogy Nógrád vármegye hol tartsa ítélszékét.²⁷⁸ A 16. századi vármegye tehát még elsősorban nem a bécsi központi hatalommal szembenálló rendi erő, hanem a nemesség erősödő helyi autonómiájának, önigazgatásának letéteményese és a királyi, országos főméltósági (elsősorban nádori, helytartói, kerületi főkapitányi) és kamarai rendeletek többnyire lelkiismeretes végrehajtója volt.²⁷⁹ Ez utóbbiak elsősorban az adóigazgatást, a végvár- és hadseregellátást, valamint a törökellenes védelem egyéb kérdéseit, azaz a nemesi felkelés (*insurrectio*) és a telekkatonaság (*continuus miles*) kiállítását, a gázlók bevágását, illetve az utak és hidak karbantartását stb. érintették.

Ennek egyáltalán nem mond ellent a tény, hogy a köznemesség politizálásának alsó színtere a vármegye, középső „állomása” az egyre gyakoribb, már említett kerületi vagy részgyűlések (*particularis congregatio*), végül legfelső, igazi rendi helyszíne az országgyűlés volt. Érdekeik összehangolására és országgyűlési közös fellépésük előkészítésére ugyanakkor egyes vármegyék (mint például Vas, Sopron és Zala) olykor közös gyűléseket is tartottak. Ezeken szövetkezhetek a törökök elleni fellépés kapcsán vagy különféle politikai és egyéb ügyekben, a 17. században pedig majd gyakran a felekezeti kérdésben is. A nagyobb részt oszmán megszállás alá került Pest–Pilis–Solt, Heves–Külső-Szolnok és Nógrád vármegyék pedig a 17. század elejétől az 1594-ben visszafoglalt Fülek mezővárosában általában már együtt tanácskoztak. Sőt, ezek az ún. menekült vármegyék az oszmánok országrészébe bejáró szolgabíráik és esküdtjeik segítségével továbbra is intézték egykori területük, főként a határ menti járások birtokügyeit, igazságszolgáltatási és egyéb teendőit. Meghatározó szerepük volt tehát abban, hogy a magyar nemesség e területeken fenn tudta tartani birtok- és adószedési jogát, sőt saját magyar hatóságai előtt adta-vette a határ menti ellenséges területeken fekvő birtokait, mintha török uralom nem is létezett volna.²⁸⁰ Mindez pedig a Bécsben vagy éppen Prágában székelő magyar uralkodóknak is alapvető érdeke volt, így ők ezen oszmán területeken továbbra is rendszeresen adományoztak magyar alattvalóiknak birtokokat.

²⁷⁷ Maksay F. „A sok nemes országa”.

²⁷⁸ MOL Budapest, A 129, 9.5.1591.

²⁷⁹ A kérdés historiográfiáját is áttekintve: Dominkovits P. „A rendi jogok védelmezője”; vö. Osváth Gy. *A magyar vármegyei szervezet 1608-ig*; Turbuly, É. „Die Komitatsverwaltung”; a 19. századi viszonyok eklatáns visszavetítése: Brandis, C. *Die Habsburger und die Stephanskronen*, 105–107.

²⁸⁰ Minderre részletesen: Salamon F. *Magyarország a török hódítás korában*, 328–395; Szakály F. *Magyar intézmények*, 82–92, 315–377.

f. Összegzés: a Habsburgok legönállóbb országa

A magyar történetírás az elmúlt másfél évszázadban a 16. századi Magyar Királyság kapcsán gyakran beszélt a nemzeti vagy állami függetlenség elvesztéséről, erős Habsburg-abszolutizmusról, sőt olykor még Magyarország gyarmati-félgyarmati helyzetéről is. Mindeközben a *Hofburg*gal együttműködő politikai elitet és a rendeket, elsősorban a katolikus klérust és az arisztokráciát, nem ritkán az országos vagy nemzeti érdekek feladójának vagy legalábbis elhanyagolójának tartotta. A korabeli források alapján a fenti fejezetben kibontakozó kép azonban lényegesen különbözik a 19–20. századi aktuálpolitika által gyakran támogatott, vitatható előítéletek, nemzeti sérelmek és illúziók szellemében többnyire megfogalmazott történetírói álláspontoktól.

Mint a fentiekben részletesen láthattuk, nemzeti függetlenségről a 16. század vonatkozásában nem lehet beszélni, de a késő középkori és kora újkori Európa összetett államai esetében még teljes ('külső' és 'belső') állami szuverenitásról sem. Ez modern értelemben valójában már az Anjouk, a Luxemburgiak, Habsburg Albert vagy Hunyadi Mátyás, majd a Jagellók Magyar Királysága esetében sem létezett, hiszen a magyar állam már e dinasztiák uralkodása idején is különböző összetett monarchiák, uniók és államszövetségek (magyar–horvát–lengyel, magyar–horvát–német, magyar–horvát–német–cseh, majd magyar–horvát–cseh) része, ráadásul önmagában is egy soknemzetiségű és multikulturális államalakulat volt. Szerepét a 14–15. században azonban éppen az emelte európai jelentőségűvé, hogy e közép-európai összetett államok közös uralkodói udvarának és központi politikai döntéshozatalának székhelye, s így egyúttal központi régiója is volt.

A gyökeres változást 1526/41 után tehát nem az jelentette, hogy a megfogyatkozott Magyar Királyság ismét egy új összetett állam, ezúttal a Habsburg Monarchia része lett, hiszen egy ilyen államnak – bár csupán nagyon rövid időre – Buda központtal már 1438–1439-ben is része volt. A döntő átalakulást az oszmán hódítás miatti területi feldarabolódása mellett mindenekelőtt az hozta, hogy a század közepére kialakuló, új közép-európai nagyhatalomnak a Magyar Királyság már nem központi régiója volt, de uralkodói udvarának és központi igazgatásának sem lett székhelye. Ennek ellenére – mint a 6–8. fejezetekben bemutattam – a Habsburg-államnak rendkívül fontos és előkelő részévé vált. Az új kormánysszervek kialakulása következtében viszont – éppen kiemelkedő fontossága miatt meghatározó – had- és pénzügyei központi igazgatását a század közepétől végleg Bécsből, majd a századvégen részben Prágából kormányozták. Mindez persze 'belső szuverenitása' valamelyes, de korántsem alapvető sérülését jelentette – miként ez így alakult évszázadokon keresztül a Magyar és a Horvát Királyság uniójában az utóbbi, a kisebb délszláv állam szempontjából is.

A közös ügyek ellenére a Magyar Királyságnak a korabeli viszonyok között értelmezhető 'belső szuverenitása' alapjaiban a Habsburg Monarchiához való csatlakozással sem kérdőjeleződött meg. Sőt, a monarchia egészen belül a Magyar Királyság rendelkezett a legnagyobb és legszélesebb körű önállósággal. Ezt több ténnyel is igazolható. Egyrészt a monarchia keretein belül még részleges, speciális 'külső szuverenitása' is volt, ellentétben például az osztrák vagy a cseh területekkel. A megfogyatkozott magyar állam ugyanis még a közös uralkodók (a császár és király) és a közös ügyek ellenére sem lett sohasem a Német-római Birodalom része. Így területén – a magyar és a nemzetközi történetírás gyakori kijelentéseivel vagy pontatlan

megfogalmazásaival ellentétben – semmiféle császári joghatóságról vagy igazgatásról nem beszélhetünk.

Másrészt Magyarország – az 1620 utáni Csehországgal ellentétben – nem lett az örökös tartományok tagja sem. Sőt, Habsburg Ferdinándnak és utódainak az 1526 utáni évszázadban a magyar rendek többségének kitartása miatt még a dinasztia elsőszülött öröklési jogának (lat. *primogenitura*) elismertetése sem sikerült. Pedig ennek elfogadtatásával – mint láthattuk – a rendek egy részének támogatását is megszerezve több kísérletet tettek. Végül feltételekkel ugyan, de kénytelenek voltak elfogadni a magyar rendek királyválasztási jogát. Az utóbbiak viszont az oszmánokkal szembeni egymásrautaltság közepette ugyancsak kompromisszumra kényszerültek: kénytelenek voltak elismerni a dinasztia tagjaira korlátozódó királyválasztást (1547: 5. tc.). A korlátozott királyválasztási jog (*beschränktes Wahlrecht*) így kerülhetett „összhangba” a korlátozott trónöröklési joggal (*beschränktes Erbrecht*).

Végül Szent István birodalma a dinasztikus törekvések dacára nem csupán választómonarchia (*Wahlmonarchie*), hanem erős rendi állam, sőt valójában egy kisebb rendi monarchia (*Ständemonarchie*) is maradt. A nagy Habsburg Monarchián belül pedig a legerősebb és legszámosabb rendiséggel bíró államalakulattá vált. A magyar és a nemzetközi történetírás általános felfogásával szemben a sikeres centralizáció és az erős rendiség tehát egyáltalán nem zárta ki egymást. A magyar politikai elit ugyanis különböző okokból mind az eredményes centralizációban, mind erős rendiség fenntartásában érdekelt volt. Így különböző minőségekben és identitásokkal ugyan, de mindkét folyamatban meghatározó szerepet vállalt. Miközben tehát a 16. században a Magyar Királyság kiemelkedő katonai, pénzügyi és gazdasági jelentősége miatt a monarchia egyik legközvetlenebbül ellenőrzött területévé vált, addig rendisége a török hódítás következtében érzékelhető átmeneti gyengülést követően a századvégre számottevően erősödött.

Mindez még annak ellenére is igaz, hogy a nádori poszt betöltését a rendek csak nagyon rövid időre (1554–1562) tudták elérni. A Magyar Tanácsot ugyanakkor összességében képesek voltak késő középkori formájában megőrizni, amelynek tanácsadó szerepe és befolyása a magyar belpolitikára – történetírásunk eddigi vélekedésével ellentétben – igen meghatározó, sőt a Habsburg-kormányzatok számára nélkülözhetetlen maradt. A magyarok mellőzéséről széles körben elterjedt koncepcióval tehát a belpolitika kapcsán is ideje leszámolni. Javaslatokra ugyanis Bécsben az ország hely-, nyelv- és jogismeretében való hiányosságok miatt, valamint a rendekkel kötendő kompromisszumok érdekében mindvégig égető szükség volt. De a monarchiához való csatlakozás közepette a rendek képesek voltak megerősíteni rendi ellenállásuk fő színtere, a kétkamarás diéta szervezetét is. Mindeközben az országos és helyi igazságszolgáltatás, valamint a vármegyei önkormányzatok irányítása is teljességgel kezükben maradt. Ezeket idegen hatás vagy központi beavatkozás a 16. században – néhány szerény és eredménytelen kísérlettől eltekintve – nem érte. Mindezek ismeretében a Magyar Királyság kapcsán az 1526 utáni évszázadban abszolutizmusról véleményem szerint nem lehet beszélni, de – ellentétben a cseh vagy az osztrák területekkel – valójában még korai abszolutista tendenciákról sem. Ennek ráadásul Magyarországon a társadalmi bázisa (egy erős polgárság) is szinte teljesen hiányzott.

A sikeres központosítás és az erős rendiség együttes jelenléte azt is bizonyítja, hogy az udvar és rendek kapcsolata korántsem egyszerűsíthető le a rendeknek a dualista kormányzat rendszerében az uralkodóval vagy a központosítással szembeni ellenállására.

Miként az osztrák, német és cseh kutatások az elmúlt másfél évtizedben már bizonyították, a kapcsolatrendszer jóval sokrétűbb volt. Ez Magyarországon sem volt másként, ahol ráadásul az uralkodó és a rendek az ország védelme és háborús viszonyok közötti működtetése érdekében komolyan egymás támogatására szorultak. A magyar rendek, sőt még egyes meghatározó politikusok esetében is, így szintén olyan különféle identitások és lojalitások mutathatók ki, amelyek alapvetően meghatározták még egy-egy országos jelentőségű kérdésben is politikai állásfoglalásukat. Ezek közé mindenekelőtt az uralkodóhűség, a magyar államiság megőrzése, a „rendi nemzet” szabadságainak és régi hagyományainak védelme, egy-egy régió (különösen Felső-Magyarország és az egyesülő horvát–szlavón területek) partikuláris tudata, különféle kisebb-nagyobb politikai csoportosulások törekvései és privátérdekei, valamint egyre erőteljesebb jelenséggé a vallási kötődés sorolhatók. A rendi ellenállást így Magyarországon számos kérdésben legalább annyi tényező hátráltatta, vagy legalábbis korlátozta, mint amennyi annak kedvezett.

Mindezek miatt a nemzetközi történetírást a kora újkor vonatkozásában uraló ’rebellis magyarok’, ’mindig ellenálló magyarok’ vagy állandóan ’a függetlenségért küzdő magyarok’ kép legalább annyira a mítoszok közé tartozik, mint a magyar nemzeti romantikus történet szemlélet ’magyarelnyomó Habsburgok’ vagy ’magyarelles bécsi udvar’ képe. Az udvar és a rendek, a központi kormányzat és a magyar politikai elit kapcsolatrendszere nem ilyen szélsőséges, fekete-fehér viszonyrendszerben működött. A Magyar Királyság ez ideig alig ismert, csupán sommásan elítélt arisztokráciája tehát egyáltalán nem adta fel a magyar állam érdekeinek és hagyományainak védelmét, de az udvarral kötött kompromisszumok sorozata közepette határvédelmében, belpolitikájában és általában működtetésében elvülhetetlen szerepet játszott. Az uralkodóval való szoros együttműködés és a kemény rendi ellenállás tehát ugyancsak nem zárta ki egymást.

Végül mindezek ismeretében a magyar történetírás és történeti köztudat gyakori vélekedésével ellentétben egyértelműen kijelenthetőnek vélem azt is, hogy független Magyarországért vagy független Magyar Királyságért még a 17. században sem küzdhetett egyetlen erdélyi fejedelem sem. Különösen nem tekintélyes számú török és tatár csapatok támogatásával, mint ez Bocskai István vagy Bethlen Gábor esetében több ízben történt. Az erdélyi fejedelmek csakis az oszmánok vazallusává vált, saját magyar államuk pozícióinak megerősítéséért folytathattak küzdelmet, akár a fejedelemség határain belül, akár azon kívül, még a Magyar Királyság területén is. A 16. század második felére kialakult új – bár szerencsére magyar vezetésű – államuk azonban nem volt, de nem is lehetett azonos a Magyar Királysággal.²⁸¹ Ennek ellenére persze az utóbbi hagyományaiból Szapolyai János egykori királyságának és a késő középkori erdélyi tartományi fejlődésnek köszönhetően számos elemet tovább is örököltünk – miként ezt az udvartartás kapcsán már láthattuk. Valójában az lett volna a furcsa, ha csupán kevés dolgot visznek tovább. A királyság államiságát, politikai jogfolytonosságát, legfőbb intézményeit és – mint mindjárt látni fogjuk – szimbólumait a török vazallusságban azonban nem vihették tovább, ezeket csakis a királysági politikai elit és rendiség képviselhette és védelmezhetette. S a 16. században ezt összességében komoly eredménnyel tette.

Szent István birodalma államiságának és szuverenitásának legfőbb védelmezője tehát nem az Erdélyi Fejedelemség, hanem a Magyar Királyság e fejezetben bemutatott politikai

²⁸¹ Vö. Péter Katalin találó megfogalmazásával: „*az új Erdély nem a régi királyság.*” Benda K. – Péter K. *Az országgyűlések*, 22, vö. még Oborni T. „Tartományból ország”.

elitje és különféle (rendi) intézményei voltak. Az az elit és rendiség, amely persze az erdélyi fejedelmek minden Habsburg- és ezáltal egyúttal Magyar Királyság-ellenes akcióját is igyekezett kihasználni saját rendi jogai védelme érdekében. Miként ugyanígy tették ezt a török segélyek kérdése kapcsán az osztrák, német és cseh területek rendjei is.

10. A szuverenitás szimbólumai

Arról a meghatározó jelentőségű folyamatról, hogy Szent István birodalma államiségének és szuverenitásának továbbvivője a 16. század közepétől – megfoghatkozott területe dacára – a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság maradt, nem csupán a királyságban fennmaradt intézmények tanúskodnak. Érzékletes bizonyáságul szolgál erre a késő középkori magyar állam szimbólumainak (királyi címeinek, címereinek és felségjelvényeinek) további használata és legfőbb országos ceremóniáinak (uralkodókoronázás és -temetés) továbbélése is. Mindezek átörökítésében ugyancsak az a királysági politikai elit és rendiség játszott maradandó szerepet, amely a Habsburgokkal kötött sokrétű konfliktus- és kompromisszum-rendszerben összességében eredményesen védelmezte a megcsappant területű magyar állam intézményeit és hagyományait.

a. A Szent István-i birodalom egységének megőrzése¹

Bár az 1526 utáni négy évtizedben a Magyar Királyság közép-európai politikai súlya és tekintélye három részre szakadásával tetemesen csökkent, mind a magyar rendek, mind Habsburg-uralkodók alapvetően érdekeltek voltak abban, hogy ebből minél többet megőrizzenek. Az ország középső területének oszmán megszállását és Erdély, valamint a Partium kényszerű elszakadását ugyanis még évtizedek múltán is csak időlegesnek tekintették. Többek között ezzel magyarázható a már említett két fontos jelenség: egyrészt, hogy az uralkodók a törökök által megszállt területeken is adományoztak magyar nemeseknek birtokokat, illetve hoztak a magyar diéták e területekre vonatkozó törvényeket.² Másrészt az oszmán vazallus Erdélyt – részleges ellenséggé válása dacára – továbbra is a Magyar Korona csupán átmenetileg elvesztett tagjának (*membrum Coronae Hungaricae*) tekintették.³ Végül mindezekkel magyarázható az is, hogy a magyar királyok a törökök által meghódított területek egyházi javadalmait ugyancsak folyamatosan adományozták híveiknek, de az elvesztett Erdély és a partiumi Várad címzetessé vált püspök tisztségeit is betöltötték.⁴

A 16–17. század fordulójának nagy háborúja idején azonban kiderült, hogy az olyannyira vágyott országegyesítés – elsősorban az oszmánok továbbra is tekintélyes katonai ereje és geopolitikai okok miatt – még Erdéllyel sem lehetséges.⁵ Szent István birodalma, azaz a Magyar Korona 1526 előtti területe újraegyesítésének távlati céljáról ugyanakkor a magyar rendek és uralkodók egyáltalán nem mondtak le. Mindezek ismeretében véleményem szerint a magyar politikai elit (gyakran) nem „egyféle hazá”-ban, mint a nemzeti romantikus szemlélet hatására a magyar történetírás napjaikban is gyakran véli, vagy legalábbis fogalmazza meg pontatlanul,⁶ hanem a Szent István-i magyar állam vagy másként a Magyar avagy a Szent Korona (*Corona Hungarica/Hungariae, Sacra Regni Hungariae Corona*, röviden *Sacra Corona*)

¹ A Szent István-i hagyományokra és kultuszra újabban különféle aspektusokból: Bene S., szerk. *Hol vagy, István király?*, passim.

² Szakály F. *Magyar intézmények*, 23–64.

³ Vö. a 6. fejezet 102. jegyzetében idézett forrásokat és irodalmat.

⁴ Újabban (a régi irodalmat is összegezve): Molnár A. *A katolikus egyház*; Molnár A. *Tanulmányok*; Molnár A. *Mezőváros és katolicizmus*; Molnár A. *A bátai apátság*.

⁵ Arens, M. *Habsburg und Siebenbürgen*; Kruppa T. „Tervek”.

⁶ Vö. további irodalommal: Péter K. *Papok és nemesek*, 211–232; Tóth I. Gy. *Három ország – egy haza*, 16–20; R. Várkonyi Á. „Az egység jelképei”; R. Várkonyi Á. „A magyar államiség”; Tóth, I. Gy. „One Kingdom in Two World Empire”; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 175–176.

államiságának virtuális egységében és helyreállításában gondolkozott.⁷ Mivel tehát az ország három részre szakadása közepette teljesen érthetően többféle hazafogalom létezett,⁸ így a „három ország – egy haza”-fordulat nézetem szerint csak abban az esetben igaz, ha a *Patria* alatt éppen Szent István birodalmát, azaz a késő középkori magyar államot értették.

Mindez persze egyáltalán nem jelenti azt, hogy a 'haza' (*Patria*) fogalmát a magyar rendek politikai, propagandisztikus és mindennapi szóhasználatukban ne alkalmazták volna. Az osztrák vagy cseh rendekhez hasonlóan⁹ azonban a korabeli diskurzusokban – a 'nemzet'-hez (*natio*) hasonlóan – ezt még egyes csoportjaik is (nem beszélve a külön államban élő szintén többnyire magyar erdélyi elitről és fejedelmeikről) rendkívül sokrétű értelmezésben használták. Megfelelve természetesen a fentiekben többször említett különféle identitásaiknak, lojalitásaiknak és mindenkori politikai céljaiknak.¹⁰ Sőt, ez még a Szent Korona (*Sacra Corona*) fogalmára is igaz, amely jóval több volt, mint egyszerű felségjelvény vagy állami jelkép, hiszen már a késő középkori Magyarországon is különleges eszmeiséggel, sőt egyfajta mítosszal bírt.¹¹ Ezt ugyanis a 16. század utolsó harmadától a magyar rendiség – elsősorban politikai, de még vallási érdekeinek megfelelően is – az idegenben székelő uralkodó és a királyi hatalom helyett, illetve részben ezekkel szemben, egyre inkább kezdett saját magával és „rendi nemzeti” identitásával azonosítani.¹² Így lettek az ország részei és tartományai mellett a rendek (is) *membra Sacrae Coronae*. Ez a koncepció azután a 17. század elejétől elsősorban Révay Péter nagyszabású koronatorténetének (*De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu...*) köszönhetően erősödött még tovább.¹³

A Szent István-i állam virtuális egységének fenntartása – a magyar királyi udvari főméltóságok megőrzéséhez hasonlóan – elsősorban a régi hagyományok továbbvitele és egy, a vágyott országegységet egyszer újra meghozó, remélt jövő miatt bírt kiemelkedő jelentőséggel. A Szent István-i birodalom tudatának fenntartásában ugyanakkor a magyar rendek mellett nagyjából a Habsburg-uralkodók is érdekeltek voltak. Közép-európai monarchiájuk tekintélyét ugyanis számottevően növelte, hogy ahhoz 1526 után – ha megfogyatkozva is – nem csupán egy ország, hanem egy kisebb, különleges birodalom csatlakozott.¹⁴ A dinasztikus-nagyhatalmi, illetve magyar „birodalmi” és „rendi nemzeti”

⁷ Ezt régebben Eckhart Ferenc, újabban pedig Kees Teszelszky kutatásai is bizonyították: Eckhart F. *A Szentkorona-eszme*, 115–122, 211–226; Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 67–126; a szabad királyi városok kapcsán újabban: H. Németh I. *Várospolitikai és gazdaságpolitika*, 1, 497–498; vö. R. Várkonyi Á. „A magyar államiság”, 130, 133, 144.

⁸ Ezt az előző két jegyzetben idézett szakirodalom mellett önmagában Bocskai István végrendeletének (1606) többféle hazafogalma is érzékletesen jelzi. Szigethy G. *Bocskai István Testámentumi rendelkezése*.

⁹ Pánek, J., ed. *Vlast a rodný kraj*, passim; Strohmeyer, A. „Der Vaterlandsdiskurs”; Schmidt, A. *Vaterlandsliebe*.

¹⁰ Benda K. *A magyar nemzeti hivatástudat*; R. Várkonyi Á. „A nemzet, a haza”, különösen 56–63, stb.; Szűcs J. *Nemzet és történelem*, 95–101, 125–135; Benczédi, L. „Maďarské stavovské národné povedomie”; Benczédi L. „A magyar rendi nemzettudat”; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*, 41–47; Péter K. *Papok és nemesek*, 211–232; ill. újabban: Hofer T., szerk. *Magyarok*; Klaniczay T. *Stílus, nemzet*; Óze S. *Identitáselemek*; Trencsényi, B. *Early-Modern Discourses of Nationhood*; Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 48–66.

¹¹ Eckhart F. *A Szentkorona-eszme*, különösen 93–210.

¹² Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 67–126.

¹³ Révay, P. d. *De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu*; Katona T., szerk. *A korona kilenc évszázada*, 195–232; vö. Bónis Gy. *Révay Péter*, 52–61; Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 169–234; Teszelszky, K. „A Holy Crown”, 257–259.

¹⁴ Vö. Romsics I. *A magyar birodalmi gondolat*.

érdekek e területen megfigyelhető különleges egybeesése – a rendek ügyes politizálásának köszönhetően – paradox módon jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Királyság szuverenitása a szimbólumok és a ceremóniák terén is markáns kifejezésre juthatott.

b. Magyar uralkodói címek, címerek és zászlók

Habsburg Ferdinánd számára ezért nem lehetett, de nem is volt kérdés, hogy a régóta vágyott magyar trón megszerzését követően Jagelló-elődei magyar királyi címeket maradéktalanul átvegye. Magyar királyi titulátúrája így – mint a fentiekben már bemutattam (lásd fent a 2. ábrán) – teljességgel követte II. Lajos címzését, beleértve a Magyar Királyság társ- (Dalmácia és Horvátország) és igényországait (Bosznia, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Kumánia és Bulgária) egyaránt. Sőt, az 1540-es évektől a horvát és a szlavón területek bemutatott, fokozatos egyesülése következtében a magyar titulátúra a *rex Sclavoniae* címmel bővült, amelyet a középkori magyar uralkodók sohasem használtak.¹⁵ Ez a cím azután – a magyar, dalmát és horvát mellett – gyorsan bekerült Ferdinánd német-római vagy cseh királyként kiállított oklevelei titulátúrájának első részébe vagy rövidebb változatába („*Römischer König, zu allen Zeiten Mehrer des Reichs, in Germanien, zu Hungarn, Böhmen, Dalmatien, Kroatien und Slavonien etc. König...*”) is.

A késő középkori magyar királyi titulátúrát 1526 novemberében elsőként továbbvivő Szapolyai János király ismereteink szerint azonban ezt az új címet már nem viselte. Miként utóbb fia, az 1540 ősztől már török jóváhagyással csupán választott magyar királyi címmel (*electus rex Hungariae*) bíró János Zsigmond sem. Az utóbbi hosszas egyeztetéseket követően, 1570 nyarán a speyeri szerződésben végül még választott királyságáról is lemondott, majd Erdély és a Részek fejedelmeként (*princeps Transilvaniae Partiumque regni Hungariae*) uralkodott tovább,¹⁶ miként fejedelem-utódai is. Ezután a választott királyi címet csak a Portával való diplomáciai érintkezésben használhatta.¹⁷ Így ettől kezdve Szent István államának jogfolytonos örököseivé „cím szerint” is már kizárólag a magyar királyok váltak. Mégpedig függetlenül attól, hogy ekkor éppen nem magyar származásúak voltak. 1570-ben ugyanis még senki sem tudhatta, hogy a Habsburgokkal való együttélés majd egészen 1918-ig tart.

A Habsburg-dinasztia számára a magyar királyi címek megszerzése igen komoly presztízsnövekedéssel járt. Bár a magyar, dalmát és horvát királyi címet névlegesen, azaz igénycímként, már III. Frigyes és I. Miksa császár is viselte, velük ellentétben I. Ferdinánd királyi címeinek száma nemcsak gyarapodott, hanem valóságossá is vált. Ez még akkor is igaz, ha időközben az oszmán előrenyomulás miatt mind Magyarország, mind Horvátország és Szlavónia tetemeset veszített 1526 előtti területeiből. Így Ferdinánd és utódai, az Osztrák Habsburgok számára a Magyar Királyság – katonai, pénzügyi és gazdasági szempontok mellett – hatalmi, külpolitikai és presztízssokokból is kiemelt jelentőséggel bírt, amiről a kutatás szintén gyakran megfeledez.

Mindez különösen igaz annak ismeretében, hogy a késő középkortól az Európa-szerte fokozódó nagyhatalmi és dinasztikus (Habsburg–francia, Hunyadi–Habsburg, Oszmán–Habsburg, Habsburg–Jagelló, angol–spanyol stb.) rivalizálás¹⁸ közepette a dinasztikus,

¹⁵ Vö. a 4. fejezet 11. jegyzetét.

¹⁶ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 190–191, Nr. 31A.

¹⁷ Lukinich I. „Az erdélyi fejedelmi cím”, 185–188.

¹⁸ További bőséges irodalommal: Brunner, O. *Land und Herrschaft*; Nehring, K. *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III*; Hochedlinger, M. „Die französisch-osmanische »Freundschaft«”, különösen 115–119;

hatalmi és művészeti reprezentációban, valamint politikai propagandában¹⁹ az uralkodói címeknek, illetve a hozzájuk kapcsolódó címereknek és zászlóknak egyre nagyobb szerep jutott. Ezt szemléletesen igazolja Luxemburgi Zsigmond sajnos elpusztult budai címertornya, III. Frigyes bécsújhelyi címerfala, Hunyadi Mátyás visegrádi palotaerkélye vagy I. Miksa császár nevezetes innsbrucki címertornya (*Wappenturm*). Az utóbbin és a torony nyomán Albrecht Dürer által készítette híres diadalkapun (*Ehrenpforte*) nem véletlenül kapott már jelképes, ám kiemelt helyet több magyar vonatkozású címer (8. ábra): a vörös-ezüst vágásos magyar mellett Dalmácia, Horvátország, sőt még Bosznia címere is. Az utóbbi azonban nem a magyar hagyományoknak megfelelő *Rama*, hanem az osztrák gyakorlatban meghonosodott *Bosna* országnév felett díszelgett.²⁰

Az 1540-es évektől I. Ferdinánd és utódai tehát az egész 16–17. században a *rex Sclavoniae* titulussal már kereken tíz királyi címre bővült magyar királyi titulaturát alkalmazták. Mindezek után meglepetésnek tűnhet, hogy I. Ferdinánd magyar titulaturájának az 1558-ig használt magyar kettőspecsét (*sigillum duplex*) felirata nem felelt meg pontosan. Ezen ugyanis a „*FERDINANDVS DEO FAVENTE CLEMENTIA ROMANORVM REX, SEMPER AVGVSTVS AC GERMANIE, HVNGARIE, BOEMIE, DALMATIE, CROATIE, BOSNE, LODOMERIE, BVLGARIE, SCLAVONIE, RAME SERVIEQUE REX*” címsor szerepelt.²¹ Bosznia valójában kétszer, *Bosna* és *Rama* néven, azaz az I. Miksa-féle osztrák és a bevett magyar hagyománynak megfelelően külön-külön került bele. Galícia és Kumánia viszont kimaradt belőle, a nagyrészt ténylegesen birtokolt Szlavónia ugyanakkor az igénycímek közé keveredett. Mindez nagy valószínűség szerint a pecsét bécsi készítettőinek, az Osztrák Udvari Kancellária (*Österreichische Hofkanzlei*) hivatalnokainak hozzá nem értésével állhatott összefüggésben.²²

Még érdekesebb, hogy a pecsét elülső oldalán a Magyar Királyság hagyományos két címere (a vörös-ezüst vágások és a zöld hármashalmon álló ezüst kettős kereszt, azaz az ún. magyar kiscímer, 9. ábra)²³ mellett Dalmácia három leopárdfejes, hátoldalán pedig a megismétlődő magyar mellett Horvátország sakkozott, Lodoméria két sakkozott pólyás, Bulgária egy farkast vagy kutyát ábrázoló, valamint Bosznia kardos, sőt a címezésből kimaradt Galícia két koronás címerpajzsa is látható volt (10. ábra). Szlavónia, Szerbia és Kumánia címere viszont hiányzott róla. Az előbbieket szinte bizonyosan a késő középkori magyar kancelláriai gyakorlatból örökölték tovább. Hunyadi Mátyás és II. Ulászló pecsétjein ugyanis Dalmácia, Galícia (hol egy, hol kétkoronás) és Bulgária (egy farkasos

Burke, P. „Presenting and Re-Presenting Charles V”; Ágoston G. „Ideológia, propaganda”; Jorjick, R. *Herrschaftssymbolik und Staat*.

¹⁹ A 16. századi Habsburg-dinasztikus reprezentációra és politikai propagandára az előző jegyzetben idézett munkák mellett: Altfahrt, M. „Die politische Propaganda”; Vöcelka, K. *Die politische Propaganda*; ill. elméleti szempontból (további irodalommal): Stollberg-Rilinger, B. „Zeremoniell, Ritual, Symbol”; Stollberg-Rilinger, B., hrsg. *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?*; a művészeti reprezentációra: Kaufmann, T. D. *Variations*; Galavics G. *Kössünk kardot*; Galavics G. „A magyar királyi udvar”; Galavics G. „A Habsburgok mint magyar királyok”.

²⁰ További irodalommal: Hye, F.-H. „Der Wappenturm”; Buzás G. – Lövei P. *A visegrádi királyi palota*, 27–32.; Hye, F.-H. „Kaiser Maximilians”, 43–46; Siepel, E., hrsg. *Werke für die Ewigkeit*, 120–123, Nr. 52; Schröder, K. A. – Sternath, M. L., hrsg. *Albrecht Dürer*, 448–453, Nr. 154; ill. Bodnár Sz., szerk. *Dürer és kortársai*.

²¹ Posse, O. *Die Siegel*, 19, Tafel 26/1–2; Érszegi G. – Sölch M., szerk. *Sigilla regum*, 76–77, Nr. 40, vö. Klaniczay T. *Stílus, nemzet*, 72.

²² Vö. Zimmerman, H. „Urkunden”, CXXVIII, Nr. 4511 (23.8.1527), Nr. 4512 (9.9.1527).

²³ Bertényi I. *Magyar címertan*, 62–71.

vagy kutyás, ha helyesen véli a heraldika) címerei már szerepeltek.²⁴ Az ez időben Ferdinánd által használt római királyi nagypecséten (*großes römisches Königssiegel*) viszont csupán a magyar, a dalmát, a horvát és a bosnyák címer volt látható.²⁵ A kettős keresztet kivéve éppen az a négy címer, amelyek már Miksa innsbrucki címertornyán és diadalkapuján is felbukkantak.

Összességében mindez azt jelenti, hogy a magyar királyi titulátúra, a kettőspecsét köriratában felsorolt címek és a rajtuk szereplő címerek nem feleltek meg teljességgel egymásnak. De ezekkel az I. Ferdinánd székesfehérvári koronázásán felvonultatott zászlók sem álltak szinkronban. 1527 novemberében ugyanis a magyar koronázási ceremónián – az osztrák főhercegi és cseh királyi zászló mellett – csupán a Magyar Királyság, Dalmácia és Horvátország zászlaját vitték.²⁶ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a késő középkorban e téren egységességre még nem volt igény. A titulátúra, a pecséteken szereplő címerek és a ceremóniakon használt zászlók külön fejlődési utakat jártak be. A 16. század közepén mindezek megnövekedett jelentősége miatt a Habsburg Monarchiához csatlakozott Magyar Királyságban így az is fontos feladatnak számított, hogy a címek, címerek és zászlók „összevisszaságában” a magyar politikai elit a Habsburg-udvar vezetőivel együttműködve rendet tegyen. Ezzel együtt pedig a királyi titulátúrában szereplő címek egy részéhez címet és zászlót teremtsen, vagy legalábbis a már kevésbé használt régi címereket felelevenítse, majd zászlóra helyezze.

Mindez végül az 1550–1570-es években valósult meg. A rendteremtésre ekkor ugyanis különféle alkalmak kínáltak lehetőséget. Elsőként I. Ferdinándnak a tisztségéről lemondó V. Károly császár utódjává válása 1558-ban. Ez szükségessé tette, hogy számára Magyarországon is új pecséteket készítsenek, természetesen már választott császári titulusa (*electus Romanorum imperator*) feltüntetésével. Ferdinánd új magyar kettőspecsétje készítésekor így – feltehetően a Magyar Udvari Kancellária vezetőinek hatására – annak titulátúráját javították: „*FERDINANDVS DEI GRATIA ELECTVS ROMANORVM IMPERATOR, SEMPER AVGVSTVS, GERMANIE, HVNGARIE, BOEMIE, DALMATIE, CROATIE, SCLAVONIE, RAME, SERVIE, GALICIE, BOSNE, LODOMERIE, CYMANIE BVLGARIEQUE REX*”.²⁷ Szlavónia tehát a neki „járó” helyre, nevezetesen a vele fokozatosan egyesülő Horvátország mögé került. Boszniát viszont továbbra is két országnév (*Rama* és *Bosna*) képviselte, de ekkor már *Rama* is a középkorban szokásos helyen szerepelt. Végül a hagyományos magyar titulátúrának megfelelően ekkor Galícia és Kumánia neve is bekerült a köriratba. A pecsét két oldalán szereplő „magyar” címerpajzsok száma viszont nem változott, arról Szlavónia, Szerbia és Kumánia címere továbbra is hiányzott. Miközben tehát a köriratot javították, így az csaknem „tökéletessé” vált, a címerekre – nyilván nem ismervén kellően azokat vagy ezt a kérdést nem tartván lényegesnek – kevesebb figyelmet fordítottak. Az új császári nagypecsét (*großes Kaisersiegel*) még ennyit sem változott. Azon a császári, osztrák és

²⁴ Az egyes címerekre, ill. eredetükre (bár kritikával kezelendően): Ivánfi (Jancsik) E. *A magyar birodalom*, 42–82, passim; vö. Kumorovitz, L. B. „Die Entwicklung des ungarischen Mittel- und Grosswappens”, 322–323; Bertényi I. *Magyar címertan*, 72–77; Érszegi G. – Sölch M., szerk. *Sigilla regum*, 68–69, Nr. 32–33, 74–75, Nr. 38–39.

²⁵ Posse, O. *Die Siegel*, 16, Tafel 21/1.

²⁶ „*quina magnifica vexilla ex sericeis telis ingeniose facta, ante regem ferebantur, nempe vexillum regale primum, insignibus et coloribus propriis distinctum, secundum vero, tertium, quartum et quintum, insignibus et coloribus regnorum Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, etc. decorata.*” Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 3.

²⁷ Posse, O. *Die Siegel*, 19, Tafel 27/1–2.

cseh címerek mellett ezután is a két magyar, valamint a dalmát, a horvát és a bosnyák volt látható.²⁸

A címerek és a velük szorosan összefüggő zászlók esetében újabb korrekcióra 1563 őszén, Miksa főherceg pozsonyi koronázása alkalmával nyílt lehetőség. A Magyar Királyság, illetve társ- és igényországainak zászlaira ugyanis csupán a királykoronázásokon és uralkodótemetéseken volt szükség. A Habsburg-udvar különféle ceremóniáin az összetett monarchia egyes ország-együtteseit csak egy-egy herold képviselte: a Német-római Birodalmat a birodalmi, a Szent Korona országait a magyar, a Vencel Koronáét a cseh, az osztrák főhercegséget pedig az osztrák herold. Mindegyik címeres díszruhát viselt, a magyar herold a Magyar Királyság legfőbb állami jelképével, az említett kiscímerrel (9. ábra).²⁹ Ferdinánd uralkodása alatt így a zászlók kérdése csak 1561-ben került elő eddigi ismereteink szerint újra, amikor megkezdődtek a tárgyalások Miksa főherceg magyar királlyá koronázásának előkészületeiről. Ezekkel kapcsolatban az ekkor a királyválasztás kapcsán Bécsben összekülönböző magyar tanácsosok március 26-án a következőt fejtették ki: „*a Magyar Királyság fő- és a hozzá tartozó más országok zászlait már most azonnal meg kell csináltatni.*”³⁰ Bár számukat nem adták meg, minimálisan – az 1527-ben alkalmazott – három, de ennél valószínűleg több zászlóra gondoltak.

Ezt igazolja, hogy 1563. szeptember 8-án Miksa pozsonyi koronázásán a magyar királyi titulatúra tíz országa közül végül hét zászlaját vonultatták fel. Bár a szemtanúk (Liszthy János királyi titkár, Istvánffy Miklós történetíró és a körmöcbányai követek) – miként arról a 26. táblázat tájékoztat – az egyes zászlóvivők személyéről nem minden esetben tudósítottak egységesen, abban teljesen megegyeztek, hogy a tíz „országból” csupán Galícia, Lodoméria és Kumánia zászlaja hiányzott. Állításukat az eseményről részletesen beszámoló Hans Habersack, Tiroli Ferdinánd főherceg (1529–1595) titkára is megerősítette, noha ő Bosznia helyett tévesen Erdély zászlajáról beszélt.³¹ E hiba jól jelezte, hogy a pozsonyi koronázás idegen résztvevői számára a hét címer azonosítása igencsak nehéz feladat lehetett. Ezek a Magyar Királyság egykori nagyságát és előkelő szerepét összességében mégis kiválóan mutatták. A Habersack által használt „*incorporierte lannde*” kifejezés pedig jól jelezte azt is, hogy a magyar állam – még megfogytatkozva is – nem egyszerű országa a Habsburg Monarchiának, hanem egy különleges „birodalom” az újonnan született nagy Habsburg-államban.

²⁸ Uo. 17, Tafel 22/4.

²⁹ Berchem, E. Frh. v. – Galbreath, D. L. – Hupp, O. *Beiträge*, főként 142–157, 153, Fig. 93.

³⁰ „*cum regni Hungariae primario et aliorum regnorum illi subditorum vexillis et banderiis, quae iam nunc statim praeparare debebunt*”; „*elevatisque et expansis praedictis regnorum vexillis, quae iam nunc praeparari debebunt*”. Pálffy, G. „Návrh uhorských radcov”, 213, 214.

³¹ „*fahnen, die cron Hungern und derselben incorporierten lannde, Dalmatiam, Croatiam, Sclauoniam, Seruiam, Bulgariam und Transiluariam [sic!] bedeutend*” Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 197.

26. táblázat: I. Miksa magyar király koronázási szertartásának zászlói és azok vivői a koronázási menet sorrendjében (1563. szeptember 8., Pozsony)

Zászló	A zászló vitelére javasolt személy (H)	A zászlót valóban vivő személy az egyes források alapján
7. Bulgária	Török Ferenc	Keglevics Mátyás (I, K, L), Török Ferenc (H)
6. Bosznia	Nikola Frankopan tržacki	Nikola Frankopan tržacki (I, K, L), Choron János (H)
5. Szerbia	Kerecsényi László	Kerecsényi László (H, I, K, L)
4. Szlavónia	Dobó István	Dobó István (H, I, K, L)
3. Horvátország	Bánffy László	Bánffy László (I, K, L)
2. Dalmácia	Zrínyi György/Juraj Zrinski	Zrínyi György (H, I, L), Báthory Miklós (K)
1. Magyar Királyság	Báthory Miklós	Báthory Miklós (I, L), Zay Ferenc (H, K) valószínűleg lövezető volt

Forrás: H = Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 183, 197 (Hans Habersack beszámolója); I = Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 425; K = Križko P. „Az 1563. évi koronázási ünnepély”, 38 (a körömcébányai követek jelentése); L = Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 20, ill. Katona T., szerk. *A korona kilenc évszázada*, 187 (Liszthy János leírása); vö. „*Kurcze vnd Warhafft beschreybung...*” OSzK Budapest, App. H. 376.

Joggal merül fel rögtön a kérdés: vajon miért nem szerepelt a zászlók sorában legalább Galícia és Lodoméria, hiszen ezek címerei – a középkori magyar hagyományok folytatásaként – Ferdinánd magyar kettőspecsétjén már évtizedekkel korábban megjelentek. Bár erre egészen biztos válasz nem adható, úgy tűnik, a magyar politikai elit 1563-ban az igénytartományok között különbségeket tett. E döntésre a kettőspecsét címerei pedig egyáltalán nem voltak hatással. A magyar tanácsosok ugyanis Pozsonyban, a koronázást megelőző napokban, a szertartás alatt betöltendő különféle tisztségekre részletes javaslatot tettek. Ebben – mint a fenti táblázat második oszlopa jelzi – csak az említett hét zászló vitelét szorgalmazták.³² E döntésüket az motiválhatta, hogy az általuk még valamivel jobban ismert közelebbi múltban (a megelőző két évszázadban) az említett hat délszláv ország vagy országrész mindegyike vagy állandóan (Horvátország, Szlavónia), vagy hosszabb-rövidebb ideig (Dalmácia, Szerbia, Bosznia és Bulgária) a Magyar Királyság társországa vagy tényleges része volt. Ez a 13. században csak részben és időlegesen birtokolt Galíciáról és Lodomériáról vagy éppen Kumániáról viszont nem volt elmondható.

Majdnem teljesen ugyanez a szemlélet határozta meg 1565. augusztus elején az I. Ferdinánd bécsi temetési menetében felvonultatott magyar vonatkozású zászlók számát – miként erről a 27. táblázat számol be. Magyarország (11. ábra) és csatolt részei (Dalmácia, Horvátország és Szlavónia) önálló (12–14. ábra), igénytartományai viszont csupán egy közös zászlót kaptak. A levéltári források mellett ezt szemléletesen igazolja a császárvárosi temetési menet fennmaradt képi ábrázolása is. Ezt a szertartás egyik

³² „*Opinio dominorum consiliariorum Hungaricorum circa distributionem offitiorum tempore coronationis.*” uo. 183.

főszervezője,³³ Johann Ulrich Zasius titkos tanácsos és későbbi birodalmi alkancellár (*Reichsvizekanzler*, 1566–1570) familiárisa, Bartholomaeus Hannewald készítette el, majd adta ki 1566-ban Augsburgban.³⁴ A kiadvány eddigi ismereteink szerint elsőként mutatja be a Magyar Királyság, valamint társ- és igényországi zászlait. A Magyarország zászlaján (11. ábra) – ellentétben a korabeli magyar hadizászlókkal – a Habsburgok kétféjű sasa természetesen nem szerepelhetett. Azon csakis a magyar államiság és szuverenitás egyik legfőbb jelképe, a magyar kiscímer volt látható. Az igényországok zászlaja (15. ábra) esetében ugyanakkor az 1563. évi koronázáshoz képest annyi változás mégis történt, hogy a délszláv igénykirályságok közös, négyelt címerébe Bosznia, Szerbia és Bulgária mellett Kumánia is bekerült.³⁵ Megemlítené ugyanakkor, hogy mind Kumánia, mind Bulgária címerében egy-egy ágaskodó oroszlán volt látható, és az előbbit csupán az különböztette meg az utóbbtól, hogy mellé egy csillagot és egy félholdat is odarajzolt a címer megörökítője.³⁶

³³ ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 60, Konv. 5, Tod Kaisers Ferdinand I, 5.8.1565, fol. 3v, Zasiusra: Meußer, A. *Für Kaiser und Reich*.

³⁴ Hannewald, B. *Parentalia*; a munkára újabban (a régebbi irodalommal): Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.*, 567–569, Nr. XI.26.

³⁵ A 10–14. ábrák forrása: Museen der Stadt Wien, Inv.-Nr. 116,845 (színezett példány); vö. ÖNB *48.B.26 (színezetlen példány).

³⁶ Bulgária többféle címerváltozatának (egy vagy három farkas, agár vagy oroszlán) problémájára: Ivánfi (Jancsik) E. *A magyar birodalom*, 80–82; vö. még Ivan Vojnikov interneten hozzáférhető új bolgár kötetét: *Istorija na balgarskite dăržavni simboli*. Sofija, 2006. III. 4. fejezet = <http://protobulgarians.com/> (a letöltés ideje 2007. december 3.)

27. táblázat: I. Ferdinánd temetési szertartásának magyar szimbólumai és azok vívői a temetési menet rendjében (1565. augusztus 6., Bécs)

Klenódium	A tervezésekor felmerült, majd véglegesen javasolt személy	A feladatot valóban ellátó személy
5. Bosznia, 6. Szerbia, 7. Kumánia és 8. Bulgária közös zászlaja	<i>Balassi Boldizsár</i>	Balassi Boldizsár
Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlajának lövezetői	jobbról <i>Várday Mihály</i> vagy <i>Tahy Boldizsár</i> , balról <i>Zdeněk z Valdštejna</i>	jobbról <i>Várday Mihály</i> , balról <i>Zdeněk z Valdštejna</i>
4. Szlavónia zászlaja	<i>Kerecsényi Kristóf</i>	Kerecsényi Kristóf
Szlavónia zászlajának lövezetői	jobbról <i>Forgách Imre</i> , balról <i>Albrecht Smiřický ze Smiřic</i>	jobbról <i>Forgách Imre</i> , balról <i>Albrecht Smiřický ze Smiřic</i>
3. Horvátország zászlaja	<i>Oláhcsászár Miklós</i>	Oláhcsászár Miklós
Horvátország zászlajának lövezetői	jobbról <i>Bánffy Miklós</i> , balról <i>Jiří z Valdštejna</i>	jobbról <i>Bánffy Miklós</i> , balról <i>Jiří z Valdštejna</i>
2. Dalmácia zászlaja	<i>Nikola Fankopan tržački</i>	Nikola Fankopan tržački
Dalmácia zászlajának lövezetői	jobbról <i>Christoph Ungnad von Sonnegg</i> , balról <i>Kryštof z Lobkovic</i>	jobbról <i>Christoph Ungnad von Sonnegg</i> , balról <i>Kryštof z Lobkovic</i>
1. Magyar Királyság zászlaja	<i>Zrínyi György/Juraj Zrinski</i>	Zrínyi György
a Magyar Királyság zászlajának lövezetői	jobbról <i>Batthyány Boldizsár</i> , balról <i>Stephan von Freudenthal</i> , troppai kapitány	jobbról <i>Batthyány Boldizsár</i> , balról <i>Stephan von Freudenthal</i> , troppai kapitány
kard	<i>Dessewffy János</i> magyar királyi udvarmester vagy <i>Eck Graf zu Salm und Neuburg</i>	<i>Dessewffy János</i> magyar királyi udvarmester
jogar	<i>Mérey Mihály</i> nádori helytartó vagy <i>Pethő János</i> kamarásmester	<i>Mérey Mihály</i> nádori helytartó
országalma	<i>Bánffy László</i> magyar királyi ajtónállómester	<i>Bánffy László</i> magyar királyi ajtónállómester
Szent Korona	<i>Zrínyi Miklós/Nikola Zrinski</i>	Zrínyi Miklós volt horvát-szlavón bán, ekkor tárnokmester
koporsóvivők közötti magyarok	<i>Tahy Boldizsár</i> , ifj. <i>Dessewffy János</i> és <i>Mérey Mihály</i>	<i>Tahy Boldizsár</i>

Forrás: ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 60, Konv. 5, Tod Kaisers Ferdinand I, sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 1–3; MOL Budapest, P 184, Tétel IV/2, fol. 13–14; Hannewald, B. *Parentalia*; Pálffy G. „Magyar címerek”, 250, 1. táblázat.

I. Ferdinánd temetésén tehát – miként erre még más szempontból külön is visszatérek – Szent István birodalma tíz királyi címéből már nyolc saját címerrel, még ha összesen csupán öt zászlón is, képviseltette volt. Ehhez mintául direkt és indirekt módon egyaránt biztosan az 1563 őszi pozsonyi koronázási szertartás szolgált. A címerek számának közel azonos volta mellett ezt igazolja egyrészt, hogy a bécsi udvar vezetői és a magyar politikai elit jelentős része a magyar koronázáson személyesen vett részt, másrészt a magyar vonatkozású zászlókról a Magyar Tanács tagjai közvetlen információval szolgáltak Zasiusnak, illetve a neki a címerek kapcsán segédkező udvari heroldoknak. A tanácsosok

ugyanis – mint magától Zasiustól is tudjuk³⁷ – 1565 júliusában ismét Bécsben gyűltek össze, és a temetéssel kapcsolatban II. Miksa kérésére konkrét tanácsokkal szolgáltak. Előbb részletes jegyzéket nyújtottak be a szertartásra meghívandó magyar egyházi tisztségviselőkről és világi előkelőkről.³⁸ Majd saját maguk között lefolytatott, vitáktól sem mentes egyeztetéseket követően – amire az egyes feladatokra felmerült személyek utalnak (lásd a fenti táblázat 2. oszlopát) –, valamikor július vége felé külön jegyzékben határozták meg, kiket javasolnak az egyes zászlók és a magyar királyi felségjelvények (kard, jogar, országalma, korona) vitelére.³⁹

Mivel a közép-európai Habsburg Monarchia történetében 1526 után elsőként került sor ilyen, a dinasztia és a monarchia egészének hatalmi reprezentációja szempontjából kiemelt jelentőségű, úgymond összmonarchiabeli ceremóniára, a Magyar Királyság hatalmi jelvényei kapcsán a bécsi *Obersthofmeister* és a szertartás szervezői ugyanúgy alapvetően rászorultak a magyar politikai elit segítségére, miként ez a had- és pénzügyek vagy a magyarországi belpolitika esetében történt. Sőt, ők maguk sürgették Oláh Miklós érsek-főkancellártól az említett javaslat időben történő elkészítését,⁴⁰ majd fogadták el – hangsúlyozandó – maradéktalanul a magyar elit beadványát. A Magyar Tanácsot vezető főkancellár-helytartó pedig ki is használta kedvező helyzetét. Ezt több dolog is igazolja. Egyrészt a magyar felségjelvényeket – mint erre már utaltam – Zrínyi Miklós mellett a helytartói kinevezését 1562 nyarán támogatók vihették (16. ábra). Másrészt a zászlóvivők közé unokaöccse, a nagyurak közül – osztrák bárói címe (*Freiherr von Landsee*) ellenére is – „kilógó” Oláhcsászár Miklós is bekerülhetett. Mégpedig igen előkelő helyen, hiszen a Magyar Királyság társországa, Horvátország zászlaját vihette. Ezt feltehetően feleségére, a horvát Frankopan család szluini (slunji) ágából származó Annára tekintettel szerezhette meg magának.⁴¹

A magyar királyi titulátúra, a kettőspecsét körirata és címerei, valamint a magyar királykoronázási ceremónia zászlói végül az 1570-es években I. Rudolf magyar király (1576–1608) koronázásának és hatalomra kerülésének köszönhetően kerültek végleges összhangba. Miksa magyar király (1564–1576) kettőspecsétjén ugyanis még az apja által használt címsor állt: „*MAXIMILIANVS SECVNDVS DEI GRATIA ELECTVS ROMANORVM IMPERATOR, SEMPER AVGVSTVS, GERMANIE, HVNGARIE, BOEMIE, DALMATIE, CROATIE, SCLAVONIE, RAME, SERVIE, GALLITIE, BOSNE, LODOMERIE, CVMANIE BVLGARIEQUE REX*”.⁴² 1563. évi koronázási menetével, majd titulátúrájával ellentétben tehát még az ő pecsétjén is két országnév utalt Boszniára. Ennek vésésekor az uralkodó neve mellett így pusztán Galícia latin névalakja módosult valamelyest (*GALICIE*-ről *GALLITIE*-re) I. Ferdinánd pecsétjéhez képest.

³⁷ Zasius július 14-én Albert bajor herceghez. BHStA München, Kurbayern, Äusseres Archiv Nr. 4299, fol. 301–302. Az adatot Anja Meußerneck, Zasius biográfusának ezúton is köszönöm.

³⁸ ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 380, Konv. B, fol. 13–14 (11.7.1565).

³⁹ „*Ordo funebris pompae per Hungaros servandus.*” MOL Budapest, P 184, Tétel IV/2, fol. 13–14. A felségjelvényekre (további irodalommal): Kovács É. – Lovag Zs. *A magyar koronázási jelvények*, Tóth E. – Szelényi K. *A magyar Szent Korona*.

⁴⁰ „*durch denselbigen cannczler auch zeittliche benennung geschehen soll.*” ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 60, Konv. 5, Tod Kaisers Ferdinand I, sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 9, fol. 11.

⁴¹ 1560. január 22-én Sopronban tartott esküvőjükre vő. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 80, Konv. C, fol. 17–18, fol. 19–20, fol. 31–32; Vida T. „*Szerelmes Orsikám...*”, 240–246, Nr. 188.

⁴² Posse, O. *Die Siegel*, 22, Tafel 33/3.

A Miksa király halálával (1576) erejét vesztő⁴³ magyar kettőspecsét újbóli elkészítésekor a bécsi udvarban viszont már gondosabban jártak el. Bár pontosan nem tudjuk, hogy Rudolf király magyar kettőspecsétjét pontosan mikor csináltatták (a császári nagypecséhez hasonlóan legkésőbb 1578-ban), annak mind köriratát, mind címereit jelentősen javították. A korábban szinte mechanikusan alkalmazott körirat- és címerkép-másolás helyett Rudolf kettőspecsétjének készítésekor – nyilván ismét a Magyar Udvari Kancellária vagy a rendek befolyásos képviselői javaslatának hatására – egészen körültekintően jártak el. Egyrészt végleg kijavították a titulátúrától ez ideig mindig eltérő köriratot. Így ettől kezdve azt Rudolf és Habsburg-utódai évszázadokon át már egységesen az alábbi formában használták: „*ELECTVS ROMANORVM IMPERATOR, SEMPER AVGVSTVS, GERMANIE, HVNGARIAE, BOEMIAE, DALMATIAE, CROATIAE, SCLAVONIAE, RAMAE, SERVIAE, GALLITIAE, LODOMERIAE, CVMANIAE BVLGARIEQUE REX*”.⁴⁴ Ezután tehát Bosznia már csupán a középkori magyar gyakorlatban megszokott *Rama* névvel bukkant fel, és ekként minden királyi cím a titulátúrának megfelelően szerepelt a pecsét köriratán. Másrészt, s ez volt a jelentősebb változás, a pecsét előlapjára a cseh címer alá a hátoldaltól átkerült a sakkozott horvát címer, miközben az utóbbi oldalon a császári koronától jobbra Bosznia, Galícia és Kumánia, balra pedig Szlavónia, Szerbia, Lodoméria és Bulgária címere is látható volt. Így összességében már mind a tíz címer szerepelt a pecséten (17. ábra), bár a bolgárja nem három, hanem egy – két folyó között jobbra keresztbe felfelé futó – farkast (más kutatók szerint vadászskutyát) véstek.⁴⁵

A Szent István-i birodalom címerei teljes sorának megjelenése Rudolf magyar kettőspecsétjén egyáltalán nem volt véletlen. Miksa uralkodásának közepén ugyanis újabb változás következett be a címerek és zászlók használatában. A főherceg 1572. szeptemberi 25-én Pozsonyban tartott koronázásán – a Magyar Királyság történelmében először – a királyi titulátúra minden egyes országának zászlaját felvonultatták, természetesen címereikkel díszítve azokat. Noha eddigi ismereteink szerint erről képi ábrázolás nem maradt fenn, a zászlóvivő nagyurakat ezúttal is ismerjük (28. táblázat). A Habsburg-udvar vezetői pedig a Magyar Királyság legfőbb reprezentációs eseményének tartott szertartás előkészítése folyamán ezúttal is teljességgel adtak a Magyar Tanács véleményére.⁴⁶

⁴³ „*neque sigillorum priorum aliquis est vigor*”. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 110, Konv. B, fol. 39 (21.10.1576), fol. 43 (24.10.1576), uo. Misc. Fasc. 431/B, Konv. B, fol. 36 (27.10.1576).

⁴⁴ Posse, O. *Die Siegel*, 25, Tafel 39/3–4 stb.; Érszegi G. – Sölch M., szerk. *Sigilla regum*, 76–87; újabban: Federmayer, F. „Identifikáció”, 80–81.

⁴⁵ Erre már felhívta a figyelmet: Kumorovitz, L. B. „Die Entwicklung des ungarischen Mittel- und Grosswappens”, 323.

⁴⁶ „*Opinio consiliariorum Hungarorum de coronatione Rudolphi*.” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 99, Konv. C, fol. 32–39. (16.9.1572), vö. fol. 25–26 (14.9.1572).

28. táblázat: I. Rudolf magyar király koronázási szertartásának zászlói és azok vivői a koronázási menet sorrendjében (1572. szeptember 25., Pozsony)

Zászló	A zászlót vivő személy (az egyes források alapján)
10. Bulgária	Franjo Frankopan tržacki (D, H)
9. Kumánia	Perényi György (D), Dobó Ferenc (H)
8. Lodoméria	Várday Mihály (D, H)
7. Galícia	Forgách Simon (D, H)
6. Bosznia	Homonnai Drugeth György (D), Mágochy Gáspár (H)
5. Szerbia	Révay Mihály (D, H)
4. Szlavónia	Balassi János (D)
3. Horvátország	Báthory István (D, H)
2. Dalmácia	Zrínyi Kristóf/Krst Zrinski (D, H)
1. Magyar Királyság	Nádasdy Ferenc (D, H)

Forrás: D = „*Descriptio coronationis serenissimi principis ac domini, domini Rudolphi archiducis Austriae etc. in regem Hungariae inaugurati Posonii die 25 Septembris anno Domini MDCXXII.*” Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 33; H = Ludwig Habersstock, Albert bajor herceg titkárának és bécsi ágensének jelentése Münchenbe (Wolf Unverzagtnek, a Birodalmi Udvari Kancellária titkárának német nyelvű beszámolója alapján): Lietzmann, H. „Quellen”, 94–95.

Az 1565. évi császártemetésen öt zászlón látható nyolc címer 1572 őszén így bővült ki Galícia és Lodoméria címeres zászlajával a Verancsics Antal helytartó-esztergomi érsek vezette tanácsosok által javasolt tíz címeres zászlóra. Azaz a Szent István-i birodalom ekkor már minden birtokolt vagy igényként számon tartott országa önálló zászlóval szerepelt. Ez azután – a titulátúrához hasonlóan – így maradt évszázadokon keresztül.⁴⁷ A két igényország zászlaját persze nem volt nehéz elkészíttetni, hiszen mindkettő címere felbukkant már mind Ferdinánd, mind Miksa magyar kettőspecsétjén, azaz onnan „csak” le kellett másolni őket.

Amíg azonban részletesebb leírás vagy képi ábrázolás nem kerül elő, sajnos kérdéses marad számunkra, hogy Galícia címerében hány (kettő vagy három) koronát lehetett látni, továbbá milyen volt pontosan Bulgária címere. Az utóbbi címerét ugyanis a 16. század közepétől – eddigi ismereteink szerint elsőként a neves nürnbergi címergyűjtő, Virgil Solis (1514–1562)⁴⁸ – rendszeresen keverték. Így szerepelt a bécsi udvar magyar, majd birodalmi heroldja (*Reichsherold*), Johann/Hans von Francolin⁴⁹ eddig kevésbé vizsgált címerkönyvében (*Wappenbuch*) is (18. ábra).⁵⁰ Francolin a kis kötetet Hans Trautson bécsi főudvarmesternek dedikálva elsősorban azért készítette el, hogy az Osztrák Ház királyságainak és kisebb-nagyobb tartományainak címereit és zászlait a jövőben a festők, rézmetszők és az utóbbiaknak, valamint a fametszőknek, kelme-festőknek segédkező ún.

⁴⁷ Egy Firenzében 1572-ben megjelent olasz nyelvű nyomtatvány is tíz zászlóról tudósított. OSzK Budapest, App. H. 453; a későbbi koronázásokra: Kumorovitz, L. B. „A magyar zászló”, 42–44; Holčík, Š. *Pozsonyi koronázási ünnepségek*, passim.

⁴⁸ Solis, V. *Wappenbüchlein*, sine pagina.

⁴⁹ Őt ez ideig szinte kizárólag egy 1560. évi nagy bécsi lovagi tornát bemutató *Turnierbuch*-jának köszönhetően tartotta nyilván a kutatás. Pfaffenbichler, M. „Das Turnier”, 279–281; Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.*, 347–349, Nr. III. 23–27.

⁵⁰ Francolin, J. v. *Weyland Kayzers Ferdinandi*, sine pagina. = ÖNB 48.W.7 – e kötet Paul Sixt Trautsonnak, Hans Trautson bécsi főudvarmester fiának hagyatékából került a bécsi udvari könyvtárba. Vö. Berchem, E. Frh. v. – Galbreath, D. L. – Hupp, O. *Beiträge*, 152–156.

„formavágók” (*Formschneider*) megfelelő ábrázolásokkal és színekkel készíthessék el.⁵¹ Ezek után viszont nem csodálkozhatunk azon, hogy a Habsburg-udvarban ez a téves bolgár címer hagyományozódott tovább. Így ez látható még II. Rudolf császárnak a prágai Szent Vitus templom kriptájában őrzött önkoporsóján is.⁵² Nevezetesen ugyanazon nyolc „magyar” címert között, amelyeket I. Ferdinánd 1565. évi temetésén megismertünk, de amelyeket tizenkét esztendővel később II. Miksa prágai ceremóniáján – Ferdinánd bécsi szertartását szinte lemásolva⁵³ – ugyancsak felvonultattak.

A magyar rendek a szlavón nyestet persze bizonyosan nem keverték össze a bolgár vadászkutyával (agárral). Így feltételezésem szerint Bulgária zászlaján már Rudolf 1572. évi koronázásán is vörös mezőben jobbra futó három vadászkutya volt látható. Ugyanúgy, mint az a következő magyar királykoronázáson, Mátyás főherceg 1608 őszi szertartásán szerepelt, sőt miként Szent István birodalma tíz zászlajának 1618-ból nemrég előkerült, eddig ismert legkorábbi festett ábrázolásáról (19/a–b. ábra), majd a következő esztendők több festményéről is ismerjük.⁵⁴ Mindez azután így maradt egészen az utolsó magyar király, IV. Károly (1916–1918) koronázásáig, 1916 decemberének végéig.

Az 1550–1570-es évek rendteremtése és alapozása tehát kiválóan sikerült. Összességében 1526 után végül fél évszázad kellett ahhoz, hogy az európai dinasztikus rivalizálás, valamint a címerek és zászlók szerepének jelentős növekedése következtében a Magyar Királyság legfőbb állami szimbólumainak (királyi címek, pecsétek, címerek és zászlók) a késő középkorban még kevésbé következetesen használt rendszerében teljes rendet teremtsenek. Az utókor szemszögéből persze a sors furcsa pikantériájának tartható, hogy a magyar állam legfőbb hatalmi jelképeinek egységesítése és megszilárdítása éppen akkor zajlott, amikor területe három részre szakadt, udvara és központi igazgatása pedig hosszú távra kihatóan határain kívülre, idegenbe került. E jelenség azonban jól jelzi azt is, hogy a Szent István-i birodalom tudatának fenntartása és az ezt erősítő hatalmi szimbólumok szerepének növelése a Habsburg Monarchia vezetőinek is érdekében állt.

Ugyanez hatványozottan igaz volt a magyar politikai elitre. Ennek tagjai az egykori magyar állam három részre szakadása közepette is szívósan ragaszkodtak a Magyar Korona virtuális egységének fenntartásához. Elhivatottságukat ráadásul az ország politikai szétdarabolódása és központi igazgatásának idegenbe kerülése nyilvánvalóan erősítette. A *Hofburg*gal zajló állandó viták ellenére a kölcsönös érdekegybeesés következtében e téren viszonylag könnyebben léphettek kompromisszumra az udvar legfőbb méltóságaival. A Habsburg-dinasztia presztízsének tetemes növekedése ugyanis egybeesett a Magyar

⁵¹ „grosser Mißbrauch und unordnung bey den Malern, Kupfferstechern, Formschneydern und andern dergleichen bißher erschienen unnd noch täglich erscheint” Francolin, J. v. *Weyland Kayzers Ferdinandi*, sine pagina.

⁵² *Prag um 1600* [Katalog], 572, Nr. 457 (Beket Bukovinská katalógus-szócikke).

⁵³ ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 61, Konv. 1, Tod des Kaisers Maximilians; ÖStA Wien, HKA RA Fasz. 202/A fol. 202–366; Vocelka, R. „Die Begräbnisfeierlichkeiten”, főként 115–121; Kaufmann, T. D. *Variations*, 5–10; Evans, R. J. W. *Rudolf II and his World*, 60–61; Pánek, J. *Poslední Rožmberkové*, 202–203; Louthan, H. *The Quest for Compromise*, 134–142; Fichtner, P. S. *Emperor Maximilian*, 217–218.

⁵⁴ 1608: „vexillum Bulgariae, tres canes venaticos in cursu stemma servantes” Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 54; 1618: MOL Budapest, A 95, 1618, fol. 5–6; ill. további irodalommal: Mikó Á. – Sinkó K., szerk. *Történelem-kép*, 426–428, Nr. VII–1; Holler L. „A magyar királyi koronát”; Zsámbéky M. „A megkerült szombathelyi kép”; Németh Zs. *A magyar Szent Korona*, 20–22; Buzási E. „Aktualitás és történeti hagyomány”, 124–126; vö. még a zászlók 1792. évi ábrázolásaival: Decsy S. *A magyar szent koronának története*, 75, V. tábla.

Királyság államiségát, de egyúttal szuverenitását is jelképező szimbólumok megerősítésével. A Habsburgokkal a 16. század közepén e téren kialakult különleges érdekszövetség tehát kifejezetten a magyar államiség és a Szent István-i birodalom hagyományának megszilárdítását szolgálta. A dinasztikus törekvések, illetve a magyar állami és „rendi nemzeti” reprezentáció e területeken nagyrészt összefért egymással. Ennek egészen a modern időkig kiható jelentősége volt.⁵⁵

c. Királykoronázások Pozsonyban: virtuális magyar királyi udvar

A Magyar Királyság politikai elitje nem csupán a Szent István-i birodalom tudatának megőrzésében és a Magyar Korona névleges egységének fenntartásában vállalt meghatározó szerepet. Noha az önálló magyar királyi udvar – mint a 4. fejezetben részletesen bemutattam – ténylegesen megszűnt, és annak „működő örököse” a közös Habsburg-udvar lett, a magyar rendek képesek voltak még az egykori magyar királyi udvar egyfajta virtuális megőrzésére is. Az udvar kényszerű idegenbe kerülését ugyanis még a 17. században is éppúgy átmeneti jelenségnek tekintették, vagy legalábbis próbálták tekinteni, mint országuk középső területeinek oszmán megszállását vagy Erdély és a Partium elszakadását. A remélt jövőbeli országegység és a budai királyi udvar helyreállítása érdekében ezért sohasem mondtak le a névlegessé vált magyar királyi udvari főméltóságokról. Sőt, mint megismerhettük, mindent megtettek e tisztségviselők politikai szerepének megőrzése érdekében.

A magyar királyi udvar virtuális fennmaradását nem csupán az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnéséig (1918) betöltött magyar udvari főtisztségek garantálták.⁵⁶ Erre a magyar királykoronázások,⁵⁷ sőt részben még az országgyűlések is lehetőséget kínáltak, bár az utóbbiak terén még hiányoznak az ez irányú alapkutatások.⁵⁸ E tisztségviselők ugyanis már a késő középkori Magyarországon sem csupán udvari, hanem országos események és ceremóniák idején is láttak el különféle feladatokat. A lovászmester például a koronázások és a diéták alatti szállásosztásért is felelt. Az étékfogó- és a pohárnokmester ugyanakkor a király- és királyné-koronázási szertartás világi részének utolsó eleme, a koronázási lakoma (egykorú magyarsággal *koronázat utáni lakodalom*⁵⁹) alatti kiszolgálást koordinálta, szoros együttműködésben a ceremóniákért felelős udvarmesterrel. Végül ugyanitt, valamint az uralkodó személyes jelenlétében talán még a diéták alatt is, a kamarás a magyar király ruházataért és székének „kezeléséért”, az ajtónállómester pedig tartózkodási helyének biztosításáért volt felelős.⁶⁰

Mindezek ismeretében a 16. századi magyar királykoronázások mind a Magyar Királyság államiségának megőrzésében, mind egykori királyi udvara virtuális fenntartásában alapvető jelentőséggel bírtak. A Habsburgok részéről ugyan – a

⁵⁵ Romsics I. *A magyar birodalmi gondolat*.

⁵⁶ Vö. „A’ mostani fő Pohárnokság tsak árnyéka a’ réginek...” Decsy S. *A’ magyar szent koronának históriája*, 487.

⁵⁷ Bartoniek E. *A magyar királykoronázások*, 122–167; Benda K. – Fügedi E. *A magyar korona regénye*, 117–164; Tóth E. – Szelényi K. *A magyar Szent Korona*, 69–78; Holčík, Š. *Pozsonyi koronázási ünnepségek*.

⁵⁸ E feladatköreikre vonatkozóan vö. Decsy S. *A’ magyar szent koronának históriája*, 481–490 (1792).

⁵⁹ Legalábbis így nevezte az eseményt a neves költő, Gyöngyösi István az 1681. évi országgyűlésről Gömör vármegyei követként írott magyar nyelvű naplójában. MOL Budapest, N 114, Köt. 4. Diarium 1681: I, fol. nélkül, 1681. dec. 8. dátum alatt.

⁶⁰ Decsy S. *A’ magyar szent koronának históriája*, 481–490; Kubinyi A. „A királyi udvar élete”; Kubinyi, A. *König und Volk*, 184–206; újabban: Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1008–1020.

királyválasztásról szóló, eltérő dinasztikus és rendi koncepció miatt – a kora újkor folyamán érzékelhető egyfajta törekvés a koronázás formális politikai aktussá degradálására,⁶¹ a magyar rendek állhatatossága miatt ez nem járt eredménnyel. Sőt a koronázási szertartást a magyar politikai elit képes volt a magyar állam szuverenitását markánsan hangsúlyozó és saját hatalmát fémjelző nagyszabású reprezentációs eseménnyé formálni – miként ezt az egyre gyarapodó országzászlók is szépen bizonyítják (26. és 28. táblázat). Így a királykoronázások egyszerre játszhattak meghatározó szerepet az uralkodói hatalom legitimálása mellett a magyar államiság fenntartásában, a „rendi nemzet” erejének és öntudatának kifejezésében, valamint a magyar királyi udvar virtuális megőrzésében egyaránt.

E folyamatban a Magyar Tanács 1561. március 26-án Bécsben kelt javaslata kiemelkedő jelentőséggel bír.⁶² A Miksa főherceg királlyá választása kapcsán a császárvárosban uralkodójukkal és egymással is összekapó magyar egyházi és világi tanácsosok ugyanis I. Ferdinánd kérésére ekkor részletesen előadták, hol és miként szükséges a jövőben a koronázások megszervezése. Az ősi koronázóváros (Székesfehérvár) 1543-ban tartós oszmán megszállás alá került, így új körülmények között volt szükség a ceremónia lebonyolítására. A tanácsosok terjedelmes *opiniójukban* egyértelműen az ország új belpolitikai fővárosa, Pozsony mellett tették le voksukat. Az új helyszínen azonban maradéktalanul tovább kívánták vinni a Magyar Királyság legfőbb országos ceremóniájának régi hagyományait. Másként fogalmazva a késő középkori alapokra építve és azokat új helyszínre adaptálva a kora újkori magyar koronázások „forgatókönyv-tervezetét” dolgozták ki.

A magyar politikai elit legfőbb képviselői tervezetük összeállításához a püspök-tanácsosok segítségével felhasználták a Római főpapi szertartáskönyvet (*Liber Pontificalis*) és az esztergomi egyház régi kiváltságleveleit (*antiqua ecclesiae Strigoniensis privilegia*). Feltehetően Oláh Miklós főkancellár művelt hivatalnokai segítségével tanulmányozták emellett a magyarok krónikáit (*chronica Hungarorum*) is, nyilván elsősorban Thuróczy János és Antonio Bonfini művét.⁶³ Végül hasznosították azon személyes tapasztalataikat is, amelyeket részben felmenőiktől hallottak, részben néhányan még Ferdinánd király 1527. őszi szertartásán Székesfehérváron személyesen láthattak.⁶⁴ Mivel a bécsi udvarban a magyar koronázás részleteiről alig rendelkeztek információval, a tanácsosok javaslatából pedig egyértelműen kiderült, hogy a koronázás a rendek kiváltságainak egyik legfőbb biztosítéka (ezekre és az Aranybullára ugyanis az új uralkodó a szertartás világi részében esküt tartozott tenni⁶⁵), ezért a *Hofburgban* azt szinte

⁶¹ A 9/b. fejezetben citált munkákon túl a 18. század vonatkozásában: Barcsay, Á. *Herrschaftsantritt im Ungarn*, 267–275.

⁶² Pálffy, G. „Návrh uhorských radcov”.

⁶³ Thurocz, J. d. *Chronica Hungarorum*; Bonfinis, A. *Rerum Ungaricarum Decades*; vö. Bartoniek E. *Fejezetek*, valamint újabban Monok, I., ed. *Latin Historiography in Hungary*, passim.

⁶⁴ „iuxta modum et ordinem in Libro Pontificalis [sic!] expressum”; „ex antiquissimis ecclesiae privilegiis et etiam antiqua consuetudine, quae ex chronicorum quoque Hungarorum...”; „partim audivimus et legimus, partim vero aliqui nostrum Maiestatis Vestrae Sacrae temporibus viderunt”; „partim audivimus et legimus, partim vero Sacrae Maiestatis Vestrae tempore vidimus, et nos praelati tum ex antiquis ecclesiae Strigoniensis privilegiis, tum etiam Libro Pontificali et chronicorum quoque scriptis certi scimus.” Pálffy, G. „Návrh uhorských radcov”, 213–215.

⁶⁵ Miként a javaslat is kifejtette: „ubi parato et ornato iam ante ex trabibus et asseribus tabulato seu loco aedito, in eum Serenitas Sua ascendet, astantibusque et circumfusus omnibus regnicolis, praestabit levatis duobus dextrae manus digitis iuramentum ab antiquo solitum ad servandas libertates omnium

maradéktalanul elfogadták. Ezt elősegítette persze az is, hogy a királyválasztás kapcsán felmerült komoly politikai ellentéteket továbbiakkal nem volt érdemes tetézni.

Mindezeknek köszönhetően Pozsony 1563-tól egészen 1830-ig a Magyar Királyság új koronázóvárosa lett.⁶⁶ A szertartást, különösen annak világi részét pedig két és fél évszázadon át alapjaiban a Magyar Tanács 1561. évi javaslatának megfelelően bonyolították le. Jelentősebb módosulások utóbb csupán két okból következtek be. Egyrészt a rendek különböző csoportjai (egyházi és világi főrendek, alsó- és felsőtábla stb.) mindenkori belső hatalmi erőviszonyainak és harcainak megfelelően, főként majd a 17. században.⁶⁷ Másrészt – s a téma szempontjából most ez a lényegesebb – a Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiához való csatlakozása következtében a 16. század második felében.

Ez utóbbiak közül az egyik legszámottevőbb, a rendek jogait azonban egyáltalán nem érintő változás az volt, hogy a királykoronázási szertartás (sőt a királynéi is) 1563-tól egy különleges „német birodalmi” elemmel bővült. Amennyiben ugyanis a német-római császár és magyar király életében koronázták fiát magyar trónörökösé (mint 1563-ban Miksa vagy 1572-ben Rudolf főherceget), vagy a magyar uralkodó/trónörökös feleségét már a német császárkoronázás után (mint 1563 őszén Mária királynét) koronázták magyar királynévá, a német birodalmi felségjelvények (*Reichsinsignien*) másolatait, a jogart, az országalmát, a kardot és a birodalmi koronát (*Reichskrone*) a magyar koronázási menetben is felvonultatták. Mégpedig a 16. században oly módon, hogy a kardot a *Reichserbmarschall*, a jogart, az országalmát és a koronát pedig a császár vitte, illetve viselte, akinek ebben két német nagyúr segédkezett.⁶⁸ Ez a jelenlévők számára jól mutatta, hogy a magyar trónon is a Német-római Császárság uralkodója ül, aki a Magyar Királyság legfőbb hatalmi reprezentációs ünnepségén, utódja vagy felesége koronázása esetén, ám csakis ekkor, e legmagasabb tisztségében jelenik meg. I. Ferdinánd 1563. szeptember 1-jei, a magyar királyi lovászmester és nem a *Reichserbmarschall* által Pozsonyba történt, említett bevezetése mindezek ismeretében valóban komoly politikai gesztusként értékelhető.

Mindezekon túl a szertartásban a közös Habsburg-udvar kialakulása és az udvartartás pozsonyi megjelenése is hozott néhány változást. Ez részben még a virtuális magyar királyi udvart is érintette. Noha a névlegessé vált magyar királyi udvari főméltóságok ténylegesen ekkor láttak el legtöbbet középkori feladatkörükből, bizonyos területeken hatáskörük – a Magyar Királyság monarchiabeli helyzete miatt – valamelyest csökkent. A lovászmesternek például a szálláshelyek kijelölésében már egyeztetnie kellett a bécsi udvar szállásmesterével (*Quartiermeister*).⁶⁹ Ez persze érthető volt, hiszen a Habsburg-

statuum et eciam decreta Andreae et aliorum Hungariae regum.” uo. 214; vö. Hazslinszky R. *Magyarországon a királyi szék*, 29–31.

⁶⁶ Holčík, Š. *Pozsonyi koronázási ünnepségek*; Fundárek, J. „Bratislava”; Baďurík, J. „Bratislava”; S. Lauter É. „Pozsony városa új szerepben”.

⁶⁷ Pálffy G. „Koronázási lakomák”, főként 1033–1048.

⁶⁸ 1563: Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 193, ill. Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 19; 1572: uo. 33, és Lietzmann, H. „Quellen”, 92–93. 1608 őszén viszont ezek természetesen nem szerepeltek, hiszen Mátyás főherceg magyar koronázásán Rudolf császár – mint közismert – nem volt jelen.

⁶⁹ Két remek 17. századi példa: ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. 8, 24.1.1630; ÖStA Wien, AVA FA Trauttmansdorff Ee 2, Nr. 59, Kart. 133, fol. 357–360 (1689); vö. Kérészy Z. *Rendi országgyűléseink*, 15–16; Nagy E. – Rácz L. *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*, 95 (Rácz Lajos írása).

udvar tagjait ő csak kis részben ismerhette. De az uralkodó védelmének biztosításában az ajtónállómester is osztozni kényszerült az I. Ferdinánd által létrehozott testőrség (az ún. *Hartschierok*) tagjaival.⁷⁰ Ez azonban valójában már 1526 előtt sem volt másként. Noha a Jagelló-uralkodóknak önálló testőrségük még nem volt,⁷¹ a budai várpalota katonasága és az udvari huszárok nagyjából ugyanazt a feladatot látták el, mint később a *Hartschierok*.

A nagyszámú idegen udvarnok jelenléte a magyar királyi udvarmester és a bécsi főudvarmester együttműködését is szükségessé tette. Nekik a 16. században a Magyar Tanács és a kancellár-helytartók, a 17. században pedig a nádorok nyújtottak még jelentősebb segítséget.⁷² Bár a bécsi udvar tagjai a szertartásban természetesen semmiféle meghatározó feladatot nem kaphattak, mind a templomi ceremónián, mind a koronázási menetben és a lakomán szemtanúként jelen voltak. Mivel pedig a Habsburg-udvar vezetői számára a koronázási szertartás apróbb részletei nem voltak ismertek, a magyar tanácsosoknak a ceremónia alatt betöltendő tisztségekről készült, már említett, 1563. szeptember eleji javaslata számukra különös jelentőséggel bírt. Ebben ugyanis a zászlók vitele mellett a magyar elit az egyes magyar udvari főméltóságok feladatait is megszabta, elsősorban a koronázási díszbédre vonatkozóan. Ennek különös jelentősége volt.

A magyar tanácsosok állhatatos ragaszkodása a régi hagyományokhoz azzal a komoly eredménnyel járt, hogy a koronázási lakomák alkalmával még az egykori önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének egy jelentős részét is sikerült továbbörökíteni. A magyar királyi udvar ennek köszönhetően rövid időre és bizonyos elemeiben tehát mind 1563-ban, mind 1572-ben, majd 1608-ban újra meg újra életre kelt. Nevezetesen ezen alkalmakkor az asztal körüli szolgálat (*Tafeldienst*) a késő középkori budai udvar gyakorlatának megfelelően szinte teljesen „újjáéledt”. A királyi asztalnál csak magyar udvari főméltóságok tevékenykedtek, az étekfogók kizárólag magyar nagyurak gyermeki voltak,⁷³ miként mindez a Jagelló-korban is történt. Egyedül az ajtónálló- és az udvarmester kellett, hogy osztozzon a terem biztosításában az említett bécsi testőrökkel.⁷⁴ Emellett a lakoma alatti muzsikát (*Tafelmusik*), majd az azt követő táncmulatság zenéjének egy részét sem csupán magyar lantosok, síposok és kürtösök, hanem részben a bécsi *Hofkapelle* adta.⁷⁵ Ez a késő középkorhoz képest szintén logikus változást jelentett, hiszen önálló magyar királyi – ám nem kizárólag magyar etnikumú – zenekar 1526 után csak Szapolyai János király mellett és ott is csak egy ideig maradt.⁷⁶ S míg az étekfogók mindannyian magyarok voltak, addig az általuk felszolgált étkeket a császári udvar Pozsonyba átvonult udvari konyhája (*Hofküche*) készítette,⁷⁷ ami ugyancsak a közös Habsburg-udvartartás kialakulásával volt magyarázható.

⁷⁰ Rakuscha, G. *Die Leibgarden*; Broucek, P. et al., hrsg. *Der Allerhöchste Oberbefehl*; Urrisk-Obertyński, R. M. *Die k.u.k. Leibgarden*, 43–52.

⁷¹ Kubinyi A. „A királyi udvar élete”, 321; Kubinyi, A. *König und Volk*, 187, stb.

⁷² Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1033–1059, passim.

⁷³ „*Mensae inserviebant soli Hungari, et dapes adferebant filii baronum et magnates.*” Kovachich, M. G. *Solennia inauguralia*, 21; „*Epulas mensis intulere nobiles Ungari adolescentes.*” Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 425; „*Inserviverunt autem regi ad mensam non extranei, sed Hungari officiales.*” Kovachich, M. G. *Scriptores rerum*, I, 142, Nr. XXII, vö. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 87, Konv. C, fol. 11; OSzK App. H. 376.

⁷⁴ „*Magister curiae, dominus Desewfi, observabit januas palatii auxilio hartscheriorum.*” Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 184 (1563).

⁷⁵ Rybář, R. „Hudba bratislavských korunovácií”; Takáts S. *A magyar mult*, 381–390.

⁷⁶ Király P. „A zene János király udvarában”.

⁷⁷ Haslunger, I. *Küche und Tafelkultur*, 68.

A szertartásrend néhány más elemében viszont olyan lényeges változás következett be, amely nem szervezeti okokkal volt indokolható. Ezek legfontosabbika az ülésrend gyökeres megváltozása volt. Mind Miksa (1563) és Rudolf (1572), mind Mátyás (1608) ünnepi asztalánál csak nagyon kevesen kaptak helyet. A trónörökös mellett csupán Habsburg-főhercegek, illetve 1572-ben még a bajor és jülichi hercegek, valamint a rendek részéről a magyar egyházi és a világi elit vezetői, a koronázást végző esztergomi érsek (mindhárom alkalommal) és a nádor (a tisztség betöltetlensége miatt csak 1608-ban). Az utóbbiak közül Oláh Miklós és utódai kitartásának köszönhetően az érsekek ültek előkelőbb helyen, azaz az uralkodóhoz közelebb.

Mindez a Jagelló-korhoz, de még I. Ferdinánd 1527. évi koronázási bankettjéhez képest is óriási változás volt, hiszen a királyi asztalnál még az utóbbin is – mint láthattuk – szinte a teljes magyar egyházi és világi elit helyet foglalhatott.⁷⁸ Bár biztosak lehetünk abban, hogy a magyar világi elit képviselői 1563 szeptemberében e jelentős változás ellen tiltakoztak, ellenállásuk nem járt sikerrel. A burgundiai-spanyol hagyományoknak megfelelően meglehetősen zárt bécsi udvartartás szokásaitól ugyanis merőben idegen lett volna, hogy az új magyar király az egész magyar politikai elittel üljön egy asztalhoz, így ezt a szokást ekkor megváltoztatták. Pontosabban fogalmazva: I. Ferdinánd és Miksa főherceg ekkor már képesek voltak annak keresztülvitelére, ami 1527 őszén még nem sikerült. Ez ugyanis ekkor már legitimációs és politikai konfliktust kevéssé okozott.

Hans Trautson bécsi főudvarmester (1558–1564 és 1567–1575) a magyar tanácsosokkal a koronázási szertartás előkészítéséről folytatott tárgyalásokon feltételezhetően ragaszkodott tehát ahhoz, hogy a királyi asztal ülésrendjét ő szabhassa meg, mégpedig a bécsi nyilvános lakomák (*öffentliche Tafel*) ekkori gyakorlatának megfelelően. Ezek meglehetősen kis létszámúak voltak, hiszen ez időben azoknál többnyire csupán a dinasztia tagjai, főhercegek és főhercegnők, valamint a császár jelenléte esetén még előkelőbb hercegek és a Bécsbe delegált állandó követek (pápai nuncius, spanyol és velencei követ) foglaltak helyet.⁷⁹ Az ülésrendben bekövetkező változásban nagy hiba lenne azonban a Habsburgok magyarellenességét látni. 1476-ban ugyanis Hunyadi Mátyás (1458–1490) második felesége, Aragóniai Beatrix királyné még a nagy magyar uralkodót is képes volt rávenni arra, hogy koronázási lakomáján – a szigorúbb és szabályozottabb nápolyi udvari ceremóniarendnek megfelelően – ne kelljen az összes magyar nagyúrral egy asztalnál helyet foglalnia.⁸⁰

A magyar királykoronázás egész ceremóniája összességében – elsősorban a rendek érdekeinek megfelelően – mégis a Habsburgok kormányozta Magyar Királyság jelentőségét, súlyát, régi hagyományait és egyúttal szuverenitását hangsúlyozta. A bécsi közös udvartartás kialakulása és folyamatos működése ellenére ezen alkalmakkor ráadásul – ha csak rövid időre és részlegesen, illetve a nagy számú bécsi udvarnok jelenlétében – a magyar királyi udvar virtuálisan újra meg újra életre kelt. Az e téren 1563-ban és 1572-ben kötött kompromisszumoknak végül azért lett különös jelentősége, mert az új királyi asztali szertartásrend kisebb változásoktól eltekintve alapjaiban egészen az 1916. évi budai várbeli koronázási bankettig fennmaradt.

A magyar koronázáson megjelenő német birodalmi felségjelvények és a díszebéd szertartásrendjének új és hagyományos elemei ugyanakkor kiválóan tükrözték azt a

⁷⁸ BHStA München, Kurbayern, Äusseres Archiv Nr. 4441 (31.10.1527).

⁷⁹ Hoos, H., hrsg. *Die kaiserliche Tafel*, 25–32; Ottomeyer, H. – Völkel, M., hrsg. *Die öffentliche Tafel*, 48–50 (I. Haslinger írása), 131–133, Nr. 13–14.

⁸⁰ Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1015–1018.

különleges helyzetet is, amelyet a Magyar Királyság a 16. század második felében a közép-európai Habsburg Monarchiában elfoglalt. Bár a koronázás szemtanúi, így a közös udvar tagjai számára sem lehetett kérdéses, hogy Magyarország a monarchián belül önálló államisággal és belső szuverenitással rendelkező királyság, a legalapvetőbb kérdésekben – I. Ferdinánd centralizációs intézkedéseinek köszönhetően – ez időben a magyarok tanácsai alapján, de már a Habsburg-udvarban hozták meg a végső döntéseket. 1563-tól ezek közé számított a magyar koronázási lakoma ülésrendjének összeállítása is.

d. A Magyar Királyság a Habsburg-dinasztikus reprezentációban: koronázások és császártemetések a monarchiában

A Magyar Királyságnak a Habsburg Monarchiához való csatlakozása nemcsak a magyar állam legfőbb reprezentációs eseményére volt hatással. Különösen, hogy a magyar királyi cím (*rex Hungariae/König von Ungarn*) a Habsburgok titulátúrájában (lásd a 2. ábrán) – a késő középkori magyar állam igen előkelő politikai súlyának megfelelően – kiemelkedő, nevezetesen a második helyre került. Ez megmutatkozott a monarchia legfőbb udvari ünnepein (esküvők, keresztelők, követfogadások, lakomák, táncmulatságok, lovagi tornák stb.) és más részeinek (elsősorban a Német-római Császárság és a Cseh Királyság) különböző országos ceremóniáin (német és cseh királykoronázások, birodalmi gyűlések) egyaránt, de még a Habsburg-dinasztia tagjainak temetési szertartásain is.

Miként erre a címerek kapcsán röviden már utaltam, a Habsburg-udvar reprezentációs eseményein a Magyar Királyságot az udvartartás rendes fizetést élvező tagja, a magyar herold (*ungarischer Herold*, régies németességgel *Ehrenhold*) képviselte. Ez így volt előbb Bécsben (például Hans von Francolin, Thomas Dorner vagy Peter Krabat magyar heroldok által), majd utóbb a századvégen Prágában, ahol a kassai származású Ruda János szolgált e tisztségben.⁸¹ Ők mindannyian a magyar kiscímert viselték címeres köpenyükön (*Wappenrock*, vö. a 9. ábrával), és a Habsburgok titulátúrájának megfelelően mindig a birodalmi herold (*Reichsherold*) után, illetve a cseh és az osztrák herold (*böhmischer/österreichischer Herold*) előtt vonultak fel az ünnepeken. Ez a Habsburg-udvar ceremóniái mellett igaz volt a monarchia vezetőinek különféle koronázásaira is. Miksa főherceg 1562 őszi cseh és német, majd 1563. szeptember eleji magyar királykoronázásán például magától értetődően mind a négy herold jelen volt.⁸² Mindannyian címeres kabátjukban díszeltek, miközben fehér pálcájukat (botjukat) tarthatták, miként ezt 17. századi koronázási metszetekről már nagyobb számban ismerjük. Ez a gyakorlat az 1560-as évektől tehát hosszú időre ugyancsak bevett szokássá vált.

A Magyar Királyságot a német és a cseh királykoronázásokon, valamint a német birodalmi gyűléseken azonban nem csupán a magyar herold képviselte. A magyar állam külföldi és egyúttal a Habsburgok dinasztikus reprezentációjában gyakran vettek részt magyar főméltóságok és arisztokraták, mégpedig elsősorban díszes magyar huszárcsapatokkal. Ezzel kapcsolatban érdemes végleg korrigálni a magyar történetírás egy vitatható álláspontját. A 16–17. századi nádori és főúri reprezentációról készült és számos új forrást feltáró irodalom ugyanis – bár korántsem ellentmondások nélkül – a következőket állítja: Mivel az önálló magyar királyi udvar a kora újkorban is fennmaradt Bécsben, a magyar nagyurak ennek főtisztségeit betöltve a magyar királyi udvart

⁸¹ Hausenblasová, J. *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, 357–358; Rudára vö. Galavics G. *Kössünk kardot*, 61–63.

⁸² „vier ehrnholden” Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 197, stb.

képviselték külföldi utazásaik, elsősorban a német-római koronázások alkalmával.⁸³ Mivel azonban – mint láthattuk – az önálló magyar királyi udvar tényleges fennmaradásáról elterjedt koncepció nem állja meg a helyét, a magyar politikai elit képviselői a német birodalmi gyűléseken és koronázásokon nem a magyar királyi udvart, de nem is a 'királyi Magyarországot', hanem a Magyar Királyságot reprezentálták. Miként ez így volt már Luxemburgi Zsigmond király és császár uralkodásának utolsó évtizedeiben is, amikor magyar delegáció kísérte birodalmi útjain.

Hasonló esetekre Habsburg Ferdinánd uralkodásának időszakából számos példát ismerünk. Magyarországról való távozása közepette I. Ferdinánd már 1528 februárjában meghívta idősebb Erdődy Pétert (1463–1547), hogy 32 jól felszerelt lovassal kísérje el őt német birodalmi útjára.⁸⁴ Hasonlóan követte uralkodóját huszáraival Nyáry Ferenc 1542-ben a speyeri birodalmi gyűlésre, természetesen ezúttal is az uralkodó költségén.⁸⁵ 1558 legvégén pedig Ferdinánd király többek között Révay Jánost is megbízta azzal, hogy tizenkét díszesen felszerelt magyar huszár élén – mint a felkérés fogalmazta „*pro decore et ornamento curiae nostrae*” – kísérje el őt Csehországba, majd az augsburgi birodalmi gyűlésre.⁸⁶ Ez esetben a *curia* kifejezés alatt azonban természetesen nem az önálló magyar királyi udvart, hanem a közös Habsburg-udvart kell értenünk. Ez annál is inkább egyértelmű, mert az ifjú Révay ekkor már évek óta a bécsi közös udvar tényleges szolgáloja (*Diener mit 2 Pferd*) volt, névleges magyar udvari főméltóságot pedig sohasem viselt.⁸⁷

A bécsi udvartartásban szolgáló Révay alkalmazásának még egy szempontból beszédes jelentősége volt. Miként az 5/a. fejezetben már bemutattam, I. Ferdinánd az 1520–1540-es években – új közös udvartartásában magyar udvarnoka alig lévén – elsősorban a Jagelló-

⁸³ S. Lauter É. „Nádori reprezentáció”, 5–9; Várkonyi G. „Magyarok a római király választásán, 204–205; ill. problémafelvető jelleggel: Horn I. „Esterházy Pál”, 24, stb.

⁸⁴ „*Elegimus te, quem ex ordine dominorum baronum et magnatum ad Imperium et alia dominia nostra, ad quae propediem profecturi sumus, nobiscum ducamus. Hortamur itaque Fidelitatem Tuam et eidem etiam committimus, ut cum triginta duobus equitibus decenter et quo meliori fieri poterit apparatu ita instructus esse debeas, ut cumprimum tibi significabimus, ad locum per alias literas nostras designandum cum eisdem equitibus ad servitia nostra regnique nostri venire possis et valeas. Nos de expensis tuis gratiose te contentum reddemus.*” SNA Bratislava, ÚAE Lad. 2, Fasc. 8, Nr. 2, fol. 2, ill. ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy D 11198 a, Lad. 1, Fasc. 2, Nr. 15 (16.2.1528, Esztergom).

⁸⁵ Takáts S. *Emlékezzünk eleinkről*, I, 19.

⁸⁶ „*Quum his iam proxime affuturis diebus profecturi simus in Bohemiam, et inde Augustam, ad conventum imperialem, statuimus certum numerum equitum Hungarorum levis armaturae, pro decore et ornamento curiae nostrae nobiscum una ducere. Quorum quidem equitum adducendorum provinciam curialibus nostris Hungaris, quorum tu unus es, demandandum duximus. Fidelitati igitur Tuae harum serie committimus et mandamus firmiter, ut statim visis praesentibus, te cum tredecim equitibus, bono et militari apparatu praepares, hoc modo: Imprimis pro tua persona adducas tecum duos equos pociores, qui ad manum ducantur, ut iis non solum pro decore, verum etiam necessitate, dum opus fuerit, utaris, deinde pro te habeas equum, quo ad [equi]tandum quotidie utaris, et ali[um] pro adolescente, qui clypeum, hastam, galeam, lorica[m] et alia ornam[enta tua m]ilita[ria fer]at. Praeterea t[res] agazones si[ve] stabul[arios], qui et illos [duos e]quos [ad] [manum ducant et equo]s [i]psos curent, [his quin]que equitibus addas quattuor nobiles, singulum cum uno agazone, qui quidem tam ipsimet, q[uam] eorum a]gazones ferant suas hastas, clypeos, galeas, loricas et alia ornamenta militaria.*” SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekréty, mandáty a reskripty Révayovcom Fasc. IV, Nr. 30 (18.10.1558), vö. Thallóczy L. *Udvartartás*, 1625/1, fol. 108–109.

⁸⁷ 1554: ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 15, fol. 159v–160r, vö. ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 182, Nr. 35, fol. 37, uo. Nr. 38, fol. 43; 1559: ÖNB Wien, Cod. Ser. nov. 3359, fol. 41; 1560: uo. Ser. nov. 3360, fol. 41.

kori magyar udvarból átvett udvari huszárokat (*husarones aulae familiares*) alkalmazta reprezentációs feladatokra, miként ez Nyáry Ferenc említett speyeri útja esetében 1542-ben is történt. Az udvari huszárokra a század közepétől viszont már egyre kevésbé volt szükség. Miközben katonai feladataikat a végvárokba felfogadott huszárkapitányok képesek voltak ellátni, addig az uralkodói utazásokon, koronázásokon és lovagi tornákon reprezentációs szerepüket elsősorban azon ifjú arisztokraták vették át, akik az 1550-es évek elejétől jelentősebb számban (lásd a 9. táblázatot), többségükben egy, kettő, három vagy négy lovassal (*Hofdiener mit 1, 2, 3, 4 Pferd*) szolgáltak akár az uralkodó, akár a főhercegek udvartartásában. Ez teljesen logikus változás volt. E magyar nemesek ugyanis amellet, hogy származásuknak és tekintélyüknek köszönhetően kiválóan alkalmasak voltak a Magyar Királyság reprezentálására, a Habsburg-udvartartás szokásait is egyre jobban ismerték.

Az uralkodó megbízásából a magyar udvarnokok, főként ifjú magyar arisztokraták, így „megrendelt” számú huszárral vonultak a jelesebb udvari vagy még inkább német birodalmi és cseh királlyági rendezvényekre. Számukra e lovasok kiállítása nem okozott komolyabb nehézséget, hiszen őket familiárisaik vagy a törökellenes végeken szolgáló huszárkapitányok segítségével könnyűszerrel felfogadhatták. Mivel a magyar huszárok az osztrák területeken gyors ismertségre tettek szert, így 1551–1552 fordulóján már egy különleges megbízatást is kaptak. A Spanyolországból ekkor hazatérő Miksa főherceget és a kíséretében érkező látványosságot, egy indiai elefántot,⁸⁸ többek között ők kísérték nagy pompával Genovából Bécsbe. A magyar nemesi díszöltözetben⁸⁹ husárjaikkal felvonuló ifjú magyar arisztokraták között ekkor olyan ismerős nevek, többnyire a Habsburg-udvartartás tényleges vagy volt tagjait találhatók, mint gyarmati Balassi János későbbi neves végvári főtisztet vagy négy későbbi országbíró, Perényi Gábort, Ország Kristófot, Bánffy Istvánt és Báthory Miklóst.⁹⁰

A magyar udvarnokok és nagyurak 1562 késő nyarán I. Ferdinándot és Miksa főherceget a prágai cseh és kisebb részben még a frankfurti német királykoronázásra is elkísérték. Az összességében 400 főnyi huszárcsapat vezetője a bécsi udvarban pohárnokként, majd előmetélőként hosszú éveken át szolgált, már említett neves katona, Pethő János volt.⁹¹ A huszárság kapitányainak sorában pedig oly neves ifjú arisztokratákat, egyúttal egykori vagy éppen Bécsben szolgáló udvarnokokat találunk, mint a szigetvári hős, Zrínyi Miklós fiát (György *Edelknabét*), a század egyik legkülönlegesebb, tudós nagyurát (Batthyány Boldizsárt, Miksa főherceg ekkori étékfogóját), a felső-magyarországi főkapitány, Zay Ferenc fiát (László későbbi étékfogót) vagy a már 1551–1552-ből is ismert Ország Kristófot és Báthory Miklóst.⁹² Magyar trombitások, dobosok, síposok és pásztorsíposok kísérte prágai bevonulásuk – a cseh rendek és a bajor herceg között – 1562. szeptember 7-én a szemtanúk körében hatalmas feltűnést keltett. S nem csupán a nyolc szintén felvonultatott török tevének köszönhetően.

⁸⁸ Opll, F. „Zu Leben, Tod”.

⁸⁹ Tompos L. *A díszmagyar*, 10–12, stb.; F. Dózsa K. „A magyar nemesi viselet”, 23–24; Lengyelová, T. „Móda a tradíció”.

⁹⁰ „*elegantissima et instructissima equitum ala e iuventute nobilitatis Pannonicae*” Isthvani, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 320; vö. Fichtner, P. S. *Emperor Maximilian*, 26–27.

⁹¹ „*Quam exornavere iuventutis et nobilitatis Ungaricae equites circiter quadringenti, armis, viris, equis et splendidissimo apparatu instructi, quibus Iohannes Peteo praeerat.*” Isthvani, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 421; Pethő pályájára: Pálffy G. „A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei”, 325–328.

⁹² ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 86, Konv. A, fol. 66–67 (Zrínyi), Konv. B, fol. 49–50 (Batthyány, Ország, Zrínyi), uo. fol. 1 (Zay), fol. 39–41, fol. 54 (Pethő), fol. 45–46 (Báthory).

A gyönyörűen feldíszített lovak, az arany és ezüst lószerszámok, a díszes magyar öltözet, a ragyogó fejdíszek, valamint a piros és fehér zászlókkal ékesített kopják aligha képviselhetnék volna méltóságteljesebben cseh és német földön Habsburg Ferdinánd egyik legfontosabb országát, a Magyar Királyságot.⁹³

Az 1566 eleji augsburgi birodalmi gyűlésre ugyanakkor Zrínyi György, Forgách Simon és több magyar nagyúr a feszült magyarországi hadi helyzet, Batthyány Boldizsár pedig esküvője miatt végül nem követte uralkodóját a Birodalomba. Ez Miksa király és a magyar nagyurak között azután kisebb bizalmi konfliktust teremtett.⁹⁴ Mivel Miksa császárként ekkor tartott először birodalmi gyűlést, fontos lett volna számára, hogy a Magyar Királyságot legalább olyan díszes huszárcsapat reprezentálja, mint az 1562 őszen Prágában történt, vagy amilyen őt magyar koronázása előtt, a Köpcsény melletti mezőn, 1563. augusztus végén várta.⁹⁵ Erre végül nem kerülhetett sor. Így az uralkodót csupán udvartartásának néhány magyar tagja követte, ők is viszonylag szerény számú (fejenként 2–10) lovassal.⁹⁶ S noha a magyar urak – a birodalmi gyűléseken érhetően még rendszeresebben megjelenő cseh nemesekhez hasonlóan⁹⁷ – a Német Birodalomban többnyire bizonytalanul és idegennek érezték magukat,⁹⁸ ez mit sem változtatott azon a tényen, hogy különleges öltözetükkel és huszárfelszereléseikkel a magyar államot reprezentálták.

A Bécsben, Prágában és Innsbruckban tartott lovagi tornákon az 1540-es évek közepétől szintén a bécsi közös vagy a főhercegek udvartartásaiban szolgáló magyar főnemesi ifjak vettek részt. A magyar huszárokat különösen kedvelő Tirolai Ferdinánd főherceg⁹⁹ nevezetes *Turnierbuch*-jában egy 1549 elején Prágában rendezett lovagi viadal részvevőinek sorában például ott találjuk a már említett Macedóniai Pétert (I. Ferdinánd egyetlen magyar kamarását), Balassi Jánost és enyingi Török Jánost, akik ekkor

⁹³ „Darauf seindt gefolgt die hussärn über 400 starckh, die auf Ihrer Khüniglichen Würde uncostern herein mitgezogen, unnd auf das statlichist und zierlichist mit schönen rossen, klaydern, gezeug, guldenen unnd silbernen schmuckh unnd federpuschen gepuczt unnd gerüst gewesen, haben ihre trometer und hörtrummel, auch sechs camelthür vorheer, darnach in hauffen auch ain sackpfeiffer unnd schalmeyen gehabt, auch viel ledige roß unnd ihre copi mit rott unnd weissen fahnen auf hussarische art geführt.” ÖStA Wien, HHStA FA Auersperg, Zimmer A, Kasten 2, Faszikul 26, Konv. 1, 1562 Krönung Maximilians II. in Prag; Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 100; vö. Forgách Ferenc leírását: Majer F. *Ghymesí Forgách Ferencz*, 244; Kulcsár P., szerk. *Humanista történetírók*, 785.

⁹⁴ Majer F. *Ghymesí Forgách Ferencz*, 295–296; Kulcsár P., szerk. *Humanista történetírók*, 831.

⁹⁵ Mint ezt Miksa Batthyány Boldizsárhoz írott parancslevele ki is fejtette: „Unnd sovil deiner diener claidung belanngt, die solle dermassen sein, wie zu unnser hungerischen cronung gebraucht worden.” MOL Budapest, P 1313, Memorabilia Nr. 351, regesztája: Iványi B., szerk. *A körmendi levéltár Memorabíliái*, 118–119, Nr. 210 (4.10.1565), vö. uo. 121–123, Nr. 211 (15.11.1565).

⁹⁶ Mameranus, N. *Kurtze und eigentliche Verzeychnus*, passim.

⁹⁷ Bůžek, V. „Der Adel an der böhmisch-bayerischen Grenze”, 94.

⁹⁸ Mindezekről kiválóan tanúskodnak még a 17. század elejéről is Lépes Bálint magyar kancellár (1608–1623) szavai a birodalmi városban, Nürnbergben tapasztaltakról: „Ebben a városban, sőt majd az egész tartományban, oly szűkön járt az előtt a magyar nemzet, hogy egy prédikátor két szolgálótól, kiket előre küldtem, azt kérdezte: »monachi estis ne vos [valóban szerzetesek vagytok]?«; bár maga látta, hogy magyar fekete ruhában voltak, kard oldalukon és száras csizma lábukon, annak volt a legtöbb nézője. Sokan hol törököknek, hol polyákoknak [lengyeleknek] mondottanak, fülünk hallatára. Még több csodálónk lett volna, ha többen és színes ruhában, szokott öltözetünkben jöttünk volna Ófelségével.” Jankovics J., szerk. *Literátor-politikusok levelei*, 204, Nr. 129 (5.5.1612)

⁹⁹ Bůžek, V. *Ferdinand Tyrolský*, főként 174–200.

mindannyian a bécsi udvartartás fizetett tagjai voltak.¹⁰⁰ Ugyanezen lovagi tornán azonban egyúttal az a Vratislav z Pernštejna, Scipius von Arco, Leonhard von Harrach és Andreas Ungnad is tevékeny szerepet vállaltak, akik részben e rendezvényeken kialakított kapcsolataiknak köszönhetően a legelőkelőbb magyar főnemesi családokkal is – mint láthattuk – egyre szorosabb kapcsolatokat kötöttek,¹⁰¹ majd részben magyar indigenátushoz is jutottak (lásd a 25. táblázatot). E magyar nemeseknek ugyanakkor abban is jelentős szerepe volt, hogy az akkori cseh helytartó, Ferdinánd főherceg egyre nagyobb érdeklődést mutatott a magyar huszárok iránt, majd utóbb a világ első múzeumainak sorába tartozó ambrasi gyűjteményébe Magyarországról több huszárfelszerelést rendelt.¹⁰²

Végül hasonló tendencia figyelhető meg a Habsburg Monarchia közös uralkodóinak bécsi és prágai temetési szertartásain. Miként erről a 27. táblázat adatai tanúskodnak, I. Ferdinánd 1565. augusztus eleji gyászszertartásán a Magyar Királyság, valamint társ- és igényországai zászlait elsősorban olyan ifjú magyar arisztokraták vitték, akik ez időben a bécsi udvarban teljesítettek szolgálatot. Balassi Boldizsár étékfogó az igénytartományok közös zászlaját tartotta, míg a címerekkel díszített lovat Várday Mihály étékfogó vezette (15. ábra). Szlavónia zászlaját az onnan származó Kerecsényi Kristóf étékfogó emelte magasba, miközben a tartomány lovát az ifjú Forgách Imre, a *Hofburg* két lovas szolgálója kísérte (14. ábra). Ugyanilyen tisztet töltött be ez időben a horvát lovat vezető Bánffy Miklós (13. ábra), míg a Magyar Királyság zászlaját a Zrínyi Miklós tárnokmester fia, György, bécsi étékfogó vitte. Őt az ország címereivel díszített lóval a pohárnok Batthyány Boldizsár követte (11. ábra). De a koporsót vivő személyek között felbukkanó Tahy Boldizsár is udvarnok (szintén két lovas szolgáló) volt.¹⁰³ A magyar nagyurakkal ellentétben őket ráadásul nem a bécsi Magyar Udvari Kancellária és nem latin nyelvű meghívókkal, hanem német nyelven a Birodalmi Udvari Kancellária invitálta a gyászszertartásra.¹⁰⁴ Ez így történt 1577 tavaszán Miksa császár és király prágai temetésén is. A magyar zászlóvivők és lóvezetők többségét ekkor ugyancsak a Habsburg-udvartartás magyar tagjai adták.¹⁰⁵

Amíg az 1563. és 1572. évi koronázásokon, azaz a Magyar Királyság legfőbb magyarországi reprezentációs eseményén a zászlóvivők mindig a legelőkelőbb és már élteesebb magyar nagyurak közül kerültek ki, akik ezzel a hazai és a külföldi jelenlévők számára saját befolyásukat hangsúlyozták, addig az 1565. és 1577. évi temetési szertartáson, azaz a Habsburg Monarchia legfőbb (bécsi és prágai) ceremóniáin már a Habsburg-udvarban szolgáló magyar nemesifjak töltötték be ugyanezt a szerepet. Ez mind

¹⁰⁰ Pánek, J. „Der Adel im Turnierbuch”, 88, Nr. VI; Macedóniai, Balassi és Török ezen esztendőkbeli bécsi szolgálatára: ÖStA Wien, HHStA OMeA SR Schachtel 181, Nr. 25, fol. 1–8 (1548), uo. Nr. 27. fol. 1–28 (1550), passim. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Török igen rövid idejű bécsi szolgálatáról Tinódi Sebestyén egyik éneke (*Enyingi Terek János vitéssége*) is tud: „Gondolá eszt Terek János magába, / Hogy ő menne egy felség udvarába, / Látna, tanulna vitézlő dolgokba, / Méne Ferdinánd királ udvarába.” Sugár I. – Szakály F., szerk. *Tinódi Sebestyén: Krónika*, 314.

¹⁰¹ Lásd részletesen az 5/d. fejezetben leírtakat; vö. Bűzek, V. – Pálffy, G. „Integrating the Nobility”, 71–75.

¹⁰² Gamber, O. – Beaufort, C. – Pfaffenbichler, M., hrsg. *Katalog der Leibbrüstkammer*, passim; Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.*, 378–382, 424–429; a magyar kutatásokról: Szendrei J. „Magyar hadtörténelmi emlékek”, különösen 268–273, ill. Hugyecz A. „Ferdinánd főherceg”.

¹⁰³ A magyar udvarnokokra lásd a 9. táblázat forrásait. Batthyány Boldizsár udvarnokságára újabban: Koltai A. *Batthyány Ádám*, 3–4; Koltai A. „Egy magyar főrend”, 58.

¹⁰⁴ Például Batthyány Boldizsár pohárnokot: MOL Budapest, P 1313, Memorabilia 346 (26.6.1565).

¹⁰⁵ Pálffy G. „Magyar címerek”, 265–267.

az udvar, mind a magyar politikai elit számára elfogadható, sőt praktikus megoldás volt. Az udvartartás magyar tagjai ugyanis így egyszerre reprezentálhatták a dinasztiát (közös udvarbeli tisztségeikkel) és a Magyar Királyságot (a magyar zászlókkal). Mindeközben pedig családjukat sem terhelték nagyobb költségek, hiszen Bécsben vagy Prágában tisztségeiknek köszönhetően szállást (*Hofquartier*), szolgálatukért pedig rendes fizetést (*Hofbesoldung*) kaptak.

Mindezek összességében jól jelezték a bécsi közös Habsburg-udvarban ténylegesen szolgáló vagy szolgált magyar udvarnokok szerepének erősödését a Magyar Királyság külföldi reprezentációjában. Ez persze nem volt másként a cseh nemesség esetében sem. Az említett ünnepségek alkalmával pedig ők sem a cseh királyi udvart, hanem a Habsburg Monarchia ugyancsak különleges részét alkotó Cseh Korona országait reprezentálták a cseh felségjelvényekkel és zászlókkal.

A temetéseken vitt magyar uralkodói felségjelvények, pontosabban azok másolatainak vitelében viszont más gyakorlat érvényesült. Noha a kutatás ez ideig nem figyelt fel rá, mégis érdemes rögzítenünk: a magyar koronázások alkalmával az eredeti magyar inszigniaikat (a Szent Koronát, a jogart, az országalmát, a kivont és a hüvelyében vitt kardot) magyar arisztokraták már a késő középkorban is (bizonyíthatóan 1490 óta¹⁰⁶) a főméltóságok kialakult rangsorrendjében, azaz a méltóságsornak megfelelően vitték. Ez a legitimációs erővel nem bíró uralkodótemetés alkalmával korántsem így történt. A felségjelvények vitelekor a méltóságsor felborulhatott. Ez pedig a magyar rendek vezetőinek, 1565-ben például Oláh Miklós helytartó-főkancellárnak lehetőséget kínált arra, hogy saját patronáltjait (akik persze szintén főméltóságok voltak, 27. táblázat) beprotezsálja az előkelő feladat ellátására. Ennek dacára a Szent Korona másolatát – nádor nem lévén, a Felső-Magyarországon katonáskodó Báthory András országbíró és a törökök miatt a horvát–szlavón végeken őrködő Erdődy Péter bán távollétében – a Magyar Királyság negyedik főméltósága, Zrínyi Miklós tárnokmester vitte (16. ábra).

I. Ferdinánd és II. Miksa temetési menete azonban nemcsak a Magyar Királyság reprezentációjáról, hanem egyúttal Habsburg Monarchiabeli helyéről is szemléletesen tanúskodott. Külön hangsúlyozni szeretném ugyanakkor, hogy 1565-ben a Magyar Királyság szimbólumai csupán visszatértek a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjába. Abban ugyanis – miként erre II. Albert temetése kapcsán már utaltam (lásd a 3. táblázatot) és ezt az alábbi táblázatban összegezzük – már a késő középkorban is jelen voltak, noha erről a kora újkor-kutatás gyakran megfeledkezik. III. Frigyes temetésén a magyar királyi felségjelvények másolatai – nem lévén tényleges magyar uralkodó – viszont nem szerepeltek. Azon Bécsben csupán a magyar zászlót, a sisakot (*Helme*), a címerpajzsot (*Schild*) és a lovat vezető négy nagyúr jelképezte a Habsburgok által megszerezni kívánt Magyar Királyságot, mégpedig akkor is közvetlenül a Német-római Birodalom szimbólumai előtt.¹⁰⁷

¹⁰⁶ Bonfinis, A. *Rerum Ungaricarum Decades*, 196, 4.10.76–78; vö. még Decsy S. *A' magyar szent koronának története*, 521–522.

¹⁰⁷ ÖStA Wien, HKA RA Fasz. 202/A, fol. 32, fol. 35; Zelfel, H. P. *Ableben und Begräbnis*, 112; Zelfel, H. P. „Wappenschilder”, 202.

29. táblázat A II. Albert, III. Frigyes, I. Ferdinánd és II. Miksa császárok temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje

II. Albert (1439, Székesfehérvár)	III. Frigyes (1493, Bécs)	I. Ferdinánd (1565, Bécs)	II. Miksa (1577, Prága)
–	–	Görz	Görz
Felső-Ausztria	Felső-Ausztria	Pfirt, Sváb hercegség, Elzász, Tirol, Habsburg közös zászlaja	Pfirt, Sváb hercegség, Elzász, Tirol, Habsburg közös zászlaja
Burgau	Windische Mark		
Kiburg	Pfirt		
Portenau	Portenau		
Pfirt	Kiburg		
Habsburg	Burgau		
Elzász	Elzász		
Windische Mark	Tirol		
Tirol	Habsburg		
–	–	Felső- és Alsó-Lausitz	Felső- és Alsó-Lausitz
		Krajna	Krajna
–	–	Szilézia	Szilézia
		Karintia	Karintia
Morvaország	–	Morvaország	Morvaország
		Stájerország	Stájerország
–	–	Burgundia	Burgundia
		Felső-Ausztria	Felső-Ausztria
Krajna	Krajna		
Karintia	Karintia		
Stájerország	Stájerország		
Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria	Alsó-Ausztria
–	–	<i>Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja</i>	<i>Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária közös zászlaja</i>
–	–	<i>Szlavónia</i>	<i>Szlavónia</i>
–	–	<i>Horvátország</i>	<i>Horvátország</i>
–	–	<i>Dalmácia</i>	<i>Dalmácia</i>
–	–	Kasztília, Aragónia és a két Szicília közös zászlaja	–
Csehország	–	Csehország	Csehország
<i>Magyarország</i> (vörös-ezüst vágásos)	<i>Magyarország</i> (vörös-ezüst vágásos)	<i>Magyarország</i> (magyar kiscímer)	<i>Magyarország</i> (magyar kiscímer)
Német-római Birodalom	Német-római Birodalom	1. kis birodalmi zászló (<i>Rennfahne</i>) 2. nagy birodalmi zászló	1. kis birodalmi zászló 2. nagy birodalmi zászló

Forrás: 1439: Hauser, W. „Der Trauerzug”, 194–195; 1493: Zelfel, H. P. *Ableben und Begräbnis*, 111–113; 1565: ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 60, Konv. 5, Tod Kaisers Ferdinand I, 5.8.1565, fol. 1–8; uo. sine dato „Khay. exequien 1565” fol. 1–3; Hannewald, B. *Parentalia*; 1577: ÖStA Wien, HHStA Familienakten Kart. 61, Konv. 1, Tod des Kaisers Maximilians, ill. ÖStA Wien, HKA RA Fasz. 202/A fol. passim.

A Habsburg-uralkodótemetéseket összehasonlító táblázat adatai alapján még két fontos megállapítást tehetünk. Egyrészt a 16. századi temetési menetekben felvonultatott zászlók sorrendje vitathatatlanul igazolta azt, amit már az uralkodói titulátúra elemzése kapcsán is rögzíthettünk: a Magyar Királyság a Habsburg Monarchián belül igen előkelő, a Német-római Birodalmat követően a második helyen állt. A magyar királyi zászló ugyanis a cseh után és a Német-római Birodalom két zászlaja előtt szerepelt. Mindeközben a magyar

állam társ- és igénykiráltságainak zászlait Alsó-Ausztria és Csehország zászlaja között vitték. De Szent István birodalmának jelentőségét mutatta a magyar felségjelvények temetési menetben kijelölt helye is. Ezeket, azaz növekvő rangsorrendben a kardot, a jogart, az országalmát és a koronát, a magyar főméltóságok szintén a cseh felségjelvények után és a birodalmiak előtt, azaz a hierarchiában ugyancsak a második helyen vonultatták fel. Ugyanerről tanúskodott a hatalmi jelvények *castrum dolorison* való elhelyezése is, miként ezt Bartholomaeus Hannewald nevezetes munkája az utókor számára képen is megörökítette (20. ábra). A ravatal közepére helyezett császári korona, a birodalmi alma, jogar és kard elé, azaz az előkelőbb helyre a magyar szimbólumok, míg hátra a cseh felségjelvények kerültek.¹⁰⁸ Mindezek a szertartás résztvevői számára szemléletesen mutatták, hogy a Habsburg Monarchián belül a Magyar Királyság a második helyen áll.

Másrészt a temetési menetekben a 16. század második felében a magyar nagyurak által felvonultatott zászlók a szertartások nézői számára még egy dolgot jeleztek érzékletesen. A magyar állam öt zászlajával az összes zászló negyedét adta. Ez egyértelműen mutatta, hogy a Magyar Királyság egy különleges összetett állam, azaz egy kisebb „rég birodalom”, nevezetesen Szent István birodalma volt, amelyhez ténylegesen vagy szimbolikusan több ország tartozott és tartozik. Így a Közép-Európában újonnan létrejött Habsburg-nagyhatalom 1526 után nem egyszerűen egy országgal, hanem egy több országból és tartományból álló, kisebb „birodalommal” gazdagodott. Habsburg Ferdinánd és utódai számára – a közvélekedéssel ellentétben – Magyarország tehát nemcsak katonai, anyagi és gazdasági, hanem hatalmi és presztízssokokból, azaz a nagypolitika és a szimbólumok szintjén is igen fontos és értékes ország maradt! Ezt pedig a nagy keleti riválisnak, az oszmánoknak is igyekeztek tudomásukra hozni, akár a bécsi udvarban, akár a német birodalmi gyűlések idején (mint például 1562 november végén¹⁰⁹), akár a Magyarországon folyó tárgyalásokon. Erre kiváló mintapéldául szolgálnak az 1604. februári esztergomi-pesti béketárgyalások. Ekkor ugyanis Mátyás főherceg elrendelte Révay Péternek, hogy a török követség fogadására minél díszesebben felszerelve és nagyobb számú katonával jelenjen meg a császári–királyi bizottság soraiban, mégpedig „*Öfelsége, a haza és a te saját tekintélyedért és díszeért, valamint az ellenség megrémisztése érdekében*”.¹¹⁰

e. Összegzés: a monarchia második országa

A Habsburg Monarchia és vezetői számára a 16. században a Magyar Királyság nemcsak katonai, pénzügyi és gazdasági szempontból bírt kiemelkedő jelentőséggel. Ez igaz volt politikai, nagyhatalmi és presztízssokokból is. 1526 után ugyanis Közép-Európa egyik, évszázadokon keresztül meghatározó, komoly politikai súllyal bíró középhatalma lett az éppen kialakuló Habsburg-állam része. Nevezetesen a Szent Istváni magyar állam, amely önmagában is egy különleges kisebb „birodalom” volt, és amelyhez tényleges vagy csupán egykoron, névleg vagy csak részben számos ország, tartomány és királyság

¹⁰⁸ „*Super pheretrum pulvinari in serico impositum aureum vellus et proxime huic regni Bohemiae et versus Caesareae Maiestatis regni Hungariae clenodia. In pheretri medio imperialis corona, et paulo supra pomum imperiale, ab huius dextra sceptrum, ensis autem a sinistra.*” Hannewald, B. *Parentalia*, sine pagina (1565); Evans, R. J. W. *Rudolf II and his World*, 61 (1577).

¹⁰⁹ Edelmayer, F. et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians*, 162–165.

¹¹⁰ „*quanto splendidiori, meliori ac maiori servitorum et militum, tam equitum, quam peditum numero, pro Suae Maiestatis, Patriae tuoque proprio honore et decore ac hostium terrore te praepares et compares.*” SNA Bratislava, SAR Kráľovské dekrét, mandáty a reskripty Révayovcom Fasc. VI, Nr. 29 (21.1.1604).

tartozott. Mindez kiválóan megmutatkozott a magyar uralkodók által a késő középkorban viselt titulátúrában, amely a 13. század végétől kilenc királyi címet foglalt magában.

Mindezek ismeretében érthető, hogy a Szent István-i birodalom tudatát – az ország középső területének oszmán megszállása és Erdély elvesztése dacára – a magyar politikai elit az elvesztett területek jövőbeli visszaszerzése reményében szívósan ápolta tovább. A több száz éves hagyományt még a tragikus katonai vereségek, az uralkodói udvar idegenbe kerülése és a politikai elit számottevő pozícióvesztései, azaz az 1526 utáni alapvető korszakváltás sem törölhette el egyik évtizedről a másikra. Sőt a magyar állam területének tetemes megfogyatkozása még fokozta is ennek igényét. A Szent István-i birodalom tudatának ápolása ugyanakkor a Habsburg Ferdinándnak és utódainak is alapvető érdeke volt. Az osztrák főherceg, majd cseh király számára a magyar trón megszerzése ugyanis komoly presztízsnövekedéssel járt. A dinasztikus-nagyhatalmi, illetve a magyar „birodalmi” és „rendi nemzeti” érdekek e különleges egybeesése ezért alapvetően hozzájárulhatott ahhoz, hogy a Szent István birodalmát leginkább jelképező királyi címek, címerek és zászlók Európa-szerte éppen ez időben felértékelődő rendszerében az 1570-es évekre rendet teremtsenek. E folyamat csakis a magyar rendek és az udvar e téren is megkötött kompromisszumai révén volt lehetséges.

A magyar uralkodói titulátúra ráadásul az 1540-es években a *rex Sclavoniae* titulussal már tíz királyi címre bővült. Ezt a tíz királyi címet (*Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque etc. rex*) azután Habsburg Rudolf 1572. évi koronázásától egészen az utolsó magyar királykoronázásig, 1916 legvégéig, már e tíz királyság és tartomány címeres zászlaja is szimbolizálta. De az 1570-es évek közepétől évszázadokon keresztül e tíz címer díszelgett a magyar kettőspeccéten, miközben nagyrészt ezek jelentek meg a Habsburg-uralkodók bécsi vagy prágai temetési meneteiben is. A magyar rendiség ragaszkodása a Magyar Korona (*Corona Hungarica/Hungariae*) államiságához, azaz a Szent István-i birodalom virtuális egységéhez tehát hosszú távon is alapvető jelentőséggel bírt. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy mindezek ismeretében a magyar politikai elit véleményem szerint ebben és nem a nehezen definiálható „egy haza” fogalomban gondolkodott, mint azt a nemzeti romantikus szemlélet hatására a magyar történetírás napjaikban is gyakran véli.

A Magyar Királyság politikai elitje azonban nem csupán a Szent István-i birodalom tudatának és névleges egységének fenntartásában vállalt meghatározó szerepet. Noha az önálló magyar királyi udvar ténylegesen megszűnt, és annak „működő örököse” a közös Habsburg-udvar lett, a magyar rendek képesek voltak még az egykori magyar királyi udvar egyfajta virtuális megőrzésére is. Ez jól megmutatkozott a magyar koronázási szertartás, illetve leginkább annak utolsó eleme, a koronázási lakoma alkalmával. Az egykori magyar királyi udvari főméltóságok ugyanis – amelyek szintén az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnéséig (1918) maradtak fenn – ezen alkalmakkor láttak el legtöbbet késő középkori feladatkörükből. Sőt, ekkor részben még a Jagelló-kori királyi asztali szertartásrend is újra meg újra „életre kelt”, főleg az asztal körüli szolgálat (*Tafeldienst*) tekintetében. Mindez azonban 1563-tól már nem az ősi koronázóvárosban (Székesfehérvárott), hanem az ország új belpolitikai fővárosában (Pozsonyban) történt. Mégpedig azon késő középkori hagyományoknak megfelelően, amelyeket 1561 márciusában a magyar tanácsosok Bécsben készült koronázási „forgatókönyv-tervezetük” segítségével örökítettek tovább.

A magyar trónörökös-koronázásokon megjelenő német birodalmi felségjelvények és a díszbéd szertartásrendjének új elemei, elsősorban az ülésrend radikális megváltozása,

ugyanakkor kiválóan tükrözték azt a különleges helyzetet is, amelyet a Magyar Királyság a 16. század második felében a Habsburg Monarchiában elfoglalt. Bár a koronázás szemtanúi, így a közös udvar tagjai számára sem lehetett kérdéses, hogy Magyarország a monarchián belül önálló államisággal és belső szuverenitással rendelkező királyság, a legalapvetőbb kérdésekben ez időben a magyarok tanácsai alapján, de már a *Hofburgban* hozták meg a végső döntéseket. 1563-tól 1916-ig ezek közé számított a magyar koronázási lakoma ülésrendjének összeállítása is. Mindezek ismeretében a királykoronázások egyszerre játszhattak meghatározó szerepet az uralkodói hatalom legitimálása mellett a Magyar Királyság államiságának és monarchiabeli szuverenitásának fenntartásában, valamint a „rendi nemzet” erejének és öntudatának kifejezésében egyaránt.

Minderről szemléletesen tanúskodtak a 16. századi császártemetések is. Az I. Ferdinánd bécsi (1565) és II. Miksa prágai (1577) temetési menetében felvonultatott magyar zászlók egyszerre jeleztek két alapvető jelenséget: Egyrészt, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Monarchián belül igen előkelő, a Német-római Birodalmat követően a második helyen áll. A magyar királyi zászló ugyanis a cseh után és a Birodalom két zászlaja előtt szerepelt. Ugyanerről tanúskodott a német, magyar és cseh felségjelvényeknek az uralkodók *castrum dolorisain* való elhelyezése is. Másrészt a temetési menetekben felvonultatott öt magyar zászló (az összes zászló negyede) egyértelműen mutatta azt is, hogy a Magyar Királyság egy különleges összetett állam, azaz egy kisebb „rég birodalom”, nevezetesen Szent István birodalma, amelyhez ténylegesen vagy szimbolikusan több társ- és igényország tartozott és tartozik. Ennek ismeretében érthető igazán az is, hogy a Habsburg-dinasztia tagjai miért fektettek oly nagy hangsúlyt a Magyar Királyság reprezentációjára – a magyar herold mellett elsősorban magyar udvarnokok és arisztokraták vezette díszes huszárcsapatokkal – még a cseh és a német királykoronázások, valamint a német birodalmi gyűlések alkalmával is.

S noha a Magyar Királyság frontországgá válása és uralkodói udvara idegenbe kerülése miatt nem válhatott a Habsburg Monarchia magterületévé, azon belül a hatalmi szimbólumok tükrében is kiemelt pozícióval bírt. Erről szemléletesen tanúskodnak 1563 májusából Miksa főhercegnek apjához, I. Ferdinándhoz intézett szavai: „*a Magyar Királyság Császári Felségtek más országaival szemben kétségtelenül némi elsőbbségnek örvend*”.¹¹¹ A hatalmi reprezentációban és a politikai propagandában a Magyar Királyság egykori nagysága, előkelő, bár csökkenő európai súlya, valamint a Szent István-i birodalom egységének ápolása tehát legalább annyira fontosak voltak, mint a monarchia keleti határainak védelme és a császárváros ellátása érdekében a különböző államigazgatási területeken végrehajtott komoly centralizációs intézkedések. A kettő egyáltalán nem zárta ki egymást, a kompromisszum e téren is létrejött a Habsburg-udvar és a magyar politikai elit között.

¹¹¹ „*Constat enim regnum Hungariae prae caeteris Maiestatis Vestrae Caesareae regnis quadam praeeminentia gaudere.*” MOE IV, 494, Nr. XV (16.5.1563).

11. A magyar rendek és a Bocskai-felkelés

a. Pusztuló Magyarország, fegyveres ellenreformáció, megingó politikai egyensúly

A 16. század második felére a Habsburg-udvar és a magyar rendek között kölcsönös lemondások és kompromisszumok árán kialakult egyensúlyt végül nem egy politikai csatározássorozat, hanem a századvég hosszú török háborúja és súlyos következményei borították fel. Az 1591-től 1606-ig tartó nagy török vagy tizenöt éves háború a magyar történelem első modern hadakozása volt.¹ A század első felének oszmán hadjárataival ellentétben e másfél évtizedes háború ugyanis a Kárpát-medence szinte minden régióját tartósan érintette: a horvát-szlavón területeket éppúgy (már 1591-től), mint a Duna vidékét (1593-tól) vagy a királyság északkeleti részeit és a háborúba 1594 végétől a Habsburgok oldalán bekapcsolódó Erdélyi Fejedelemséget. Ráadásul az Oszmán Birodalom és a Habsburg Monarchia ekkor már nem egy-egy hadjáratban, hanem a magyar hadszíntérre évről évre vezetett, több tízezres hadigépezeteket megmozgató hadjáratok sorában mérte össze erejét. Bár sokadszorra fordult elő a történelemben, hogy egy nagyhatalom, ezúttal – Haszan boszniai pasa és a magyarországi hadakozást követelő isztambuli katonai lobby nyomására² – az oszmánok háborúban kerestek kiutat, 1597 tájára kiderült, a kísérlet összességében hiábavalónak bizonyult.

Ez annak ellenére is igaz, hogy a hosszú háborút 1606-ban lezáró zsitvatoroki béke³ megkötésekor az oszmánok valamivel több sikernek örvendhettek, és tovább növelhették az általuk megszállt magyar és horvát területeket. Bár a Bécs elfoglalása szempontjából oly fontos Győrt és Pápát csak ideiglenesen (1594–1598, ill. 1594–1597) tudták megtartani, Bihács (1592), Eger (1596) és Kanizsa (1600) tartós elfoglalása tekintélyesebb sikernek számított. Ezzel szemben a Habsburg-hadvezetés csupán a Nógrád megyei várak (elsősorban Fülek, Nógrád, Szécsény stb.) visszavételével, valamint Esztergom (1595–1605) és Székesfehérvár (1601–1602) átmeneti birtoklásával büszkélkedhetett. Annyi ereje – miként a 6/e. fejezetben már láthattuk – elsősorban a hadügyi forradalomnak köszönhetően mégis volt, hogy Közép-Európa anyagi-katonai erőforrásait mozgósítva a jelentősebb oszmán hódításnak és Bécs esetleges elfoglalásának gátat vessen.

Az viszont már lényegesen meghaladta erejét, hogy a II. Rudolffal (magyar királyként I. Rudolf) több alkalommal (1595, 1597, 1599, 1602) szövetségre⁴ lépő Báthory Zsigmond Erdélyi Fejedelemségét a Magyar Királysággal tartósan egyesítse – miként ezt az 1598 és 1605 között Erdélyben történtek bizonyítják.⁵ Az utókor szemszögéből nézve persze erre hosszabb távon reális esély sem az oszmán–Habsburg nagyhatalmi erőviszonyok, sem a Kárpát-medence keleti felének geopolitikai helyzete, sem az erdélyi belpolitika ismeretében nem volt. Egyrészt: az oszmánok – mint erre már szintén utaltam – továbbra is komoly létszámbeli fölényben és logisztikai előnyben voltak. Másrészt Eger 1596. évi elfoglalásával a királyság és a fejedelemség egyesítése katonai, geopolitikai és ellátási

¹ Loeb, A. H. *Zur Geschichte des Türkenkrieges*, I–II; Niederkorn, J. P. *Die europäischen Mächte*; Tóth S. L. *A mezőkeresztési csata*.

² Fodor P. *szultán és az aranyalma*, 399–404; vö. Fodor P. *Vállalkozásra kényszerítve*.

³ Bayerle, G. „The Compromise at Zsitvatorok”; Nehring, K. *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise*, 15–42; Nehring, K. „Magyarország”; Ivanics M. „A zsitvatoroki békéhez vezető út”; Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „*Frigy és békesség legye*”, 249–308.

⁴ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 218–278, Nr. 34–39.

⁵ A korábbi irodalommal: Arens, M. *Habsburg und Siebenbürgen*; Kruppa T. „Tervek”, ill. legújabban Oborni T. „Erdély kincstári bevételei” és Nagy G. „Miksa főhercegre várva”.

szempontból még a korábbiakhoz képest is nehezebbé vált. Végül a vazallusság mellett kényszerből, ám realitásból kitartó erdélyi „török pártot” csak részlegesen vagy időlegesen sikerült a fejedelemségben felszámolni. Csakhogy a Szent István-i birodalom fentiekben bemutatott egységének eszméje és vágya – mind a Habsburg-uralkodókban, mind a magyar rendekben, de még az erdélyi politikai elit egy részében is⁶ – ekkor még mindig oly erős volt, hogy több ízben legyőzte a realitásokat. A Prágában, Bécsben, Pozsonyban és Gyulafehérváron egyaránt sorozatban meghozott hibás politikai és katonai döntéseknek így tragikus és hosszú távú következményei lettek.

A másfél évtizeden át tartó háború szinte teljesen felborította a Kárpát-medence soknemzetiségű lakosságának korábbi életét. Az 1590-es évekig ugyanis a török és a magyar portyák ellenére a társadalom komoly alkalmazkodó képességgel, sőt újjáéledési erővel rendelkezett.⁷ Az évről évre ismétlődő nagy hadjáratok idején, valamint elsősorban a tatár és a vallón–német csapatok hadszíntéren való rendszeres telelése,⁸ majd a hajdúk és az őket viaszszorító császári–királyi hadak pusztításai közepette azonban egy idő után már nem volt lehetőség újrakezdésre. A több tízezer fős seregeket évente megmozgató hadakozások egészen más jelleggel pusztítottak, mint a mindennapos betörések. A sorozatos csapásokat a legellenállóbb lakosság sem heverhette ki. Így volt ez mindenütt Európában, ahol sokezeres hadak vonultak végig, vagy évekre elhúzódott a hadakozás.⁹

A nagy török háború ezért jelent valódi vízválasztót mind a magyarországi településhálózat, mind a magyar népesség pusztulása szempontjából.¹⁰ A széles sávban évente újra meg újra előrenyomuló hadak pusztítása és a velük járó gyűjtogatások, éhínségek, állatokat és embereket tizedelő járványok (pestis, vérhas, tífusz, malária vagy az utóbbiak speciális keveréke, az ún. *morbus Hungaricus/ungarisches Fieber*) elől már nem volt menekvés. S ez független volt attól, hogy a fosztogatásban élenjáró tatárokról vagy a császári–királyi hadak rabló zsoldosairól, esetleg a törökökhöz hasonlóan kegyetlenkedő hajdúkról volt szó.¹¹ Néhány esztendő alatt a hadszíntér teljesen kimerült. Így azután már csak az volt a kérdés, hány újabb település pusztul el a következő hadműveletek során, hányan vesznek el ismét lakóhelyüket, milyen gyorsan szaporodik a társadalomból kiszakadó, de a fegyverforgatásban jártas elemek száma. Egyes országrészek településhálózatában, lakosságában és anyagi javaiban összességében oly hatalmas sérülések keletkeztek, amelyeket vagy sohasem, vagy pusztán évtizedek múltán lehetett (volna) helyreállítani. A pusztítások ráadásul a magyar nemesség birtokolta területeket és a magyar lakosságot érintették leginkább.

A 17. század elejére a Magyar Királyságban és Erdélyben az egyre fokozódó társadalmi feszültségeket súlyos politikai problémák is terhelték. Mégpedig olyanok, amelyek a magyar rendeket is egyre nagyobb mértékben érintették. Az elhúzódó háború közepette a

⁶ Különösen a bécsi Habsburg-udvarban nevelkedőkben (mint például Bocskai István, Bornemisza Boldizsár, Kendi Farkas és Gábor, Varkocs György stb.) vagy a Bekes Gáspár trónkövetelő mozgalmát egykor támogatókban. ÖStA Wien, HKA HZAB Bd. 25–32, passim; Fazekas I. „Adalékok”, 83; Szádeczky L. *Kornváti Békés Gáspár*; Horn I. *Tündérország útvesztői*, passim.

⁷ Dávid G. *Pasák és bégek uralma alatt*, főként 53–78, stb.

⁸ Ivanics M. *A Krími Kánság*, főként 166–172; Sahin-Tóth, P. *La France et les Français*; Sahin-Tóth P. *Ad Astra*, passim.

⁹ Számos példa: Hale, J. R. *War and Society*, passim.

¹⁰ Az alábbiakra (további irodalommal): Szakály F. „Mi veszett Mohács után?”; Pálffy G. „A másfél évszázadnyi török uralom”; vö. Ivanics M. *A Krími Kánság*, 192–197.

¹¹ „Az török rablásátul nem oly félelmes, mint az hajdúk latorságátul.” – írta feleségének Thurzó György 1606. szeptember 16-án. Kubinyi M. *Thurzó György levelei*, II, 150, Nr. CCCCLXVI.

Habsburg-hadvezetésnek és az Udvari Kamarának egyáltalán nem sikerült megoldania sem a végvári katonaság, sem a mezei hadak (osztrákok, németek, vallonok, lotaringiaiak stb.) fizetésének biztosítását.¹² Erre ténylegesen aligha lehetett másként esély, mint újabb hatalmas hitelek felvételével. Miként a 6. fejezetben már részletesen megismerhette az olvasó, a Habsburg Monarchia anyagi erőforrásaiból még a magyarországi határvédelem mintegy száz végvára katonaságának „békeidőbeli” zsoldját és egyéb hadi kiadásait is csak szűkösen lehetett volna finanszírozni. Ez időben ugyanakkor – bár jelentős pápai és spanyol segélyekkel, valamint a német, osztrák és cseh területek tetemes tehervállalásával¹³ – évente átlagosan 10–25 000 főnyi zsoldos katona érkezett a magyar hadszíntérre. Mivel azonban ezek ellátásához a Habsburg-hadvezetés – ellentétben az oszmánokkal – nem rendelkezett állandó logisztikai alakulatokkal, a keresztény seregek élelemellátását minden próbálkozás dacára sem tudták kielégítően megszervezni.¹⁴ Így a magyar hadszíntér lakosságára egyre elviselhetetlenebb terhek nehezedtek.

Mindezek közepette a Habsburg-kincstár, amely már a háborút megelőzően is jóval 10 millió rajnai forintot meghaladó adóssággal bírt, évről évre egyre katasztrofálisabb helyzetbe került. Ez többek között végül ahhoz is vezetett, hogy a háborús helyzetre tekintettel a magyar rendek 1595–1596-ban kényszerűen beleegyeztek még a szegényebb (egytelkes, kurialista és armalista) nemesek megadóztatásába is, amit korábban, a század második felében több alkalommal sikerült megtorpedózniuk – miként erre utaltunk. Ez tehát a nemesi-rendi kiváltságok lényeges, immár kodifikált sérülését jelentette. Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy noha ez rendkívüli háborús helyzetben történt, csakis a rendek egyetértésével volt lehetséges, hiszen mindezt a diéták külön törvénycikkekben szabályozták.¹⁵

Hasonlóan jövedelemszerzés céljából foglaltak le a kamarák jelentősebb birtokokat, különösen olyan záloguradalmakat, amelyek tulajdonosa elhalálozott, ám örökösei akár még éltek. Szemléletes például szolgál erre az 1602 szeptemberében utód nélkül elhunyt, ám szabad végrendelkezési jogot szerzett Dobó Ferenc hatalmas örökségének, elsősorban Sárospatak és Léva uradalmainak esete. Ezeket a Szepesi Kamara német fegyveres erővel szállta, majd „kopasztotta meg”.¹⁶ Mindez ráadásul komoly magyar nagyúri érdekeket is sértett. Dobó birtokaira ugyanis Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond,¹⁷ sőt még Bocskai István is vágyott, akit azonban ebből az egykori főkapitány végrendeletével kizárt.¹⁸ De ez igaz volt a Perényiekre is, akiknek családjából származott Dobó özvegye és végrendeleti örököse, Perényi Zsófia.

A kamarák emellett különféle fiskális pereket is indítottak annak érdekében, hogy az elkobzott vagy lefoglalt, majd nagyrészt magyar arisztokratáknak, azaz a rendek meghatározó tagjainak, kisebbrészt idegen főtiszteknek (pl. Giorgio Basta, Erich Lassota) és hadivállalkozóknak (pl. Lazarus von Henckel) újra zálogba adott javakból enyhítsék a

¹² Már 1592-ben sem: Loebl, A. H. *Zur Geschichte des Türkenkrieges*, I, 32–34.

¹³ Az említés sorrendjében: Niederkorn, J. P. „Spanische Subsidien”; Horvat, K. *Vojne ekspedicije*; Heischmann, E. *Die Anfänge des stehenden Heeres*; Aretin, K. O. von. „Das Heilige Römische Reich”; Bagi Z. P. „Az 1595-ben Esztergom”; Bagi Z. P. *A Német-római Birodalom*; Bagi Z. P. „A töröksegély kérdése”; Pánek, J. „Die Türkengefahr”; Pánek, J. „Die antiosmanische Feldzüge”.

¹⁴ Az 1597. évi hadjárat példáján: Pálffy G. *A pápai vár*.

¹⁵ CJH 1526–1608, 748–749 (1595: 5–7. tc.), 784–785 (1596: 10. tc.); vö. Szijártó M. I. *Nemesi társadalom*, 146–147.

¹⁶ Takáts S. *Régi magyar kapitányok*, 411–432; Détsy M. *Sárospatak vára*, 64–71.

¹⁷ Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*, 146–149.

¹⁸ Radvánszky B. *Magyar családélet*, III, 201, Nr. 97 (28.1.1602).

kincstár szükségleteit és kiadásait. E perek igen sokfélék voltak: egyrészt kincstári, másrészt különféle hatalmaskodások, vérfertőző házasság és törökkel való szövetkezés miatt indított büntető és hűtlenségi perek.¹⁹ Közülük kétségtelenül az Illésházy István magyar királyi udvarmester ellen Szent György és Bazin városok zálogbirtoklása kapcsán indított, hosszú hűtlenségi per (1601–1603) emelkedett ki. Ezek a perek azonban – ezt szintén szükséges aláhúzni – csakis akkor járhattak valódi sikerrel, ha a magyar politikai elit vagy legalábbis a Magyar Tanács tagjainak egy meghatározó része ezek során a kamara vagy az udvar segítségére volt. Miként ugyanis a fentiekben részletesen láthattuk, az igazságszolgáltatás – különösen a hűtlenségi perek lefolytatása – a magyar rendek privilégiuma volt. Még Illésházyt is az Istvánffy Miklós nádori helytartó vezette magyar bíróság ítélte fej- és jószágvesztésre. Persze a per koncepciójára jellege miatt mindehhez a prágai udvar, valamint az Udvari és a Magyar Kamara igen erős nyomására, sőt végül még a bíróság vezetőjének okirat-hamisítására is szükség volt.²⁰ Ráadásul ez időben mind a Magyar, mind a Szepesi Kamarát – noha ezek ténylegesen nem rendi intézmények voltak – az egyházi főrendek egy-egy előkelőbb tagja, Szuhay István egri (1598–1607) és Migazzi (Micatius/Mikáczy) Miklós váradi püspök (1598–1613) irányította.²¹

Igy a hűtlenségi és kincstári perek indítása és eredményessége a magyar rendiségen belüli hatalmi harcokkal, nagybirtokokért folyó küzdelmekkel és személyes csatározásokkal is igen szoros összefüggésben álltak. Ez különös igaz annak ismeretében, hogy a nagyobb perek egy része alacsonyabb sorból felkapaszkodó nagyurak (Illésházy István, Joó János stb.) ellen irányult. Az ő gyors felemelkedésük a politikai elitben sokakat irritált. Ezt jól jelzi az is, hogy az Illésházy hűtlenségi perében meghatározó szerepet játszó Joó János hamarosan hasonló sorsa jutott.²² A fiskális perek egy másik része ugyanakkor kétségtelenül dúsgazdag magyar nagyurak (Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond stb.) ellen irányult, noha többségében komoly eredményt nem ért el. Az amúgy is feszült közhangulatot viszont hihetetlen mértékben rontotta. Bár e perek szisztematikus feltárásával még adós a kutatás, mindenképpen túlzásnak tekinthetők az olyan általánosítások, hogy „*alig volt vagyonos úri család, melynek törvényes úton való kifosztására kísérlet nem történt.*”²³ Különösen, hogy a magyar nemesség vagyonosabb rétege is sok száz családra rúgott, ennyi per lefolytatása pedig évtizedeket vett volna igénybe. Miközben pedig a magyar arisztokrácia egyik része elszenvedője, más családjai kifejezett haszonélvezői voltak a kamarai és hűtlenségi pereknek.

Hasonlóan igen széles körű és egyre növekvő feszültséget okozott, hogy a fizetetlen és ellátatlan idegen katonaság részben kényszerből, részben a háborút vagyongyarapításra kihasználva gyakran hatalmas pusztítást végzett. Ez igaz volt már a német, osztrák és cseh területekre is, ahonnan első mustráját követően a zsoldosok jelentős része érkezett.²⁴ Legfőképpen azonban természetesen Magyarországra, majd a 17. század elejétől Erdélyre is, amely ekkor ugyancsak hadszíntérré vált. Nélkülük ugyanakkor az oszmánokkal

¹⁹ Erre már Makkai László felhívta a figyelmet. Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”, 170–173; vö. 1600: 22. és 23. tc. CJH 1526–1608, 888–891.

²⁰ Részletesen: Károlyi Á. *Illésházy István*; vö. újabban: Ötvös P. *Illésházy István*; Ötvös P. *Pálffy Kata leveleskönyve*, 7–74; Ötvös P. „Együttműködő ellenfelek”.

²¹ Fallenbüchl Z. *Állami (királyi és császári) tisztségviselők*, 316, 199; Szuhayra még: Károlyi Á. *Illésházy István*, 29–32.

²² Uo. 101–111.

²³ Acsády I. *Magyarország*, 571.

²⁴ Bagi Z. P. *A Német-római Birodalom*; Sahin-Tóth, P. *La France et les Français*; Sahin-Tóth P. *Ad Astra*, különösen 287–294.

szemben sikeres mezei ütközetekre vagy eredményes várostromokra semmi esély nem volt. Ilyen feladatokra ugyanis sem a magyar végvári katonaság, sem a nemesi felkelés (*insurrectio*), de a magyar arisztokraták tekintélyes magánkatonasága sem volt igazán alkalmas.²⁵ A német fejedelmek által nyújtandó katonai-anyagi segítség szükségességét ezért 1593 elején az a Forgách Simon is elismerte, aki – mint láthattuk – remek osztrák kapcsolatai dacára is több ízben felszólalt az idegen tanácsosok befolyása ellen.²⁶

A magyar hadszíntéren bevetett, sőt telettetett, nagy számú idegen zsoldos katona rendszeres garázdálkodása ugyanakkor nem volt összemérhető az 1550–1580-as években a német–magyar végvári katonaság által a nemességnek és a jobbágyságnak okozott károkkal. Mindez még a gazdagabb és védettebb nyugat- és északnyugat-magyarországi területek lakóiban is ellenszenvet szült, egyre jobban erősítve a németgyűlöletet és a fentiekben bemutatott idegen elnyomás érzését. Ez jól megmutatkozott a magyar országgyűléseken 1596-tól az idegen zsoldosok fosztogatásai ellen rendszeresen tiltakozó törvénycikkben.²⁷

Mindez a jóval szegényebb Felső-Magyarországon és Erdélyben, mely utóbbiban az 1550-es évek óta német hadak egyáltalán nem jártak, még inkább igaz volt. A Tisza felső folyásvidékének társadalma ugyanakkor – a horvát–szlavón területekhez hasonlóan²⁸ – az ország más régióihoz képest erősebben militarizálódott volt.²⁹ Erdélyben a helyzetet az is rontotta, hogy Báthory Zsigmond többszöri lemondása után az újabb és újabb önjelölt fejedelmek miatt súlyos belháború is dúlt. Giorgio Basta hadvezér kemény kezű erdélyi kormányzóságát (1602–1604) a háború és éhínségek sújtotta, kimerülő fejedelemség lakói így érthetően inkább érezték pusztító megszállásnak – mint mondták „*Basta-járásnak*” –, mintsem a királyság és a fejedelemség egyesítési kísérletének.³⁰ De több esztendő után egyre inkább idegen megszállókat látott az osztrák, német vagy vallon zsoldosokban a királyság nemességének egy jelentős része is. Még akkor is, ha részben tisztában volt azzal, hogy nélkülük az oszmán hadakkal szembeni sikeres hadviselés és az újabb hódítások megakadályozása elképzelhetetlen. Az adómegszavazás és az ország védelmének megszervezése miatt ez időben évente tartott diétákon az idegen katonaság pusztításai miatti panaszok ezért mindig a rendek legfőbb sérelmei között kaptak helyet.³¹ Ráadásul az is joggal irritálta őket, hogy ezeket az országgyűléseken az uralkodónak magának sohasem adhatták elő. Rudolf király ugyanis 1583 után egyetlen rendi gyűlésen sem jelent meg (vö. a 24. táblázatot), ami I. Ferdinánd 1528 és 1542 közötti korszakára emlékeztetett, és tovább növelte az uralkodóval szembeni bizalmatlanságot.

A császár és magyar király főként németül beszélő katonaságával, idegen generálisaival és a kamarákat vezető magyar főpapokkal szembeni gyűlölet fokozódásához még egy körülmény kiemelten hozzájárult. Az alsó-ausztriai ellenreformáció sikerein³² felbuzdulva a magyar klérus a háború közepette egyre inkább úgy vélte, eljött a kedvező alkalom a katolikus egyház elvesztett pozícióinak visszaszerzésére. Ez különösen Felső-

²⁵ Vö. Czigány I. *Reform vagy kudarc?*

²⁶ „*Sed in hiis angustiis aerarii Suae Maiestatis reditus desolati maxima parte regni ad tantam molem belli sustinendam aut propulsandam vix sufficient, nisi auxilium principum Germanorum accedat.*” HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 91, Spisi drugih obitelji, Nikola Istvanffy, 24.1.1593.

²⁷ 1596: 3, 1598: 3, 1599: 2, 1600: 19. tc. CJH 1526–1608, 780–781, 834–836, 854–855, 888–889.

²⁸ Kaser, K. *Freier Bauer und Soldat*; Pálffy, G. „Türkenabwehr, Grenzsoldatentum”, 142–144.

²⁹ Czigány I. „A Felső-Tisza-vidék”, vö. Pálffy, G. „Türkenabwehr, Grenzsoldatentum”, 144–147.

³⁰ További irodalommal: Arens, M. *Habsburg und Siebenbürgen*, 91–224.

³¹ MOE VIII–XI, passim.

³² Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 2, 48–51, 57–58, 112–115, stb.

Magyarországra volt igaz, ahol az egyház elenyésző befolyással bírt. Bár a katolikus elit tagjai kedvező politikai pozícióikat kihasználva már korábban is arra törekedtek, hogy a különféle országos hivatali (pl. személynök, nádori helytartó) és kamarai tisztségekbe az uralkodó csak katolikusokat nevezzen ki,³³ ekkor úgy vélték, itt a kedvező alkalom egyházuk helyzetének akár fegyveres úton történő megerősítésére. Néhány radikálisabb főpap, elsősorban Forgách Ferenc nyitrai püspök (1596–1607) és kancellár (1602–1607), valamint Pethe Márton kalocsai érsek (1598–1605) és helytartó (1602–1605),³⁴ valamint a már említett két püspök-kamaraelnök (Szuhay és Migazzi), egyúttal tehát a magyar egyházi rend vezéralakjai, idegen zsoldosok segítségével fogtak hozzá protestáns templomok és iskolák elfoglalásához, lelkészek és tanítók elűzéséhez. A legismertebb akció a kassai evangélikus templom – Giacomo Barbiano Belgiojoso felső-magyarországi főkapitány katonái segítségével – korábbi tervek után végül 1604 januárjában történt visszavétele volt.³⁵

Ezen országrész túlnyomórészt protestáns rendjeinek körében e meggondolatlan cselekedeteknek köszönhetően az oszmánok ellen és az országegységért is harcoló német katonaság, valamint a dinasztia hitét erőszakkal terjesztő és a kincstári pereket folytató kamarákat vezető magyar főpapság jelentős mértékben az idegen elnyomás szimbólumává vált. A kamaraelnök-főpapok ráadásul a fiskális pereket alkalmasnak tartottak a protestáns intézmények és az egykor lefoglalt katolikus javak visszaszerzésére is. 1603 augusztusában a Szuhay István vezette Magyar Kamara például azt javasolta az Udvari Kamarának, hogy „a [sáros]pataki kálvinista iskolából a tanuló ifjúság valamilyen szemináriuma váljék, és abba az igaz hit legtudósabb professzorait, ti. a jezsuita atyákat helyezzék.”³⁶ A néhány hónap múlva elfoglalt kassai főtemplomot pedig Szuhay püspök az 1596-ban oszmán kézre került végvárból menekülni kényszerült káptalan templomának szánta.³⁷

A felső-magyarországi területeken a társadalmi, vallási és politikai szempontból egyaránt feszült helyzetet néhány hónap múlva a pozsonyi országgyűlés végzéseire önkényesen csatolt, protestánsellenes 1604. évi 22. artikus tette még kritikusabbá.³⁸ Noha a rendek által elfogadott törvénycikkek kisebb mértékű, uralkodói módosítására már a korábbi években is volt néhány példa,³⁹ a 22. artikus teljesen újonnan történt beillesztését a rendek kiváltságaik súlyos megsértésének tekintették. Ezzel az uralkodó és a betoldást kezdeményező Mátyás főherceg részéről a korábbi politikai egyensúlyrendszerbe addig példátlan beavatkozás történt. Ennek ellenére az igazi felháborodást valójában az új törvénycikk tartalma váltotta ki. Ez ugyanis a többségében a protestantizmus valamelyik irányzatát követő Magyarországon megtiltotta a vallási kérdések országgyűlési tárgyalását. Mivel a 16. század második felére – mint a 9/d. fejezetben bemutatam – a protestánsok vallásgyakorlásának kérdése a legfőbb rendi

³³ Több példa: Lencz, G. *Der Aufstand Bocskays*, 30–33.

³⁴ Forgáchra: Sörös P. *Forgách Ferenc*; Ackermann K. *Forgách Ferenc bíboros*; újabban: Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 277–284 (A biográfiát Dénesi Tamás írta.); Tusor P. *Purpura Pannonica*, 59–76; Pethe életrajzi vázlata: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 148.

³⁵ Lencz, G. *Der Aufstand Bocskays*, 47–60; Tóth L. „A kassai székesegyház”; Paulinyi O. „Iratok Kassa”; Makkai L. „A Habsburgok és a magyar rendiség”, 177–180.

³⁶ Détsky M. *Sárospatak vára*, 69.

³⁷ Újabban: H. Németh I. *Várospolitika és gazdaságpolitika*, 1, 110–111.

³⁸ Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 154–226; Karpát, J. *Zákonodarná moc*, 226–243.

³⁹ MOE XI, 329–331; Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 205–208; Karpát, J. *Zákonodarná moc*, 189–221.

sérelmek közé került, a Magyar Királyságban pedig törvénycikket az uralkodó és a rendek kizárólag együtt hozhattak, a királyi hatalommal való ilyen fokú visszaélés különösen a protestáns rendek körében jelentős politikai-vallási elégedetlenséget szült. Ez még akkor is igaz, ha az önkényes törvénybetoldáshoz a Magyar Udvari Kancellária, elsősorban a magyar királyi titkár, Tiburtius Himelreich komoly asszisztálása volt szükséges. S noha a kinyomtatott példányokra a szokásoknak megfelelően odakerült a magyar kancellárnak, egyúttal a rekatolizáció vezérének, Forgách Ferencnek az aláírása is, a betoldásról ő is csak utólag értesült.⁴⁰ A protestáns rendek számára viszont nehéz lehetett elmagyarázni, hogy az országgyűléseken vallási kérdésben velük mereven szembeszálló főpaprak ehhez ezúttal nem volt köze.

Mindezen folyamatok alapvető szerepetek játszottak abban, hogy Felső-Magyarország rendjei számára a korábban is csak komoly kompromisszumok árán elfogadható, ám mégis fennálló politikai egyensúly felborulni látszott. Az Erdély egyesítéséért indított fegyveres akciók és hadjáratok ugyanis őket érintették leginkább, itt került sor a legtöbb kincstári birtokfoglalásra, miközben a nemesség elszegényedése ezen országrészen igen számottevő volt. Emellett a hadjáratok miatt e területeken szinte napról napra szaporodott a társadalomból kiszakadók száma, miközben a magyar katolikus egyház fegyveres ellenreformációja is ezen országrész rendjeit „támadta” elsőként. S ne feledjük, Liszthy János magyar kancellár 1570. évi aggodalma, nevezetesen a török vazalluság ellenére magyar származású, magyar nyelven beszélő és saját országában lakó erdélyi fejedelmek uralmának esetleges elfogadása, esetükben volt leginkább elképzelhető. A hosszú háború egyre növekvő társadalmi és politikai feszültségei, valamint a fegyveres rekatolizáció még ennek veszélyével is fenyegethetett. Erdély birtokában ugyanakkor – úgy tűnik – ezt sem Prágában és Bécsben, sem Pozsonyban és Kassán nem mérték kellőképpen fel.

b. Az erdélyi „török emigráció”, a tiszántúli hajdúk és a felső-magyarországi rendek

A felső-magyarországi rendek 1604. szeptember elején tett markáns nyilatkozata már az egyensúly kezdődő felbomlására utalt. Ekkor Gálszécsen (Zemplén m.) tartott kerületi gyűlésükön ugyanis kijelentették, hogy az utólag betoldott 22. törvénycikket nem fogadják el. Amennyiben pedig az uralkodó azt nem vonná vissza, szabadságjogaik és vallásuk védelme érdekében akár fegyverhez is nyúlnak.⁴¹ Ehhez számukra hamarosan két, időközben egymásra találó mozgalom teremtett kecsegtető alkalmat. Az elmúlt háborús esztendő alatt felgyülemlett rendi, vallási és egyéni sérelmeik ismeretében a kihasználhatatlanul nehezen hagyható lehetőség hamarosan azonban kényszerré is vált számukra. A következő két hónapban ugyanis a régió politikai-katonai helyzete gyökeresen megváltozott. Ebben elsősorban a tiszántúli és partiumi események játszottak döntő szerepet.

Az oszmánok támogatta erdélyi trónkövetelő, Székely Mózes 1603. július közepi vereségét követően Bethlen Gábor vezetésével erdélyi hívei jelentősebb számban menekültek az oszmánokhoz.⁴² A sikertelen Habsburg-országgyűlési kísérletek után ugyanis ezen emigránsok a fejedelemséget a nagyhatalmi erőviszonyoknak reálisabban megfelelő, vazallusi státuszba kívánták visszahelyezni, természetesen saját befolyásuk

⁴⁰ Miként mindezt Károlyi Árpád részletesen feltárta: Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 220–226; vö. Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 278–279 (Dénesi T.).

⁴¹ MOE X, 577–598; Benda K. „Habsburg-abszolutizmus”, 445–446.

⁴² Arens, M. *Habsburg und Siebenbürgen*, 139–172; Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 113–117.

alatt. E tervükhöz 1604 tavaszán – azaz körülbelül a 22. törvénycikk beillesztésével egy időben, ám még jóval a gálszécsi gyűlés előtt – részben sikerült vezetőjüknek „megnyerniük” a volt váradi főkapitányt (1592–1598), azaz Erdély egyik korábbi legbefolyásosabb politikusát és katonai főméltóságát, kismarjai Bocskai Istvánt.⁴³ Az 1602 vége óta Bihar megyében visszavonultan élő nagyúr végül azonban csak részben önszántából állt a temesvári vilajetben tartózkodó, majd onnan 1604 augusztusában török segítséggel Erdély ellen készülő magyar nemesek élére.

Az újabb kutatások alapján vitathatatlan, hogy 1604 márciusától Bocskai erdélyi fejedelemségéről már *saját maga* folytatott titkos tárgyalásokat a Belgrádban és Temesváron tartózkodó oszmán főméltóságokkal.⁴⁴ Bár ennek a döntő jelentőségű „pálfordulásnak” egészen pontos okait mind a mai napig nem ismerjük, benne bizonyosan több tényező játszott szerepet. Egyrészt Bocskainak a háború alatti rendi és egyéni sérelmei (köztük az erdélyi rendek által történt száműzése 1600 őszén, majd prágai fogsága 1601–1602-ben, valamint unokaöccse, Bánffy Dénes Basta generális általi elfogatása), másrészt elvesztett erdélyi birtokainak vissza nem adása.⁴⁵ De felesége, Hagymássy Margit 1604. szeptemberi váratlan halála mellett talán az is, hogy Erdély egykor oly befolyásos politikusa nehezen viselhette el a fejedelemség irányításából való tartós kiesését.

Végül azonban Bocskait a már fiatalon is ügyesen politizáló Bethlen Gábor és emigráns nemestársai juttatták olyan helyzetbe, ahonnan már nem volt visszaút. Miután ugyanis 1604. szeptember közepén, azaz már a gálszécsi gyűlés után, a francia Henri Du Val comte de Dampierre ezredes vallon lovassága és Rákóczi Lajos hajdúkapitány csapatai Temesvár mellett sikerrel ütötték meg az erdélyi „török emigránsok” táborát,⁴⁶ Bocskai megpróbált visszavonulót fűjni, azaz velük kapcsolatait megszakítani. Különösen, hogy időközben (július elején) Rudolf királytól visszakapta erdélyi birtokait.⁴⁷ Ekkor azonban már késő volt. Bethlenék szorult helyzetükben ezt nem hagyhatták. Bocskai török kapcsolatai mind a királyi főtisztek, mind az erdélyi bujdosók által terjesztett hírek miatt gyorsan nyilvánosságra kerültek.

A bihari főúr így igen szorult helyzetbe került. Joggal tarthatott attól, hogy ha elfogadja Belgiojoso főkapitány hívását, aki saját táborába invitálta, nehezen tagadható török tárgyalásai miatt rögtön lefognák, és akár hűtlenségi perbe is foghatják. Nem feledhető ugyanis, hogy ekkor Erdély és a Partium a magyar uralkodó birtokában volt, így egy ilyen cselekedet valóban fejvesztés büntetésével járhatott. Mivel pedig a Temesközben tartózkodó magyar emigránsok – éppen a bizonytalan helyzet és a Bocskaival folyó tárgyalások közepette – a szultántól 1604. június első felében olyan szerződéslevelet (*ahdname-i hümayun*) kaptak,⁴⁸ amely szabad fejedelemválasztást garantált számukra, ők nem hagyták ki a nehéz helyzetbe került nagyúr támogatásának kínálókozó lehetőségét. Így

⁴³ Életére és pályájára újabban: Nagy L. *Bocskai István*; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*; Benda K. *Bocskai István*; Nagy L. *Egy szablys magyar úr*; Szabó A. *Bocskai István*; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*; vö. Bocskai, I. *Levelek*.

⁴⁴ Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 117–118; Papp S. „Bocskai István török politikája”, 1198–1201.

⁴⁵ Nagy L. *Bocskai István*, 103; Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 124–125; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 156–157.

⁴⁶ Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, 55–58.

⁴⁷ Veress E. *Basta György*, II, 462–463, Nr. 1599 (2.7.1604), ill. ŠA Prešov, Rod. Drugeth, 2.7.1604.

⁴⁸ Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 117–123, 258–261, Nr. 52; Papp S. „Bocskai István török politikája”, 1198–1202.

szeptember legvégén Bocskai nem igazán tehetett mást, mint hogy Bethlen és társai, azaz az Erdélyt vazallusi státuszba visszahelyezni kívánókkal való együttműködés mellett döntsön.

Bocskai terve ugyanakkor – egyik híve árulása folytán⁴⁹ – hamar eljutott az új váradi főkapitányhoz (1604–1606), Cyprian von Concinhoz. Ő erre október elején Bocskai várai, Szentjobb és Kereki ellen vonult, de csak az előbbi tudta elfoglalni. A magyar nagyúr válaszul a Tiszántúlon ekkor a magyar király zsoldján rendes kompániákban szolgáló és a bihari telepeken lakó szabad hajdúkat néhány hét alatt maga mellé állította.⁵⁰ Ez számára nem volt nehéz feladat, hiszen néhány éve váradi főkapitányként az utóbbiakat még maga felügyelte, miközben a környék birtokainak jó részét maga bírta, így meglehetősen jól ismerte őket. De az új kutatások szerint még a Dampierre mellett szolgáló hajdúk többsége is partiumi származású volt.⁵¹ Végül jelentősen kedvezett neki az is, hogy a királyi hajdúk fizetése hónapokat késett, a vallon és német zsoldosok a hajdúk településeit sem kímélték, 1604 elejétől pedig mind Erdélyben, mind Kelet-Magyarországon többeket tartóztattak le lázadás vádjával. Jóllehet Belgiojoso szabad rablást és zsoldot ígérve próbálta őket a magyar uralkodó hűségén megtartani, ez a fegyveres ellenreformációt támogató idegen generálisnak a többnyire református magyar hajdúk sorában csak részlegesen és időlegesen sikerült. Dampierre és Rákóczi hajdúiból egyre többen pártoltak Bocskaihoz. A zsákai táborban (Bihar m.) október 13-án azonban a hajdúk egy jelentős csoportja csak azzal a feltétellel csatlakozott a nagyúrhoz, hogy nem visz közéjük török és tatár csapatokat.⁵² Ez azt igazolja, hogy végveszélybe kerülve Bocskai török kapcsolatait sem szakította meg.

Mindez a Habsburg-hadvezetés és a magyar király számára dezertálást és katonalázadást, Bocskai szempontjából viszont nélkülözhetetlen fegyveres támogatást és hajdúfelkelést jelentett. Az erdélyi „török emigránsok” ezzel elérték céljukat, miközben Bocskai is elkerülte letartóztatását, a hajdúk pedig lehetőséget kaptak, hogy elmarad zsoldjukat felkelésük során „pótolják”. Az Erdély török vazallusságát visszaállítani törekvő, így egyúttal természetesen Habsburg-ellenes mozgalom ekként egyesült a tiszántúli hajdúk Bocskai István vezetésével megkezdődő felkelésével.⁵³

Amitől az 1580-as években Prépostváry Bálint olyannyira tartott, a Habsburg-hadvezetés és a Magyar Királyság irányítói számára 1604 októberére fenyegető valósággá vált. A tiszántúli hajdúfelkelés ugyanis a végletekig feszült hangulatban élő Felső-Magyarországra is gyorsan áttért. Ezt elősegítette, hogy Bocskai csapatai Álmosd és Diószeg között (Bihar m.) október 15-én legyőzték Johann Baptista Pezzen császári–királyi csapatait, amelyek hajdúi ugyancsak nagy számban csatlakoztak a felkelőkhöz. Miután másnap Bocskai már Debrecenbe vonult be, innen már egyenes út vezetett újabb katonacsoportok átállításához, hiszen Bocskai hajdúi üldözőbe vették a Tiszától északra

⁴⁹ Mindezekre az eseményekre: Benda K. – Kenéz Gy., szerk. „Barbiano generális”.

⁵⁰ A hajdúk eredetére és különféle fajtáira: Rácz I. *Hajdúk a XVII. században*; Nagy L. *Hajdúvitézek*; Nagy L. – Nyakas M. *Hajdútisztesség tükröze*; Bényei M., szerk. *Bocskai és a hajdúk*.

⁵¹ Nyakas M. *A bihari kishajdú városok*, 80–107; Nyakas M. „Bocskai és a hajdúk”, 31–37.

⁵² „űkegyelmekkel való szembe létemben sem törökkel, sem tatárral űkegyelmek között nem megyek, [...] min törökkel, tatárral frigyét szerzek.” ŠA Prešov, Rod. Drugeth, 13.10.1604. Köszönöm Papp Sándornak, hogy az általa talált irat xeroxmásolatát rendelkezésemre bocsátotta.

⁵³ Miként ezt a kérdést az oszmánok oldaláról vizsgáló Papp Sándor is többször hangsúlyozta, pl., *Egy török segítséggel történő erdélyi beiktatási kísérletről a töröktől meg nem szállt Magyarországra kiterjedő Habsburg-ellenes felkelés bontakozott ki.*” Papp S. „Bocskai István török politikája”, 1205; Papp S. „Török–magyar tárgyalások”, 122.

menekülő császári–királyi katonaságot. Október végére Kálló, Putnok, Ónod, Szendrő, Szádvár stb. magyar őrségei álltak át a hajdúk vezérévé vált főúr oldalára. Sőt október 30-án, néhány napi habozást követően, már Felső-Magyarország kulcsa, Kassa városa is megnyitotta kapuit Bocskai hadai előtt, elsősorban a kálvinista magyar polgárság nyomására.⁵⁴ Néhány nappal korábban viszont a visszavonuló Belgiojoso generálist nem engedték be a városba. Ez annak ismeretében, hogy a császári–királyi katonaság támogatta fegyveres rekatolizáció még ezekben a hetekben is gőzerővel zajlott, teljesen érthető volt. Pethe Márton helytartó-szepesi prépost és a vidék egyik befolyásos nagyura, a nemrég katolizált Thurzó Kristóf, október elején ugyanis több kísérletet tettek a lőcsei evangélikus templom elfoglalására.⁵⁵ Az erőszakos ellenreformáció a gyakran egészen eltérő érdekekkel bíró szabad királyi városokat és a köznemességet így fokozatosan egy táborba sodorta.

A felső-magyarországi protestáns rendek számára az országrészükre áttérjedő hajdúfelkelés 1604. október végén, azaz alig egy hónappal a gálszécsi gyűlést követően, lehetőséget kínált bátor kijelentésük, vallásuk fegyveres védelmének valóra váltására. Ténylegesen azonban más választásuk hosszabb távon nem is nagyon lehetett. Miként néhány évvel korábban Erdélyben sem volt lehetséges Basta generális idegen és magyar zsoldosainak tartósan ellenállni, Bocskai hajdúi hasonlóan készítették előbb-utóbb csatlakozásra az esetleg bizonytalankodókat. Különösen, hogy már novembertől több száz török és tatár katona kíséretében hódoltattak. Az evangélikus Lőcsét például igencsak megkopasztották.⁵⁶ A hajdú és török–tatár csapatokkal szemben az országrészen hosszabb ideig csupán Szatmár (1605. január végéig), valamint Tokaj és Szepes vára, illetve Eperjes városa tartott ki a magyar uralkodó hűségén, elsősorban a bennük állomásozó királyi katonaságnak köszönhetően. Az átpártolókat erősítette ugyanakkor, hogy Bocskai november közepétől már Kassán tartotta székhelyét, miközben levelekben és kiáltványokban szólította csatlakozásra a régió nemeseit és városait. A protestáns rendek (a köznemesség és a városi polgárság) ugyanakkor hamar felismerték, hogy a hajdúk felkelését felhasználhatják saját rendi kiváltságaik, elsősorban szabad vallásgyakorlásuk hathatós védelmére. Erről beszédesen tanúskodott a már Bocskai által összehívott kerületi gyűlés november 12-én Kassán. Ez pénzt és katonát szavazott meg a hajdúvezér támogatására, miközben azonnal szorgalmazta a felkelők által okozott károk megtérítését is.⁵⁷

A török–tatár csapatok Bocskai melletti gyors megjelenése egy gyakran elfeledett körülménnyel volt magyarázható. A Budán tartózkodó és a magyarországi-erdélyi viszonyokban járatos Lala Mehmed nagyvezír (1604–1605) – részben a helyi oszmán főméltóságok, részben a Bethlen vezette erdélyi emigránsok tanácsára – hamar felismerte, hogy Bocskai gyors sikereket elért mozgalma óriási haszonnal szolgálhat az oszmánok számára is. Sőt, Szakály Ferenc már bő másfél évtizede úgy vélte, a Bocskai-felkelés „valóságos megváltás volt számukra.”⁵⁸ Erdély remélt visszaszerzése mellett a török hadvezetésben nyilván felmerült a vazallus fejedelemségnek a Magyar Királyságra való

⁵⁴ Újabbán: H. Németh I. *Várospolitika és gazdaságpolitika*, 1, 119–120.

⁵⁵ Hain Gáspár *Lőcsei krónikája*, 131–134; H. Németh I. *Várospolitika és gazdaságpolitika*, 1, 117–118; vö. Lencz, G. *Der Aufstand Bocskays*, 74–80.

⁵⁶ Hain Gáspár *Lőcsei krónikája*, 135–136; Demkó K. „Lőcse a Bocskay-felkelésben”, 847–848; Ivanics M. *A Krími Kánság*, 171.

⁵⁷ MOE X, 599–612.

⁵⁸ Szakály F. *Virágkor és hanyatlás*, 134.

részleges kiterjesztése, miként ez az 1560-as évek közepéig János Zsigmond választott magyar király uralkodása alatt egykor történt. A nagyvezír ezért 1604. november 5. és 14. között Budán egy a szultán nevében, de saját maga által kiadott szultáni megerősítő levéllel (*berat-i hümayun*) már nem csupán erdélyi fejedelemnek, hanem egyúttal Magyarország királyának nevezte ki Bocskait.⁵⁹ Az utóbbi ezt november 20. táján kapta meg, illetve fogadta el a nagyvezír követeitől Kassán, a szokásos oszmán beiktatási jelvényekkel (kaftán, süveg, zászló és buzogány) és egy díszes karddal együtt.⁶⁰

Az ekkor már a Partium és Felső-Magyarország jelentős része élén álló nagyúr ezzel elfogadta a „török oltalmat”. Erre utal az is, hogy Szinán egri beglerbég november 17-én magyar nyelvű levelében – Bocskai kiáltványainak a hazaszeretetre és a németgyűlöletre utaló kifejezéseit átvéve – már a fejedelemhez való pártolásra szólította fel a régió egyik legbefolyásosabb nagyurát, Rákóczi Zsigmondot: „*az maga hazája mellett és nemzetivel együtt felkeljen, és Bocskai uram Őnagysága mellé jöjjön, hogy az kevély német nemzetet Istennek kegyelmességéből verjék ki Magyarországtokból, hogy annak utána Nagyságtok maradhasson békességesen országában és hazájában.*” Levelét folytatva ugyanakkor – burkolt fenyegetés közepette – azt sem palástolta, hogy ezzel Rákóczi a szultánnak is szolgálatot tenne: „*Ezzel Nagyságod mind az hatalmas [török] császárnak kedves dolgot cselekszik, mind pediglen jószágát, várait, városait Nagyságod megoltalmazhatja.*”⁶¹

Bocskai helyzete oszmán kinevezésével és támogatásával gyökeresen megváltozott: rendkívül sokszínűvé és ellentmondásossá is vált. Ettől kezdve ugyanis ő már egyszerre volt az erdélyi „török párt” első embere, a felkelt hajdúk és az őt támogató felső-magyarországi rendek vezére, ám egyúttal az oszmánok magyarországi vazallusa is. Mindezeknek köszönhetően az Erdély vazallusi állapotának visszaállításáért 1604 nyarán indult mozgalom és a tiszántúli hajdúfelkelés Bocskai vezetésével november végétől két újabb „arcot” is öltött: egyrészt a magyar rendek egy részének, azaz a Magyar Királyság felső-magyarországi kerülete rendjeinek vallásszabadságért és rendi sérelmeik orvoslásáért folytatott fegyveres küzdelmévé, másrészt az oszmánok által saját magyarországi pozícióik megerősítésére felhasznált háborúvá is vált. A legfőbb kérdés az volt, hogy a felső-magyarországi rendek mozgalma – a hajdúk felkelése, az erdélyi „török emigráció” és az oszmánok törekvései közepette – mennyire talál támogatókra a Magyar Királyság másik három (dunáninnyi, dunántúli és horvát-szlavón) kerülete, valamint az ekkor még mindig Habsburg-fennhatóság alatt álló Erdélyi Fejedelemség rendjeinek sorában.

c. Felkelés, rendi bel- és országos polgárháború

Noha a Bocskai-felkelés történetéről a 19. század második felétől kötetek és tanulmányok sora áll rendelkezésünkre (melyek száma az elmúlt esztendőkből a 400. évforduló kapcsán tekintélyesen gyarapodott),⁶² erre az alapvető kérdésre a magyar

⁵⁹ Egészen pontosan „*Erdély vilájetje fejedelmének és a magyar nép királyának*” (törökül *Erdel vilayetine hakim ve Macar tayfesine kral*). Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 261–263, Nr. 53.

⁶⁰ Papp S. „Bocskai István török politikája”, 1204–1206; a beiktatási jelvényekre: B. Szabó J. „Insignia”; B. Szabó J. – Erdősi P. „Két világ határán”; ill. bővebb angol változata: B. Szabó J. – Erdősi P. „Ceremonies Marking”.

⁶¹ Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*, 155; vö. Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 172–173.

⁶² E helyen csak a fontosabb monográfiákat, tanulmányköteteket és okmánytárakat idézhetjük: Angyal, Z. *Rudolfs II. ungarische Regierung*; Lencz, G. *Der Aufstand Bocskays*; Benda K. *Bocskai István*; Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*; Nagy L. *Bocskai István*; Molnár, A. *Fürst Stefan Bocskay*; Csonka F. – Szakály F.,

történetírás mind a mai napig csak igen kis mértékben keresett választ.⁶³ Az összegzések többsége a korábbi kutatások eredményeit ismétli meg. Így általában csak néhány tucatnyi fontosabb személyt nevez meg Bocskai tartós támaszai és udvartartása meghatározó tagjai sorában. Kivételt pusztán két friss vizsgálat jelent. Míg Horn Ildikó egy nagyobb tanulmányban Bocskai és az erdélyi rendiség vezetőinek kapcsolatait tárta fel, addig Dominkovits Péter a nyugat-dunántúli rendek (világi és egyházi nagybirtokosok, köznemesség, szabad királyi városi polgárság) és mezővárosok, illetve Bocskai 1605. évi kapcsolatrendszerét mutatta be.⁶⁴

Már e két regionális kutatás is szemléletesen bizonyította, hogy a Bocskai vezette – mint láthattuk – már kezdetben is sokszínű és többcélú mozgalom támogatottsága sem a Magyar Királyságban, sem az Erdélyi Fejedelemségben korántsem volt olyan egyértelmű, mint azt az eddigi feldolgozások sugallják. Ezek közül a nemzeti romantikus szellemben készültek az első nemzeti függetlenségi harcnak tartották, sőt tartják még napjainkban is.⁶⁵ Az újabb feldolgozások és tanulmányok nagyobb része mind a mai napig szabadságharcnak titulálja – miként ez szemléletesen nyilvánul meg az elmúlt években megjelent legújabb kötetek vagy fejezeteik és tanulmányaik címeiben is.⁶⁶ Ezek hol direkt, hol indirekt módon azt sugallják, hogy a Bocskai-felkelés II. Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalma vagy az 1848–1849-es szabadságharc egyfajta előzményének tekinthető.

Hasonlóan meglehetősen elnagyoltan beszél történetírásunk – s témám szempontjából ez a leglényegesebb – a magyar rendek és Bocskai viszonyáról. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a Magyar Királyság rendiségét és politikai elitjét – mint a 6. és 10. fejezetekben láthattuk – alig kutatták, így szelektív módon többnyire csak azokról értekeztek, akik Bocskai mellé álltak. A nemzeti romantikus szemlélet szerint ugyanis ők „nemzeti hősöknek”, míg a felkelést nem támogatók vagy békére vágyók többnyire „árulóknak” minősültek. Kevés kivételtől eltekintve ezért az összefoglalók többségében arról lehet olvasni, hogy 1604–1605-ben Bocskai vezetésével a magyar rendek (így, általánosságban) Habsburg-ellenes felkelést indítottak. Az egyik legfrissebb magyar alkotmánytörténet pedig egyenesen rendi szabadságharcról beszél.⁶⁷ De hasonló, bár gyakran ellentmondásoktól sem mentes általánosítások jelentek meg a magyar nemességre vonatkozóan is: „Az uralkodó osztály nagy többsége a katonai győzelmek és egyéb indítók hatására alatt végül a szabadságharc mellé állt, de azért meglehetősen sokan voltak olyanok is, akik mindvégig kitartottak a Habsburgok oldalán.” Vagy: „A magyarországi és erdélyi nagybirtokosok többsége 1605 nyarán már a Habsburg-ellenes harc táborába állt.”⁶⁸ Végül: még a legújabb összegzésekben is előfordul olyan

szerk. *Bocskai kíséretében*; Nagy L. *Egy szablys magyar úr*; Barta J., ifj. – Papp K., szerk. „Nincsen nekünk több hazánk”; Czigány I. szerk. *Bocskai és kora*; Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „Frigy és békeesség legyen”; Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*; Szabó A. *Bocskai István*; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*; Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”; Bocskai, I. *Levelek*; Nagy L., szerk. *Iratok*; vö. Bényei, M., szerk. *Bocskai és a hajdúk*.

⁶³ Az eddigi legteljesebb kísérlet is túlnyomórészt csupán Felső-Magyarországra koncentrál: Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 15–58, passim.

⁶⁴ Horn I. *Tündérország útvesztői*, 125–144; Horn I. „Bocskai István erdélyi politikusai”; Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”, főként 48–64.

⁶⁵ Fábrián Gy. *A fejedelem hűségében*.

⁶⁶ Czigány I. szerk. *Bocskai és kora*; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 161; Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*, passim, stb.

⁶⁷ Nagy E. – Rácz L. *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*, 275 (Rácz Lajos véleménye).

⁶⁸ Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, 229; Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 19.

meghatározó vélemény, amely azt sugallja, hogy „a rendi társadalom szerkezetében élő ország viszonyai között nemzeti összefogás” alakulhatott ki.⁶⁹ Sőt, a köztudatban elevenen tovább élő nemzeti romantika szellemében egy ismert művelődéstörténész Bocskai mozgalmát még napjainkban is „az első magyar nemzeti felkelésnek” titulálja.⁷⁰ A bihari nagyúr által összehívott különféle gyűléseket pedig a szakirodalom gyakran megkülönböztetés nélkül országgyűléseknek nevezi.

Bocskai mozgalmának a magyar rendiséggel és nemességgel való kapcsolata a valóságban ennél sokkal bonyolultabb volt. Annak ismeretében viszont, hogy a felkelés néhány hónap alatt többcélú és ellentmondásos mozgalommmá vált, ezen egyáltalán nem csodálkozhatunk. De ezzel a sokrétűséggel szerencsére nagyjából mind Bocskai – aki fiatalon a Habsburg-udvarban,⁷¹ majd Erdély vezető politikusaként szolgált, így a királyság és a fejedelemség viszonyait egyaránt ismerte –, mind legbefolyásosabb tanácsadója, Illésházy István egykori magyar királyi udvarmester is tisztában volt. Az utóbbi lengyelországi száműzetéséből végül csupán 1605 júliusában csatlakozott a fejedelemhez, már ekkor is elsősorban azzal a céllal, hogy szerepet vállaljon a mielőbbi béke helyreállításában és „az ország lecsendesítésében”.⁷² Ezt igazolja az az eddig többnyire figyelmen kívül hagyott körülmény, hogy Illésházy csak azután állt Bocskaihoz, hogy előtte személyesen egyeztetett Rudolf király két béketárgyaló követével, a Kassára tartó Forgách Zsigmonddal és Pográny Benedekkel.⁷³

Az eddigi elképzelések többségével ellentétben véleményem szerint a Bocskai-felkelés sohasem vált sem a magyar nemzet függetlenségi mozgalmává, sem szabadságharccá, hiszen ezek mindegyike alatt egy adott ország függetlenségéért folytatott fegyveres küzdelem értendő, természetesen idegen megszálló csapatok támogatása nélkül. Az ilyen definíciók tehát – a Magyarország középső területét megszállt oszmánok tekintélyes fegyveres támogatása és Bocskai 1604. novemberi török vazallussá válása miatt – a kellően át nem gondolt megállapítások közé tartoznak. De Bocskai mozgalma magyar rendi szabadságharccá, sőt általános Habsburg-ellenes rendi felkeléssé vagy rendi keretek közötti „nemzeti összefogássá” sem vált. Ez véleményem szerint annak ellenére is igaz, hogy Bocskait előbb 1605. február 21-én a székelyek Marosszerezén Erdély, majd április 20-án Szerencsen (Zemplén m.) a felső-magyarországi kerület és néhány dunáninneni vármegye főként köznemesi rendjei – azaz a magyar rendiség csak egy kisebb, bár nem jelentéktelen része – Magyarország fejedelmévé választották.⁷⁴

⁶⁹ R. Várkonyi Á. „Bocskai”, 11.

⁷⁰ Nemeskürty I. *Magyar századok*, 219.

⁷¹ Újabbán a kérdést tisztázta: Fazekas I. „Adalékok”; Fazekas I. „Négy levél”.

⁷² Károlyi Á. *Illésházy István*, 159–160; Ötvös P. *Illésházy István*, 186–188; Ötvös P. *Pálffy Kata leveleskönyve*, 62–74; Ötvös P. „Együttműködő ellenfelek”.

⁷³ „17. [Junii 1605] *Forgach Sigmond es Pograni keouetsegbe Bochkajhoz mentek be, voltak nálam.*” Ötvös P. *Illésházy István*, 47.

⁷⁴ Bár a szakirodalom egy része ezt a Habsburg-dinasztia detronizációjaként értelmezi (újabbán pl. Péter K. „A vallásügy”, 173, 10. jegyzet), elegendő forrás hiányában és Bocskai véleményét sem ismerve – Károlyi Árpádhoz hasonlóan (MOE XI, 126–128) – a szerencsi kerületi gyűlés kapcsán magam ilyen merész kijelentésre nem vállalkoznék. Inkább tudok azonosulni Makkai László véleményével, miszerint „királyné választása csak a hajdúk és a prédikátorok fejében fordult meg, a rendek soraiban nem merült fel a Habsburgok trónfosztásának gondolata.” (Pach Zs. P., főszerk. – R. Várkonyi Á., szerk. *Magyarország története*, 733 [Makkai L. fejezete]; vö. Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 176–177.) A fejedelemmé választás valójában tehát egyfajta köztes megoldás volt.

Kiemelten szeretném ugyanakkor aláhúzni, hogy a Bocskai-felkelés mindezeknél részben jóval kevesebb, részben viszont jóval sokszínűbb mozgalom volt. Miként ugyanis arról az alábbi két táblázat (30/a–b.) rendenként, illetve országrészenként haladva részletesen tájékoztat, a Magyar Királyság rendiségének – hangsúlyozandó: az eddigi vélekedésekkel szemben – nagyobb része Bocskai hadainak 1605. évi igen komoly katonai sikerei dacára sem csatlakozott tartósan a felkeléshez. Vagy ha időlegesen (akár hónapokra) be hódolt is, akkor ezt a rendi kiváltságok és a vallásszabadság védelme mellett elsősorban a Bocskai zászlaja alatt harcoló magyar végvári, nemesi, hajdú- és török–tátár csapatok nyomására vagy várai elvesztése és birtokai fenyegetettsége miatt tette. Az egyes északnyugat-magyarországi vármegyék részleteivel azonban – a friss dunántúli vizsgálattal ellentétben⁷⁵ – sajnos még adós a kutatás. Pedig Nyitra, Nagyszombat, Trencsén és Érsekújvár 1605. évi átmeneti elfoglalása a dunáninneni kerületben is nyilván sokakat kényszerített időleges átállásra vagy éppen még szívósabb ellenállásra.⁷⁶

30/a. táblázat: *A Magyar Királyság rendiségének megoszlása a Bocskai-felkelés idején I.: Főrendek (felsőtábla)*

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
Világi főrendek	
Apponyi család (Pál és Péter)	
Bakics család (Péter)	
Balassi Imre	Balassi Zsigmond
Bánffy család (György, Kristóf)	
ecsedí Báthory Erzsébet, Nádasdy II. Ferenc özvegye	ecsedí Báthory István (†1605.7.25.) [aki azonban nyíltan nem vállalta ezt]
Batthyány család (elsősorban II. Ferenc)	
Czobor Márton, ill. Erzsébet, Thurzó György felesége	Czobor Mihály tanácsos és Imre
Dersffy Miklós	Dersffy Ferenc időlegesen és akkor is többnyire semlegességet tanúsítva
Dóczy András, István és Lőrinc	Dóczy János
Draskovics család (II. János és Péter)	
Erdődy család (István, Kristóf, III. Péter, II. Tamás és Zsigmond)	
Forgách Ferenc és Zsigmond	Forgách Miklós
Frangepán család (György Miklós és Farkas Kristóf)	
Gregoriánczy család (Miklós özvegye)	
	Homonnai Drugeth család (Bálint főgenerális és György talán tanácsos)
Horváth-Štančić család [?]	
	Illésházy István tanácsos és alsó-magyarországi gubernator
Istvánffy család (Miklós)	
Jakusics család (András)	
Keglevics család (János és György)	
Kollonitsch család (Seifried és Ferdinand)	
Konszky család	

⁷⁵ Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”.

⁷⁶ Vö. Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, 236–271.

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
Liszthy család (István és János Kristóf)	
	Mágochy család (Ferenc Bocskai tanácsosa)
	Melith család (Péter)
Mérey család	
Nádasdy Pál (kiskorú)	Nádasdy Tamás
	Nyáry Pál tanácsos, főudvarmester (csak 1605 júniusától) és István [?]
Osztrosics család (András)	
Paksy család	
Pálffy család (István és János)	
	Perényi család (Ferenc, Gábor, György és István)
Pethe család (László és Márton)	
	gersei Pethő család (bárai ág, Ferenc és István)
	Prépostváry család (Zsigmond)
	Rákóczi család bárói ága (az 1605 tavaszáig kiváró Zsigmond, utóbb Bocskai tanácsosa és erdélyi helytartója)
Ráttkay család (György és János)	
Révay család (Péter)	
Rueber család (Georg és II. Hans)	
Serédy család [?]	
Serényi Imre [?]	Serényi Ferenc
Széchy Tamás	Széchy György tanácsos és udvari vagy testőrkapitány
Székely család (Frigyes)	
Szunyogh család (Mózes)	
	Thököly család (Sebestyén)
Thuróczy család (Benedek)	
Thurzó György	Thurzó Kristóf, Miklós és Szaniszló ideiglenesen átállók (1605 júliusától)
enyingeri Török család (István)	
Zay család (András, Lőrinc és Zsigmond)	
Zrínyi család (Miklós)	
a magyar <i>indigenatus</i> sal rendelkező további külföldi családok (Harrach, Landau, Lobkovic, Salm stb.)	
Egyházi főrendek	
a teljes egyházi főrend, azaz a főpapi elit	ismereteink szerint senki
A Magyar Királyság főméltóságai	
minden magyar országos és rendi főméltóság	Illésházy István volt magyar királyi udvarmester
Magyar Tanács	
az összes magyar tanácsos, két kivétellel	Nyáry Pál és Rákóczi Zsigmond
Vármegyei ispánok	
a mintegy 35 vármegyei ispán több mint kétharmada	Abaúj, Borsod, Gömör, Liptó, Sáros, Szatmár, Szepes, Torna, Trencsén, Zemplén vármegyék ispánjai, azaz főként a Magyar Királyság északkeleti vármegyéi

Forrás (30/a–c. táblázatok): A királyság rendjeire vonatkozó kutatásaim mellett elsősorban: MOE XI, 218–219, 499–500, Nr. XXVII (12.10.1605), 567–569; MOE XII, 721–724, Nr. 127, ÖStA Wien, HHStA Hungarica Com. Fasc. 394, Konv. B, fol. 56–57 (1606), Fasc. 395, Konv. B, fol. 1–2 (1608 Jan.); Veress E. *Basta* György, II, passim; Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, 273–312 (1607–1608); Bocskai híveire: Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, főként 154–186; Nagy L. *Bocskai István*; Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 15–58; Benda K. „Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara”, 160–161; Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 222–229; Papp K. „Bocskai kassai fejedelmi udvara”, 134–138; Jeney-Tóth A. „Bocskai István fejedelmi udvara”; Etényi N. G. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 174–183; Horn I. *Tündérország útvesztői*, 125–144; Horn I. „Bocskai István erdélyi politikusai”; Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”, főként 48–64; Végh F. *Birodalmak határán*, 64–73; Nagy L., szerk. *Iratok*, passim. Külön köszönöm Dominkovits Péter és Szabó Péter, az erdélyi rendek kapcsán pedig Horn Ildikó rendkívül önzetlen adatközléseit.

30/b. táblázat: *A Magyar Királyság rendiségének megoszlása a Bocskai-felkelés idején II.:
Köznemesség és szabad királyi városok (alsótábla)*

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
Köznemessi rend – a királyság négy kerületének rendjében	
a horvát–szlavón nemesség teljesen – különösen Beriszlavics/Berislavić István/Stjepan Mernjavchics/Mrnjavčić Kristóf/Krsto Orehóczy Ferenc Patachics/Patačić István/Stjepan Pethő Gábor, Gergely és János Prassóczy György Vragovics/Vragović Boldizsár és Kristóf	ismereteink szerint senki
a nyugat-dunántúli nemesség túlnyomó része – főként Bakács Sándor Czirák Mózse Joó János és László Keserű István Lengyel István Megyery Imre és Pál Pethő István Ráttky Menyhért Szombathelyi György stb. a vármegyei nemesség egy része a hajdúhadjáratok alatt kényszerből és rövid időre átáll	néhány kevésbé meghatározó család, de egy részük csak ideiglenesen – pl. Bakó Gergely és Farkas kiskomáromi kapitány Hagymássy Kristóf szentgróti kapitány, Bocskai rokona Perneszy György keszthelyi kapitány Sárkány István Sibrik Oszvald
a dunáninneni országrész nemességének nagyobb része – elsősorban Amadé Mihály Andreasics Mátyás Baranyay Tamás Bossányi János Ebeczki Imre Fánchy Ferenc Hetyey Bálint Héderváry István Hosszútothy István Izdenczy András Keresztúry András Kéry Ferenc Koháry Péter Kubinyi István	néhány meghatározó család – pl. Bosnyák Tamás füleki, majd érsekújvári kapitány Fánchy György és nyilván még mások, valamint számos ideiglenesen átálló a hajdúhadjáratok sikerei idején, akik azonban általában hamar visszaálltak vagy a mielőbbi békekötés hívei lettek.

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
<p>Lippay János Liptay Imre Madacsányi János Nagymihályi Ferenc Ordódy Gáspár Petrőczy Márton és Pál Pográny Benedek Pongrácz Dániel Somogyi Mátyás Soós Kristóf Szentgyörgyi János Szentiváni János Szerdahelyi György és Mihály Szerémi Teodor Tapolcsányi Pál Trestyánszky Gáspár Thury Ferenc Újfalusy János Vízkelethy Tamás Zeleméry László stb. – a vármegyei nemesség egy része (pl. Somogyi Mátyás) a hajdú-hadjáratok alatt kényszerből és időlegesen (néhány hónapra) átállt</p>	
<p>pusztán néhány előkelő köznemesi, utóbb bárói família: Károlyi Mihály Keczer Ambrus, Thurzó György familiárisa stb. marad csupán mindvégig királyhű, bár voltak sokáig kitartók, például Alaghy Ferenc</p>	<p>a felső-magyarországi nemesség nagy többsége – elsősorban Bakos János Belényessy György Bocskai Miklós, István rokona Borczy László Bornemisza Miklós Csapy Ferenc Daróczy Ferenc Dengeleghy Bernát és Mihály hajdúkapitány Dessewffy Ferenc és ifj. János hajdúfőkapitány Fáy Ferenc Hoffmann György, Bocskai tanácsosa palocsai Horváth György, Bocskai sógora Kállay Miklós Kapy János, László és Zsigmond Káthay Ferenc, János és Mihály, Bocskai kancellárja Kékedy György, Bocskai egyik konstantinápolyi követe Kellemessy Mihály sárosi alispán, Bocskai tanácsosa Korláth István, Bocskai egyik konstantinápolyi követe Lónyay István és László Lorántffy Mihály Máriássy Ferenc Megyery Farkas Mladesovics-Horváth Péter, Bocskai</p>

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán szolgálók
	tanácsosa Nagy Albert hajdúkapitány Némethy Gergely Orllé Miklós, Bocskai tanácsosa Paczoth Ferenc és Zsigmond Péchy Zsigmond Rákóczi Lajos felső-magyarországi hajdúkapitány Rimay János, Bocskai egyik titkára Semsey Miklós Sennyey (Sennyei) Miklós kassai (fő)kapitány Sissinyáczky Mihály Tárkány Ferenc Telegdy Ferenc Újfalussy László stb.
Szabad királyi városok	
Senj (Zengg), Zágráb, Varasd, Kőrös, Kapronca, Sopron, Pozsony, Eperjes, ill. Nagyszombat és Szokolca (kivéve rövid elfoglalásukat)	az elfoglalt Kassa, Lőcse, Bártfa, Kiszseben mellett időlegesen az alsó-magyarországi hét bányaváros (Körmöc-, Beszterce-, Selmec-, Új-, Baka-, Libet- és Bélabánya) és elfoglalását követően egy időre Trencsén

Bár a két táblázat adatai sok tekintetben önmagukért beszélnek, néhány fontos tanulságot mégis mindenképpen szükséges kiemelnünk. A Magyar Királyság had- és pénzügyeinek, valamint belpolitikájának és rendi intézményeinek irányításában a 16. században egyaránt döntő szerepet játszó főrendek többsége nem csatlakozott Bocskaihoz. Az egyházi elit esetében – igen kedvező pozícióik (a kancellárián, a kamarákban, a felső táblán és az igazságszolgáltatásban), valamint a fegyveres ellenreformáció miatt – ez szinte evidenciának tartható. Az ekkor még többségében protestáns arisztokrácia mintegy kétharmadának a Habsburg dinasztiából származó magyar uralkodó melletti kitartása ugyanakkor hosszabb távon alapvetően meghatározta a Bocskai-féle mozgalom széles körű rendi felkeléssé válásának lehetőségeit. Nem tévedés ugyanis: egyetlen magyar országos és rendi főméltóság sem csatlakozott Bocskaihoz, hiszen Illésházy István udvarmester a hűtlenségi perét követő lengyel száműzetés⁷⁷ miatt ténylegesen elvesztette tisztét. Thurzó György 1605 májusának elején ennek okát maga írta meg a fejedelemnek: a „koronás királynak” tanácsosként (1598), majd dunáninni kerületi főkapitányként (1604) letett esküjét⁷⁸ nem kívánja megszegni.⁷⁹

Ám még a magyar rendek vezetői által irányított Magyar Tanács többi tagja közül is csupán Nyáry Pált és az 1605 tavaszáig kiváró⁸⁰ Rákóczi Zsigmondot találjuk a fejedelem táborában. Az előbbi Bocskai főudvarmestere, az utóbbi erdélyi kormányzója lett. Sőt, a magyar végvidéki és kerületi főkapitányok, de még köznemesi származású helyetteseik közül sem állt senki Bocskai oldalára.⁸¹ A fizetetlen magyar végvári katonaság soraiból

⁷⁷ Ötvös P. *Illésházy István*; Ötvös P. *Pálffy Kata leveleskönyve*; Ötvös P. „Együttműködő ellenfelek”.

⁷⁸ Az utóbbi, 1604. szeptember 13-án, Érsekújváron kelt eskü fennmaradt: MOL Budapest, E 144, MKA Belügy (Doboz 1), fol. 480–481.

⁷⁹ MOL Budapest, E 196, Fasc. 74. fol. 10 (1605. máj. 6., Lietava vára).

⁸⁰ Szabó A. „Rákóczi Zsigmond”, 345; Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*, 154–158.

⁸¹ Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok” és Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, passim.

ugyanakkor – különösen váraik hajdúkézre kerülését követően – hosszabb-rövidebb ideig sokan csatlakoztak a fejedelelemhez. Ezt elősegítette Rhédey Ferenc és Bosnyák Tamás, valamint más neves végvári kapitányoknak a fejedelelemhez való csatlakozása.⁸²

Az átpártolt főurak többsége részben a Bocskai hadai által kontrollált Felső-Magyarország leggazdagabb arisztokratái (Homonnai Drugethek, Mágochy Ferenc, Perényiek, Rákócziak és Thököly Sebestyén) és a Tiszántúl módosabb birtokosai (Melith Péter, Prépostváry Zsigmond),⁸³ részben a fiskális vagy hűtlenségi perek által érintettek (Homonnai Drugeth Bálint, Illésházy István, Nádasdy Tamás, Pethő Ferenc, Rákóczi Zsigmond stb.) közül került ki. Ráadásul a felső-magyarországi nagyurak nemcsak szomszédos birtokosok, hanem gyakran rokonok is voltak: Rákóczi Zsigmondnak Homonnai Drugeth Bálint például a veje, Mágochy Ferenc pedig a gyámfia volt. Az utóbbi hitvestársa viszont Dersffy Ferenc sárosi ispán leánya, Orsolya volt. A birtokok általi meghatározottságot kiválóan jelzi emellett az is, hogy ha egy-egy nagyúri família tagjai megoszlottak, akkor az Északkelet-Magyarországon birtokos családtagok álltak át Bocskaihoz, miként ez a Czobor, a Dersffy, a Széchy vagy a Thurzó familia esetében történt. Ebből utóbb pedig – mint látni fogjuk – kifejezett előnyeik is származhattak.

A főurak esetében a vallási hovatartozás ugyanakkor – úgy tűnik – döntően nem befolyásolta a magyar király melletti kitartást. A meggyőződéses evangélikus Thurzó György a Bocskai elleni fegyveres harc egyik legmarkánsabb képviselője volt, miközben katolikus testvére (Kristóf), Szepes vármegye örökös ispánja (1603–1614), 1605 júliusában már nem tehetett mást, minthogy csatlakozzon a Felső-Magyarországot szinte teljesen birtokló felkelőkhöz. De a katolikus megújulás egyik élharcosát, a jezsuiták patrónusát, Homonnai Drugeth Györgyöt, egyúttal Abaúj, Ung és Zemplén megye egyik legnagyobb birtokosát, valamint az ugyancsak mélyen katolikus Rákóczi Lajos hajdúkapitányt is Bocskai táborában találjuk. Az 1619-ig protestáns ifjú főúr, Forgách Miklós ugyanakkor nem követte távolabbi rokonait, a katolikus Ferencet és Zsigmondot, 1605 végén már biztosan Bocskai oldalán találjuk.⁸⁴ A dunántúli főrendek közül a református Batthyány II. Ferenc és Török István, Pápa földesura ugyanakkor szintén tántoríthatatlanul tartottak ki a katolikus Habsburgok oldalán.

A horvát-szlavón, a dunántúli és a dunáninneri kerület legnagyobb birtokosai ugyanakkor csak ritka kivételként támogatták a felkelést. A rendiség kapcsán már bemutatott regionális érdekeiket és a Habsburgokkal a királyság irányításában évtizedek alatt kötött kompromisszumokat e nagyurak Bocskai hadainak nyomására sem adták fel. Különösen, hogy az utóbbiak 1605-ben már több ezer fős török–tatár csapatokkal együtt hódítottak és pusztítottak. Ezek vezetője a Dunántúlon ráadásul nem más, mint Szarhos (Sarhoş) Ibrahim kanizsai beglerbég volt.⁸⁵ Emiatt a nyugat-dunántúli nemesség joggal tarthatott országrészén a török hódítás kiterjesztésétől, különösen, hogy Kanizsáról – miként a felső-magyarországiak Egerből – folyamatosan kapta a török fenyegető leveleket a Bocskainak való meghódolásra.⁸⁶

Érsekújvár 1605. októberi hajdúk általi megszállását hasonlóan érezhette a dunáninneri kerület nemességének egy része. Többségük ugyanis aligha tudhatta, hogy ez valójában Illésházy István és Giorgio Basta generális titkos paktuma eredményeként

⁸² Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 101–102.

⁸³ Az alábbiakban említett birtokviszony-adatokra vö. Dávid Z. *Az 1598. évi házösszeírás*, passim.

⁸⁴ Bártfai Szabó, L. *A Forgách család*, 482–483; MOE XI, 499, Nr. XXVII (10.12.1605).

⁸⁵ Erre a fontos körülményre Sudár Balázs hívta fel figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

⁸⁶ A Bánffyak példáján: Dominkovits P. „*Egy nemzetek lévén*”, 57.

történt, nehogy a fővár a török segédc csapatok kezére kerüljön. Bocskai főgenerálisa, Homonnai Drugeth Bálint pedig résen is volt, amikor az oszmánok a kulcsvár birtokbavételét valóban megkísérelték. Homonnai ellenállásában ekkor már meghatározó szerepet játszott, hogy október elején Esztergomot a Bocskai-felkelést kihasználva a törököknek sikerült visszafoglalniuk.⁸⁷ A Duna-parti végvár eleste a Magyar Királyság számára komoly veszteséget jelentett. Ez ugyanakkor Bocskai főgenerálisának is jelezte, jobb, ha a török szövetségessel óvatosabban bánnak. Emellett nyilván felismerte azt is, hogy Érsekújvár oszmán kézre kerülése, amely a magyarországi védelmi rendszer végvidéki főkapitányságokra épülő struktúrájából fakadóan együtt járhatott volna az egész bánymegyei generalátus elvesztésével, valójában Felső-Magyarország és így saját birtokai sorsát is megpecsételhette volna. Ezután ugyanis Bocskai oszmán „szövetségéből” már igen nehezen lett volna reális visszaút.

A hajdú és török–tatár hadak rablásai 1605 nyarán a magyar területek mellett már Alsó-Ausztria és Stájerország nyugati, valamint Morvaország déli részeire is kiterjedtek.⁸⁸ A török segédc csapatok 1605 késő tavaszi dunántúli prédájukról például maguk hangoztatták, hogy „ilyen dúlás és pusztításnak, ilyen vitézi hírnévnek s ilyen gazdag zsákmánynak, minőt ekkor tapasztaltunk, csupán a hódító Szülejmán kora volt a tanúja.”⁸⁹

Mindezek ismeretében érthető, hogy Bocskai magyar–török hadainak visszaszorításában a császári–királyi ezredekbe szervezett idegen (főként osztrák, német, cseh, morva, vallon) és magyar zsoldos katonasággal együtt a magyar rendek is tevékeny szerepet vállaltak. A felkelők ellen nem csupán saját magánkatonaságukat és az általuk irányított végvárak őrségeit, hanem a rendiség megmaradt legfőbb katonai intézményét, a nemesi felkelést is meghirdették, majd bevetették. Ez így volt mind a dunántúli, mind a dunáninneni országrészen,⁹⁰ miközben ugyanezt a felső-magyarországi kerületben maga Bocskai is többször meghirdette ellenük.⁹¹ Mindez 1605 nyarára nem jelentett mást, mint a törvényes magyar király és a törökök által „a magyarok királyának” tekintett fejedelem pártjára szakadt magyar rendek – különféle idegen és magyar csapatok támogatása – egymás elleni hadakozását. Röviden valódi, még hozzá országossá vált polgárháborút, sőt magyar rendi belháborút. Hogy egyáltalán nem túlzás erről beszélni, azt Bocskai diplomatájának, Bocatius Jánosnak a szavai is igazolják. Ő az 1605 végi események kapcsán ugyanis azt vetette papírra, hogy „bölcs és mindkét fél részéről egyenlő feltételek mellett megkötött béke és hőn óhajtott nyugalom válthatná fel ennek a már-már polgárháborúvá fajult háborúnak a viharait és megpróbáltatásait.”⁹² De 1609 nyarán ezekre az esztendőkre visszatekintve a Magyar Kamara is „rettenetes bel- és

⁸⁷ Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, 265–267; Nagy L. *Egy szabályos magyar úr*, 181–182; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 200–201.

⁸⁸ Prickler, H. „Verlauf und Folgen”; Toifl, L. – Leitgeb, H. *Ostösterreich im Bocskay-Aufstand*, stb.

⁸⁹ Miként ezt a török történetíró, Ibrahim Pecsevi írta: Thúry, J. „Bocskay István”, 119. A háborút „gazdasági vállalkozásnak” is tekintőt tatárokról: Ivanics M. *A Krími Kánság*, 161–197.

⁹⁰ Dunántúl: Dominkovits P. „Egy nemzetek lévén”, főként 40–47; Tóth P. *Vas vármegye*, 33, Nr. 900, 36, Nr. 919, 37–38, Nr. 927–929 (1605); Dunáninnen: Veress E. *Basta György*, II, passim; Bónis Gy. *Révay Péter*, 19–20; Kubinyi M. *Thurzó György levelei*, II, 131–132, Nr. CCCXLVIII–CCCXLIX (1605).

⁹¹ Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 38–39.

⁹² „ut cum fluctibus ac tempestatibus istis quasi belli civilis iterum prudenter et aequis utrinque conditionibus compositis respiratio paxque peroptissima commutetur...” Bocatius, I. *Opera*, 109; Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*, 93.

polgárháború”-ról beszélt.⁹³ Ennek méreteit jól jelzi, hogy egy korabeli kimutatás szerint Thurzó György egymaga 300 000 forintnyi kárt szenvedett várai, városai és uradalmai hajdúk általi felégetése, majd visszafoglalása során.⁹⁴

A szinte az egész Magyar Királyságra kiterjedő polgárháborús állapotokat erősítette, hogy a korábbi vélekedések többségével ellentétben⁹⁵ a köznemesség és a városi polgárság sem állt át egyértelműen a felkelők oldalára. Bár a rendi sérelmek és a vallásszabadság védelme miatti vagy éppen fegyveres erőre bekövetkező, ám többnyire csupán átmeneti átpártolásra a vármegyei nemesség soraiban – kivéve a stabilan Habsburg-hű horvát-szlavón területeket – a dunántúli és dunáninnyi országrészben is számos példa akadt, a császári–királyi, magyar rendi és magánföldesúri hadak rutinszerű ellencsapásai Bocskai számára tömegesen csak átmenetileg biztosítottak híveket. Ráadásul mindkét területen, de elsősorban a Dunántúlon, a köznemesség jelentős részének átállását az országrészek nagybirtokosaihoz fűződő familiárisi kapcsolatrendszer is alapvetően befolyásolta.⁹⁶ Mivel pedig – mint láthattuk – az arisztokrácia többsége királyhű maradt, az átpártolók is többnyire hamar visszatértek a magyar uralkodó hűségére. Ez ellenkező előjellel persze Felső-Magyarországon sem volt másként.

Mindezen körülményekkel magyarázható, hogy jelenlegi ismereteink szerint a befolyásos vármegyei nemességből a horvát-szlavón területeken szinte senki, a dunántúli és dunáninnyi kerületben pedig maximum néhány tucat meghatározó személy tartós átállásáról tudunk. Felső-Magyarországon ugyanakkor épp fordított volt a helyzet. Itt csupán egy-egy előkelő köznemesi família tudta megőrizni hosszabb-rövidebb időre királyhűségét. Ennek persze súlyos ára, általában birtokaik elpusztítása, kényszerű menekülés és „németbérenc” megbélyegzés volt. A szinte végsőkig királypárti, katolikus Alaghy Ferenc ezért panaszkodott még 1607 őszén is arra, hogy „én itt nem kedves ember vagyok némely barátimnál, mert noha magyar ruhát viselek, de azt mondják, hogy belől nimetes ember vagyok.”⁹⁷

Ugyanez volt igaz a szabad királyi városokra és a végvárakra is. Ezek közül Felső-Magyarországon – királyi helyőrségének köszönhetően – csupán Eperjes és Tokaj maradt királypárti. Mindeközben az alsó-magyarországi bányavárosok, ha nem is a nagy odaadással, de előbb-utóbb átpártoltak. Sőt 1605 nyarának nagy hajdúsikerei közepette ideiglenesen a bányavidéki kisebb végvárak is átállásra kényszerültek, a jelentősebb Murány és Végles kivételével. A királyság nyugat-dunántúli nagyobb városai és véghelyei viszont – többnyire protestáns polgárságuk és katonaságuk ellenére – sem nyitották meg kapuikat a felkelők csapatai előtt. A kisebb véghelyek sorsa ugyanakkor itt is elsősorban a hajdú-török hadak előrenyomulásától vagy éppen visszaszorításuktól függött.⁹⁸ Sopron városa 1605 nyarán például három ostromnak állt ellen.⁹⁹

Miként tehát néhány évvel korábban Erdély magyar lakói Basta generális idegen és magyar zsoldosaiban sem országegyesítőket láttak, úgy a Magyar Királyság politikai

⁹³ Amely Szlavóniát szerencsére elkerülte: „*horrendum ille intestinum et civile bellum, a quo Patria illa Sclavonica Dei beneficio immunis et libera fuit...*” ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. ohne sign. a/3, 16.4.1609.

⁹⁴ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA. Fasc. 152, Konv. C, fol. 128.

⁹⁵ Kivételnek számít: Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 38–39, 49–51.

⁹⁶ Ennek jelentőségére: Dominkovits P. „*Egy nemzetek lévén*”, 57–64; Végh F. *Birodalmak határán*, 64–73.

⁹⁷ Szabó A. *Respublica litteraria*, 55 (28.11.1607).

⁹⁸ Számos példa: Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, passim.

⁹⁹ Dominkovits P. „*Egy nemzetek lévén*”, 65–71.

elitjének és lakosságának jó része sem vagy nem csupán a rendi jogok és a vallásszabadság védelmezőjének tekintette a török–tatár csapatokkal érkező felkelőket. A szakirodalom gyakori állításával ellentétben¹⁰⁰ így korántsem csak a Habsburg-propaganda vagy a katolikus intézmények nevezték Bocskai mozgalmát „*lázadásnak/ zendülésnek*” (*Rebellion*) vagy „*pártütésnek*” (*sedition*). A magyar arisztokraták és nemesek korabeli levelezésében ugyancsak gyakran fordulnak elő hasonló kifejezések: „*rebellio Hungarica*”, „*rebellio in regno Hungariae*”, „*calamitas*” vagy „*factio, quae nuper in gravissimo Reipublicae Hungaricae incommodo et ruina duce Stephano Bochkaio exorta est.*”¹⁰¹ Mindeközben a törökökkel együtt pusztító magyar katonákat és hajdúkat gyakran illették a „*lator*”, „*istentelen rebellis*” jelzőkkel vagy egyszerűen a „*pártosok*”, az „*ellenség*”, sőt az „*árulók*” kifejezéssel.¹⁰² Bocskai-propagandája tehát, amely a 'haza', 'nemzet', 'religió' és 'igaz hit' kifejezések gyakori használatával – teljesen érthetően – erősen apellált a magyar rendek és nemesség korabeli nemzeti érzésére, a háború alatt megerősödött idegengyűlöletére és vallásához való ragaszkodására, összességében csak részleges és átmeneti sikereket hozott.

Mindezek ismeretében véleményem szerint Bocskai István sokrétű, többcélú és ellentmondásos mozgalma – a Magyar Királyság története szempontjából – sem nemzeti függetlenségi mozgalomnak, sem (rendi) szabadságharcnak, sem általános Habsburg-ellenes felkelésnek, de rendi keretek közötti „nemzeti összefogásnak” sem nevezhető. Helyesebb, ha egyszerűen Bocskai-felkelésnek vagy Habsburg-ellenes mozgalomnak tituláljuk, mely fogalomba sok minden beleértendő, ám ennek körülményei, résztvevők céljai, lehetőségei és eredményeik mindig elmagyarázandók. Mivel pedig a Habsburg-ellenes felkelés mellé tartósan valójában csak a felső-magyarországi rendek álltak, akikkel más országrészbeli társaik fegyveres küzdelmet folytattak, a Magyar Királyság rendiségének aspektusából – a (részleges) rendi felkelés mellett – objektívabb rendi belháborúról beszélni, miként ezt az alfejezet címében is jelöltem.

Bár a magyar főrendek vezetőinek állásfoglalása sem tekinthető általános mércének, véleményem szerint 1606. szeptember 26-án ők összességében mégis helyesen állapították meg, hogy a Bocskai-felkelés idején „*az ország lakók [azaz a rendek] egy bizonyos része az ország felső részében* [értsd: Felső-Magyarországon]” fordult el nyíltan uralkodójától, majd támadt török–tatár csapatok segítségével a király hűségén kitartók ellen.¹⁰³ Mivel

¹⁰⁰ Újabb pl. R. Várkonyi Á. „Bocskai”, 13; G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 186, 193.

¹⁰¹ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 152, Konv. C, fol. 128 (1607); ÖStA Wien, HKA HFU rote Nr. 95, 1608 Apr. fol. 37–38 (1608.3.23 előtt); Bónis Gy. *Révay Péter*, 70; HDA Zagreb, 711, Arhiv Drašković, Kut. 94. Ivan II, 19.2.1606.

¹⁰² Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 272–273; Nagy L. – Nyakas M. *Hajdútszesség tüköre*, 13–15; Dominkovits P. „*Egy nemzetek lévén*” és Kubinyi M. *Thurzó György levelei*, II, passim; „*Úgyis értelmünk vagy on bátyám és Zechj Tanás uraimmal és titkon az nemességgel is, én egy nihan magammal selectis militibus segítségével leszek nekik, hogy kiűzhessük az árulókat, mert különben békességgel soha nem lehetünk, míg Dwnan innét lesznek.*” ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. ohne sign. a/3, 16.7.1605.

¹⁰³ „*Quod cum hisce temporibus variae et calamitosae insurrectiones et rebelliones in dicto regno Hungariae exortae essent, ac certa pars regnicolarum in superiore parte regni a fide et fidelitate dictae Sacrae Caesareae et Regiae Maiestatis aperte descivisset, ac spectabili et magnifico Stephano Bochka de Kismarja tanquam antesiguanus totius eius factionis adhaesisset, Turcis et Tartaris fidei Christianitatis hostibus sese adiungendo ac eos, qui in fide Suae Caesareae et Regiae Maiestatis constanter permanissent, simul et Austriae ac Moraviae fines caedibus, incendiis, depopulationibus et aliis malorum generibus crudeliter et plane hostiliter afflixisset.*” MOE XII, 705, Nr. 118.

pedig Bocskai magyar katonáinak és a velük együtt harcoló sok ezres török–tátár csapatoknak a magyar rendek, nagyurak, nemesek és városok számottevő mértékben és sikerrel álltak ellen, ez 1605 közepére országos polgár- és belháborút eredményezett. Ráadásul egy olyan országban, amely már bő egy évtizede állandó hadszíntér volt.

Mindez Erdélyben sem alakult másként. A szinte végletekig kimerült fejedelemségben Bocskai mégis jóval könnyebb helyzetben volt hatalma és az oszmánok támogatta fejedelemsége elismertetésére, mint a Magyar Királyságban. Egyrészt 1604 október–novemberétől a Bethlen vezette török emigránsok egyöntetűen őt támogatták. Másrészt Bocskai a 16. század utolsó negyedében a fejedelemségben futott be sikeres politikai karriert, bécsi udvari nevelkedése dacára valójában ízig-vérig erdélyi politikus volt, az itteni elit nagy részét pedig néhány éves visszavonulása ellenére is jól ismerte. Harmadrészt rokonsága is túlnyomórészt Erdélyhez kötötte, elsősorban a Bánffy, Báthory, Haller, Sulyok és Varkocs családokhoz. Végül az erdélyi politikai elit egy jelentős része a Habsburg-uralmat ugyanúgy csupán kényszerből, azaz Basta hadainak nyomására fogadta el, mint a felső-magyarországi nagyurak egy része Bocskai fennhatóságát.

Mindezek ellenére a fejedelemségben is bő fél esztendőbe került, amíg Bocskai hatalma az ellenállás felszámolását követően stabilizálódni kezdett. 1605. februári fejedelemválasztását valójában még csupán a török emigrációból hazatérők, valamint Petky Jánosnak köszönhetően a székelyek támogatták, amit azonban ők is feltételekhez kötöttek.¹⁰⁴ Az esztendő nyarától azonban – miként erről a 30/c. táblázat részletesen tájékoztató – támogatottsága alapvetően megváltozott és egyre meghatározóbb lett. Ebben több körülmény játszott szerepet. Bocskai a rendek legmeghatározóbb vezetőit (Bogáthy Menyhért, Bornemisza Boldizsár, Haller Gábor, Mindszenti Benedek, Petky János stb.) említett korábbi kapcsolatainak, rokonságának és a török emigránsok támogatásának köszönhetően fokozatosan sikerült megnyernie.¹⁰⁵ Eleinte ugyanis, mivel Báthory Zsigmond fejedelem oldalán korábban egyértelműen az erdélyi „Habsburg-párt”, azaz a magyar királlyal való szövetséget szorgalmazók egyik keménykezű képviselője volt, sokan nem hittek pálfordulásában. A Habsburg-ellenes felkelés 1605 tavaszi magyarországi sikerei és az áprilisi szerencsi fejedelemválasztás ugyanakkor szintén csökkenthette a magyar király mellett Erdélyben kitartók számát.

30/c. táblázat: *Az erdélyi rendiség megoszlása Bocskai István felkelése idején (1605. május után)*

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán állók
Az egykori Habsburg-pártiakból csupán Kornis Boldizsár és Zsigmond (Prágában) Sennyey Pongrác (Prágában) enyingi Török István (Pápán), Hunyad vármegye ispánja (1605-ig) tart ki végig.	Az erdélyi magyar nemesség túlnyomó része, mindenekelőtt Alia Farkas, Küküllő vármegye ispánja Alvinczy Péter udvari lelkész Barcsay János tanácsúr somlyói Báthory Gábor Bánffy Dénes, Bocskai rokona Béldi Kelemen török emigráns bűni Bethlen Farkas török emigráns iktári Bethlen Gábor a török emigráció vezetője, Hunyad vármegye ispánja (1605-től)
Ideiglenesen: Bedő István, háromszéki kapitány (egy ideig Bocskai párti, majd 1606 júniusában ellene fordul, ekkor letartóztatják) Kamuthy Farkas török emigráns (egy ideig ő is Bocskai párti, majd 1606 júniusában ellene fordul, letartóztatják)	Bogáthy András, Belső-Szolnok vármegye

¹⁰⁴ Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 74–76; Egyed Á. „Bocskai István”, 61–63.

¹⁰⁵ Horn I. *Tündérország útvesszői*, 125–144; Horn I. „Bocskai István erdélyi politikusi”.

A magyar király mellett kitartók	Bocskai István oldalán állók
<p>Konkoly Péter, Kézdi-szék kapitánya Lódi (Horvát) Simon, Basta egykori karánsebesi és lugosi bánja-kapitánya Rácz György, a szászok vezetője Szilváss Boldizsár török emigráns, Torda vármegye ispánja (korai Bocskai-párti, de utóbb árulással vádolják és letartóztatják)</p> <p>a szászság jelentősebb része</p>	<p>ispánja Bogáthy Menyhért tanácsos, majd Gyulaffy László halála után főgenerális kápolnai Bornemisza Boldizsár tanácsúr, Fehér vármegye ispánja Csáky István (1605-ben éppen Felső- Magyarországon, Sáros birtokában) somkerekai Erdélyi István, Torda vármegye ispánja kiskapusi Gyerőffy János, Kolozs vármegye ispánja Gyulaffy László főgenerálisa Haller Gábor Bocskai sógora, vicegenerálisa, erdélyi kincstartója és tanácsura Harinnai Farkas Miklós berenhidai Huszár István, Marosszék főkapitánya és testvére, Mátyás Imreffy János tanácsos Kamuthy Balázs Kálnoky János, Háromszék királybírája, majd főkapitánya Kemény Boldizsár Kendy István, Doboka vármegye ispánja Keresztúri Pál török emigráns, karánsebesi bán Kornis György monostorszegi Kún Gáspár, török emigráns és fia, István Mikó Ferenc Mikola János Mindszenth Benedek Örvény Pál Bocskai kincstartója királyhalmi Petky Farkas, rövid ideig Fogaras főkapitánya dersi Petky János székely főkapitány és tanácsúr Péchi Simon Rhédey Ferenc török emigráns, alsó- magyarországi mezei főkapitány Sarmassághy Zsigmond Suky Gáspár tanácsúr Trauzner Lukács Varkocs György, Bocskai mostoha- és gyámfia karkói Veres Dávid, Fehér vármegye ispánja, török emigráns cegei Wass Ferenc Wesselényi István, Belső-Szolnok ispánja, elsősorban Petky Jánosnak köszönhetően a székelység</p>

A fordulatot végül Erdélyben is a fegyverek hozták meg.¹⁰⁶ Bocskai főgenerálisa, Gyulaffy László hadjárata 1605 májusától, ha nem is könnyen, de fokozatosan pecsételte meg az Erdélyt Basta generális 1604. április végi kivonulását követően irányító királyi biztosok, illetve a mellettük kitartó császár-királyi katonaság, magyar nemesség és szászság sorsát. 1605. május közepén Ebesfalva (Küküllő m.) mellett a Rácz György vezette szászoktól viszont Gyulaffy hadai még vereséget szenvedtek. Az oszmánok segítsége mégis hamar döntő sikert hozott. Miután Radu Șerban havasalföldi vajda mintegy 800 fős katonaságot küldött Gyulaffynak, majd július vége felé egy több ezer fős moldvai és török–tatár segélyhad is „befutott”, a szászokkal is sikerült kiegyezni. Így a polgárháborús állapotok 1605 késő nyarán Erdélyben véget értek, Bocskai hatalmát sikerült szinte teljesen elfogadtatni. A fejedelemhez pártolás azonban – a királysági nagyurakhoz hasonlóan – az erdélyi előkelők esetében is többnyire független volt a vallási hovatartozástól. Így támogatói között reformátusok (Alia Farkas vagy Varkocs György) mellett egyaránt találunk mélyen hívő katolikusokat (Erdélyi István, Kálnoky János vagy Kendy István stb.) és természetesen unitáriusokat (Bethlen Farkas vagy Kemény Boldizsár) is.¹⁰⁷ 1605. augusztus végétől helyőrségének köszönhetően így már csupán néhány város és vár maradt időlegesen Habsburg-kézen (szept. 9: Segesvár, nov. 12: Déva).

1605. szeptember 14-én a medgyesi országgyűlésen a személyesen érkező Bocskait az erdélyi három nemzet (magyarok, székelyek és szászok) immár együtt választotta fejedelemmé. A diétáról persze az eseményeket éberén figyelő Porta követe sem hiányozott. Bocskai István így lett egyrészt a törökök beleegyezésével és támogatásával, másrészt az erdélyi rendek választásával – 16. századai elődeihez hasonlóan – tényleges erdélyi fejedelem. Ezzel a fejedelemség visszanyerte a nagy török háborút megelőzően élvezett különleges államiségét: Bocskai „vezetésével”, a nagyhatalmi realitásoknak megfelelően, ismét az oszmánok vazallus állama lett. Az erdélyi török emigránsok így a Bocskai-felkelésnek köszönhetően teljesen, az oszmánok pedig részben már elérték céljukat. Amit 1595 óta több kísérlet dacára sem tudtak megvalósítani, az ekkor Bocskai mozgalmát kihasználva rövid idő alatt sikerült.

Az új fejedelem a magyarországi események miatt mégsem maradhatott Erdélyben. Gyulaffy László és Csáky István egymás utáni gyors halála után helyettesítésével végül egy magyar királysági arisztokratát bízott meg. Az egykori egri főkapitány és magyar tanácsos, felsővadászi Rákóczi Zsigmond kormányzó (*gubernator*) életében ezzel új korszak kezdődött. Ez azonban valójában egész családjára igaz volt, noha mindezt ekkor még senki sem sejtette.¹⁰⁸ A Báthoryak Erdélye¹⁰⁹ után a 17. század ugyanis többségében a Rákócziak kormányzását hozta.

Az oszmánok az Erdélyi Fejedelemség mellett Bocskait északkelet-magyarországi hatalmában is külön meg kívánták erősíteni. Ez ugyanis magyarországi pozícióikat erősítette, hiszen éppen helyreálló erdélyi vazallus államuk Felső-Magyarországra történő kiterjesztését jelentette. Valójában, ha nem is teljesen, mégis sokban hasonlóan, mint 1528-tól a vazallus magyar király (Szapolyai János) vagy még inkább 1540 után fia, János Zsigmond választott magyar király esetében történt. De ekkortájt nagyjából Bocskai is

¹⁰⁶ Az alábbi eseményekre részletesen: Nagy L. *A Bocskai szabadságharc*, 303–334.

¹⁰⁷ Horn Ildikó szíves közlései. A korabeli vallási állapotokra összegző jelleggel és további irodalommal (a magyar szakirodalmat is összegezve): Murdock, G. *Calvinism on the Frontier*; Fata, M. *Ungarn*.

¹⁰⁸ Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*, 167–175.

¹⁰⁹ Az eddig idézett összefoglalók mellett lásd újabban: Horn I. *Báthory András*.

hasonlóban, azaz egy laza „török oltalom” alatt álló kelet-magyarországi és erdélyi egységes államban (valamiféle királyságban) gondolkodhatott, vagy legalábbis reménykedhetett.¹¹⁰ Erre utal, hogy 1605 márciusában követeivel Konstantinápolyba küldte Szapolyai János egykori feltételezett szerződéslevelét és királyi koronát kért a szultántól.¹¹¹

Mindezekről világosan tanúskodik a Bocskai – mint magyar király és erdélyi fejedelem (törökül *Macar kralı ve Erdel hakimi*) – számára 1605. május vége felé Isztambulban kiállított szultáni szerződéslevel (ahdname-i hümayun) is.¹¹² Ezt azonban a fejedelem végül csak Erdélyből visszatérve október végén, Sárospatakon vehette kézhez,¹¹³ mégpedig a nagyvezír tábori kancelláriáján kissé módosított változatban. Lala Mehmed ugyanis hónapokon keresztül taktikusan kivárt, miként alakul a hatalmi harc Erdélyben, illetve a hajdúk újabb királysági előrenyomulása, amelyet török–tátár csapatai a korábbiaknál is nagyobb erővel támogattak. A szeptember közepi erdélyi fejedelmválasztás és Esztergom október eleji elfoglalása után viszont igen elégedett lehetett. Egy esztendővel korábban ugyanis az 1603-tól a perzsa határvidéken is lekötött oszmánok a magyar hadszíntéren meglehetősen rosszul álltak. Erdély Habsburg-fennhatóság alatt állt, a Buda közeli Esztergomban keresztény őrség ült, sőt a korábbiaknál reálisabban merült fel egy Habsburg-perzsa szövetség lehetősége.¹¹⁴ Ezt a kedvezőtlen helyzetet a Bocskai-felkelést kihasználva egy esztendő alatt gyökeresen meg tudták változtatni. Így 1605. október közepén már semmi akadály sem volt az ahdname Bocskai számára történő elküldésének és a nagyvezír táborába hívásának.

Lala Mehmed és Bocskai különleges találkozására végül 1605. november 11-én a Pest melletti oszmán táborban került sor. Ekkor a nagyvezír egy újonnan készített, díszes uralkodói koronát adott át Bocskainak, mint a magyarok királyának, amely az utókortól a Bocskai-korona nevet kapta.¹¹⁵ Jóllehet a korábbi kutatások egyértelműen úgy vélték, hogy a fejedelem ezt – a szemtanú Bocatius János leírásának megfelelően¹¹⁶ – csupán ajándékként fogadta el, mivel elismerte a Habsburg Rudolf magyar királyságát, és hívei előtt a rendek szabadságainak megtartására is esküt tett. Egy újabb vizsgálat ugyanakkor ezt határozottan megkérdőjelezi.¹¹⁷ A rendelkezésünkre álló források alapján jelenleg nem tudjuk biztosan eldönteni, hogy a sokat emlegetett koronaelutasítás legalább részben megtörtént-e vagy a humanista Bocatius, egyúttal Bocskai propagandájának egyik legfőbb formálója,¹¹⁸ utólag találta-e ki azt. Elsősorban azért, hogy egyrészt a Magyar Királyság uralkodója és rendjei, valamint Közép-Európa keresztény közvéleménye számára valahogy elfogadhatóvá tehesse a valóságban kétségkívül az oszmánok vazallusává vált

¹¹⁰ Tóth, I. Gy. „One Kingdom in Two World Empire”, 341–342; Oborni T. „Bocskai erdélyi állama”, 79–82; Szabó, P. „Bocskai István”.

¹¹¹ Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 125–128; Papp S. „Török–magyar tárgyalások”, 119–126.

¹¹² Pontosabban ennek különféle példányai: Papp, S. *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden*, 264–286, Nr. 54/1–3.

¹¹³ Détsky M. *Sárospatak vára*, 72.

¹¹⁴ Niederkorn, J. P. *Die europäischen Mächte*, 93–94.

¹¹⁵ Thallóczy L. „Bocskay István koronája”; Nehring, K. „Die Bocskai-Krone”.

¹¹⁶ Bocatius, I. *Opera*, 102–103; Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*, 83.

¹¹⁷ Teszelszky, K. „A Bocskai-korona mítosza”. E kötet műhelyvitáján (2008. január 22-én) a kérdés egyik szakértője, Papp Sándor az oszmán források és gyakorlat ismeretében kizártnak tarja a korona visszautasításának lehetőségét.

¹¹⁸ Vö. G. Etényi N. – Horn I. – Szabó P. *Koronás fejedelem*, 193.

fejedelmet, másrészt hogy ezzel lehetővé tegye a Mátyás főherceggel és a magyar rendekkel a belháború közepette ekkor már közel fél éve folyó béketárgyalások folytatását.

Véleményem szerint mind a hagyományos, mind az új álláspontban lehet igazság. De az eseménynek akár egy harmadik rekonstruálása is elképzelhető. Egy eddig kevésbé figyelembe vett különleges körülményt ugyanis megfontolandónak tartunk. Nevezetesen: a korona átadását megelőzően Bocskai, a nagyvezír, a janicsáraga, Kádizáde Ali budai pasa és két másik pasa (két tolmáccsal) bő félórán át szűk körű beszélgetést folytatott, amelyet a magyar szemtanúk – ellentétben a korábbi tárgyalásokkal – már nem hallhattak.¹¹⁹ Emiatt felmerül a kérdés: Bocskainak nem e titkos megbeszélés során sikerült esetleg meggyőznie az oszmán főméltóságokat arról, hogy a török előkelők és a keresztény kíséret előtt egy különleges, mindkét fél számára elfogadható „politikai színjátékot” mutassanak be.¹²⁰ Amit utóbb Bocatius latin nyelvű leírásában biztosan még tovább színesített, elsősorban a Magyarország ősi szabadságaira való utalással. Ez mindenekelőtt az 1605 tavaszán készült Szerencsi Kiáltvány szellemében történt, amely szinte „vádiratban” támadta az ezeket megsértő Rudolf királyt és indokolta meg a keresztény Európának az uralkodóval szembeni felkelést.¹²¹

Amennyiben e feltevés helyes, a Bocatius által utólag biztosan tovább szépített színjátékkal Bocskai olyan eredményt ért el, amit joggal ünnepeltek este a magyarok a Rákos mezei táborban. Egyrészt részben korrigálta „óriási baklövését”,¹²² amikor nemcsak erdélyi, hanem magyar fejedelemeinként is oszmán szerződéslevelet, sőt királyi koronát kért a szultántól.¹²³ Másrészt a magyar király legitimitásának kinyilvánításával megnyitotta az utat a magyar rendekkel és a Habsburg-udvarral folyó béketárgyalások folytatásához. A török „királyi korona” feltétel nélküli elfogadása ugyanis a Habsburg-hadvezetés és a királyságot irányító rendek szemében akár egyfajta trónfosztásként vagy legalábbis János Zsigmondhoz hasonló ellenkirály-állításként is interpretálható lett volna. De az oszmánokat sem érte igazi sérelem, még a hatalmi reprezentáció szempontjából sem. A szultán küldte korona tényleges átadása, sőt Bocskai fejére tétele, azaz megkoronázása ugyanis még Bocatius szerint is megtörtént!¹²⁴ Azt viszont elképzelhetetlennek tartom, hogy a vazallus fejedelem, aki komoly félelemmel telve érkezett a pesti táborba,¹²⁵ még az

¹¹⁹ Mint Bocatius maga írta: „*verba quaedam sonumque eorum audivimus, intelligere tamen haud potuimus, tantum spectatorum perfuncti munere.*” Bocatius, I. *Opera*, 101; Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*, 81–82.

¹²⁰ Nagy László szerint ugyanakkor „*csak sejteni lehet a későbbi levelekből, hogy a nagyvezér egy 1606-os közös Bécs elleni támadásra akarta rávenni Bocskait, amivel kapcsolatban ő ekkor még kitérőleg nyilatkozott.*” Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 206. A következő oldalon ugyanakkor a szerző egy titkos megegyezést sem tart kizártnak.

¹²¹ MOE XI, 168–184, Nr. 1, vö. újabban Nagy L. *Egy szablys magyar úr*, 187–200.

¹²² Így nevezte ezt a téma egyik legjobb ismerője, Szakály Ferenc. Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*, 43.

¹²³ Papp S. „Török–magyar tárgyalások”, 122–123.

¹²⁴ Így szólnak erről más források is: „*Dominum Bocskay Vezirius, nomine Turcici imperatoris imposita illi praetiosissima regni Graeciae corona, in regem Hungariae coronaverit.*” (béketárgyalóbiztosok) és „*a vezérbasa a török császár akaratiából [...] a görög császár koronájával megkoronázta*” (Szepsi Laczkó Máté református történetíró). Thallóczy L. „Bocskay István koronája”, 170; „*in Campo Rakos apud Budam corona quoque illi [Bocskai] a Turcico vezirio nomine imperatoris Turcici imposita et data iam extiterat*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA. Fasc. 152, Konv. C, fol. 125 (Illésházy István visszaemlékezése); vö. hasonlóan vélekedik újabban: Papp S. „Homonnai Drugeth Bálint”, 148.

¹²⁵ Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*, 136.

oszmánokkal való egyeztetés közepette is valóban „*ünnepélyes tiltakozással*” (*cum protestatione solenni*)¹²⁶ utasította volna vissza pusztán tizenhat híve és török janicsárok gyűrűjében az általa kért koronát. Így viszont a koronaátadást az oszmánok – Bocskai nyilatkozata ellenére is, ha egyáltalán vagy csupán részben hangzott is el – egyértelműen úgy értelmezhatték, hogy a fejedelem ezáltal Szapolyai János és fia számukra teljesen elfogadható örökébe lépett. Azzal ugyanis az oszmánok is tisztában voltak, hogy valakit tényleges magyar királlyá – a Szent Korona általuk is ismert eszmeisége miatt – csakis a magyar koronával tehetnek.¹²⁷

A színjátékba talán az oszmán főméltóságok is belemehettek. Ennek várható pozitív következményei ugyanis az ő érdekükben is álltak. Különösen, hogy Bocskai-felkelése számukra egy esztendő alatt már így is hihetetlenül sokat hozott: mind politikai (Erdély vazallusságának újrateremtése, a Habsburgok további gyengítése), mind katonai szempontból (Esztergom visszaszerzése), de a sorozatos zsákmányolási lehetőségnek köszönhetően még katonáik egyéni érdekeinek megfelelően is. Az oszmán hadvezetés tehát majdnem a maximumot kihozta abból, amit számára a Bocskai-felkelés kínált. Az Oszmán Birodalom egésze számára ugyanakkor a magyarországi béke, különösen ilyen gyors kedvező fordulat után, égetően szükséges volt. Ezt indokolta a gözerővel zajló perzsa háború, az egyre tekintélyesebb belső problémák és lázadások, de egyúttal a magyarországi oszmán katonai elit érdekei is.¹²⁸ Nem véletlen, hogy Ali budai pasa és a budai kádi, Habil efendi a béke legfőbb szorgalmazói voltak, de Esztergom visszaszerzését követően a perzsa háború miatt a nagyvezír is már Isztambulba készült.¹²⁹ Az oszmán főméltóságok ugyanakkor azzal is tisztában lehettek, hogy a békesség elmaradása esetén az általuk megszállt magyarországi területek végletesen kimerülhetnek. E körülmények azután megteremtették a lehetőséget a Rudolf királyt helyettesítő Mátyás főherceg és Bocskai közötti béketárgyalások, illetve a magyar és a „török” király mellett kért pártra szakadt magyar rendek közötti kiegyezésre, sőt együttműködésre is.

d. Hatalmi átrendeződés 1605–1608-ban: a rendek megerősödése – a világi elit és a köznemesség térnyerése

A magyar hadszíntéren a békére az oszmánoknál jobban csak a két pártra szakadt magyar rendek és alattvalóik vágytak. A királyhű Thurzó György 1605 nyarán papírra vetett szavai mindennél világosabban fejezték ki ezt: „*Ha békesség nem leszen, bizony csak az császár hada miatt is, ha több nem lenne is az országban, el kellenék veszni ez szegény Magyarország.*”¹³⁰ A királysági politikai elit tehát felismerte, hogy ha a polgárháború, azaz a császári–királyi és a hajdú–török hadak további küzdelme, hadjárása és pusztítása folytatódik, végzetes következményekkel járhat. A hajdúk nyugat-magyarországi sikerei közepette Rudolf király és Mátyás főherceg beleegyezésével ezért 1605. július elején Kassán megkezdődtek Bocskaival a béketárgyalások. A magyar királyt

¹²⁶ Bocatius, I. *Opera*, 102.

¹²⁷ Fodor Pál kutatásai (Fodor P. *A szultán és az aranyalma*, passim) mellett legújabban vö. Sudár, B. „Egy török utazó”.

¹²⁸ A kérdéskör számos aspektusára lásd újabban: Fodor P. „A 16. századi oszmán–perzsa háborúk”; Fodor P. *Vállalkozásra kényszerítve*.

¹²⁹ Papp S. „Török–magyar tárgyalások”, 132; Papp S. „A zsitvatoroki békéhez vezető út”, 274–276; vö. Bayerle, G. *The Hungarian Letters*, passim (1605).

¹³⁰ Kubinyi M. *Thurzó György levelei*, II, 134, Nr. CCCCLII (28.6.1605).

Forgách Zsigmond, Pográny Benedek és Thurzó György királyi biztosok (*commissarii regii*) képviselték.¹³¹

Magyarország szinte végső kimerülésével maga Bocskai is nagyjából tisztában lehetett. De érzékelnie kellett azt is, hogy a Magyar Királyság rendjei – szerencsi fejedelmválasztása és hadai sikeres előrenyomulása dacára – sem állnak döntő mértékben oldalára. Amennyiben pedig erről megfeledkezett, és egy „török oltalom” alatt álló, általa vezetett, egyesült keletmagyarországi-erdélyi királyságban kezdett valóban gondolkodni (amire a Portától való koronakérés, Szapolyai török szerződéslevelének elővétele, de részben még a fejedelem címerrepresentációja is utal¹³²), legfőbb tanácsadói erről többször lebeszéltek. Illésházy István utóbb (1606 végén) erre sokat idézett levelében – Bocskaihoz szólva – így emlékezett vissza: „soha nem tetszett énnekem és most sem tetszik, hogy ez megmaradt darab országot [ti. a megmaradt Magyar Királyságot] két felé szakasszuk, két birodalom [értsd: a Habsburg és az Oszmán] alá, és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük, az mint most vagyon, mert az királyok meghalnak, de megmarad az ország. Ha Magyarországból két libera electio [két szabad (király)választás] marad, Erdély hozzá való tartományival egy királyt válasszon, az ide való része meg mást, akkor vész el Magyarország ennél is jobban. [...] Az magyarországi koronának és az posteritásnak [utókor] semmit ártalmasabbat nem cselekedhetik Fölsíged, mint ezt, hogy kétfelé szakasztja az országot. Messzebbre is és jövőre is nézzon Fölsíged, ne csak az előttünk való kicsiny haszonra.”¹³³

Nem véletlen, hogy éppen Illésházy István fogalmazta meg e szavakat. A Habsburg-udvar és magyar politikustársai által meghurcolt nagyúr ugyanis Bocskainál sokkal jobban ismerte a Magyar Királyság fentiekben bemutatott működési mechanizmusait, központi igazgatását és rendi intézményeit. Egykori győri huszárkapitányként (1567–1577) tisztában volt katonai, a Magyar Kamara volt tanácsosaként (1577–1583) pedig pénzügyigazgatásával, és – miként idézett kijelentései tanúskodnak róla – védőbástya- és jövedelemforrás-szerepével is. Pozsony vármegye alispánjaként (1573–1577), majd Liptó megye ispánjaként (1582-től) tisztán látta ugyanakkor a köznemesi rend törekvéseit is, hiszen maga is közülük emelkedett a bárók sorába. 1587-től pedig evangélikus hitű magyar tanácsosként és királyi udvarmesterként másfél évtizedet a rendi főméltóságok között is eltöltött.¹³⁴ Mindeközben az 1580–1590-es években a királyság éléskamra funkciójának ellátásában gabonafuvarjaival maga is eredményes szerepet vállalt.

Mindez kisebb-nagyobb mértékben igaz volt Bocskai többi arisztokrata tanácsosára, elsősorban Czobor Mihályra, Mágochy Ferencre, Nyáry Pálra, Rákóczi Zsigmondra és Széchy Györgyre, de a Homonnai Drugethekre és a Perényiekre is. Ők szintén egyre inkább tisztában lettek azzal, hogy a királysági rendek többsége annak ellenére sem vállalja fel a Bocskai elismerésével kényszerűen járó „török oltalmat”, hogy a rendi

¹³¹ MOE XI, 196–199; Papp K. „A magyar rendi vélemények”, 228–229.

¹³² Papp Sándor és Oborni Teréz már említett tanulmányai mellett: Gyulay É. „Bocskai címerrepresentációja”, 49–53. Vö. még Illésházy utólag nyilván túlzó állításával: „*Demortuus Stephanus Boczkay totis viribus in eo laborabat, ut Hungariam sicuti Transylvaniam sub tutelam et defensionem Turcicam coniiceret, seipsumque principem vel regem Hungariae opera Turcica faceret...*” ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA. Fasc. 152, Konv. C, fol. 125; idézte már: Károlyi Á. *Illésházy István*, 25, 1. jegyzet (30.8.1607).

¹³³ Szilágyi S. „Bocskay István”, 535, Nr. CXXXII (9.12.1606), hasonlóan: uo. 282, Nr. LX (13.6.1606); újabban vö. Oborni, T. „Bocskai erdélyi állama”.

¹³⁴ Tisztségei újabb számbavétele: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 131; vö. Ötvös P. *Illésházy István*, passim.

sérelmek nagy részével messzemenően képes azonosulni. Tetemes kárai miatt és a helvét hitvallás terjedésétől való félelemben ugyanakkor a fejedelem fennhatósága alatt álló, többnyire evangélikus szabad királyi városi polgárság is egyre inkább a békét szorgalmazta. Sőt, a hajdú és török–tatár hadak többszörös pusztítását átélve a vármegyei nemesség is fokozatosan a mielőbbi béke híve lett. Ezt viszont mind a nagyurak, mind a köznemesség, komoly feltételekhez, vallásszabadságuk megerősítéséhez és sérelmeik orvoslásához kötötték. A kérdés mindezek után az volt, hogy Prágában és Bécsben a magyar királysági, illetve Bocskai táborában a fejedelempárti rendeknek sikerül-e leszerelni a háború folytatása mellett kitartókat. Míg az előbbi oldalon elsősorban néhány német főtisztet, valamint a magyar hadszíntér viszonyait Prágából kellően nem ismerő Rudolf királyt és néhány tanácsadóját, addig Bocskai-pártján elsősorban a jövőjük miatt aggódó hajdúkat, valamint az önálló kelet-magyarországi királyságban gondolkozókat¹³⁵ kellett meggyőzni.

Az országos polgárháborúnak végül első lépésben az 1605. november-decemberi korponai (Hont m.) gyűlésen folytatódó békétárgyalások és a magyar rendek megkezdődő kiegyezése vetett véget.¹³⁶ Bár a Bocskai által összehívott gyűlést a szakirodalom többnyire országgyűlésnek titulálja – elsősorban amiatt, hogy résztvevői ennek nevezték –, a valóságban a felső-magyarországi kerület rendjeinek a dunáninnyi országrész vármegyei követeivel kiegészülő gyűlése volt; amelyen érthetően az erdélyi rendek küldöttei (Bethlen Gábor, Kendy István, Barcsay János, Imreffy János és Rácz György) is jelen voltak. A dunáninnyi vármegyék nagy számú megjelenésében az is szerepet játszhatott, hogy 1605 szeptemberében – Bocskai Erdélybe távozása miatt – e régió „kormányzására” a fejedelem Illésházy Istvánnak adott megbízást.¹³⁷ Ő pedig a békét előkészítendő több vármegyét meggyőzhetett arról, küldjön követeket Korponára. A Magyar Királyság Habsburg-hű egyházi és világi főrendjei viszont ezen ugyanúgy nem vettek részt, miként a dunántúli vármegyék, a szlavóniai és a nyugat-magyarországi szabad királyi városok, a káptalanok és konventek, de a horvát–szlavón *sabor* követei sem. Őket és a Habsburg-udvart hivatalosan csak a katolikus nagyúr, Forgách II. Zsigmond (Ferenc nyitrai püspök-kancellár testvére) képviselte, akit a fejedelemmel való újabb egyeztetést követően Mátyás főherceg küldött Korponára.

A királysági rendek érdekeit és sérelmeit Forgách mellett direkt és indirekt módon Korponán mégis sokan, méghozzá markánsan képviselték. Egyrészt a dunáninnyi vármegyék követei, köztük mindenekelőtt a már említett Vízkelethy Tamás alországbíró, ekkor Nyitra vármegye követe és a béke egyik legfőbb köznemesei szószólója, aki tudunkkal sohasem lett Bocskai – annál inkább Illésházy István – híve. De közéjük sorolhatjuk Felső-Magyarországról Alaghy Ferencet, akit számos érdekegybeesés és körülmény (bécsi tanulmányai, Szuhay püspökkel való szoros kapcsolata, katolikus vallása és birtokstratégiája) kötött a királpárti rendekhez, vagy éppen Paczoth III. Ferencet és

¹³⁵ Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 20–21; Nagy L. „Bocskai, a politikus és hadvezér”, 18–20; MOE XI–XII, passim.

¹³⁶ Monografikus jelleggel: MOE XI, 193–511 (Károlyi Árpád írása).

¹³⁷ „*inferioris regni Hungariae gubernator*” Szilágyi S. „Illésházy”, 830, Nr. V (4.9.1605); „*az fölséges Bocskay István urunk, az mi kegyelmes fejedelmünk és az ország is az ide fel való Magyarországnak gondviselését én reám Illésházy Istvánra, én reám pedig Homonnai Bálintra az hadaknak fő generális kapitányságát bíztak addig, míg maga is ide érkezik Ófölsége.*” uo. 830, Nr. VI (7.9.1605); „*ad partes inferiores Hungariae delegatus commissarius*” Szilágyi S. „Bocskay István”, 20, Nr. XIII (14.9.1605); „*partium regni Hungariae inferiorum supremus gubernator*” MOE XII, 133, 3. jegyzet (1606).

Fáy István volt felső-magyarországi hadbíró.¹³⁸ Másrészt a királysági főrendek érdekei mellett gyakran foglaltak állást Bocskai pártján álló befolyásos rokonaik is: például Czobor Mihály, Thurzó Kristóf és Miklós (Thurzó György sógora és rokonai), Széchy György (a Habsburg-párti Széchy Tamás, gömöri ispán fia), valamint mindenekelőtt a béke és a kiegyezés legfőbb „kovácsa”, Illésházy István. Őt meghurcoltatása dacára nemcsak egész pályája, hanem magyar rokonai (az Erdődyek és Pálffyok), sőt általuk befolyásos Habsburg-udvarbeli arisztokraták (a Khuen von Belasy, Trautson, Cavriani stb. családokból) is a királyság elitjéhez kötötték.¹³⁹ Mindezek miatt Bocskai híveinek egy része viszont „német gyomrú”-nak „nímetes”-nek vagy „cipellősházi”-nak gúnyolta.¹⁴⁰ Sőt – miként Illésházy egyik utólagos kijelentéséből és más forrásokból is tudjuk – a hajdúk több ízben halálosan megfenyegették.¹⁴¹

Mindezek már önmagukban is jelzik, hogy nemcsak maga a Bocskai-felkelés, hanem az azt lezáró békefolyamat is sokkal összetettebb volt, mint azt az eddigi szakirodalom általában a Habsburgok és Bocskai kiegyezéseként, valamint a rendeknek az uralkodóval szembeni győzelmeként bemutatta. A fejedelemséggel való békétárgyalások ugyanis már kezdetben is egyszerre szóltak a hajdúfelkelés és vele járó országos polgárháború lezárásáról, a két pártra szakadt rendek kiegyezéséről és belső küzdelméről, a rendi sérelmek orvoslásáról, sőt az oszmánokkal kötendő békéről is. Mindezek jól nyomon követhetők az 1605 végi korponai egyeztetésektől a bécsi és zsitvatoroki békéken (1606. jún. 23. és nov. 11.) át az előbbi békeszerződés 1608. évi országgyűlési elfogadásáig tartó tárgyalásokon.¹⁴² Sőt, a béke nemzetközi garanciája (nevezetesen 1606. szeptember végén az alsó- és felső-ausztriai, stájer, cseh, morva, sziléziai és lausitzi rendek által) hamarosan lehetőséget teremtett a magyar és e rendek egy részének konföderációjára is.¹⁴³ Jelen kötet tematikájának megfelelően az alábbiakban elsősorban a magyar rendek kiegyezésére, belső küzdelmére és sérelmeik orvoslására koncentrálok.

Miként a békeidőbeli rendi ellenállást is a rendek különféle csoportjainak mindenkori érdekei és erőviszonyai határozták meg (lásd a 9/d. fejezetet), ez kiemelten igaz volt az 1605 közepétől tartó békétárgyalásokra. Mindez jól megmutatkozott a rendek egyik legfőbb sérelme, a vallás szabad gyakorlásának kérdésében. Bár a szakirodalom túlnyomórészt úgy véli, hogy Bocskai és hívei ezt a fegyveres ellenreformáció miatt – a felkeléshez nagy számban csatlakozó protestáns rendek, prédikátorok és hajdúság hatására

¹³⁸ Alaghy: Szabó A. *Respublica litteraria*, 53–55; Paczoth: Nagy I. *Magyarország családai*, IX, 7; Fáy: Pálffy G. *Katonai igazságszolgáltatás*, 201–212; békepártiságukra: MOE XI, 226.

¹³⁹ Károlyi Á. *Illésházy István*, 23–24.

¹⁴⁰ MOE XI, 599–600; Nagy L. *Társadalom és hadsereg*, 20; Nagy L. „Bocskai, a politikus és hadvezér”, 19.

¹⁴¹ ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA. Fasc. 152, Konv. C, fol. 125 (30.8.1607); Csonka F. – Szakály F., szerk. *Bocskai kíséretében*, 131 (1.11.1065); MOE XII, 279–282.

¹⁴² Újabb: Medvedeva, K. T. *Avstrijskie Gabsburgi*, főként 117–136, 225–244; Papp K. „A magyar rendi vélemények”; Barta J. „A bécsi béke”; Péter K. „A vallásügy”; Ötvös P. „Együttműködő ellenfelek”; Tusor P. „Az 1608. évi magyar törvények”; vö. Péter K. *Papok és nemesek*, 129–151. Benda Kálmán tervezett okmánytára (vö. Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”; Benda, K. „Der Haiduckenauftand”) az 1608. őszi országgyűlésről sajnos nem készült el; a régebbi irodalomból még idézendő: MOE XI–XII (Károlyi Árpád írásai); Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 254–279; Lencz, G. *Der Aufstand Bocskays*, főként 157–283.

¹⁴³ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 363–367, Nr. 45/H–L; Nagy L., szerk. *Iratok*, 206–213; MOE XI–XII, passim; Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 269; újabb: a nemzetközi garancia jelentőségére: Medvedeva, K. T. *Avstrijskie Gabsburgi*, 136–143, stb.; R. Várkonyi Á. „A Bocskai-szabadságharc”, 32–38.

– elsősorban a protestánsoknak követelték, Péter Katalin nemrég új felvetést fogalmazott meg. Szerinte a fejedelem ezt mind a lutheránusok és kálvinisták, mind a katolikusok számára igényelte. Sőt Bocskai és tanácsadói a vallásügy kérdését – amellyel korábban a felkeléshez tömegeket mozgósítottak – a béketárgyalásokon a rendi politizálás színpadára tették át. Így a vallásügy „*megteremtette a világi rendek hangadóinak felekezetek felett álló egyetértését.*”¹⁴⁴

Az új elképzelés mindkét elemével azonosulni tudunk. A három felekezet szabad gyakorlásának követelése, sőt törvény általi biztosítása, már a korponai tárgyalásoknak is valóban első pontját képezte.¹⁴⁵ Mindezen annak ismeretében viszont, hogy a Bocskaihoz való pártolásban mind a királyságban, mind Erdélyben a főrendek, de részben még a köznemesség körében sem vagy nem csupán a vallási hovatartozás volt a legdöntőbb, noha sokaknál vitathatatlanul meghatározó volt, nem is csodálkozhatunk. Korponán Bocskai közvetlen tanácsadói között ráadásul számos katolikus nagyúr (Czobor Mihály, Homonnai Drugeth György, Thurzó Kristóf, Melith Péter), valamint több katolikus vezető köznemes (Alaghy Ferenc, Káthay Mihály, Rákóczi Lajos vagy az erdélyi Kendy István) foglalt helyet.¹⁴⁶ De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a magyar király biztosa ekkor az ugyancsak katolikus Forgách Zsigmond volt. Utóbb a három felekezet szabadságának kimondása persze némileg még módosult. A bécsi béke törölte az 1604. évi 22. törvénycikket, és a szabad vallásgyakorlatot a rendek összes tagja mellett a magyar végvári katonák számára is biztosította, „*absque tamen praeiudicio Catholicae Romanae religionis.*”¹⁴⁷ Ez elsősorban Bocskai egykori hadinépe egy részének tett fontos engedmény volt. A későbbi egyeztetéseknek köszönhetően az 1608. évi koronázás előtti 1. törvénycikkből ugyan az utóbbi latin kitétel kimaradt, a szabad vallásgyakorlat – a felekezetek megnevezése nélkül – viszont kibővült a mezővárosi polgárságra és a jobbágyokra is.¹⁴⁸

Ez a magyar katolikus egyház számára annak ellenére is számottevő vereséget jelentett, hogy a dinasztia vallásának tiltása – ellentétben a korábbi protestánsellenes törvénycikkekkel – a rendekben nem merült fel. Mindez Mátyás főherceg számára Magyarországon a rögtön ellenlépéseket tevő katolikus klérus vezetőivel (elsősorban Forgách Ferenc nyitrai püspökkel, majd 1607-től esztergomi érsekkel és bíborossal), Prágában pedig Rudolf császárral és a pápai nunciussal súlyos konfliktusokat eredményezett.¹⁴⁹ Sőt, a főherceg a magyar rendek sikerei miatt vallási téren 1609-ben komoly engedményekre kényszerült az alsó- és felső-ausztriai evangélikus rendeknek is.¹⁵⁰ Pedig a vallásszabadság kimondása csak egy volt a magyar katolikus egyház pozícióit gyengítő engedmények közül. A protestánsok 1605-től kezdve 1608-ig ugyanis mindvégig kitartottak a jezsuiták Magyarországról való kitiltása, pontosabban

¹⁴⁴ Péter K. „A vallásügy”, 171; a régebbi irodalomból egészen más szemléletben: Zsilinszky, M. *A magyar országgyűlések*, 317–360.

¹⁴⁵ MOE 292, 437, Nr. X, 482, Nr. XXIV.

¹⁴⁶ Újabbban, elsősorban Káthay kapcsán: Ács P. „Az idő ósága”, 287–303.

¹⁴⁷ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 342, Nr. 45/A; MOE XII, 512, Nr. 26.

¹⁴⁸ Ennek jelentőségére: Péter K. *Papok és nemesek*, 129–151.

¹⁴⁹ MOE XI–XII, passim; Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 280–393; ill. újabbban Tusor P. „Az 1608. évi magyar törvények”; Beke M., szerk. *Esztergomi érsekek*, 279–280 (Dénesi Tamás); vö. még Tusor P. „»Ellenreformációs haditerv«”.

¹⁵⁰ Reingrabner, G. *Adel und Reformation*; Evans, R. J. W. *The Making of the Habsburg Monarchy*; Medvedeva, K. T. *Avstrijskie Gabsburgi*; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 2, passim; a magyar irodalomból újabbban: Barta J. „A bécsi béke”, 221–222.

birtokszerzésük tilalma mellett (1608 k. e. 8. tc.).¹⁵¹ Hasonlóan komoly vérvesztést jelentett a Bocskai által eladományozott vagy zálogba adott több száz egyházi birtok (teljes apátságok, prépostságok, káptalani és püspöki javadalmak) visszaadásának elhalasztása, valamint az egyházi tizedügyek világi bíraskodás elé rendelése, amely vitás esetekben meghiúsította a tizedek behajtását (k. u. 5. tc.).¹⁵²

A magyar király és Bocskai pártján egy ideig két részre szakadt világi rendek felekezeti feletti politikai kiegyezése tekintélyes csapást mért a katolikus egyházra, mint fő- és közrendre (a főpapságra, illetve a káptalanokra és konventekre) egyaránt. A főurak és a köznemesek ennyire erős összefogása azonban valójában a rendiségen belül a 16. század második felére kialakult erőviszonyrendszer és mindenekelőtt a háború alatti események logikus következménye volt. A fiskális és hűtlenségi perekben, valamint az idegen zsoldosokat felhasználó ellenreformációban és birtokfoglalásokban az egyházi rend képviselői – mint bemutattuk – nem kis mértékben az idegen elnyomás szimbólumaivá és a központi hatalom „kiszolgálóivá” váltak. A világi rendek 1605 és 1608 között így nem hagyták kihasználatlanul a rendkívül kedvező alkalmat rendiségen belüli pozícióik tetemes megerősítésére. Mégpedig úgy, hogy eközben az uralkodóval szemben is számottevően megszilárdították a magyar rendiség hadállásait. Valójában jelentős mértékben sikerült megvalósítaniuk a korponai gyűlés egyik fontos törekvését, hogy az uralkodó „*ezt az országot ne püspökök és papok, hanem világi urak, bárók és nemesek segítségével igazgassa és kormányozza*”.¹⁵³

A *status ecclesiasticus* Oláh Miklós és helytartó-utódai alatt élvezett igen kedvező pozíciói az 1608-ig lezajló viták és új kompromisszumok eredményeként jelentősen meggyengültek. A világi rendek talán legnagyobb sikere a nádorválasztás elérése volt. Ehhez mind Korponán, mind 1606-ban a több lépcsőben tartó bécsi és kassai tárgyalásokon, mind 1608-ban szívósan ragaszkodtak. Eredményes politizálásukat elősegítette az is, hogy a nagy török háború nemcsak Magyarországon, hanem a Habsburg Monarchián belül is komoly hatalmi válságot okozott. Ez a Habsburg-dinasztia kora újkori történetében egyedülálló testvérvízályt (*Bruderzwist*) eredményezett. Az osztrák rendekhez hasonlóan ezt a magyarok is ügyesen használták ki uralkodójukkal szembeni pozícióik megszilárdításához.¹⁵⁴

II. Rudolftól a hosszú háború alatt – a katonai-politikai kudarcok, az uralkodó tetemes költsége és a monarchia szerepének a császár Prágába való visszavonulásával összefüggő gyengülése miatt – rokonai fokozatosan hidegültek el. Rudolfnak ráadásul utódai sem voltak, ami újabb és újabb betegségei idején önmagában is komoly problémákat vetett fel, mint erre már utaltunk. 1606. április végén Bécsben a Habsburg-főhercegek ezért Mátyás főherceget nyilvánították a dinasztia fejének. A kirobbanó családi konfliktus végül testvérháborúhoz vezetett, amelyben a konföderációra lépő osztrák, magyar és morva rendekkel szövetséges Mátyás főherceg 1608 késő tavaszán osztrák–morva katonaság mellett a magyar rendek huszársapatainak kíséretében vonult Prágába bátyja ellen. A fegyveres összecsapás végül elmaradt. A császár június 25-én a libeňi

¹⁵¹ CJH 1608–1657, 14–15.

¹⁵² Uo. 28–29.

¹⁵³ „*neque per episcopos et sacerdotes, sed per dominos seculares, barones et nobiles hoc regnum regat et gubernet.*” MOE XI, 484, Nr. XXIV (3.12.1605).

¹⁵⁴ Az alábbiakra további irodalommal: Gross, L. „Zur Geschichte des Wiener Vertrages”; Rill, B. *Kaiser Matthias*, 121–194; Bahlcke, J. *Regionalismus und Staatsintegration*, 309–342; Medvedeva, K. T. *Avstrijskie Gabsburgi*, 173–256; Winkelbauer, T. *Ständefreiheit und Fürstenmacht*, 1, 88–92.

(liebeni) szerződésben lemondott magyar királyságáról, valamint az osztrák örökös tartományokról és végül Morvaországról is. Cseh királyságát 1611. május 23-ig szintén csak jelentős engedmények árán tudta megtartani, a császári címet azonban 1612. januári haláláig még viselhette.

A magyar rendek fegyveres segítsége is komoly szerepet játszott abban, hogy a nádorválasztás az 1608 őszi pozsonyi országgyűlésen végre lehetővé vált. A vallásszabadság biztosítása mellett ez az első között került be a Mátyás főherceg magyar királlyá koronázása (nov. 19.) előtt hozott törvénycikkek, azaz a rendek feltételeinek sorába (k. e. 3. tc.).¹⁵⁵ Ebben a rendek a választás jövőbeli módját is meghatározták. Így az uralkodó által nekik javasolt két katolikus és két evangélikus személyből választhattak palatinust, kinek halála esetén egy éven belül össze kellett hívni az új nádorválasztó diétát. Amennyiben ezt az uralkodó nem tenné meg – mondta ki a törvénycikk –, ezt a nádori tisztség folyamatos betöltése érdekében az országbíró vagy hiányában a tárnokmester is megteheti.¹⁵⁶ S noha az 1605–1606. évi tárgyalásokon a felső-magyarországi közrendekben az 1606 végén elhunyt Bocskai István nádorsága is felmerült,¹⁵⁷ 1608. november 18-án – Mátyás főherceg királlyá választása (nov. 16.) után, de még koronázása előtt – a rendek Illésházy Istvánt választották nádorrá. Így lett az öt esztendővel korábban fej- és jószágvesztésre ítélt, evangélikus arisztokrata és Bocskai fejedelem legfőbb tanácsadója a Magyar Királyság első világi méltósága. Elfogadását valójában éppen ugyanazok, a fentiekben számba vett körülmények tették a rendek körében lehetővé, amelyek Bocskai legreálisabban gondolkodó politikusává is emelték. Illésházyt pedig Mátyás főherceg is elfogadhatta, hiszen kompromisszumkézségéről a századvég diétáin és az 1606 elejétől Bécsben folyó tárgyalásokon maga is sokszor meggyőződhetett.

Illésházy nádorrá választása egyszerre jelentette a királyi hatalommal szemben a rendek megerősödését, a rendiségen belül pedig a világi elit térnyerését. Egyrészt az uralkodó által kinevezett királyi helytartók bő félévszázada ezzel egészen 1667-ig véget ért. A rendek választotta nádorok ugyanis – az 1485. évi nádori cikkelyek és az 1608. évi k. e. 18. tc. értelmében¹⁵⁸ – az uralkodó távollétében ettől kezdve egyúttal automatikusan helytartók is lettek. Másrészt a katolikus püspök-helytartók után 1608 őszen Magyarországnak evangélikus nádora lett. Miként ez így maradt Illésházy halálát (1609. máj. 5.) követően a szintén evangélikus Thurzó György (1609–1616), sőt utóbb még Thurzó Szaniszló (1622–1625) esetében is.¹⁵⁹

A nádor tisztségének betöltése a 16. század közepével ellentétben 1608-at követően ugyanakkor már nem okozott igazán komoly katonai hatásköri problémát. A magyarországi határvédelemben a Haditanács irányító szerepét félévszázad után megkérdőjelezni ugyan meg lehetett (a rendek többször meg is tették), megszüntetésére vagy jelentős korlátozására még a megerősödött rendek számára sem volt igazi esély. Hangsúlyozandó tehát, hogy a Magyar Királyság 1560–1570-es évekre megszilárdult hadügyi igazgatása alapjaiban nem változott meg amiatt, hogy a rendek megerősödtek. A

¹⁵⁵ CJH 1608–1657, 10–11.

¹⁵⁶ Mindennek gyakorlati megvalósulására és megszilárduló rendjére újabban S. Lauter É. „»Modus observandus...«”.

¹⁵⁷ MOE XI, 402–403.

¹⁵⁸ Döry, F. et al., eds. *Decreta regni Hungariae*, 314–317; CJH 1608–1657, 20–21.

¹⁵⁹ Thurzó Gy: Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 280–393; Thurzó Sz.: Ludiková, Z. – Mikó Á. – Pálffy G. „A lőcsei Szent Jakab-templom”, 376–377.

hadügy továbbra is a Habsburg Monarchia és Magyarország közös kérdése maradt, az utóbbi védőbástya-szerepét természetesen nem veszítette el.

A védelmi rendszer helyi igazgatásában viszont a hatalmi átrendeződés markánsan megmutatkozott. A 17. században a felső-magyarországi végvidék élén már mindig magyar generálisok álltak, de Szatmár, Tokaj és Szendrő várait sem kormányozták idegen főkapitányok. Sőt 1606 után a Kanizsa elestét (1600) követően vele szemben megszervezett új végvidék, a Kanizsával szembeni főkapitányság¹⁶⁰ élén is csak magyar nagyurak álltak. A rendek egyik gyakori sérelme (az idegen főtisztek alkalmazása) e régiókban tehát orvoslásra került. E század első felében így a horvát és a szlavón végvidék mellett csupán Győr és Komárom főkapitányi tisztét töltötték be osztrák, német és olasz főtisztek. A győri magyar főkapitányhelyettesi posztnak az 1608. évi k. e. 11. tc. által követelt betöltését a rendek ugyanakkor majd csupán 1626-ban tudták elérni.¹⁶¹ Ez utóbbi törvénycikkben megfogalmazott másik két igényük viszont sohasem vált, ám reálisan nézve nem is válhatott valóra. Egyrészt követelésükkel ellentétben a győri generális sohasem került a nádor katonai joghatósága alá, másrészt Komárom kulcsvára sem kapott magyar főkapitányt, de a horvát és a szlavón generalátusokat ezután is főként belső-ausztriai arisztokraták irányították. A nádorok szerepe ugyanakkor az elkövetkező évtizedekben az oszmánokkal folytatott határ menti diplomáciában és az erdélyi fejedelmekkel való tárgyalásokban meghatározóvá vált, bár a végső döntéseket továbbra sem ők, hanem előterjesztéseikre a bécsi titkos tanácsosok hozták meg.¹⁶²

A rendek hadügyekkel összefüggő talán legnagyobb sérelmét ugyanakkor határozottan orvosolták. Miként az 1608. évi k. e. 12. törvénycikk is sürgette,¹⁶³ a német és más nemzetiségű idegen katonaságot az oszmánokkal között zsitvatoroki béke után fokozatosan, ám szinte teljesen kivonták a végvárakból. Mivel az idegen elnyomás érzését a nagy háború alatt a magyarokban ez erősítette talán leginkább, e téren a Haditanács komolyan engedni kényszerült. Így az 1608 utáni évtizedben ismereteink szerint a győri főkapitányságban is csupán Győrben, a bányavidékiben pedig Komáromban, Érsekújváron és Léván maradt jelentősebb német őrség; Kassán, Szendrőn és Szatmárban viszont – ellentétben a 16. századdal – egyáltalán nem.¹⁶⁴ A magyar rendek ugyanakkor a 12. artikulusban a magyar őrségek fizetéséhez az osztrák rendek segélyeire továbbra is igényt tartottak, különösen a horvát és a szlavón végeken a stájer, karintiai és krajnai rendektől.

E példák szemléletesen figyelmeztetnek arra, hogy 1605–1608-ban a rendeknek az uralkodóval vagy a világi elitnek az egyházzal szemben megfogalmazott, sőt törvénybe iktatott követeléseik korántsem mind mentek át a gyakorlatba. A nádori poszt betöltésével tovább erősödő Magyar Tanácsot ugyan 1608 után többnyire a világi elit első embere vezette, abban az egyházi főrend tagjai továbbra is helyet kaptak. Ez igaz volt a nem székhelyükön rezideáló főpapokra (a csanádi, egri, erdélyi, pécsi, szerémi, váci, váradi stb. püspökökre) is, noha kizárásukat az 1608. évi k. e. 6. törvénycikk 2. paragrafusa a világiak

¹⁶⁰ Simon É. „Magyar nagybirtokosok tervezetei”; Kelenik J. „Egy végvidék születése”.

¹⁶¹ CJH 1608–1657, 16–17; Pálffy G. „Kerületi és végvidéki főkapitányok”, 278; Pálffy, G. „Die Türkenabwehr in Ungarn”, 125.

¹⁶² Hiller, I. *Palatin Nikolaus Esterházy*.

¹⁶³ CJH 1608–1657, 16–17.

¹⁶⁴ ÖStA Wien, KA AFA 1606/13/3–8; uo. 1607/2/ad 1 b; MOL Budapest, E 196, Fasc. 34, Nr. 11 (5.1.1607); ÖStA Wien, KA AFA 1607/13/1 ad 1 a–e, és Benda, K. *A nemzeti hivatástudat*, 129–136; MOL Budapest, E 196, Fasc. 11, Nr. 9 (1.1.1610); OSzK Budapest, Fol. Hung. 1256, fol. 230–233 (1610); MOL Budapest, E 211 MKA Lymbus Series II, Tétel 30, fol. 130–133 (1612); NÖLA Sankt Pölten, Ständisches Archiv, Ständische Akten A-VII–64, fol. 4–11 (1613 után).

nyomására előírta.¹⁶⁵ Nyilván főként arra válaszul, hogy címzetes püspökök – magyar arisztokratákhoz hasonlóan – az 1580-as évektől gyakran kaptak fizetést élvező, kinevezett tanácsosi állást (lásd a 22. táblázatot), illetve nekik köszönhetően a tanácsban az egyháziak számbeli fölényben voltak. A magyar rendiségnek a 16. században a Habsburg-uralkodókkal szemben megvédelmezett régi hagyományát a Magyar Tanács szervezetének megőrzésében tehát még egy a rendek alkotta paragrafus sem számolhatta egykönnyen fel. De a 17. században ott találjuk a címzetes főpapokat a diéta felsőházában is,¹⁶⁶ noha az 1608. évi k. u. 1. törvénycikk 4. paragrafusa nem nevezte meg őket a főrendek sorában.¹⁶⁷ Végül a köznemesei rend ekkor még azt sem tudta elérni, hogy az alsótáblán jelen lévő káptalani és prépostsági követeknek csupán egy szavazata (*votum curiatum*) legyen; ez majd csak a 18. század elején sikerült.¹⁶⁸

Hasonlóan csupán a világi rendek törekvéseit fejezte ki az az igény, hogy a Magyar Udvari Kancelláriát is ők vezessék. Ezt ugyanis az egész 17. században is püspökök irányították. Az viszont már a rendek általános sérelmével állt összefüggésben, hogy a kancellária – ezen esztendőkből Prágában több ízben valóban sérült¹⁶⁹ – hatáskörének helyreállítását követelték. Így áthatott elő már 1605 végén Korponán az az első látásra rendkívül különleges helyzet, hogy a többségében protestáns rendek annak a kancelláriának az érdekében emeltek szót, amelyet ez időben egyik legfőbb ellenségük, a fegyveres rekatolizációt támogató Forgách Ferenc nyitrai püspök vezetett.¹⁷⁰ Ennek ismeretében persze az sem zárható ki, hogy a rendi követelések sorába ezt a passzust ügyes taktikával Mátyás főherceg biztosa, a kancellár testvére, Forgách Zsigmond emeltette be.

Ez az ellentmondásosság a Magyar Királyság pénzügyigazgatásában bekövetkező igényekre és változásokra is igaz volt. A magyar püspökök vezette Magyar és Szepesi Kamara elleni gyűlölet a köznemesség szélesebb rétegeiben a hosszú háború alatt olyan magas szintet ért el, hogy a korponai tárgyalásoktól kezdve éveken át e kormánysszervek megszüntetését követelték, mivel ezek „minden gonoszságnak kútfejei”.¹⁷¹ Ezt a Szepesi Kamara esetében Bocskai valójában 1604 végén már megvalósította, amikor felszámolta azt.¹⁷² A kamarák intézménye helyett – miként az 1608. évi k. e. 5. törvénycikk kimondta – a világiak közül olyan országos főkincstartó (*generalis regni thesaurarius*) kinevezését szorgalmazták, aki nem függ sem az Udvari, sem az Alsó-ausztriai Kamarától.¹⁷³ A királyság működését reálisabban ismerő nagyurak és köznemesek azonban tisztában voltak azzal, hogy ez nem csupán a magyar pénzügyigazgatás, hanem a végvárak, sőt részben még a rendi intézmények és tisztségek finanszírozásának összeomlását is jelentheti.

A kincstári perek és visszaélések dacára a háborút megelőzően összességében jól működő kamarai igazgatás felszámolása így csak a rendi propaganda része vagy a „radikálisabbak” követelése lehetett. Ez különösen is igaz annak ismeretében, hogy a Magyar Kamarát a rettegett Szuhay István elnök halála (1607. okt.) után, 1608 áprilisától a

¹⁶⁵ CJH 1608–1657, 12–13.

¹⁶⁶ Guszarova, T. „A 17. századi magyar országgyűlések”, passim.

¹⁶⁷ CJH 1608–1657, 24–25.

¹⁶⁸ Kérészy Z. *Rendi országgyűléseink*, 54–55.

¹⁶⁹ Pl. ÖStA Wien, HHStA Hungarica AA Fasc. 144, Konv. B, fol. 70–71 (3.7.1603), Konv. C, fol. 74–75 (sine dato).

¹⁷⁰ MOE XI, 350–356.

¹⁷¹ Uo. 439, Nr. 10 (Nov. 1605).

¹⁷² Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 57.

¹⁷³ CJH 1608–1657, 12–13.

koronázó országgyűlésig ideiglenesen Illésházy István, a Szepesit pedig 1607 tavaszától, azaz az ország rész Bocskai halálát követő visszavétele után, idősebb Hoffmann György, a fejedelem volt tanácsosa vezette.¹⁷⁴ De Illésházy 1608 augusztusában Vízkelethy Tamással, majd 1610-ben Thurzó György nádor is, meghatározó szerepet játszottak a kassai kamara újjászervezésében.¹⁷⁵ A rendi követelések ellentmondásosságát tehát szemléletesen jelzi, hogy a rendek egy része által felszámolandónak tartott kincstári intézmények helyreállításában a rendek legfőbb vezetői alaposan kivették részüket. Ezzel persze részleges, ám csupán átmeneti befolyást nyertek a pénzügyek irányítására.

A valóság végül kamarai igazgatás terén is a már megszilárdult gyakorlatnak és a tényleges politikai egyensúlyhelyzetnek megfelelően alakult. A k. e. 5. törvénycikk sohasem ment át a gyakorlatba. A Bocskai által felszámolt Szepesi Kamarát fokozatosan újjászervezték, bár sokakat irritáló neve helyett az 1610-es évek végéig többnyire jövedelem-igazgatóságnak (*administartio proventuum*) titulálták.¹⁷⁶ A Magyar Kamaránál a 16. században alkalmazott német tanácsosok ugyanakkor eltűntek a hivatal személyzetéből, helyüket magyarok vették át. Így végül mindkét kamara fennmaradt; alapjaiban pedig a Magyar Királyság pénzügyigazgatása sem változott meg. Az Udvari Kamara továbbra is mind a pozsonyi, mind a kassai hivatal felettes és ellenőrző hatósága, valamint a központi pénzügyi döntéshozatal legfőbb helyszíne maradt. Az 1530–1540-es évek óta fennálló és megszilárdult rendszert nem lehetett egy törvénycikkkel felszámolni. Ezzel a rendek azon tagjai, akik az ország irányításában ténylegesen részt vettek, tisztában voltak.

A valóban lényeges változás végül nem a kamarák szerveztében, hanem a rendiségen belüli erőviszony-változásnak megfelelően vezető apparátusaikban következett be. A Magyar és a Szepesi Kamara irányítását ugyanis 1608-tól a világi rendek az egyháziaktól teljességgel átvették. Míg Kassán egészen 1613. évi haláláig Hoffmann György, addig Pozsonyban 1608 végétől Vízkelethy Tamás vezette a kamarát, bár a köznemességet kevésbé irritálóan nem *praefectus*, ám nem is *thesaurarius*, hanem *administrator* címmel. A Magyar Kamara élére így az a köznemesi származású, művelt kamarai hivatalnok került, aki 1608. március elejétől már egyszerre volt báró és fizetett magyar tanácsos (lásd 18. és 22. táblázat) is, és aki 1605 végén Korponán a béke egyik szószólója volt. Mivel a kormány szerv élére egy alacsony sorból felemelkedő, igazi „hivatalnok báró” került, kinevezését köznemestársai is könnyebben elfogadhatták. Sőt pályája sokak számára példát is mutathatott: a püspökök udvartartása helyett a jövőben az arisztokraták familiárisi hálózatából vezethet sikeresebb út kamarai hivatalnoki karrierek építéséhez.

Vízkelethy példája jól jelzi, hogy Mátyás főherceg és a magyar politikai elit nem maradt hűtlen a Magyar Királyság békéjének megteremtésében tanúsított szolgálatokért. De az ország jövőjét biztosító bécsi és zsitvatoroki békeszerződés létrehozásában meghatározó szerepet játszó többi köznemes sem panaszkodhatott, akár a magyar uralkodó, akár Bocskai oldalán álltak is. Pusztán néhány beszédes példa:¹⁷⁷ a bécsi béke köznemesi aláírói közül Apponyi Pál és Osztrócsics András, nem kis részben Illésházy bizalmasai,¹⁷⁸ már öt nappal a békekötés után bárók lettek. Őket 1607–1608-ban követte

¹⁷⁴ Illésházy: Benda K. „A királyi Magyarország tiszti címtára”, 275; Hoffmann: Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 58.

¹⁷⁵ Uo. 58–59.

¹⁷⁶ Uo. 60.

¹⁷⁷ Az alábbiakra lásd a 18. és a 22. táblázat forrásadatait.

¹⁷⁸ MOE XII, 133–134.

Pográny Benedek és Vízkelethy Tamás is, akik a Magyar Tanács javaslatára nyerték el a rangemlést. Sőt, az utóbbiak 1608 tavaszától már a magyar tanácsosok közé is beülhettek, mégpedig Alaghy Ferencsel együtt. Őt részben ezzel kárpótolták a Bocskai hajdúi által okozott tetemes károkért. Részben viszont azzal, hogy Alaghy 1608-tól a fokozatosan újjáéledő Szepesi Kamara tanácsában is ott ülhetett,¹⁷⁹ nevezetesen a zsitvatoroki béke egyetlen köznemesi tárgyalója, Hoffmann György oldalán. Hoffmann ugyanakkor utóbb fia, ifj. György is követte a kamara vezetésében Kassán (1613–1628).¹⁸⁰ Az 1611 őszén elhunyt Vízkelethy utódja (1612–1617) viszont Pozsonyban az a hethesi Pethe László lett, aki korábban kassai vicekapitányként szolgált, sőt mindvégig királyhű maradt, és így 1606 szeptemberében szinte egyszerre lett báró és magyar tanácsos.¹⁸¹ S ők valójában még csak egy folyamat beszédes kezdetét jelentették.

E példák világosan jelzik, hogy 1606–1608-ban mind Mátyás főherceg, mind a főrendek felismerték: a háború alatt új erőre kapó köznemesi rend meghatározó személyiségeit a jövőben a korábbiaknál markánsabban kell bevonni az ország központi és rendi igazgatásába, valamint beemelni annak elitjébe. Ez persze egyáltalán nem jelentette azt, hogy a meggyengült katolikus főrendekkel a Habsburgok felrúgták volna a kapcsolatokat. Sőt a pápai diplomácia és a római inkvizíció hivatala segítségével Forgách érseknek már az 1609 végi pozsonyi diétára sikerült bizonyos pozíciókat (egyházi birtokok részleges visszaadása, az egeri káptalan visszaállítása, az esztergomi egyházi tizedek rendezése, az új püspököknevezésekkel Magyar Tanácsbeli szerepük megőrzése stb.) helyreállítania.¹⁸² Az új magyar király összességében ugyanakkor – elsősorban a békét két oldalról létrehozó nagyurak, Illésházy István, illetve Forgách Zsigmond és Thurzó György tanácsára – rugalmasan alkalmazkodott a rendiségben belüli erőviszony-változáshoz. Ugyanezt szimbolikusan jól jelezte az is, hogy II. Mátyás 1608. novemberi koronázási lakomáján a magyar étekgórok sorában a régi nagyúri famíliák (Balassi, Bánffy, Erdődy, Forgách, Széchy, Thurzó, Zrínyi stb.) tagjai mellett Apponyi Pált és Vízkelethy Tamást is ott találjuk. Az új Habsburg-uralkodó és a Bocskai-párti rendek közötti kiegyezésről pedig az árulkodott, hogy az étekgórok között Homonnai Drugeth György és Nádasdy Tamás, az egykori fiskális és hűtlenségi perek két érintettje, valamint Czobor Mihály, Bocskai volt tanácsosa és török béketárgyalója is szerepet kaphatott.¹⁸³ Sőt, hamarosan bárói címben részesült a hajdúk egyik legismertebb, buzgó katolikus kapitánya, felsővadászi Rákóczi Lajos is.

Mátyás főherceg, majd II. Mátyás magyar király 1606–1608-ban tehát új alapokra helyezte a Habsburg-udvar és a magyar rendek kapcsolatrendszerét. A bécsi béke passzusai és az 1608 őszén hozott törvénycikk egy része ugyan sokkal inkább a rendek igényeit, mint a valóságot tükrözte, mégsem túlzás az új uralkodó és a magyar politikai elit ezen újabb kompromisszumrendszerét – az 1867. évi kiegyezéshez hasonlítva – egyfajta *Ausgleich*-nak nevezni.¹⁸⁴ Ez annak ellenére is igaz, hogy a rendek elvárásai között – a fentiekben említettekén túl – még számos olyan régi sérelem szerepelt, amely a Habsburg

¹⁷⁹ Szűcs J. *A Szepesi Kamarai Levéltár*, 58.

¹⁸⁰ Fallenbüchl Z. „A Szepesi Kamara”, 219.

¹⁸¹ Életpályájának rekonstrukciója: Mikó Á. – Pálffy G. „A pozsonyi Szent Márton-templom”, 149.

¹⁸² Újabbban új szemléletben: Tusor P. „Az 1608. évi magyar törvények”, ill. a régi irodalomból mind a mai napig alapvető: Károlyi Á. *Néhány történeti tanulmány*, 280–393.

¹⁸³ MOL Budapest, N 114, Köt. 16, fol. 55; ÖStA Wien, HKA RA Fasz. 203, Konv. I, fol. 77–78; vö. Pálffy G. „Koronázási lakomák”, 1032–1059, passim.

¹⁸⁴ Vö. Daniel, D. P. „The Fifteen Years War”, 47.

Monarchia meghatározó tagjává vált Magyar Királyságban ténylegesen teljesíthetetlen volt. Például, hogy az uralkodó lakjon Magyarországon (k. e. 18. tc.) vagy a „magyar ügyekben” csakis magyar tanáccsal éljen (k. e. 10. tc.) stb.¹⁸⁵

Néhány dekrétum ugyanakkor hosszú távra meghatározta a rendiség és az uralkodó viszonyát, valamint írásban rögzítette a rendi intézmények valóságos helyzetét és erejét. A koronázás utáni nevezetes 1. törvénycikk például kodifikálta a rendi ellenállás legfőbb színtere, a két kamarás országgyűlés szerkezetét,¹⁸⁶ mégpedig körültekintően rögzítve a 9/d. fejezetben bemutatott 16. századi fejlődést. A Magyar Királyság, mint rendi állam (*Ständestaat*) jellegét emellett számottevően erősítette a Szent Korona Prágából Pozsonyba való hazahozatala.¹⁸⁷ Bár ezt a magyar rendek már a korponai tárgyalásoktól kezdve kitartóan követelték, megvalósulását végül a Habsburg-testvérvizályaiban Mátyás főherceg melletti részvételük alapvetően elősegítette. Mivel Rudolf 1608. június végén lemondott a magyar trónról, a koronát Thurzó György vezetésével magyar küldöttség hozhatta előbb Bécsbe, majd Pozsonyba. Míg ezt a k. e. 4. dekrétum is rögzítette, a k. u. 16. artikus meghatározta őrzésének módját is.¹⁸⁸ A korona védelmére rendes őrséget szerveztek, újra betöltötték a koronaőrök majd egy évszázada megüresedett tisztét (Révay Péter és Pálffy István személyében) – akik csak született magyar világi főrendek lehettek – , de még a koronálada lezárását hitelesítő pecsételési módját is megszabták.¹⁸⁹

A Szent Korona hazatérésének több szempontból különös jelentősége volt. A magyar államiság jelképe, amelyet 1551 óta – az 1563. és 1572. évi királykoronázást kivéve – mindig a Habsburg Monarchia központjában (előbb Bécsben, majd Prágában) őriztek, hosszú időre a Magyar Királyság belpolitikai, azaz első fővárosába, Pozsonyba került. Másrészt ez a változás megerősítette azt, a már említett folyamatot is, amelynek eredményeként a 16. század utolsó harmadában a magyar rendiség az idegenben székelő uralkodóval és a királyi hatalommal szemben egyre inkább a „rendi nemzetet” kezdte a Szent Koronával azonosítani.¹⁹⁰ De a korona hazahozatala még a Szent Istváni birodalom tudatának megőrzését is erősíthette. Sőt, a rendek ezzel a fontos aktussal a Bocskai „török királyságában” egykor reménykedők számára is jelezték, hogy valódi magyar királlyá valaki csakis e felségjelvénnel tehető. Bocskai fejedelem egykori követelését – hiszen a rendek igényének megfelelően a korona hazahozatalát 1605 decemberében már ő is szorgalmazta¹⁹¹ – így a királyság politikai elitje visszafordította a „török oltalmat” elfogadni hajlandókkal szemben.

A korona hazatérte ugyanakkor tetemesen megerősítette a rendi politizálást is. Elődeivel ellentétben Mátyás főhercegnek az adott politikai helyzetben ugyanis egyáltalán nem volt lehetősége a rendek szabad választásának (*electio libera*) megkérdőjelezésére. Így ő valóban szabad királyválasztással (nov. 16.), majd a Magyar Tanács által 1561-ben kidolgozott „forgatókönyv” szerint végrehajtott koronázással (nov. 19.) lett Magyarország uralkodója. Mindez megerősítette a Magyar Királyság választómonarchia (*Wahlmonarchie*) jellegét, noha Habsburg Mátyással szemben csupán egyes kelet-magyarországi köznemesekben merült fel 1606 végéig Bocskai István neve. Sőt, a

¹⁸⁵ CJH 1608–1657, 20–21, 14–15; vö. Márk L. „A királyi tanács”, 591–597.

¹⁸⁶ CJH 1608–1657, 24–25.

¹⁸⁷ Benda K. – Fügedi E. *A magyar korona regénye*, 151–156.

¹⁸⁸ CJH 1608–1657, 10–13, 34–35.

¹⁸⁹ Bak B. „A koronaőrök”; Fazakas L. – Hegedűs E. – Hannel S. *A Szent Korona őrzése*, passim.

¹⁹⁰ Teszelszky, R. C. E. *De sacra corona*, 67–126.

¹⁹¹ MOE XI, 272–273.

koronázást a rendek – mint a fentiekben nyomon követtük – külön törvénycikkekben rögzített, bár csupán részben teljesíthető feltételekhez kötötték. Ezzel mégis meghatározó hagyományt teremtettek. Mátyás utódától, II. Ferdinánd királytól kezdve ugyanis az új uralkodókat a rendek a kiváltságaikat és mindenkori igényeiket betartandó koronázási hitlevél (*diploma inaugurale*) kiadására kötelezték.¹⁹²

Végül szólni szükséges az udvar és a két pártra szakadt magyar rendek 1606. évi kiegyezéseit lehetővé tevő bécsi béke létrejöttének két fontos, nem rendi jellegű előfeltételéről is. Míg a Habsburg Monarchián belül ehhez a Mátyás vezette főhercegek 1606 tavaszi Rudolf császárral való szembefordulása, majd magyar királyságáról való lemondatása tekinthető mérföldkönek, addig Bocskai István oldalán ehhez elsősorban a hajdúk kérdését és a fejedelem személyes sorsát kellett rendezni.

Az előbbi Bocskai egyik legnagyobb történelmi tette volt. Óriási eredménynek számított ugyanis, hogy 1605 decemberében a háború mellett kardoskodó hajdúk számára – napokon át tartó alkudozásokat követően – a fejedelem megnyitotta a békés jövő lehetőségének kapuját. Egykori váradi főkapitányként ugyanis nemcsak azzal volt tisztában, miként lehet őket mozgósítani, hanem azzal is, hogyan lehet őket lecsendesíteni. 1605. december 12-én a magyar történelem legnagyobb kollektív nemesítését hajtotta végre: ekkor mintegy 10 000, majd 1606 szeptemberében újabb mintegy 1000 hajdút – főként az utóbb öregnek nevezett hét hajdúvárosban (Dorog, Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Hadház, Polgár, Vámospercs) és környékén – katonáskodásuk fejében jelentős kiváltságokkal (örökös adómentesség, bíraskodási és önkormányzati privilégiumok) jutalmazott meg és telepítette le.¹⁹³ Emellett Bihar és Szabolcs megyében számos további egyéni nemesítést adott ki. Bár ezzel a társadalomból kiszakadtak problémáját csak részben oldhatta meg, amit jól jelzett a hajdúk 1607–1608. évi újabb felkelése, 1605 végi tömeges kiváltságolásuk meghatározó történelmi lépés volt.¹⁹⁴ Az említett hajdúvárosok kiváltságait pedig 1613. április 1-én II. Mátyás is megerősítette, sőt a hajdúkat a felső-magyarországi főkapitány (ekkor a volt korponai királyi biztos, Forgách Zsigmond) fennhatósága alá rendelte.¹⁹⁵ Ezzel a hajdúvárosok a Magyar Királyság törökellenes határvédelmének speciális részévé váltak. Sőt, a hajdúk utóbb még az oszmánok Magyarországról való kiűzését követően sem kerültek földesúri joghatóság alá, hanem külön közigazgatási egységet (Hajdúkerületet) hoztak létre. Ebből született meg 1876-ban Hajdú megye, amely ha sokszorosan átszervezve is, de még napjainkig is létezik (ma Hajdú-Bihar Megye néven). Végül nem feledhető, hogy a hajdúk és katonatársaik számára nagyon fontos eredmény volt, hogy a bécsi béke 13. cikkelye a polgárháború alatt az ellenségtől elrabolt ingóságok visszaadását nem írta elő,¹⁹⁶ a békeszerződés pedig a közkegyelmet is megteremtette.

A bécsi béke külön fejezetben szolt Bocskai István személyes kielégítéséről is. Sok egyéb kérdéshez hasonlóan végül e tekintetben is a magyar rendek közös akarata, elsősorban Illésházy álláspontja szabott mércét. Egyrészt: Bocskai erdélyi fejedelemségét

¹⁹² CJH 1608–1657, 174–183 (1622: 2. tc.); Turba, G. *Geschichte des Thronfolgerechtes*, 353–354; Csekey I. *A magyar trónöröklési jog*, 99–102.

¹⁹³ Szendrey I. *Hajdú-szabadságlevelek*, 9–19, Nr. 1–2.

¹⁹⁴ További irodalommal: Rácz I. *Hajdúk a XVII. században*; Nagy L. *Hajdúvitézek*; újabban Nagy L. – Nyakas M. *Hajdútisztesség tükröze*; Nyakas M. *A bihari kishajdú városok*, passim; Nyakas M. „Bocskai és a hajdúk”; Nyakas M. „Bocskai adományainak érvényessége”.

¹⁹⁵ Szendrey I. *Hajdú-szabadságlevelek*, 31–32, Nr. 9.

¹⁹⁶ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 346, Nr. 45/A; MOE XII, 516–517, Nr. 26.

sem a Habsburgok, sem a magyar rendek nem kérdőjelezték meg. Ezzel úgymond hivatalosan is elismerték a realitásokat: a török vazallus Erdélyi Fejedelemséget. Ennek ellenére persze továbbra is úgy vélték, hogy kényszerű elszakadása dacára Erdély a Magyar Korona részét képezi.¹⁹⁷ Másrészt viszont Bocskai magyarországi fejedelmi címéről kénytelen volt lemondani, amit persze ő nehezen volt hajlandó elfogadni. Ennek fejében ugyanakkor megkapta Bereg, Ugocsa és Szatmár megyéket, valamint Tokaj, Tarcál és Bodrogheresztúr mezővárosokat. Halála után azonban – mint a megegyezés mondta – ezek visszaszállnak az ország törvényes királyára.¹⁹⁸

Ez hamarosan be is következett. A fejedelem ugyanis 1606. december 29-én Kassán eltávozott a földi világból. Míg Erdélyben fejedelemutódja egy bő esztendőre egykori gubernátora, Rákóczi Zsigmond lett,¹⁹⁹ addig a felső-magyarországi megyéket 1607 februárjától Thurzó György, Forgách Zsigmond és Dóczy András királyi biztosok „visszacsatolták” a Magyar Királysághoz.²⁰⁰ Ez ellen pedig az oszmánok sem emelhettek kifogást. A bécsi béke 2. cikkelye által is sürgetett²⁰¹ török békeszerződést ugyanis közben 1606. november 11-én a Zsitva és a Duna torkolata közelében kialakított táborban megkötötték II. Rudolf császár és magyar király, illetve I. Ahmed szultán és Bocskai fejedelemnek a török fél oldalán helyet foglaló követei.²⁰² Ez pedig 6. cikkelyében elfogadta Bocskai kielégítésének körülményeit.²⁰³ Bár az egyeztetések 1605 decembere óta folytak, a Porta ezúttal is kivárt, miként alakul Bocskai és Mátyás főherceg, illetve a magyar rendek kiegyezése.²⁰⁴ A bécsi béke után felgyorsuló tárgyalások eredményeként végül húsz esztendőre szóló zsitvatoroki béke így meghozhatta az olyannyira vágyott nyugalmat a két világbirodalom magyarországi hadszínterén. Miként Pethő Gergely megfogalmazta azért volt szükség a szultánnal való megbékélésre, „mert addig a megromlott ország meg nem épülhetne, amíg a törökökkel való békesség meg nem léssen.”²⁰⁵ S noha a béke összességében az oszmánoknak kedvezett, hiszen a kialakult határokat garantálta, ők egyszeri 200 000 forint fejében ekkor lemondtak a Habsburgok által 1547 óta fizetett éves „tisztességes ajándékaról”.²⁰⁶ Ezzel a Habsburgok – elvileg legalábbis – az oszmánok egyenrangú diplomáciai tárgyalópartnereivé váltak.

Halála előtt (dec. 17.) Bocskai István még egy nagyon fontos utolsó politikai lépést tett. Bár korábban jó ideig kitartóan ragaszkodott a „Magyarország fejedelme” titulushoz és a Magyar Királyság teljes címerének használatához,²⁰⁷ a bécsi béke erre vonatkozó határozatait végül elfogadva, végakaratóban ezekről lemondott. Ezzel ténylegesen nem mást, mint a Magyar Királyság kiegyezett rendiségének álláspontját fogadta el. Illésházy

¹⁹⁷ MOE XII, 363–364, 439, Nr. 9 (8.6.1606), 704–706, Nr. 118 (26.9.1606), 784, Nr. I (10.4.1606).

¹⁹⁸ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 347–353, Nr. 45/A; MOE XII, 518–523, Nr. 26; vö. Oborni, T. „Bocskai erdélyi állama”, 84–88.

¹⁹⁹ Hangay Z. *Erdély választott fejedelme*, 175–203; Oborni, T. *Erdély fejedelmei*, 77–85.

²⁰⁰ A visszacsatolás története rendkívül gazdag iratanyaga dacára még feltárójára vár.

²⁰¹ Gooss, R. *Österreichische Staatsverträge*, 343, Nr. 45/A; MOE XII, 512, Nr. 26.

²⁰² Bayerle, G. „The Compromise at Zsitvatorok”; Nehring, K. *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise*, 15–42; Nehring, K. „Magyarország”; Ivanics M. „A zsitvatoroki békéhez vezető út”; Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „Frigy és békesség legyen”, 249–308.

²⁰³ „Quod autem concessum est illustrissimo domino Bochkay, illud maneat, juxta pacta Viennae facta.” CJH 1526–1608, 990–991.

²⁰⁴ Újabb friss ismeretekkel: Papp S. „A zsitvatoroki békéhez vezető út”, 277–295.

²⁰⁵ Pethő G. *Rövid magyar kronika*, 173.

²⁰⁶ Petritsch, E. D. „Tribut oder Ehrengeschenk?”.

²⁰⁷ Gyulay É. „Bocskai címerrepresentációja”, 52–53.

meggyőző munkája – Mátyás főherceg és a két pártra szakadt rendek többszörös kiegyezése közepette – eredménnyel járt. Bocskai tehát élete utolsó napjaiban „*messzebbre is és jövődre is nézett*”, ekkor a magyar rendek kiegyezését elfogadva valóban reálpolitikussá vált. Sőt számukra különleges útmutatást is adott. Nevezetesen arról, hogy a „török oltalom” alatt álló Erdélyi Fejedelemségből miként kovácsolhatnak maguk számára előnyt: „*Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunk erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik [értsd: a Magyar Királyság lakóinak] javokra, oltalmokra léssen.*”²⁰⁸ Az új kompromisszumkötések közepette ugyanis fokozatosan megerősödhetett benne a már 1606. szeptember közepén Illésháznak papírra vetett gondolat: „*az Erdélyi Fejedelemségnek növelése és öregítése [értsd: nagyobbítása], melyben ha mód lehet, mennél nagyobbá nevelhetni, annál nagyobb s bizonyosabb erőssége leszen az mi nemzetségünknek.*”²⁰⁹ A 17. században ez a felismerés lett a magyar rendi politizálás egyik különleges vezérelve. Az Erdélyi Fejedelemség ezzel az oszmánok mellett a magyar rendiség számára is gyakran bevethető ütőkártyává vált a Habsburgokkal szembeni politizálásban vagy legalábbis a mindenkori erőviszonyrendszer alakításában.

e. Összegzés: az abszolutizmus magyarországi korlátai

A 16–17. század fordulóján Magyarországon zajló újabb nagy török háború jelentős mértékben átalakította a magyar rendek és a Habsburg-udvar között az 1526 utáni évtizedekben kialakult egyensúlyhelyzetet, ám egyúttal a rendiségen belüli erőviszonyokat is. Az elhúzódo háború közepette a magyar katolikus egyház vezetői úgy vélték – mint utólag kiderült, igencsak helytelenül –, eljött az idő a katolicizmus század folyamán elvesztett pozícióinak visszaszerzéséhez. Ráadásul az ország irányításában betöltött előnyös helyzetüket kihasználva a Magyar és a Szepesi Kamarát, valamint az országos igazságszolgáltatást is irányító főpapok mindezt részben törvénytelen kincstári és hűtlenségi perekkel, részben az országban állomásozó idegen (főként német) zsoldosok segítségével kívánták elérni. A fegyveres ellenreformáció és a kamarai perek, különösen Felső-Magyarországon, ahol a legtöbbeket érintették, így egyre nagyobb elégedetlenséget szültek. A török–tatár és császári–királyi zsoldosok rendszeres garázdálkodásai miatt hihetetlen pusztítással járó hadjáratok közepette e régió nemessége mindezt joggal érezte az idegen elnyomás erősödésének, miközben Eger eleste (1596) miatt az oszmánok közelsége is erősödött.

A korábban lemondások és kompromisszumok sora árán kialakult és évtizedeken át összességében szilárd politikai egyensúly végül mégsem a rendek kezdeményezésére borult fel. Ehhez a lehetőséget a Bocskai István vezette rendkívül sokszínű és sokcélú mozgalom és felkelés (1604–1606) teremtette meg. Ez kezdetben, 1604 augusztus-szeptemberében nem volt más, mint egy kísérlet a Habsburgok által 1600-tól katonai erővel kormányzott és emiatt polgárháborúba sodródott Erdély oszmán vazallusi státuszba való visszaállítására. Az akció hamarosan egyesült az egykori váradi főkapitány által mozgósított hajdúk tiszántúli katonalázadásával, amely hamarosan áterjedt Felső-Magyarország Tiszától északra fekvő területeire is. Sőt a felkelést hamarosan mind a felső-magyarországi rendek, mind az oszmánok is kihasználták saját érdekükben. Az

²⁰⁸ Szigethy G. *Bocskai István Testámentumi rendelése*, 15.

²⁰⁹ Szilágyi S. „Bocskay István”, 327, Nr. LXXXV (14.9.1606).

előbbiek ennek segítségével kívánták 1604. november közepétől rendi sérelmeiket és szabad vallásgyakorlatukat megvédelmezni, különösen amiatt, hogy Rudolf király 1604 tavaszán a pozsonyi diéta végzéseire önkényesen egy olyan törvénycikket (22. artikulus) csatolt, amely a többségében protestáns Magyarországon megtiltotta a vallási kérdések országgyűlési tárgyalását. Más lehetősége az itteni rendeknek ugyanakkor nem is nagyon lehetett, hiszen a felkelt hajdúk török–tátár csapatok támogatásával hamar előzölöttek birtokaikat. Az oszmánok ugyanis 1604. november elején, azaz példátlan gyorsasággal reagálva az eseményekre, Bocskai Istvánt vazallusukká tették, és nem csupán erdélyi fejedelemnek, hanem egyúttal Magyarország királyának nevezték ki.

Így 1604 novemberének közepétől a Bocskai-felkelés legalább négyféle mozgalommá vált: egyszerre volt az Erdély oszmán vazalluságát visszaállító akció, a tiszántúli hajdúk Felső-Magyarországra kiterjedt felkelése, a Magyar Királyság felső-magyarországi kerülete rendjeinek a vallásszabadságért és a rendi sérelmek orvoslásáért folytatott fegyveres küzdelme, valamint az oszmánok saját magyarországi pozícióik megerősítésére felhasznált háborúja. Mindezek ismeretében – a magyar és nemzetközi történetírás eddigi állításaival ellentétben – a Bocskai-felkelés nem lehetett sem magyar nemzeti függetlenségi mozgalom, sem szabadságharc, sem általános Habsburg-ellenes rendi felkelés, de még rendi keretek közötti „nemzeti összefogás” sem. Mindezen leegyszerűsített definícióknál részben jóval kevesebb, részben viszont jóval sokszínűbb mozgalom volt.

Résztvevőinek különböző, sőt ellentmondásos céljai miatt – az eddigi vélekedésekkel ellentétben – a Magyar Királyság rendiségének többsége nem támogatta Bocskai István mozgalmát. A világi és egyházi főrendek többsége nem csatlakozott hozzá, sőt valójában egyetlen magyar országos és rendi főméltóság sem, ám – a hajdúk által ellenőrzött felső-magyarországi kerületet kivéve – még a köznemesség sem. A szintén gyakori vélekedéssel ellentétben pedig – a főurak esetében legalábbis – a vallási hovatartozás sem volt meghatározó. Bocskai legbefolyásosabb tanácsadóinak fele meggyőződéses katolikus volt. Sőt, a magyar rendiség egy jelentős része saját magánkatonaságával, nemesi felkelő csapatokkal, valamint a császári–királyi hadak segítségével fegyveresen küzdött Bocskai hajdú és török–tátár csapataival szemben. Ez a felkelést országossá polgárháborúvá, sőt magyar rendi belháborúvá változtatta. Mindez ugyanakkor arról tanúskodott, hogy a Habsburgok és a magyar rendek között létrejött és e kötetben bemutatott kompromisszumrendszer a 16. században jóval szilárdabb volt, mint azt ez ideig a történetírás vélte. A Bocskai elismerésével kényszerűen járó „török oltalmat” a magyar rendek többsége igen komoly rendi sérelmei ellenére sem vállalta.

Mindezek következtében a Bocskai-felkelést lezáró békefolyamat is sokkal összetettebb volt, mint azt eddig általában a Habsburgok és Bocskai kiegyezéseként, valamint a rendeknek az uralkodóval szembeni győzelmeiként bemutatták. Valójában nem volt más, mint a felkelés idején időlegesen két pártra szakadt magyar rendek különleges kiegyezése, amely mind a Habsburg-udvar és magyar rendiség, mind a világi és az egyházi rendek kapcsolatrendszerében meghatározó változásokat hozott. Az 1605 végétől 1608 őszéig tartó tárgyalásokon ugyanis a világi elit a köznemesség segítségével nemcsak saját pozícióit erősítette meg jelentősen az egyházi rendek kárára, hanem összességében a magyar rendiség uralkodóval szembeni helyzetét is. Ezt kiválóan jelzi, hogy közel fél évszázad után ismét betöltötték a Magyar Királyság legfőbb világi méltósága (a nádor) tisztét, a kamarák élére a püspökök helyére feltörekvő nagyurak kerültek, miközben magyar arisztokráciát vették át az ország számos végvárában a korábbi német főkapitányok

helyét. Ezzel a világít elit és a növekvő szerephez jutó köznemesség megszilárdította pozícióit a belpolitika mellett részben még a magyar állam helyi had-és pénzügyigazgatása terén is.

A Magyar Királyság irányításának különleges dualisztikus alapképlete, azaz az erős centralizáció és az erős rendiség ezért – az eddigi vélekedésekkel ellentétben – 1605–1608 után sem változott meg. Az azonban vitathatatlan, hogy a Bocskai-felkelést és Habsburg Monarchia belső válságát (*Bruderzwist*) egyaránt kihasználva a magyar rendek megszilárdították a Magyar Királyság választómonarchia (*Wahlmonarchie*) jellegét. II. Mátyást 1608 novemberében csak szabad választással és komoly feltételekkel, nevezetesen koronázása előtt hozott törvények sorával fogadták el uralkodójuknak. A magyar állam legfőbb hatalmi szimbólumát, a Szent Koronát pedig a Habsburg-rezidenciavárosból (Prágából) saját fővárosukba (Pozsonyba) hozatták, sőt törvényt alkottak rendi ellenállásuk legfőbb színtere, a diéta 16. században megszilárduló szervezetéről is. E folyamatokban Illésházy István és Thurzó György játszott elévülhetetlen szerepet. Nem véletlen, hogy 1608 után egymást követve e két evangélikus nagyúr töltötték be a nádor posztját. A két nádor vallása ugyanakkor azt is jelezte, hogy a rendek a vallás szabad gyakorlása terén is óriási eredményt értek el: az 1608. évi koronázás előtti 1. törvénycikk ezt a nemeseken, városi polgárokon és végvári katonákon kívül – a Habsburg Monarchiát tekintve egyedülálló módon – még a mezővárosi polgárság és a jobbágyság számára is biztosította.

Az 1608. évi diéta tehát több esztendőnyi tárgyalás, sőt valójában egy újabb kompromisszumrendszer, azaz egy különleges *Ausgleich* létrehozása eredményeként egyszerre jelentette az uralkodói hatalommal szemben a magyar rendek megerősödését, a rendiségen belül pedig a világi elit térnyerését. Ez viszont összességében azt eredményezte, hogy Magyarországon a hamarosan Európa-szerte megerősödő abszolutizmus előtt óriási akadályok emelkedtek. A Magyar Királyság centralizációjában és rendiségében egyaránt meghatározó szereppel bíró magyar politikai elittel II. Mátyásnak és utódainak tehát egészen másként kellett politizálni, mint az osztrák, a német vagy éppen a cseh rendekkel. Az abszolutista törekvéseknek és a fegyveres ellenreformációnak így Magyarországon nem sok jövője lehetett. Különösen, hogy az abszolutizmus társadalmi alapjai (elsősorban az erős polgárság) is hiányoztak. S noha a Magyar Királyság kiemelt katonai, pénzügyi és gazdasági fontossága az elkövetkező évtizedekben valamelyest csökkent, a császárvároshoz való közelsége miatt e szerepe még a harmincéves háború alatt is megmaradt. Az udvar és a rendek 1606–1608-ban kötött, új kompromisszumrendszerének abszolutisztikus intézkedésekkel történő felrúgása tehát óriási veszélyekkel fenyegetett.

12. Tanulságok: évszázadokra kiható változások 1526 után

Az 1526 és 1608 közötti bő nyolcvan esztendő a késő középkori Magyar Királyság történetében hosszú távra, részben még a 19–20. századig is kiható változásokat hozott. Bár ezek jelentőségét nem szeretném túldimenzionálni, e könyv egyes témaköreinek tanulságai alapján egyértelműen úgy vélem, Szent István birodalmának történetében az 1526 utáni évtizedekben századokra kiható, markáns változások következtek be. Ezek egyrészt az oszmánok hódításával, a velük való állandó háborúskodással és a gyakori hadjárásoknak a későbbiekben már visszafordíthatatlan, súlyos következményeivel álltak összefüggésben – miként ezt az eddigi kutatások már alaposan feltárták.¹ Másrészt legalább ennyire alapvető, ugyancsak hosszú távú fordulatot hozott az az eddig kevésbé vizsgált folyamat, amelynek során a Magyar Királyság megmaradó része – mint e kötetben igyekeztem bemutatni – különleges körülmények közepette csatlakozott az éppen megszülető Habsburg Monarchiához.

Hogy a mohácsi csata utáni évtizedek kapcsán nem túlzás a magyar történelem egyik legmeghatározóbb korszakváltásáról és sorsfordulójáról beszélni, azt a 16. század magyar és külföldi szemtanúi is igazolják. Az élesebb szemű megfigyelők a változásokat ugyanis már saját korukban érzékelték és rögzítették. Mintapéldaként elegendő a már többször említett magyar történetíró–politikus (Istvánffy Miklós) és a Velencei Köztársaság bécsi követé (Giovanni Michiel) egy-egy sokat mondó értékelését idéznünk. Istvánffy nevezetes történeti összegzésében – a 17. század legelejéről visszatekintve – a következő szavakkal értékelte a mohácsi ütközet után bekövetkező változásokat: „*Ez az az emlékezetre és keserves szánakozásra méltó mohácsi veszedelem, mellyel a mi nemzetségünknek régi ékességét s az nemességnek és vitézségnek virágát, és valami erőnk vala, az egy nagy veszedelmes vívással földhöz veretvén, elvesztettük, és mely mi lemoshatatlan gyalázatunkkal az idegen pogány népeknek elszenvedhetetlen igáját és a kívől való nemzetségeknek való szolgálatját felvenni s elszenvedni kezdtünk...*”² De hasonlókat rögzített kereken 45 esztendővel a mohácsi csata után az elfogultsággal nehezen vádolható külső szemtanú, a bécsi császárvárosban rezideáló velencei követ is: „*Ami Magyarországot illeti, minden bizonnyal ráillik ez a verssor: Csak voltunk trójaiak, a múlté Ilion [Trója].*”³ [Azaz Magyarország] hallatlan nagy szerencsétlenségbe és nyomorba taszított. **Nemcsak egy királyságból, hanem a kereszténység első királyságából (amelynek királya korábban vetekedett a francia királlyal), királyságból – mondom – »tartományná« süllyedt.**”⁴

¹ További irodalommal: Szakály F. „Mi veszett Mohács után?”; Pálffy G. „A másfél évszázadnyi török uralom”; Ágoston G. *A hódolt Magyarország*; Pálffy G. *A tizenhatodik század*; Ágoston G. – Oborni T. *A tizenhetedik század*; Pálffy G. et al. *A magyar újkor története*, passim.

² „*Haec est illa memorabilis simul et miserabilis Mohachiana clades, qua antiquum gentis nostrae decus, floremque nobilitatis et militiae, ac quicquid virium habebamus, una eaque funestissima dimicatione prostatum amisimus; cepimusque cum inexpiabili ignominia nostra, qua barbarorum intolerabile iugum, qua exterarum nationum servitutem subire et perpeti...*” Istvánfi, N. *Historiarum de rebus Ungaricis*, 130; ill. a közel egykorú fordítás Tállyai Páltól: Benits P., szerk. Istvánffy Miklós, 227.

³ „*fuius Troes, fuit Ilium*” Vergilius, *Aeneis*, II, 325.

⁴ „*Quanto adunque all'Ongaria, si può ben dir di lei, con ogni uerità, quel uerso: Fuimus Troës, fuit Ilion, essendo ridotta in somma infelicità et miseria; non solo perche di regno, et di regno il primo di Christianità (hauendo competito quelli Re di precedentia, con il Re di Francia) di regno dico sia ridotto in prouincia.*” Fiedler, J., hrsg. *Relationen*, 297; Firpo, L., ed. *Relazioni*, 411 (24.11.1571).

A szemtanúk sajnos nem vagy csupán kissé túloztak. Pedig ők még nem is tudhatták, hogy az általuk rögzített változások utóbb még hosszabb időre, részben évszázadokra meghatározzák a magyar állam, sőt részben még egész Közép-Kelet-Európa történetét is. Az oszmánok 16. századi szárazföldi hódításának legfőbb „áldozata” Európában ugyanis a Magyar Királyság déli és keleti területei lettek. A kereszténység, ha nem is első – mint a velencei követ állította –, ám valóban egyik legelőkelőbb késő középkori állama három részre szakadt, és egészen a 18. század elejéig, a Temesköz visszavételéig (1718), a kontinens egyik állandó hadszínterévé vált. Keleti területei (Erdély és a Partium) pedig a 16. század második felére a nemzetközi erőviszonyoknak és az oszmánok akaratának megfelelően – Erdélyi Fejedelemség néven – a Porta vazallus államává váltak. Sőt, az oszmánok által külön (bár gondosan ellenőrzött) államiságra és sajátos fejlődésre kényszerített Erdély végül csupán 1867-ben lett újra a Magyar Királyság része. Ebben persze utóbb a Habsburg-udvar és az erdélyi politikai elit 17. század végi különleges kiegyezésének is óriási szerepe volt.⁵ Az alapokat mégis I. Szülejmán szultán és politikai vezetése teremtette meg.

Az oszmán hódítás nélkül azonban valószínűleg nem vagy egészen más körülmények közepette következett volna be a Horvát Királyság és a késő középkorban autonómiával rendelkező magyar tartomány, Szlavónia e kötetben sokat emlegetett különleges egyesülése is. A Dalmát–Horvát–Szlavón Királyság 16. század közepétől megkezdődő kialakulása hosszú távon alapvető szerepet játszott a mai Horvát Köztársaság területi kereteinek kiformalódásában. Végül Közép-Európa kora újkori története feltehetően egészen másként alakult volna, ha az oszmánok hódítása megakad valahol a Balkánon, de talán még abban az esetben is, ha terjeszkedésüknek a magyar királyi főváros (Buda) 1541-ben nem esik tartós áldozatául. Másként fogalmazva: ha a Habsburgok közép-európai monarchiájának székhelye nem Bécs (majd rövid időre Prága), hanem – miként Habsburg Albert rövid uralkodása (1437–1439) alatt már egyszer megtörtént – a Magyar Királyság fővárosa lett volna. Mindez összességében azt jelenti, hogy az oszmánok 1526. évi mohácsi győzelmükkel, majd magyar- és horvátországi hódításukkal és az erdélyi vazallus állam létrehozásával nemcsak egész Közép-Európa történetébe írták be nevüket, de mind rövidebb, mind hosszabb távon jelentős mértékben átrajzolták a kontinens közép-keleti régiójának térképét – a jól ismert balkáni viszonyokról nem is beszélve.

Az oszmánok Duna menti előrenyomulása átvittén még abban is meghatározó szerepet játszott, hogy a megfogyatkozó területű Magyar Királyság miként válik az éppen megszülető, új közép-európai nagyhatalom, a Habsburg Monarchia részévé. E folyamat utóbb legalább annyira maradandó következményekkel járt, mint az oszmánok hódítása és a velük való háborúk tragikus politikai, gazdasági és etnikai hatásai. Az óriási fordulatot mind Istvánffy Miklós, mind a velencei követ kiválóan érzékelt. Az idegen „nemzetségnek való szolgálat” és a „királyságból tartománnyá süllyedés” kifejezések, ha persze nem is pontosan és teljesen objektívan, mégis jól jelezték: a késő középkori magyar középhatalom, Szent István birodalma a 16. század második felére a Habsburgok Osztrák Háza magyar szempontból valóban idegenből (Bécsből–Prágából) kormányzott monarchiájának, ha nem is tartománya, de része lett. E változás döntő jelentőségét végül az adta, hogy ez a helyzet a későbbi évszázadokban sem szűnt meg vagy fordult vissza

⁵ Vö. Trócsányi Zs. *Habsburg-politika*; Lengyel, Zs. et al., hrsg. *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie*.

középkori, jóval kedvezőbb kerékvágásába. Az 1526 utáni mintegy fél évszázad gyökeres változásai ugyanis alapjaiban a Magyar Királyság és a Habsburgok államának sorsát is évszázadokra, első lépésben a törökök kiűzéséig (1699/1718), majd a Német-római Birodalom megszűnéséig (1806), sőt 1848/1867-ig, ám sok tekintetben egészen 1918-ig, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig meghatározták. Ezeknek a változásoknak a lényegét, azaz e könyv legfontosabb tanulságait az alábbi táblázatban követhetjük nyomon. Ebben a késő középkori és a 16. század végi–17. század eleji Magyar Királyság legfőbb jellegzetességei hasonlíthatók össze.

31. táblázat: *A késő középkori és a 16. század végi Magyar Királyság berendezkedésének főbb jellegzetességei*

Késő középkori Magyar Királyság	16. század végi Magyar Királyság
A belpolitikai harcok és anyagi-gazdasági problémák ellenére békés fejlődés egy jelentős közép-európai középhatalomban.	<ul style="list-style-type: none"> - három részre szakadás, politikai-katonai széttagolódás - szinte felmérhetetlen háborús pusztítás - a településrendszer, város- és kolostorhálózat óriási kárai - két magyar állam kialakulása: a megmaradó Magyar Királyság és az oszmánok vazallus államává váló Erdélyi Fejedelemség - az etnikai határok radikális átrajzolódása („Trianon törökkori gyökerei”⁶) - az egykori magyar állam délszlávok lakta, déli területeinek betagozódása az Oszmán Birodalomba. <p>Összességében évszázadokra kiható és többségében már visszafordíthatatlan negatív változások.</p>
Irányítási központ: Buda, az önálló magyar királyi udvar és a királyi tanács (<i>consilium regis</i>).	<p>1) a főbb irányítási központ: Bécs (illetve a 16. század végén átmenetileg Prága), a királyság „második fővárosa”, a közös Habsburg-udvar és a kor szintjén modern központi kormányzervek. Az önálló magyar királyi udvar megszűnt, csak a koronázások és olykor a diéták alkalmával kelt virtuálisan időről időre újra.</p> <p>2) belpolitikai irányítási központ: Pozsony, a királyság „első fővárosa”, valamint helyi irányítási központok még: Kassa és Zágráb.</p>
Minden ügy magyarországi, illetve ügymond közös magyar–horvát.	Az ügyek egy jelentős része közös ügy (<i>negotia mixta</i>): a külügy, a hadügy és a pénzügy, beleértve különösképpen a bányászatot és a pénzverést. Magyar ügyeknek (<i>negotia mere Hungarica</i>) teljességgel csak a belpolitika és az igazságszolgáltatás marad meg.
Országos befolyás és udvarbeli túlsúly a magyar politikai elit részéről.	Jelentős pozícióvesztés mind az új, közös udvarban, mind a modernizált államigazgatásban, sőt részben még országos és regionális szinten is.
Minden országos kérdésről a királyi tanács és a főméltóságok, az ország igazi bárói döntenek országos és helyi szinten egyaránt. A pénzügyekben a kincstartó szerepe egyre jelentősebb.	<p><i>Országos szinten:</i></p> <p><u>Hadügy:</u> Udvari (1556), illetve Belső-ausztriai Haditanács (1578).</p> <p><u>Külügy:</u> Titkos és Haditanács (kezdetben magyar és délszláv, később főként osztrák–német diplomatákkal).</p> <p><u>Pénzügy:</u> Udvari (1527), Alsó-ausztriai, Magyar (1528) és Szepesi Kamara (1567) (Pozsonyban: német tanácsosokkal és bécsi alárendeltségben).</p> <p>Magyarország kiemelt fontossága miatt erős centralizáció,</p>

⁶ Szakály F. „Trianon török kori gyökerei”.

Késő középkori Magyar Királyság	16. század végi Magyar Királyság
	modernizáció és integráció mindhárom területen, de <i>helyi szinten</i> a magyar főméltóságok és a rendek befolyása jelentős, sőt elengedhetetlenül szükséges!
Középhatalmi szerep Közép-Európában, teljes (államigazgatási) szuverenitással; a Jagelló uralkodók révén magyar(–horvát)–cseh „perszonálunió”.	A Magyar Királyság egy új dinasztikus nagyhatalom, a közép-európai Habsburg Monarchia része, nevezetesen védőbástyája, meghatározó jövedelemforrása és éléskamrája, azaz legerősebb katonai szövetségének és pénzügyigazgatási rendszerének előkelő tagja; a közös bécsi kormányzásból egyes államigazgatási területeken adódó korlátozott szuverenitással. <i>A zusammengesetzte Habsburgermonarchie</i> második országa, mondhatnánk egy külön kis „birodalma” (Szent István birodalma) a Német-római Birodalom után és a Cseh Korona országai előtt. Emellett a monarchia legerősebb rendiséggel és befolyásos politikai elittel rendelkező országa. Fontossága miatt erősen ellenőrzött területe a monarchiának, ám veszélyessége és ismeretlensége (<i>terra incognita et periculosa</i>) miatt kevésbé vonzó ország a monarchia elitjének nagy része számára!

A mohácsi vereség és az 1566-ig folyamatosan, majd utóbb több lépcsőben, egészen 1663-ig tartó magyarországi oszmán hódítás összességében vitathatatlanul évszázadokra kiható és többségében már visszafordíthatatlan negatív változásokat hozott – miként erről a táblázat második rubrikájának jól ismert jelenségei tanúskodnak. Mohács mégsem lett a késő középkori magyar állam olyan szimbolikus „temetője”, mint a szerbek számára az 1389. évi rigómezei (kosovo poljei) ütközet. A Magyar Királyság ugyanis nem szűnt meg, noha az oszmán előrenyomulás miatt területének mintegy 60 százalékát, sőt – ami témánk szempontjából talán a legnagyobb fordulatot hozta – fővárosát (Budát) is igen hosszú időre elvesztette. Ám a szakirodalom gyakori állításával ellentétben nem alakult át valamiféle új állammá, a korábbi összegzésekben oly gyakran felbukkanó „királyi Magyarországgá”. I. Ferdinánd 1526 végi királyválasztásával, majd koronázásával (1527. nov. 3.) a Magyar Királyság egy új dinasztikus nagyhatalom, a Habsburg Monarchia része lett. Ténylegesen egy sokban hasonló összetett államé, mint amilyen Habsburg Ferdinánd magyar uralkodó elődei, leginkább Luxemburgi Zsigmond vagy Habsburg Albert, majd részben még Hunyadi Mátyás és a Jagellók is egészen 1526-ig rendelkeztek.

A velencei követ állításával ellentétben a Magyar Királyság viszont sohasem lett az osztrák–német, magyar és cseh területekből kialakuló Habsburg-államkonglomerátum „tartománya”, ám örökös tartomány sem. Az egyre jelentősebb oszmán előrenyomulás, majd a magyar főváros (Buda) 1541. évi eleste és a bécsi rezidenciaváros kialakulása következtében viszont részben kétségkívül külföldről kormányzott királyság lett. Míg központi igazgatásának és udvartartásának új helyszíne (mint nevezzük: „második fővárosa”) Bécs lett, addig belpolitikai (úgymond „első fővárosává”) és rendi politikai életének központjává Pozsony vált. Ez a folyamat a magyar elit számára – elsősorban az udvar idegenbe kerülése és az új központi kormányzervek létrejötte miatt – több területen tekintélyes pozícióvesztéssel járt együtt. Mégpedig mind az új, közös Habsburg-udvarban, mind az I. Ferdinánd uralkodása alatt modernizált államigazgatásban, sőt részben még országos és regionális szinten is. A kül-, had- és pénzügyek ugyanis már ekkor – ha nem is olyan deklarált formában, mint azt az 1867. évi kiegyezés rögzítette – a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság közös ügyeivé váltak, és valójában 1918-ig azok

maradtak. Mivel azonban ezeket központilag az új bécsi (a 16. század végén részben prágai) kormányzervekből irányították, az 1526 utáni négy-öt évtizedben a magyar politikai elit az államigazgatás e három legfontosabb területén jelentős mértékben visszaszorult. A rendek késő középkori hadügyi hatásköre – a bécsi Udvari Haditanács 1556. évi megalapítása következtében – például a központi igazgatási szintről alacsonyabbra, a katonai igazgatás helyi szintjére süllyedt. Ott azonban – és ez kiemelten hangsúlyozandó – a kifejezetten erős és eredményes centralizáció dacára is nélkülözhetetlen maradt. Önálló magyar hadügyről vagy önálló magyar (nemzeti) hadseregről viszont – a nemesi felkelés elavuló intézményét kivéve – mindezek ismeretében a 16–17. század kapcsán értelmetlen és anakronisztikus beszélni.

A magyar elit pozícióvesztése paradox módon elsősorban a Magyar Királyság meghatározó fontosságával állt összefüggésben. Bár nem szeretném túlértékelni a megfogyatkozó, ám még mindig jelentős (kb. 120 000 km²) területű magyar állam helyét a Habsburg Monarchiában, reményeim szerint a 6–8. és 10. fejezetekben bizonyítani tudtam, hogy a 16. században a Magyar Királyság a monarchia számára több szempontból kiemelkedő jelentőséggel bírt. A 19–20. században a magyar történetírás e fontos kérdésről gyakran alapkutatások nélkül, preconcepciók alapján és a mindenkori aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően alkotott többnyire meglehetősen negatív képet. Eszerint Magyarország a Habsburg Monarchia ütközőállama és gazdasági gyarmata volt, amelynek érdekében az abszolutizmusra törekvő Habsburgok alig tettek valamit. Ez a nagyobb összefoglalóknak köszönhetően a történeti köztudatban is elevenen élő sematikus megállapítás azonban egyáltalán nem felel meg a források alapján kibontakozó képnek, sőt jelentős módosításra szorul.

Egyrészt: a Magyar Királyság az új oszmánellenes határvédelmi rendszernek köszönhetően a Habsburg Monarchia védőbástyája lett, amely az utóbbi hadvezetése (elsősorban az Udvari Haditanács) és a magyar politikai elit szoros együttműködése révén a század második felére épült ki. Hangsúlyozandó tehát, hogy Magyarország a Habsburg-államnak nem olyan, fegyverrel bármikor hűségre kényszeríthető előretolt ütközőállama volt, mint amilyen a középkori magyar államnak Bosznia vagy Szerbia. Sőt, a Magyar Királyság 1526 után Európa egyik legerősebb katonai szövetségének lett szerves része. Ez megmaradásához viszont nélkülözhetetlen volt, az új védelmi rendszer kiépítése, finanszírozása és ellátása ugyanis csakis a szomszédos osztrák és cseh–morva területek, valamint a Német-római Birodalom rendjeinek évente rendszeres török segélyeivel volt lehetséges. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 16. században az európai kontinens egész történetének egyik legjelentősebb katonai-anyagi segélyét kapta e tartományoktól Magyarország, amely viszont ezek védelmét és békés fejlődését garantálta. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia egymásrautaltsága tehát kölcsönös volt, és ezért hozhatott összességében számottevő sikert. Még hozzá ezúttal is hosszabb távon. Az 1570-es évekre kiépült új határvédelmi rendszer alapjaiban ugyanis egészen a 17. század végéig fennmaradt.

Másrészt: a Habsburg-államnak a Magyar Királyságra korántsem csupán katonai-védelmi okokból volt szüksége. Magyarország nyugatra irányuló élőállat-kereskedelmének, rézbányászatának és pénzverésének köszönhetően továbbra is tekintélyes éves állami jövedelmekkel (az 1550–1580-as években 750–900 000 rajnai forinttal) rendelkezett. Az állandó háborúk dacára a közép-európai nagyhatalom jövedelmeinek tehát mintegy harmadát adta. Így a Magyar Királyság a monarchia egyik első rangú jövedelemforrása is maradt. A virágzó élőállat-kereskedelem pedig

Magyarországot az osztrák–német területek, valamint a bécsi rezidenciaváros és udvartartás nélkülözhetetlen éléskamrájává is tette. Mindeközben a magyar–horvát hadszíntér a monarchia új hadiipari piacává vált. Ezek a gazdasági lehetőségek a német, osztrák és cseh nagykereskedők és hadiipari vállalkozók számára óriási lehetőségeket kínáltak. A 16. század második felében azonban mindezek egyúttal Magyarországon is majd minden társadalmi réteg tagjai (arisztokraták, szabad királyi városi polgárok, mezővárosi parasztpolgárok, végvári katonák) számára vonzó lehetőséget nyitottak a vállalkozásra, elsősorban a marhakereskedelemben beszállítóként és alvállalkozóként való bekapcsolódásra. Így az 1568. évi drinápolyi békét követő negyedszázad kapcsán nem túlzás a magyarországi vállalkozás egyik virágkoráról beszélni.

Végül, de nem utolsósorban Szent István birodalma tekintélyes politikai súllyal és reprezentációs erővel bírt a monarchia számára. A velencei követ 1571-ben ugyanis abban nem túlzott, hogy a késő középkorban a magyar–horvát–cseh összetett államot vezető magyar uralkodók valóban méltó partnerei lehettek akár a francia királyoknak is. A középkori magyar állam tekintélye pedig nem veszett el néhány évtized alatt, még területei egy jelentős részének oszmán megszállásával sem. Sőt, a magyar politikai elit és a Habsburg-udvar vezetői – mint ezt a magyar királykoronázások és a császártemetések példáján láthattuk – e téren is sikeresen működtek együtt: közösen próbáltak meg minél többet megőrizni a Szent István-i magyar állam hagyományaiból. Nevezetesen annak a különleges kisebb „birodalomnak” a tekintélyéből és hatalmi jelképrendszeréből, amelyhez továbbra is vagy csupán egykoron, névleg vagy csak részben számos ország, tartomány és királyság tartozott – miként ezt a Habsburgok magyar királyi titulátúrája (*Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Ramae, Serviae, Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque etc. rex*) is jelezte. S az együttműködés e téren is több évszázadra hatott. Habsburg Rudolf 1572. évi pozsonyi koronázásától ugyanis egészen az utolsó magyar királykoronázásig (1916 legvégéig) – a fenti titulátúrának megfelelően – már az a tíz királyság- és tartomány-zászló szimbolizálta Szent István birodalmát, amelyet az 1560–1570-es években a magyar politikai elit a Habsburg-udvarral együttműködve teremtett, majd honosított meg.

A 16. századi bécsi és prágai császártemetéseken felvonultatott magyar hatalmi szimbólumok – az uralkodói titulátúrához hasonlóan – azt is érzékletesen jelezték, hogy a Magyar Királyság a Habsburg Monarchián belül a Német-római császárság után és a Cseh Korona országai előtt, azaz a második helyen áll. Sőt, a monarchia keretein belül a magyar állam még részleges, speciális ’külső szuverenitással’ is rendelkezett; ellentétben például az osztrák vagy a cseh területekkel. A Magyar Királyság ugyanis még a közös uralkodók, a császár és király (*imperator et rex*) és az említett közös ügyek (*negotia mixta*) ellenére sem lett sohasem a Német-római Birodalom, csakis a Habsburg Monarchia része. Így területén – a magyar és a nemzetközi történetírás gyakori pontatlan megfogalmazásaival ellentétben – semmiféle császári joghatóságról vagy igazgatásról nem beszélhetünk. Kicsit sarkalatosan fogalmazva ez egyúttal azt is jelenti, hogy a Habsburgok közép-európai osztrák–német–cseh domíniumát igazi összetett állammá valójában a Magyar Korona országai tették, amelyek a Német-római Császársággal semmiféle államjogi viszonyban nem álltak.

A Magyar Királyság ugyanakkor úgy vált a Habsburg Monarchia katonai és pénzügyi szempontból kétségkívül erősen centralizált területévé, hogy közben befolyásos és népes politikai elittel rendelkező rendi monarchia (*Ständemonarchie*) is maradt. Bár az erős centralizáció (ám nem abszolutizmus) és az erős rendiség együttesét az eddigi történetírás

szinte kizárta, kutatásaim egyik legfőbb tanulsága szerint a 16. századi Magyarországon együtt léteztek. Az 1526 utáni évtizedekben ugyanis mind a Habsburg politikai, had- és pénzügyi vezetés, mind a magyar rendek felismerték, hogy a monarchia központi területei, a bécsi székváros és a Magyar Királyság megvédelmezése érdekében kétoldalú kompromisszumokra, sőt lemondásokra kényszerülnek. A kölcsönös egymásrautaltság tehát kölcsönös engedmények sorát is szükségessé tette. Különösen, hogy a magyar rendek már a késő középkorban is sokkal erősebbek voltak, mint osztrák vagy cseh társaik, a magyar nagyurak pedig mind birtokaikat és jövedelmeiket, mind politikai befolyásukat tekintve nyugodtan versenybe szállhattak az osztrák vagy cseh arisztokratákkal, sőt a magyar elit legfelső rétegének tagjai gyakran le is fölötték azokat.

I. Ferdinánd és utódai ezért a 16. században kompromisszumok sorát kötötték a magyar politikai elittel. Magyarország a dinasztia és a Habsburg-politikai vezetés minden törekvése dacára választómonarchia (*Wahlmonarchie*) maradt; még a Habsburgok elsőszülött öröklési jogának (lat. *primogenitura*) elfogadását sem sikerült elérni. Emellett nem vagy csak kis mértékben sérültek a rendi intézmények, a magyar diéta szervezete pedig éppen a monarchiához való csatlakozás évszázadában szilárdult meg. De megmaradtak, sőt egészen 1918-ig tovább működtek a magyar királyi udvari főméltóságok is; noha valódi udvari feladatkörük virtuálissá vált, hiszen csak a magyar királykoronázások és országgyűlések alatt láttak el valamit egykori feladatkörükből. E tisztségek betöltőinek magyarországi politikai befolyása viszont mindvégig tekintélyes maradt. Mindezekon túl a magyar köznemesség önkormányzatának „bástyái”, a vármegyék szintén problémamentesen, sőt megszilárduló hivatalszervezettel és erősödő öngazgatással látták el feladataikat, de nem érte számottevő osztrák vagy német hatás a magyarországi joggyakorlatot és jogszolgáltatást sem. Hasonlóan megmaradt a magyar rendek és politikai elit számára a belpolitikai élet és az igazságszolgáltatás teljes körű irányítása. Ez a közép-európai Habsburg-államszövetségben – a diéta és az országos tisztségek működése mellett – valójában a magyar állam ’belső szuverenitásának’ legfőbb záloga volt. A Magyar Királyság így a Habsburg Monarchián belül a legönállóbb és legerősebb rendiséggel bíró állam maradt. A Habsburg-állam keretein belüli speciális függetlenséget és a Szent István-i birodalom régi „jogait és szokásait” pedig a magyar elit szilárdan védelmezte. A politikai tudatban így Magyarország – ha érthetően nem is teljes – önállósága a Habsburg Monarchia 20. századig tartó fennmaradása ellenére sohasem sem szűnt meg. Ennek évszázados kifutásban szintén komoly jelentősége volt. Elegendő ezzel kapcsolatban a „magyar birodalmi gondolat” 19–20. századi történetére gondolnunk.⁷

A császárvárosban tehát 1526 után néhány évtized alatt megtanulták, pontosabban felismerni kényszerültek, hogy a Magyar Királyság katonai, pénzügyi és élelmezési szerepének megőrzése a monarchia szempontjából sokkal fontosabb, mint az ezt esetleg veszélyeztető súlyos politikai konfliktusok vállalása. Így a Habsburg-uralkodók a magyar rendekkel szemben egyes kérdésekben (például a nádori tisztség be nem töltésében) csakis abban az esetben érthettek el komolyabb eredményt, amennyiben szövetkeztek a rendek egy-egy befolyásos csoportjával. Ehhez pedig ők megtalálták vagy éppen Jagelló-elődeiktől továbbörökölték a megfelelő módszereket és eszközöket. Sőt a különféle magyar országos főméltóságok, katonai és pénzügyigazgatási tisztségek, valamint az egyre gyakrabban adományozott magyar bárói és magyar tanácsosi cím, továbbá

⁷ Vö. Romsics I. *A magyar birodalmi gondolat*.

birtokadományok segítségével képesek voltak még a magyar arisztokrácia bizonyos alakítására is.

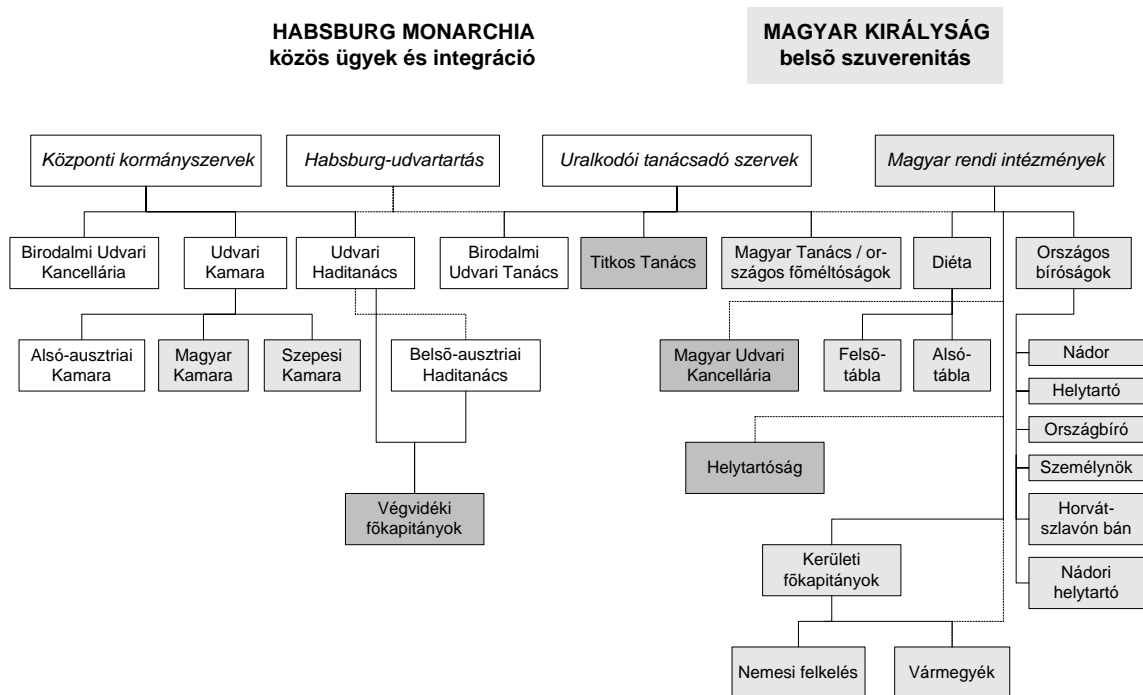
A magyar politikai elit tagjai ugyanakkor néhány évtized alatt szintén felismerték, hogy rájuk – a Magyarország hely-, nyelv- és jogismeretében való tetemes hiányosságok és tekintélyes belpolitikai befolyásuk miatt – a Habsburg-udvarnak égető szüksége van. A Magyar Királyság eredményes kormányzása és fontos szerepköreinek fenntartása nélkülük elképzelhetetlen volt. Ezért néhány évtized alatt rájöttek arra, hogy az uralkodói udvar idegenbe kerülésével és a magyar királyi főváros elestével együtt járó, elkerülhetetlen pozícióvesztésüket úgy mérsékelhetik leginkább, ha a magyar állam rendi kormányzata mellett annak új, Bécsből ellenőrzött, erősen centralizált pénz- és hadügyigazgatásában is meghatározó szerepet vállalnak. Miként utóbb, 1674 nyarán ezt Pálffy Tamás magyar udvari kancellár (1669–1679) – valójában az egész kora újkorra érvényesen – a magyar arisztokratának, Erdődy Miklósnak oly szemléletesen megfogalmazta: „*Két rossz közül a kisebb választandó, és bölcs dolog alkalmazkodni az időhöz. Máskülönben itt az udvarban a császári és királyi kegy visszautasítása nem csekély megrökönyödést szokott okozni.*”⁸

A magyar politikai elit és rendiség legfőbb vezetői tehát a 16. század közepétől Magyarországon az új dualisztikus államigazgatás és berendezkedés mindkét szektorában elévülhetetlen szerepet vállaltak – miként erről a 21. ábra tanúskodik. Ebbe a tekintélyes kompromisszumrendszerbe a kölcsönös egymásrautaltság közepette a Habsburg-udvar vezetői is belementek. Hogy csak néhány szemléletes példát említsünk. Önmagában kiválóan igazolja ezt az a különleges fejlemény, hogy az oszmánellenes magyar- és horvátországi határvédelmi rendszer a század második felére – a dualisztikus államberendezkedésnek megfelelően – különleges, kettős szerkezetet (végvidéki és kerületi főkapitányságok) öltött, amelyben a magyar rendeknek tekintélyes szerep jutott. Ám nemcsak azért, mert a kerületi generálisi posztokat csakis magyar arisztokraták tölthették be, hanem mert ők gyakran viseltek egyszerre mind végvidéki, mind kerületi főkapitányságot. Ráadásul a katonai igazgatásban részt vevő nagyurak főkapitányi tisztségeikkel egyidejűleg a magyar rendek legfőbb vezetői, az országos és rendi főméltóságok betöltői és a Magyar Tanács tagjai is voltak. Azaz egyszerre vettek részt a Magyar Királyság centralizált hadügyigazgatásában és rendi politikai életében egyaránt.⁹ Miként ez gyakran igaz volt az egyházi főrendekre is. A 16. században túlnyomórészt a magyar diéta felsőtábláján ülő püspökök vezették a magyarországi pénzügyigazgatás két helyi kormány szervét, a pozsonyi Magyar és a kassai Szepesi Kamarát. Mindeközben meghatározó szerep jutott nekik a rendi jellegű, ám mégis központi „hivatal”, a Magyar Udvari Kancellária irányításában és a magyarországi igazságszolgáltatásban is. Végül nem feledhetjük azt a sem (vö. a 11. táblázattal), hogy a 16. század második felében a magyar országos és rendi főméltóságokat betöltők több mint fele ifjúkorában hosszabb-rövidebb ideig szolgált a közös Habsburg-udvartartásban, a monarchia leghatékonyabb integrációs-centralizáló intézményében. Sőt, mint láthattuk, a bécsi közös Habsburg-udvar *tényleges* kisebb tisztségeiben való szolgálat meghatározó „alapkö” volt a magyar arisztokraták számára az 1526 előtti *önálló* magyar királyi udvar *névlegessé* vált főméltóságaihoz, azaz a magyarországi belpolitikai-rendi élet befolyásos pozícióinak megszerzéséhez.

⁸ „*Inter duo mala minus est eligendum, et sapientis est accommodare se temporis. Alioquin hic caesareae et regiae oblatae gratiae rejectio non levem causare solet in aula apprehensionem.*” ÖStA Wien, HHStA FA Erdődy Lad. 101, Fasc. 11, 14.8.1672.

⁹ Mindezt újabban a két Zrínyi Miklós (a szigetvári hős és a költő-hadvezér) karrierjén is sikerült kimutatnunk. Pálffy G. „Egy horvát-magyar főúri család”.

21. ábra: A Magyar Királyság igazgatása és berendezkedése a 16. század utolsó harmadában

Mindezek következtében véleményem szerint a Magyar Királyság sok tekintetben egészen másként működött, mint ezt a történetírás ez ideig vélte. Azaz a nemzetközi történetírást a kora újkor vonatkozásában uraló 'rebellis vagy mindig ellenálló magyarok' vagy 'állandóan a függetlenségért küzdő magyarok' kép legalább annyira a mítoszok közé tartozik, mint a magyar nemzeti romantikus történetszemlélet 'magyarelnyomó Habsburgok' vagy 'magyarellenés bécsi udvar' képe. A rendi érdekképviselő, sőt ellenállás ugyanis Magyarországon összefért az udvarral és a központi kormányzatszervekkel való kompromisszumokkal, sőt szoros együttműködéssel. A rendiség legfőbb képviselői ugyanis egyúttal a Habsburgok centralizációs programjának megvalósítói is voltak. Ezzel magyarázható tehát, hogy a sikeres központosítás Magyarországon összefért az erős rendiséggel. A mindkét struktúrában való meghatározó részvétel ugyanakkor egyáltalán nem jelentette a Szent István-i birodalom államiségének, a Magyar Királyság hagyományainak és a rendek érdekeinek feladását. Sőt, paradox módon még erősítette is azt. A dinasztia- és udvarhűség tehát a kora újkor kezdetén Magyarországon egyáltalán nem járt együtt a magyar állam érdekeinek és szuverenitásának feladásával. Azaz a Habsburg-lojalitás és a „magyar hazafiság” nem zárták ki egymást. A magyar politikai elit a mindezekkel járó különféle identitásokat és öntudatokat – ha nem is mindig és könnyen – képes és kénytelen volt összeegyeztetni.

A Magyar Királyság központi és rendi igazgatásában ráadásul nem csupán a magyar politikai elit egy szűk csoportja, hanem különböző szinteken és pozíciókban – hangsúlyozandó – jelentős része vállalt szerepet. Az arisztokrácia és a főpapság mellett saját szintjén még a magyar diétán harmadik rendként jelen lévő köznemesség és a negyedik rend, a szabad királyi városok polgárainak egy része is: például a

határvédelemben várkapitányokként és végvári tisztekként, a pénzügyigazgatásban pedig kamarai, harmincadosi és kincstári uradalmi alkalmazottakként. Arról nem is beszélve, hogy a köznemesség a familiaritás kiterjedt intézménye révén a rendszerben oly aktív szerepet vállaló magyar arisztokratákhoz és főpapokhoz igen szoros szálakkal kötődött.

Mindennek szintén igen hosszú távú következményei lettek. A Habsburg-udvar és a magyar elit között a 16. században – a többször említett egymásrautaltság közepette és a kölcsönös lemondások dacára – igen szilárd kompromisszumrendszer jött létre. Így ennek felbontása csakis akkor volt lehetséges, ha a magyar politikai elit egy igen meghatározó része mondja fel a Bécs és Pozsony között kialakult egyensúlyt. Vagy abban az esetben, ha a Habsburg-udvar esetleg erőszakos, fegyverek támogatta abszolutista intézkedésekhez folyamodik. Ennek viszont a rendek ereje és befolyása miatt ugyancsak komoly veszélyei voltak.¹⁰ Mivel azonban a magyar politikai elit – Pálffy Tamás fenti szavait használva – a két rossz közül a kisebbet választotta és alkalmazkodva az időhöz a Habsburg Monarchiába integrálódott Magyar Királyságban is megtalálta számítását, a rendszert megváltoztatni igyekvők (legalábbis a 18. század végéig tartó nagy török háborúkig) valójában csaknem lehetetlen feladatra vállalkoztak. A kompromisszumrendszer ugyanis oly erős volt, hogy a magyar politikai elit és a rendek többségét – mint részletesen láthattuk (30. táblázat) – sem a 17. század elején az oszmánok vazallusává vált Bocskai István, sem Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, de még a valóban függetlenségi mozgalmat vezető II. Rákóczi Ferenc sem tudta maga mellé állítani. Az 1526 utáni évtizedekben lezajlott alapvető változások így összességében igen hosszú távra határozták meg a Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia közös együttélését.

¹⁰ Miként ugyancsak Pálffy Tamás kancellárta írta egy alkalommal a Wesselényi-összeesküvést követően, az 1670-es évek feszültséggel és bizalmatlansággal teli időszakában: „*De félő bizony, hogy ez a nagy hihetlenség [sic!] idővel az udvarnak nem kevés kárára következik, mert amely doctor patiensének panasza[át] el nem hiszi, nyavalyáját hogy curálja!*” MOL P 1986, 3. cs. 1677. máj. 27.

Rövidítésjegyzék

Folyóiratok, évkönyvek

<i>AAM</i>	<i>Anuarul Arhivelor Mureșene</i> (Târgu Mureș)
<i>Adler</i>	<i>Adler: Zeitschrift für Genealogie und Heraldik</i> (Wien)
<i>AH</i>	<i>Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> (Budapest)
<i>AHP</i>	<i>Archivum Historiae Pontificiae</i> (Roma)
<i>AHY</i>	<i>Austrian History Yearbook</i> (Minneapolis)
<i>AMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis</i> (Cluj-Napoca)
<i>Annales</i>	<i>Annales: Économies, Sociétés, Civilisations</i> (Paris)
<i>AnzWien</i>	<i>Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften</i> (Wien)
<i>AO</i>	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i> (Budapest)
<i>AÖG</i>	<i>Archiv für österreichische Geschichte</i> (until 1864 <i>Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen</i>) (Wien)
<i>ArchÉrt</i>	<i>Archaeológiai Értesítő</i> (Budapest)
<i>ArchOtt</i>	<i>Archivum Ottomanicum</i> (Wiesbaden)
<i>Arrabona</i>	<i>Arrabona: Múzeumi Közlemények</i> (Győr)
<i>ArtLomb</i>	<i>Arte Lombarda</i> (Milano)
<i>AtSz</i>	<i>Agrártörténeti Szemle</i> (Budapest)
<i>AUSB</i>	<i>Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae</i> (Budapest)
<i>AV</i>	<i>Arhivski vjesnik</i> (Zagreb)
<i>BHBl</i>	<i>Burgenländische Heimatblätter</i> (Eisenstadt)
<i>BlHkStmk</i>	<i>Blätter für Heimatkunde</i> (Graz)
<i>BMAW</i>	<i>Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereins zu Wien</i> (Wien)
<i>Carinthia I</i>	<i>Carinthia I: Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten</i> (Klagenfurt)
<i>ČČH</i>	<i>Český časopis historický</i> (Praha)
<i>CH</i>	<i>Cartographica Hungarica</i> (Budapest)
<i>Chronica</i>	<i>Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged</i> (Szeged)
<i>CHSt Wien</i>	<i>Collegium Hungaricum-Studien</i> (Wien)
<i>ČMM</i>	<i>Časopis Matice moravské</i> (Brno)
<i>ČSČH</i>	<i>Československý časopis historický</i> (Praha)
<i>EEQ</i>	<i>East European Quarterly</i> (Boulder)
<i>EM</i>	<i>Erdélyi Múzeum</i> (Cluj Napoca)
<i>EVH</i>	<i>Egri Vár Híradója</i> (Eger)
<i>Évk. BMTI</i>	<i>A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve</i> (Wien)
<i>FHB</i>	<i>Folia Historica Bohemica</i> (Praha)
<i>FI</i>	<i>Frühneuzeit-Info</i> (Wien)
<i>Fo</i>	<i>Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)</i> (Budapest)
<i>FolArch</i>	<i>Folia Archaeologica</i> (Budapest)
<i>Gesta</i>	<i>Gesta: Miskolci történész folyóirat</i> (Miskolc)
<i>GGMV</i>	<i>Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin</i> (Varaždin)
<i>GHH</i>	<i>Genealogicko-heraldický hlas</i> (Bratislava)
<i>GKO</i>	<i>Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas</i> (Leipzig)
<i>HČ</i>	<i>Historický časopis</i> (Bratislava)
<i>HistCarp</i>	<i>Historica Carpatica: zbornik Východoslovenského múzea v Košiciach</i> (Košice)
<i>HistJbLinz</i>	<i>Historisches Jahrbuch der Stadt Linz</i> (Linz)
<i>Historica</i>	<i>Historica: Historical Sciences in the Czech Republic</i> (Praha)
<i>HJb</i>	<i>Historisches Jahrbuch</i> (Freiburg–München)
<i>HK</i>	<i>Hadtörténelmi Közlemények</i> (Budapest)
<i>HME</i>	<i>A Hadtörténeti Múzeum Értesítője</i> (Budapest)
<i>HQ</i>	<i>The Hungarian Quarterly</i> (Budapest)
<i>HŠ</i>	<i>Historické štúdie</i> (Bratislava)

<i>HSR</i>	<i>Hungarian Studies Review</i> (Toronto–Budapest)
<i>HZ</i>	<i>Historische Zeitschrift</i> (München)
<i>ItK</i>	<i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> (Budapest)
<i>JbGO</i>	<i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i> (München)
<i>JbGPÖ</i>	<i>Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich</i> (Wien)
<i>JbLkNÖ</i>	<i>Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich</i> (Wien)
<i>JbKGS</i>	<i>Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven</i> (Breslau)
<i>JbVGStW</i>	<i>Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien</i> (Wien)
<i>JEMH</i>	<i>Journal of Early Modern History: Contacts, Comparisons, Contrasts</i> (Minneapolis–Cambridge)
<i>JSH</i>	<i>Jihočeský sborník historický</i> (České Budějovice)
<i>JSz</i>	<i>Jogtörténeti Szemle</i> (Budapest)
<i>JWG</i>	<i>Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte</i> (Köln–Berlin)
<i>Korall</i>	<i>Korall (Társadalomtörténeti folyóirat)</i> (Budapest)
<i>Kronika</i>	<i>Kronika: Časopis za slovensko krajevno zgodovino</i> (Ljubljana)
<i>KSz</i>	<i>Katolikus Szemle</i> (Budapest)
<i>LK</i>	<i>Levéltári Közlemények</i> (Budapest)
<i>Lymbus</i>	<i>Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlemények</i> (Budapest)
<i>M</i>	<i>Majestas</i> (Mainz–Budapest et al.)
<i>MGM</i>	<i>Militärgeschichtliche Mitteilungen</i> (Freiburg–München)
<i>MGSz</i>	<i>Magyar Gazdaságtörténeti Szemle</i> (Budapest)
<i>MHVSt</i>	<i>Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark</i> (Graz)
<i>MHW</i>	<i>Mitteilungen des kaiserlichen und königlichen Heeresmuseums im Artilleriearsenal in Wien</i> (Wien)
<i>MiKA</i>	<i>Mitteilungen des Kriegsarchives Wien</i> (Wien)
<i>MIÖG</i>	<i>Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung</i> (Wien)
<i>MNy</i>	<i>Magyar Nyelv</i> (Budapest)
<i>MoBl. Adler</i>	<i>Monatsblatt der Heraldischen Gesellschaft Adler</i> (Wien)
<i>MOÖLA</i>	<i>Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs</i> (Linz)
<i>MÖStA</i>	<i>Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs</i> (Wien)
<i>MRK</i>	<i>Mitteilungen der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen</i> (Göttingen)
<i>MSLA</i>	<i>Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs</i> (Graz)
<i>MT</i>	<i>Mediaevalia Transilvanica</i> (Satu Mare)
<i>MűÉ</i>	<i>Művészettörténeti Értesítő</i> (Budapest)
<i>MVGSt</i>	<i>Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg</i> (Nürnberg)
<i>MVGStW</i>	<i>Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Wien</i> (Wien)
<i>NRH</i>	<i>Nouvelle Revue de Hongrie</i> (Budapest)
<i>ÖOH</i>	<i>Österreichische Osthefte</i> (Wien)
<i>ÖZG</i>	<i>Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften</i> (Wien)
<i>Podravina</i>	<i>Podravina: Časopis za multidisciplinarna istraživanja</i> (Koprivnica)
<i>QuFIAB</i>	<i>Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken</i> (Roma)
<i>RAD JAZU</i>	<i>Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti</i> (Beograd)
<i>RHC</i>	<i>Revue d'Histoire Comparée: Études Hongroises</i> (Budapest)
<i>RHM</i>	<i>Römische Historische Mitteilungen</i> (Roma)
<i>SAP</i>	<i>Sborník archivních prací</i> (Praha)
<i>SAS</i>	<i>Studia academica Slovaca</i> (Bratislava)
<i>SDA</i>	<i>Südostdeutsches Archiv</i> (München)
<i>SDSBl</i>	<i>Südostdeutsche Semesterblätter</i> (München)
<i>SEER</i>	<i>The Slavonic and East European Review</i> (London)
<i>SHS</i>	<i>Studia historica Slovaca</i> (Bratislava)
<i>SlArchiv</i>	<i>Slovenská archivistika</i> (Bratislava)
<i>Slavica</i>	<i>Slavica: Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis</i> (Debrecen)

SM	<i>Scripta Mercaturae: Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialgeschichte</i> (St. Katharinen)
SMHW	<i>Studia i Materiały do Historii Wojskowości</i> (Warsaw)
SMM	<i>Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv</i> (Kaposvár)
SNDIHUQ	<i>Specimina Nova: A Janus Pannoninus Egyetem Évkönyve</i> (Pécs)
SOF	<i>Südost-Forschungen</i> (München)
SP	<i>Slovenské pohľady</i> (Bratislava)
SSz	<i>Soproni Szemle</i> (Sopron)
St	<i>Starine</i> (Zagreb)
Sz	<i>Századok</i> (Budapest)
T	<i>Turul</i> (Budapest)
TSAB	<i>The Turkish Studies Association Bulletin</i> (Grand Rapids)
TSz	<i>Történelmi Szemle</i> (Budapest)
TT	<i>Történelmi Tár</i> (Budapest)
UH	<i>Unsere Heimat: Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich und Wien</i> (Wien)
UJb	<i>Ungarn-Jahrbuch</i> (München)
UJbü	<i>Ungarische Jahrbücher</i> (Berlin)
Urbs	<i>Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv</i> (Budapest)
URe	<i>Ungarische Revue</i> (Budapest)
URd	<i>Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften</i> (München–Leipzig)
VSWG	<i>Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte</i> (Bonn)
WGBll	<i>Wiener Geschichtsblätter</i> (Wien)
WZKM	<i>Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes</i> (Wien)
ZAA	<i>Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie</i> (Frankfurt am Main)
Zb SNM	<i>Zborník Slovenského národného múzea</i> (Bratislava)
ZfO	<i>Zeitschrift für Ostforschung</i> (Marburg)
ZGy	<i>Zalai Gyűjtemény</i> (Zalaegerszeg)
ZHF	<i>Zeitschrift für historische Forschung</i> (Berlin)
ZHVSt	<i>Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark</i> (Graz)
ZVR	<i>Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft</i> (Stuttgart)

Sorozatok

Adattár	<i>Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez</i> (Szeged)
AFPh UP	<i>Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis</i> (Prešov)
AtT	<i>Agrártörténeti tanulmányok</i> (MTA, Budapest)
AUD	<i>Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae</i> (Debrecen)
AUSz	<i>Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae</i> (Szeged)
BF	<i>Burgenländische Forschungen</i> (Eisenstadt)
BH	<i>Bibliotheca Historica</i> (Európa Könyvkiadó, Budapest)
BSMRAe	<i>Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum</i> (Budapest)
BWG	<i>Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte</i> (Stuttgart)
CNH	<i>Corpus Nummorum Hungariae</i> (MTA, Budapest)
CS	<i>Collected Studies</i> (USA)
DM	<i>Doktori mestermunkák</i> (Gondolat Kiadó, Budapest)
DRTA JR	<i>Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe</i> , hrsg. Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften (München usw.)
EOE	<i>Monumenta comitialia regni Transsylvaniae / Erdélyi Országgyűlési Emlékek</i> , series III/B in MHH-C, Vol I–XXI. (1540–1699), szerk. Szilágyi Sándor. Budapest: MTA, 1875–1898.
ETE	<i>Monumenta ecclesiastica tempore innovatae in Hungaria religionis illustrantia / Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából</i> . I–V. 1520–1547,

	szerk. Bunyitay V[ince] et al. Budapest: SzIT, 1902–1912.
ÉTTK	Értekezések a történeti tudományok köréből (MTA, Budapest)
FGKöM	Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa (Leipzig)
FHA	Fontes historiae artium (Praha)
FoK	Fons Könyvek (Szentpéter Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest)
FRA-D	Fontes Rerum Austriacarum II: Diplomataria et acta (Wien)
FRA-S	Fontes Rerum Austriacarum I: Scriptores (Wien)
FRH	Fontes rerum Hungaricarum (Budapest)
F+b	Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte: Publikationsreihe des Vereins für Geschichte der Stadt Wien (Wien)
GEK	Geschichte in der Epoche Karls V. (Münster)
HR	Humanizmus és reformáció (Akadémiai Kiadó, később Balassi Kiadó, Budapest)
HSS	<i>Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . I–V. 1526–1630, ured. Ferdo Šišić. MSHSM XXXI., XXXVI., XXIX., XLI., XLIII. Zagreb: Dionička tiskara-Lav. Hatman, 1912–1918.
HSt	Historische Studien (Erlangen)
Joannea	Joannea: Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek (Graz)
KCsK	Kőrösi Csoma Kiskönyvtár (Akadémiai Kiadó, Budapest)
Lab.	Labirintus (Helikon Kiadó, Budapest)
MH	<i>Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae / Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije</i> . I–III. (1526–1554), ured. Emilij Laszowski. MSHSM XXXV., XXXVIII., XL. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1914–1917.
MH Bp.	Magyar História (Gondolat Kiadó, Budapest)
MH ČB	Monographica historica: Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis (České Budějovice)
MHF	Münstersche historische Forschungen (Münster)
MHH	Monumenta Hungariae Historica (MTA, Budapest)
MHH-C	Monumenta Hungariae Historica III: Monumenta Comititalia / Magyar Történelmi Emlékek III: Országgyűlési emlékek (MTA, Budapest)
MHH-D	<i>Monumenta Hungariae Historica I: Diplomataria / Magyar Történelmi Emlékek I: Okmánytárak</i> . I–XLII. Pest–Budapest: MTA, 1875–1948.
MHH-S	<i>Monumenta Hungariae Historica II: Scriptores / Magyar Történelmi Emlékek II: Írók</i> . I–XXXVIII. Pest–Budapest: MTA, 1857–1906.
MHSch	Militärhistorische Schriftenreihe (Wien)
MK	Magyarország Krónikája (ADAMS Kiadó, Budapest)
MLT	Magyar Leveles Tár (MTA, Budapest)
MOE	<i>Monumenta comitialia regni Hungariae / Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel series III/A in MHH-C, Vol I–XII. (1526–1606)</i> , szerk. Fraknoi Vilmos – Károlyi Árpád. Budapest: MTA, 1874–1917.
MPE	<i>Magyar protestáns egyháztörténeti adattár</i> , szerk. Stromp László et al. I–XV. Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902–1911, 1927–1934.
MR	Magyar Ritkaságok (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest)
MSHSM	Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (Zagreb)
MTE	Magyar Történelmi Életrajzok (MTT, Budapest)
NE	Nemzet és Emlékezet (Osiris Kiadó, Budapest)
OH	Opera historica: Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis (České Budějovice)
OHung	Opuscula Hungarica (MNM, Budapest)
ÖPG	Österreichische Postgeschichte (Klingenbach–Eisenstadt)
RGyT	Ráday Gyűjtemény Tanulmányai (Ráday Gyűjtemény, Budapest)
RMK	Régi Magyar Könyvtár (Balassi Kiadó, Budapest)
SOA	Südosteuropäische Arbeiten (München)
StA	Studia Agriensia (Dobó István Vármúzeum, Eger)
StH	Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (MTA, Budapest)

StHSI	Studia Historica Slovaca (Bratislava)
StHung	Studia Hungarica: Schriften des Ungarischen Instituts München (München)
STN	Sorsdöntő történelmi napok (Akadémiai Kiadó, később Balassi Kiadó, Budapest)
StT	Studia Transylvanica: Ergänzungsbände zum Siebenbürgischen Archiv (Gundelsheim/Neckar)
StudHum	Studia Humanitatis (Akadémiai Kiadó, Budapest)
VCC	Veröffentlichungen des Collegium Carolinum (München)
VHKA	Veröffentlichungen des Hofkammerarchivs Wien (Wien)
VIEG	Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte (Mainz)
VIÖG	Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)
VKNGÖ	Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs (Wien)
VStLA	Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchivs (Graz)
VWStLA	Veröffentlichungen des Wiener Stadt- und Landesarchivs (Wien)
WAB	Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland (Eisenstadt)
WBGH	Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit (Wien)
WolfAbRen	Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung (Wolfenbüttel)

Kiadók és intézmények

AEP	Academic Electronic Press (Bratislava)
BAdW	Bayerische Akademie der Wissenschaften (München)
BHM	Budapest Historical Museum (Budapest)
BLA	Burgenländisches Landesarchiv (Eisenstadt)
BTM	Budapest Történeti Múzeum (Budapest)
CEU	Central European University (Budapest)
CPHG	Communauté protestante hongroise de Genève (Geneva)
ČSAV	Československá akademie věd (Praha)
DHI	Deutsches Historisches Institut (Roma)
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar (Budapest)
FFUK	Filozofická fakulta Univerzity Komenského (Bratislava)
HAS	Hungarian Academy of Sciences (Budapest)
HAZU	Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)
HIM	Hadtörténeti Intézet és Múzeum (Budapest)
HKDC	Hrvatski kulturni i dokumentarni centar / Kroatisches Kultur- und Dokumentationszentrum (Eisenstadt)
HNM	Hungarian National Museum (Budapest)
HÚ AV ČR	Historický ústav Akademie věd České Republiky (Praha)
HÚ SAV	Historický ústav Slovenskej akadémie vied (Bratislava)
HVSt	Historischer Verein für Steiermark (Graz)
ISC	Institut de Stratégie Comparée (Paris)
ISP	Hrvatski institut za povijest (Zagreb)
ITI	MTA Irodalomtudományi Intézet (Budapest)
JATE	József Attila Tudományegyetem (Szeged)
JPTE	Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs)
JU HÚ	Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Historický ústav (České Budějovice)
KGRE	Károli Gáspár Református Egyetem (Budapest)
KHM	Kunsthistorisches Museum (Wien)
KLTE	Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen)
KSH	Központi Statisztikai Hivatal (Budapest)
METEM	Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (Budapest–Pannonhalma–Szeged)
MNG	Magyar Nemzeti Galéria (Budapest)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MSzT	Magyar Szemle Társaság (Budapest)

MTA	Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
MTT	Magyar Történelmi Társulat (Budapest)
NFM	Nádasdy Ferenc Múzeum (Sárvár)
OmvH	Országos Műemlékvédelmi Hivatal (Budapest)
OSI	Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut (Wien)
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
ÖAW	Österreichische Akademie der Wissenschaften (Wien)
ÖBV	Österreichischer Bundesverlag (Wien)
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek (Wien)
PPKE	Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Budapest–Piliscsaba)
PUF	Presses universitaires de France (Paris)
SANU	Sprska akademija nauka i umetnosti (Beograd)
SAZU	Slovenska akademija znanosti i umetnosti (Ljubljana)
SNL	Sveučilišna Naklada Liber (Zagreb)
SPN	Slovenské pedagogické nakladateľstvo (Bratislava)
SSEES	School of Slavonic and East European Studies (London)
SzIT	Szent István Társulat (Budapest)
TTI	MTA Történettudományi Intézete (Budapest)
UAW	Ungarische Akademie der Wissenschaften (Budapest)
UP	University Press
ÚMK	Új Mandátum Könyvkiadó
VLkNÖ	Verein für Landeskunde von Niederösterreich (Wien)
VML	Vas Megyei Levéltár (Szombathely)
VÖAW	Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)
VSAV	Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied (Bratislava)
VWGÖ	Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs (Wien)
ZML	Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg)

Források

Levéltári források

AA	ÖStA HHStA Hungarica, Allgemeine Akten
AČS	SÚA Archiv českých stavů
AFA	ÖStA KA Alte Feldakten
Ansbacher RTA	StA Nürnberg Ansbacher Reichstagsakten (Fürstentum Brandenburg-Ansbach)
Archiv GNM	Archiv des Germanischen Nationalmuseums (Nürnberg)
Arhiv HAZU	Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb)
AVA	Allgemeines Verwaltungsarchiv (Wien)
ÄZA	ÖStA HHStA Ältere Zeremonialakten
A 32	MOL Litterae privatorum
A 35	MOL Conceptus expeditionum
A 57	MOL Libri regii
A 95	MOL Acta diaetalia
A 97	MOL Hungarica et Transylvanica
Brandenburg	StA Nürnberg, Fürstentum Brandenburg-Ansbach
Best.	ÖStA KA Bestellungen
BGLA	Landesarchiv Baden-Württemberg, Generallandesarchiv Karlsruhe
BHStA	Bayerisches Hauptstaatsarchiv (München)
Com.	ÖStA HHStA Hungarica, Comititalia
DF	MOL Diplomataikai Fényképgyűjtemény
DL	MOL Diplomataikai Levéltár
E 21	MOL Benignae resolutiones
E 41	MOL Litterae ad cameram exaratae
E 136	MOL MKA Diversae instructiones
E 142	MOL MKA Acta publica
E 144	MOL MKA Történelmi emlékek
E 148	MOL MKA Neo-regestrata Acta
E 172	MOL MKA Archivum familiae Dobó
E 185	MOL MKA Archivum familiae Nádasdy
E 196	MOL MKA Archivum familiae Thurzó
E 554	MOL MKA Városi és kamarai iratok
EK Kt.	Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és ritkaságtár (Budapest)
Familienakten	ÖStA HKA Familienakten
FA Auersperg	ÖStA HHStA Familienarchiv Auersperg (Depositum)
FA Breuner	ÖStA HHStA SchloßA Grafenegg, Breuner'sche Familienarchiv
FA Erdödy	ÖStA HHStA Familienarchiv Erdödy (Depositum)
FA Harrach	ÖStA AVA Gräfllich Harrach'sches Familienarchiv (Depositum)
FA Pálffy	ÖStA HHStA Familienarchiv Pálffy (Depositum)
FA Trautt- mansdorff	ÖStA AVA Familienarchiv Trauttmansdorff (Depositum)
GBÖ	ÖStA HKA Gedenkbücher, Österreichische Reihe
G 314	MZA Rodinný archiv Salm-Neuburgové
HDA	Hrvatski državni arhiv (Zagreb)
Hfk.	BGLA Hausfideikommiss
HFÖ	ÖStA HKA Hofffinanz Österreich
HFU	ÖStA HKA Hofffinanz Ungarn
HHStA	ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
HKA	ÖStA Hofkammerarchiv (Wien)
HKR Akten	ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates

HKR Prot.	ÖStA KA Protokolle des Wiener Hofkriegsrates
HL	Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
Hungarica	ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica)
HZAB	ÖStA HKA Hofzalamtsbücher
IHKR Akten	ÖStA KA Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates
IÖKReg	ÖStA HHStA Innerösterreichischer Kammerkanzlei-Registraturbücher
KA	ÖStA Kriegsarchiv (Wien)
KIA	ÖStA KA Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv
LA	StLA Landschaftliches Archiv
MEA RTA	ÖStA HHStA Mainzer Erzkanzleiarchiv, Reichstagsakten
MKA	MOL Magyar Kamara Archivuma
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
MPRKL	Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (Budapest)
MZA	Moravský zemský archiv (Brno)
NA	Národní archiv (Praha)
NÖHA	ÖStA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten
NÖLA	Niederösterreichisches Landesarchiv (Sankt Pölten)
NSK	Nacionalna i sveučilišna knjižnica (Zagreb)
OMeA SR	ÖStA HHStA Obersthofmeisteramt, Sonderreihe
OSzK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (Budapest)
OÖLA	Oberösterreichisches Landesarchiv (Linz)
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv (Wien)
PrHKR Akten	ÖStA KA Akten des Prager Hofkriegsrates
O 138	MOL Régi jogszolgáltatásra vonatkozó feljegyzések
P 11	MOL Balassi család levéltára
P 71	MOL Csáky család levéltára, Központi levéltár
P 108	MOL Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium
P 184	MOL Esterházy család hercegi ágának levéltára, Oláh család iratai
P 235	MOL Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család
P 419	MOL Károlyi család levéltára
P 707	MOL Zichy család levéltára
P 1313	MOL A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család törzslevéltára
P 1314	MOL A herceg Batthyány család levéltára, Missiles
P 1986	MOL Holló (krompachi) család levéltára
RA	ÖStA HKA Reichsakten
Rod. Drugeth	ŠA Prešov, Rodina Drugeth Humenné
RRB	ÖStA HHStA Reichsregisterbücher
RK RTA	ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichshofkanzlei
SAR	SNA Spoločný archiv rodu Révay
SchloßA Grafenegg	ÖStA HHStA Schloßarchiv Grafenegg (Depositum)
SHStA Dresden	Sächsisches Staatsarchiv, Hauptstaatsarchiv Dresden (Dresden)
SL	Győr–Moson–Sopron megye Soproni Levéltára (Sopron)
SM	NA Stará manipulace
SNA	Slovenský národný archív (Bratislava)
Spisi Sabora	HDA Spisi Sabora
ŠA Prešov	Štátny archív (Prešov)
SOA Třeboň	Státní oblastní archiv (Třeboň)
StA Nürnberg	Staatsarchiv Nürnberg (Nürnberg)
StLA	Steiermärkisches Landesarchiv (Graz)
SVLt	SL Sopron Város Levéltára
TGy	HL Törökkori Gyűjtemény
Turcica	ÖStA HHStA Türkei I. (Turcica)

ÚAE	SNA Ústředný archiv rodu Erdődy
ÚPA	SNA Ústředný pálfyovsky archiv
VUG	ÖStA HKA Vermischte ungarische Gegenstände
WHKR Akten	ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates
WStLA	Wiener Stadt- und Landesarchiv (Wien)
ZÚ	SNA Rodový archiv Zayovcov z Uhrovca
711, Arhiv Drašković	HDA Obiteljski arhiv Drašković

Kiadott források

- Adamček, Josip – Kampuš, Ivan, ured. *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*. Izvori za hrvatsku povijest 3. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1976.
- Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 1–37, szerk. Keserű Bálint et al. Budapest–Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék et al., 1965–2004.
- Bak, János M. – Banyó, Péter – Rady, Martyn, eds., trans. *The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary: A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”) / Tripartitum opus iuris consuetudinarii incluti regni Hungariae per Stephanum de Werbewcz editum*. Introductory study by László Péter. *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary / Decreta regni mediaevalis Hungariae*, Series I, 1000–1526, vol. 5. Idyllwild CA: Charles Schacks, Jr., Publisher; Budapest: Department of Medieval Studies, CEU, 2006.
- Barabás Samu: *Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok / Codex epistolaris et diplomaticus Comitiss Nicolai de Zrinio*. I–II. MHH-D XXIX–XXX. Budapest: MTA, 1898–1899.
- Bariska István, szerk. *Kőszeg ostromának emlékezete*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982.
- Barta Gábor, szerk. *Két tárgyalás Sztambulban: Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyári sztambuli tárgyalásairól*, jegyz., tan. Barta Gábor – Fodor Pál. RMK, Források 5. Budapest: Balassi Kiadó, 1996.
- Bayerle, Gustav: *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda 1590–1593*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Studies 101. Bloomington: Indiana UP, 1972.
- Bayerle, Gustav: *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1606*. Bibliotheca Orientalis Hungarica 36. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- Benda Kálmán, szerk. *Nyáry Pál és Várdai Kata levelezése 1600–1607*. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 7. Debrecen: Alföldi Nyomda, 1975.
- Benda Kálmán – Kenéz Győző: „Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól.” *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1969–1970. [1971] 155–180.
- Benda Kálmán – Tardy Lajos, szerk. *Pierre Lescapier utazása Erdélybe (1574)*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982.
- Benits Péter, szerk. *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. 1–2. Történelmi források I–II. Budapest: Balassi Kiadó, 2001–2003.
- Bessenyei Lajos – Érszegi Géza – Gorlero Maurizio Pedrazza, szerk. *De Bulla Aurea Andreae II Regis Hungariae NCCXXII*. Verona: Edizioni Valdonega, 1999.
- Bessenyei József, szerk. *1504–1566 Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv)*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981.
- Bessenyei József: *Enyingi Török Bálint*. Budapest: MTT, 1994.
- BL – *Die böhmischen Landtagsverhandlungen und Landtagsbeschlüsse vom Jahre 1526 an bis auf die Neuzeit*, hrsg. Königlich Böhmisches Landesarchiv. I–IX. 1526–1599. Prag: Verlag des Königlich Böhmisches Landesausschusses, 1877–1897.
- Blittersdorff, Philipp: „Ritter Sigismund’s Hager v. Allentsteig Leichenpredigt.” *MoBl Adler* 9, no. 21–22 (Sept.–Okt. 1922) 39–49.
- Bocatius, Ioannes: *Opera quae exstant omnia. Prosaica*, ed. Franciscus Csonka. BSMRAe Series nova XII/3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- Bocskai István: *Levelek*, szerk. Benda Kálmán. Téka. Budapest–Bukarest: Európa Könyvkiadó–Kriterion Könyvkiadó, 1992.

- Bodin, Jean. *Az államról. Válogatás*, szerk. Sz. Jónás Ilona. Politikai gondolkodók. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1987.
- Bonfinis, Antonius de: *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I[ózsef] Főgel–B[éla] Iványi–L[ászló] Juhász. IV/1. BSMRAe Saeculum XV. Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1941 [1945].
- Buturac, Josip, et. al., ured. *Protocolla generalium congregationum Statuum et Ordinum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae / Zaključci hrvatskog sabora*. I. 1631–1693. Zagreb: HDA, 1958.
- Buzási János: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Ungarische Akten. Allgemeine Akten. Tematikus repertórium*. Levéltári leltárak 70. Budapest: MOL, 1977.
- Chmel, Joseph: *Actenstücke zur Geschichte Croatiens und Slavoniens in den Jahren 1526 und 1527*. Habsburgisches Archiv. Wien: Peter Rohr, 1846.
- Cochlaeus, Johannes: *Brevis Germaniae descriptio (1512) mit der Deutschlandskarte des Erhard Etzlaub*, hrsg. Karl Langosch. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit I. 3. Aufl. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.
- Csonka Ferenc – Szakály Ferenc, szerk. *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról, 1605. november 11.* BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988.
- CJH 1000–1526: *Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1000–1526. évi törvénczikkék*. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.
- CJH 1526–1608: *Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526–1608. törvénczikkék*. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1899.
- CJH 1608–1657: *Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1608–1657. törvénczikkék*. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Budapest: Franklin-Társulat, 1900.
- Dávid Géza – Fodor Pál, szerk. „Az ország ügye mindenek előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552) / „Affairs of State Are Supreme” The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544–1545, 1552)*. História könyvtár: Okmánytárak 1. Budapest: MTA TTI, 2005.
- Dávid Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest: KSH Levéltára, 2001.
- Deák Farkas: *Magyar hölgyek levelei. 499 darab. 1515–1709*. MLT 2. Budapest: MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1879.
- Decsy Sámuel: *A’ magyar szent koronának és az ahoz tartozó tárgyaknak históriája*. Bécs: Alberti Ignátz, k. szabados könyv nyomtató, 1792. Reprint kiad. Amor Librorum sorozat. Budapest: Kossuth Kiadó, 2003.
- Doerr, August von: *Verzeichnis der Inkolats-Ertheilungen und Aufnahmen in den Herrenstand in Mähren aus den Jahren 1531–1620*. Prag: Fr. Rívnáč, 1903.
- Dominkovits Péter: *XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából*. Sopron: Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára, 1996.
- Dörflinger, Johannes – Wagner, Robert – Wawrik, Franz, hrsg. *Descriptio Austriae. Österreich und seine Nachbarn im Kartenbild von der Spätantike bis ins 19. Jahrhundert*. Wien: Edition Tush, 1977.
- Döry, Franciscus et al., eds. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II: Fontes 19. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Edelmayer, Friedrich et al., hrsg. *Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack*. FRA-S 13. Wien: ÖAW, 1990.
- Engel Pál – C. Tóth Norbert, szerk. *Itineraria regum et reginarum, 1382–1438 / Királyok és királynék itineráriumai, 1382–1438*. Segédletek a középkori magyar történelem tanulmányozásához 1. Budapest: MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája, 2005.
- EOE = *Monumenta comitalia regni Transsylvaniae / Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. Vol I–XXI. (1540–1699), szerk. Szilágyi Sándor. MHH-C III/B: I–XXI. Budapest: MTA, 1875–1898.
- ETE = Bunyitay, V[ince] et al., szerk. *Monumenta ecclesiastica tempore innovatae in Hungaria religionis illustrantia / Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. 1520–1547. Budapest: Szent István Társulat, 1902–1912.
- Erdélyi Gabriella: *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése (Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez)*. I. 1526–1532. Lymbus kötetek 1. Budapest: MOL-OSzK, Balassi Intézet, 2005.
- Érszegi Géza – Sölch Miklós, szerk. *Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétygyűjteményéből*. Budapest: MOL, 2001.
- Fazekas István: „Négy levél Bocskai István bécsi és prágai tartózkodásához (1572, 1576).” *Lymbus* 1 (2003) 19–24.

- Fazekas István: „Szalaházy Tamás kancellár hagyatékában talált iratok jegyzéke (1536).” *LK* 77, no. 2 (2006) 123–136.
- Federmayer, Frederik: „Svadobné a úmrtné oznámenia z pálfiovskej korešpondencie (zo 16.–17. storočia).” *GHH* 13, no 2 (2003) 34–47.
- Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula, szerk. *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich, hrsg. *Die österreichische Zentralverwaltung*. Abt. I. *Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749)*. 2. *Aktenstücke 1491–1681*. VKNGÖ 6. Wien: Adolf Holzhausen, 1907.
- Fenyvesi László – Kovács József László, szerk. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. MR. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
- Fiedler, Joseph, hrsg. *Relationen venetianischer Botschafter über Deutschland und Österreich im sechzehnten Jahrhundert*. FRA-D 30. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1870.
- Firnhaber, Friedrich: „Die Krönung Kaiser Maximilian’s II. zum Könige von Ungern 1563. Aus einer Handschrift der Wiener Hofbibliothek.” *AÖG* 22 (1860) 307–313.
- Firnhaber, Friedrich: „Urkunden zur Geschichte des Anrechtes des Hauses Habsburg auf Ungarn.” *AÖG* 24 (1860) 1–32.
- Firnhaber, Friedrich: „Der Hofstaat König Ferdinand’s I. im Jahre 1554.” *AÖG* 26 (1861) 1–28.
- Firpo, Luigi, ed. *Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato. Tratte dalle migliori edizioni disponibili e ordinate cronologicamente*. III. *Germania (1557–1654)*. Monumenta politica et philosophica rariora, Series II, Nr. 10. Torino: Bottega d’Erasmus, 1968.
- Francolin, Johann von: *Weyland Kaysers Ferdinandi sälinger vnd hochloblichster gedächtnus / vnnd dem ganczen hochberhümbten hauß Österreich angehörig Wappen*. Ausgurg: Philipp Ulhart, sine dato. (= ÖNB 48.W.7.)
- Frauenholz, Eugen von: *Das Heerwesen in der Zeit des freien Söldnertums*. II. *Das Heerwesen des Reiches in der Landsknechtzeit*. Entwicklungsgeschichte des deutschen Heerwesens II/II. München: Beck, 1937.
- Frauenholz, Eugen von: *Lazarus von Schwendi. Der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1939.
- Fronsperger, Leonhart: *Kriegßbuch*. I–III. Frankfurt: Sigmund Feyerabdens Erben, 1596.
- Gecsenyi Lajos, szerk. *Győr város telek- és házösszeírásai 1564–1602 / Grund- und Hausverzeichnisse der Festungstadt Győr / Raab 1564–1602*. Városi levéltári füzetek 7. Győr: Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2003.
- Gecsenyi Lajos: „I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Ausburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről.” *LK* 78, no. 1 (2007) 129–142.
- Geöcze István: „Hadi tanácskozások az 1577-ik évben.” *HK* 7 (1894) 502–537, 647–673.
- Géresi Kálmán: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára / Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. IV. *Oklevelek és levelezések 1600–1700*. Budapest: Franklin-Társulat, 1887.
- Gévay, Anton von: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Aus Archiven und Bibliotheken. Gesandtschaften König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. I–III. [1526–1541]* Wien: Schaumberg und Comp., 1840–1842.
- Gooss, Roderich, hrsg. *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. VKNGÖ 9. Wien: Adolf Holzhausen-Wilhelm Engelman, 1911.
- Gömöry, Gustav von: „Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren“ von 1575 bis 1582.” *MiKA* 1885, 155–178.
- Gugler, Andreas: „Feste des Wiener Hofes von der Mitte des 15. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Bibliographie.” *FI* 11, no. 1 (2000) 90–176.
- Guszarova, Tatjana: „A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői.” *LK* 76: no. 2 (2005) 93–148.
- Hain Gáspár löcsei krónikája, szerk. Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffmann Aurél. Lőcse: Reiss József T. Könyvnyomó Intézete, 1910–1913.
- Hannewald, Bartholomaeus: *Parentalia Divo Ferdinando Caesari Avgvsto patri patriae etc. a Maximiliano imperatore etc., Ferdinando et Carolo serenissimis Archiducibus Austriae Fratribus singulari pietate persoluta Viennae, Anno Domini M.D.LXV. VIII. Idus Augusti*. Augusta Vindelicorum: Meyerpeck et Sorg, 1566. (= Wien Museum Inv. 116.845, ill. ÖNB *48.B.26.)
- Hausenblasová, Jaroslava: „Seznamy dvořanů císaře Rudolfa II. z let 1580, 1584 a 1589.” *Paginae Historiae: Sborník Státního ústředního archivu v Praze* 4 (1996) 39–161.

- Hausenblasová, Jaroslava: *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612*. FHA IX. Prag: Artefactum, 2002.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos, szerk. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Régi Magyar Levéltár 1. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991.
- Hegy Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. II–III. História könyvtár: Kronológiák, adattárak 9. Budapest: MTA TTI, 2007.
- Hildebrand, Reinhardt, hrsg: *Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger 1539–1664. Wirtschaft und Politik im 16./17. Jahrhundert. teil 1. 1539–1623*. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19. Stuttgart: Franz Steiner, 1996.
- Hugyecz Antal: „Ferdinánd főherczeg Nádasdy Tamás fiát fölkeri, hogy atyjának fegyverzetét küldje meg neki, hogy ő azt az utókor dicsőségére hadi szertárában közszemlére állíthassa. 1590. június 17-én.” *HK* 7 (1894) 124–125.
- Illésy János: „A mezei és várbeli katonaság eltartásának költségei Magyarországon 1549-ben.” *HK* 10 (1897) 115–119.
- Isthvanfi, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Antonii Hierati, 1622.
- Iványi Béla, szerk. *A körmendi levéltár Memorabiliái*. Körmendi Füzetek 2. Körmend: Rábavidék nyomda és lapkiadóvállalat, 1942.
- Iványi Béla: *Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban*. Körmendi Füzetek, Sorozaton kívüli A. Veszprém: Egyházmegyei Könyvnyomda 1943.
- I. R.: „Révay Ferencz jelentése a magyarországi végvárok állapotáról 1588-ban.” *TT* (1894) 29–50.
- Jankovics József, szerk. *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*. Adattár 5. Budapest–Szeged: MTA ITI–JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1981.
- Jankovics József – Kruppa Tamás – Pálffy Géza, szerk. *Bethlen Farkas: Erdély története*. I–VI. (1526–1594) Budapest: Enciklopédia Kiadó; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2000–2006.
- Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához*. Eger: Az Érseky Lyceum Könyvnyomdája, 1897.
- Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1910.
- Jedlicska Pál: „XVI. századi török–magyar levelek Pálffy Miklóshoz (A gr. Pálffy-család levéltárából).” *TT* (1881) 691–705.
- Károlyi Árpád: „Okiratok a Dobó–Balassa-féle összesküvés történetéhez (1569–1572.).” *TT* 1879. 672–714.
- Kárpáthy-Kravjánszky, Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján*. Budapest: Sárkány Nyomda R.-T., 1933.
- Katona Tamás, szerk. *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1979.
- Katona Tamás, szerk. *Mohács emlékezete. A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei*. 3. jav. kiad. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987.
- Kazinczy Gábor: *Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával*. MHH-S VII. Pest: MTA, 1863.
- Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.
- Kenyeres István et al., szerk. *XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére*. I–II. FoK 2. Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002.
- Kisari Balla György: *Karlsruhei térképek a török háborúk korából / Kriegskarten und Pläne aus der Türkenzeit in den Karlsruher Sammlungen*. Budapest: Im Selbstverlag des Autors. 2000.
- Kiss István, N.: *XVI. századi dézsmajegyzékek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- Kiss István, R[ugonfalvi]: *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1908.
- Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789 / Ungarländische Studenten in Wiener Bildungsanstalten 1526–1789*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13. Budapest: ELTE Levéltára, 2004.
- Kolanović, Josip, ured. *Sisak u obrani ad Turaka. Izbor građe 1543–1597*. Monumenta Historica 2. Zagreb: Povijesni arhiv Sisak–Matica hrvatska Sisak–Arhiv Hrvatske, 1993.

- Komáromy András: „Magyar levelek a XVI. századból. VII–VIII. Sárkány Antal levelei Nádasdy Tamáshoz.” *TT* 1910, 375–404, 517–542.
- Korpás Zoltán: „Egy spanyol zsoldosvezér levelei a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról: Adalékok Bernardo de Aldana magyarországi tevékenységéhez (1548–1552).” *Fo* 6, no. 1–2 (1999) 3–129.
- Kovachich, Martinus Georgius: *Solennia inauguralia serenissimorum ac potentissimorum principum utriusque sexus, qui ex augusta stirpe Habsburgo-Austriaca Sacra Corona Apostolica in reges Hungarorum, reginasque periodo tertia redimti sunt*. Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1790.
- Kovachich, Martinus Georgius: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum*. Tom. III. Buda: Typis Regiae Universitatis Pestensis, 1798.
- Kovachich, Martinus Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum minores, hactenus inediti, synchroni, aut proxime coaevi...* Tom. I–II. Budae: Typis Regiae Universitatis, 1798.
- Krnic, Bogoljub: „Darivanja kralja Ferdinanda I. za Hrvatsku u god. 1527. do 1529. Po spisima u arhivu c. i kr. zajedničkog ministarstva financija u Beču.” *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 10 (1908) 1–20.
- Kromptic, Louis: *Relationen über Fortifikation der Südgrenze des Habsburgerreiches von 16. bis 18. Jahrhundert*. Hannover: Selbstverlag, 1997.
- Kubinyi Miklós: *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez*. I–II. Budapest: Athenaeum Társulat, 1876.
- Kukuljević aliter Bassani de Sacchi, Johannes, ed. *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–II. Zagrabiae: Typis dris. Ludovici Gaj, 1862.
- Kulcsár Péter, szerk. *Humanista történetírók*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.
- Kulcsár Péter: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentiis ab initiis usque ad annum 1700 / A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Budapest: Balassi Kiadó–OSzK, 2003.
- Lamberg, Joseph von: *Rosen Garten, Das ist Beschreibung vnd Verczeichnuß aller vnnd ieder Jungfawen von Grafen[-], Herrn[-] vnnd Ritterstand, so in der Allerdurchleuchtigsten Frawen, Frawen Anna, Römischer, zu Hungern vnd Beheim Königin, weiland Keyser [sic!] Ferdinandi Gemahel, Frawen Zimmer kommen, vnd wohin dieselbigen widerumb verheurath worden*. Linz: Johann Blancken, 1618. [ÖNB 20.T.452]
- Lanzinner, Maximilian, hrsg. *Der Reichstag zu Speyer 1570*. I–II. Deutsche Reichstagsakten. Reichsversammlungen 1556–1662. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1988.
- Laszowski, Emilij, ured. *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae / Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. I–III. (1526–1554) MSHSM XXXV., XXXVIII., XL. Zagreb: Tisak Dioničke tiskare, 1914–1917.
- Lietzmann, Hilda: „Quellen zur ungarischen Krönung Rudolfs II. im Jahre 1572.” *MÖStA* 42 (1992) 63–101.
- Líva, Václav, ed. *Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra RČS. v Praze. II. 1590–1617*. Prameny k československým dejinám vojenským 2. Praha: Legografia, 1938.
- Lopašić, Radoslav, ured. *Spomenici hrvatske krajine. Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia*. 1–3. MSHSM XV., XVI., XX. Zagreb: L. Hartman, 1884–1889.
- Lopašić, Radoslav: „Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga archiva u Gradcu.” *St* 17 (1885) 151–231, 19 (1887) 1–80.
- Lünig, Johann Christian: *Corpus jvris militaris Des Heil. Röm. Reichs...* Leipzig: Lanck, 1723
- Majer Fidél: *Ghymesí Forgách Ferencz nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*. MHH-S XVI. Pest: MTA, 1866.
- Maksay Ferenc: *A Thököly- és a Rákóczi-szabadságharcok levéltárai. Repertórium*. Levéltári leltárak 52. Budapest: MOL, 1971.
- Maksay Ferenc et al., szerk. *Urbáriumok. XVI–XVII. század. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- Mameranus, Nikolaus: *Catalogvs omnium generalium, tribunorum, ducum, Primorumque totius Exercitus Caroli V. Imp. Aug. et Ferdinandi Regis Roman. Super Rebelleis et inobedientis Germ. quosdam Principes ac Ciuitates conscripti anno 1546*. Köln: Mermeranus, 1550. [ÖNB 26.V.41.(2)]
- Mameranus, Nikolaus: *Kurtze und eigentliche Verzeychnus der Teilnemer am Reichstag zu Augsburg 1566* [Faksimileausgabe] Eingel.: Hans Jäger-Sunstenau. Bibliothek familiengeschichtlicher Quellen 29. Neustadt an der Aisch: Degener, 1985.

- Marczali Henrik, ed. *Enchiridion fontium historiae Hungarorum / A magyar történet kútjöinek kézikönyve*. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1901.
- Marek, Pavel, ed. *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polyxeny Lobkovické z Pernštejna*. Documenta res gestas Bohemicas saeculorum XVI.–XVIII. illustrantia B/I. České Budějovice: JU HŮ, 2005.
- Merényi Lajos: „A véghegyek 1577. évi kivonatos költségvetése.” *HK* 6 (1893) 543–545.
- MOE = *Monumenta comitalia regni Hungariae / Magyar Országgyűlési Emlékek történeti bevezetésekkel*. Vol I–XII. (1526–1606), szerk. Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád. MHH-C III/A: I–XII. Budapest: MTA, 1874–1917.
- Nagy István – F. Kiss Erzsébet: *A magyar kamara és egyéb kincstári szervek*. A MOL kiadványai I: Levéltári leltárak 9. Budapest: MOL, 1995.
- Nagy Lajos: *Wathay Ferenc énekes könyve*. (Hasonmás kiadás.) I–II. Budapest: Magyar Helikon, 1976.
- Nagy László, szerk. *Iratok Bocskai István és kora történetéhez*. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VI. Debrecen: Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat–Hajdú–Bihar Megyei Levéltár, 2005.
- Nehring, Karl et al., hrsg. *Austro-Turcica 1541–1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen*. SOA 95. München: Oldenbourg, 1995.
- Nehring, Karl: *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. SOA 78. München: Oldenbourg, 1983.
- Németh István, H.: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács 1500–1700*. FoK 3. Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2006.
- Németh István, H. et al., szerk. *Királyi Könyvek. (1527–1647)*. CD-ROM. Budapest: Arcanum-MOL, 2001.
- Németh István, H.: „A kassai követek jelentése az 1572. évi február–áprilisi országgyűlésről.” *Fo* 1, no. 1 (1994) 31–51, 1, no. 2 (1994) 150–177.
- Nyulászi-Straub Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein / Wappen aus fünf Jahrhunderten auf Wappenbriefen im Ungarischen Staatsarchiv*. Szekszárd: Babits Kiadó, 1999.
- Olahus, Nicolaus: *Hungaria – Athila*, ed. Colomannus Eperjessy – Ladislaus Juhász. BSMRAe Saeculum XVI. Budapest: K. M. Egyetemi Nyomda, 1938.
- Oláh Miklós: *Hungária. Athila*, szerk. Kulcsár Péter. Millenniumi magyar történelem, Források. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.
- Óváry Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. II. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1894.
- Ötvös Péter: *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606*. Adattár 30. Szeged: Scriptorum Kft., 1991.
- Óze Sándor: *500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562*. I–II. Budapest: MNM, 1996.
- Pálffy Géza: „A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei.” *HK* 108, no. 1 (1995) 114–185.
- Pálffy Géza: „Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát–szlavón közös országgyűlés meghívólevele.” *Fo* 10, no. 2 (2003) 233–248.
- Pálffy, Géza – Pandžić, Miljenko – Tobler, Felix, hrsg. *Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert/Odabrani dokumenti o seobi Gradišćanskih Hrvata u 16. stoljeću*. Eisenstadt/Željezno: HKDC, 1999.
- Pap Ferenc: *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2000.
- Paulinyi Oszkár: „Iratok Kassa sz. kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatolizációjának történetéhez.” *MPE* XIV. Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1931. 1–110.
- Petthő Gergely: *Rövid magyar kronika....* Kassa: Nyomtatott Akadémiai betűkkel, 1753. Reprint kiadás: Budapest: Dharma Kiadó, 1993.
- Petrtsch, Ernst Dieter: *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*. 1. 1480–1574. MÖStA Erg.-Bd. 10/1. Wien: Berger, 1991.
- Pop, Ioan-Aurel: „Tra gli Asburgo e gli Ottomani: la Transilvania alla metà del XVI secolo.” *Annuario: Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica* 6–7 (2004–2005) 185–204.
- Posse, Otto: *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806*. III. 1493–1711. Dresden: Verlag der Wilhelm und Bertha von Baensch Stiftung, 1912.
- Quaripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae*. Zagabria: Typographiae Novoszelianae, 1798.

- Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I–III. 2. kiad. Budapest: Helikon Kiadó, 1986.
- Revsnerus, Nicolaus: *Anaohmata, sive arae sepylcrates incltyae familiae Salmensis, avspiciis incltyi et magnamini Herois D. IVLII Comitis Salmae et Neoburgi ad Oenum etc.* Argentorati: Antonius Bertramus, 1586. [ÖNB * 38.Y.143]
- Reva, Petrus de: *De Sacrae Coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissime brevis Commentarius*. Augsburg: Christophorus Mangus, 1613.
- Roubík, František, ed. *Regesta fondu Militare archivu ministerstva vnitra RČS. v Praze. I. 1527–1589. Prameny k československým dějinám vojenským 1*. Praha: Legografia, 1937.
- Schäfer, Alfons – Weber, Helmut, hrsg. *Inventar der handgezeichneten Karten und Pläne zur europäischen Kriegsgeschichte des 16.–19. Jahrhunderts im Generallandesarchiv Karlsruhe*. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg 25. Stuttgart: Kohlhammer, 1971.
- Simon, Zsolt: „Monumente de limbă maghiară din secolul al XVI-lea din Arhiva oraşului Târgu Mureş.” *AAM* 3 (2004) 275–288.
- Sinkovics István, szerk. *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/1–2. 1526–1790. Budapest: Tankönyvkiadó, 1968.
- Šišić, Ferdo, ured. *Hrvatski saborski spisi / Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–V. 1526–1630. MSHSM XXXI., XXXVI., XXIX., XLI., XLIII. Zagreb: Dionička tiskara–Lav. Hatman, 1912–1918.
- Solis, Virgil: *Wappenbüchlein*. Nürnberg, 1555. Reprintaufl.: Neustadt an der Aisch: Degener, 1974.
- Speckle, Daniel: *Architectura von Vestungen...* Straßburg: Bernhart Jobin, 1589.
- Stoll, Béla et al., szerk. *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*. Budapest: MTA ITI Reneszánsz Kutatócsoport, 1970.
- Sugár István – Szakály Ferenc, szerk. *Tinódi Sebestyén: Krónika*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- Szabadi István, szerk. *Reicherstorffer, Georg: Chorografia Transilvaniae. Chorografia Moldaviae. / Erdély és Moldva leírása 1550*. Series fontium Latinorum Debreceniensis 1. Debrecen: KLTE Klasszika-filológiai Tanszék, 1994.
- Szakály Ferenc: „Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás náddal és szervitoraival, 1556–1561).” *SMM* 18 (1987) 45–126.
- Szakály Ferenc – Scholz, László, szerk. *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552)*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986.
- Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560*. MLT 1. Pest: MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1861.
- Szalay László – Gusztáv Wenzel, szerk. *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*. I–XII. MHH-S II–VI, IX–X, XIX–XX, XXV–XXVI, XXXII. Pest–Budapest: MTA, 1857–1875.
- Szántai Lajos: *Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850*. I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1996.
- Szathmáry Tibor: *Descriptio Hungariae: Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600*. Fusignano: Grafiche Morandi, 1987.
- Szelestei N. László: „Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke).” *ItK* 101, no. 1–2 (1997) 146–158.
- Szendrey István: *Hajdú-szabadságlevelek*. Debrecen: Hajdúböszörmény város tanácsa, 1971.
- Szigethy Gábor: *Bocskai István Testamentumi rendelése*. 2. kiad. Budapest: Holnap Kiadó, 2001.
- Szilágyi Sándor: „Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban.” *TT* 1878. 1–84, 271–338, 577–652.
- Szilágyi Sándor: „Illésházy és más főurak levelezése 1605–1608-ban.” *TT* 1878. 819–900.
- Szücs Jenő: *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813*, szerk. János Varga. A MOL kiadványai I: Levéltári leltárak 7. Budapest: MOL, 1990.
- Tagányi Károly: „Az országos levéltárban őrzött vagy följegyzett hercegi, grófi, bárói, honossági és nemesi okleveleknek jegyzéke.” *I. T* 1, no. 1 (1883) 84–86.
- Stárai Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála*, szerk. Téglásy Imre. MR. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.
- Thallóczy Lajos: „A magyar hadi költségek 1549-ben.” *Sz* 11 (1877) 169–173.
- Thallóczy Lajos: „Horvát szokásjog 1551–1553-ból.” *MGSz* 3 (1896) 142–169.

- Thallóczy Lajos: *Udvartartás. Hofstaat*. [Levéltári adatgyűjtés.] *Die geschichtliche Entwicklung der Hofhaltung*. Budapest: Königl. Ungarische Staatsdruckerei, 1893 [Nyomtatvány]. = OSzK Kt. Fol. Hung. 1625/1, fol. 1–109, 1625/2, fol. 164–661.
- Thallóczy Lajos – Hodinka Antal: *Magyarország melléktartományainak oklevéltára / Codex Diplomaticus Partium Regno Hungariae Adnexarum*. I. *A horvát véghelyek oklevéltára 1490–1527*. MHH-D XXXI. Budapest: MTA, 1903.
- Thun-Hohenstein, Jaroslav Fürst von: „Die A. v. Doerr’schen Matriken-Exzerpte im Schlossarchiv zu Tetschen. I. Abteilung: Wiener Kirchen.” *Jahrbuch des Österreichischen Instituts für Genealogie, Familienrecht und Wappenkunde* 2 (1929) 33–76.
- Thurocz, Johannes de: *Chronica Hungarorum*. I–II/1–2, ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó – Elemér Mályusz. BSMRAe Series nova VII–IX. Budapest: Akadémiai Kiadó, 185–1988.
- Tóth György, szerk. *Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyről*. Millenniumi magyar történelem, Források. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Tóth Péter: *Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. II. 1601–1620, 1631–1641. Vas megyei levéltári füzetek 5. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 1992.
- Turba, Gustav, hrsg. *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania)*. III. Wien: Carl Gerold’s Sohn, 1895.
- Vadász Veronika: *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. Fiatal filológusok füzetek, Korai újkor 1. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2002.
- Valentić, Mirko, ured. *Juraj Rattkay: Spomen na kraljeve i banove Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Biblioteka Hrvatska povjesnica; Hrvatska latinistička historiografija, 4. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001.
- Varga Endre: *Úrszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958.
- Varga Katalin, S.: *Verancsics Faustus: Machinae novae és más művei*. Magyar Hirmondó. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1985.
- Velius, Caspar Ursinus: *De bello Pannonico libri decem*, ed. Adamus Franciscus Kollarius. Vindobonae: Typis Joannis Thomae Trattner, 1762.
- Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607)*. I–II. 1597–1607. MHH-D XXXIV., XXXVII. Budapest: MTA, 1909–1913.
- Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. I. Padova: 1264–1864. FRH I. Budapest: Stephaneum Nyomda R. T., 1915.
- Vida Tivadar: „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Magyar Levelestár. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.
- Wenzel Gusztáv: *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543*. MHH-S I. Pest: MTA, 1857.
- Wernher György: *De admirandis Hungariae aquis*, ed. Laura Erdősi [Géza Görgényi]. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica XXIX. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- Wolfram, Herwig – Thomas, Christiane, hrsg.: *Die Korrespondenz Ferdinands*. III. 1–3. *Lieferung. Familienkorrespondenz 1531 und 1532*. VKNG 58. Wien: Adolf Holzhausens Nfg. 1973–1977–1984.
- Zimmerman, Heinrich: „Urkunden, Acten und Regesten aus dem Archiv des K. K. Ministeriums des Innern.” *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* 5, no. II (1887) CXX–CLXXVI.

Irodalom

Kézikönyvek

- Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. História könyvtár: Monográfiák 9/I. Budapest: MTA TTI, 1997.
- Beke Margit, szerk. *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest: SzIT, 2003.
- Benda Kálmán, szerk. *Magyarország történeti kronológiája. II. 1526–1848*. 3. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Bényei Miklós, szerk. *Bocskai és a hajdúk. Válogatott bibliográfia. A Bocskai-szabadságharc 400 évfordulója II*. Debrecen: Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtára, 2004.
- Bertényi Iván: *Magyar címertan*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország föméltóságai 1526–1848*. Budapest: Maecenas Kiadó, 1988.
- Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai/Die Obergespane Ungarns 1526–1848*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1994.
- Fallenbüchl Zoltán: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár*. Nemzeti téka. Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2002.
- Federmayer, Frederik: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvatel'stva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava–Pressburg–Pozsony: Monada atelier, 2003.
- Federmayer, Frederik et al.: *Šľachta Bratislavskej stolice*. Series nobilium heraldicko-geneaogický lexikón. Bratislava: Agentúra Luigi, 2004.
- Gall, Franz: *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft*. 3. Aufl. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1996.
- Gazda István, szerk. *A magyar történettudomány kézikönyve*. Budapest: Könyvértékesítő Vállalat, 1987.
- Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. 2. jav. kiad. Történelmi Kézikönyvtár. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000.
- Hamann, Brigitte: *Habsburg lexikon. A magyar kiadást szerk. Szmodits Anikó. A magyar vonatkozásokkal* kieg.: Soós István. Budapest: Új Génius Kiadó, 1990.
- HLB = Macan, Trpimir, ured. *Hrvatski biografski leksikon*. 1–6. Zagreb: Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, 1983–2005.
- Hlinka, Jozef: *Bratislavské korunovačné medaily a žetóny*. Fontes Historického odboru Slovenského národného múzea v Bratislave. Bratislava: Obzor, 1966.
- Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657*. CNH 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. I–XI. Budapest: Grill, 1911–1932.
- Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.
- Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. III. *Kiegészítések és névmutató*. Budapest: Bibliotheca Kiadó, 1958.
- Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I/1–2. *Országos jellegű levéltárak és forrásközlések*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000–2003.
- Niederhauser, Emil et al., eds. *Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1945–1959*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- Niederhauser, Emil et al., szerk. *A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest: Beimel és Kozma-Ráth, 1857–1868. Reprint kiadás: Budapest Helikon Kiadó, 1987–1988.
- Nógrády Árpád – Pálffy Géza – Velkey Ferenc: *Magyar uralkodók*. Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó, 2006.
- Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest: Pannonica Kiadó, 2002.
- Soós Ferenc: *Magyarország kincstartói 1340–1540*. Budapest: Argumentum, 1999.
- Szvák Gyula, szerk. *Magyarország uralkodói*. Budapest: Pannonica Kiadó, 2003.
- ÜMIL = Péter László, szerk. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. East European Monographs XVI. Boulder: East European Monographs–New York: distributed by Columbia UP, 1976.

Wißgrill, Franz Karl: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten.* 1–6. Wien: Franz Seizer–Johann Karl Schuender, 1794–1824.

Zivkovic, Georg: *Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine. 1541 bis 1918.* Maschinenschrift in der Bibliothek des Kriegsarchivs in Wien. Wien, 1976.

Általános összefoglalások a Habsburg, magyar és oszmán történelemről

Acsády Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608.* A magyar nemzet története 5. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1897.

Ágoston Gábor: *A hódolt Magyarország.* Budapest: ADAMS Kiadó, 1992.

Ágoston Gábor – Oborni Teréz: *A tizenhetedik század története.* Magyar Századok 7. Budapest: Pannonica Kiadó, 2000.

Andrássy Gyula: *A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.* II. *A mohácsi vésztől a harmincz éves háborúig.* Budapest: Franklin-Társulat, 1905.

Balázs Éva, H.: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800.* Budapest: Magvető Kiadó, 1987.

Balázs, Éva, H. *Hungary and the Habsburgs 1765-1800: An Experiment in Enlightened Absolutism.* Budapest: CEU Press, 1997.

Béranger, Jean: *A History of the Habsburg Empire 1273–1700.* London–New York: Longman, 1994.

Beuc, Ivan: *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravnopovijesne studije.* Zagreb: „Zrinski”, 1985.

Brandis, Clemens Graf zu: *Die Habsburger und die Stephanskronen.* Zürich–Leipzig–Wien: Amalthea-Verlag, 1937.

Budak, Neven – Strecha, Mario – Krušelj, Željko: *Habsburzi i Hrvati.* Zagreb: Srednja Europa, 2003.

Cartledge, Bryan: *The Will to Survey: A History of Hungary.* London: Timewell Press, 2006.

Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet.* 14. kiad. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007.

Domanovszky Sándor, szerk. *Magyar művelődéstörténet.* III. *A kereszténység védőbástyája.* Budapest: MTT, 1940. Reprint kiadás: Szekszárd: Babits Kiadó, 1991.

Eckhart Ferenc: *A Szentkorona-eszme története.* Budapest: MTA, 1941.

Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* 2. bőv. kiad., szerk. Mezey Barna. Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

Ember Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig.* A MOL kiadványai III: Hatóság- és hivataltörténet 1. Budapest: MOL, 1946.

Engel Pál: *Szent István birodalma: A középkori Magyarország története.* História könyvtár: Monográfiák 17. Budapest: MTA TTI, 2001.

Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526.* Osiris Tankönyvek. Budapest: Osiris Kiadó, 1998.

Evans, R[obert] J[ohn] W[eston]: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700: An Interpretation.* Oxford–New York: Oxford UP–Clarendon Press, 1979.

Fichtner, Paula Sutter: *The Habsburg Monarchy 1490–1848: Attributes of Empire.* Houndmills-Basingstoke-Hampshire–New York: Palgrave–Macmillan, 2003.

Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária: *Török és tatár hódítók.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1993.

Gergely, András – Máthé, Gábor, eds. *The Hungarian State.* Budapest: Korona Publishing House, 2000.

Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok: Egy európai jelenség.* 6. kiad. Budapest: Pannonica Kiadó, 1998. – németül: Gonda, Imre – Niederhauser, Emil: *Die Habsburger: Ein europäisches Phänomen.* Budapest–Wien: Corvina Kiadó–Verlag Kremayr & Scheriau, 1985.

Guldescu, Stanko: *The Croatian-Slavonian Kingdom 1526–1792.* Studies in European History 21. The Hague: Mouton, 1970.

Gutkas, Karl: *Geschichte des Landes Niederösterreich.* 6. verb. Aufl. Sankt Pölten–Wien: Verlag Niederösterreichisches Pressehaus, 1978.

Györffy György: *István király és műve.* 3. bőv. jav. kiad. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.

Heka László. *A magyar–horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete.* Szeged: Bába Kiadó, 2004.

Hegyi Klára – Zimányi Vera: *Az Oszmán Birodalom Európában.* Budapest: Corvina Kiadó, 1986.

Imber, Colin: *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power.* Basingstoke–New York: Palgrave MacMillan, 2002.

- Inalcik, Halil: *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*, 3rd edition. London: Widenfeld and Nicolson, 1997.
- Ingrao, W. Charles: *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. 2nd edition. New Approaches to European History 3. Cambridge: Cambridge UP, 2000.
- Kalmár János: *Magyarország története a 16–18. században*. 4. kiad. Budapest: IKVA Kiadó, 1992.
- Kann, Robert A.: *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 1974.
- Király, Béla K.: *Hungary in the Late Eighteenth Century. The Decline of Enlightened Despotism*. East Central European Studies of Columbia University. New York–London: Columbia UP, 1969.
- Király Béla – Veszprémy László, szerk. *A magyar hadtörténelem évszázadai*. Budapest: Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, 2003.
- Kirschbaum, Stanislav J.: *A History of Slovakia: The Struggle for Survival*. 2nd edition. Houndmills–Basingstoke–Hampshire–New York: Palgrave-Macmillan, 2005.
- Klaić, Vjekoslav: *Povijest Hrvata od nastarih vremena do svršetka XIX stoljeća*. 4–5, ured. Trpimir Macan. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1982.
- Koenigsberger, H[elmut] G[eorg]: *Early Modern Europe 1500–1789*. A History of Europe 2. London–New York: Longman, 1987.
- Kontler, László: *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*. Budapest: Atlantis Publishing House, 1999. Reprint edition. Houndmills–Basingstoke–Hampshire–New York: Palgrave-Macmillan, 2002.
- Kosáry, Dominic G.: *A History of Hungary*. Cleveland–New York: The Benjamin Franklin Bibliophile Society, 1941. Reprint edition. New York: Arno Press & The New York Times, 1971.
- Kósa László, szerk. *Magyar művelődéstörténet*. 3. jav. kiad. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
- Kovacsics József, szerk. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest: KSH-MTA Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága, 1997. 141–196.
- Köpeczi Béla, főszerk. *Erdély története*. I–III. 3. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Osiris tankönyvek. Budapest: Osiris Kiadó, 1998.
- Lendvai, Paul: *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat*. Princeton: Princeton UP, 2003.
- Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Párhuzamos életrajzok a magyar történelem századaiból. Budapest: Kossuth Kiadó, 2003.
- Lukinich, Imre: *A History of Hungary in Biographical Sketches*. London, Simpkin Marshall Ltd. 1937. Reprint edition: Freeport, N.Y.: Books for Library Press, [1968.]
- Macartney, C[arlisle] A.: *Hungary. A Short History*. Edinburgh University Publications. History, Philosophy and Economics 13. Edinburgh: Edinburgh UP, 1962.
- Mannová, Elena, ed. *A Concise History of Slovakia*. StHSI 21. Bratislava: HÚ SAV–AEP, 2000.
- Marczali, Heinrich: *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1910.
- Marczali, Henry: *Hungary in the Eighteenth Century*. Cambridge: UP, 1910. Reprint edition. New York: Arno Press, 1971.
- Matuz József: *Az Oszmán Birodalom története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- Mezey Barna, szerk. *Magyar alkotmánytörténet*. 5. kiad. Osiris Tankönyvek. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Miskolczy, Julius: *Ungarn in der Habsburger-Monarchie*. Wiener historische Studien V. Wien–München: Herold, 1959.
- Molnár, Miklós: *A Concise History of Hungary*. Cambridge concise histories. Cambridge: Cambridge UP, 2001. Reprint edition. Cambridge: Cambridge UP, 2005.
- Nagy Endre – Rácz Lajos: *Magyar alkotmány- és közigazgatástörténet*, szerk. Máthé Gábor. Budapest: HVG-ORAC Lap és Könyvkiadó Kft., 2007.
- Nemeskürty István: *Mi, magyarok. Történelmünk ezerszáz éve*. 5. jav. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006.
- Nemeskürty István: *Magyar századok: Gondolatforgácsok a nemzet életrajzához*. Budapest: Szabad Tér Kiadó, 2006.
- Pach Zsigmond Pál, főszerk. – R. Várkonyi Ágnes, szerk. *Magyarország története 1526–1686*. I–II. 2. kiad. Magyarország története tíz kötetben 3/1–3/2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Magyar Századok 6. Budapest: Pannonica Kiadó, 2000.
- Pálffy Géza et al.: *A magyar újkor története*, szerk. Szvák Gyula. Budapest: Pannonica Kiadó, 2007.
- Pamlényi, Ervin, ed. *A History of Hungary*. London–Wellingborough: Collet's, 1975.

- Pavličević, Dragutin: *Povijest Hrvatske*. 3. dop. izd. Biblioteka hrvatske povijesti. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002.
- Pohl, Walter – Vocelka, Karl: *A Habsburgok: Egy európai dinasztia története*. Budapest: Gulliver Kiadó, 1995.
- Radvánszky, Anton: *Grundzüge der Verfassungs- und Staatsgeschichte Ungarns*. StHung 35. München: Rudolf Trofenik, 1990.
- Romsics Ignác, főszerk. *Magyarország története*. Akadémiai kézikönyvek. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007.
- Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*. 2. jav. kiad. Budapest: Franklin-Társulat, 1886.
- Sára János: *A Habsburgok és Magyarország 950–1918*. Budapest: Athenaeum 2000 Kiadó, 2001.
- Sinor, Denis: *History of Hungary*. London: George Allen & Unwin, 1959. Reprint edition. Westport: Greenwood Press, 1976.
- Sugar, Peter F. – Hanák, Péter – Frank, Tibor, eds. *A History of Hungary*. Bloomington: Indiana UP–London–New York: I. B. Tauris, 1990. 3rd print. Bloomington. Indiana UP, 1994.
- Szabó Péter: *Az erdélyi fejedelemség*. Ser. Tudomány–Egyetem. Budapest: Vince Kiadó, 1997.
- Szakály Ferenc: *Virágkor és hanyatlás 1440–1711*. 2. kiad. Magyarok Európában II. Budapest: História Alapítvány–Holnap Kiadó, 2006.
- Szalay László: *Magyarország története*. I–VI. Lipcse: Geibel, 1852–1859.
- Szekfü Gyula: *Magyar történet*. III. 2. kiad. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1935. Reprint: Budapest: Maecenas Könyvkiadó, 1990.
- Szentpétery József, szerk. *Kereszt és félhold (1526–1699). A török kor Magyarországon / Cross and Crescent (1526–1699). The Turkish Age in Hungary / Kreuz und Halbmond (1526–1699). Die Türkenzeit in Ungarn*. CD-ROM. Budapest: Enciklopédia Humana Egyesület, 1999.
- Tapié, Victor-Lucien: *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*. New York: Praeger, 1971.
- Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. 6. kiad. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóhivatala, 1919.
- Tóth István György: *Három ország – egy haza*. Budapest. ADAMS Kiadó, 1992.
- Tóth István György, szerk. *Millenniumi magyar történet: Magyarország története a honfoglalástól napjainkig*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. – angolul: Tóth, István György, ed. *A Concise History of Hungary: The History of Hungary from the Early Middle Ages to the Present*. Budapest: Corvina Books Ltd.–Osiris Kiadó, 2005.
- Valka, Josef: *Dějiny Moravy*. Díl 2. *Morava reformace, renesance a baroka*. Vlastivěda moravská, země a lid, Nová řada 6. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost: 1995.
- Várkonyi Ágnes, R.: *Három évszázad Magyarország történetében. 1526–1790. I. A megosztottság évszázada 1526–1606*. Budapest: Korona Kiadó, 1999.
- Várkonyi Ágnes, R.: *A Királyi Magyarország 1541–1686*. Ser. Tudomány–Egyetem. Budapest: Vince Kiadó, 1999.
- Vorel, Petr: *Velké dějiny zemí Koruny české*. VII. (1526–1618). Praha–Litomyšl: Paseka, 2005.
- Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. 1–2. Österreichische Geschichte 1522–1699. Wien: Ueberreuter, 2003.
- Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*. Történelmi kézikönyvtár. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1997.

Monográfiák

- Ackermann Kálmán: *Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Életrajzi tanulmányok az ellenreformáció korához*. Budapest: Heiler és Kószol Kö- és Könyvnyomdai Műintézet, 1918.
- Acsády Ignác: *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. 1526–64*. Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1888.
- Acsády Ignác: *Régi magyar birtokviszonyok. 1494–1598*. ÉTTK 3. Budapest: MTA, 1894.
- Adamček, Josip: *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od seredine XV do kraja XVII stoljeća*. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 18. Odjel za hrvatsku povijest, Centar za povijesne znanosti sveučilišta u Zagrebu, Monografije 8. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.
- Ágoston, Gábor: *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge UP, 2005.
- Aichelburg, Wladimir: *Kriegsschiffe auf der Donau*. MHSch 37. Wien: ÖBV, 1978.

- Altfahrt, Margit: *Ferdinand der Erste (1503–1564). Ein Kaiser an der Wende der Neuzeit*. VWStLA Reihe B: Ausstellungskataloge 67; WGBII Beiheft 1. Wien: WStLA, 2003.
- Amstadt, Jakob: *Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie)*. Würzburg: Gugel, 1969.
- Angyal, Zoltán: *Rudolfs II. ungarische Regierung; Ursachen, Verlauf und Ergebnis des Aufstandes Bocskay*. Inaugural-Dissertation der Philosophischen Fakultät der Universität Bern. Budapest: Selbstverlag des Verfassers–Athenaeum A. G., 1916.
- Arens, Meinolf: *Habsburg und Siebenbürgen 1600–1605: Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband*. Studia Transylvanica 27. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2001.
- Aulinger, Rosemarie: *Das Bild des Reichstages im 16. Jahrhundert: Beiträge zu einer typologischen Analyse schriftlicher und bildlicher Quellen*. Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der BAfW, Schrift 18. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- Baďurík, Jozef: *Slovensko v zápase Ferdinanda I. o uhorskú korunu (1526–1532)*. Bratislava: Mistrál, 1998.
- Baďurík, Jozef: *Malokarpatské vinohradníctvo v 16. storočí*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1990.
- Bahlcke, Joachim: *Regionalismus und Staatsintegration im Widerstreit: Die Länder der Böhmischen Krone im ersten Jahrhundert der Habsburgerherrschaft (1526–1619)*. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 3. München: Oldenbourg, 1994.
- Bak, János M.: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa VI. Wiesbaden: Steiner, 1973.
- Balassa Iván: *Tokaj–Hegyalja szőleje és bora: történeti–néprajzi tanulmány*. Tokaj: Tokaj–Hegyaljai ÁG. Borkombinát, 1991.
- Banfi, F[lorio] – Maggiorotti, L[eone] A[ndrea]: *La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti militari italiani, specialmente Pietro Ferabosco*. Roma: Editore l'Istituto di Architettura Militare, 1932.
- Barcsay, Ákos: *Herrschaftsantritt im Ungarn des 18. Jahrhunderts: Studien zum Verhältnis zwischen Krongewalt und Ständetum im Zeitalter des Absolutismus*. Studien zur Neueren Geschichte 2. St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 2002.
- Bariska István: *A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647*. Archivum Comitatus Castriferrei 2. Szombathely: VML, 2007.
- Barlay Ö. Szabolcs: *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.
- Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. 2. kiad. MH. Budapest: Gondolat Kiadó, 1984.
- Barta Gábor: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Ser. Gyorsuló Idő. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Barta Gábor: *Vajon kié az ország?* Lab. Budapest: Helikon Kiadó, 1988.
- Bártfai Szabó László: *Ghymeszi Forgách Ferencz 1535–1577*. MTÉ. Budapest: MTT, 1904.
- Bártfai Szabó, László. *A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története*. Esztergom: Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, 1910.
- Bartonek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, szerk. Ritoók Zsigmondné. Budapest: MTA ITI, MTA Könyvtára, 1975.
- Bartonek Emma: *A magyar királykoronázások története*. A MTT könyvei IV. 2. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- Behringer, Wolfgang: *Im Zeichen des Merkur: Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 189. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig*. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 2. Budapest: Kovács József, 1932.
- Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon*. ÉTTK Új sorozat 91. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Benda Kálmán: *A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században*. Budapest: Bethlen Nyomda, 1937.
- Benda Kálmán: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században*. Történelemtudomány – történelemtanítás 6. Budapest: Tankönyvkiadó, 1975.
- Benda Kálmán: *Bocskai István*. 2. kiad. Budapest: Századvég, 1993.
- Benda Kálmán – Fügedi Erik: *A magyar korona regénye*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979.

- Bene Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*. Irodalomtörténeti füzetek 148. Budapest: Argumentum Kiadó, 2000.
- Béranger, Jean: *Les «Gravamina». Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 a 1681. Recherches sur les fondements du droit d'Etat au XVIIe siècle*. Publications de la Sorbonne, Séries «Documents» 23. Paris: PUF, 1973.
- Béranger, Jean – Kecskeméti Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008.
- Bertényi Iván: *A magyar korona története*. 3. jav. kiad. Budapest: Kossuth Kiadó, 1986.
- Bertényi Iván – Kotra Györgyi: *A magyar Szent Korona: Magyarország címere és zászlaja*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1996.
- Bessenyei József: *A Héttorony foglya*. Lab. Budapest: Helikon Kiadó, 1986.
- Bessenyei József: *A Nádasdyak*. Budapest: General Press Kiadó, 2005.
- Bessenyei József: *Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében*. Miskolc–Budapest: Miskolci Egyetemi Kiadó, 2007.
- Bibl, Viktor: *Maximilian II. Der rätselhafte Kaiser. Ein Zeitbild*. Hellerau bei Dresden: Avalun, 1929.
- Bidermann, Herm[ann] Ign[az]: *Geschichte der österreichischen Gesammt-Staats-Idee 1526–1804*. Abt. I. 1526–1705. Innsbruck: Wagner, 1867. Reprintaufl. Wien: H. Geyer, 1972.
- Birnbaum, Marianna D.: *Humanist in a Shattered World: Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers, 1986.
- Black, Jeremy: *A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1991.
- Black, Jeremy: *Térképek világtörténete*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2005.
- Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Bónis György: *Révay Péter*. Irodalomtörténeti füzetek 104. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*, szerk. Molnár András. 2. kiad. Zalaegerszeg: Zala Megyei Bíróság, Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, 1996.
- Borosy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a magyar feudális hadszervezetben*. ÉTTK Új sorozat 60. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Borovszky Samu: *Hont vármegye és Selmeczbánya sz. kir. város*. Budapest: Országos Monográfia Társaság, sine anno.
- Bracewell, C[atherine] W[endy]: *The Uskoks of Senj. Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic*. Ithaca: Cornell UP, 1992.
- Brinner, Wilhelm: *Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes in Verbindung mit einer Geschichte des Kriegs-Brückenwesens in Oesterreich*. Wien: Ludwig Mayer, 1878.
- Brunner, Otto: *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*. 5. verb. Aufl. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973.
- Bubics Zsigmond – Merényi Lajos: *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. MTÉ. Budapest: MTT, 1895.
- Bucholtz, Franz Bernhard: *Geschichte der Regierung Ferdinands I.* I–IX. Wien: Schaumburg, 1831–1838. Reprint Berthold Sutter bevezetőjével: Wien, 1971.
- Bucko, Vojtech: *Mikuláš Oláh a jeho doba 1493–1568 (Štúdia zo slovenských dejín 16. storočia)*. Bratislava: Vedecké ústavy mesta Bratislavy, 1940.
- Bucsay, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. I. Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform. Studien und Texte zur Kichengeschichte und Geschichte III/1. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1977.
- Buisseret, David: *Ingénieurs et fortifications avant Vauban. L'organisation d'un service royal aux XVIe–XVIIe siècles*. (CTHS Géographie 1.) Paris: Éd. du CTHS, 2002.
- Burkert, Günther R.: *Landesfürst und Stände: Karl V., Ferdinand I. und die österreichischen Erbländer im Ringen um Gesamtstaat und Landesinteressen*. Forschungen und Darstellungen zur Geschichte des Steiermärkischen Landtages 1. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 1987.
- Buzás Gergely – Lövei Pál: *A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád régészeti monográfiái 4. Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 2001.
- Bůžek, Václav: *Ferdinand Tyrolský mezi Prahou a Innsbruckem: Šlechta z českých zemí na cestě ke dvorům prvních Habsburků*. MH ČB 7. České Budějovice: JU HŮ, 2006.

- Bůžek, Václav et al.: *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002.
- Chagniot, Jean: *Guerre et société à l'époque moderne. Nouvelle Clio: L'histoire et ses problèmes*. Paris: PUF, 2001.
- Clement, Alfred: *Handbuch der Feld- und Militärpost in Österreich*. Graz: Selbstverlag des Verfassers, 1964.
- Czigány István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe*. A HIM millenniumi könyvtára 4. Budapest: Balassi Kiadó, 2004.
- Csekey István: *A magyar trónöröklési jog*. Budapest: Athenaeum irodalmi és nyomdai rt., 1917.
- Dabić, Vojin S.: *Banska krajina 1688–1751*. Beograd-Zagreb: Prosvjeta, 1984.
- Dalhede, Christina: *Zum europäischen Ochsenhandel: Das Beispiel Augsburg 1560 und 1578*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1992.
- Dangl, Vojtěch: *Slovensko vo víre stavovských povstaní*. Bratislava: SPN, 1986.
- Degré Alajos: *A Négyeskönyv perjogi anyaga*. Az Illés szeminárium kiadványai 3. Budapest: Sárík Gyula és Géza könyvnyomdája, 1935.
- Degré Alajos: *A Négyeskönyv büntetőjogi elvei*. Az Angyal szeminárium kiadványai 34. Budapest: Attila-Nyomda R.-T., 1936.
- Détshy Mihály: *Sárospatak vára és urai 1526-tól 1616-ig*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 28. Sárospatak: Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 1989.
- Divéky Adorján: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal főleg a XVI–XVII. században*. Budapest: SzIT, 1905.
- Dominkovits Péter: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2006.
- Domokos György: *Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon*. A HIM Millenniumi Könyvtára 2. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- Downing, Brian M.: *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*. Princeton-New Jersey: Princeton UP, 1992.
- Duindam, Jeroen: *Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550–1780*. New Studies in European History. Cambridge: Cambridge UP, 2003.
- Eberhard, Winfried: *Monarchie und Widerstand: Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen*. VCC 54. München: Oldenbourg, 1985.
- Eckhardt Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint*. Budapest: MSZT, 1943.
- Egg, Erich: *Der Tiroler Geschützguß 1400–1600*. Tiroler Wirtschaftsstudien 9. Innsbruck: Wagner, 1961.
- Ehalt, Hubert Ch.: *Ausdruckformen absolutistischer Herrschaft: Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 14. Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1980.
- Eltis, David: *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. New York: Barnes and Noble Books, I. B. Tauris, 1995.
- Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Engel Pál: *Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon*. Előadások a Történettudományi Intézetben 11. Budapest: MTA TTI, 1988.
- Etényi Nóra, G. – Horn Ildikó – Szabó Péter: *Koronás fejedelem. Bocskai István és kora*. Budapest: General Press Kiadó, 2006.
- Evans, R[obert] J[ohn] W[eston]: *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*. Oxford: Past and Present Society, 1975.
- Evans, R[obert] J[ohn] W[eston]: *Rudolf II and his World: A Study in Intellectual History 1576–1612*. 2nd corr. edition. Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Fábián Gyula: *A fejedelem hűségében. Bocskai István és hajdúi a nemzeti függetlenségért és a vallásszabadságért. Történelmi áttekintés*. Bocskai könyvek. Nagyszalonta: Bocskai István Alapítvány-Református Egyházközség, 2000.
- Fata, Márta: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*. Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60. Münster: Aschendorff, 2000.
- Fazakas László – Hegedűs Ernő – Hannel Sándor: *A Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a koronaőrség*. Budapest: Heraldika Kiadó, 2002.

- Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban*. Budapest története III. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944.
- Feld István: *Magyar építészet. 3. Késő reneszánsz és kora barokk*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2002.
- Fellner, Thomas – Kretschmayr, Heinrich: *Die österreichische Zentralverwaltung*. Abt. I: *Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmisches Hofkanzlei (1749)*. 1. *Geschichtliche Übersicht*. VKNGÖ 5. Wien: Adolf Holzhausen, 1907.
- Feneşan, Cristina: *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*. Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1997.
- Fichtner, Paula Sutter: *Ferdinand I of Austria: The Politics of Dynasticism in the Age of the Reformation*. East European Monographs C. Boulder: East European Monographs–New York: distributed by Columbia UP, 1982.
- Fichtner, Paula Sutter: *Emperor Maximilian II*. New Haven–London: Yale UP, 2001.
- Finkel, Caroline: *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. Beihefte zur WZKM 14. Wien: VWGÖ, 1988.
- Fodor István: *Oláh Miklós Hungariája. Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- Fodor Pál: *Magyarország és a török hódítás*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1991.
- Fodor Pál: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján*. História Könyvtár: Monográfiák 21. Budapest: MTA TTI, 2006.
- Fógel József: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, 1917.
- Forray Teréz: *A magyar királyok koronázási szertartásai*. Szeged: Kultúra Nyomda, 1929.
- Fraknoi Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal*. III. 1526–1689. Budapest: SzIT Tudományos és Irodalmi Osztálya, 1903.
- Fraknoi Vilmos: *A magyar királyválasztások története*. 1. kiad. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1921; 2. kiad. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2005.
- Fiedler, Siegfried: *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. Heerwesen der Neuzeit I/2. Koblenz: Bernard & Graefe, 1985.
- Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986.
- Galántai, József: *Der österreichisch-ungarische Dualismus*. Wien–Budapest: Österreichischer Bundesverlag–Corvina, 1985.
- Gerhartl, Gertrud: *Die Niederlage der Türken am Steinfeld 1532*. 2. Aufl. MHSch 26. Wien: ÖBV, 1981.
- Gellért Árpád: *Az igazságszolgáltatás története az 1526–1606 közötti időszakban. Törvények és statutumok alapján*. Szeged: Dugonics-nyomda, 1910.
- Gerő, András: *Heroes' Square – Budapest: Hungary's History in Stone and Bronze*. Budapest: Corvina, 1990.
- Gerő András: *Magyar illuzionizmus*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.
- Gévay, Anton von: *Itinerar Kaiser Ferdinand's I. 1521–1564*. Wien: Strauß's Witwe, 1843.
- Gmoser, Elisabeth: *Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung (1491–1647)*. BF Sonderbd. 86. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2002.
- Gooss, Roderich: *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik. Von der Einwanderung bis zum Ende des Thronstreites zwischen König Ferdinand I. und König Johann Zápolya (1538)*. Volkstum im Südosten. Wien: Luser, 1940.
- Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban: Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.
- Gulin, Ante: *Povijest obitelji Rattkay. Genealoška studija i izvori (1400–1793)*. Djela HAZU, Razred za društvene znanosti 72. Zagreb: HAZU, 1995.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok: A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- Hale, J[ohn] R[igby]: *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*. Montreal and Kingston–London–Buffalo: McGill–Queen's UP, 1998.
- Hanák, Péter. *Ungarn in der Donaumonarchie: Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates*. Bearb. Horst Haselsteiner. Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts 10. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1984.

- Hangay Zoltán: *Erdély választott fejedelme. Rákóczi Zsigmond*. Ser. Korok és emberek. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1987.
- Haslinger, Ingrid: *Küche und Tafelkultur am kaiserlichen Hofe zu Wien: Zur Geschichte von Hofküche, Hofzuckerbäckerei und Hofsilber- und Tafelkammer*. Mit einem Beitrag von Hubert Chrystopolus Winkler. Bern: Benteli, 1993.
- Hausenblasová, Jaroslava: *Der Hof Kaiser Rudolfs II.: Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612*. FHA IX. Prag: Artefactum, 2002.
- Heckenast Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. A XIII. század közepétől a XVIII. század végéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- Heckenast Gusztáv: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században*. Előadások a Történettudományi Intézetben 17. Budapest: MTA TTI, 1991.
- Hegyí Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. MH. Budapest: Gondolat Kiadó, 1976.
- Hegyí Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. História könyvtár. Monográfiák 7. Budapest: MTA TTI, 1995.
- Hegyí Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága*. I. História könyvtár: Kronológiák, adattárak 9. Budapest: MTA TTI, 2007.
- Heischmann, Eugen: *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Deutsche Kultur I: Historische Reihe 3. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1925.
- Hengerer, Mark: *Kaiserhof und Adel in der Mitte des 17. Jahrhunderts: Eine Kommunikationsgeschichte der Macht in der Vormoderne*. Historische Kulturwissenschaft 3. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2004.
- Henshall, Nicholas: *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*. London–New York: Longman, 1992.
- Hennyey Vilmos: *A magyar posta története*. Budapest: Wodianer és Fiai, 1926.
- Hermann Zsuzsanna: *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez*. ÉTTK Új sorozat 21. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- Hess, Andrew C.: *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*. Publications of the Center for Middle Eastern Studies 10. Chicago–London: University of Chicago Press, 1978.
- Hiller, István: *Palatin Nikolaus Esterházy: Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie 1625–1645*. Esterházy-Studien 1. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1992.
- Hinrichs, Ernst: *Fürsten und Mächte: Zum Problem des europäischen Absolutismus*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- Hochedlinger, Michael: *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797*. Modern Wars in Perspective. London–New York–Toronto etc.: Longman, 2003.
- Holčík, Štefan: *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830*. 4. kiad. Bratislava: Ikar, 2005.
- Holl Béla: *Ferenczy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980.
- Hoppen, Alison: *The Fortification of Malta by the Order of St. John 1530–1798*. 2nd edition. Malta: Mireva Publications, 1999.
- Horn Ildikó: *Báthory András*. Post scriptum – Életrajzi monográfiák 3. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2002.
- Horvat, Karlo: *Toma Erdedi-Bakač ban hrvatski*. Zagreb, 1900.
- Horvat, Karlo: *Vojne ekspedicije Klementa VIII. u Ugarsku i Hrvatsku*. Zagreb: Katolički list, 1910.
- Horváth, Pavol – Kopčan, Vojtech: *Turci na Slovensku*. Bratislava: SPN, 1971.
- Hóvári János: *A hűtlen Dobó*. Budapest: Helikon Kiadó, 1987.
- Hummelberger, Walter: *Das Bürgerliche Zeughaus*. Wiener Geschichtsbücher 9. Wien–Hamburg: Zsolnay, 1972.
- Illés József: *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből IV/2. Budapest: MTA, 1931.
- Ivánfi (Jancsik) Ede: *A magyar birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei*. Pest: Laufer Vilmos, 1869. Reprint Bertényi Iván utószavával: Budapest: ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék–Maecenas Kiadó, 1989.
- Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. KCSK 22. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Iványi Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Budapest: MTA, 1926.
- Janko, Wilhelm: *Lazarus Freiherr von Schwendi, oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1871.

- Jászay Pál: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*. Pest: Landerer, 1846.
- Jedlicska Pál: *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnék életrajza és korához*. Eger: Az Érseky Lyceum Könyvnyomdája, 1897.
- Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1910.
- Jorzick, Regine: *Herrschaftssymbolik und Staat: Die Vermittlung königlicher Herrschaft im Spanien der frühen Neuzeit (1556–1598)*. Studien zur Geschichte und Kultur der iberischen und iberoamerikanischen Länder 4. Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1998.
- Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története (1622–1608)*. Csanádvármegyei könyvtár 28. Makó: Csanád Vármegye Közönsége–Makói Könyvnyomda, 1935.
- Kalmár János: *Alternatívák Magyarországon a szatmári béke után*. A történelem alternatívái 7. Budapest: Korona Kiadó, 1997.
- Káldy-Nagy Gyula: *Szulejmán*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1974.
- Kalus, Peter: *Die Fugger in der Slowakei*. Materialien zur Geschichte der Fugger 2. Augsburg: Wißner, 1999.
- Károlyi Árpád: *A Dobó–Balassa-féle összeesküvés történetéhez 1569–72*. Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1879.
- Károlyi Árpád: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536–1538. évek történetéhez*. Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1879.
- Károlyi Árpád: *A német birodalom nagy hadi vállalata 1542-ben*. Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1880.
- Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Budapest: MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1883.
- Károlyi Árpád: *Néhány történeti tanulmány*. Budapest: MTA, 1930.
- Karpat, Jozef: *Zákonodarná moc v Uhorsku v rokoch 1526–1604*. Knížnica Právnickej fakulty Slovenskej univerzity v Bratislave, Nový rad 10. Bratislava: Slovenská univerzita, 1944.
- Kárpáthy-Kravjánszky Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján*. Budapest: Sárkány Nyomda R.-T., 1933.
- Kaser, Karl: *Freier Bauer und Soldat: Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881)*. Zur Kunde Südosteuropas II/22. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1997.
- Kasík, Stanislav – Mašek, Petr – Mžysková, Marie: *Lobkowiczové. Dějiny a genealogie rodu*. České Budějovice: Vedita, 2002.
- Kató Sándor: *Idegen katonaság Magyarországon I. Ferdinánd uralkodása alatt 1540–1564-ig*. Győr: Nitsmann nyomda, 1908.
- Kaufmann, Thomas DaCosta: *Variations on the Imperial Theme in the Age of Maximilian II and Rudolf II*. Outstanding Dissertations in the fine arts. New York–London: Garland Publ., 1978.
- Keller, Katrin: *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2005.
- Kérészy Zoltán: *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja. Jogtörténeti tanulmány*. Kassa: Vitéz A. Nyomda, 1906.
- Kérészy Zoltán: *Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez*. Budapest: Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1916.
- Kérészy Zoltán: *A magyar rendi országgyűlés két táblájának kialakulása*. Budapest: Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) Nemzeti Könyvkereskedése, 1925.
- Kiss, István, N.: *Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Produktion, Schichtung, Markt, Ausfuhr*. Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 25. Köln: Forschungsinstitut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1974.
- Kiss István R.: *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1908.
- Klanciczay Tibor: *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1961.
- Klanciczay Tibor: *Stílus, nemzet és civilizáció, vál., szerk. Klanciczay Gábor – Kőszeghy Péter. Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 4*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Kohler, Alfred: *Ferdinand I. 1503–1564: Fürst, König und Kaiser*. München, C. H. Beck, 2003.
- Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai IV. Budapest–Szeged: OSzK–Sriptum Rt., 2002.

- Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa: Kazinczy Társaság, 1944.
- Kopčan, Vojtech: *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava: Veda, VSAV, 1986.
- Kosáry Domokos: *Magyar külpolitika Mohács előtt*. Ser. Gyorsuló idő. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1978.
- Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 2. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Kovács Éva – Lovag Zsuzsa: *A magyar koronázási jelvények*. Budapest: Corvina Kiadó, 1980.
- Kováts Ferenc: *Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján*. Budapest: Politzer, 1902.
- Kozári Mónika: *A dualista rendszer (1867–1918)*. Modern magyar politikai rendszerek. Budapest: Pannonica Kiadó, 2005.
- Köhbach, Markus: *Die Eroberung von Fülel durch die Osmanen 1554: Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Zur Kunde Südosteuropas II/18. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1994.
- Köpeczi, Béla: *Staatsräson und christliche Solidarität: Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1983.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. 3. bőv. kiad. Millenniumi magyar történelem, Életrajzok. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Kruhek, Milan: *Karlovac. Utrde, granice i ljudi*. Karlovac: Matica hrvatska, 1995.
- Kruhek, Milan: *Krajiške utvdre i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*. Biblioteka Hrvatska povjesnica. Monografije i studije 1. Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.
- Kruhek, Milan: *Cetin: grad izbornog sabora Kraljevine Hrvatske 1527*. Biblioteka Povijesno-turističkih vodiča 1. Karlovac: Karlovačka županija, 1997.
- Kulcsár Péter: *A Jagelló-kor*. MH. Budapest: Gondolat Kiadó, 1981.
- Kurzmann, Gerhard: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches*. Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten 5. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1985.
- Laferl, Christopher F.: *Die Kultur der Spanier in Österreich unter Ferdinand I. 1522–1564*. Junge Wiener Romanistik 14. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1997.
- Laszowski, Emilij: *Grof Ivan Zrinski, sin sigetskoga junaka*. Zagreb: Zaklade tiskare Narodnih novine, 1934.
- Lanzinner, Maximilian: *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der BAfW 45. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Laubach, Ernst: *Ferdinand I. als Kaiser: Politik und Herrscherauffassung des Nachfolgers Karls V.* Münster: Aschendorff, 2001.
- Lemajić, Nenad: *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*. Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju; Istorijski arhiv »Srem«, Sremska Mitrovica, Monografije 36. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu–Istorijski arhiv »Srem« iz Sremske Mitrovice, 1995.
- Lencz, Géza: *Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede: Eine kirchenhistorische Studie*. Debrecen: Hegedüs und Sándor, 1917.
- Lhotsky, Alphons: *Das Zeitalter des Hauses Österreich: Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. in Österreich (1520–1527)*. Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte Österreich 4. Wien–Köln–Graz: ÖAW–Böhlau, 1971.
- Liebold, Antonio: *Wider den Erbfeind christlichen Glaubens: Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts*. Europäische Hochschulschriften, Reihe 3: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 767. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien: Peter Lang, 1998.
- Loebl, Alfred H.: *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606*. I. Vorgeschichte. II. Oesterreichs innere Zustände. Das zweite Kriegsjahr, die Hilfsaktion. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft VI., X. Prag: Rohlíček und Sievers, 1899–1904.
- Lopašić, Radoslav: *Bihać i bihaćka krajina*. Zagreb: Matica hrvatska. 1890. Reprint. Bihać: DINA, 1991.
- Loserth, Johann: *Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert: Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe*. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XI/1. Graz: Styria, 1934.
- Louthan, Howard: *The Quest for Compromise: Peacemakers in Counter-Reformation Vienna*. Cambridge Studies in Early Modern History. Cambridge: Cambridge UP, 1997.
- Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest: MTA, 1918.

- MacHardy, Karin J.: *War, Religion and Court Patronage in Habsburg Austria: The Social and Cultural Dimensions of Political Interaction, 1521–1622*. Studies in Modern History. Houndmills-Basingstoke-Hampshire: Palgrave Macmillan, 2003.
- Maggiorotti, Leone Andrea: *Gli architetti militari*. II. *Architetti e architetture militari*. II. L'Opera del genio Italiano all'estero, Ser. 4. Roma: Libr. dello Stato, 1936.
- Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. 1–2. MOL kiadványai II: Forráskiadványok 16. Budapest: MTA, 1990.
- Mallett, M[ichael] E[dward] – Hale, J[ohn] R[igby]: *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617*. Cambridge Studies in Early Modern British History. Cambridge: Cambridge UP, 1984.
- Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1984.
- Mat'a, Petr: *Svět české aristokracie (1500–1700)*. Edice Česká historie 12. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
- Medvedeva, K. T.: *Avstrijskie Gabsburgi i soslovija v nacale XVII veka*. Moskva: Rossijskaja akademija nauk, Institut Slabjanobegenija–Izdatelstvo Indrik, 2004.
- Meußer, Anja: *Für Kaiser und Reich: Politische Kommunikation in der frühen Neuzeit: Johann Ulrich Zasius (1521–1570) als Rat und Gesandter der Kaiser Ferdinand I. und Maximilian II.* HSt Studien 477. Husum: Matthiesen, 2004.
- Meynert, Hermann: *Das Kriegswesen der Ungarn in seiner geschichtl. Entwicklung bis zur Errichtung des stehenden Heeres*. Wien: Hölder, 1876.
- Meznerics Iván: *A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században*. Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 1. Budapest: Sárkány Nyomda R.-T., 1933.
- Mira Caballos, Esteban: *Las Armadas imperiales. La Guerra en el mar en tiempos de Carlos V y Felipe II*. Madrid: Cartone, 2005.
- Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. 7. jav., bőv. kiad. Budapest: Szikra, 1954.
- Molnár, Andrea: *Fürst Stefan Bocskay als Staatsmann und Persönlichkeit im Spiegel seiner Briefe 1598–1606*. StHung 23. München: Rudolf Trofenik, 1983.
- Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Humanizmus és reformáció 26. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- Molnár Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*. METEM Könyvek 44. Budapest: METEM, 2003.
- Molnár Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. METEM Könyvek 45. Budapest: METEM, 2004.
- Molnár Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. METEM Könyvek 49. Budapest: METEM, 2005.
- Molnár Antal: *A bátai apátság és népei a török korban*. METEM Könyvek 56. Budapest: METEM, 2006.
- Monok, István – Ötvös, Péter – Zvara, Edina: *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek*. BF Sonderbd. 26.; Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert 2. Eisenstadt: Széchényi Nationalbibliothek, Budapest–Lehrstuhl für Bibliothekswissenschaft der Universität Szeged–Burgenländische Landesbibliothek Eisenstadt, 2004.
- Munkás László: *A királyi magyar posta története. 1528–1715*. Az Országos Iparegyesület Báro Kornfeld Zsigmond-könyvtára 5. Budapest: Ranschburg Gusztáv, 1911.
- Murdock, Graeme: *Calvinism on the Frontier, 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*. Oxford historical monographs. Oxford: Oxford UP, 2000.
- Müller, Johannes: *Zacharias Geizkofler 1560–1617, des Heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und oberster Proviantmeister im Königreich Ungarn*. VHKA 3. Baden bei Wien: Rohrer, 1938.
- Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- Nagy László: *Bocskai István a hadak élén*. Budapest: Zrínyi Katonai kiadó, 1981.
- Nagy László: *„Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985.
- Nagy László: *Hajdúvitézek 1591–1699*. 2. kiad. Budapest: Kossuth Kiadó, 1986.
- Nagy László: *Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc*. Ser. Korok és emberek. Budapest: Zrínyi Kiadó, 1987.
- Nagy László: *Egy szabályos magyar úr Genfben. (A sokarcú Bocskai István)*. Studia Oppidorum Haidonicalium IV. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum, Polgármesteri Hivatal, 2000.
- Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdútszesség tüköre*. Studia Oppidorum Haidonicalium VIII. Hajdúböszörmény: Hajdúsági Múzeum, 2001.

- Nehring, Karl: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich: Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*. 2. verb. Aufl. SOA 72. München: Oldenbourg, 1989.
- Nemeskürty István: *Önfia vágta sebé*t. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Nemeth Papo, Gizella – Papo, Adriano: *Ludovico Gritti: Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i turchi e la corona d'Ungheria*. Italia-Ungheria. Collana di studi e documenti 1. Mariano del Friuli (Gorizia): Edizione della Laguna, 2002.
- Németh István, H.: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség)*. DM. 1–2. Budapest: Gondolat Könyvkiadó–MOL, 2004.
- Németh Zsolt: *A magyar Szent Korona*. Szombathely: B.K.L. Kiadó, 2007.
- Neumann, Hartwig: *Das Zeughaus: Die Entwicklung eines Bautyps von spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal in deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. Teil I. Textband. Architectura militaris 3. Koblenz–Bonn: Bernard & Graefe, 1992.
- Neumann Tibor: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5. Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2007.
- Niederkorn, Jan Paul: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. AÖG 135. Wien: Verlag der ÖAW, 1993.
- Niklas, Thomas: *Um Macht und Einheit des Reiches: Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583)*. HSt 442. Husum: Matthiesen, 1995.
- Noflatscher, Heinz: *Räte und Herrscher: Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480–1530*. VIEG, Abteilung Universalgeschichte 161; Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des alten Reiches 14. Mainz: Philipp von Zabern, 1999.
- Nouzille, Jean: *Histoire de frontières: L'Autriche et l'Empire Ottoman*. Préface par Jean Béranger. Paris: Berg, 1991.
- Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története*. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V. Debrecen: Hajdú–Bihar Megyei Önkormányzat–Hajdú–Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005.
- Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt*. FoK 1. Budapest: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002.
- Ortvay Tivadar: *A mohácsi csata, elvesztésének okai és következményei*. ÉTTK 22/9. Budapest: MTA, 1910.
- Ortvay Tivadar: *Pozsony város története*. IV/1. *A város politikai szereplése a XVI–ik század első felében, a mohácsi vésztől I. Ferdinánd király haláláig 1527–1564*. Pozsony: Pozsonyi Első Takarékpénztár, 1912.
- Osváth Gyula: *A magyar vármegyei szervezet 1608-ig. Jogtörténeti tanulmány*. Budapest: Franklin-Társulat, 1914.
- Öze Sándor: *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. METEM Könyvek 54. Budapest: METEM, 2006.
- Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1963.
- Pajewski, Janusz: *Węgierska polityka Polski w połowie XVI wieku (1540–1571)*. Kraków: Akad., 1932.
- Pakucs Willocks, Mária: *Sibiu – Hermannstadt: Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*. Städteforschung A: Darstellungen 73. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 2007.
- Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr: Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 1995.
- Pálffy Géza: *A pápai vár felszabadításának négyszázéves emlékezete 1597–1997*. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1997.
- Pálffy Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. A győri főkapitányság története a 16–17. században 1. Győr: Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 1999.
- Pálffy Géza: *Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században*. 2. jav. kiad. Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 2000.
- Pálffy Géza: *A haditérképészet kezdetei a Habsburg Birodalomban. Az Angiolini várépítész-familia térképészeti tevékenysége a horvát–szláv és a magyarországi határvidéken az 1560–1570-es években / Die Anfänge der Militärkartographie in der Habsburgermonarchie: Die regelmäßige Kartographische Tätigkeit der Burgbaumeisterfamilie Angiolini an den kroatisch-slawonischen und den ungarischen Grenzen in den 1560–1570er-Jahren*. Budapest, 2009 (megjelenés alatt).
- Pánek, Jaroslav: *Stavovská opozice a její zápas s Habsburky 1547–1577: K politické krizi feudální třídy v předbělohorském českém státě*. Studie ČSAV 2. Praha: Academia, 1982.
- Pánek, Jaroslav: *Poslední Rožmberkové: Velmoži české renesance*. Praha: Panorama, 1989.

- Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen: Eine quellenkritische Untersuchung*. ÖAW Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission 42. Wien: VÖAW, 2003.
- Parker, Geoffrey: *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. 2nd revised edition. Cambridge: Cambridge UP, 1999.
- Péchy Antal: *Alsó-Magyarország bányamívelésének története*. 1–2. Budapest: MTA, 1884–1887.
- Peisch Lajos: *Monoszló András (1552–1601)*. Budapest, 1941.
- Perjés Géza: *Mohács*. Budapest: Magvető Kiadó, 1979.
- Perjés, Géza: *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526–Buda 1541*. War and Society in East Central Europe XXVI., Atlantic Studies on Society in Change 56., East European Monographs CCLV. Boulder, Co.: Social Sciences Monographs-Highland Lakes, NJ: Atlantic Research and Publications–New York: distributed by Columbia UP, 1989.
- Péter Katalin: *Esterházy Miklós*. MH Bp. Életrajzok. Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.
- Probszt, Günther: *Die niederungarischen Bergstädte: Ihre Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung bis zum Übergang an das Haus Habsburg (1546)*. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 15. München: Oldenbourg, 1966.
- Probszt, Günther: *Die windisch-kroatische Militärgrenze und ihre Vorläufer*. ZHVSt Sonderband 15. Graz: Selbstverlag HVSt, 1967.
- Quaritsch, Helmut: *Souveränität: Entstehung und Entwicklung des Begriffs in Frankreich und Deutschland vom 13. Jh. bis 1806*. Schriften zur Verfassungsgeschichte 38. Berlin: Duncker und Humblot, 1986.
- Rácz István: *A debreceni civisvagyton*. AtT. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989.
- Rácz István: *Hajdúk a XVII. században*. AUD Series historica VIII. Debrecen: KLTE, 1969.
- Rady, C. Martyn: *Medieval Buda: A Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*. East European Monographs CLXXXII. Boulder: East European Monographs–New York: distributed by Columbia UP, 1985.
- Rady, Martyn: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. Studies in Russia and East Europe. Houndmills–Basingstoke–New York: Palgrave, in association with SSEES, University College London, 2000.
- Pichler, Fritz – Meran, Franz Graf: *Das Landes-Zeughaus in Graz*. I–II. Leipzig: Brockhaus, 1880.
- Rauscher, Peter: *Zwischen Ständen und Gläubigern: Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576)*. VIÖG 41. Wien–München: Oldenbourg, 2004.
- Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848*. MÖStA Erg.-Bd. I/1. Wien: MÖStA, 1949.
- Regele, Oskar: *Generalstabschefs aus vier Jahrhunderten: Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarchie. Seine Träger und Organe von 1529 bis 1918*. Wien–München: Herold, 1966.
- Reingrabner, Gustav: *Adel und Reformation: Beiträge zur Geschichte des protestantischen Adels im Lande unter der Enns während des 16. und 17. Jahrhunderts*. Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 21. Wien: VLkNÖ 1976.
- Rill, Bernd: *Kaiser Matthias: Bruderzwist und Glaubenskampf*. Graz–Wien–Köln: Styria, 1999.
- Rill, Gerhard: *Fürst und Hof in Österreich: Von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht Mohács (1521/22 bis 1526)*. 1. Außenpolitik und Diplomatie. 2. Gabriel von Salamanca, Zentralverwaltung und Finanzen. Forschungen zur europäischen und vergleichenden Rechtsgeschichte 7/1–2. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1993–2003.
- Romsics Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: MTA, 2005.
- Rosin, Nicolai: *Souveränität zwischen Macht und Recht: Probleme der Lehren politischer Souveränität in der frühen Neuzeit am Beispiel von Machiavelli, Bodin und Hobbes*. Schriften zur Rechts- und Staatsphilosophie 2. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2003.
- Rothenberg, Gunther Erich: *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*. Illinois Studies in the Social Sciences 48. Urbana: University of Illinois Press, 1960.
- Römer, Claudia: *Osmanische Festungsbesetzungen in Ungarn zur Zeit Murāds III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe*. ÖAW, Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission 35. Wien: VÖAW, 1995.
- Sabol, Željko, ured. *Hrvatski sabor*. 2. dop. izd. Zagreb: Sabor Republike Hrvatske, 1995.
- Sahin-Tóth, Péter: *La France et les Français face à la „Longue Guerre” de Hongrie (1591–1606)*. Lille: Mikrofiche-Edition, 1997.

- Sashalmi Endre: *A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700)*. Pannonica kiskönyvtár. Budapest: Pannonica Kiadó, 2006.
- Schiller Bódog: *Az örökös förendiség eredete Magyarországon*. Budapest: Kilián Frigyes utóda, 1900.
- Schmidt, Alexander: *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt. Politische Diskurse im Alten Reich (1555–1648)*. Studies in Medieval and Reformation Traditions 126. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2007.
- Schmidtchen, Volker: *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister: Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance. Eine Studie zur Entwicklung der Militärtechnik*. Düsseldorf: Droste, 1977.
- Schulze, Winfried: *Landesdefension und Staatsbildung: Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619)*. VKNGÖ 60. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1973.
- Schulze, Winfried: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München: C. H. Beck, 1978.
- Seibold, Gerhard: *Die Manlich: Geschichte einer Augsburger Kaufmannsfamilie*. Abhandlungen zur Geschichte der Stadt Augsburg 35. Sigmaringen: Thorbecke, 1995.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že: Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva Družba, 1990.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska Matica, 1991.
- Šišić, Ferdo: *Die Wahl Ferdinands I. von Österreich zum König von Kroatien*. Zagreb: L. Hartman-Fr. Suppan, 1917.
- Slukan, Mirela: *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma / Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium / Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium*. Zagreb: HDA-Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1999.
- Somogyi Éva: *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. A közös minisztertanács, 1867–1906*. História könyvtár, Monográfiák 8. Budapest: MTA TTI, 1995.
- Sörös Pongrácz: *Forgách Ferencz esztergomi bíboros*. Budapest: Athenaeum Irod. és Nyomdai R.-t., 1901.
- Spielman, John P[hilip]: *The City & The Crown: Vienna and the Imperial Court 1600–1740*. West Lafayette, Indiana: Purdue UP, 1993.
- Spiteri, Stephen C.: *Fortresses of the Knights*. Malta: Book Distributors Limited, 2001.
- Štefanec, Nataša: *Heretik Njegova Veličanstva: Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*. Ser. Homines, tempore, loci. Zagreb: Barbat, 2001.
- Sterneček, Tomáš: *Město, válka a daně: Brno v moravském berním systému za dlouhé války s vysokou portou (1593–1606)*. Práce HÚ AV ČR / Opera Institutu historici Pragae Řada A: Monographia, Svazek 21. Praha: HÚ AV ČR, 2006.
- Strohmeyer, Arno: *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)*. VIEG, Abteilung Universalgeschichte 201; Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des alten Reiches 16. Mainz: Philipp von Zabern, 2006.
- Stumberger, Monika: *Die Welzer: Genealogie und Besitzgeschichte einer steirischen Adelsfamilie*. Dissertationen der Universität Graz 48. Graz: Dbv-Verlag, 1980.
- Szabó András: *„Téged Isten dicsérünk.” Bocskai István, Erdély és Magyarország fejedelme*. Budapest: Kálvin Kiadó, 2006.
- Szabó, István: *Ungarisches Volk: Geschichte und Wandlungen*. Budapest–Leipzig: Verlaganstalt Danubia, 1944.
- Szabó János, B.: *A mohácsi csata*. Budapest: Corvina Kiadó, 2006.
- Szabó Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Tudástár. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.
- Szádeczky Lajos: *Koronyáti Békés Gáspár. 1520–1579*. Budapest: Méhner, 1887.
- Szádeczky Lajos: *Báthory István lengyel királyné választása. 1574–1576*. Budapest: MTA, 1887.
- Szádeczky Lajos: *A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században*. Különnyomat az „Erdélyi Múzeum” 1892. évfolyamából. Kolozsvár: Ajtai K. Albert könyvnyomdája, 1893.
- Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Szakály Ferenc: *A mohácsi csata*. STN 2. 3. kiad. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Szakály Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. História könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből 5. Budapest: MTA TTI, 1994.
- Szakály Ferenc: *Vesztőhely az út porában: Gritti Magyarországon 1529–1534*. Lab. Budapest: Helikon Kiadó, 1986.

- Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)*. HR 23. Budapest: Balassi Kiadó, 1995.
- Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21. Budapest: MTA TTI, 1997.
- Szakály Ferenc: *Török kori történelmünk kritikus kérdései. Elhangzott 1997. február 7-én*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest: MTA, 1999.
- Szalay László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI–dik században*. Pest: Ráth Mór, 1859.
- Szántó Imre: *Magyarország nemzetközi helyzete Mohács után*. AUSz Acta historica LI. Szeged: JATE, 1975.
- Szántó Imre: *A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Szántó Imre: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon: Az 1551–52. évi várháborúk*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- Szegő Pál: *Végváraink szervezete a török betelepésétől a tizenöt éves háború kezdetéig, (1541–1593)*. Budapest: Rothberger és Weisz Nyomda, 1911.
- Székely, György: *La Hongrie et la domination ottomane (XVe–XVIIe siècles)*. Studia Turco-Hungarica 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Szentkláray Jenő: *A dunai hajóhadak története*. Budapest: MTA Történelmi Bizottsága, 1885.
- Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Budapest: Osiris Kiadó, 2005.
- Szücs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Ser. Gyorsuló idő. Budapest: Magvető Kiadó, 1983.
- Takáts Sándor: *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest: MTA, 1908.
- Tallett, Frank: *War and Society in Early Modern Europe 1495–1715*. War in Context. London: Routledge, 1997.
- Thompson, I. A. A.: *War and Society in Habsburg Spain: Selected Essays*. CS 376. Aldershot: Variorum, 1992.
- Toifl, Leopold – Leitgeb, Hildegard: *Ostösterreich im Bocskay-Aufstand 1605*. MHSch 63. Wien: ÖBV, 1990.
- Toifl, Leopold – Leitgeb, Hildegard: *Die Türkeneinfälle in der Steiermark und in Kärnten vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. MHSch 64. Wien: ÖBV, 1991.
- Tompa, Frank Stephen: *Cardinal Thomas de Erdeud and his Clan: A genealogical and historical revision*. Pender Island: B.C.: Huntpaznan Publishing House, 2001.
- Tompos Lilla: *A díszmagyar. A magyar díszöltözet története*. Budapest: Magyar Mercurius kiadó, 2005.
- Torday Lajos: *A megyei polgári peres eljárás a 16–19. században*. Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 2. Budapest: Sárkány Nyomda R.-T., 1933.
- Tóth Endre – Szelényi Károly: *A magyar Szent Korona: királyok és koronázások*. 2. kiad. Budapest: Kossuth Kiadó, 2000.
- Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz ... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17. Budapest: MTA TTI, 1996.
- Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Szeged: Belvedere, 2000.
- Török Pál: *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547*. ÉTTK XXIV/12. Budapest: MTA, 1930.
- Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*. ÉTTK Új sorozat 76. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. MOL kiadványai III: Hatóság- és hivaltörténet 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben, szekr. Mezey Barna*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.
- Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. MOL kiadványai III: Hatóság- és hivaltörténet 8. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Turba, Gustav: *Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Ländern bis zur pragmatischen Sanktion Kaiser Karls VI, 1156 bis 1732*. Wien: Fromme, 1903.
- Turetschek, Christine: *Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532*. Dissertationen der Universität Wien 10. Wien: Notring, 1968.
- Tusor Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*. Collectanea Vaticana Hungariae Classis I/3. Budapest–Róma: PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoportja, 2005.

- Unghváry Ede: *Sztropkó és várának története*. Huszt: Zemplén nyomda, 1912.
- Urrisk-Obertyński, Rolf M.: *Die k.u.k. Leibgarden am österreichischen-ungarischen Hof 1518–1918*. Graz: Herbert Weisthaup, 2004.
- Vaniček, Fr[antišek]: *Specialgeschichte der Militärgrenze*. I. Wien: Kaiserl.-Könlgl. Hof- und Staatsdruck, 1875.
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- Varga J. János: *Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon*. ÉTTK Új sorozat 94. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Varga J. János: *Válaszúton: Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. História könyvtár: Monográfiák 23. Budapest: MTA TTI, 2007.
- Várkonyi Ágnes, R.: *Thaly Kálmán és történetírása*. Tudománytörténeti tanulmányok 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.
- Várkonyi Ágnes, R.: *Török világ és magyar külpolitika*. Ser. Gyorsuló idő. Budapest: Magvető, 1975.
- Várkonyi Ágnes, R.: *Két pogány közt. A Rákóczi-szabadságharc története*. 4. kiad. Képes történelem. Budapest: Móra Kiadó, 1979.
- Veres Miklós: *A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849*. MOL kiadványai III: Hatóság- és hivataltörténet 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
- Veress Endre: *Izabella királyné 1519–1559*. MTÉ. Budapest: MTT, 1901.
- Végh Ferenc: *Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században*. Disszertációk a társadalomtudományok köréből 1. Budapest: Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2007.
- Viczián István, ifj.: *A Quadripartitum eltérései a Tripartitumtól a nemesi magánjogban*. Az Illés szeminárium kiadványai 2. Cegléd: Sárk Gyula és Géza könyvnyomdája, sine dato.
- Vlachovič, Jozef: *Slovenská med' v 16–17. storočí*. Bratislava: VSAV, 1964.
- Vocelka, Karl: *Habsburgische Hochzeiten 1550–1600: Kulturgeschichtliche Studien zum manieristischen Repräsentationsfest*. VKNGÖ 65. Wien–Köln–Graz: VÖAW, 1976.
- Vocelka, Karl: *Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576–1612)*. Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 9. Wien: ÖAW, 1981.
- Vocelka, Karl: *Rudolf II. und seine Zeit*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1985.
- Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni Inštitut Filozofske Fakultete, 1996.
- Vorel, Petr: *Páni z Pernštejna: Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy*. Praha: Rybka Publishers, 1999.
- Vorel, Petr: *Páni z Pernštejna – českomoravský rod v zrcadle staletí*. Pardubice: Rybka Publishers, 1993.
- Vybíral, Zdeněk: *Politická komunikace aristokratické společnosti českých zemí na počátku novověku*. MH ČB 6. České Budějovice: JU HŮ, 2005.
- Wenzel Gusztáv: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. ÉTTK X/4. Budapest: MTA, 1882.
- Wiesflecker, Hermann: *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit*. 1–5. München: Verlag für Geschichte und Politik, 1971–1986.
- Wilson, P[eter] H.: *Absolutism in Central-Europe*. Historical Connections. London–New York: Routledge, 2000.
- Winkelbauer, Thomas: *Fürst und Fürstendiener: Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. MIÖG Erg.-Bd. 34. Wien–München: Oldenbourg, 1999.
- Winkler János: *A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi vésztől 1848-ig*. 1–2. Pécs: Dunántúli Egyetemi Nyomda, 1921–1927.
- Wurth, Rüdiger: *Die Paar: Eine Familie macht österreichische Postgeschichte*. ÖPG 10. Klingenbach–Eisenstadt: Selbstverlag des Autors, 1987.
- Wurth, Rüdiger: *Die Wolzogen: Hofpostmeister zu Wien – Inhaber des niederösterreichischen Postmeisteramtes*. ÖPG 20. Klingenbach–Eisenstadt: Selbstverlag des Autors, 1996.
- Wurth, Rüdiger: *Vom „Potten in die Veltlager“ zur Feldpost: Ursprung – Frühformen – Episoden*. ÖPG 21. Klingenbach–Eisenstadt: Selbstverlag des Autors, 1997.
- Zachar József: *Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2004.
- Zelfel, Hans Peter: *Ableben und Begräbnis Friedrichs III*. Dissertationen der Universität Wien 103. Wien: Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1974.

- Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. ÉTTK Új sorozat 80. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Zimányi Vera: *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526–1650)*. StH 188. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.
- Zimmermann, Jürg: *Militärverwaltung und Heeresaufbringung in Österreich bis 1806*. Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648–1939, 1/3. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe, 1965.
- Žolger, Ivan Ritter von: *Der Hofstaat des Hauses Österreich*. Wiener Staatswissenschaftliche Studien 14. Wien: Deuticke, 1917.
- Žontar, Josip: *Obveščevalna služba in diplomacija avstrijskih Habsburžanov v boju proti Turkom v 16. stoletju / Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert*. SAZU, Razred za Zgodovinske i Družbene Vede I. Dela 18.; Institut za Občo in Narodno Zgodovino 5. Ljubljana: SAZU, 1973.
- Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. A reformációtól a bécsi békéig (1523–1608.)* A Magyarországi Protestensegylet kiadványai XVIII.; Protestans theológiai könyvtár XIV. Budapest: Magyarországi Protestensegylet–Franklin-Társulat, 1880.

Disszertációk

- Allesch, Richard: *Kärntens Anteil an den Abwehrmaßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1937.
- Antonitsch, Evelyne: *Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606 (unter besonderer Berücksichtigung Steiermark)*. Phil. Diss. Graz: Universität Graz, 1975.
- Bagi Zoltán Péter: *A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári–királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában*. Phil. Diss. Budapest: ELTE BTK, 2005.
- Bobory, Dóra: *Boldizsár Batthyány (c.1542–1590): Erudition, Natural Sciences, Patronage and Friendship in the Life of a Sixteenth-Century Hungarian Nobleman*. Phil. Diss. Budapest: CEU, 2007.
- Domokos György: *Inventáriumok a Királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben a 16–17. században: váraink fegyverzete és hadfelszerelése*. Phil. Diss. Budapest: ELTE BTK, 2004.
- Fekete Lajos: *A vármegyei tisztikar a XVI–XVII. században. Bölcsész-doktori értekezés*. Budapest: Attila-Nyomda, 1914.
- Haberer, Michael: *Leonhard (IV.) von Harrach: Amtsträger zwischen Hof und Land*. Inaug.–Diss. Freiburg: Universität Freiburg, 1998–1999.
- Hametner, Angelika: *Die niederösterreichischen Landtage 1530–1564*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1970.
- Hazslinszky Rezső: *Magyarországon a királyi szék betöltése a XVI. században. Tekintettel a királynék koronázására és a korona viszonagságaira 1526–1572. Doctori értekezés*. Békéscsaba: Corvina Nyomda, 1893.
- Herold, Hannelore: *Die Hauptprobleme der Landtagshandlungen des Erzherzogstums Österreich unter der Enns zur Zeit der Regierung Kaiser Maximilians II. (1564–1576)*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1970.
- Kiss Erika: *Udvári ötvösség a 17. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben*. Phil. Diss. Budapest: ELTE BTK, 2001.
- Koretz, Sylvia: *Das niederländische Element am Hofe Ferdinands I.* Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1970.
- Landsteiner, Erich: *Weinbau und Gesellschaft in Ostmitteleuropa: Materielle Kultur, Wirtschaft und Gesellschaft im Weinbau, dargestellt am Beispiel Niederösterreichs in der frühen Neuzeit*. 1–2. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1992.
- Louthan, Howard Paul: *A via media in Central Europe: Irenicism in Habsburg Vienna, 1555–1585*. Phil. Diss. Princeton, 1994.
- Neugebauer, Gabriele: *Die niederösterreichischen Landtage von 1577 bis 1592*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1979.
- Ötvös Péter: *Illésházy István az emigrációban: Egy magyar litterátor-politikus főúr típusa*. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1985.

- Pertl, Franz: *Die Grenzabwehr gegen die Türken im westlichen Ungarn und die niederösterreichischen Stände 1564–1601*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1939.
- Rakuscha, Günther: *Die Leibgarden am österreichischen Herrscherhof*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1981.
- Schimka, Elisabeth Gisela: *Die Zusammensetzung des niederösterreichischen Herrenstandes von 1520–1620*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1967.
- Schneider, Andreas: *Mitwirkung der niederösterreichischen Stände bei der Türkenabwehr unter Ferdinand I. und Maximilian II.* Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1939.
- Schodl, Silvia: *Die Zusammensetzung des niederösterreichischen Ritterstandes in der Zeit von 1568 bis 1620*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1983.
- Stangler, Gottfried: *Die niederösterreichischen Landtage von 1593–1607*. Phil. Diss. Wien: Universität Wien, 1972.
- Teszelszky, Roger Cornelis Emil: *De sacra corona regni Hungariae: de kroon van Hongarije en de ontwikkeling van vroegmoderne nationale identiteit (1572–1665)*. Phil. Diss. Proefschrift. Groningen: Universiteitsdrukkereij Rijksuniversiteit Groningen 2006.
- Trencsényi, Balázs: *Early-Modern Discourses of Nationhood*. Phil. Diss. Budapest: CEU, 2004.
- Wlcek, Hildegard: *Studien zur Geschichte des Wiener Hofpostmeisteramtes unter Ferdinand I.* Inaug. Diss. Wien: Universität Wien, 1945.

Tanulmánykötetek

- Abrahamowicz, Zygmunt et al.: *Die Türkenkriege in der historischen Forschung*. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 13. Wien: Franz Deuticke, 1983.
- Ács Pál: „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- Ács Pál: „Elváltzott idők.” *Irányváltások a régi magyar irodalomban*. Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 6. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.
- Ammerer, Gerhard et al., hrsg. *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*. VIÖG 49. Wien–München: Oldenbourg, 2007.
- Asch, Ronald G., hrsg. *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*. MHF 9. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1996.
- Baďurík, Jozef, ed. *Slovensko a Habsburská monarchia v 16.–17. stor. Zborník príspevkov z vedeckého sympózia usporiadaného dňa 22. novembra 1994 v Bratislave*. Bratislava: OSI, Pobočka v Bratislave-Katedra slovenských dejín a archívnictva FFUK v Bratislave, 1995.
- Baďurík, Jozef – Kónya, Peter, eds. *Slovensko v Habsburskej monarchii 1526–1918*. Bratislava: Lana, 2000.
- Baďurík, Jozef – Sládek, Kamil, eds. *Politický zrod novovekej strednej Európy. 500. výročie narodenia Ferdinanda I. zakladateľa habsburskej monarchie*. Bratislava: Vydavateľstvo Ivana Vaška v Prešove pre Centrum pre európsku politiku, 2005.
- Bahlcke, Joachim – Bömelburg, Hans-Jürgen – Kersken, Norbert, hrsg. *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. FGKöM 4. Leipzig: Universitätsverlag Leipzig, 1996.
- Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno, hrsg. *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa: Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur*. FGKöM 7. Stuttgart: Franz Steiner, 1999.
- Bak, János M., ed. *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- Bak, János M. – Király, Béla K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*. War and Society in Eastern Central Europe III., East European Monographs CIV., Atlantic Studies on Society in Change 12. Boulder, Co.: Social Sciences Monographs-Highland Lakes, NJ: Atlantic Research and Publications–New York: distributed by Columbia UP, 1982.
- Balázs Éva, H. – Fügedi Erik – Maksay Ferenc, szerk. *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- Baranyai Béla: *Némi adalékok jog- és egyháztörténetünkhöz*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1942.
- Barbu, Violeta – Tüdös, Kinga S., eds. *Historia manet: Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv 75*. București–Cluj: Kriterion, 2001.

- Barta János, szerk. *Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században. (Tanulmányok)*. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet, 1997.
- Barta János, ifj. – Papp Klára, szerk. „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest: Lucidus Kiadó, 2004.
- Benczédi László, szerk. *A Thököly-felkelés és kora*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Benda Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában. Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*, szerk. Lukáts János. Protestáns Művelődés Magyarországon 11. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004.
- Benda Kálmán – Péter Katalin: *Az országgyűlések a kora újkori magyar történelemben*. Előadások a Történettudományi Intézetben 6. Budapest: MTA TTI, 1987.
- Bene Sándor, szerk. *Hol vagy, István király? A Szent István hagyomány évszázadai*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 2006.
- Berchem, E[gon] Frh. v. – Galbreath, D. L. – Hupp, Otto: *Beiträge zur Geschichte der Heraldik*. Schriftenreihe der Reichsstelle für Sippenforschung III. Berlin: Verlag für Standesamtswesen, 1939.
- Béranger, Jean, ed. *La Révolution militaire en Europe (XVe–XVIIIe siècles)*. Hautes études militaires 6. Paris: ISC-Economia, 1998.
- Bog, Ingomar, hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650: Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*. Köln–Wien: Böhlau, 1971.
- Bösel, Richard et al., hrsg. *Kaiserhof–Papsthof (16.–18. Jahrhundert)*. Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturforum in Rom 12. Wien: VÖAW, 2006.
- Branca, Vittore, ed. *Venezia e Ungheria nel contesto del barocco Europeo*. Firenze: Olschki, 1979.
- Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor, hrsg. *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden*. Beiheft 1 zu Simpliciana. Bern–Berlin–Bruxelles–Frankfurt am Main–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, 2005.
- Broucek, Peter et al., hrsg. *Der Allerhöchste Oberbefehl. Die Garden*. Nach Manuskriptfragmenten von Obstlt. Alphons Freiherr von Wrede. Militaria Austriaca – Geschichte der k. u. k. Wehrmacht 6. Wien: Eigenverlag der Gesellschaft für Österreichische Heereskunde, 1988.
- Bůžek, Václav – Král, Pavel, eds. *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*. OH 10. České Budějovice: JU HÚ, 2003.
- Bůžek, Václav – Král, Pavel, eds. *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*. OH 11. České Budějovice: JU HÚ, 2006.
- Czigány István, szerk. *Bocskai és kora. Tanulmányok a Bocskai-szabadságharc 4000. évfordulója alkalmából*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2005.
- Čubrilović, Vasa, ured. *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699*. Beograd: SANU, 1989.
- Csatári, D[ániel] – Katus, L[ászló] – Rozsnyói, Á[gnese], eds. *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965.
- Csukovics Enikő – Lengyel Tünde, szerk.: *Pozsonytól Bártfáig: Városok a 13–17. században*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35. Budapest: MTA TTI, 2005.
- Dávid Géza: *Pasák és bégek uralma alatt: demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó–Magyar–Török Baráti Társaság, 2005.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál, eds. *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Budapest: Loránd Eötvös University, Department of Turkish Studies; HAS, Institute of History, 1994.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál, eds. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest*. The Ottoman Empire and its Heritage, Politics, Society and Economy 20. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2000.
- Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*, szerk. Mezey Barna. Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Duchhardt, Heinz, hrsg. *Nationale Geschichtskulturen – Bilanz, Ausstrahlung, Europabezogenheit: Beiträge des internationalen Symposions in der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, vom 30. September bis 2. Oktober 2004*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz – Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse Band 2006/4. Stuttgart: Franz Steiner, 2006.

- Edelmayer, Friedrich – Kohler, Alfred, hrsg. *Kaiser Maximilian II: Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*. WBG 19. Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1992.
- Edelmayer, Friedrich – Lanzinner, Maximilian – Rauscher, Peter, hrsg. *Finanzen und Herrschaft: Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. VIÖG 38. München–Wien: Oldenbourg, 2003.
- Ember, Győző et al., eds. *Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois* I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- Engel, Evamaria – Lambrecht, Karen – Nogosse, Hanna, hrsg. *Metropolen im Wandel: Zentralität in Ostmitteleuropa an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit*. Berlin: Akademischer Verlag, 1995.
- Erdélyi Gabriella – Tusor Péter, szerk. *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. CD-ROM*. Budapest: MTA TTI, 2007.
- Eren, Güler et al., eds. *The Great Ottoman Turkish Civilisation*. I–II. Ankara: Yeni Türkiye, 2000.
- Etényi Nóra, G. – Horn Ildikó, szerk. *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- Etényi Nóra, G. – Horn Ildikó, szerk. *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó–Transsylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008.
- Evans, R[obert] J[ohn] W[eston] – Thomas, T[revor] V., eds. *Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Studies in Russia and East Europe. London: Macmillan, 1991.
- Evans, R[obert] J[ohn] W[eston]: *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford–New York: Oxford UP, 2006.
- Ernst, Gerhard, hrsg. *Die österreichische Militärgrenze: Geschichte und Auswirkungen*. Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 8. Regensburg–Kallmünz: Laßleben, 1982.
- Fodor Pál: *A szultán és az aranyalma: Tanulmányok az oszmán-török történelemről*. Budapest: Balassi Kiadó, 2001.
- Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György, szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2. Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002.
- Fuchs, Martina – Oborni, Teréz – Ujváry, Gábor, hrsg. *Kaiser Ferdinand I: Ein mitteleuropäischer Herrscher*. GEK 5. Münster: Aschendorff, 2005.
- Fuchs, Martina – Réthelyi, Orsolya, hrsg. *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*. GEK 8. Münster: Aschendorff, 2007.
- Fučíková, Eliška et al., eds. *Rudolf II and Prague: The Court and the City*. London: Thames and Hudson, 1997.
- Fundárková, Anna – Pálffy, Géza, eds. *Pálfiovcí v novoveku: Vzostup významného uhorského šľachtického rodu*. Bratislava–Budapest: Spoločnosť Pro História-AEP, 2003.
- Fügedi Erik: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Az utószót Érszegi Géza írta. [Az 1974-ben megjelent kötet reprint jellegű kiadása.] Budapest: Feketes Sas Kiadó, 2004.
- Fülep, Ferenc – Kovács, Éva – Lovag, Zsuzsa, hrsg. *Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn*. Insignia Regni Hungariae 1. Budapest: Ungarisches Nationalmuseum, 1983.
- Gerő András, szerk. *A Monarchia kora – ma*. Habsburg történeti monográfiák 1. Budapest: ÚMK, 2007.
- Glatz, Ferenc et al., eds. *Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion de XVIe Congrès International des Sciences Historiques par la Comité Nationale des Historiens Hongrois* II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- Glatz, Ferenc, ed. *Settlement and Society in Hungary*. Études historiques hongroises 1990 publiées à l'occasion de XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois 1. Budapest: Institute of History of the HAS, 1990.
- Glatz, Ferenc, ed. *Environment and Society in Hungary*. Études historiques hongroises 1990 publiées à l'occasion de XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois 3. Budapest: Institute of History of the HAS, 1990.
- Glatz, Ferenc, ed. *European Intellectual Trends and Hungary*. Études historiques hongroises 1990 publiées à l'occasion de XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois 4. Budapest: Institute of History of the HAS, 1990.
- Goldstein, Ivo – Kruhek, Milan, ured. *Sisačka bitka 1593*. Zagreb–Sisak: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu–Institut za suvremenu povijest Zagreb–Povijesni archiv, Sisak, 1994.

- Gürtler, Wolfgang – Winkler, Gerhard J., hrsg. *Forscher – Gestalter – Vermittler: Festschrift Gerald Schlag*. WAB 105. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 2001.
- Hausner Gábor –Kincses Katalin Mária – Veszprémy László, szerk. „Kard és koszorú”: *Ezer év magyar uralmi és katonai jelképei*. HMÉ 4. Budapest: HIM, 2001.
- Hausner Gábor et al., szerk. *Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2005.
- Hofer Tamás, szerk. *Magyarok kelet és nyugat között. A nemzettudat változó jelképei. Tanulmányok*. Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi Kiadó, 1996.
- Horn Ildikó: *Tündérorság útvesztői. Tanulmányok Erdély történelméhez*. TDI Könyvek. Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2005.
- Horn Ildikó, szerk. *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Középkori és Kora-újkor Magyar Történelmi Tanszék, 1993.
- Horváth József, szerk. *Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből*. Győr: Győr–Moson–Sopron Megye Önkormányzata, 2000.
- Hunkár, Dénes, hrsg. *Das ungarische Palais in Wien: Die Botschaft der Republik Ungarn. Aufsätze von Richard Perger, Gottfried Mraz, Lajos Gecsényi*. Győr: Széchenyi Druckerei, 1994.
- Jeremiás, Éva, ed. *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th–17th Centuries*. Acta et Studia 1. Piliscsaba: Avicenna: Institute of Middle Eastern Studies, 2003.
- Kalmár János, szerk. *Miscellanea fontium historiae Europae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK, 1997.
- Kellenbenz, Hermann et al., hrsg. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 3. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1986.
- Klanczay, Tibor, ed. *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. StudHum 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Klingenstein, Grete Walter – Niederkorn, Jan Paul, hrsg. *Kaiser, Hof und Reich in der Frühen Neuzeit*. AÖG. Wien–Mainz: VÖAW, 2008 (megjelenés alatt).
- Kohútová, Mária – Vozár, Jozef, eds. *Hospodárske dejiny Slovenska 1526–1848*. Bratislava: Veda, VSAV, 2006.
- Konečný, Lubomír – Bukovinská, Beket – Muchka, Ivan, eds., *Rudolf II, Prague and the World: Papers from the International Conference; Prague, 2–4 September, 1997*. Prague: Artefactum, 1998.
- Kolnberger, Thomas – Steffelbauer, Ilja – Weigl, Gerald, hrsg. *Krieg und Akkulturation. Expansion – Interaktion – Akkulturation. Historische Skizzen zur Europäisierung Europas und der Welt 5*. Wien: Mandelbaum Verlag, 2004.
- Kováč, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia, hrsg. *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Bratislava: AEP, 2001.
- Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi, szerk., *A hódoltság régészeti kutatása: A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. OHung. 3. Budapest: MNM, 2002.
- Köpeczi, Béla – Balázs, Éva H., eds. *Noblesse française, noblesse hongroise: XVIe–XIXe siècles: Colloque franco-hongrois d'histoire sociale*. Rennes, 11–13 juin 1975. Budapest–Paris: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Krenn, Peter, hrsg. *Der Grazer Harnisch in der Türkenabwehr*. Veröffentlichungen des Landeszeughaus Graz 1. Graz: Landeszeughaus am Landesmuseum Johannem, 1971.
- Krenn, Peter, hrsg. *Das Steiermärkische Landeszeughaus in Graz: Eine Übersicht über seine Geschichte und seine Waffen*. Veröffentlichungen des Landeszeughaus Graz 2. Graz: Landeszeughaus am Landesmuseum Johannem, 1974.
- Krenn, Peter, hrsg. *Trommeln und Pfeifen – Militärlager – Anderthalbhänder – Nürnberger Waffen – Waffenhandel und Gewehrherstellung in der Steiermark*. Veröffentlichungen des Landeszeughaus Graz 6. Graz: Landeszeughaus am Landesmuseum Johannem, 1976.
- Kropf, Rudolf, hrsg. *Türkenkriege und Kleinlandschaft. II. Sozialer und kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege*. Schlainiger Gespräche 4; WAB 73. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1986.
- Kropf, Rudolf – Mayer, Wolfgang, hrsg. *Kleinlandschaft und Türkenkriege. I. Das südliche Burgenland zur Zeit der Bedrohung durch die Türken im 16.–17. Jahrhundert*. Schlainiger Gespräche; WAB 68. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1983.

- Kubinyi, András: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn: Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Studien zur Geschichte Ungarns 1. Herne: Verlag Tibor Schäfer, 1998.
- Kubinyi, András: *Matthias Corvinus: Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490*. Studien zur Geschichte Ungarns 2. Herne: Verlag Tibor Schäfer, 1999.
- Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM Könyvek 22. Budapest: METEM, 1999.
- Kubinyi András: *Nándorfehérvártól Mohácsig: A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete*. A HIM könyvtára. Budapest: Argumentum Kiadó, 2007.
- Kunisch, Johannes, hrsg. *Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte*. ZHF Beiheft 19. Berlin: Duncker und Humblot, 1997.
- Kühlmann, Wilhelm – Schindling, Anton – Hauer, Wolfram, hrsg. *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*. Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 62. Stuttgart: Franz Steiner, 2004.
- Lengvári István, szerk. *In memoriam Barta Gábor: Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Pécs: JPTE TK Kiadói Iroda, 1996.
- Lengyel, Zsolt et al., hrsg. *Siebenbürgen in der Habsburgermonarchie: Vom Leopoldinum bis zum Ausgleich (1690–1867)*. Siebenbürgischer Archiv, Folge 3, 34. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1999.
- Lengyelová, Tünde, ed. *Žena a právo: Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti*. Bratislava: AEP, 2004.
- Mačzak, Antoni – Weber, Wolfgang E. J., hrsg. *Der frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa*. I. Documenta Augustana 1. Augsburg: Wißner, 1999.
- Manikowska, Halina – Pánek, Jaroslav – Holý, Martin, eds. *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*. I. *Middle Ages and Early Modern Era*. Prague: Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic, 2005.
- Maťa, Petr – Winkelbauer, Thomas, hrsg. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigmas*. FGKÖM 24. Stuttgart: Franz Steiner, 2006.
- Matunák, Michal: *Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí*, ed. Vojtech Kopčan. Bratislava: Tatran, 1983.
- Mayer László – Tilcsik György, szerk. *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára*. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2003.
- Mesić, Matija: *Hrvati na izmaku srednjega vijeka*. Biblioteka Croatica-Slavonica, Sirmiensia et Baranyaensia. Slavonski Brod: ISP, 1996.
- Monok István, szerk. *Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, Nemzetközi vándorkiállítás*. Zagreb–Bratislava–Martin–Budapest–Burg Forchtenstein: OSzK, 2005–2007.
- Mózes Huba, szerk. *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából*. Budapest: SzIT, 1993.
- Nagy, Balázs – Sebők, Marcell, eds. ... *The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways ...: Festschrift in Honor of János M. Bak*. Budapest: CEU Press, 1999.
- Nemes, D[ezső] et al., eds. *Études historiques hongroises 1975 publiées à l'occasion de XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- Nemes, D[ezső] et al., eds. *Études historiques hongroises 1980 publiées à l'occasion de XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.
- Niederhauser, E[mil] – Rozsnyói, Á[gnés] – Szűcs, J[enő], eds. *Études historiques 1970 publiées à l'occasion de XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Noflatscher, Heinz – Niederkorn, Jan Paul, hrsg. *Der Innsbrucker Hof: Residenz und höfische Gesellschaft in Tirol vom 15. bis 19. Jahrhundert*. AÖG 138. Wien: VÖAW, 2005.
- Novotny, Alexander – Sutter, Berthold, hrsg. *Innerösterreich 1564–1619: Im Auftrag der Steiermärkischen Landesregierung hrsg. im Zusammenhang mit der Ausstellung „Graz als Residenz – Innerösterreich 1564–1619“*. Joannea III. Graz: Styria, [1967].
- Oresko, Robert – Gibbs, G. C. – Scott, J. M., eds. *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe: Essays in Memory of Ragnhild Hatton*. Cambridge: Cambridge UP, 1997.

- Ormos Mária, szerk. *Magyar évszázadok: Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
- Ötvös István, szerk. *Variációk: Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Piliscsaba: PPKE BTK, 2004.
- Pach, Zsigmond Pál: *Hungary and the European Economy in Early Modern Times*. CS 469. Aldershot: Variorum, 1994.
- Pach Zsigmond Pál: *Szürkeposztó, szűrposztó, szűr. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből*, szerk. Csató Tamás. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 31. Budapest: MTA TTI, 2003.
- Palacký, František: *Dílo Františka Palacký*, ed. Charvát, Jaroslav. I. Praha: Mazáč, 1941.
- Pánek, Jaroslav, ed. *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný professoru Josefu Petráňovi*. Praha: , 2004.
- Papp, Klára et al., eds. *The First Millennium of Hungary in Europe*. Debrecen: Multiplex Media-Debrecen UP, 2002.
- Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária, szerk. „Frigy és békesség legyen...” *A bécsi és a zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója VIII*. Debrecen: DE Történelmi Intézete-Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat, 2006.
- Balla Péter et al., szerk. *A Bocskai István által vezetett Habsburg-ellenes rendi felkelés kitörésének 400. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak szerkesztett anyaga*. Studia Caroliensia 7, no. 1 (2006). Budapest: KGRE, 2006.
- Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország: Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából*, szerk. Buza János – Draskóczy István. Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 3. Budapest: Corvinus Egyetem–Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Alapítvány–Miskolci Egyetem, 2005.
- Pauser, Josef – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas, hrsg. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert): Ein exemplarisches Handbuch*. MIOG Erg.-Bd. 44. Wien–München: Oldenbourg, 2004.
- Pavličević, Dragutin, ured. *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Zagreb: SNL, 1984.
- Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. RGyT 8. Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995.
- Péter Katalin, szerk. *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből ... egy kis fraucimmerecskét nekünk”* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19. Budapest: MTA TTI, 1996.
- Petercsák Tivadar, szerk. *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. StA 17. Eger: Dobó István Vármúzeum, 1997.
- Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás, szerk. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. StA 20. Eger: Dobó István Vármúzeum, 1999.
- Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás, szerk. *Végvár és ellátás*. StA 22. Eger: Dobó István Vármúzeum, 2001.
- Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás, szerk. *Magyarország védelme – Európa védelme*. StA 24. Eger: Dobó István Vármúzeum, 2006.
- Pferschy, Gerhard, hrsg. *Siedlung, Macht und Wirtschaft: Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag*. VStLA 12. Graz–Wien: Leykam, 1981.
- Pickl, Othmar, hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege: Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970)*. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1. Graz: Selbstverlag der Lehrkanzel für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Graz, 1971.
- Pils, Susanne Claudine – Niederkorn, Jan Paul, hrsg. *Ein zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit*. F+b 44. Innsbruck–Wien–Bozen: Studien Verlag, 2005.
- Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul, hrsg. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. 2. Aufl. AÖG 136. Wien: VÖAW, 1996.
- Ritoókné Szalay Ágnes: „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*. HR. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- Rogers, Clifford J., ed. *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. History and Warfare. Boulder–San Francisco–Oxford: Westview Press, 1995.
- Roth, Paul W., hrsg. *Erz und Eisen in der Grünen Mark: Beiträge zum steirischen Eisenwesen*. Graz: Steiermärkische Landesregierung, 1984.

- Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc, szerk. *Mohács: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
- Sahin-Tóth Péter: *Ad Astra. Sahin-Tóth Péter tanulmányai / Études de Péter Sahin-Tóth*, szerk. Oborni Teréz. Budapest: Allia Kiadó–Eötvös Kiadó, 2006.
- Salamon Ferencz *kisebb történelmi dolgozatai*. 2. kiad. Budapest: MTA, 1889.
- Schmidt, Georg – Gelderen, Martin van – Snigula, Christopher, hrsg. *Kollektive Freiheitsvorstellungen im frühneuzeitlichen Europa (1400–1850)*. Jenaer Beiträge zur Geschichte 8. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien: Peter Lang, 2006.
- Schneider, Jürgen et al., hrsg. *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege: Festschrift für Hermann Kellenbenz II. Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion*. BWG 5. Stuttgart: Klett-Cotta, 1978.
- Soksevičs Dénes: *Horvátország Közép-Európa és a Balkán között*. Budapest: Kreatéka Kiadó, 2007.
- Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Ser. A múlt ösvényén. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.
- Söptei István, szerk. *Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárovar, 1998. szeptember 10–11*. NFM kiadványai 3. Sárovar: NFM, 1999.
- Springer, Elisabeth – Kammerhofer, Leopold, hrsg. *Archiv und Forschung: Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas*. WBG 20. Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1993.
- Stollberg-Rilinger, Barbara, hrsg. *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* ZHF Beiheft 35. Berlin: Duncker und Humblot, 2005.
- Sturmberger, Hans: *Land ob der Enns und Österreich: Aufsätze und Vorträge*. MOÖLA Erg.-Bd. 3. Linz: OÖLA 1979.
- Szabó, András, hrsg. *Iter Germanicum: Deutschland und die Ungarländische Reformierte Kirche im 16–17. Jahrhundert*. Budapest: Kálvin Kiadó, 1999.
- Szabó András: *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*. Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 2. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- Szabó János, B., szerk. *Mohács*. NE. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
- Szalay László: *Válogatott történeti tanulmányok*, szerk. Soós István. Millenniumi magyar történelem, Historikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.
- Székely, György – Fügedi, Erik, eds. *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. StH 53. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- Szijaártó M. István: *Nemesi társadalom és politikai. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2006.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. 2. kiad. Társadalomtudományi könyvtár. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984.
- Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I–III. Budapest: MTA, 1915–1917.
- Takáts Sándor: *A magyar mult tarlójáról*. Budapest: Genius Kiadás, [1926.]
- Takáts Sándor: *Szegény magyarok*. Budapest: Genius Kiadás, [1927].
- Takáts Sándor: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. 2. bőv. kiad. Budapest: Genius Kiadás, [1928.]
- Takáts Sándor: *Emlékezzünk eleinkről*. I–II. Budapest: Genius Kiadás, [1929].
- Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, szerk. Benda Kálmán. Budapest: Gondolat Kiadó, 1961.
- Takáts Sándor: *Fejezetek Komárom művelődés- és gazdaságtörténetéből*, szerk. Virág Jenő. Castrum könyvek 4. Tatabánya: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1996.
- Tusor Péter, szerk. R. *Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest: ELTE BTK, 1998.
- Varga J. János – Kalmár János: *A Magyar Királyság berendezésének műve*. Századok füzetek 1. Budapest 1993.
- Várkonyi Ágnes, R.: *A kuruc kor hősei*. 4. bőv. kiad. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 2006.
- Várkonyi Ágnes, R.: *Europica varietas – Hungarica varietas 1526: Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Várkonyi Ágnes, R. – Kis Domokos Dániel, szerk. *Rákóczi-szabadságharc*. NE. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- Várkonyi Ágnes, R. – Székely Júlia, szerk. *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1987.

- Vocelka, Karl – Traninger, Anita, hrsg. *Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)*. Wien. Geschichte einer Stadt 2, hrsg. Peter Csentes – Ferdinand Oppl. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 2003.
- Vorel, Petr, ed. *Stavovský odboj roku 1547. První krize habsburské monarchie*. Pardubice–Praha: VČM, 1999.
- Weczerka, Hugo, hrsg. *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*. Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 16. Marburg an der Lahn: Herder-Institut, 1995.
- Westermann, Ekkehard, hrsg. *Internationaler Ochsenhandel (1350–1750): Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978*. BWG 9. Stuttgart: Klett-Cotta, 1979.
- Wurster, Herbert W. – Treml, Manfred – Loibl, Richard, hrsg. *Bayern – Ungarn Tausend Jahre: Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15. bis 18. Oktober 2000*. Veröffentlichungen zur bayerischen Geschichte und Kultur 43. Passau-Regensburg: Verlag Archiv des Bistums & Oberhausmuseum Passau, 2001.
- Zimányi, Vera, ed. *La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècle: Actes de colloque polono-hongrois, Budapest 15–16 octobre 1976*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- Zimányi, Vera, hrsg. *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung (16.–20. Jahrhundert)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- Zombori István, szerk. *Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században*. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988.
- Zombori István, szerk. *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Budapest: METEM, 2004.
- sine ed. [BLA], *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt: Festgabe für August Ernst*. BF Sonderbd. 7. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv-Landesbibliothek, 1984.
- sine ed. [BLA], *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes: Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag*. BF Sonderbd. 13. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv-Landesbibliothek, 1994.

Katalógusok

- Basics Beatrix, Beke Johan, Van der, eds. *Hungaria regia (1000–1800). Fastes et défits*. Turnhout: Brepols Publishers, 1999.
- Bodnár Szilvia, szerk. *Dürer és kortársai. Művészóriások óriásmetszetei. I. Miksa császár diadala. Szépművészeti Múzeum, Budapest 2005. július 1–október 9*. Budapest: Szépművészeti Múzeum, 2005.
- Fazekas István – Ujváry Gábor, szerk. *Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében. 2001. március 8. – május 1. Katalógus*. Budapest–Wien: Collegium Hungaricum, 2001.
- Gamber, Ortwin – Beaufort, Christian – Pfaffenbichler, Matthias, hrsg. *Katalog der Leibrüstkammer. II. Der Zeitraum von 1530–1560. Führer durch das KHM Museum, 39. Busto Arsizio: Bramante Editrice, 1990.*
- Hoos, Hildegard, hrsg. *Die kaiserliche Tafel: Ehemalige Hofsilber- und Tafelkammer Wien. Ausstellungskatalog*. Frankfurt am Main: Museum für Kunsthandwerk, 1991.
- Huszár, Lajos, hrsg. *Münzkatalog Ungarns von 1000 bis heute*. Budapest–München: Corvina Kiadó–Battenberg, 1979.
- Knittler, Herbert – Stangler, Gottfried – Zedinger, Renate, hrsg. *Adel im Wandel: Politik – Kultur – Konfession 1500–1700. Niederösterreichische Landesausstellung. Rosenberg, 12. Mai – 26. Oktober 1990*. Katalog des NÖ Landesmuseums Neue Folge 251. Wien: Amt der NÖ Landesregierung, 1990.
- Kovács Gyöngyi, szerk. *Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődtámasz Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban 2002. november 21. – 2004. január 31. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2002.*
- Kramer, Diether et al., hrsg. *Auf Sand gebaut Weitschawar / Bajcsa-Vár eine steirische Festung in Ungarn. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVIII*. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2005.
- Kramp, Mario, hrsg. *Kronungen: Könige in Aachen – Geschichte und Mythos. Katalog der Ausstellung, 2 Bde*. Mainz: Philipp von Zabern, 2000.

- Mikó Árpád – Sinkó Katalin, szerk. *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17–szeptember 24.* Budapest: MNG, 2000.
- Mikó Árpád, szerk. *Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2002. november 28–2003. február 16.* MNG 2002/1. Budapest: MNG, 2002.
- Monok, István, ed. *Myth and Reality: Latin Historiography in Hungary 15th–18th Centuries. Exhibition in The National Széchényi Library 7 July – 3 September 2006.* Budapest: National Széchényi Library, 2006.
- Neck, Rudolf et al., hrsg. *Österreich und die Osmanen: Gemeinsame Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek und des Österreichischen Staatsarchivs. Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek 31. Mai bis 30. Okt. 1983. Katalog.* Wien: ÖNB-ÖStA, 1983.
- Ottomeyer, Hans – Völkel, Michaela, hrsg. *Die öffentliche Tafel: Tafelzeremoniell in Europa 1300–1900. Ausstellungskatalog.* Wolfratshausen: Edition Minerva, 2002.
- Pálffy, Géza, hrsg. *Gemeinsam gegen die Osmanen: Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März – 31. Mai 2001.* Budapest–Wien: Österreichisches Staatsarchiv-Collegium Hungaricum Wien, 2001.
- Pferschy, Gerhard – Krenn, Peter, hrsg. *Die Steiermark: Brücke und Bollwerk. Katalog der Landesausstellung, Schloß Herberstein bei Stubenberg, 3. Mai bis 26. Oktober 1986.* VStLA 16. Graz: Styria, 1986.
- Prag um 1600. Kunst und Kultur am Hofe Kaiser Rudolfs II. 1. Ausstellungskatalog.* Wien–Freien: KHM–Luca Verlag, 1988.
- Réthelyi Orsolya et al., szerk. *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Budapesti Történeti Múzeum, 2005. szeptember 30. – 2006. január 9. Slovenská národná galéria, 2006. február 2. – április 30.* Budapest: BTM, 2005.
- Schröder, Klaus Albrecht – Sternath, Maria Luise, hrsg. *Albrecht Dürer: Ausstellungskatalog der Albertina 5. September–30. November 2003.* Wien: Hatje Cantz, 2003.
- Seipel, Wilfried, hrsg. *Kaiser Karl V. (1500–1558). Macht und Ohnmacht Europas: Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien. 16. Juni bis 10. September 2000.* [Katalog] Wien–Milano: Skira, 2000.
- Seipel, Wilfried, hrsg. *Werke für die Ewigkeit: Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II. Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums, Schloß Ambras 6. Juli bis 31. Oktober 2002.* Wien: KHM, 2002.
- Seipel, Wilfried, hrsg. *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564: Das Werden der Habsburgermonarchie. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien. 15. April bis 31. August 2003.* [Katalog] Wien–Milano: Skira, 2003.
- Takács Imre et al., szerk. *Sigismundus rex et imperator: művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. Kiállítási katalógus.* Budapest–Luxemburg: Philipp von Zabern, 2006.
- Težak, Spomenka – Šimek, Marina – Lipljin, Tomislav: *Županija varaždinska u srednjem vijeku / Die Gespanschaft Varaždin im Mittelalter: Katalog izložbe.* Varaždin: Povijesni odjel, Gradski muzej Varaždin, 1999.
- Zsámbéky Monika, szerk. *Batthyányak évszázadai. Kiállítás katalógus.* Szombathely: Szombathelyi Képtár, 2005.

Tanulmányok folyóiratokban, évkönyvekben

- Acsády Ignác: „Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században.” *HK* 1 (1888) 64–85, 246–267.
- Ágoston, Gábor: „Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power.” *TSAB* 22, no. 1 (1998) 126–141.
- Ágoston Gábor: „A hódítás ára: A magyarországi török végvárak őrsege, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete.” *HK* 111, no. 2 (1998) 351–381.
- Ágoston Gábor: „A kezdetektől a török uralom végéig”. *Budapesti Negyed* 20–21 (1998. nyár–ősz) 5–28.
- Ágoston Gábor: „Ideológia, propaganda és politikai pragmatizmus: A Habsburg–Oszmán nagyhatalmi vetélkedés és a közép-európai konfrontáció.” *TSz* 45, no. 1–2 (2003) 1–24.
- Altfahrt, Margit: „Die politische Propaganda für Maximilian II.” *MIÖG* 88 (1980) 283–312, 89 (1981) 53–92.
- Almási Gábor: „Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában: Dudith András (1533–1589) és Zsámboky János (1531–1584).” *Sz* 139, no. 4–5 (2005) 889–922, 1131–1157.

- Almási Gábor: „Variációk az értelmiségi útkeresés témájára a 16. században: Forgách Ferenc és társai.” *Sz* 140, no. 6 (2006) 1405–1440.
- Andrássy, Julius Graf: „Ungarns rechtliche Selbständigkeit von 1526 bis 1715.” *URd* 1 (1912) 229–297.
- Andritsch, Johann: „Innerösterreich und die Länder der Stephanskronen.” *ZHVSt* 61 (1970) 51–70.
- Angyal, Andreas: „Die Welt der Grenzfestungen. Ein Kapitel aus der südosteuropäischen Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts.” *SOF* 16 (1956) 311–342.
- Antonitsch, Evelyne: „Die Kärntner Landstände und der Dreizehnjährige Türkenkrieg 1593–1606.” *Carinthia I* 167 (1977) 85–116.
- Aretin, Karl Otmar von: „Das Heilige Römische Reich und die Türkenkriege.” *AH* 33, no. 2–4 (1987) 361–366.
- Badurík, Jozef: „Bratislava – hlavné a korunovačné mesto Uhorska v novoveku.” *SAS* 30 (2001) 10–25.
- Badurík, Jozef: „Slovensko a jeho miesto v ranom novoveku.” *SAS* 31 (2002) 326–341.
- Badurík, Jozef: „Osobnosť zakladateľa habsburskej monarchie. (Poznámky z historiografie a osobnostného profilu Ferdinanda I. Habsburského (1503–1564) na 500. výročie narodenia.)” *SAS* 32 (2003) 221–236.
- Bagi Zoltán Péter: „Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése.” *HK* 113, no. 2–3 (2001) 391–444.
- Bagi Zoltán Péter: „»Egy ura lesz az egész világnak napkelettől napnyugatig«” A töröksegély kérdése és az 1597–1598. évi regensburgi birodalmi gyűlés.” *Sz* 141, no. 6 (2007) 1455–1481.
- Bánkúti Imre: „Észrevételek II. Rákóczi Ferenc régi-új biográfiájához.” *Sz* 139, no. 5 (2005) 1286–1299.
- Barbarics Zsuzsa: „A kézirat »Neue Zeitungen« jelentősége I. Ferdinánd korában a »Nádasdy-Zeitungen« alapján.” *TSz* 45, no. 1–2 (2003) 175–199.
- Barta Gábor: „Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez).” *TSz* 20, no. 1 (1977) 1–30.
- Barta Gábor: „Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus).” In: *Sz* 111, no. 4 (1977) 634–680.
- Barta Gábor: „Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528 (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez).” *TSz* 37, no. 1 (1995) 1–34.
- Bayerle, Gustav: „The Compromise at Zsitvatorok.” *ArchOtt* 6 (1980) 5–53.
- Benczédi, László: „Maďarské stavovské národné povedomie v 16.–17. storočí.” *HČ* 19, no. 4 (1971) 549–557.
- Benda Kálmán: „A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608.” *LK* 43, no. 2 (1972) 265–325.
- Benda Kálmán: „A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján.” *TSz* 27, no. 3 (1984) 445–479.
- Benda, Kálmán: „Das Habsburger-Reich und Ungarn in den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts.” *AH* 33, no. 2–4 (1987) 217–222.
- Benda Kálmán: „A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.” *Helikon* 17, no. 3–4 (1971) 322–330.
- Bessenyei József: „Ferdinánd király és a magyarországi arisztokrácia, különös tekintettel Ferdinánd pártjának kialakulására (1526–1640).” *TSz* 45, no. 1–2 (2003) 93–107.
- Bidermann, Herm[ann] Ign[az]: „Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavon. Königreich im XVI. und XVII. Jahrhunderte.” *MHVSt* 39 (1891) 3–125.
- Bilkei Irén: „Csányi Ákos – egy zalai köznemes pályája a XVI. században.” *ZGy* 34 (1993) 7–16.
- Birk, Ernst: „Materialien zur Topographie der Stadt Wien in den Jahren 1563 bis 1587.” *BMAW* 10 (1869) 79–164.
- Blazovich László: „A Tripartitum és forrásai.” *Sz* 141, no. 4 (2007) 1011–1023.
- Bobory Dóra: „Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi magyar főúr életében.” *Sz* 139, no. 4 (2005) 923–944.
- Bobory Dóra: „Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján.” *Lymbus* 3 (2005) 5–26.
- Bogyay Tamás: „Történetírás-történetkutatás.” *Új Látóhatár* 30, no. 3–4 (1979) 189–221.
- Bónis, György: „The Hungarian Feudal Diet (13th–18th Centuries).” *Recueils de la Société Jean Bodin* 25 (1965) 287–307.
- Borsa Iván: „Somogy vármegye címeres levele és első pecsétje. (Forrásközlés).” *SMM* 15 (1984) 53–69.
- Botar, Aloivar A. I.: „From European Capital to Ottoman Outpost: The Decline of Buda in the Sixteenth Century.” *HSR* 14 (1987) 3–26.

- Brichzin, Hans: „Eine Ungarnkarte von Nicolaus Angelus, sowie Grund- und Aufrisse ungarischer Festungen aus dem Jahr 1566 im Sächsischen Hauptstaatsarchiv zu Dresden.” *CH* 2 (1992) 39–43, *CH* 4 (1994) 12–18, *CH* 5 (1996) 8–11.
- Brunner, Otto: „Das Haus Österreich und die Donaumonarchie.” *SFO* 14 (1955) 122–144.
- Buttlar-Gerhartl, Gertrud: „Das Bürgerliche Zeughaus zu Wiener Neustadt während des 16. und 17. Jahrhunderts.” *JBLkNÖ* Neue Folge 54–55 (1990) 23–48.
- Buttlar-Gerhartl, Gertrud: „Das Kaiserliche Zeughaus zu Wiener Neustadt.” *JBLkNÖ* Neue Folge 59 (1993) 27–53.
- Buza, János: „Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn).” *AH* 27, no. 3–4 (1981) 335–358.
- Buza János: „Die großbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert.” *ZAA* 32, no. 2 (1984) 165–209.
- Buza János: „A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén.” *Sz* 135 (2001) 889–906.
- Buzási Enikő: „Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: A Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában.” *MűÉ* 56, no. 1 (2007) 115–138.
- Bůžek, Václav: „Aliance Rožmberků, Zrinských ze Serynu a Novohradských z Kolovrat na počátku 17. století.” *JSH* 65 (1996) 10–25.
- Bůžek, Václav: „From Compromise to Rebellion: Religion and Political Power of the Nobility in the First Century of the Habsburgs’ Reign in Bohemia and Moravia.” *JEMH* 8, no. 1–2 (2004) 31–45.
- Bůžek, Václav – Pálffy, Géza: „Integrating the Nobility from the Bohemian and Hungarian Lands at the Court of Ferdinand.” *Historica*, Series Nova 10 (2003) 53–92.
- Bůžek, Václav et al.: „Der Adel in den böhmischen Ländern 1526–1740: Stand und Tendenzen der Forschung.” *AnzWien* 137, no. 1 (2002) 55–98.
- Csáky, Moritz: „Ideologie oder »Realpolitik«? Ungarische Varianten der europäischen Türkenpolitik im 16. und 17. Jahrhundert.” *AnzWien* 120, no. 1 (1983) 176–195.
- Csorba Csaba: „Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében.” *SMM* 5 (1974) 13–47.
- Csukovits Enikő: „Késő középkori leírások Erdély-képe.” *EM* no. 3–4 (2005) 86–104.
- Dan, Mihail P.: „Nicolae Olahus și cruciada contra Turcilor.” *Transilvania* (Sibiu) 74 (1943) 701–714.
- Daniel, David P[aul]: „The Fifteen Years War and the Protestant Response to Habsburg Absolutism in Hungary.” *East Central Europe* 1–2 (1981) 38–51.
- Dávid Géza: „Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég.” *Keletkutatás* (2002. tavasz – 2006. tavasz) 62–82.
- Demkó Kálmán: „Löcse a Bocskay-féle fölkelésben”. *Sz* 17. (1883) 844–856.
- Dominkovits Péter: „Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma.” *SSz* 53, no. 2 (1999) 99–122.
- Dominkovits Péter: „Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén.” *Arrabona* 39 (2001) 299–328.
- Dominkovits Péter: „Familiárisi szolgálat – vármegyei szolgálat: Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálósházi Récsy (Rechey) Bálint.” *Korall* 9 (2002. szept.) 32–54.
- Dominkovits Péter: „Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János.” *Aetas* no. 2–3 (2002) 5–35.
- Dominkovits Péter: „Földesúri familiáris, vagy megyei hivatalviselő? Bezerédy György soproni alispánja.” *Fo* 12, no. 2 (2005) 127–161.
- Dominkovits Péter: „A rendi jogok védelmezője – a központi utasítások végrehajtója: a 17. századi magyar vármegye.” *Sz* 139, no. 4 (2005) 855–888.
- Dominkovits Péter: „Egy soproni kereskedő hódoltsági üzleti kapcsolatai, 1599–1606.” *LK* 78, no. 2 (2007) 253–294.
- Domokos György: „A kassai királyi hadszertár fegyverzete és felszerelése a XVI–XVII. századi inventáriumok tükrében.” *HK* 110, no. 4 (1997) 667–747.
- Duindam, Jeroen: „The Court of the Austrian Habsburgs: Locus of a Composite Heritage.” *MRK* 8, no. 2 (1998) 24–58.
- Eckhart Ferenc: „A főbányagrófi hivatal szervezése” *Sz* 48 (1914) 197–213.
- Egger, Rainer: „Hofkriegsrat und Kriegsministerium als zentrale Verwaltungsbehörden der Militärgrenze.” *MÖStA* 43 (1993) 74–93.
- Egger, Rainer: „Ernst Welling, der Archivar des Prager Hofkriegsrates.” *Scrinium: Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare* 28 (1983) 333–335.

- Elliott, J[ohn] H[uxtable]: „A Europe of Composite Monarchies.” *Past and Present* 117 (1992) 48–71.
- Ember Győző: „Die absolute Monarchie der Habsburger als Hindernis der ungarischen nationalen Entwicklung.” *AH* 4, no. 1–3 (1955) 73–100.
- Ember Győző: „Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században.” *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi–Történeti Tudománnyok Osztályának Közleményei* 8, no. 4 (1958) 309–348.
- Ember Győző: „Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez.” *Sz* 95, no. 1 (1961) 1–46.
- Ember Győző: „A magyar királyi kamara pénzbevételei és kiadásai 1555–1562.” *Sz* 116, no. 3 (1982) 507–538.
- Ember Győző: „A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben.” *LK* 61, no. 1–2 (1990) 63–143.
- Endrei Walter: „Az angol karasia Magyarországon.” *Sz* 108, no. 4 (1974) 785–806.
- Erben, Wilhelm: „Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze.” *AÖG* 81 (1894) 513–599.
- Erben, Wilhelm: „Ursprung und Entwicklung der deutschen Kriegsartikel.” *MIÖG* Erg.-Bd. 6 (1901) 473–529.
- Erben, Wilhelm: „Kriegsartikel und Reglements als Quellen zur Geschichte der k. u. k. Armee.” *MHW* 1 (1902) 1–200.
- Erdélyi Gabriella: „Vita a helytartóságról (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához).” *Sz* 134, no. 2 (2000) 341–371.
- Evans, R[obert] J[ohn] W[eston]: „Hungary in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. The British Dimension.” *HQ* 44, no. 171 (2003) 111–121.
- Fallenbüchl Zoltán: „A Magyar Kamara tiszttviselői a XVII. században.” *LK* 39, no. 2 (1968) 233–268.
- Fallenbüchl Zoltán: „A Szepesi Kamara tiszttviselői a XVII–XVIII. században.” *LK* 38, no. 2 (1967) 193–236.
- Fallenbüchl Zoltán: „A nyugdíj – a kegytől a jogig (1600–1790).” *Korall* 11–12 (2003) 30–46.
- Farbaky, Péter: „Pietro Ferrabosco in Ungheria e nell’impero ausburgico”. *ArtLomb* 139, no. 3. (2003) 127–134.
- Fazekas István: „A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből.” *Fo* 9, no. 1–3 (2002) 227–247.
- Fazekas István: „Oláh Miklós reformtörekvései az esztegromi egyházmegyében 1553–1568 között.” *TSz* 45, 1–2 (2003) 139–153.
- Fazekas István: „Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja.” *TSz* 49, no. 1 (2007) 19–34.
- Federmayer, Frederik: „Identifikácia a rozvážanie skratiek v kruhopisoch a nápisoch pečatí fyzických osôb (uhorský novovek 1526–1848, I–II. časť).” *SlArchiv* 41, no. 1 (2006) 69–86, no. 2 (2006) 77–93.
- Fekete, Lajos: „Le commerce à Bude au temps des Turcs.” *NRH* 30, no. 4 (1936) 321–331.
- Fichtner, Paula Sutter: „Dynasticism and its Limitations: the Habsburgs and Hungary (1542).” *EEQ* 4 (1971) 389–407.
- Fichtner, Paula Sutter: „Habsburg State-Building in the Early Modern Era: The Incomplete Sixteenth Century.” *AHY* 26 (1995) 139–157.
- Fichtner, Paula Sutter: „Habsburg Household or Habsburg Government? A Sixteenth-Century Administrative Dilemma.” *AHY* 26 (1995) 45–60.
- Firnhaber, Friedrich: „Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens: Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes.” *AÖG* 30 (1864) 91–178.
- Fundárek, Jozef: „Bratislava – hlavné a korunovačné mesto starého Uhorska.” *Bratislava* 7 (1971) 115–181.
- Gál-Mlakár Zsófia: „Adatok Verancsics Antal udvarának történetéhez.” *Fo* 14, no. 2 (2007) 279–337.
- Gecsényi Lajos: „Adatok a tiszántúli és erdélyi kereskedők nürnbergi kapcsolataihoz a XVI. század második felében.” *Hajdú–Bihar megyei Levéltár Évkönyve* 8 (1981) 99–112.
- Gecsényi Lajos: „Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században.” *Arrabona* 26–30 (1991) 23–42.
- Gecsényi Lajos: „Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében.” *TSz* 34, no. 1–2 (1992) 95–106.
- Gecsényi Lajos: „Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján.” *Sz* 127, no. 3–4 (1993) 469–484.
- Gecsényi Lajos: „Az Edlasperg-ügy: A magyar kereskedők bécsi kapcsolatai a 16. század első felében.” *TSz* 35, no. 3–4 (1993) 279–295.
- Gecsényi Lajos: „Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez).” *Sz* 129, no. 4 (1995) 767–790.
- Gecsényi Lajos: „Egy kamarai tiszttviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc.” *T* 72, no. 3–4 (1999) 77–83.

- Gecsényi Lajos: „Die Auseinandersetzung des Wiener Stadtrats mit den aus Pest und Buda/Ofen vertriebenen Bürgern im Jahre.” *WGBll* 61, no. 3 (2006) 54–64.
- Gecsényi Lajos: „I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Ausburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről.” *LK* 78, no. 1 (2007) 129–142.
- Gecsényi Lajos: „»Török áruk« és »görög kereskedők« a 16–17. századi királyi Magyarországon.” In: Tusor P., szerk. *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. 185–203.
- Gindely, Anton: „Über die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn in der Zeit von dem Jahre 1526–1687.” *AÖG* 51 (1873) 195–240.
- Goetz, Helmut: „Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. (1503–1564) Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten.” *QuFIAB* 42–43 (1963) 453–494.
- Goldenberg, Samuil: „Der Handel Transsilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert.” *SM* 11 (1977) 5–23.
- Gömöry, Gustav: „Notizen über Stand, Eintheilung des kaiserlichen Fuss- und Reitervolkes, Haupt-Organisations-Momente, Kriegsräthe, Obrist-Inhaber, Obrist-Feldmarschalch, Kriegsbaumeister etc. im XVI. Jahrhundert, nach Acten des Kriegs-Archivs.” *MiKA* (1881) 213–232.
- Granasztói György: „A polgári család a középkor végi Magyarországon (Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom” természetrajzához).” *TSz* 25, no. 4 (1982) 605–664.
- Granasztói György: „A dunai térség városodása (XVI–XVII. század).” *Demográfia* 27 (1989) 157–187.
- Gross, Lothar: „Zur Geschichte des Wiener Vertrages vom 25. April 1606.” *MIÖG* Erg.-Bd. 11 (1929) 574–587.
- Guszarova, Tatjana: „A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői.” *LK* 76, no. 2 (2005) 93–148.
- Guszarova, Tatyjana: „A modern bürokrácia kialakulásának előzményei a kora újkori Magyarországon.” *Világtörténet* (2006. tavasz–nyár) 16–22.
- Gündisch, Gustav: „Peter Haller, Bürgermeister von Hermannstadt und Sachsengraf.” *SDA* 22–23 (1989–1990) 5–89.
- Hanák, Péter: „Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency?” *AHY* 3, no. 1 (1967) 260–302.
- Haselsteiner, Horst: „Das Widerstandsrecht der Stände in Ungarn.” *ÖOH* 16, no. 2 (1974) 123–136.
- Hauptmann, Ferdo: „Ungarn, Habsburg und die kroatische Staatsidee im 16. und 17. Jahrhundert.” *SDA* 12 (1969) 62–72.
- Hausenblasová, Jaroslava: „Nationalitäts- und Sozialstruktur des Hofes Rudolfs II. im Prager Milieu an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert.” *Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas e.V.* 1999, *Öffentliche Vorträge* 1998/99 (1999) 20–37.
- Hausenblasová, Jaroslava: „Vztah mezi císařským dvorem a nejvyššími správními úřady Českého království v době vlády Rudolfa II.” *SAP* 52 (2002) 279–294.
- Hauser, Wilhelm: „Der Trauerzug beim Begräbnis des deutschen Königs Albrechts II. (†1439).” *Adler* 85 (1967) 191–195.
- Házi Jenő: „Az 1566. évi soproni borkereskedelem.” *SSz* 13, no. 2 (1959) 151–157, 288.
- Heckenast, Gusztáv: „Die Habsburger und Ungarn im 18. Jahrhundert.” *AH* 31, no. 1–2 (1985) 113–128.
- Heiss, Gernot: „Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531.” *MIÖG* 82 (1974) 119–180.
- Heiss, Gernot: „Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung. Erster Teil: Überblick 1521–1548.” *MÖStA* 27 (1974) 61–100, Zweiter Teil: Die Besitzungen. *MÖStA* 29 (1976) 52–121.
- Hochendlinger, Michael: „Die Französisch-osmanische »Freundschaft« 1525–1792: Element antihabsburgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Prestigeunternehmung – Aufriß eines Problems.” *MIÖG* 102, no. 1–2 (1994) 108–164.
- Hochedlinger, Michael: „»Bella gerant alii...«? On the State of Early Modern Military History in Austria.” *AHY* 30 (1999) 237–277.
- Hodson, Brian A.: „The development of Habsburg Policy in Hungary and the *Einrichtungswerk* of Cardinal Kollonich, 1683–90” *AHY* 38 (2007) 92–107.
- Holler László: „A magyar királyi koronát ábrázoló 1620–1621. évi festményekről.” *MűÉ* 49 (2000) 297–310.
- Horn Ildikó: „Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam 1653.” *Sic itur ad astra* no. 2–3 (1989) 21–48.
- Huber, Alfons: „Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende.” *AÖG* 75 (1889) 481–545.

- Huber, Alfons: „Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen (1551–1555).” *AÖG* 78 (1892) 1–40.
- Huber, Alfons: „Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I.” *MIÖG* Erg.-Bd. 4 (1893) 181–247.
- Hunyadi, I[stván]: „Participation de Strasbourg à la défense de la Hongrie pendant les guerres turques (1521–1555).” *Études Finno-Ougriennes* 6–7 (1969–1970) 219–235.
- Huszár, L[ajos]: „Merchant’s Seals of the 16th and 17th Centuries.” *FolArch* 13 (1961) 187–194.
- Hye-Kerkdal, Heinz: „Leonhard Freiherr von Völs der Jüngere.” *SDSBl* 16 (1966) 13–21.
- Hye, Franz-Heinz v[on]: „Der Wappenturm – zur Vorgeschichte einer heraldisch-künstlerischen Idee.” *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum* 70 (1990) 99–109.
- Ilijanić, Mira: „Varždinska oružana i njen inventar.” *GGMV* 2–3 (1962–1963) 31–41.
- Illéssy János: „Törekvések a német lovag-rend meghonosítására Magyarországon.” *Sz* 36 (1902) 233–248.
- Ivanics Mária: „A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások.” *TSz* 35, no. 3–4 (1993) 297–311.
- Iványi Béla: „A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.” *HK*, 27–29 (1926–1928) 12 tanulmány.
- Káldy-Nagy Gyula: „Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–64-ben.” *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1965–1966 [1968] 27–97.
- Káldy-Nagy, Gyula: „The First Centuries of the Ottoman Military Organization.” *AO* 31 (1977) 147–183.
- Kallbrunner, Josef: „Lazarus Henckel von Donnersmarck.” *VSWG* 24 (1931) 142–156.
- Kallbrunner, Josef: „Das Wiener Hofquartierwesen und die Maßnahmen gegen die Quartiersnot im 17. und 18. Jahrhundert.” *MVGStW* Wien 5 (1925) 24–36.
- Károlyi Árpád: „Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban.” *Sz* 11 (1877) 642–654, 841–854.
- Kazimír, Štefan: „Vývoj ekonomicko-sociálnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16 stor. a v 17. stor.” *HČ* 18, no. 1 (1970) 48–90.
- Kazimír, Štefan: „Slovensko v medzinárodnom obchode s dobytkom v 16. storočí.” *HŠ* 18 (1973) 175–208.
- Kazimír, Štefan: „Obchodné styky Trnavy s českými krajinami v polovici 16. storočia.” *HŠ* 18 (1974) 133–148.
- Kazimír, Štefan: „K vývoju colnej agendy na Slovenski v 16. a 17. storočí.” *SLArchiv* 11, no. 1 (1976) 47–88.
- Kazimír, Štefan: „Der Geldumlauf im 16. Jh. und die Slowakei.” *SHS* 9 (1979) 115–132.
- Kazimír, Štefan: „Der Fernhandel der Städte in der Slowakei im 16. Jahrhundert.” *SHS* 15 (1986) 47–76.
- Kelenik József: „Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban.” *HK* 35, no. 3 (1988) 484–520.
- Kelenik József: „A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában: Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről.” *HK* 103, no. 3 (1990) 85–95.
- Kelenik József: „A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában: A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben.” *HK* 104, no. 3 (1991) 80–122.
- Kelenik József: „A kézi löfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában: A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háború időszakában.” *HK* 104, no. 4 (1991) 3–52.
- Kemény Lajos: „Kassai fegyvergyártókról.” *ArchÉrt* 25 (1905) 270–274.
- Kenyeres István: „A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században.” *Sz* 135, no. 6 (2001) 1349–1412.
- Kenyeres István: „A végvárak és a mezei hadak élelmezései szervezete a XVI. században.” *Fo* 9, no. 1–3 (2002) 163–202.
- Kenyeres István: „A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században.” *LK* 74, no. 1–2 (2003) 59–103.
- Kenyeres István: „I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei.” *TS* 45, no. 1–2 (2003) 61–92.
- Kenyeres István: „A magyarországi végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században.” *Fo* 11, no. 2 (2004) 332–344.
- Kenyeres István: „A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században.” *Sz* 138, no. 5 (2004) 1103–1148.
- Kenyeres István: „Pacsá János plébános osztrák fogsága (Adalék Habsburg Mária királyné helytartóságához).” *SSz* 60, no. 2 (2006) 146–165.

- Kenyeres István: „A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez.” *LK* 78, no. 2 (2007) 85–138.
- Khavanova, Olga: „Hazafiság a lojalitás jegyében. A *Theresianum* magyar növendékei és a bécsi udvar.” *Sz* 140, no. 6 (2006) 1503–1518.
- Király Péter: „A zene János király udvarában.” *Magyar Zene* 32, no. 3–4 (1991) 284–288, 386–391.
- Kiss Erika: „Udvari ötvösség a 17. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben» című PhD-értekezésének vitája.” *MűÉ* 52, no. 3–4 (2003) 331–333.
- Kiss, István, N.: „Weineinkauf für den Wien Hofhaushalt in Westungarn–Burgenland (16–17. Jh.).” *BHBl* 32, no. 2 (1970) 64–73.
- Kiss, István, N.: „Der Agrarcharakter des ungarischen Exports vom 15. bis 18. Jahrhundert.” *JWG* no. 1 (1978) 147–169.
- Klaić, Nada: „»Ostaci ostataka« Hrvatske i Slavonije u XVI. st. (od mohačke bitke do seljačke bune 1573 g.).” *AV* 16 (1973) 253–325.
- Klemm, Miroslav: „Prilog istraživanju oružja slavonskoj granice u 16. i 17. stoljeću.” *GGM* 6 (1981) 35–44.
- Klingenstein, Grete: „Der Wiener Hof in der frühen Neuzeit: Ein Forschungsdesiderat.” *ZHF* 22, no. 1 (1995) 237–245.
- Klušová, Ludmila: „K dejinám delolejárstva v 16.–17. storočí v Košiciach.” *HistCarp* 9 (1978) 265–278.
- Knittler, Herbert: „Zwischen Ost und West. Niederösterreichs adelige Grundherrschaft 1550–1750.” *ÖZG* 4, no. 2 (1993) 191–217.
- Koller, Alexander: „Vademecum für einen Nuntius.” *RHM* 49 (2007) 179–225.
- Koltai András: „Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban: Batthyány Ádám (Bécs 1630–1659).” *Korall* 9 (2002. szept.) 55–78.
- Korpás Zoltán: „Spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt.” *Africana Hungarica* 1, no. 1 (1998) 53–74.
- Korpás Zoltán: „Ami a magyarországi hadjárat után történt: Bernardo de Aldana és a spanyol zsoldosok sorsa 1552 után.” *Fo* 12, no. 3 (2005) 379–398.
- Kovács, F[erenc]: „Die Ausbildung der ungarischen juristischen Terminologie.” *Slavica* 8 (1968) 129–133.
- Kovács Gyöngyi – Pálffy Géza – Vándor László: „A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: A bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei / Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: Neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzbürg Weitschawar (Bajcsavár) (1578–1600).” *ArchÉrt* 125 (1998–2000) 85–119.
- Kovács Péter: „Miksa magyarországi hadjárata.” *TSz* 37, no. 1 (1995) 35–49.
- Kovács Péter, E.: „Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526).” *TSz* 45, no. 1–2 (2003) 25–44.
- Križko Pál: „Az 1563. évi koronázási ünnepély.” *Sz* 11 (1877) 27–48.
- Kruppa Tamás: „Tervek az erdélyi kormányzóság megszervezésére 1601–1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján.” *HK* 115, no. 2 (2002) 281–310.
- Kubinyi, András: „Die Nürnberger Haller in Ofen: Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter.” *MVGStN* 52 (1963–1964) 80–128.
- Kubinyi, András: „Die Pemfflinger in Wien und Buda: Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters.” *JbVGSiW* 34 (1978) 67–88.
- Kubinyi András: „Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében.” *Sz* 122, no. 2 (1988) 147–215.
- Kubinyi András: „Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15–16. század fordulóján.” *TSz* 36, no. 1–2 (1994) 1–52.
- Kubinyi András: „Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia.” *Sz* 140, no. 2 (2006) 361–374.
- Kubinyi András: „A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526: A királyi tanács problémája.” *JSz* no. 2 (2006) 3–11.
- Kubinyi András: „A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében.” *Gesta* 6, no. 1 (2006) 3–22.
- Kumorovitz L[ajos] Bernát: „A magyar zászló és nemzeti színeink múltja.” I. *HK* 1, no. 3–4 (1954) 18–60.
- Landsteiner, Erich: „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende des 16. Jahrhunderts.” *Fo* 9, no. 1–3 (2002) 61–74.
- Lanzinner, Maximilian: „Geheime Räte und Berater Kaiser Maximilians II. (1564–1576).” *MIÖG* 102, no. 3–4 (1994) 296–315.
- Lauter Éva, S.: „Nádori reprezentáció a XVII. században.” *Aetas* no. 2 (1992) 5–18.

- Lesure, Michel: „Michel Černović ‘explorator secretus’ a Constantinople (1556–1563).” *Turcica* 15 (1983) 127–154.
- Loserth, Johann – Mensi, Franz Freiherr von: „Die Prager Ländertagung von 1541/42. Verfassungs- und finanzgeschichtliche Studien zur österreichischen Gesamtstaatsidee.” *AÖG* 103 (1913) 433–546.
- Ludiková, Zuzana: „A nagyszombati székesegyház késő reneszánsz és barokk síremlékei (16–17. század).” *MűÉ* 51, no. 1–2 (2002) 85–106.
- Ludiková, Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza: „A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700).” *MűÉ* 55, no. 2 (2006) 327–410.
- Lukinich Imre: „Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez.” *Sz* 47 (1913) 94–109, 177–188.
- Makkai László: „Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban.” *TSz* 3, no. 2–3 (1960) 193–223.
- Makkai László: „A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén.” *TSz* 17, no. 1–2 (1974) 155–188.
- Maksay, Ferenc: „Ungarns Landwirtschaft zur Zeit der Türkenherrschaft.” *AtSz* 9, Supplementum (1967) 10–37.
- Márk László: „A királyi tanács átalakulása és története 1526 után.” *Sz* 51 (1917) 472–493, 577–602.
- Marosi Endre: „Itáliai hadiépitészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között.” *HK* 21 (1974) 28–74.
- Martian Julián: „Magyarok V. Károly császár udvartartásában. (1546–47.).” *EM* 27. (1910) 53–54.
- Matunák Mihály: „Török–magyar harcok az északnyugati Magyarországon.” *KSz* 13 (1899) 48–67, 288–312, 411–428, 596–630.
- Matunák, Michal: „Turecko-uhorské boje v severo-západnom Uhorsku.” *SP* 17 (1897) 505–530, 568–591, 632–651, 697–705.
- Matuz, Josef: „Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns.” *UJb* 6 (1974–1975) 38–46.
- Mayer, Theodor: „Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias.” *MIÖg Erg.-Bd.* 9 (1915) 178–263.
- Mažuran, Ive: „Turska osvajanja u Slavoniji (1526.–1552.).” *Osječki zbornik* 6 (1958) 93–134.
- Menčík, Ferdinand: „Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Hofämter.” *AÖG* 87 (1899) 447–563.
- Mikó Árpád – Pálffy Géza: „A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század).” *MűÉ* 51, no. 1–2 (2002) 107–172.
- Mikó Árpád – Pálffy Géza: „A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei.” *MűÉ* 54, no. 3–4 (2005) 319–348.
- Molnár Antal: „A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643): Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon.” *Sz* 134, no. 2 (2000) 373–429.
- Müller, Johannes: „Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II.” *MIÖG* 21 (1900) 251–304.
- Nagy Gábor: „Miksa főhercegre várva. Rudolf erdélyi biztosainak két jelentése 1598 májusából.” *Sz* 141, no. 6 (2007) 1557–1589.
- Nagy László: „A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején.” *HK* 105, no. 2 (1992) 3–29.
- Nehring, Karl: „Die Bocskai-Krone als Objekt des *patrimoine intellectuel*.” *SOF* 43 (1984) 123–133.
- Nehring, Karl: „Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609).” *Sz* 120 (1986) 3–50.
- Németh S. Katalin: „Utazások Erdélyben és Magyarországon (Veit MARCHTHALER: *Ungarische Sachen*, 1588.).” *ItK* 106 (2002) 3–23.
- Newald, Johann: „Niclas Graf zu Salm. Eine Historische Studie.” *BMAW* 18 (1879) 1–122.
- Németh István, H.: „Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városszövetség és a védelmi rendszer 1526–1593.” *TSz* 42, no. 3–4 (2000) 203–243.
- Németh István, H.: „A szabad királyi városi rang a kora újkorban.” *Urbs* 1 (2006) 109–122.
- Nieder Korn, Jan Paul: „Spanische Subsidien für den Türkenkrieg, die Markgrafschaft Finale und der Sturz eines Ministers am Hof König Philipps III.” *RHM* 36 (1994) 143–152.
- Oberleitner, Karl: „Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564.” *AÖG* 22 (1860) 1–231.
- Obermayer Erzsébet, K. – Horváth István: „Macedóniai László. Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben.” *Sz* 93, no. 1 (1959) 773–801.
- Oborni, Teréz: „The Country Nobody Wanted: Some Aspects of the History of Transilvanian Principality.” *SNDIHUQ Pars prima: Sectio mediaevalis* no. 2 (2003) 101–107.

- Oborni Teréz: „A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563.” *TSz* 45, no. 1–3 (2003) 109–127.
- Oborni Teréz: „Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén.” *TSz* 47, no. 3–4 (2005) 333–346.
- Ochmański, Jerzy: „Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Liteuskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku.” *SMHW* 5 (1960) 348–398.
- Oppl, Ferdinand: „»Iter Viennese Cristo auspice et duce« Wien in Reisetagebuch Des Tilemann Stella von 1560.” *JbVGStW* 52–53 (1996–1997) 321–360.
- Oppl, Ferdinand: „»... ein(e) vorhin in Wien nie gesehene Rarität von jedermann bewundert« Zu Leben, Tod und Nachleben des ersten Wiener Elefanten.” *JbVGStW* 60 (2004) 229–273.
- Oppl, Ferdinand: „Ferdinand I. und seine Stadt Wien: Versuch einer Neubewertung des Verhältnisses zwischen Herrscher und Stadt.” *JbVGStW* 61 (2005) 73–98.
- Otruba, Gustav: „Zur Geschichte des Fernmeldewesens in Österreich.” *Technologisches Gewerbemuseum, Jahresbericht* (1955/56) 15–43.
- Pach Zsigmond Pál: „A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. század áthelyeződésének kérdéséhez.” *Sz* 102, no. 5–6 (1968) 863–896.
- Pach, Zsigmond Pál: „Old and New Syntheses of Hungarian History.” *AH* 34, no. 2–3 (1988) 291–306.
- Pach, Zsigmond Pál: „Hungary and the Levantine Trade in the 14th–17th Centuries.” *AO* 60, no. 1 (2007) 9–31.
- Pálffy Géza: „A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez.” *Keletkutatás* (1995. tavasz) 61–86.
- Pálffy Géza: „A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz).” *TSz* 38, no. 2–3 (1996) 163–217.
- Pálffy Géza: „Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója (Kilimán falu és Andreas Kielman von Kielmansegg).” *MNy* 92, no. 2 (1996) 163–174.
- Pálffy Géza: „A felső-magyarországi főkapitányság és Erdély Báthory István uralkodása idején (1571–1586) (A Báthory-kutatás egy feldolgozatlan kérdésköréről).” *MT* 1, no. 1–2 (1997) 113–126.
- Pálffy Géza: „Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „élettrajzi lexikonból”).” *TSz* 39, no. 2 (1997) 257–288.
- Pálffy Géza: „Várfeladók feletti ítélkezés a XVI–XVII. századi Magyarországon (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez).” *LK* 68, no. 1–2 (1997) 199–221.
- Pálffy Géza: „A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században.” *TSz* 41, no. 3–4 (1999) 331–367.
- Pálffy Géza: „Horvátország és Szlavónia a 16–17 századi Magyar Királyságban.” *Fo* 9, no. 1–3 (2002) 107–121.
- Pálffy, Géza: „Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat.” *AnzWien* 137, no. 1 (2002) 99–131.
- Pálffy Géza: „Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században.” *HK* 115, no. 4 (2002) 923–1007.
- Pálffy Géza: „A Bajcsavárig vezető út: A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a 16. században.” *HK* 116, no. 2 (2003) 463–504.
- Pálffy Géza: „A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában.” *TSz* 45, no. 1–2 (2003) 45–59.
- Pálffy, Géza: „Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit.” *HJb* 123 (2003) 111–148.
- Pálffy Géza: „Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon: Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról.” *Sz* 138, no. 5 (2004) 1005–1101.
- Pálffy Géza: „Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században.” *TSz* 47, no. 3–4 (2005) 241–275.
- Pálffy Géza: „A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról: Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai.” *HK* 119, no. 2 (2006) 538–559.
- Pálffy, Géza: „Návrh uhorských radcov na bratislavský korunovačný ceremoniál z roku 1561. Doteraz neznámy zásadný prameň k uhorským kráľovským korunováciám.” *HČ* 54, no. 2 (2006) 201–216.
- Pálffy Géza: „Szent István birodalma a Német-római Birodalom határvidékén: A Magyar Királyság és a Német-római Császárság a 16–17. században.” *TSz* 49, no. 3 (2007) 327–349.
- Pánek, Jaroslav: „Zápas o vedení české stavovské obce v polovině 16. století (Knížata z Plavna a Vilém z Rožmberka 1547–1556).” *ČSCH* 31 (1983) 855–884.

- Pánek, Jaroslav: „Das Ständewesen und die Gesellschaft in den böhmischen Ländern in der Zeit vor der Schlacht auf dem Weißen Berg (1526–1620).“ *Historica* 25 (1985) 73–120.
- Pánek, Jaroslav: „Das politische System des böhmischen Staates im ersten Jahrhundert der habsburgischen Herrschaft (1526–1620).“ *MIÖG* 97 (1989) 53–82.
- Pánek, Jaroslav: „K úloze byrokratizace při přechodu od stavovské k absolutní monarchii.“ *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3: Studia historica* 36 (1989) 75–85.
- Pánek, Jaroslav: „„Tvůrcové« habsburské monarchie v nové literatuře.“ *ČČH* 90 (1992) 394–412.
- Pánek, Jaroslav: „Der Adel im Turnierbuch Erzherzog Ferdinands II. von Tirol (Ein Beitrag zur Geschichte des Hoflebens und der Hofkultur in der Zeit seiner Statthalterschaft in Böhmen).“ *FHB* 16 (1993) 77–96.
- Pap, Ferenc: „Comerțul Clujului cu Viena între 1599–1637 (pe baza registrelor tricesimale).“ *AMN* 17 (1981) 171–190.
- Papp, Sándor: „Die diplomatischen Bemühungen der Habsburger um Siebenbürgen in den Jahren 1551 und 1552.“ *WZKM* 89 (1999) 109–133.
- Papp Sándor: „Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén.“ *HK* 117, no. 4 (2004) 1198–1211.
- Pataki Vidor: „A XVI. századi várépítés Magyarországon.“ *Évk. BMTI* 1 (1931) 98–132.
- Perger, Richard – Pálffy Géza: „A magyarországi török háborúk résztvevőinek síremlékei Bécsben (XVI–XVII. század).“ *Fo* 5, no. 2 (1998) 207–264.
- Péter, László: „The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible.“ *SEER* 81, no 3 (2003) 421–510.
- Petritsch, Ernst Dieter: „Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547.“ *MIÖG* 38 (1985) 49–80.
- Pickl, Othmar: „Pettau — ein internationaler Handelsplatz des 15. und 16. Jahrhunderts.“ *ZHVSt* 62 (1971) 87–109.
- Pickl, Othmar: „Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau vom 15. bis 18. Jahrhundert.“ *HistJbLinz* (1987) 11–41.
- Pokluda, Zdeněk: „Magyarországi nemesek földbirtoklása Cseh- és Morvaországban a XV–XX. században.“ *LK* 46, no. 2 (1975) 235–277.
- Prickler, Harald: „Zur Geschichte des burgenländisch-westungarischen Weinhandels in die Oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen. I–III. Teil.“ *ZfO* no. 2–4, 14 (1965) 294–320, 495–529, 731–754.
- Prickler, Harald: „Die Rudersdorfer Dreißigstregister von 1538 bis 1555. Eine Quelle zur Geschichte des ungarisch-steirischen Grenzhandels im 16. Jahrhundert.“ *MStLA* 28 (1978) 41–135.
- Prickler, Harald: „Burgenland während der Periode der Türkenkriege.“ *BHBl* 48 (1986) 1–23.
- Probszt, Günther: „Die niederungarischen Bergstädte.“ *ZfO* 1 (1952) 220–252.
- Probszt, Günther: „Der Neusohler »Kupferkauf«.“ *VSWG* 40 (1953) 289–326.
- Probszt, Günther: „Der Beitrag der niederungarischen Bergstädte zur Türkenabwehr.“ *SOF* 13 (1954) 93–138.
- Probszt-Ohstorff, Günther: „Die innerösterreichische Hofkriegsordnung und die windisch-kroatische Grenze.“ *BIHkStmk* 35 (1961) 92–98.
- Procházka, Jiří: „Habsburská Monarchie a státy východní Evropy v obraně proti Turkům na konci 16. století.“ *ČMM* 108 (1989) 257–273.
- Rady, Martyn: Rethinking Jagiello Hungary (1490–1526). *Central Europe (London)* 3, no. 1 (2005) 3–18.
- Relković, Neda v.: „Aus dem Leben der sieben »niederungarischen Bergstädte« im 14.–17. Jahrhundert.“ *UJbü* 6 (1927) 39–80.
- Rensing, Elfriede: „Georg Wernher. (1490?–1556): Präsident der Zipser Kammer.“ *Évk. BMTI* 3 (1933) 31–58.
- Roncsik Jenő: „Egy debreceni kereskedő cég pusztulása (Barachkai Szabó Máté et Comp.).“ *Debreceni Képes Kalendárium* 1927, 54–59.
- Rosenthal, Eduard: „Die Behördenorganisation Kaiser Ferdinands I. Das Vorbild der Verwaltungsorganisation in den deutschen Territorien: Ein Beitrag zur Verwaltungsgeschichte des Verwaltungsrechtes.“ *AÖG* 69 (1887) 53–316.
- Roth, Franz Otto: „Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen „Friedensjahr“ 1578.“ *ZHVSt* 60 (1969) 199–275. and 61 (1970) 151–214.
- Roth, Franz Otto: „Türkenabwehr, Soldatenwerbung und Pferdeexport aus Innerösterreich während des 16. und 17. Jahrhunderts.“ *ZHVSt* 63 (1972) 95–113.
- Roth, Franz Otto: „Die historische Steiermark und die Türkenabwehr in ihrem südöstlichen Vorfeld: Frühformen und Randzonen der nachmaligen »Militärgrenze« bis 1578.“ *MStLA* 34 (1984) 87–98.

- Sapper, Christian: „Kinder des Geblüts – die Bastarde Kaiser Rudolfs II.” *MÖStA* 47 (1999) 1–116.
- Sarusi Kiss Béla: „Vasgyártás és vasgazdálkodás Murányban a XVI. században.” *Fo* 4, no. 1 (1997) 79–98.
- Schnur, Roman: „Lazarus von Schwendi (1522–1583). Ein unerledigtes Thema der historischen Forschung.” *ZHF* 14 (1987) 27–46.
- Schuller, Johann Karl: „Georg Reicherstorffer und seine Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte von Siebenbürgen in den Jahren 1527–1536.” *AÖG* 21 (1859) 223–291.
- Schulze, Winfried: „Die österreichische Militärgrenze (Ein Literatur- und Forschungsbericht).” *MGM* 9, no.1 (1971) 187–196.
- Schulze, Winfried: „Die Erträge der Reichssteuern zwischen 1576 und 1606.” *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands* 27 (1978) 169–185.
- Schulze, Winfried: „Vom Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft der Frühen Neuzeit.” *HZ* 243, No. 3 (1986) 591–626.
- Szczodrok, Karl: „Schlesiens Anteil an den Türkenkriegen.” *Der Oberschlesier* 15 (1933) 481–488.
- Simon Éva: „Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről.” *ZGy* 42 (1997) 61–86.
- Simon Zsolt: „A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején.” *Sz* 140, no. 4 (2006) 815–882.
- Simoniti, Vasko: „Cesarska (deželnoknežja) orožarna v Ljubljani.” *Kronika* 36, no. 3 (1988) 159–168.
- Sinkovics István: „A török elleni védelem fő kérdései.” *HK* 13, no. 4 (1966) 772–792.
- Sinkovics, István: „La résistance de la Hongrie à l’occupation turque aux XVI et XVII siècles.” *Histoire et enseignement* 19 (1969) 483–506.
- Skladany, Marián: „Der Anteil des slowakischen Kupferwesens an der Vervollkommung der Technologie der Verhüttung von Kupfer im 15. Jahrhundert.” *SHS* 15 (1986) 9–45.
- Smolka, Stanislaus: „Ferdinand des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn.” *AÖG* 57 (1879) 1–172.
- Sörös Pongrácz: „Forgách Ferencz élete.” *Sz* 30 (1896) 519–541, 634–648.
- Sörös Pongrácz: „Ghimesi Forgách Simon báró.” *Sz* 33 (1899) 595–617, 698–721.
- Sörös Pongrácz: „Ötven év Oláh Miklós életéből.” *KSz* 17 (1903) 327–343, 416–432.
- Špiesz, Anton: „Les visées absolutistes des Habsbourgs et les Ordres de la Hongrie dans la IIe moitié du 17e et au début 18e siècles.” *SHS* 12 (1982) 17–32.
- Spuler, Bertold: „Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739).” *JbKGS Neue Folge* 11 no. 1 (1935) 53–155, no. 2 (1935) 171–222, no. 3–4 (1935) 313–366, ill. *JbGO* 1, no. 2 (1936) 229–262, no. 3 (1936) 383–440.
- Steglich, Wolfgang: „Die Reichstürkenhilfe in der Zeit Karls V.” *MGM* (1972) 7–55.
- Steinwerter, Artur: „Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578).” *ZHVSz* 20 (1924) 43–59.
- Sterneck, Tomáš: „Moravská zemská zbrojnice v Brně na přelomu 16. a 17. století.” *Brno v minulosti a dnes* 17 (2003) 273–309.
- Stoll Béla: „Úr bora.” *MNy* (1959) 528–529.
- Stollberg-Rilinger, Barbara: „Zeremoniell, Ritual, Symbol: Neue Forschungen zur symbolischen Kommunikation in Spätmittelalter und Früher Neuzeit.” *ZHF* 27 (2000) 389–405.
- Strohmeyer, Arno: „Vergleichende Ständegeschichte und »intellectual history« als Forschungsstrategie in Ostmitteleuropa: Das politische Denken der österreichischen und ungarischen Stände (1550–1650).” *GKO* 8, no. 5 (1998) 74–91.
- Stülz, Jod: „Ausschustag der fünf niederösterreichischen Lande in Wien 1556.” *AÖG* 8 (1852) 155–173.
- Suchý, Michal: „Úlohy habsburskej monarchie a protihabsburské stavovské povstania.” *HČ* 23 (1975) 73–111.
- Sunkó Attila: „Az erdélyi fejedelmi testőrség archontológiája a XVI. században.” *Fo* 1, no. 2 (1994) 186–214.
- Sunkó Attila: „Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században” *LK* 69, no. 1–2 (1998) 99–131.
- Sunkó Attila: „A curia militaris működésének nyomai a kora újkori Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben.” *LK* 71, no. 1–2 (2001) 3–64.
- Szabó András: „Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem (1544–1608). Kiegészítések egy életrajzhoz.” *TSz* 29, no. 2 (1986) 341–350.
- Szabó, István: „Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes.” *RHC Nouvelle série* 5, no. 2 (1947) 167–192.
- Szabó, János, B.: „Insignia of the Transylvanian Princeps.” *M* 4 (1996) 85–105.

- Szabó János, B. „A mohácsi csata és a «hadügyi forradalom».” I–II. *HK* 117, no. 2 (2004) 443–480, 118, no. 3 (2005) 573–632.
- Szabó, János, B. – Erdősi, Péter: „Ceremonies Marking: the Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context.” *M* 11 (2003) 111–160.
- Szádeczky Lajos: „Báthory István és egy magyarországi összeesküvés.” *Sz* 20 (1886) 851–866.
- Szakály Ferenc: „A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekén.” *SMM* 4 (1973) 55–112.
- Szakály Ferenc: „Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege.” *Valóság* 31, no. 3 (1988) 39–51.
- Szakály Ferenc: „Trianon török kori gyökerei.” *História* 12, no. 3 (1990) 5–7.
- Szántó Imre: „A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében.” *AUSz Acta Historica* LVIII (1977) 21–45.
- Székely György: „A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában.” *Sz* 102, no. 1–2 (1968) 3–34.
- Székely Zoltán: „Nicolo Angiellini 1566-os rajza Győr váráról és Miksa császár táboráról.” *Arrabona* 42, no. 2 (2004) 167–182.
- Szelestei N. László: „Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs diárium töredéke).” *ItK* 101, no. 1–2 (1997) 146–158.
- Szende, Katalin: „Sopron (Ödenburg) a West-Hungarian Merchant Town on the Crossroad between East and West?” *SM* 31, no. 2 (1997) 29–49.
- Szendrei János: „Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban.” *HK* 6 (1893) 92–110, 266–273, 377–393.
- Szőcs Péter: „Szatmár kora újkori erődje.” *Castrum: A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 3 (2006) 81–89.
- Takáts Sándor: „A komáromi vizahalászat a XVI. században.” *MGSz* 4 (1897) 425–445, 485–509.
- Takáts Sándor: „Magyar borok szállítása a bécsi udvar számára 1571–81-ig.” *MGSz* 6 (1899) 285–286.
- T[akáts] S[ándor]: „Zabszállítás a bécsi udvar részére 1630-ban.” *MGSz* 6 (1899) 337.
- Takáts Sándor: „A dunai hajózás a XVI. és XVII. században.” *MGSz* 7 (1899) 97–122, 145–176, 193–222, 241–273, 289–319.
- Teke Zsuzsa: „Egy firenzei kereskedő a Jagelló-korban: Raggione Bontempi 1488–1528.” *Sz* 141, no. 4 (2007) 967–990.
- Thallóczy Lajos: „Bocskay István koronája.” *ArchÉrt* 4 (1884) 167–184.
- Thiel, Viktor: „Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte.” *ZHVSt* 12 (1914) 159–170.
- Thiel, Viktor: „Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. Teil I: Die Hof- und Zentralbehörden Innerösterreichs 1564–1625.” *AÖG* 105 (1916) 1–210.
- Thomas, Christiane: „Wien als Residenz unter Kaiser Ferdinand I.” *JbVGStW* 49 (1993) 101–117.
- Tóth László: „A kassai székesegyház rekatholizálása 1604-ben.” *Sz* 66 (1932) 487–492.
- Thúry József: „Bocskay István fölkelése.” *Sz* 33 (1899) 21–43, 11–133.
- Toma Katalin: „Egy császári látogatás utóélete. I. Lipót Pottendorfban 1668.” *Fo* 9 no. 1–3 (2002) 345–358.
- Tóth Sándor László: „A »szináni ajánlat« (Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban).” *Aetas* 2002/1. 97–110.
- Tusor Péter: „A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században. Problémák és fordulópontok.” *Sz* 136, no. 3 (2002) 527–545.
- Tusor Péter: „Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése.” *Aetas* no. 4 (2004) 89–105.
- Tusor, Péter: „Prolegomena zur Frage des Kronkardinalats.” *AHP* 41 (2003) 51–71.
- Újváry Zsuzsanna, J.: „A ponyvásszekértől a közjó szolgálatáig. (Thököly Sebestyén pályafutása)” *HK* 105, no. 3 (1992) 75–93.
- Valentinitsch, Helfried: „Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts: Ein Beitrag zur Geschichte der staatlichen Exportpolitik.” *Carinthia I* 163 (1973) 213–247.
- Valentinitsch, Helfried: „Nürnberger Waffenhändler und Heereslieferanten in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert.” *MVGn* 64 (1977) 165–182.
- Varga J. János: „Az »Orta Madzsar« szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig: A nyugati irányú török hódítás metodikájához.” In: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. 415–422.

- Varga Szabolcs: „A devecséri Choronok.” *Fo* 8, no. 3 (2001) 259–310.
- Varga Szabolcs: „A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében.” *TSz* 45, no. 1–2 (2003) 155–174.
- Várkonyi Ágnes, R.: „A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII–XVIII. század fordulóján.” *Sz* 99 (1965) 679–720.
- Várkonyi Ágnes, R.: „A Habsburg-abszolutizmus a XVII. század második felében és Magyarország.” *TSz* 8, no. 1 (1965) 14–22.
- Várkonyi, Ágnes, R.: „Évolution sociale et autonomie de l'État. (L'absolutisme des Habsbourg et l'indépendance de la Hongrie).” *AH* 22, no. 3–4 (1976) 343–375.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Társadalmi fejlődés és állami önállóság (Habsburg-abszolutizmus és független Magyarország).” *Sz* 110, no. 6 (1976) 1018–1051.
- Vass Előd: „A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról.” *AtSz* 14, no. 1–2 (1972) 120–155.
- Vlachovič, Jozef: „Slovak Copper Boom in World Markets of the Sixteenth and in the First Quarter of the 17th Centuries.” *SHS* 1 (1963) 63–95.
- Vocelka, Karl: „Die inneren Auswirkungen der Auseinandersetzung Österreichs mit den Osmanen.” *SOF* 38 (1977) 13–34.
- Vocelka, Rosemarie: „Die Begräbnisfeierlichkeiten für Kaiser Maximilian II. 1576/77.” *MIÖG* 84 (1976) 105–136.
- Vorel, Petr: „Pernštejnská svatba v Prostějově roku 1550.” *ČMM* 114 (1995) 134–157.
- Vozár, Jozef: „Habsburský panovnícky dvor a slovenské baníctvo v 16.–18. storočí.” *HČ* 38, no. 6 (1990) 819–843.
- Wessely, Kurt: „The Development of the Hungarian Military Frontier until the Middle of the Eighteenth Century.” *AHY* 9–10 (1973–1974) 55–110.
- Wessely, Kurt: „Supplementärbibliographie zur österreichischen Militärgrenze.” *ÖOH* 16, no. 3 (1974) 280–328.
- Wiesflecker, Hermann: „Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag (1490/91).” *SOF* 18 (1959) 26–75.
- Winkelbauer, Thomas: „Krise der Aristokratie? Zum Strukturwandel des Adels in den böhmischen und niederösterreichischen Ländern im 16. und 17. Jahrhundert.” *MIÖG* 100 (1992) 328–353.
- Winkler János: „A királyi ítélőtábla fejlődése.” *Magyar Jogászegyleti Értekezések* XV, no. 86 (1925) 9–26.
- Winter, Otto Friedrich: „Die Register Ferdinands I. als Quelle zu seiner ungarischen Politik.” *MÖStA* 7 (1954) 551–582.
- Wurth, Rüdiger: „Die postalische Situation in Ungarn und Siebenbürgen nach der Schlacht bei Mohacs bis zum Sztatmarer Frieden 1711.” *Österreichisches Jahrbuch 1981 für Postgeschichte und Philatelie*, 60–92.
- Zach, Krista: „Fürst, Landtag und Stände. Die verfassungsrechtliche Frage in Siebenbürgen im 16. und 17. Jahrhundert.” *Ujb* 11 (1980–1981) 63–90.
- Zelfel, Hans Peter: „Wappenschild und Helme vom Begräbnis Kaiser Friedrichs III. Ein Beitrag zum Begräbniszeremoniell.” *UH* 45 (1974) 201–209.
- Zichy István, Gróf: „Adatok egy XVII. századi katolikus főúri család történetéhez. Öregebbik Gróf Zichy István (1616–1693).” *Regnum* 5 (1942–1943) 734–764.
- Zimányi, Vera: „The Effect of the Agrarian Boom on Agriculture.” *SNDIHUQ* no. 1 (1985) 67–86.
- Žontar, Josip: „Michael Černović, Geheimagent Ferdinands I. und Maximilians II., und seine Berichterstattung.” *MÖStA* 24 (1971) 169–222.
- Zwiedineck-Südenhorst, H[ans] v[on]: „Über den Versuch einer Translation des Deutschen Ordens an die ungarische Grenze.” *AÖG* 56 (1878) 403–445.
- Zsámbéky Monika: „Megjegyzés a magyar királyi korona 1621. évi ábrázolásaihoz. A megkerült szombathelyi kép.” *MűE* 50 (2001) 341–342.

Tanulmányok gyűjteményes és egyéb kötetekben

- Ács Pál: „Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok: Mahmud és Murád.” In: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. 15–27.
- Acsády Ignác: „A pozsonyi és szepesi kamarák. 1565–1604.” In: Acsády Ignác: *Két pénzügy-történelmi tanulmány*. Budapest: MTA, 1894. 1–133.

- Adamček, Josip: „Ekonomsko-društveni razvoj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u 16. i 17. stoljeću.” In: Gross, Mirjana, ed. *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: SNL, 1981. 15–40.
- Adriányi, Gábor: „Der erste Erneuerer des katholischen Lebens nach der Reformation in Ungarn: Primas Miklós Oláh, Erzbischof von Gran (1493–1568).” In: Brandmüller, Walter – Immenkötter, Herbert – Iserlch, Erwin, hrsg. *Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte: Festschrift Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag. 2. Zur Reformationsgeschichte*. Paderborn–München–Wien–Zürich: Schöningh, 1988. 491–517.
- Ágoston Gábor: „Koraújkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az oszmánok és Anglia.” In: Lengvári I., szerk. *In memoriam Barta Gábor*. 183–194.
- Ágoston Gábor: „Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton.” In: Hanák Péter–Nagy Mariann, szerk. *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs: University Press Pécs, 1997. 83–99.
- Ágoston, Gábor: „Ottoman Warfare, 1453–1815.” In: Black, Jeremy, ed. *European Warfare, 1453–1815*. London: Macmillan, 1999. 118–144.
- Ágoston Gábor: „Az iszlám erős védőgátja: az oszmán hódítás és a magyarországi végvidék.” In: Király B. – Veszprémy L., szerk. *A magyar hadtörténelem évszázadai*. 61–76.
- Ágoston, Gábor: „The Ottoman–Habsburg Frontier in Hungary (1541–1699): a Comparison.” In: Eren, G. et al., eds. *The Great Ottoman Turkish Civilisation*. I. 276–287.
- Ágoston, Gábor: „Disjointed Historiography and Islamic Military Technology: The European Military Revolution Debate and the Ottomans.” In: Kaçar, Mustafa – Durukal, Zeynep, eds. *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu. I. Societies, cultures, sciences: a collection of articles*. İstanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 2006. 567–582.
- Álföldi, László M.: „The Battle of Mohács, 1526.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*. 189–201.
- Almási Gábor: „Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti–társadalmi előítéletek humanista körökben.” In: Erdélyi G. – Tusor P., szerk. *Mindennapi választások*. 585–616.
- Baczkowski, Krzysztof: „Der polnische Adel und das Haus Österreich: Zur zeitgenössischen Diskussion über die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des Ersten und Zweiten Interregnums.” In: Edelmayer, F. – Kohler, A., hrsg. *Kaiser Maximilian II.* 70–83.
- Bađurik, Jozef: „Ferdinand I. und die Integration der Donauländer in eine mitteleuropäische Monarchie.” In: Papp, Klára et al., eds. *The First Millennium*. 142–154.
- Bahlcke, Joachim: „Die Böhmisches Krone zwischen staatsrechtlicher Integrität, monarchischer Union und ständischem Föderalismus: Politische Entwicklungslinien im böhmischen Länderverband vom 15. bis zum 17. Jahrhundert.” In: Fröschl, Thomas, hrsg. *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen: Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert*. WBG 21. Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1994. 83–103.
- Bahlcke, Joachim: „Geistlichkeit und Politik: Der ständisch organisierte Klerus in Böhmen und Ungarn in der frühen Neuzeit.” In: Bahlcke, J. – Bömelburg, H.-J. – Kersken, N., hrsg. *Ständefreiheit und Staatsgestaltung*. 161–185.
- Bahlcke, Joachim: „Calvinism and Estate Liberation Movements in Bohemia and Hungary (1570–1620).” In: Maag, Karin, ed. *The Reformation in Eastern and Central Europe*. St Andrews Studies in Reformation History. Aldershot: Scolar Press, 1997. 72–91.
- Bahlcke, Joachim: „'Libertas'-Vorstellungen in der ständischen Gesellschaft Polens, Böhmens und Ungarns.” In: Manikowska, H. – Pánek, J. – Holý, M., eds. *Political Culture in Central Europe*. 163–177.
- Bak Borbála: „A koronaörök fizetelensége (Thurzó Szaniszló nádor 1624. évi Zágráb szabad királyi városához küldött levele).” In: Kalmár J., szerk. *Miscellanea fontium historiae Europae*. 89–106.
- Bak, János M.: „Politics, Society and Defense in Medieval and Early Modern Hungary.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*.
- Balogh Elemér: „Az Aranybulla helye a magyar alkotmánytörténetben.” In: Besenyei, Lajos – Besenyei L. – Érszegi G. – Gorlero, M. P., szerk. *De Bulla Aurea Abdreae II Regis Hungariae NCCXXII*. Verona: Edizioni Valdonega, 1999. 61–77.
- Balogh Jolán: „Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink.” In: Galavics Géza, szerk. *Magyarországi reneszánsz és barokk: művészettörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. 55–135.

- Barbarics, Zsuzsa: „Die Sammlungen handschriftlicher Zeitungen in Mittel- und Südosteuropa in der Frühen Neuzeit.” In: Bůžek, V. – Král, P., eds. *Společnost v zemích habsburské monarchie*. 219–244.
- Bariska, István: „Kőszeg (Güns) und die Habsburg-Regierung im 16–17. Jahrhundert: Zur Frage der westungarischen Pfandgüter und der Städteentwicklung mit besonderer Rücksicht auf Güns.” In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. 7–13.
- Barta Gábor: „Humanisták I. János király udvarában.” In: R. Várkonyi Á. – Székely J., szerk. *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. 193–216.
- Barta, Gábor: „Siebenbürgen im Königreich Ungarn (997–1690).” In: Glatz, F., ed. *Settlement and Society in Hungary*. 79–96.
- Barta, János: „Staatsbildung in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhunderts: Ideale und Realität.” In: Mačzak, A. – Weber, W[olfgang] E. J., hrsg. *Der frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa*. 7–17.
- Barta, János: „Ungarn und die Habsburger im 18. Jahrhundert.” In: Papp, Klára et al., eds. *The First Millennium*. 222–237.
- Barta, János. „Ein Versuch zur Besteuerung des Adels in Ungarn unter Ferdinand I.” In: Baďurík, J. – Sládek, K., eds. *Politický zrod novovekej strednej Európy*. 46–55.
- Barta János: „A bécsi béke és a Habsburgok.” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „*Frigy és békesség legyen*”. 213–224.
- Bayerle, Gustav: „One Hundred Fifty Years of Frontier Life in Hungary.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*. 227–242.
- Béli Gábor: „Vármegyei statutumalkotás a XVI–XVIII. században.” In: Ádám Antal, szerk. *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. 18. Pécs: JPTE, Állam- és Jogtudományi Kar, 1987. 69–84.
- Béli Gábor – Kajtár István: „Az osztrák (német) büntetőjogszabályok hatása a magyar jogban a 18. században (A *Praxis Criminalis*).” In: Ádám Antal, szerk. *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*. 19. Pécs: JPTE, Állam- és Jogtudományi Kar, 1988. 31–40.
- Benczédi László: „A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a XVI–XVII. században.” In: Szűcs Jenő et al. *Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok*. ÉTTK Új sorozat 64. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 120–129.
- Benda, Kálmán: „Der Haiduckenaufstand in Ungarn und das Erstarken der Stände in der Habsburgermonarchie 1607–1608.” In: Csátári, D. – Katus, L. – Rozsnyói, Á., eds. *Nouvelles études historiques I*. 299–313.
- Benda, K[álmán]: „L’absolutisme et la résistance des Ordres au XVIe siècle dans les États de la Maison d’Autriche.” In: Nemes, D. et al., eds. *Études historiques hongroises 1975 I*. 381–397. = StH 101.
- Benda, Kálmán: „Organisation et rôle politiques des Ordres dans les pays des Habsbourg.” In: *Théorie et pratique politiques à la Renaissance*. De Pétrarque à Descartes 34.; Colloque International de Tours 17. Paris: Vrin, 1977. 189–202.
- Benda, Kálmán: „Le droit de résistance de la Bulle d’Or hongroise et le calvinisme.” In: Köpeczi, B. and É. H. Balázs, eds. *Noblesse française, noblesse hongroise*. 155–161.
- Benda Kálmán: „Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara.” In: R. Várkonyi Á. – Székely J., szerk. *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. 158–165.
- Benda, Kálmán: „Habsburg Absolutism and the Resistance of the Hungarian Estates in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.” In: Evans, R. J. W. – Thomas, T. V., eds. *Crown, Church and Estates*. 123–128.
- Bessenyei József: „A menekültek és a magyarországi városhálózat átlakulása a török hódítás kezdeti periódusában.” In: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. 75–85.
- Bilkei Irén: „Zala megye nemessége a Mohács utáni két évtizedben”. In: Káli Csaba, szerk. *Zalai történeti tanulmányok*. Zalaegerszeg: ZML, 1997. 21–60.
- Bireley, Robert: „Ferdinand II: Founder of the Habsburg Monarchy.” In: Evans, R. J. W. – Thomas, T. V., eds. *Crown, Church and Estates*. 226–244.
- Bog, Ingomar: „Krieg und Wirtschaft im 16. Jahrhundert: Ein Essay über Kriegswirkungen und Kriegsfolgen.” In: Pickl, Othmar, hrsg. *Krieg, Militärausgaben und wirtschaftlicher Wandel*. Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 4. Graz: Selbstverlag der Lehrkanzel für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Graz, 1980. 11–36.
- Bónis, Gy[örgy]: „Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert.” In: Csátári, D. – Katus, L. – Rozsnyói, Á., eds. *Nouvelles études historiques I*. 83–103.
- Borsa Iván: „Vas vármegye címere.” In: Kiss Mária, szerk. *Vas megye múltjából III. Levéltári évkönyv*. Szombathely: VML, 1986. 3–19.

- Brendle, Franz: „Habsburg, Ungarn und das Reich im 16. Jahrhundert.” In: Kühlmann, W. – Schindling, A. – Hauer, W., hrsg. *Deutschland und Ungarn*. 1–25.
- Buchberger, Reinhard: „Das Leben im Grenzraum. Grenzräume zwischen Österreich, Ungarn und dem Osmanischen Reich in der Frühen Neuzeit – Die Grenze der Christenheit als Chance für die Juden?” In: Kießling, Rolf et al., hrsg. *Räume und Wege. Jüdische Geschichte im Alten Reich 1300–1800*. Berlin: Akademie Verlag, 2007. 217–252.
- Bukovinská, Beket – Konečný, Lubomír: „Prag, Nürnberg oder Augsburg? Überlegungen zum Reichsapfel und zum Szepter im Kronschatz des St. Veitsdoms in Prag.” In: Eikelman, Renate, hrsg. *Studien zur europäischen Goldschmiedekunst des 14. bis 20. Jahrhunderts: Festschrift für Helmut Seling zum 80. Geburtstag am 12. Februar 2001*. München: Hirner, 2001. 15–38.
- Burke, Peter: „Presenting and Re-Presenting Charles V.” In: Soly, Hugo, ed. *Charles V, 1500–1558 and his Time*. Antwerp: Mercatorfonds, 1999. 393–476.
- Buza, János: „Beitrag zur Geschichte des Weinhandels von Syrmien im XVII. Jahrhundert.” In: Orosz István, szerk. *AUD Series Historica 41*. Debrecen: KLTE, 1989. 145–154.
- Buza, János: „Geldwertverhältnisse bei der monetären Integration und Desintegration im Geldverkehr Ungarns während der Türkenzeit.” In: Wurster, H. W. – Treml, M. – Loibl, R., hrsg. *Bayern – Ungarn Tausend Jahre*. 137–153.
- Bůžek, Václav: „Der böhmische und mährische Adel zwischen Land und Hof unter der Regierung Ferdinands I.” In: Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I. [Katalog]* 181–189.
- Bůžek, Václav: „Dvůr habsburských císařů v letech 1526–1740 a historiografie na prahu 21. století.” In: Bůžek, V. – Král, P., eds. *Šlechta v habsburské monarchii*. 5–32.
- Bůžek, Václav: „Der Adel an der böhmisch-bayerischen Grenze zu Beginn der Neuzeit.” In: Luft, Robert – Eiber, Ludwig, hrsg. *Bayern und Böhmen. Kontakt, Konflikt, Kultur*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 111. München: Oldenbourg, 2007. 85–106.
- Bůžek, Václav – Maťa, Petr: „Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des ‘Absolutismus’ (1620–1740).” In: Asch, Ronald G., hrsg. *Der europäische Adel im Ancien Régime: Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789)*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2001. 287–321.
- Bůžek, Václav – Vybíral, Zdeněk: „Freiheit in Böhmen und Mähren zwischen Hussitismus und Dreißigjährigem Krieg.” In: Schmidt, G. – Gelderen, M. van – Snigula, C., hrsg. *Kollektive Freiheitsvorstellungen*. 239–250.
- Cerwinka, Günther: „Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600.” In: Novotny, A. – Sutter, B., hrsg. *Innerösterreich*. 409–511.
- Czigány István: „A Felső-Tisza-vidék és a Tiszántúl társadalmának militarizációja a 17. század első harmadában.” In: Czigány István, szerk. *Bocskai és kora*. 67–82.
- Csáky, Moritz: „Karl V., Ungarn, die Türkenfrage und das Reich (Zu Beginn der Regierung Ferdinands als König von Ungarn).” In: Lutz, Heinrich – Müller-Luckner, Elisabeth, hrsg. *Das römisch-deutsche Reich im politischen System Karls V.* Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 1. München–Wien: Oldenbourg, 1982. 223–237.
- Csáky, Moritz: „Die Einordnung Ungarns in das habsburgische Imperium.” In: Gutkas, Karl, hrsg. *Prinz Eugen und das barocke Österreich*. Innsbruck: Steiger, 1985. 151–158.
- Dáné, Veronika: „A Bocskaiak Erdélyben – törvénytelen liber bárók?” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. *„Frigy és békeség legyen”*. 111–117.
- Dávid, Géza – Fodor, Pál: „Hungarian Studies in Ottoman History.” In: Fikret, Adanım – Faroqhi, Suraiya, eds. *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*. The Ottoman Empire and its Heritage, Politics, Society and Economy 25. Leiden–Boston–Köln: Brill, 2002. 305–349.
- Dominkovits Péter: „Közigazgatástörténet – családtörténet: Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék.” In: Horváth J., szerk. *Fejezetek Győr*. 39–67.
- Dominkovits Péter: „Főúri familiárisok: Sopron vármegye alispánjai a 17. században.” In: Etényi N., G. – Horn I., szerk. *Idővel paloták*. 511–529.
- Dominkovits Péter: „Batthyány II. Ferenc egy összetett feladatkörű familiárisa: Mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispán, körmendi kapitány.” In: Nagy Zoltán, szerk. *A Batthyányak évszázadai: Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29*. Körmend–Szombathely: Körmend Város Önkormányzata, 2006. 115–122.
- Domokos György: „A kassai királyi hadszertár 1571. évi bevételi-kiadási jegyzőkönyve.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Végvár és ellátás*. 67–83.

- Dózsa Katalin, F.: „A magyar nemesi viselet mint udvari díszruha.” In: Fazekas I. – Ujváry G., szerk. *Császár és király. Katalógus.* 23–28.
- Ebner, Herwig: „Die habsburgischen Residenz- und Hauptstädte in den österreichischen Erbländen im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit (Ein Überblick).” In: Ebner, Herwig – Haselsteiner, Horst – Wiesflecker-Friedhuber, Ingeborg, hrsg. *Geschichtsforschung in Graz: Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz.* Graz: Selbstverlag des Instituts für Geschichte an der Karl-Franzens-Universität Graz, 1990, 29–41.
- Egyed Ákos: „Bocskai István és a székelykérdés.” In: Barta J., ifj. – Papp K., szerk. *„Nincsen nekünk több hazánk”.* 58–64.
- Ember Győző: „A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században.” In: Kumorovitz Lajos Bernát et al., szerk. *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére.* Budapest–Pécs: Dunántúl Kiadó, 1938. 142–156.
- Ember, Győző: „Ungarns Außenhandel mit dem Westen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts.” In: Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas.* 86–104.
- Erdélyi Gabriella: „Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek.” In: Tusor P., szerk. *R. Várkonyi Agnes Emlékkönyv.* 118–132.
- Etényi Nóra, G.: „Hírek és számok a magyarországi hadiellátásról a 16–17. századi nyomtatványokban.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Végvár és ellátás.* 85–106.
- Fazekas István: „A Habsburgok és Magyarország a 16. században.” In: Fazekas I. – Ujváry G., szerk. *Császár és király. Katalógus.* 33–36.
- Fazekas István: „Ungarns König Ferdinand I.” In: Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.* [Katalog] 117–129.
- Fazekas István: „Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539).” In: Réthelyi O. et al., szerk. *Habsburg Mária.* 37–43.
- Fazekas István: „Oláh Miklós esztergomi érsek udvara (1553–1568).” In: Etényi N., G. – Horn I., szerk. *Idővel paloták.* 343–360.
- Fazekas István: „Vita a pozsonyi préposti méltóság betöltéséről 1555-ben: Adalék Draskovich György pályakezdéséhez.” In: Füzes Ádám – Legeza László, szerk. *Memoriae tradere: Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Budapest: Mikes Kiadó, 2006. 115–124.
- Fazekas István: „Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire.” In: Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István.* 73–85.
- Fazekas István: „Besztercei Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépost, királyi nevelő.” In: G. Etényi N. – Horn I., szerk. *Portré és imázs.* 63–71.
- Fekete, Lajos: „Ofener Kaufleute zur Zeit der Türkenherrschaft.” In: Jäschke, Gotthard, hrsg. *Festschrift Friedrich Giese aus Anlaß des siebenzigsten Geburtstags überreicht von Freunden und Schülern.* Die Welt des Islams, Sonderbd. Berlin: Deutsche Gesellschaft für Islamkunde–Leipzig: Harrassowitz, 1941. 98–108.
- Fodor Pál: „A 16. századi oszmán–perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára.” In: Ötvös I., szerk. *Variációk.* 19–30.
- Fodor Pál: „A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533).” In: Zombori I., szerk. *Közép-Európa harca.* 9–35.
- Frimová, Eva: „Cisársko-kráľovská svadobná zmluva z roku 1515.” In: Baďurík, J. – Sládek, K., eds. *Politický zrod novovekej strednej Európy.* 62–73.
- Fügedi, Erik: „Ungarns Aussenhandel am Anfang des 16. Jahrhunderts.” In: Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas.* 56–85.
- Fügedi Erik: „A magyar király koronázásának rendje a középkorban.” In: Székely György, szerk. *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Memoria saeculorum Hungariae 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. 255–273.
- Galavics Géza: „A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet.” In: R. Várkonyi Á. – Székely J., szerk. *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* 228–248
- Galavics Géza: „A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció.” Fazekas I. – Ujváry G., szerk. *Császár és király. Katalógus.* 9–18.
- Gecsényi Lajos: „Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján.” In: Gecsényi Lajos, szerk. *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből.* Győr: Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 1978. 5–21.
- Gecsényi, Lajos: „Die Rolle der Stadt Győr (Raab) im Ost-West-Rindenhandel im 16.–17. Jahrhundert.” In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt.* 85–93.

- Gecsényi Lajos: „A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése).” In: E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László, szerk. *Unger Mátyás Emlékkönyv: Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történelemszaktanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Budapest: Heves Megyei Levéltár, 1991. 145–158.
- Gecsényi Lajos: „Bécsi kereskedők memoranduma a kelet-nyugati kereskedelemről (1615).” In: Kalmár J., szerk. *Miscellanea fontium historiae Europae*. 79–88.
- Gecsényi, Lajos: „Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels im 16. Jahrhundert.” In: *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*. 149–172.
- Gecsényi Lajos: „Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig.” In: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. 175–197.
- Gecsényi Lajos: „A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században.” In: Seifert Tibor, szerk. *A történelem és a jog határán: Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára*. Budapest: ELTE BTK, 2001. 55–70.
- Gecsényi Lajos: „A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: Ormos M., szerk. *Magyar évszázadok*. 100–113.
- Gecsényi, Lajos: „Handel und Handelspolitik im Königreich Ungarn zur Zeit der Herrschaft Ferdinands I.” In: Fuchs, M. – Oborni, T. – Ujváry, G., hrsg. *Kaiser Ferdinand I*. 147–151.
- Granasztói, György: „La ville de Kassa dans le commerce hungaro-polonais au XVIe siècle. In: Zimányi, V., ed. *La Pologne et la Hongrie*. 57–72.
- Granasztói, György: „Stadtraum und Gesellschaft von Tyrnau in Oberungarn.” In: Font, Márta – Sándor, Mária, hrsg. *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. Budapest–Pécs: Archäologisches Institut der UAW, 2000. 83–95.
- Granasztói György: „A kassai kereskedelem a 16. században.” In: Glatz Ferenc, szerk. *Gazdaság, társadalom, történetírás: Emlékkönyv Pach zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6. Budapest: MTA TTI, 1989. 63–82.
- Gyalókay Jenő: „A mohácsi csata”. In: Lukinich Imre, szerk. *Mohácsi emlékkönyv*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1926. 193–276.
- Gyáni Gábor: „A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai.” In: Gyáni Gábor: *Relatív történelem*. Ser. Historia Mundi. Budapest: Typotex, 2007. 111–123.
- Gyulay Éva: „Bocskai címerrepresentációja.” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „*Frigy és békesség legyen*”. 41–60.
- Hadrovics, László: „Die »Hungária« von Nikolaus Oláh (1536) und die Landesbeschreibungen über Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert.” In: Harder, Hans-Bernd, hrsg. *Landesbeschreibungen Mitteleuropas vom XV. bis XVII. Jahrhundert: Vorträge der 2. internationalen Tagung des „Slawenkomitees“ im Herder-Institut Marburg a. d. Lahn, 10–13. November 1980*. Köln–Wien: Böhlau, 1983. 165–181.
- Hamza, Gábor: „Das »Tripartitum« von István Werbőczy als Rechtsquelle.” In: Hamza Gábor, szerk. *Tanulmányok Werbőczy Istvánról / Studien über István Werbőczy*. Budapest: Professzorok Háza, 2001. 49–63.
- Hausmann, Friedrich: „Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab.” In: Höflechner, Walter – Mezler-Andelberg, Helmut J. – Pickl, Othmar, hrsg. *Domus Austriae: Eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag*. Graz: Akademischer Druck- u. Verl. Anst., 1983. 184–209.
- Heckenast, Gusztáv: „Eisenhüttenwesen und Umweltgestaltung in Ungarn im 14.–18. Jahrhundert.” In: Glatz, F., ed. *Environment and Society in Hungary*. 113–121.
- Hegyí Klára: „»Aranyásó szpáhik« a királyi Magyarországon.” In: Glatz Ferenc, szerk. *A tudomány szolgálatában: emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest: MTA TTI, 1993. 103–111.
- Hegyí, Klára: „The Ottoman Military Force in Hungary.” In: Dávid, G. – Fodor, P., eds. *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations*. 131–148.
- Hegyí, Klára: „The Ottoman Network of Fortresses in Hungary.” In: Dávid, G. – Fodor, P., eds. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*. 163–193.
- Heilingsetzer, Georg: „Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie: Die Hochzeit Erzherzog Ferdinands in Linz (1521).” In: Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I*. [Katalog] 67–75.
- Heiss, Gernot: „Konfession, Politik und Erziehung: Die Landschaftschulen in den nieder- und innerösterreichischen Ländern vor dem Dreißigjährigen Krieg.” In: Klingenstein, Grete – Lutz, Heinrich – Stourzh, Gerald, hrsg. *Bildung, Politik und Gesellschaft: Studien zur Geschichte des europäischen*

- Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* WBG 5. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978. 13–63.
- Hengerer, Mark: „Zur symbolischen Dimension eines sozialen Phänomens: Adelsgräber in der Residenz (Wien im 17. Jahrhundert).” In: Weigl, Andreas, hrsg. *Wien im Dreißigjährigen Krieg: Bevölkerung – Gesellschaft – Kultur – Konfession.* Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte 32. Wien: Böhlau, 2001. 25–352.
- Hengerer, Mark: „Die Abrechnungsbücher des Hofzahlmeisters (1542–1714) und die Zahlamtsbücher (1542–1825).” In: Pauser, J. – Scheutz, M. – Winkelbauer, T., hrsg. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie.* 128–143.
- Hildebrandt, Reinhard: „Der Kaiser und seine Bankiers: Ein Beitrag zum kaiserlichen Finanzwesen des 16. Jahrhunderts.” In: Edelmayer, Fr. – Lanzinner, M. – Rauscher, P., hrsg. *Finanzen und Herrschaft.* 234–245.
- Hiller István: „A Habsburg-diplomácia és a királyi Magyarország. Követek és követségek a 16–17. században.” Fazekas I. – Ujváry G., szerk. *Császár és király. Katalógus.* 47–50.
- Hochedlinger, Michael: „Der gewaffnete Doppeladler: Städtische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung” in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie.” In: Mat’a, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740.* 217–250.
- Hochedlinger, Michael: „Militarisierung und Staatsverdichtung: Das Beispiel der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit.” In: Kolnberger, T. – Steffelbauer, I. – Weigl, G., hrsg. *Krieg und Akkulturation.* 107–129.
- Horn Ildikó: „A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei.” In: Etényi N., G. – Horn I., szerk. *Idővel paloták.* 259–275.
- Horn Ildikó: „Bocskai István fejedelem erdélyi politikusi.” In: Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István.* 87–104.
- Horváth, Anna: „The Cattle Trade of a Hungarian Town (*Szolnok*) in the Period of Turkish Domination.” In: Ligeti, Lajos, ed. *Studia Turcica.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971. 235–240.
- Hye, Franz-Heinz v[on]: „PLURIUMQUE EUROPÆ PROVINCIARUM REX ET PRINCEPS POTENTISSIMUS – Kaiser Maximilians I. genealogisch-heraldische Denkmäler in und um Innsbruck.” In: Hye, Franz-Heinz von, hrsg. *Staaten. Wappen. Dynastien: XVIII. Internationaler Kongreß für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988.* Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs Neue Folge 18. Innsbruck: Stadtmagistrat Innsbruck, 1988. 35–63.
- Ilijanić, Mira: „Der Baumeister Dominico de Lallo und sein kreis an der windischen Grenze.” In: Pferschy, G., hrsg. *Siedlung, Macht und Wirtschaft.* 369–379.
- Jeney-Tóth Annamária: „Bocskai István fejedelmi udvara 1605 nyarán (A kolozsvári városi számadások tükrében).” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Magyarország védelme.* 265–274.
- Kalmár János: „A Magyar Királyság kormányzati helyzete a 18. századi Habsburg Birodalomban.” In: J. Ujváry Zsuzsanna, szerk. *Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló: Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Piliscsaba: PPKE BTK, 2001. 139–146.
- Kampuš, Ivan: „Das System der öffentlichen Finanzen und Abgaben in Kroatien als Faktor der Verteidigung der Länder der Habsburgermonarchie zur Zeit der türkischen Einbrüche im 16. Jahrhundert.” In: Pferschy, G., hrsg. *Siedlung, Macht und Wirtschaft.* 515–520.
- Kármán, Gábor: „Transylvania between the Ottoman and Habsburg Empires.” In: Eriksonas, Linas, ed. *Statehood Before and Beyond Ethnicity: Minor States in Northern and Eastern Europe 1600–2000.* Multiple Europes 33. Bruxelles etc.: Peter Lang, 2005. 151–158.
- Kaser, Karl: „Das »Kriegstheater« zwischen den Kulturen: Die habsburgische Militärgrenze in Kroatien.” In: Kolnberger, T. – Steffelbauer, I. – Weigl, G. hrsg. *Krieg und Akkulturation.* 85–102.
- Kelenik József: „A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén.” In: Petercsák Tivadar – Pethő Ernő, szerk. *Végvár és környezet.* StA 15. Eger: Dobó István Vármúzeum, 1995. 163–172.
- Kelenik, József: „The Military Revolution in Hungary.” In: Dávid, G. and P. Fodor, eds. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs.* 117–159.
- Kelenik József: „Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601.” In: Hausner G. et al., szerk. *Az értelem bátorsága.* 311–357.
- Kenyeres István: „A magyar királyi posta a XVI. században Paar Péter pozsonyi postamester számadáskönyvei alapján.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* 107–115.

- Kenyeres, István: „Die Finanzen des Königreichs Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.” In: Edelmayer, Fr. – Lanzinner, M. – Rauscher, P., hrsg. *Finanzen und Herrschaft*. 84–122.
- Kenyeres István: „A várbirtokok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásában. Katonai elképzelések az egri és a szatmári vár fenntartására.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Végvár és ellátás*. 131–181.
- Kenyeres István: „Az esztergomi főegyházmegye birtokai és azok szerepe a török elleni védelemben a XVI. században.” In: Hegedűs András – Csombor Erzsébet, szerk. *Mater et magistra*. Strigonium antiquum V. Esztergom: Prímási Levéltár, 2003. 51–80.
- Kenyeres István: „Az egri várbirtok igazgatása a 16. században.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Magyarország védelme*. 47–115.
- Kiss, István, N.: „Gesellschaft und Heer in Ungarn im Zeitalter der Türkenkriege: Das Soldatenbauerntum.” In: Pickl, O., hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. 273–296.
- Kiss, István, N.: „Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Großhandel Ungarns im 17. Jahrhundert.” In: Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas*. 451–482.
- Kiss, István N.: „Fleischversorgung und Fleischkonsum im Ungarn des XVI–XVII. Jh.: Der Innere Markt und die Exportbasis.” In: Schneider, J. et al., hrsg. *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege* II. 77–99.
- Kiss, István N.: „Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa von XVI. bis zum XVIII. Jahrhundert.” In: Westermann, E., hrsg. *Internationaler Ochsenhandel*. 83–123.
- Klimó, Árpád v[on]: „Transnationale Perspektiven in der ungarischen Geschichtsschreibung des 20. Jahrhunderts: Von »Hóman–Szekfü« bis »Ránki–Berend«.” In: Duchhardt, H., hrsg. *Nationale Geschichtskulturen*. 221–240.
- Kohler, Alfred: „Vom Habsburgischen Gesamtsystem Karls V. zu den Teilsystemen Philipps II. und Maximilians II.” In: Edelmayer, F. – Kohler, A., hrsg. *Kaiser Maximilian II.* 13–37.
- Kohler, Alfred: „Die europäische Bedeutung des Begriffs »Casa de Austria«.” In: Plaschka, R. G. – Stourzh, G. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Was heißt Österreich?* 135–147.
- Koltai András: „Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században.” In: Erdélyi G. – Tusor P., szerk. *Mindennapi választások*. 313–324.
- Koppány Tibor: „A magyarországi végvárak építési szervezete a XVI–XVII. században.” In: Petercsák T., szerk. *Hagyomány és korszerűség*. 153–177.
- Korpás, Zoltán: „La frontera oriental de la Universitas Christiana entre 1526–1532: La política húngara y antiturca de Carlos V.” In: Castellano, Castellano y et al., eds. *Carlos V. Europeísmo y Universalidad. El Congreso Internacional, Granada, 1–5 de mayo. 3. Los Escenarios del Imperio*. Madrid: Universidad de Granada, 2001. 321–337.
- Korpás, Zoltán: „Las luchas antitúrcas en Hungría y la política oriental de los Austrias 1532–1541.” In: Alvar, Alfredo – Edelmayer, Friedrich, eds. *Fernando I, 1503–1564. Socialización, vida privada y actividad pública de un Emperador del Renacimiento*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2004. 335–370.
- Korpás, Zoltán: „The History of Charles V in Hungary: The Unavailable Subject of Hope.” In: Dixon, C. Scott – Fuchs, Martina, eds. *The Histories of Emperor Charles V. Nationale Perspektiven von Persönlichkeit und Herrschaft*. GEK 6. Münster: Aschendorff, 2005. 203–236.
- Kosáry Domokos: „Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában.” In: Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1987. 20–62.
- Köpeczi, Béla: „The Hungarian Wars of Independence of the Seventeenth and Eighteenth Centuries in Their European Context.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*. 445–455.
- Krenn, Peter: „Die Nürnberger Waffenlieferungen von 1578/79 an das Steiermärkische Landeszeughaus in Graz.” In: Krenn, P., hrsg. *Trommeln und Pfeifen*. 82–96.
- Kroener, Bernhard R.: „»Das Schwungrad an der Staatsmaschine«? Die Bedeutung der bewaffneten Macht in der europäischen Geschichte der Frühen Neuzeit.” In: Kroener, Bernhard R. – Pröve, Ralf, hrsg. *Krieg und Frieden: Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit*. Paderborn–München–Wien–Zürich: Schöningh, 1996. 1–23.
- Kroener, Bernhard R.: „Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit.” In: Kühne, Thomas – Ziemann, Benjamin, hrsg. *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn–München–Wien–Zürich: Schöningh, 2000. 283–299.
- Kruhek, Milan: „Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku XVI i XVII stoljeća.” In: Pavličević, D., ured. *Vojna krajina*. 215–257.

- Kubinyi, András: „The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*. 159–178.
- Kubinyi András: „A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban.” In: H. Balázs É. – Fügedi E. – Maksay F., szerk. *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. 257–268.
- Kubinyi András: „A kincstári személyzet a XV. század második felében.” In: Barta Gábor, szerk. *Mátyás király 1458–1490*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990. 62–79.
- Kubinyi András: „A királyi udvar élete a Jagelló-korban.” In: Koszta László, szerk. *Kelet és nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 309–335.
- Kubinyi András: „Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus.” In: Pamer Nóra, szerk. *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest: OMvH, 1994. 263–291.
- Kubinyi, András: „Landesherr, Reichstag bzw. Landtag und Komitatsversammlungen in Ungarn und Siebenbürgen 1542–1681.” In: Bahlcke, J. – Bömelburg, H.-J. – Kersken, N., hrsg. *Ständefreiheit und Staatsgestaltung*. 81–94.
- Kubinyi, András: „István Werbőczy als Politiker in der Zeit vor Mohács (1526).” In: Nagy, B. – Sebők, M., eds. ... *The Man of Many Devices*. 557–582.
- Kubinyi András: „Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban.” In: Mayer L. – Tilcsik Gy., szerk. *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában*. 55–70.
- Kubinyi András: „A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt (2001. november 22-én elhangzott székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián).” In: Vízi E. Szilveszter, főszerk. *Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*. Budapest: MTA. [2005] 1–28.
- Kumorovitz, L[ajos] B[ernát]: „Die Entwicklung des ungarischen Mittel- und Grosswappens.” In: Csatári, D. – Katus, L. – Rozsnyói, Á., eds. *Nouvelles études historiques* II. 319–356.
- Lauter Éva, S.: „Pozsony városa új szerepben.” In: Etényi N., G. – Horn I., szerk. *Idővel paloták*. 144–171.
- Lauter Éva, S.: „A Palatinus Regni Hungariae a 17. században.” Horn I., szerk. *Perlekedő évszázadok*. 215–239.
- Lauter Éva, S.: „»Modus observandus....« A 17. századi magyar nádorválasztások rendje.” In: G. Etényi N. – Horn I., szerk. *Portré és imázs*. 187–206.
- Lazanin, Sanja – Štefanec, Nataša: „Habsburg Military Conscription and Changing Realities of the Triplex Confinium (16th–18th Centuries).” In: Roksandić, Drago – Štefanec, Nataša, eds. *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium*. CEU History Department, Working Paper Series 4. Budapest: CEU Press, 2000. 91–116.
- Lengyelová, Tünde: „Móda a tradíció. Uhorský šľachtický mužský odev v 16.–17. storočí.” In: Mikulec, Jiří – Polívka, Miloslav, eds. *Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám Prof. Jaroslava Pánka*. Svazek 1. Praha: HÚ AV ČR, 2007. 441–447.
- Lepszy, Kazimierz: „Zur Frage der Zentralisation und Souveränität Polens im 16. Jahrhundert: Hauptprobleme der polnischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts (1573–1606).” In: Székely, Gy. – Fügedi, E., eds. *La Renaissance et la Réformation*. 415–423.
- Lukács László SJ – Molnár Antal: „A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619).” In: Balázs Mihály et al., szerk. *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére / Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit. Festschrift für Bálint Keserű*. Adattár 35. Szeged: JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1997. 355–399.
- MacHardy, Karin J.: „Social Mobility and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria.” In: Bak, János M., ed. *Nobilities in Central and Eastern Europe: Kinship, Property and Privilege*. History and Society in Central Europe 2.; Medium Aevum Quotidianum 29. Budapest–Krems: Hajnal István Alapítvány, 1994. 97–139.
- MacHardy, Karin J.: „Staatsbildung in den habsburgischen Ländern in der Frühen Neuzeit: Konzepte zur Überwindung des Absolutismusparadigmas.” In: Maťa, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. 73–98.
- Makkai, László: „Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungarns im 15.–17. Jahrhundert.” In: Székely, Gy. – Fügedi, E., eds. *La Renaissance et la Réformation*. 27–46.
- Makkai, László: „Der ungarische Viehhandel 1550–1650.” In: Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas*. 483–506.
- Makkai, László: „Etat des Ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l’Europe Centro-Orientale.” In: Nemes, D. et al., eds. *Études historiques hongroises 1975 I*. 329–346. = StH 99.

- Makkai, László: „Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus.” In: Schneider, J. et al., hrsg. *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege* II. 59–75.
- Makkai, László: „Agrarian Landscape of Historical Hungary in Feudal Times.” In: Nemes, D. et al., eds. *Études historiques hongroises 1980 I.* 193–208. = StH 140.
- Makkai, László: „La noblesse de la Hongrie historique à l’époque du féodalisme tardif (1526–1760).” In: Köpeczi, B. and É. H. Balázs, eds. *Noblesse française, noblesse hongroise.* 163–169.
- Makkai, László: „István Bocskai’s Insurrectionary Army,” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi.* 275–295.
- Makkai, László: „Die wirtschaftlichen Regionen Ungarns zur Zeit des späten Feudalismus.” In: Zimányi, V., hrsg. *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung.* 9–22.
- Makkai, László: „Ungarn 1382–1650.” In: Kellenbenz, H. et al., hrsg. *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 3. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte.* 1006–1033.
- Makkai, László: „The Crown and Diets of Hungary in the Sixteenth Century.” In: Evans, R. J. W. – Thomas, T. V. eds. *Crown, Church and Estates.* 80–91.
- Maksay Ferenc: „A sok nemes országa”. In: H. Balázs É. – Fügedi E. – Maksay F., szerk. *Mályusz Elemér Emlékkönyv.* 277–295.
- Maksay, Ferenc: „Peasantry and Mercenary Service in Sixteenth-Century Hungary.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi.* 261–274.
- Maľecki, Jan M.: „Die Wandlungen im Krakauer und polnischen Handel zur Zeit der Türkenkriege des 16. und 17. Jahrhunderts.” In: Pickl, O., hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege.* 145–151.
- Mârza, Radu: „Ferdinand a Sedmohradsko.” In: Baďurík, J. – Sládek, K., eds. *Politický zrod novovekej strednej Európy.* 56–61.
- Maťa, Petr – Winkelbauer, Thomas: „Einleitung: Das Absolutismuskonzept, die Neubewertung der frühneuzeitlichen Monarchie und der zusammengesetzte Staat der österreichischen Habsburger im 17. und frühen 18. Jahrhundert.” In: Maťa, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740.* 7–42.
- Meyer, Wolfgang: „Die Türkenkriege und Landkarten: Der Niederschlag der Ereignisse auf den Kriegsschauplätzen in den zeitgenössischen Karten – die Karte als Informationsträger.” In: Kropf, R., hrsg. *Türkenkriege und Kleinlandschaft II.* 267–362.
- Molnár Antal: „A Pápaság és Magyarország a török uralom idején (1526–1686).” In: Zombori I., szerk. *Közép-Európa harca.* 189–217.
- Monok, István: „Nationalsprachige Lesestoffe in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert.” In: Guthmüller, Bodo, hrsg. *Latein und Nationalsprachen in der Renaissance.* WolfAbRen 17. Wiesbaden: Harrassowicz, 1998. 137–149.
- Muchka, Ivan P.: „Die Bautätigkeit Kaiser Ferdinands I. in Prag.” In: Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.* [Katalog] 249–257.
- Pfaffenbichler, Matthias: „Das Turnier zur Zeit Kaiser Ferdinands in Mitteleuropa.” In: Seipel, W., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.* [Katalog] 277–281.
- Mrva, Ivan: „Die Bestrebungen der Habsburger um die Erwerbung der ungarischen Krone und Pressburg (Bratislava).” In: Marsina, Richard, hrsg. *Städte in Donauraum: Sammelband der Beiträge aus dem Symposions in Smolenice 30. 9. – 3. 10. 1991.* Bratislava: Slovenská historická spoločnosť–HÚ SAV–Miestny úrad Bratislava-Staré mesto, 1993. 220–230.
- Mrva, Ivan – Daniel, David P[aul]: „Slovakia during the Early Modern Era 1526–1711.” In: Mannová, E., ed. *A Concise History of Slovakia.* 105–157.
- Nagy László: „Il contributo veneziano nella guerra contro il Turco in Ungheria.” In: Branca, V., ed. *Venezia e Ungheria.* 431–444.
- Nagy László: „Bocskai, a politikus és hadvezér.” In: Czigány István, szerk. *Bocskai és kora.* 11–26.
- Németh István H.: „A kora újkori Magyar Királyság várospolitikájának vázlata, 16–17. század.” In: Csukovits E. – Lengyel T., szerk. *Pozsonytól Bártfáig.* 375–402.
- Neuhaus, Helmut: „Die Römische Königswahl vivente imperatore in der Neuzeit: Zum Problem der Kontinuität in einer frühneuzeitlichen Wahlmonarchie.” In: Kunisch, J., hrsg. *Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte.* 1–53.
- Noflatscher, Heinz: „„Ordonnances de l’hôtel”, Hofstaatsverzeichnisse, Hof- und Staatskalender.” In: Pauser, J. – Scheutz, M. – Winkelbauer, T., hrsg. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie.* 59–75.
- Nyakas Miklós: „Bocskai és a hajdúk ”. In: Barta J., ifj. – Papp K., szerk. *„Nincsen nekünk több hazánk”.* 31–46.

- Nyakas Miklós: „Bocskai adományainak érvényessége, különös tekintettel a hajdú adományokra.” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. *„Frigy és békesség legyen”*. 143–152.
- Oborni, Teréz: „Habsburgischer Versuch zur Regelung der Finanzangelegenheiten in Siebenbürgen (1552–1553).” In: Mitu, Sorinm – Gogaltan, Florin, hrsg. *Interethnische- und Zivilisationsbeziehungen im siebenbürgischen Raum*. Studii de istorie a Transilvaniei 3. ClujKlausenburg/Kolozsvár: Verein der Historiker aus Siebenbürgen und dem Banat-Babeş-Bolyai-Univ., 1996. 137–157.
- Oborni Teréz: „A gyalui szerződés.” In: Font Márta – Kajtár István, szerk. *A magyar államiság első ezer éve*. Pécs: PTE BTK – PTE ÁJK, 2000. 133–146.
- Oborni, Teréz: „Die Herrschaft Ferdinands I. in Ungarn.” In: Fuchs, Martina – Kohler, Alfred, hrsg. *Kaiser Ferdinand I. Aspekte eines Herrscherlebens*. GEK 2. Münster: Aschendorff, 2003. 147–165.
- Oborni Teréz: „Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében.” In: Zombori I., szerk. *Közép-Európa harca*. 165–178.
- Oborni Teréz: „Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575).” In: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. 291–305.
- Oborni Teréz: „Bocskai erdélyi állama. In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. *„Frigy és békesség legyen”*. 77–88.
- Ötvös Péter: „Együttműködő ellenfelek: A bécsi püspök és a bécsi béke.” In: Etényi N., G. – Horn I., szerk. *Idővel paloták*. 117–126.
- Őze Sándor: „Diszkriminált évszázadok: a Molnár Erik-vita és a XVII–XVIII. századi szabadságküzdelmek.” In: Földesi Ferenc – Czeglédi Sándor, szerk. *Bercsényi Miklós és kora. Történettudományi konferencia Hódmezővásárhelyen, 1993. október 8–9-én a Rákóczi-szabadságharc megindulásának 290. évfordulója alkalmából*. Hódmezővásárhely. Polgármesteri Hivatal, 1998. 100–106.
- Őze Sándor: „A Molnár Erik-vita és a Mohács-szindróma.” In: Ötvös I., szerk. *Variációk*. 360–427.
- Pach, Zsigmond Pál: „Fronarbeit und Lohnarbeit auf den ungarischen Herrengütern im 16–17. Jahrhundert.” In: Zimányi, V., hrsg. *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung*. 31–41.
- Pálffy Géza: „A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében.” In: Petercsák T. szerk. *Hagyomány és korszerűség*. 59–74.
- Pálffy Géza: „A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század).” In: Tóth G. Péter, szerk. *Veszprém a török korban*. Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum, 1998. 91–188.
- Pálffy Géza: „A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Végvár és ellátás*. 183–219.
- Pálffy Géza: „Egyesítendő tartományból az ellenségig. Erdély a Habsburg politikai és hadvezetés célkitűzéseiben a 16. század közepén (Báthory András 1555. évi tanácsának tanulságai).” In: Barbu, V. – Tüdös, K. S., eds. *Historia manet*. 67–84.
- Pálffy Géza: „A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században.” In: Fodor P. – Pálffy G. – Tóth I. Gy., szerk. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. 307–331.
- Pálffy Géza: „A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján).” In: Mészáros Kálmán, szerk. *Írott és tárgyi emlékeink kutatója: Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*. Budapest: MNM–BTM–HI, 2002. 61–78.
- Pálffy Géza: „A törökellenes határvédelmi rendszer a 16–17. században.” In: Király B. – Veszprémy L., szerk. *A magyar hadtörténelem évszázadai*. 77–92.
- Pálffy Géza: „Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583).” In: Mayer L. – Tilcsik Gy., szerk. *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában*. 101–120.
- Pálffy Géza: „Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei.” In: Lengvári István–Vonyó József, szerk. *Népek együttélése Dél-Pannóniában: Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2003. 295–304.
- Pálffy, Géza: „Der ungarische Adel und der Kaiserhof in der frühen Neuzeit (Eine Skizze).” In: Bůžek, V. – Král, P., eds. *Šlechta v habsburské monarchii*. 133–152.
- Pálffy Géza: „A másfél évszázadnyi török uralom mérlege.” In: Ormos M., szerk. *Magyar évszázadok*. 73–87.
- Pálffy Géza: „A Pálffy család felemelkedése a 16. században.” In: Fundárková, A. – Pálffy, G., eds. *Pálfióvci v novoveku*. 17–36.

- Pálffy, Géza: „Die Akten und Protokolle des Wiener Hofkriegsrats im 16. und 17. Jahrhundert.” In: Pauser, J. – Scheutz, M. – Winkelbauer, T., hrsg. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie*. 182–195.
- Pálffy Géza: „Új dinasztia, új udvar, új politikai döntéshozatal: korszakváltás Magyarországon a mohácsi csata után.” In: Réthelyi O. et al., szerk. *Habsburg Mária*. 25–35.
- Pálffy, Géza: „Zentralisierung und Lokalverwaltung: Die Schwierigkeiten des Absolutismus in Ungarn von 1526 bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts.” In: Mat'a, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. 279–299.
- Pálffy Géza: „Die Gesellschaft der ungarischen Länder 1526–1740 in der Historiographie des letzten Jahrzehnts.” In: Bůžek, V. – Král, P., eds. *Společnost v zemích habsburské monarchie*. 61–92.
- Pálffy Géza: „Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában: A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai.” In: Bene Sándor – Hausner Gábor, szerk. *Hősgaléria: a Zrínyiek a horvát és a magyar történetében*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007. 39–65.
- Pálffy, Géza: „Hofwechsel und Einflussverlust: der ungarische Adel am Hof der Jagiellonen und am Hof Ferdinands I.” In: Fuchs, M. – Réthelyi, O., hrsg. *Maria von Ungarn*. 245–260.
- Pálffy, Géza: „Der Adel aus den ungarischen Ländern am Kaiserhof 1526–1612.” In: Klingenstein, Grete Walter – Niederkorn, Jan Paul, hrsg. *Kaiser, Hof und Reich in der Frühen Neuzeit*. AÖG. Wien–Mainz: ÖAW, 2008. (megjelenés alatt)
- Pánek, Jaroslav: „Die Türkengefahr und die böhmische Gesellschaft im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts.” In: *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le IVe congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*. Prague: L'Institut de l'Histoire tchécoslovaque et mondiale de l'Académie Tchèque des Sciences, 1979. 139–168.
- Pánek, Jaroslav: „Die antiosmanische Feldzüge aus Böhmen nach Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.” In: *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VIe congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*. Prague: L'Institut de l'Histoire tchécoslovaque et mondiale de l'Académie Tchèque des Sciences, 1989. 67–101.
- Pánek, Jaroslav: „Maximilian II. als König von Böhmen.” In: Edelmayer, F. – Kohler, A., hrsg. *Kaiser Maximilian II.* 55–69.
- Pánek, Jaroslav: „Böhmen, Mähren und Österreich in der frühen Neuzeit: Forschungsprobleme ihres Zusammenlebens.” In: Winkelbauer, Thomas, hrsg. *Kontakte und Konflikte: Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze III” vom 24. bis 27. Oktober 1992 in Zwettl*. Horn–Waidhofen an der Thaya: Waldviertel Heimatbund, 1993. 125–136.
- Pánek, Jaroslav: „Der böhmische Staat und das Reich in der Frühen Neuzeit.” In: Press, Volker, hrsg. *Alternativen zur Reichsverfassung in der Frühen Neuzeit?* Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 23. München: Oldenburg, 1995. 169–178.
- Pánek, Jaroslav: „Hofämter – Landesämter – Staatsämter zwischen Ständen und Monarchie an der Schwelle zur Neuzeit: Die böhmischen und österreichischen Länder im Vergleich.” In: Bahlcke, J. – Bömelburg, H.-J. – Kersken, N., hrsg. *Ständefreiheit und Staatsgestaltung*. 39–49.
- Pánek, Jaroslav: „Staatsbildung in einer überstaatlichen Monarchie: Der Fall Böhmen.” In: Maćzak, A. – Weber, W[olfgang] E. J. hrsg. *Der frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa*. 88–102.
- Pánek, Jaroslav: „Königswahl oder Königsaufnahme? Thronwechsel im Königreich Böhmen an der Schwelle der Neuzeit.” In: Weber, Wolfgang E. J., ed., *Der frühmoderne Staat in Ostzentraleuropa*. II. Documenta Augustana 2. Augsburg: Wißner, 2000. 37–52.
- Pánek, Jaroslav: „Regierungsstrategie und Regierungsformen Ferdinands I. in den böhmischen Ländern.” In: Fuchs, M. – Oborní, T. – Ujváry, G., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.* 323–337.
- Pánek, Jaroslav: „Ferdinand I. – der Schöpfer des politischen Programms der österreichischen Habsburger?” In: Mat'a, P. – Winkelbauer, T., hrsg. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. 63–72.
- Papp Klára: „Bocskai kassai fejedelmi udvara.” In: Barta J., ifj. – Papp K., szerk. *„Nincsen nekünk több hazánk”*. 121–144.
- Papp Klára: „A magyar rendi vélemények változása a békekötés folyamatában.” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. *„Frigy és békeség legyen”*. 225–240.
- Papp Miklós: „A tokaji bor és Európa.” In: Bencsik János – Orosz István, szerk. *Tokaj: Várostartörténeti tanulmányok*. Tokaj: Tokaj Város Önkormányzata, 1995. 303–318.
- Papp Sándor: „Török–magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben.” In: Barbu, V. – Tüdös, K. S., eds. *Historia manet*. 119–135.

- Papp Sándor: „Magyarország és az Oszmán Birodalom (A kezdetektől 1540-ig).” In: Zombori I., szerk. *Közép-Európa harca*. 37–90.
- Papp Sándor: „Az első Habsburg–oszmán békekötés kétféle értelmezése, avagy Erdély két hatalom vonzásában.” In: Hausner G. et al., szerk. *Az értelem bátorsága*. 493–518.
- Papp Sándor: „Homonnai Drugeth Bálint fellépése Bocskai örököseként.” In: Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*. 133–152.
- Papp Sándor: „A zsitvatoroki békéhez vezető út: Egy állítólagos Habsburg ígéret hátteréhez.” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. *„Frigy és békesség legyen”*. 267–295.
- Paulinyi, O[szkár]: „Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte, besonders jene von Schemnitz, in der Mitte des 16. Jahrhunderts.” In: Csatári, D. – Katus, L. – Rozsnyói, Á., eds. *Nouvelles études historiques* I. 181–196.
- Paulinyi, Oszkár: „Stand und Verbreitung des handwerkmäßigen Eisengewerbes im Karpatenbecken in der Periode 1500–1650: Eine Skizze.” In: Kellenbenz, Hermann, hrsg. *Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa 1500–1650*. Kölner Kolloquien zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 2. Köln–Wien: Böhlau, 1974. 346–396.
- Paulinyi, Oszkár: „The Crown Monopoly of the Refining Metallurgy of Precious Metals and the Technology of the Cameral Refineries in Hungary and Transylvania in the Period of Advanced and Late Feudalism (1325–1700) with Data and Out-put.” In: Kellenbenz, Hermann, ed. *Precious Metals in the Age of Expansion: Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences*. BWG 2. Stuttgart: Klett-Cotta, 1981. 27–39.
- Perger, Richard: „Die äußere Wandlung Wiens im 16. Jahrhundert.” In: Czeike, Felix, hrsg. *Wien an der Schwelle der Neuzeit: Festgabe des Wiener Stadt- und Landesarchivs anlässlich des stadtgeschichtlichen Symposions in Wien 1974*. Wien: WStLA, 1974. 11–30.
- Perjés Géza: „Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664).” In: Király B. – Veszprémy L., szerk. *A magyar hadtörténelem évszázadai*. 109–122.
- Péter, Katalin: „Das skythische Selbstbewußtsein des ungarischen Adels.” In: Zimányi, V., ed. *La Pologne et la Hongrie*. 121–133.
- Péter Katalin: „Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után.” In: Fabiny Tibor, szerk. *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára*. Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház, 1984. 66–71.
- Péter, Katalin: „Die Reformation in Ungarn.” In: Glatz, F., ed. *European Intellectual Trends and Hungary*. 39–52.
- Péter, Katalin: „Hungary.” In: Scribner, Bob – Roy, Porter – Teich, Mikuláš, eds. *The Reformation in National Context*. Cambridge: Cambridge UP, 1994. 155–167.
- Péter Katalin: „A vallásügy a bécsi béketárgyalásokon.” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. *„Frigy és békesség legyen”*. 171–175.
- Petneki, Áron: „Oriens in Occidente. Ungarn und Polen als exotisches Thema in der Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts.” In: Zimányi, V., ed. *La Pologne et la Hongrie*. 145–149.
- Petneki, Áron: „Die entfesselte Andromeda.” In: Buck, August – Klaniczay, Tibor, hrsg. *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*. Wiesbaden: Harrasowitz, 1992. 31–39.
- Petritsch, Ernst Dieter: „Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.” In: Springer, E. – Kammerhofer, L., hrsg. *Archiv und Forschung*. 49–58.
- Petritsch, Ernst Dieter: „Abenteurer oder Diplomaten? Ein Beitrag zu den diplomatischen Beziehungen Ferdinands I. mit den Osmanen.” In: Fuchs, M. – Oborni, T. – Ujváry, G., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.* 249–261.
- Pferschy, Gerhard: „Gemeinschaftssinn und Landesbewusstsein in der innerösterreichischen Ländergruppe.” In: Plaschka, R. G. – Stourzh, G. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Was heißt Österreich?* 51–64.
- Pickl, Othmar: „Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert.” In: Pickl, O., hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. 71–129.
- Pickl, Othmar: „Der Dreissigst im Windischland: Organisation und Ertrag des ungarischen Aussenhandelszolls in Oberslawonien im 16. Jahrhundert.” In: Pichler, Franz – Tremel, Ferdinand, hrsg. *Lebensraum der Grenze: Festschrift Fritz Posch zur Vollendung des 60. Lebensjahres*. ZHVSt Sonderbd. 18. Graz: Selbstverlag des HVSt, 1971. 157–178.

- Pickl, Othmar: „Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert.” In: Novotny, Alexander – Pickl, Othmar, hrsg. *Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag*. Graz: Selbstverlag des Historischen Instituts der Universität Graz, 1973. 143–166.
- Pickl, Othmar: „Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert.” In: Westermann, E., hrsg. *Internationaler Ochsenhandel*. 39–81.
- Pickl, Othmar: „Universales Kaisertum und Hoffinanz: Die Kreditoren der Habsburger von Maximilian I. bis Leopold I.” Ebner, Herwig et al., hrsg. *Forschungen zur Landes- und Kirchengeschichte: Festschrift Helmut J. Mezler-Angelberg zum 65. Geburtstag*. Graz: Eigenverlag des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, 1988. 377–389.
- Press, Volker: „The Imperial Court of the Habsburgs: From Maximilian I to Ferdinand III, 1493–1657.” In: Asch, Ronald G. – Birke, Adolf M., eds. *Princes, Patronage, and the Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650*. Studies of the German Historical Institute London. London: German Historical Institute London–Oxford: Oxford UP, 1991. 289–312.
- Prickler, Harald: „Das Volumen des westlichen ungarischen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700.” In: Pickl, O., hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. 131–144.
- Prickler, Harald: „Verlauf und Folgen der Bocskay-Rebellion im österreichisch-ungarischen Grenzraum.” In: *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogensdorf*. 1. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1972. 157–174.
- Prickler, Harald: „Adalékok a szőlőművelés történetéhez Moson megyében.” In: Gecsényi Lajos, szerk. *Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez*. Győr: Győr–Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 1979. 21–51.
- Quartal, Franz: „Österreichs Verankerung im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation: Die historische Bedeutung der österreichischen Vorlande.” In: Plaschka, R. G. – Stourzh, G. – Niederkorn, J. P., hrsg. *Was heißt Österreich?* 109–133.
- Ratkoš, P[eter]: „Das Kupferwesen in der Slowakei vor der Entstehung der Thurzo–Fugger Handelsgesellschaft.” In: Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas*. 585–610.
- Rauscher, Peter: „Quellen der obersten landesfürstlichen Finanzverwaltung in den habsburgischen Ländern (16. Jahrhundert).” In: Pauser, J. – Scheutz, M. – Winkelbauer, T., hrsg. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie*. 144–152.
- Rauscher, Peter: „Personalunion und Autonomie: Die Ausbildung der zentralen Verwaltung unter Ferdinand I.” In: Fuchs, M. – Oborni, T. – Ujváry, G., hrsg. *Kaiser Ferdinand I.* 13–39.
- Rauscher, Peter: „Kaiser und Reich: Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des »Langen Türkenkriegs« (1548–1593).” In: Edelmayer, Fr. – Lanzinner, M. – Rauscher, P., hrsg. *Finanzen und Herrschaft*. 45–83.
- Rácz, Gyula: „Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i turchi (1521–1532).” In: Klaniczay, T., ed. *Rapporti veneto-ungheresi*. 269–295.
- Rácz Gyula: „A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában.” In: Rúzsás L. – Szakály F., szerk. *Mohács*. 127–163.
- Reisenleitner, Markus: „Habsburgische Höfe in der frühen Neuzeit – Entwicklungslinien und Forschungsprobleme.” In: Bůžek, Václav – Král, Pavel, eds. *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*. OH 7. České Budějovice: JU HÚ, 1999. 97–114.
- Roberts, Michael: „The Military Revolution, 1550–1650.” In: Roberts, Michael: *Essays in Swedish History*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1967. 195–225.
- Roháč, Juraj: „Ferdinand I. a Trnava.” In: Baďurík, J. – Sládek, K., eds. *Politický zrod novovekej strednej Európy*. 81–87.
- Romsics Ignác: „Magyar történetírás a 20. században.” In: Sulyok Elemér – Varga Mátyás, szerk. *Találkozások: Várszegi Asztrik pannonthalmi főapát hatvanadik születésnapjára*. Pannonthalma: Pannonthalmi Főapátság, 2006. 257–281.
- Rudolph, Harriet: „Kontinuität und Dynamik – Ritual und Zeremoniell bei Krönungsakten im Alten Reich. Maximilian II., Rudolf II. und Matthias in vergleichender Perspektive.” In: Steinecke, Marion – Weinfurter, Stefan, hrsg. *Investitur- und Krönungsrituale: Herrschaftseinsetzungen im kulturellen Vergleich*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2005. 377–399.
- Rúzsás, Lajos: „The Siege of Szigetvár of 1566: Its Significance in Hungarian Social Development.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*. 251–259.

- Rybarič, Richard: „Hudba bratislavských korunovácií.” In: *Európske súvislosti slovenskej hudby*. Musicologica Slovaca 13. Bratislava: VSAV, 1990. 11–36.
- Sahin-Tóth, Péter: „A Difficult Apprenticeship.: The Integration of Hungary into the Habsburg Monarchy in the 16th Century.” In: Blockmans, Wim – Mout, Nicolette, eds. *The World of Emperor Charles V*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen Verhandelingen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 188. Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2004. 247–263.
- Schulze, Winfried: „Das Ständewesen in den Erbländen der Habsburger Monarchie bis 1740: Vom dualistischen Ständestaat zum organisch-föderativen Absolutismus.” In: Baumgart, Peter, hrsg. *Ständetum und Staatsbildung in Brandenburg-Preußen: Ergebnisse einer internationalen Fachtagung*. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin 55; Studies presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions 66. Berlin–New York: de Gruyter, 1983. 263–279.
- Schulze, Winfried: „Estates and the Problem of Resistance in 16./17. Century Political Theory and Practice.” In: Evans, R. J. W. and T. V. Thomas, eds. *Crown, Church and Estates*. 158–175.
- Schulze, Winfried: „Imperial Taxes in the 16. Century.” In: Bonney, Richard, ed. *Economic Systems and State Finance*. 2. The Origins of the Modern State in Europe, Theme B. Oxford: Clarendon Press, 1996. 261–279.
- Schulze, Winfried: „Österreichische Gesamtstaatsidee und ständische Versammlungen im 16. Jahrhundert.” In: Stauber, R. – Bellabarba, Marco, eds. *Identità territoriali e cultura politica nella prima età moderna / Territoriale Identität und politische Kultur in der Frühen Neuzeit*. Annali dell’Istituto Storico Italo-Germanico in Trento: Contributi 9. Bologna: Soc. Ed. Il Mulino, 1998. 147–166.
- Simon Zsolt: „Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből.” In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter, szerk. *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Studia Miskolcensis 5. Miskolc, 2004. 231–243.
- Simoniti, Vasko: „Doprinos Kranjske financiranju protuturske obrane u 16. stoljeću.” In: Pavličević, D., ured. *Vojna krajina*. 205–213.
- Sinkovics, István: „Der Angriff der Osmanen im Donautal im 16. Jahrhundert und der Ausbau der Abwehr.” In: Nemes, D. et al., eds. *Études historiques hongroises 1975 I*. 347–380. = StH 100.
- Somogyi Éva: „A dualizmus államrendszere.” In: Gerő A., szerk. *A Monarchia kora*, 109–121.
- Spekner, Enikő: Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen. In: Fuchs, M. – Réthelyi, O., hrsg. *Maria von Ungarn*. 25–46.
- Stollberg-Rilinger, Barbara: „Zeremoniell als politisches Verfahren: Rangordnung und Rangstreit als Strukturmerkmale des frühneuzeitlichen Reichstags.” In: Kunisch, J., hrsg. *Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte*. 91–132.
- Strohmeyer, Arno: „Vom Widerstand zur Rebellion: Praxis und Theorie des ständischen Widerstands in den östlichen österreichischen Ländern im Werden der Habsburgermonarchie (ca. 1550–1650).” In: Friedeburg, Robert von, hrsg. *Widerstand in der frühen Neuzeit: Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich*. ZHF Beiheft 26. Berlin: Duncker und Humblot, 2001. 207–243.
- Strohmeyer, Arno: „Die Disziplinierung der Vergangenheit: Das „alte Herkommen“ im politischen Denken der niederösterreichischen Stände im Zeitalter der Konfessionskonflikte (ca. 1570 bis 1630).” In: Bahlcke, Joachim – Strohmeyer, Arno, hrsg. *Konstruktion der Vergangenheit: Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*. ZHF Beiheft 29. Berlin: Duncker und Humblot, 2002. 99–127.
- Strohmeyer, Arno: „Freiheit und Raum: Der Vaterlandsdiskurs des österreichischen Adels in den Konfessionskonflikten des späten 16. und frühen 17. Jahrhunderts.” In: Schmidt, G. – Gelderen, M. van – Snigula, C., hrsg. *Kollektive Freiheitsvorstellungen*. 363–379.
- Sturmberger, Hans: „Dualistischer Ständestaat und werdender Absolutismus [1963].” In: Sturmberger, H. *Land ob der Enns und Österreich*. 246–272.
- Sturmberger, Hans: „Türkengefahr und österreichische Staatlichkeit [1967].” In: Sturmberger, H. *Land ob der Enns und Österreich*. 311–328.
- Sudár Balázs: „Egy török utazó a magyar Szent Koronáról.” Kézirat. Budapest, 2008.
- Szabó János, B. – Erdősi Péter: „Két világ határán: A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben.” In: Hausner G. – Kincses K. M. – Veszprémy L., szerk. „Kard és koszorú”. 91–105.
- Szabó János Győző: „Az egri vár főkapitányainak rövid életrajza.” *EVH* 17 (1982) 5–33.
- Szabó Péter: „Bocskai István és János Zsigmond.” In: Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*. 125–131.
- Szabó Péter: „Szapolyai János kézsókja.” In: Erdélyi G. – Tusor P., szerk. *Mindennapi választások*. 27–36.

- Szakály, Ferenc: „Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft.” In: Pickl, O., hrsg. *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*. 235–272.
- Szakály, Ferenc: „Das Bauerntum und die Kämpfe gegen die Türken bzw. gegen die Habsburger in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert.” In: Heckenast, Gusztáv, hrsg. *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.–17. Jahrhundert*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. 251–266.
- Szakály Ferenc: „A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526).” In: Rúzsás L. – Szakály F., szerk. *Mohács*. 11–57.
- Szakály, Ferenc: „The Hungarian-Croatian Border Defense System and its Collapse.” In: Bak, J. M. – Király, B. K., eds. *From Hunyadi to Rákóczi*. 141–158.
- Szakály Ferenc: „Magyar diplomaták, utazók, rabok és renegátok a 16. századi Isztambulban”. In: Szakály Ferenc, szerk. *Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái 1570*. BH. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983. 5–77.
- Szakály, Ferenc: „Westungarn zur Zeit der Türkenkriege.” In: Kropf, R. – Mayer, W., hrsg. *Kleinlandschaft und Türkenkriege I. Das südliche Burgenland*. 13–36.
- Szakály, Ferenc: „Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts.” In: Glatz, F. et al., eds. *Études historiques hongroises 1985 II*. 437–459.
- Szakály, Ferenc: „Der Wandel Ungarns in der Türkenzeit.” In: Tietze, Andreas, hrsg. *Habsburgisch-osmanische Beziehungen / Relations habsbourg-ottomanes*. Wien, 26.–30. September 1983: *Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes*. Beihefte zur WZKM 13. Wien: VWGÖ, 1985. 35–54.
- Szakály, Ferenc: „The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526–1606.” In: Sugar, P. F. – Hanák, P. – Frank, T., eds. *A History of Hungary*. 83–99.
- Szakály Ferenc: „Nándorfehérvár, 1521: a vég kezdete.” In: Zay Ferenc: *Az Lándorfejlírvár elveszésének oka e vót, és így esött*, sajtó alá rend. Kovács István, az utószót Szakály Ferenc írta. BH. Budapest: Helikon Kiadó, 1980. 83–163.
- Szakály, Ferenc: „La politique religieuse de l'État et des Ordres en Hongrie (XVIe–XVIIe siècles).” In: Delsol, Chantal – Maslowski, Michel, eds. *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*. Paris: PUF, 1998. 126–134.
- Szakály Ferenc: „A Közép-Duna menti bortermelés fénykora.” In: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc, szerk. *Borok és korok: Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. 2. bőv. kiad. Budapest: Hermész Kör, 2002. 131–146.
- Szende, Katalin: „Was there a Bourgeoisie in Medieval Hungary?” In: Nagy, B. – Sebők, M., eds. ... *The Man of Many Devices*. 445–459.
- Szentpétery Imre: „Bolgárország IV. Béla királyi címében.” In: *Emlékkönyv Dr Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata R.-T. Nyomdája, 1925. 225–240.
- Szijártó, M. István: „The Diet: The Estates and the Parliament of Hungary, 1708–1792.” In: Ammerer, G. et al., hrsg. *Bündnispartner und Konkurrenten*. 151–171.
- Szilágyi Loránd: „A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam.” In: Bakács István János et al., szerk. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. 1937. május 27. Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1937. 547–561.
- Szücs Jenő: „Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert.” In: Székely, Gy. – Fügedi, E., eds. *La Renaissance et la Réformation*. 97–164.
- Teszelszky, Kees: „A Holy Crown for a Nation: The Symbolic Meaning of the Holy Crown of Hungary and the Construction of the Idea of a Nation.” In: Suntrup, Rudolf – Veenstra, Jan. R., eds. *Building the Past. Konstruktion der eigenen Vergangenheit*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien: Peter Lang, 2006. 247–259.
- Teszelszky, Kees: „A Bocskai-korona mítosza. A koronázás körülményeinek leírása a fikció és a valóság tükrében.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Magyarország védelme*. 239–246.
- Tompos, Lilla: „Oriental and Western Influences on Hungarian Attire in the 16th and 17th Centuries.” In: Gerelyes, Ibolya, ed. *Turkish Flowers. Studies on Ottoman Art in Hungary*. Budapest: HNM, 2005. 87–100.
- Tóth István György: „A latin mint beszélt nyelv Magyarországon a 17–18. században.” In: Lengvári I., szerk. *In memoriam Barta Gábor*. 339–352.

- Tóth, István György: „Political Culture in Hungary: One Kingdom in Two World Empire (16th–17th Centuries)”. In: Manikowska, H. – Pánek, J. – Holý, M., eds. *Political Culture in Central Europe*. 333–347.
- Turbuly Éva: „Die Komitatsverwaltung und ihre Träger in West-Transdanubien im 16./17. Jahrhundert.” In: *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*. 455–470.
- Turbuly Éva: „Megyei közigazgatás Sopron vármegyében a statútumok (szabályrendeletek) tükrében (1589–1771).” In: In: Horváth J., szerk. *Fejezetek Győr*. 21–37.
- Turbuly Éva: „Die Statuten des Komitats Zala im 16. Jahrhundert.” In: Gürtler, W. – Winkler, G. J., hrsg. *Forscher – Gestalter – Vermittler*. 435–442.
- Tusor Péter: „Ellenreformációs haditerv» 1606-ból.” In: G. Etényi N. – Horn I., szerk. *Portré és imázs*. 73–91.
- Valentinitsch, Helfried: „Zur Geschichte des Handels und der Produktion von Handfeuerwaffen in der Steiermark im Zeitalter der Türkenkriege.” In: Krenn, P., hrsg. *Trommeln und Pfeifen*. 97–143.
- Valentinitsch, Helfried: „Suhler Waffenhändler in den Habsburgischen Erbländern in der Frühen Neuzeit.” In: Ebner, Herwig et al., hrsg. *Festschrift Othmar Pickl zum 60. Geburtstag*. Graz–Wien: Leykam, 1987. 683–688.
- Varga Benedek: „Szempontok a Bocskai-felkelés ideológiájának európai kontextusához”. In: Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*. 29–41.
- Varga J. János: „Die gesellschaftliche Schichtung des grundherrschaftlichen Privattheeres im 16.–17. Jahrhundert.” In: Kropf, R., hrsg. *Türkenkriege und Kleinlandschaft II*. 65–92.
- Várkonyi Ágnes, R.: „A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején (1526–1711).” In: Simon Péter, et al. *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1964. 27–78.
- Várkonyi, Ágnes, R.: „Habsburg Absolutism and Serfdom in Hungary at the Turn of the 17th and 18th Centuries.” In: Csátori, D. – Katus, L. – Rozsnyói, Á., eds. *Nouvelles études historiques I*. 355–387.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Erasmus és tanítványai Közép-Európában (Alternatívák Mohács után).” *Műhely* 16, no. 2 (1993) 44–51.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Az egység jelképei a megosztottság másfél évszázadában.” In: Hausner G. – Kincses K. M. – Veszprémy L., szerk. „*Kard és koszorú*”. 59–76.
- Várkonyi Ágnes, R.: „A magyar államiság Mohács után.” In: Gergely Jenő – Izsák Lajos, szerk. *A magyar államiság ezer éve*. Budapest: Eötvös Kiadó, 2001. 121–144.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Európai játéktér – magyar politika 1657–1664.” In: Hausner G. et al., szerk. *Az értelem bátorsága*. 577–514.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában.” In: Etényi N., G. – Horn I., szerk. *Idővel paloták*. 60–113.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Kihívások és alternatívák: Dobó, Tinódi, Balassi.” In: Petercsák T. – Berecz M., szerk. *Magyarország védelme*. 7–46.
- Várkonyi Ágnes, R.: „Bocskai, a közép-európai realista.” In: Balla P. et al., szerk. *A Bocskai István*. 5–27.
- Várkonyi Ágnes R.: „A Bocskai-szabadságharc nemzetközi háttere (Európai jelenlét és magyar történelmi távlat).” In: Papp K. – Jeney-Tóth A., szerk. „*Frigy és békeesség legyen*”. 21–38.
- Várkonyi Gábor: „Magyarok a római király választásán 1636-ban.” In: Horn I., szerk. *Perlekedő évszázadok*. 187–214.
- Vilfan, Sergij: „Crown, Estates and the Financing of Defence in Inner Austria, 1500–1630.” In: Evans, R. J. W. – Thomas, T. V., eds. *Crown, Church and Estates*. 70–79.
- Vlachovič, Jozef: „Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts.” In: Bog, I., hrsg. *Der Außenhandel Ostmitteleuropas*. 600–627.
- Vocelka, Karl: „»Du bist di port und zir alzeit, befestigung der christenheit« – Wien zwischen Grenzfestung und Residenzstadt im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit.” In: Engel, E. – Lambrecht, K. – Nogosseck, H., hrsg. *Metropolen im Wandel*. 263–276.
- Wessely, Kurt: „Die Regensburger »harrige« Reichshilfe 1576.” In: Völkl, Ekkehard – Wessely, Kurt, hrsg. *Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576*. Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts 3. Regensburg–Kallmünz: Laßleben, 1976. 31–55.
- Wessely, Kurt – Zivkovic, Georg: „Bibliographie zur Geschichte der k. k. Militärgrenze.” In: *Die k. k. Militärgrenze: Beiträge zu ihrer Geschichte*. Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien 6. Wien: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1973. 291–324.

- Winkelbauer, Thomas: „Landkarten.” In: Pauser, J. – Scheutz, M. – Winkelbauer, T., hrsg. *Quellenkunde der Habsburgermonarchie*. 1060–1094.
- Winkelbauer, Thomas: „Landhaus und Hofburg: Elemente der politischen Kultur der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit am Beispiel von Österreich unter der Enns.” In: Manikowska, H. – Pánek, J. – Holý, M., eds. *Political Culture in Central Europe*. 299–331.
- Wurth, Rüdiger: „Die Pressburger Postmeisteramt und die Familie Paar im 16. und 17. Jahrhundert.” In: Gürtler, W. – Winkler, G. J., hrsg. *Forscher – Gestalter – Vermittler*. 473–499.
- Zahn, Joseph v[on]: „Kreidfeuer.” In: Zahn, Joseph v[on]: *Styriaca: Gedrucktes und Ungedrucktes zur steierm. Geschichte und Culturgeschichte*. Graz, Moser, 1894. 84–113.
- Zimányi, Vera: „Esportazione di bovini ungheresi a Venezia nella secondo metà del secolo XVI.” In: Branca, V., ed. *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. Civiltà veneziana 28. Firenze: Olschki, 1973. 145–156.
- Zimányi, Vera: „Il ruolo degli italiani tra i capitalisti stranieri che svolserò la loro attività in Ungheria nella seconda metà del secolo XVI.” In: Klaniczay, T., ed. *Rapporti veneto-ungheresi*. 173–179.
- Zimányi, Vera: „Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung der Städte Ungarns im 16. Jahrhundert.” In: Rausch, Wilhelm, hrsg. *Die Stadt an der Schwelle zur Neuzeit*. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 4. Linz: Österreich Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung, 1980. 129–141.
- Zimányi, Vera: „Les problèmes principaux du commerce extérieur de la Hongrie à partir de milieu du XVIe jusqu’au milieu du XVIIe siècle. In: Zimányi, V., ed. *La Pologne et la Hongrie*. 25–43.
- Zimányi, Vera: „Privatheere der Großgrundbesitzer und Gutsherren im 16. und 17. Jahrhundert: Am Beispiel der Batthyány.” In: *Burgenland in seiner pannonischen Umwelt*. 442–448.
- Zimányi, Vera: „Grundherr und Bauer am Markt in Ungarn des 16. und 17. Jahrhunderts.” In: Zimányi, V., ed. *Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung*. 73–83.
- Zimányi, Vera: „Adel und Grundherrschaft in Ungarn in der Frühneuzeit.” In: Feigl, Helmuth – Rosner, Willibald, hrsg. *Adel im Wandel: Vorträge und Diskussionen des elften Symposions des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde, Horn, 2.–5. Juli 1990*. Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 15.; NÖ-Schriften 48.; Vorträge und Diskussionen des Symposions des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde 11. Wien: Selbstverlag des Niederösterreichischen Instituts für Landeskunde, 1991. 39–46.
- Zimányi, Vera: „The Hungarian Economy within the Modern World-System.” In: Nitz, Hans Jürgen, ed. *The Early-Modern World-System in Geographical Perspective*. Stuttgart: Franz Steiner, 1993. 234–247.
- Zimmermann, Bernhard: „Landeshauptmann Hans Ungnad von Sonnegg (1493–1564): Ein Beitrag zu seiner Biographie.” In: Pferschy, G., hrsg. *Siedlung, Macht und Wirtschaft*. 203–216.
- Zmegač, Andrej: „Karlstadt – Karlovac. Zur Frage der befestigten Idealstadt.” In: Brohl, Elmar, hrsg. *Militärische Bedrohung und bauliche Reaktion: Festschrift für Volker Schmidtchen*. Marburg: Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung, 2000. 62–70.
- Zsoldos Attila: „Egész Szlavónia bánja.” In: Neumann Tibor, szerk. *Tanulmányok a középkorról*. Analecta mediaevalia I. Budapest: Argumentum Kiadó–PPKE, 2001. 269–281.

Térképek, táblázatok és ábrák jegyzéke¹

Térképek

- 1 Szent István birodalma a késő középkorban
- 2 Európa a 16. század elején
- 3 Oszmán hadjáratok Magyarországon a 16. században
- 4 Az Erdélyi Fejedelemség kialakulása (1541–1570)
- 5 A Habsburgok összetett monarchiája Közép-Európában a 16. század második felében
- 6 A Magyar Királyság igazgatása a 16. század második felében
- 7 A törökellenes határvédelmi rendszer 1580 után
- 8 Nicolò Angielini itáliai várépítész Magyarország-térképe (1570-es évek közepe) (SHStA Dresden)
- 9 Magyarország külkereskedelme a 16. század második felében

Táblázatok

- 1 A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok, a Cseh Korona országai a 16. század elején
- 2 Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság 1520 táján
- 3 A II. Albert temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje (1439. okt. vége, Székesfehérvár)
- 4 Az Oszmán Birodalom és I. Ferdinánd Habsburg Monarchiája az 1520-as évek végén
- 5 Tervezet a Német-római Birodalom rendjei számára arról, hogy Szülejmán szultán támadása esetén milyen létszámú helyőrségekre lenne szükség Magyarországon (1542)
- 6 A Magyar Királyság, az osztrák örökös tartományok, a Cseh Korona országai a 16. század második felében
- 7 Az I. Ferdinánd bécsi gyászszertartásán vitt ország- és tartományzászlók sorrendje (1565. aug. 6.)
- 8 A magyar–horvát állam kerületei a 16–17. században
- 9 Magyar nemesek I. Ferdinánd és II. Miksa bécsi udvartartásában (1530–1575)
- 10 Magyar nemesek II. Rudolf bécsi (1576–1583), majd prágai udvartartásában (1583–1612)
- 11 A Magyar Királyság országos és névleges udvari főméltóságainak Habsburg-udvarbeli szolgálatai (1550-es évek–1608)
- 12 A késő középkori budai Jagelló- és a 16. századi Habsburg-udvar főbb jellegzetességei
- 13 A magyar–horvát határvédelmi rendszer végvári katonaságának tervezett zsoldszükséglete és a Magyar Királyság éves jövedelmei, illetve becsült hadi kiadásai (1545–1593)
- 14 A végvárak száma és a végvári katonaság előírt létszáma Magyarországon és a horvát–szlavón területeken a 16. század második felében
- 15 A belső-ausztriai tartományok kiadásai a horvát és a szlavón végvárak finanszírozására a 16. században
- 16 A Német-római Birodalom töröksegélye (*Reichstürkenhilfe*) a 16. században
- 17 A Magyar Királyság országos és névleges udvari főméltóságainak kerületi vagy végvidéki főkapitányi szolgálatai (1550-es évek–1608)
- 18 Magyar bárói címet szerzők és címszerzésük indoka (1526–1608)
- 19 A Magyar Királyság bevételei az 1550-es évek első felében
- 20 A Magyar Királyság éves bevételeinek kamarák szerinti megoszlása az 1570-es évek közepén (1574–1576)
- 21 A Magyar Királyság éves bevételeinek jövedelemtípusok szerinti megoszlása az 1570-es évek közepén (1574–1576)
- 22 A Magyar Tanács nem országos tisztségüknek köszönhetően ex officio, hanem kinevezett egyházi és világi tagjai (1550-es évek–1608)
- 23 A Magyar Tanács tagjainak javaslatai a Nádasdy Tamás nádor által ellátott tisztségek betöltésére vonatkozóan (1562. júl.–aug.)
- 24 A Habsburg-uralkodók magyar országgyűlései (1526–1608)
- 25 Magyar indigenátust szerzők és címszerzésük indoka (1526–1608)
- 26 I. Miksa magyar király koronázási szertartásának zászlói és azok vivői a koronázási menet sorrendjében (1563. szeptember 8., Pozsony)

¹ A térképek és az ábrák egy részét technikai és szerzői jogi okokból a kéziratához sajnos nem biztosíthatom; emiatt kérem tisztelt oppenenseim és olvasóim megértését. A közölhetők a jegyzéket követően találhatók.

- 27 I. Ferdinánd temetési szertartásának magyar szimbólumai és azok vivői a temetési menet rendjében (1565. augusztus 6., Bécs)
- 28 I. Rudolf magyar király koronázási szertartásának zászlói és azok vivői a koronázási menet sorrendjében (1572. szeptember 25., Pozsony)
- 29 A II. Albert, III. Frigyes, I. Ferdinánd és II. Miksa császárok temetésén vitt ország- és tartományzászlók sorrendje
- 30/a A Magyar Királyság rendiségének megoszlása a Bocskai-felkelés idején I.: Főrendek (felsőtábla)
- 30/b A Magyar Királyság rendiségének megoszlása a Bocskai-felkelés idején II.: Köznemesség és szabad királyi városok (alsótábla)
- 30/c Az erdélyi rendiség megoszlása a Bocskai-felkelés idején (1605. május után)
- 31 A késő középkori és a 16. század végi Magyar Királyság berendezkedésének főbb jellegzetességei

Ábrák

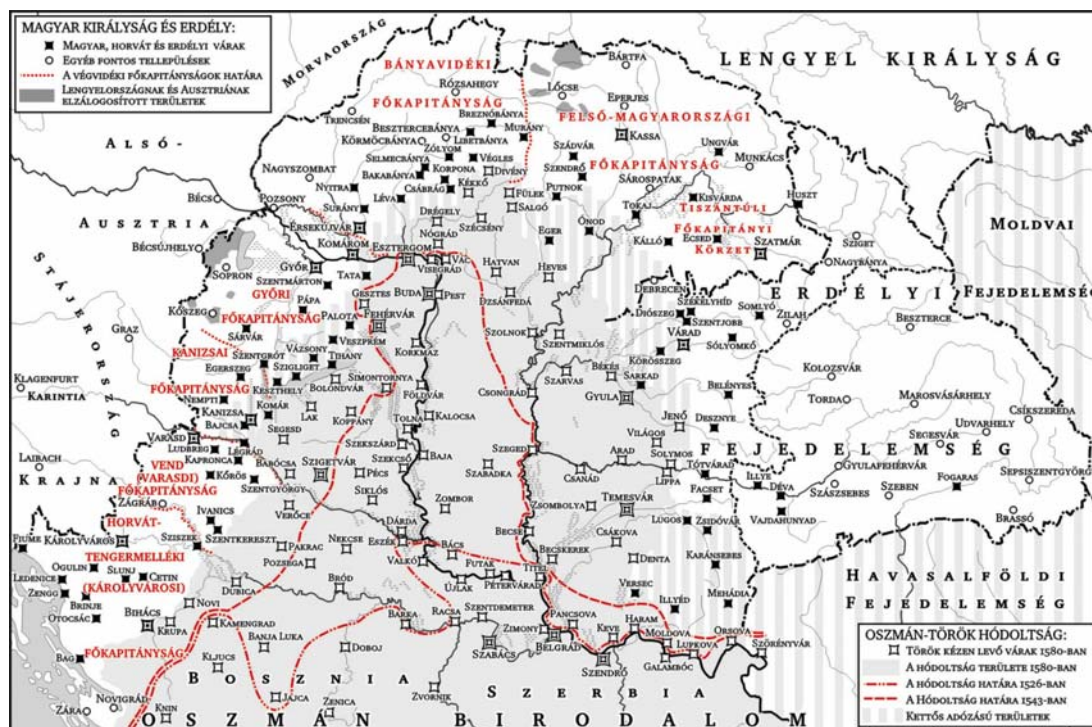
- 1 A Habsburgok családi kapcsolatai a 15–16. század fordulóján
- 2 A Habsburgok magyar királyi titulátúrája (latin és magyar nyelven) a 16. század második felében
- 3 Magyar arisztokraták házassági kapcsolatai a Habsburg Monarchiában a 16. század második felében
- 4 Steyri és a bajcsavári régészeti ásatásokból (16. század utolsó harmada) (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
- 5 Bécsi korszak a bajcsavári végvárból (16. század utolsó harmada) (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
- 6 1573-ban készült nürnbergi zsebnapóra a bajcsavári régészeti ásatásokból (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
- 7 Nürnbergi posztbóla plomba a német birodalmi város kezdőbetűjével és címerével (Bajcsavár, 16. század utolsó harmada) (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg)
- 8 Albrecht Dürer *Ehrenpförte*jének magyar vonatkozású címerai (Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Bosznia)
- 9 A Magyar Királyság címre a 16. században, másként az ún. magyar kiscímer (Hans Francolin: *Wappenbuch...*, ÖNB Wien)
- 10 I. Ferdinánd magyar királyi kettőspecsétjének (*sigillum duplex*) hátoldala (MOL Budapest)
- 11 A Magyar Királyság zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 12 Dalmácia zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 13 Horvátország zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 14 Szlavónia zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 15 Bosznia, Szerbia, Bulgária és Kumánia közös zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 16 A Magyar Királyság felségjelvényei I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 17 I. Rudolf magyar király (1576–1608) kettőspecsétjének (*sigillum duplex*) hátoldala (MOL Budapest)
- 18 Bulgária (helyesebben Szlavónia) címere Hans Francolin *Wappenbuch*jában (ÖNB Wien)
- 19 Szent István birodalmának országzászlói II. Ferdinánd koronázási szertartásán, 1618. július, Pozsony (MOL Budapest)
- 20 I. Ferdinánd ravatala (*castrum doloris*), 1565. augusztus, Bécs (Wien Museum)
- 21 A Magyar Királyság igazgatása és berendezkedése a 16. század utolsó harmadában

Melléklet (térképek és ábrák)

6. térkép: A Magyar Királyság igazgatása a 16. század második felében

7. térkép: A törökellenes határvédelmi rendszer 1580 után

Mappa Mundi Orientalis
 Aetate Illustrissimae & Potestatis Archicamerariae
 Illustrissimae Reipublicae Nederlandicae
 Consilio

AMSTERDAMI
 Apud Guiljelmum Blaeuwium, Geographi

[illegible]

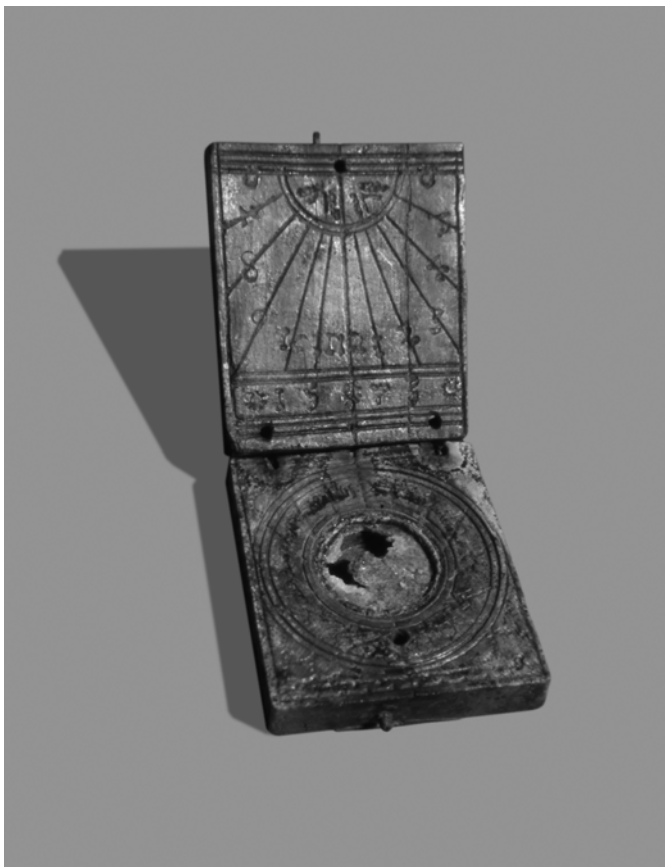
4. ábra: Steyri kés a bajcsavári régészeti ásatásokból (16. század utolsó harmada)

5. ábra: Bécsi korsó a bajcsavári végvárból (16. század utolsó harmada)

6. ábra: 1573-ban készült nürnbergi zsebnapóra a bajcsavári régészeti ásatásokból

7. ábra: Nürnbergi posztóbála plomba a német birodalmi város kezdőbetűjével és címerével
(Bajcsavár, 16. század utolsó harmada)

11. ábra: A Magyar Királyság zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs

12. ábra: Dalmácia zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs

13. ábra: Horvátország zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs

14. ábra: Szlavónia zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs

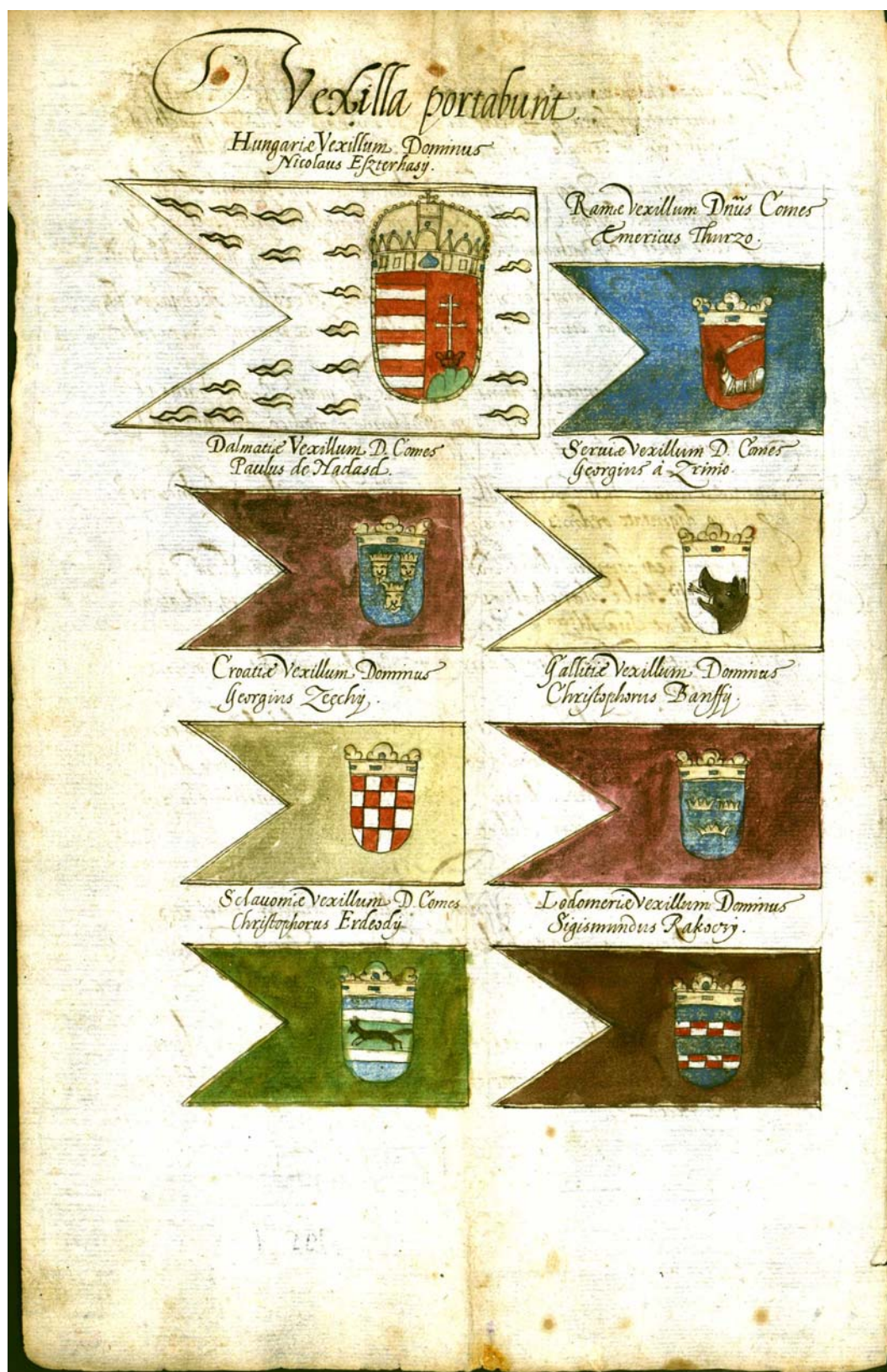
15. ábra: Bosznia, Szerbia, Bulgária és Kumánia közös zászlaja I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs

16. ábra: A Magyar Királyság felségjelvényei I. Ferdinánd temetési szertartásán, 1565. augusztus, Bécs

19a. ábra: Szent István birodalmának országhászlói II. Ferdinánd koronázási szertartásán,
1618. július, Pozsony

19b. ábra: Szent István birodalmának országzászlói II. Ferdinánd koronázási szertartásán,
1618. július, Pozsony

20. ábra: I. Ferdinánd ravatala (*castrum doloris*), 1565. augusztus, Bécs

